

Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában

MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK: ARISZTOKRATÁK MAGYARORSZÁGON ÉS EURÓPÁBAN

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 18.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában

Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe

SZERKESZTETTE:

BÁRÁNY ATTILA, OROSZ ISTVÁN, PAPP KLÁRA,
VINKLER BÁLINT

Debrecen, 2014

A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete kiadása

A borítót tervezte:

Gyarmati Imre
grafikus

A kötetet lektorálta:

Péter Katalin
az MTA BTK Történettudományi Intézetének
kutató professor emeritusa

Technikai szerkesztő:

Hermán Zsuzsanna

A kötet kiadását támogatta:

az OTKA K 83521 számú pályázata,
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolája,
a Debreceni Akadémiai Bizottság Történelmi Munkabizottsága

Vinkler Bálint szerkesztő munkáját a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt által nyújtott személyi támogatással valósult meg. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Bárány Attila szerkesztő munkáját a Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem „Magyarország a középkori Európában” Lendület kutatócsoportja támogatta.

ISSN 2060-9213
ISBN 978-963-473-767-4

© Debreceni Egyetem Történelmi Intézete
© Szerzők

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

ELŐSZÓ (OROSZ ISTVÁN) 7

MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK A KÖZÉPKORBAN / LEARNING, INTELLECT AND SOCIAL ROLES IN THE MIDDLE AGES

JEAN-LUC FRAY: Le mécénat artistique des ducs de Bourbon (XVème et début XVI^{ème}siècles): entre culture du Nord, Italie et France centrale 13

KLAUS VAN EICKELS: Military Orders and their importance for the demonstration of noble status in the later Middle Ages 29

ROMAN CZAJA: Patriziat in den Hansestädten im Spätmittelalter: soziale Mobilität und Identität..... 37

LÁSZLÓ PÓSÁN: Ritterliche Kultur in spätmittelalterlichen Litauen 51

ADÁM NOVÁK: The seal usage of Hungarian aristocrats in the 15th century 59

ATTILA BÁRÁNY: English chivalric insignia in Hungary 73

LÁSZLÓ SOLYMOSI: Conflict treatment in the estates of Bishop Albert Vetési and a lay landlord Miklós Újlaki 97

ISTVÁN DRASKÓCZY: Die Familie Szapolyai und der Handel in Oberungarn am Anfang des 16. Jahrhunderts (Krakau und Ofen) 111

ATTILA GYÖRKÖS: Aventurier sans scrupule ou héros national? La carrière de Christophe Frangepan, aristocrate de la Renaissance 121

BORBÁLA KELÉNYI: Hungarian aristocratic women's last wills from the Late Middle Ages (1440–1526). Additional data to their piety and social relationships 133

RADU LUPESCU: Social hierarchy and heraldic culture in Transylvania in the fourteenth and fifteenth centuries 155

MARCELA DOMENOVÁ: Library catalogue from Sophie Berzeviczy's estate, Albert Berzeviczy's widow (a unique fragment of the family library from the be second half of the 19th century) 173

WACŁAW WIERZBIENIEC – JOANNA ELŻBIETA POTACZEK: Participation of the aristocracy in the development of material and spiritual culture, exemplified by the Dzieduszycki family of Zarzecze 187

MŰVELTSÉG ÉS TÁRSADALMI SZEREPEK A KORA ÚJKORBAN ÉS A MODERN KORBAN / LEARNING, INTELLECT AND SOCIAL ROLES IN THE EARLY MODERN AND MODERN AGES

OROSZ ISTVÁN: Szőlőbirtokos arisztokraták Tokaj-Hegyalján 215

HORN ILDIKÓ: A Báthoryak felfutása és térvesztése az 1560-as évek Erdélyében..... 225

VARGA SZABOLCS: Erdődyek, Kerecsényiek, Ráttkayak. A szlavóniai arisztokrácia felemelkedése és bukása a 16. században 237
MÁTYÁS RAUSCH PETRA: A Herberstein család modernizációs tevékenysége Nagybányán (1581–1597) 253
GÁLFI EMŐKE: Simai Borbély György 265
BOGDÁNDI ZSOLT: Az erdélyi ítélőmesterek társadalmi helyzetéről 281
SZABADI ISTVÁN: Adalékok Ecsedi Báthory István (1555–1605) mecenatúrájához ... 293
OBORNI TERÉZ: Adalékok Bethlen István politikai, kormányzati és udvari szerepéhez Bethlen Gábor uralkodásának idején 301
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA: Adalékok az udvari familiárisi karrierhez I. Rákóczy György udvarában, különös tekintettel az 1630–1638 közötti évekre 319
KÓNYA PÉTER: Királyhelmec arisztokrata birtokosai 333
KÓNYA ANNAMÁRIA: Néhány adat az arisztokrácia rekatolizációs tevékenységéhez 343
KÓNYA ANNAMÁRIA: Báthory Zsófia rekatolizációs tevékenysége 351
KÓNYA PÉTER: Arisztokrácia és a nemesség szerepe az eperjesi kollégium alapításában 361
OROSZ ISTVÁN: Templom és földes uraság egy hegyaljai mezővárosban. 373
BALOGH JUDIT: Apor István, a 17. század végi erdélyi arisztokrata prototípusa 383
BAGI ZOLTÁN PÉTER: Donat Johann Heißler von Heiterstein és Zrínyi Ilona cseréjének történetéhez 401
PAPP IMRE: A francia arisztokrácia a régi rend alkonyán 417
IFJ. BARTA JÁNOS: Arisztokraták Mária Terézia mezőgazdasági társaságaiban 431
KURUCZ GYÖRGY: Kényszerhelyzet és vízió: gróf Festetics György és a magyarországi agrárszakoktatás a 18–19. század fordulóján 451
SIPOS GÁBOR: A 18. századi erdélyi református arisztokrácia vallási öntudatáról 465
EGYED EMESE: Művelt nemesek és tudós pártfogoltak könyvkiadási szokásai a 18. századi Erdélyben 473
PAPP KLÁRA: Egy arisztokrata család politikájának megalapozója: Jósika Antal kolozsi főispán tervezetei 485
PÁL JUDIT: Arisztokraták a császár és király szolgálatában: Erdély két „kormányzója” a 19. század közepén 501
BÁNYAI BALÁZS: Az ipargróf másik arca. Gróf Zichy Jenő, a művészetek és a tudomány mecénása 519
SZENDREY ÁKOS: „Méltóságok” és népképviselet. Arisztokrata politikusok országos és regionális jelenléte a dualizmus kori képviselőházban 547
ZSOLDOS ILDIKÓ: Nevelés és oktatói tevékenység a szatmári Vécseyeknél 559
EGYED ÁKOS: Gróf Mikó Imre erdélyiségéről 573
PÜSKI LEVENTE: Sporttól a politikáig: Andrássyak a 20. század első felének magyar közéletében 583

A KÖTET SZERZŐI 603

ELŐSZÓ

2013 szeptemberében az OTKA pályázat tagjai meghívást kaptak az Eperjesi Egyetemre, a „Műveltség és társadalmi szerepek: a 17–20. századi arisztokrácia műveltsége, művészetet és az oktatás fejlesztését, a birtokok építését, modernizációját támogató tevékenysége" című konferenciára, amelyet a város polgármestere mellett a kassai magyar főkonzul asszony nyitott meg. A 22 előadó közül többen elküldték tanulmányaikat jelen kötetünkbe.

*A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara működésének 100. évfordulóján, 2014 októberében a Kar egy 12 szekcióban tartott előadássorozattal tisztelgett az elődök emléke előtt. A Történelmi Intézet két szekció munkáját szervezte, „Műveltség és társadalmi szerepek: az arisztokrácia változó társadalmi szerepe" címmel. Mindkettő az arisztokrácia kutatásának új elméleti és módszertani irányait kívánta bemutatni, az egyik európai kitekintéssel idegen nyelven, a másik elsősorban a kora újkorra és az újkorra koncentrálva, az intézet határon túli partner intézményei kutatóinak bevonásával, magyar nyelven. Az idegen nyelvű szekció munkáját a Magyar Tudományos Akadémia – Debreceni Egyetem „Magyarország a középkori Európában" **Lendület kutatócsoportja** és annak vezetője, Bárány Attila szervezte, az ő írásaik és neves külföldi vendégeik tanulmányai is szerepelnek a kötetben. A szekciók plenáris előadói Jean-Luc Fray professzor (Université Blaise-Pascal, Clermont-Ferrand) és jómagam voltunk.*

Mivel 2013 végén megalakult, s 2014 tavaszán az egyetem szenátusa által is elfogadást nyert ***a Nemzetközi Inter-Regionális Társadalomtörténeti és Néprajzi Kutatási Központ,*** *a most az olvasóközönséghez kerülő kötet a „Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták a 17–20. századi Magyarországon" című, az* ***OTKA által támogatott 83521 azonosító számú pályázat*** *résztvevői mellett az abban megnevezett egyetemek kutatóinak első közös bemutatkozása is.*

Az arisztokrácia fontos, bár állandóan változó, és fő tendenciájában csökkenő szerepet játszott Magyarország politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális elitjének történelmében. A főúri réteg azonban soha nem volt egységes, néhány fogalommal egyszerűen megragadható és leírható csoport. Ahogyan változtak a politikai-társadalmi viszonyok, úgy változott és módosult az arisztokrácia helye

és szerepe, még hangsúlyosabbá téve egyébként is meglévő belső differenciáltságát. Az arisztokrácia társadalmi szerepének, tevékenységének összetett és árnyalt vizsgálatát azért is fontos kiemelni, mert a korábbi évtizedekben számos felszínes, megalapozatlan és ideologikus állítás kapcsolódott hozzájuk. A kötetbe tanulmányokat publikáló hazai és külföldi történészek éppen ezért azt kívánják a középpontba állítani, hogy az arisztokrácia tevékenysége, közéleti szerepvállalása hogyan, milyen területeken érvényesült, s ehhez kapcsolódva tudásuk, műveltségük milyen feladatok ellátására, pozíciók birtoklására tette őket alkalmassá.

A Magyar Királyság meghatározó szerepet betöltő társadalmi rétegét alkotta az arisztokrácia, amely az uralkodói hatalomtól fontos feladatokat kapott az ország irányítására és vállalta is a rangjának megfelelő szerepvállalást.

Ahogyan Magyarországon belül Erdély külön régiót alkotott, úgy az arisztokrácián belül is sajátos réteget képeztek az erdélyiek. Az erdélyi arisztokraták társadalmi helyzetének, életkörülményeinek, karrierlehetőségeinek a vizsgálata jelenti a vizsgálatok második fő ívét. A 17. században a térség politikai-közigazgatási értelemben a fejedelmi udvar köré szerveződött, s a fejedelmek természetesen saját udvartartással rendelkeztek. Az erdélyi mágnásokat magyarországi társaiknál hagyományosan nagyobb és jelentékenyebb politikai, valamint társadalmi aktivitás jellemezte. Az erdélyi arisztokraták társadalmi szerepvállalásának kiemelkedő területeként jelölhető meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület.

A reformkori és a dualizmus-kori arisztokrácia különösen érzékenyen reagált a hagyomány kontra megújulás dilemmájára, az új jelenségekhez igazodva formálta ki saját társadalmi-közéleti szerepeit, de tudatosan új mintákat is teremtett. A 19–20. századi, átalakuló, modernizálódó Magyarország többször is új kihívások elé állította, társadalmi szerepének újragondolására késztette az arisztokráciát, amelyet a szerzőink tanulmányai a korábbi korszakokhoz hasonlóan alaposan vizsgálnak.

A sokrétű vizsgálatok eredményeit tartalmazó gazdag kötet reményt ad arra, hogy tanulmányai számíthatnak a szakmai közönség mellett az arisztokrácia iránt érdeklődő olvasóközönség figyelmére is.

Prof. Dr. Orosz István
akadémikus

FOREWORD

*In September 2013 the members of the OTKA (Hungarian National Research Fund) Research Group of the University of Debrecen were invited to the University of Prešov, to give papers at the conference „**Learning and Social Roles: 17th–20th century Aristocracy and its Culture, Art and Education Patronage and its Support of Agrarian Modernization"**. The conference was opened by the Mayor of Košice and Her Excellence The Chief Consul of Hungary in Košice. Several of the 22 speakers are representing themselves with their papers in the present volume.*

*The volume is the proceedings of the international conference held to address the centennial anniversary of the Faculty of Arts and Humanities of the University of Debrecen in October 2014. The Faculty aimed to honour the memory of the forefathers in a series of papers, read in 12 sessions. The Institute of History organized two sessions, entitled "Learning, Intellect and Social Roles: the Changing Social Role of the Aristocracy". Both wished to introduce new theoretical approaches and research methods in the study of aristocracy, which could bring forward new innovative possibilities, one with a European perspective, mainly in the field of medieval studies, in the company of renowned international scholars giving papers in English, German and French languages, the other focusing on the Early Modern and Modern Times, embracing those scholars, who have long been in a fruitful co-operation with the Institute, mainly from Hungarian-language research centres in present-day Slovakia and Romania. The former, foreign-language medieval session was furthered by the Hungarian Academy of Sciences – University of Debrecen **„Lendület" Research Group** „Hungary in Medieval Europe" and its organization was greatly helped by its leader, Attila Bárány. The articles of the research group and the ones of their guest-speakers of research centres from France through Poland to Germany are also to be found in the proceedings. The key-note speakers of the sessions were Professor Jean-Luc Fray (Université Blaise-Pascal, Clermont-Ferrand) and myself.*

*Since upon the initiative of the Institute of History **the International Inter-Regional Social History and Ethnography Research Group** was established at the end of 2013 – which was also acknowledged by the Senate of the University of Debrecen in Spring 2014 –**,** the volume is the first occasion where its members can introduce themselves to the public. The proceedings is also the fruit of the work of the members of several institutions within the **OTKA project „Culture and Social Roles: Aristocrats in 17th–20th century Hungary" (registration no. 83521)**.*

Aristocracy played an important, but continuously changing and in its major tendency decreasing role in the history of European political, social, economic

and cultural elite. However, the higher nobility was never a uniform layer that can be easily grasped and described with a few simple characteristics. As political-social relations were changing, its place and role did alike vary, further deepening its inner, existing differentiation. It is worth highlighting a more complex and balanced investigation of the social role and activity of the aristocracy, since in recent decades it has received many superficial, unfounded and ideological statements. Therefore, the proceedings aim to focus the way and the spheres the aristocracy played an active public role, and in relation to this, what tasks and positions they were to be assigned upon their intellect and learning.

The higher nobility played a decisive role in Europe and was thus allotted important tasks in the government which they duly undertook.

As Transylvania was a separate region within the Kingdom of Hungary, Transylvanian higher nobles had peculiar characteristics within the Hungarian aristocracy. The panel's second focus is the study of the social role, living circumstances, career possibilities of Transylvanian aristocrats. In the 17th century the government and administration of Transylvania was organized around the princely court, the princes had an own household. Transylvanian magnates played a more active and more significant political and social roles than their counterparts in Royal Hungary, as it is to be seen in the workings of the Transylvanian Museum Association.

The aristocracy of the 19th century Reform Period was particularly sensitive towards the dilemma of tradition versus reform. It formed its own social and public roles aligning to the new phenomena, but it also made new patterns. They were to see many challenges in the modernization of 19th–20th century Hungary, and were to re-evaluate their social roles, which are to be presented in the prospective papers here, also giving a deep insight into these issues in earlier periods.

The volume involving the results of manifold investigations leads us to hope that its articles would attract the attention not only of the academic but a wider public.

Prof. Dr. István Orosz
Member of the Hungarian Academy of Sciences

Műveltség és társadalmi szerepek a középkorban /

Learning, Intellect and Social Roles in the Middle Ages

JEAN-LUC FRAY

LE MÉCÉNAT ARTISTIQUE DES DUCS DE BOURBON (XVème ET DÉBUT XVIème SIÈCLES): ENTRE CULTURE DU NORD, ITALIE ET FRANCE CENTRALE

Dans l'étude des relations qui peuvent être observées entre la sphère politique et la sphère culturelle dans les derniers siècles du Moyen Âge occidental et à l'époque de la Renaissance, l'historiographie française a longtemps privilégié le niveau supérieur, celui de la cour royale des Valois. L'enseignement scolaire français mais aussi le cinéma ont, de leur côté, profondément ancré dans l'esprit des Français que la Renaissance était d'abord l'affaire des rois, constructeurs de châteaux prestigieux et mécènes de grands artistes, parmi lesquels la *doxa* scolaire n'a généralement retenu que les Italiens (comme en témoigne l'image, forte et populaire, des relations entre le roi François Ier et Léonard de Vinci).[1] L'inscription par l'UNESCO du "Val de Loire" au patrimoine culturel de l'humanité n'a pu que renforcer ce sentiment…[2] Seuls les spécialistes de l'histoire culturelle ou de l'histoire de l'art prêtaient attention aux grands princes français, princes du sang royal (Anjou, Bourgogne…) ou grands féodaux (ainsi les ducs de Bretagne), mais aussi au rôle des officiers, des juristes et des marchands, tel que les hôtels particuliers de la petite ville de Loches, dans le Val de Loire, en donnent l'image…[3]

Or, dans le cadre des évolutions bien venues de l'historiographie des phénomènes politiques, les historiens avaient découvert et théorisé depuis les années 1960 le rôle, jusque là minoré, des "principautés territoriales" françaises: se faisant historien de la principauté bourbonnaise, André Leguai[4] avait créé le concept

---

1 François Ier (roi de 1515 à 1547) accueille Léonard de Vinci (1452–1519) au château du Clos-Lucé près d'Amboise. Le peintre Dominique Ingres (1780–1867) a popularisé la scène de la mort de l'artiste dans les bras du roi (1818).

2 Le château de Chambord (Loir-et-Cher, Blois, Bracieux) a été classé par l'UNESCO dès 1981; l'ensemble des châteaux de la vallée de la Loire s'est trouvé inscrit de fait au sein du „Val de Loire", inscrit lui-même au titre des „paysages culturels", en 2000, de Sully-sur-Loire (Loiret) au confluent de la Loire et de la Maine, soit sur 200 km d'Est en Ouest.

NB.: *les localisations seront désormais données, pour les localités situées en France, par le département, le chef-lieu d'arrondissement et le chef-lieu de canton (dans l'état antérieur à la réforme administrative décidée en 2011, mais non encore effective).*

3 Loches: Indre-et-Loire, chef-lieu d'arrondissement.

4 Professeur d'histoire du Moyen Âge à l'Université de Bourgogne à Dijon (†2000).

et l'avait défini, dès 1964, dans sa contribution parue dans: *Annali della fondazione italiana per la storia amministrativa.*[5] Mais, dès 1945, Edouard Perroy avait posé que les principautés territoriales françaises de la fin du Moyen Age ne pouvaient être considérées uniquement comme "féodales" (contrairement à la leçon marxiste), mais constituaient d'authentiques "Etats".[6]

Or, il s'avère qu'il ne faut pas survaloriser le rôle des rois français dans les phénomènes de transmission culturelle et qu'il convient de donner à l'inverse – ce qui me paraît entrer dans le cadre de la thématique du présent atelier sur le rôle culturel de l'aristocratie européenne – leur pleine place aux princes du sang français (Anjou, Bourgogne, Bourbon, Orléans…) et aux grands feudataires (ducs de Bretagne, comtes d'Armagnac ou de Foix…), principalement sous l'angle de leur capacité à faire percoler le goût artistique nouveau au niveau du monde de leurs officiers et de leurs propres vassaux, voire des groupes canoniaux comme des bourgeoisies urbaines.

Dans cette perspective, le rôle des Angevins – qu'il s'agisse de Louis Ier d'Anjou (*Tapisserie de l'Apocalypse d'Angers*, 1373–1382) ou du "Roi René" à Angers, à Aix-en-Provence,[7] ou à Bar-le-Duc et à Saint-Mihiel en Lorraine et, plus encore, le rôle joué par les ducs Valois de Bourgogne, dans les différents Etats de leur domaine composite, ont fait l'objet d'études approfondies aussi bien que de synthèses.[8]

Plus difficile et plus tardive fut la découverte du rôle de mécènes et de passeurs culturels joué par les cours de Bretagne, d'Armagnac ou de Bourbon. Comme il m'apparaît que cette dernière sera très probablement moins connue que la Bourgogne ou la Bretagne par mon auditoire hongrois et international, c'est à la principauté des Etats des Bourbons à la fin du Moyen Âge, non sans quelques coups d'œil latéraux sur le puissant et actif voisin bourguignon, que je désire consacrer mon propos.

Issus d'une famille de petits seigneurs implantés dès la fin du Xe siècle aux confins des diocèses de Clermont, Autun, Bourges et Nevers, au centre-est du royaume capétien, les Bourbons tirent leur nom de la forteresse édifiée dès avant le milieu du VIIIe siècle auprès d'une antique petite bourgade thermale gallo-romaine sise à l'extrémité septentrionale de la cité des Arvernes, aux confins des Bituriges.[9]

---

5 Au t. IV (1967), 133–157.

6 *Bulletin of the Institute of historical Research,* 20, 1943–1945, 181–185.

7 On connaît bien, depuis les travaux de Françoise Robin en 1985, la présence et l'œuvre du peintre flamand Barthelemy van Eyck auprès du roi René en Provence (Robin, Françoise, *La cour d'Anjou-Provence: la vie artistique sous le règne de René*, Paris, 1985, *passim*).

8 Cassagnes-Brouquet, Sophie, *D'art et d'argent. Les artistes et leurs clients dans l'Europe du Nord (XIVe–XVIe siècle)*, Rennes, 2001, *passim*.

9 Ont succédé à ces antiques *civitates* les diocèses médiévaux et d'époque moderne de Clermont et de Bourges. *Aquis Borbonis* figure au IIIe siècle sur la Table de Peutinger, avec vignette

Tout en léguant leur patronyme familial le plus fréquent (Archambault) au bourg castral emblématique de leur puissance,[10] les sires de Bourbon ont imposé et étendu progressivement ce vocable à l'ensemble des territoires disparates que leur patience, leur habileté et l'appui de la communauté clunisienne de Souvigny[11] et du roi capétien leur permirent, au long des XIe, XIIe et XIIIe siècles, de rassembler aux confins des quatre diocèses précités et de part et d'autre de la rivière d'Allier, affluent de la Loire, donnant ainsi naissance à un "pays" nouveau, le "Bourbonnais".[12]

Simples sires en leurs débuts, devenus dès la fin du XIIe siècle des auxiliaires zélés de la royauté capétienne pour le contrôle de la France centrale, les Bourbon accèdent au premier plan de l'aristocratie française par le mariage, en 1272, de l'héritière avec Robert de Clermont,[13] l'un des fils de saint Louis, et par l'élévation de la seigneurie, en décembre 1327, au rang de duché-pairie par le roi de France Charles IV. Une politique matrimoniale habile permit ensuite aux ducs de Bourbon de mettre la main sur le Forez, le Beaujolais, les Dombes et l'Auvergne et de constituer ce que l'on a pu appeler "l'Etat Bourbonnais", une des dernières – au côté de "l'Etat flamand bourguignon", du duché de Bretagne et des possessions angevines – principautés territoriales princières au sein du royaume de

---

thermale; *Burbuntis castrum* en 751 dans le récit du siège opéré par le roi des Francs Pépin (Continuateur de Frédégaire, In. *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, t. V, 5); *castrum Borbonem,* 953–4 (Fazy, Max, *Catalogue des actes concernant l'histoire du Bourbonnais jusqu'au milieu du XIIIe siècle*, Moulins, 1924, n° 49); *vicus borbonensis* en 1024–5 (Monicat, Jacques et De Fournoux, Bernard, *Chartes du Bourbonnais, 918–1522*, Moulins, 1952, pièce n° 3).

10 L'antique *Borvo* porte le nom de „Bourbon-l'Archambault" (*Borbonium Archembaldi*) depuis le XIIIe siècle. Aujourd'hui: Allier, Moulins, chef-lieu de canton. Le patronyme Archambault est fréquent dans la petite aristocratie des XIe–XIVe siècles en Berry, Marche et confins du Poitou.

11 Souvigny: Allier, Moulins, chef-lieu de canton. La *villa… in loco silvaniaco* fait l'objet d'un don du *miles clarissimus* Aimard – ancêtre des Bourbons – à Cluny en 915–920 (Fazy, *Catalogue*…, article n° 36). Le premier prieur est mentionné en 973–4. Sépulture des abbés clunisiens Mayeul (994) et Odilon (1049), Souvigny est lieu de pèlerinage, mentionné dès la fin du Xe siècle par le chroniqueur Raoul Glaber. Grands bienfaiteurs de cette „fille de Cluny", les Bourbon y implantent un de leurs châteaux, mentionné dans le testament du sire Archambaud VIII en 1248 (Fazy, article n° 934). Le prieuré ne devient cependant nécropole des Bourbons qu'avec l'inhumation du duc de Bourbon Louis II en 1410. Fray, Jean-Luc, „Souvigny dans l'histoire du Bourbonnais, Aspects historiques et historiographiques", = *Revue d'Auvergne*, n° 595–6 (2010), 9–49.

12 Les Archambault commencent à se qualifier orgueilleusement de *princeps* (*dominus Archimbaldus princeps Borbonensis)*, dès les années 1079–1085 (Monicat et De Fournoux, *Chartes du Bourbonnais…,* pièces n°s 5, 6/I, 6/VII et 17). Les premières mentions *In baronia Borbonensis* se rencontrent dans les années 1221–1264 (Huillard-Bréholles, Jean-Louis Alphonse, *Titres de l'ancienne maison ducale de Bourbon*, Paris, 1867 et 1874, pièces n^{o5} 68 à 71, 86 à 88, 97, 171); *compotus terre Borbonensis*, en 1288 (*Ibidem*, n 207). *Moneta patriae borbonensis* est employé pour désigner la monnaie locale en 1296 (Archives Départementales de l'Allier, D 44).

13 Il s'agit ici du comté de Clermont-en-Beauvaisis, en Picardie (Oise, chef-lieu d'arrondissement).

France: les Etats du duc Charles III de Bourbon seront confisquées en 1523 par le roi François Ier sous l'accusation de trahison.

Contrairement à ce qui se produit pour nombre d'autres constructions princières constituées par agglomération (Luxembourg-Bohème, Habsbourg, Wittelsbach, Angevins, Valois de Bourgogne), les ducs de Bourbon exercent leur principat sur des territoires contigus, groupés au centre-est du royaume, avec un léger – mais précieux – débordement à l'est sur les terres d'Empire, dans les Dombes.[14]

Cette compacité géographique ne joue pas sur le plan institutionnel: chaque principauté conserve ses institutions et ses coutumes; ainsi, des chambres de comptes sont établies à Montbrison (dès avant 1317), Villefranche-sur-Saône (1342) et Moulins (1374), respectivement pour le Forez, le Beaujolais et le Bourbonnais, même si Moulins tend à prendre le rôle central au cours du XVe siècle.[15] De même, sur le plan linguistique, les Etats des Bourbons se partagent entre les trois zones d'oïl, d'oc et du franco-provençal: au milieu du XIVe siècle, le poète Jean Dupin, originaire de la région de Jaligny dans le nord-est du Bourbonnais, donc dans l'aire franco-provençale (étendue dans le centre et l'est du duché mais aussi dans une grande partie du Beaujolais et dans la plaine du Forez) se plaint de ses difficultés dans l'emploi de la langue française: "Si je dis mal, pardonnez moi / je fais par bonne intention / Je n'ai pas langue de français / le duché de Bourbonnais fut mon lieu et ma nation…".[16] L'étude d'Olivier Matteoni montre que le recrutement par les ducs de Bourbon de leurs officiers locaux (châtelains…) était aussi gouverné par les compétences linguistiques de ces derniers, leur capacité à comprendre la population locale, mais que ces mêmes ducs ont pratiqué également une politique d'encouragement au développement de la "langue du roi": la chancellerie du Bourbonnais, dès la fin du XIIIe siècle, rédigeait ses actes en français d'oïl. Dans le Forez, la main mise bourbonnaise à partir de 1372 se traduisit par l'envoi d'officiers centraux employant le français; les comptes des trésoriers du comté et des officiers de la chambre aux deniers de la duchesse-comtesse Anne Dauphine sont en français; chez les notaires foréziens, on voit, en un demi-siècle le latin, encore dominant au milieu du XIVe siècle, laisser la place au français du roi et non à la langue locale; il en va de même pour les prévôts foréziens, même si des éléments de dialecte subsistent dans leurs comptes.[17] Le

---

[14] Appelé aussi „Beaujolais à la part d'Empire", les Dombes s'étendent sur la rive gauche de la Saône et ont Trévoux (Ain, Bourg-en-Bresse, chef-lieu de canton) pour capitale.

[15] „La chambre des comptes a Molins comme le chief de toutes les aultres chambres des seignories de mondit seigneur le duc…" (Instructions de l'évêque du Puy, 1474).

[16] Cité par Matteoni, Olivier, *Servir le prince, Les officiers des ducs de Bourbon à la fin du Moyen Âge (1356–523),* Paris, 1998, 100, à partir de l'édition des *Mélancolies* (vers 45–48) de Jean Dupin par L. Lingre, = *Annales universitatis Turkuensis*, Turku, 1965, 45. Mise en français contemporain: Jean-Luc Fray, 2014.

[17] Gonon, Marguerite (ed.), *Documents linguistiques du Forez*, Paris, 1974.

Bourbonnais se révèle aussi comme la zone la plus méridionale où puissent se manifester les pratiques culturelles de la noblesse du Nord de la France: Bourbon-l'Archambault apparaît ainsi, avec Chalon-sur-Saône, comme point le plus méridional où la littérature chevaleresque du XIIIe siècle puisse imaginer la tenue d'un tournoi.[18]

Aux yeux d'André Leguai, le Bourbonnais est un Etat, parce qu'il dispose d'une base territoriale élargie, d'une réelle puissance militaire (qui lui permet de recruter sur le marché des capitaines et des bandes) et de revenus qui ne viennent pas seulement de l'exploitation du domaine, mais aussi de l'impôt, enfin parce qu'il possède des institutions copiées sur les institutions royales.[19] En revanche, l'exemple bourbonnais ne permet pas de pousser l'argument de la construction identitaire et culturelle (appuyée par exemple sur l'existence d'une université[20] et d'une tradition historiographique forte).[21]

Moins riches et moins brillants que leurs voisins bourguignons – à la tête d'une principauté qui tombe cependant en 1477 avec la mort brutale de Charles le Téméraire – moins "européens" que leurs cousins "angevins", les maîtres des Etats de Bourbon et de leur capitale – la modeste ville de Moulins,[22] sur l'Allier – vont toutefois se révéler parfaitement intégrés aux courants culturels et artistiques qui caractérisent l'Europe occidentale du XVe et du début du XVIe siècle. Voisins de la Bourgogne, souvent présents à Paris pour le service du roi,[23] les ducs savent attirer

---

18 Meyer, Paul (ed.), *Le roman de Flamenca*, Paris, 1865, vers 7.182–8.095.

19 Leguai, André, *De la seigneurie à l'Etat: Le Bourbonnais pendant la guerre de Cent ans*, Moulins, 1970.

20 Ce qui, à l'inverse, est le cas des Etats bourguignons avec la fondation des universités de Dôle (1422) et de Louvain (1425), pour les Etats angevins avec les universités d'Angers (1337) et d'Aix-en-Provence (1409) ou encore pour le Dauphiné (Grenoble, 1339; Valence, 1459).

21 Avec Jean Cabaret d'Orville au tournant des XIVe et XVe siècles, la tradition des „indiciaires" ou historiographes ducaux n'est pas absente de l'entourage de ducs de Bourbon (Jean Cabaret d'Orville, *Chronique du bon duc Louis de Bourbon*, éd. Martial Alphonse Chazaud, Paris, 1876) mais ne revêt jamais le même développement que celui que l'on peut observer à la cour de leurs cousins et voisins les Valois de Bourgogne…

22 Issue d'une agglomération première modeste et à caractère rural (son nom même le démontre), Moulins, grâce à l'implantation, au milieu du XIe siècle, d'une forteresse dont les sires de Bourbon se rendent maîtres à partir du début du XIIIe siècle, connaît ensuite un rapide essor. Cependant, la ville l'emporte seulement au XVe siècle de façon définitive sur ses rivales: Souvigny, Bourbon-l'Archambault et Chantelle (Faure, Henri, *Histoire de Moulins*, Moulins, 1900, 2 vol., ici t. I, 6); Dussourd, Henriette (dir.), *Histoire de Moulins*, Clermont-Ferrand, 1975, *passim*.

23 Les ducs de Bourbon possèdent, dans la capitale royale, un imposant hôtel, proche du Louvre. Les décomptes des datations topographiques des actes contenus dans le recueil de Huillard-Bréholles, *op. cit*., montrent que le premier duc de Bourbon, Louis Ier (1317–1342) date la moitié de ses actes de Paris et 38% seulement de localités bourbonnaises (le quart du total des actes l'est encore de l'ancien château éponyme de Bourbon-l'Archambault). Après une éclipse de Paris dans les actes de Pierre Ier (1342–1356), la capitale royale fait une réapparition en force sous Louis II (1356–1410) avec 40% des mentions (autour de 70% pour la période 1380–1396). La

à eux une part de la circulation des artistes du Nord (flamands, brabançons, limbourgeois) au XVe siècle et des artistes florentins au tournant des XVe et XVIe siècles. Leur exemple influe sur leurs officiers, voire sur les plus novateurs des bourgeois de leurs villes, dont les initiatives, si elles paraissent plus modestes et plus tardives que celles de l'entourage des ducs de Bourgogne, contribuent à acclimater de nouveaux goûts dans une partie du royaume longtemps considérée comme vivant à l'écart des grands courants novateurs.

*

Afin d'illustrer mon propos, je prendrai comme premier exemple le vitrail et le supposé retable de la chapelle de la Nativité dans l'ancienne collégiale (aujourd'hui cathédrale) Notre-Dame de Moulins, qui ont fait, encore récemment, l'objet d'une étude approfondie – et d'une hypothèse audacieuse – par les historiens d'art.[24]

Le *Vitrail de la Nativité* est très remanié, lacunaire (en raison des destructions dues à l'explosion de l'atelier des poudres de Moulins en 1918) et reconstitué. Les études minutieuses menées par divers historiens de l'art depuis une soixantaine d'année (l'américain Charles Sterling dès 1963)[25] et jusqu'à des publications très récentes permettent de reconstituer le schéma suivant:

– dans son état actuel, le vitrail représente, dans ses parties hautes, différents épisodes du cycle marial (Immaculée conception et Annonciation) et de ceux des deux saints Jean (en particulier une décollation de Jean-Baptiste); dans les lancettes, des donateurs qui semble être présentés par leurs saints patrons, selon la coutume.

– Les documents textuels et des indices héraldiques permettent d'identifier comme donateurs Charles Popillon, son épouse, leurs trois fils et leurs filles. Chevalier, seigneur de Riau, Charles Popillon présidait la Chambre des comptes de Moulins sous le duc Pierre II (1487–1507); il fut le fondateur de la chapelle, à une date non précisée mais antérieure à 1499.

– Il s'avère cependant que le vitrail est composite: les donateurs sont en costume d'époque Renaissance, tandis que tout le reste du vitrail accuse un style typique du gothique flamboyant, qui pousse à en dater la réalisation d'au moins vingt ans auparavant. De surcroît, les saints patrons représentés ne correspondent pas, pour la plupart d'entre eux, aux donateurs dont ils paraissent être les intercesseurs…

---

captivité du duc Jean Ier en Angleterre (1415–1434), la main mise bourguignonne, puis anglaise sur Paris (jusqu'en mai 1436) et la défense des Etats bourbonnais contre le voisin bourguignon réduisent à rien les séjours parisiens des ducs, mais promeuvent Moulins comme capitale de la principauté. Sous le duc Jean II (1456–1488), le double phénomène de repli sur les Etats de Bourbon (77% des séjours attestés) et de promotion de Moulins (46%) continue de s'affirmer.

[24] Bruel, Marie-Elisabeth et Bruel, Jean-Thomas, *La chapelle de Jean II de Bourbon à la collégiale de Moulins, chef-d'œuvre oublié de Hugo van der Goes et manifeste du pouvoir princier*, Moulins, 2014.

[25] Sterling, Charles, „Du nouveau sur le maître de Moulins", = *L'Œil – Revue de l'Art*, 107, 1963, 2–68.

– Sur la base de comparaisons stylistiques, la réalisation du vitrail a été traditionnellement attribuée à Jean Hey. Les historiens de l'art savent désormais que ce personnage, peintre d'origine néerlandaise ou flamande – dont la période d'activité picturale s'étend jusque vers 1505 – peut légitimement être identifié avec le "maître de Moulins", actif à la cour des Bourbons de 1483 à 1500, après avoir travaillé pour les Rolin en Bourgogne (*Nativité avec le portrait du cardinal Jean Rolin*, Musée d'Autun: vers 1480), puis pour le cardinal Charles de Bourbon, à Lyon. Charles Sterling avait été le premier, dès 1968, à proposer l'identification de Jean Hey avec le maître de Moulins; reprise par André Chastel en 1994,[26] cette thèse est définitivement validée depuis l'examen, dans le cadre de la préparation de l'exposition du grand Palais à Paris en 2010–2011 sur *France 1500 – Entre Moyen Âge et Renaissance*, d'une inscription au dos de l'*Ecce homo* (1494? Musées royaux des Beaux Arts de Bruxelles) réalisé pour Jean Cueillette, qui fut trésorier du duc de Bourbon[27] à partir de juin 1488.[28] Les comptes du duc Pierre II comportaient également des mentions de "Maistre Jehan le Peintre". C'est donc à ce même peintre que l'on doit, vers 1500, le *Triptyque de la Vierge*, chef-d'œuvre de la collégiale Notre-Dame de Moulins.

– Mais la datation nouvelle, désormais avancée pour les verrières des parties hautes du *Vitrail de la Nativité*, interdit de voir en Jean Hey leur réalisateur; il faut donc chercher à une date un peu plus haute le peintre auteur des épisodes johanniques et du cycle de la Vierge, un autre artiste ayant été chargé, à une date d'une vingtaine d'années plus tardive, de représenter les donateurs…

Or, les études de comparaisons stylistiques conduites par divers historiens d'art aboutissent à identifier également ce premier peintre comme un homme du Nord. Comme Jean Hey "maître de Moulins", le peintre des verrières hautes du *Vitrail de la Nativité* aurait donc œuvré pour des commanditaires de la France centrale, à plusieurs centaines de kilomètres au Sud du Hainaut et de la Flandre, et il aurait même pu séjourner, lui aussi, à Moulins. L'étude récente, évoquée ci-dessus, propose en effet, sur la base de comparaisons stylistiques et de quelques attestations littéraires plus tardives – puisque le poète et chroniqueur Jean Lemaire des Belges (1473 – apr. 1520), qui fut secrétaire du duc Pierre II de Bourbon en 1498, évoque la présence de "Hugo le Grand" dans l'entourage artistique ducal – d'identifier l'auteur de la partie la plus ancienne du vitrail avec le peintre brugeois Hugo van der Goes. (1440–1482) et de placer cette réalisation entre 1476 et 1477, sous le principat du duc Jean II de Bourbon (duc de 1456 à 1488).[29]

---

[26] Chastel, André, *L'art français*, t. II, *Temps modernes*, 1435–1620, Paris, 1994.

[27] Aux gages de 1.000 lb. par an (Matteoni, Servir le prince, 180 et 372).

[28] Après avoir œuvré au service du duc de Bourgogne Charles le Téméraire, puis du roi de France Louis XI.

[29] Les comparaisons stylistiques sont faites avec les autres œuvres connues de Hugo: *Dormition de la Vierge* (Bruges, Musée Groninge), *Retable de Monforte* (Berlin, Staatliches Museum),

L'auteur du célèbre triptyque de la Vierge de Moulins, Jean Hey, ne serait intervenu sur le vitrail que plus tard, à l'extrême fin du siècle ou au tout début du XVIe, à l'occasion du réaménagement de la chapelle au profit de la famille Popillon. L'hypothèse est audacieuse; elle aboutit à renforcer de façon considérable la présence de l'art du Nord dans le milieu de la cour de Bourbon à Moulins dès le début du dernier quart du XVe siècle. Il est vrai que Charles Steiner, dès les années 1960, avait, lui aussi, poussé très loin, ayant cru pouvoir mettre en évidence "l'influence d'Hugo" sur la fresque des "Arts libéraux" du Puy-en-Velay.[30]

Or, à quelque kilomètres de la limite entre Bourbonnais et Bourgogne, au nord-est de Moulins, le petit village de Ternant,[31] siège, au bas Moyen Âge d'une petite seigneurie dépendant féodalement des comtes de Nevers, recèle, sous la forme des deux retables conservés dans son église Saint-Roch un témoignage fort – et plus ancien encore – de l'activité des peintres du Nord en plein centre de la France:

Le premier, un *Triptyque de la Passion* – en bois sculpté de chêne et de noyer, peint et doré pour le panneau central, en peinture à l'huile sur bois pour les volets latéraux – a probablement été commandé par Charles de Ternant,[32] compagnon d'enfance de Charles le Téméraire: ses armes apparaissent au bas du triptyque, encadrées par celles de son épouse et du duché de Bourgogne; ce retable était destiné à orner le maître-autel de la nouvelle église de Ternant, dont la construction avait commencé en 1448; le second, le *Retable de la Vierge*, était vraisemblablement destiné à un autel secondaire de ce même édifice paroissial; le bois, peint et doré du panneau central est en chêne, d'origine balte. Il paraît plus ancien et pourrait dater des années 1444–1454; le commanditaire serait ici Philippe de Ternant, père de Charles de Ternant, chambellan de Philippe le Bon et chevalier de la Toison d'Or depuis 1430. Les comparaisons iconographiques et stylistiques opérées par les spécialistes, conduisent, pour le retable de la Vierge, vers Tongres, Rheinberg et Hal, pour celui de la Passion vers Louvain et Hal.[33] Le premier serait flamand, le

---

Triptyque Portinari (Florence, Musée des Offices), *Adoration des mages* (Berlin, Staatliches Museum), *Diptyque de Vienne* (Vienne, Kunsthistorisches Museum), *Saint Anne et un donateur* (Bruxelles, Musée royal des Beaux Arts).

30 Sterling, Charles, „Jean Hey le Maître de Moulins", *Revue de l'art* 1/2, 1968, 27–33. ici 31. Anne Courtillé, dans la courte synthèse qu'elle a consacrée à cette œuvre dans le cadre du volume réalisé sous la direction de Xavier Barral i Altet, *La cathédrale du Puy-en-Velay*, Paris, 2000, 291–4, ne reprend pas cette hypothèse mais réaffirme les influences du Nord et évoque une autre hypothèse possible, celle de l'attribution à Juste de Gand (v. 1435- apr. 1480). Le commanditaire de la fresque, le chanoine Pierre Odin, d'origine bourguignonne, avait été l'official de Jean de Bourbon, évêque du Puy de 1443 à 1485. Le Puy-en-Velay: Haute-Loire, chef-lieu du département.

31 Nièvre, Château-Chinon, Fours.

32 Né vers 1433, fils de Philippe (†1454) et d'Isabelle de Roye, une fille de noblesse picarde (Roye: Somme, Montdidier, chef-lieu de canton).

33 Tongres: (*Tongeren* en flamand), chef-lieu d'arr. du Limbourg belge. Rheinberg: Rhénanie du nord (ancien duché de Clèves); Hal (Halle en français): Belgique, Brabant flamand, chef-lieu d'arrondissement; Louvain (*Leuwen* en flamand): chef-lieu de la province du Brabant flamand.

second d'un atelier brabançon; or, la présence de Charles de Ternant est mentionné à Bruxelles dans plusieurs sources…

Plus à l'intérieur de la Bourgogne, on sait l'action de mécénat artistique joué par le cardinal Rollin: né à Autun en 1376 dans une famille bourgeoise, juriste de formation, nommé chancelier de Bourgogne en 1422, Nicolas Rolin effectue des séjours à Lille et à Bruges en 1425. Or, en 1428, il confie à Jan van Eyck la commande du tableau connu sous le nom de "*La Vierge au chancelier Rollin*" pour la chapelle qu'il a fondée au sein de la collégiale Notre-Dame-du-Châtel à Autun. En 1443, il fonde l'Hôtel-Dieu de Beaune et commande à Rogier van der Weyden le retable du *Jugement dernier*, réalisé entre 1443 et 1450.

*

Ces liens artistiques avec le Nord de l'Europe ne doivent pas étonner: ils viennent parachever des liaisons politiques et économiques plus anciennes: on évoquera, comme fondateur de l'ouverture politique des pays de la France centrale vers le Nord, le mariage du comte d'Auvergne Guillaume X avec la fille du duc de Brabant Henri (vers 1225), mariage qui mit pour la première fois les élites politiques auvergnates en relation avec les espaces lotharingiens et permit, un peu plus tard, aux comtes d'Auvergne d'ajouter à ce titre celui de comtes de Boulogne, plus prestigieux encore, puisque les autorisant à revendiquer une parenté mythique avec Godefroy de Bouillon, le héros de la première croisade,[34] tandis que les prénoms brabançons Henri et Godefroy s'implantaient dans l'onomastique de la lignée comtale auvergnate, laquelle put également placer ses cadets sur des sièges épiscopaux de la partie francophone de l'Empire, à Liège, Tournai et Cambrai.[35]

De leur côté, les Bourbons avaient contracté alliance, dans la première moitié du XIVe siècle, avec les comtes de Hainaut par le mariage du premier duc de Bourbon Louis Ier (sire, puis duc de 1317 à 1342) avec Marie de Hainaut. Leurs voisins les ducs de Bourgogne devaient, comme on le sait, contracter (en 1369 par l'union de Philippe le Hardi et de Marguerite de Flandre) un mariage flamand, origine de l'organisation double ("pays de par-deçà" et "pays de par-delà"), de "l'Etat flamand-bourguignon". Ainsi s'expliquent les armoiries aujourd'hui encore arborées

---

[34] Une parenté et une revendication mémorielle que le roi de France Charles V semble avoir entérinées en présence de l'empereur lors du séjour de ce dernier à Paris en 1378, comme en témoigne une miniature des *Grandes chroniques de France* (Paris, BnF, Fr. 2.813, f° 473 v°) mettant en valeur le comte d'Auvergne et ses armoiries dans une scène de croisade donnée en entremet.

[35] Fray, Jean-Luc, „Les comtes d'Auvergne, le Brabant et le Boulonnais au XIIIe siècle: de la Limagne à la Lotharingie", In. *Retour aux sources, Textes, études et documents offerts à Michel Parisse*, Paris, 2004, 405–417. Liège: Belgique, chef-lieu de province; Tournai (en flamand: *Doornik*): Belgique, province du Hainaut, chef-lieu d'arrondissement; Cambrai: Nord, chef-lieu d'arrondissement.

par la petite ville de Decize[36]: "d'or au lion de sable armé et lampassé de gueules" (Flandres), "à la bordure componée d'argent et de gueule" (Bourgogne ancien), armes accordées en 1383 à cette petite localité du comté de Nevers par le duc Philippe le Hardi et son épouse Marguerite, comtesse de Flandre. De même, c'est probablement aux retombées de cette même union dynastique en termes d'influences architecturales que l'hôtel comtal des monnaies de Nevers (début du XVe siècle) doit son pignon à redans à la manière flamande…

Issus de la lignée capétienne, descendants du saint roi Louis IX, "princes des fleurs de lys", les ducs de Bourbon n'étaient pas ignorants des réalités de l'Empire et du monde germanique: Pierre Ier (duc de 1342 à 1356) est le fils de Marie de Hainaut, donc descendant des comtes de Hainaut, princes francophones (maison d'Avesnes), mais d'Empire; l'une de ses tantes paternelle, Marguerite de Bourbon, avait épousé un comte de Namur; il est le beau-frère de Jean de Luxembourg, prince bilingue comme tous les Luxembourg, qui a épousé en 1334 sa sœur Béatrice; à ce titre, le roi de Bohême perçoit des rentes en Bourbonnais et en Auvergne.[37] L'une des filles de Pierre, Bonne de Bourbon,[38] épousera un duc de Brabant. Or, depuis 1300, les comtes de Hainaut sont également comtes de Hollande et de Zélande et seigneurs de la Frise; les intérêts économiques de leurs nouvelles possessions les mettent en relation avec la ligue hanséatique, si présente dans tous les ports de la mer du Nord et de la Baltique.

Un *dux Borbonie*, qui ne peut être que Pierre Ier, est mentionné par la chronique tchèque *Kronika Benese z weitmile* parmi les compagnons du roi de Bohème Jean l'Aveugle dans son expédition (1345–1346) en Prusse contre les Lithuaniens

---

36 Nièvre, Nevers, chef-lieu de canton.

37 Reichert, Winfried, *Landesherrschaft zwischen Reich und Frankreich. Verfassung, Wirtschaft und Territorialpolitik in der Grafschaft Luxemburg von der Mitte des 13. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, Trèves, 1973, t. I, 467. Le traité de mariage du comte de Luxembourg et roi de Bohême Jean avec Béatrice, fille de Louis, duc de Bourbonnais et comte de la Marche, prévoyait que le roi de Bohême pourrait disposer au titre de la dot de sa femme de seigneuries dans le Val de Loire (Gien: Loiret, Montargis, chef-lieu de canton), le Bourbonnais et le Berry (notamment Mehun-sur-Yèvre: Cher, Vierzon, chef-lieu de canton), mais aussi en Auvergne (au Crest, à 15 km au sud de Clermont-Ferrand), tandis qu'à l'inverse le douaire de Béatrice serait assis sur les châtellenies d'Arlon (auj.: chef-lieu de la province belge du Luxembourg), Damvillers et Marville (ces deux localités, auj.: département de la Meuse, arrondissement de Verdun, chefs-lieux de canton). En 1384, le chancelier du duc Louis II de Bourbon et l'un de ses chambellans sont envoyés auprès du roi des Romains Wenceslas, cousin germain du duc, pour régler la succession de la reine Béatrice; d'autres ambassades bourbonnaises seront envoyées jusqu'en 1399 à Luxembourg et à Ivoy (auj.: Carignan, département des Ardennes, arrondissement de Sedan, chef-lieu de canton); *cf.* Fray, Les comtes d'Auvergne.

38 Ce prénom Bonne (*Guta*) est d'origine germanique et a pu transiter par la famille de Luxembourg.

païens par la chronique tchèque *Kronika Benese z weitmile.*[39] Le compte tenu par Jean de Niederheim pour le voyage en Prusse de Guillaume IV de Hollande, cousin de Pierre de Bourbon, mentionne à plusieurs reprises en février et mars 1344 "*Haren Ghered, cnape van Borbon groef"* (Messire Ghered [de Florenville], jeune garçon, page ou écuyer du "comte de Bourbon" – qui pourrait être le frère cadet de Pierre, Jacques Ier de Bourbon, comte de la Marche), et sa présence à Koenigsberg.[40] Le comte de La Marche retournera en Prusse dans l'hiver 1352–1353.[41] De même, son neveu le duc de Bourbon Louis II, au retour de son expédition de Guyenne en 1374 contre les Anglais, décidera de participer à la "rèze de Prusse" avec nombre de chevaliers bourbonnais et foréziens, membres de son hôtel.[42]

La lignée ducale de Bourbon avait un cri de guerre germanique ("*Allen*"), encore aujourd'hui proclamé dans la pierre, sur la façade du château ducal de Moulins et, en même temps que sa devise en français ("Espérance"), sur un document comptable forézien du XVe siècle. Dans leur atelier monétaire des Dombes, au-delà de la Saône, la seule de leurs possessions qui ne soit pas en France, mais en terre d'Empire, les ducs de Bourbon frappaient des monnaies au type impérial, antiquisant, comme l'avaient fait avant eux les ducs de Milan. Est-ce un hasard si Dieu le père, dans le vitrail de Moulins est représenté comme un empereur, à la manière germanique, et non tiaré? Plus prosaïquement, des serviteurs originaires de l'Allemagne du nord-ouest gravitaient dans l'entourage ducal, ainsi Conrad Heingarten, astrologue du duc Jean II[43] ou Thierry de Clèves, chambellan et barbier-chirurgien de ce même duc; ce Thierry possédait à Moulins une maison à pans de bois, rue Grenier.[44] Peut-être est-ce à ces contacts de la cour ducale que l'on doit aussi la présence d'un certain "Ausse de Huissembort" (Hanus de Wissembourg), marchand de Clermont,[45] suffisamment bien implanté pour y fonder une vicairie en la collégiale Notre-Dame du Port en

---

39 *Fontes rerum Bohemicarum*, t. IV, 511, Prague, 1884 (cité par Troubat, Olivier, *La guerre de Cent Ans et le prince chevalier, le „bon duc" Louis de Bourbon*, 1337–1410, 2 vol., Montluçon, 2001–3, t. I, 575, n. 10).

40 *Scriptores rerum prussicarum*, ed. Théodor Hirsch *et alii*, Leipzig, 1861–74, t. II, 742–751.

41 Paris, Archives Nationales, X 1C 7 (cité par Troubat*, loc. cit*.).

42 Troubat, La guerre de cent Ans, t. I, 571–585. Sur la participation des auvergnats et bourbonnais à la croisade de Prusse consulter également: Paravicini, Werner, *Die Preussereisen des europäischen Adels*, Sigmaringen, 1995, 94–101; Leguai, André, „Bourbonnais et Auvergnats à la croisade de Prusse", = *Etudes bourbonnaises*, 258, 1991, 93–97; Matteoni, Servir le prince, 88, 381, 443 et notes.

43 Matteoni, Servir le prince, 123, n. 162.

44 Jean Ier de La Marck, duc de Clèves (de 1448 à 1481), fils du premier duc de Clèves, Adolphe Ier et de Marie de Bourgogne a épousé en 1455 à Bruges Elisabeth de Nevers (1439–1483), fille de Jean Ier, comte de Nevers et Rethel, héritière du comté; leur second fils, Engelbert, né en 1462, devient comte de Nevers en 1491 et son frère Philippe évêque de Nevers, puis d'Autun dans les premières années du XVIe siècle; Engelbert (†1506) avait épousé une Charlotte de Bourbon (1474–1520).

45 Clermont-[Ferrand]: Puy-de-Dôme, chef-lieu du département.

1460[46] et celle du bourgeois d'origine allemande (bavaroise?) "Raustemus de Freistet" dans la petite ville épiscopale voisine de Billom[47] dès 1415.[48]

Nous savons que le duc Louis II (duc de 1356 à 1410), contemporain de Jean de Berry, était un prince cultivé.[49] Son successeur Jean Ier s'adonnait à la poésie, ce dont le louent Charles d'Orléans et Christine de Pizan. Charles Ier (duc de 1434 à 1456) est considéré par André Leguai[50] comme celui qui donna forme à la cour de Moulins. De tous les ducs, Jean II (duc de 1456 à 1488) fut certainement le plus lettré; mais son frère et successeur Pierre II (duc de 1488 à 1507 après avoir été sire de Beaujolais) et l'épouse de celui-ci, Anne de Beaujeu, fille du roi Louis XI, se caractérisèrent par l'activité de leur mécénat. Ainsi la duchesse Anne de Beaujeu fit-elle réaménager une aile du palais ducal de Moulins ("Pavillon Anne de Beaujeu") selon le goût nouveau de la Renaissance.

L'exemple devait être imité par le milieu des hauts officiers de la cour et de l'administration des différents Etats (Bourbonnais, Forez, Beaujolais, Dombes, Auvergne) formant l'ensemble gouverné depuis Moulins.[51] Le milieu des serviteurs bourbonnais était en effet loin d'être fermé:[52] beaucoup de ces hommes étaient aussi au service du roi de France ou d'autres princes du sang ; ils étaient donc par là conduits à séjourner fréquemment à Paris. Christine de Pizan fait ainsi l'éloge des qualités littéraires de deux officiers de la cour de Bourbon, François "d'Aubercicourt" – probablement originaire de la "Flandre wallonne", c'est-à-dire de langue française[53] – et le forézien Jean de Châteaumorand;[54] c'est très certainement d'ailleurs au second qu'elle doit une part notable des informations de première main dont elle se servit pour rédiger sa *Vie de Charles V*.[55]

---

46 Archives départementales du Puy-de-Dôme, 4 G 534, n 7 (1459) et 4 G 11 (1460). La famille Vincenbourg est encore notable à Clermont au début du XVIIe siècle et y compte des notaires et des chanoines (Tardieu, André, *Histoire de Clermont*, Clermont-Ferrand, 1871–2, t. I, 264 et 410).

47 Puy-de-Dôme, Clermont-Ferrand, chef-lieu de canton.

48 Paris, Archives Nationales, J 832 / 11. D'autres membres de la famille sont mentionnés à Billom à cette époque, dont un chanoine de la collégiale locale Saint-Cyriaque (je remercie Thomas Areal, doctorant sous ma direction, pour cette indication). Freistadt est auj. situé en Autriche (*Land* de Basse-Autriche), sur la route de Linz à Prague, dans les montagnes frontalières entre Autriche et Bohême.

49 Troubat, La guerre de Cent Ans, t. I, 52–8.

50 Leguai, André, *Nouvelle histoire du Bourbonnais*, Roanne, 1985, 231–4.

51 Matteoni, Servir le prince, chapitre XII: Culture et sentiment religieux des officiers (p. 441–458).

52 *Ibidem*, 444 et n. 18 et 19, avec références.

53 Auberchicourt: Nord, arr. et canton de Douai.

54 Jean de Châteaumorand (château et seigneurie; auj.: cne. de Saint-Martin-d'Estréaux, Loire, Roanne, La Pacaudière) sera promu en 1411 sénéchal de Lyon et bailli royal de Mâcon et, en 1412, sénéchal royal de Beaucaire (Matteoni, Servir le prince*,* 394, avec réf.).

55 Matteoni, Servir le prince, 443 et n. 16 (avec réf.).

Même si l'on peut supposer qu'un certain nombre d'officiers de la cour de Moulins partageaient déjà, dès la fin du XIVe siècle, les goûts de leur maître Louis II pour les idées pré-humanistes,[56] c'est à partir des années 1440 que l'on voit les activités littéraires des officiers bourbonnais devenir plus soutenues, Moulins étant devenue, à la fin du principat de Charles Ier, une cour à l'activité littéraire importante, que sa position géographique soumettait aux influences artistiques des cours de Blois et d'Orléans d'une part et de la cour bourguignonne d'autre part.[57]

Mais c'est à la fin du siècle que "l'enthousiasme humaniste et mécénal" des officiers de la cour de Bourbon se déploie avec toute son ampleur, alors que la cour de Dijon a disparu avec la mort brutale du Téméraire en 1477 et que les ducs de Bourbon se retrouvent, le roi Louis XI ayant également abattu la maison d'Armagnac (1473), quasiment les seuls grands princes territoriaux français subsistant avec les ducs de Bretagne et, un cran en dessous, les comtes de Foix et les Albret.

Il faut ainsi faire une place à la figure de Jean Robertet (†1490), secrétaire du duc Jean II (vers 1464) et du roi de France Louis XI: le personnage entretenait des rapports littéraires avec le cercle des poètes de Blois – il participa en 1459 au "concours de Blois" organisé par Charles d'Orléans – mais aussi avec la cour des ducs de Bourgogne, notamment avec leur "indiciaire", Georges Chastellain. Si la première partie de la production littéraire de Robertet apparaît très influencée par Charles d'Orléans et par Georges Chastellain, sa thématique s'enrichit après 1470 d'apports italiens, notamment Boccace et Pétrarque, mais aussi l'historien Filippo Barbieri de Syracuse (Robertet avait accompli un voyage en Italie vers 1450 et appris la langue). Il est possible qu'il ait dû une bonne part de son excellente culture antiquisante (Tite-Live, Justin, Salluste, César, Valère-Maxime, Lucain, Ovide, Horace, Tacite, Cicéron…) à la fréquentation de la bibliothèque ducale de Moulins, dont nous savons par un inventaire qu'elle possédait des œuvres de Tite-Live, Valère Maxime, Cicéron et Ovide.[58]

Plus tard, Jean Cueillette, trésorier général des finances de 1488 à 1497, homme politique d'une grande culture – il avait fait acheter deux des manuscrits de la *Cité de Dieu* présents dans la bibliothèque ducale – passa commande, en 1494, à Jean Hey d'un *Ecce homo,* aujourd'hui conservé à Bruxelles.[59]

Mais, évoquant la peinture de leur temps dans leurs œuvres poétiques, Jean Robertet et Jean Lemaire des Belges (1473. apr. 1520),[60] tout en citant les maîtres flamands, Jean Hey et Rogier van der Weyden, se montrent tous deux sensibles à la peinture italienne – notamment à la perspective – que l'on commence à découvrir à la cour

---

56 *Ibidem*, 444.

57 *Ibidem*, 445 et n. 29 (avec réf.).

58 *Ibidem*, 446 et n. 33 à 37; 447 et n. 38 à 43 (avec réf).

59 Raynaud, Nicole, „Jean Hey peintre de Moulins et son client Jean Cueillette", = *Revue de l'Art*, n 1–2 (1968), 27–34.

60 Il fut clerc des finances de Pierre II à Villefranche-sur-Saône de 1498 à 1503.

italianisante de Moulins à l'extrême fin du XVe siècle et certains de leurs écrits montrent qu'ils connaissaient des peintres italiens contemporains célèbres: ainsi le vénitien Gentile Bellini (1429–1507), Le Pérugin (1445–1523) ou le florentin Léonard de Vinci (1452–1519), pour Jean Lemaire, qui les cite dans sa *Plainte du Désiré*, composée en 1503.[61]

En quels lieux se manifeste ce mécénat artistique des hauts officiers de Bourbon? D'abord dans les villes capitales des différents Etats de l'ensemble, villes où ces personnages accomplissent leur carrière, au sein des différentes juridictions et Chambres des Comptes: les trois collégiales Notre-Dame de Villefranche-sur-Saône, Montbrison et Moulins sont, respectivement pour les officiers caladois, foréziens et bourbonnais, les églises les plus recherchées pour leurs sépultures et les fondations de chapelles, encore que les plus grands officiers aient souvent choisi Souvigny, établissement monastique clunisien lié depuis longtemps à la dynastie des Bourbons.[62] Or, ces quatre églises sont aussi des hauts lieux de l'idéologie princière des Bourbons: ainsi la collégiale Notre-Dame de l'Espérance de Montbrison et la priorale Saint-Pierre de Souvigny où foisonnent les peintures, sculptures, vitraux à thèmes dynastiques…

Mais, grâce aux officiers de la cour des Bourbon, l'art du Nord s'insinue jusque dans les campagnes. On en a vu l'exemple précoce, dès le milieu du XVe siècle, dans la petite seigneurie nivernaise de Ternant… Voici l'exemple du retable d'Ambierle, en Forez:[63] maître d'hôtel du duc de Bourgogne Philippe le Bon, Michel de Chaugy, originaire du Bourbonnais, fait don en 1476, à l'église Saint-Martin du prieuré clunisien d'Ambierle, d'un retable de la Passion, peint par un anonyme, manifestement flamand et influencé par Rogier van der Weyden. Le tableau a probablement été acheté aux Pays-Bas.[64] A Vieure,[65] en Bourbonnais, l'église Notre-Dame, en partie des XIIe-XIIIe siècle, recèle un tableau représentant *Saint Luc peignant la Vierge* et attribué à Colijn de Coter (1450-v. 1540), peintre anversois, actif à Bruxelles entre 1485 et 1522, et auteur, par ailleurs, des peintures de la chapelle de sa propre confrérie Saint-Luc en la collégiale d'Anvers (1493).[66] On mentionnera

---

61 Matteoni, Servir le prince, 449.

62 Allier, Moulins, chef-lieu de canton.

63 Loire, Roanne, Saint-Haon. Le prieuré exerçait son droit de présentation dans une dizaine de cures dans la région de St.-Haon.

64 Cassagnes-Brouquet, D'or et d'argent, 1902.

65 Allier, Moulins, Bourbon-l'Archambault.

66 On sait que Colijn de Cotter a exporté ses œuvres jusqu'en Suède et en Sicile. Ses autres œuvres identifiées sont le *Retable de la Trinité et des trois Maries en pleurs* (Louvre); *La Vierge couronnée par les anges* (Düsseldorf); *La Descente de Croix* du Musée régional de Messine. On attribue aussi à son atelier une partie du retable d l'église St.-Nicolas d'Orsoy (cne. de Rheinberg, Allemagne, Rhénanie du Nord-Westphalie, Düsseldorf, Wesen) et une *Adoration des mages* du Musée des Beaux Arts de Gand. Le thème de saint Luc peignant la Vierge avait été précédemment illustré par Roger van der Weyden vers 1435–40 (pour sa confrérie St.-Luc des peintres de Bruxelles: Boston,

enfin, dans le domaine de la sculpture, la descente de croix flamande (datée de la fin du XVe siècle) d'Autry-Issard,[67] ancienne châtellenie bourbonnaise, nantie d'un prieuré dépendant de Souvigny, croix déposée aujourd'hui au musée Anne de Beaujeu, à Moulins.

De l'influence du Nord, sous la houlette des ducs de Bourbon, mais en collaboration avec la bourgeoisie locale, témoigne enfin la construction du "Jacquemart" de Moulins. Dès avant 1400, Moulins compte deux tours à horloges: celle de la Halle et celle de la Geneste. La tour du Jacquemart est achevée en 1408; la grosse cloche est fondue et mise en place en 1452.[68] Les travaux s'achèvent en 1455 avec la mise en place du système mécanique. Le duc Jean II avait levé un impôt spécial "pour le fait de l'horloge" que devaient payer les habitants de la ville, de ses faubourgs et des villages voisins, Avermes et Yzeure sur la rive droite, mais aussi Coulandon, à 6 km à l'Ouest, et Bressolles à 4,5 km au Sud, sur la rive opposée.[69]

Le jacquemart de Moulins présente une horloge surmontée du soleil et de la lune. Le père Jacquemart sonne les heures, la mère (Jacquette) les demi-heures et les enfants (Jacquelin et Jacqueline) les quarts: les noms sont "nordiques" (on rencontre trois Jacquemart parmi les serviteurs de la comtesse Mahaut d'Artois dès le tournant des XIIIe et XIVe siècles; Jacqueline est également un nom qui se rencontre tôt dans le Nord)[70] mais la question demeure de savoir quand ces noms ont été attribués aux personnages du beffroi moulinois. Dès le début, il semble qu'au moins une figurine de sonneur, en fer, avec marteau, ait été présente dans le "décor actif" de l'horloge primitive; les autres ont-ils été rajoutés (ou simplement "baptisés"?) après l'incendie urbain de 1655? De fait, si le Jacquemart de l'église collégiale Notre-Dame de Dijon a été ramené de Courtrai en 1383 sur l'ordre du duc Philippe le Hardi, l'appellation "Jacquemart" n'apparaît dans les sources dijonnaises qu'à partir de 1458; en 1651, les édiles dijonnais font ajouter le personnage féminin symétrique de Jacqueline; Jacquelet est ajouté en un peu après 1714 et Jacquelette seulement en 1884 (avec la même répartition de rôles qu'à Moulins).[71]

Le jaquemart n'est pas le seul témoignage de la bonne entente entre Jean II et les édiles moulinois: encore simple comte de Clermont-en-Beauvaisis, Jean, désireux

---

Museum of Arts) et auparavant par Rober Campin, le maître de Rogier (*cf.* Cassagnes-Brouquet, *op. cit*., illustration de la page de couverture et p. 101).

67 Allier, Moulins, Souvigny.

68 Archives communales de Moulins, cahiers 271 et 274. La cloche du XVe siècle a été remplacée au milieu du XVIIe siècle.

69 Faure, Histoire de Moulins, t. II, 557.

70 *Cf.* aussi l'enlumineur Jacquemart de Hesdin fin XIVe et début XVe siècle: connu de 1384 à 1410–1, il travaille dans l'entourage du duc Jean de Berry, pour lequel il réalise les *Très belles heures* (v. 1402); les *Grandes heures* (v. 1409) et, peut-être, les *Petites Heu*res.

71 Picard, Etienne, „Le Jacquemart de l'église Notre-Dame de Dijon", = *Revue de Bourgogne*, 1931, 77–82.

d'augmenter l'importance de Moulins, la capitale de son père, fait dresser des plans des travaux à réaliser et en remercié par les consuls par un repas offert à lui-même et à ses officiers.[72]

*

Pour conclure:

L'Italie a déjà été un peu évoquée vers la fin de mon propos.[73] Nous voici désormais dans le Nord de l'Auvergne, à Aigueperse,[74] au début des années 90 du XVe siècle: à l'invitation du comte Gilbert de Montpensier (comte de 1488 à 1496), dauphin d'Auvergne, membre d'une branche cadette des Bourbons et époux de Claire de Gonzague, le peintre Florentin Benedetto Ghirlandaio (1458–1497) réalise une *Nativité* qui offre la synthèse de ce que j'avance dans les pages précédentes:

Derrière la crèche, deux personnages observent la scène: leur disposition est la même que dans les tableaux de Van der Goes… A l'arrière-plan, le florentin Ghirlandaio a repris une des caractéristiques de l'art du Nord depuis Robert Campin, au tournant des XIVe et XVe siècles: la substitution aux fonds dorés byzantinisants des icônes propres au premier art pictural médiéval italien, de la figuration de verdoyants paysages de montagnes, actualisant ainsi et dépaysant hors de Terre sainte – afin des les ancrer dans les réalités géographiques de l'Europe occidentale et dans les temps alors contemporains – les scènes de l'histoire sainte représentées en avant-plan.

Mais, à y bien regarder, les paysages qui tapissent l'arrière-plan de la *Nativité* d'Aigueperse ne relèvent plus d'une tradition de paysages imaginaires, fantasmatiques même, des peintres flamands et des brabançons représentant d'improbables montagnes abruptes dans des tons verts et bleutés: ils nous offrent la plus ancienne représentation, assez réaliste au demeurant, de la chaîne des puys volcaniques qui sont la caractéristique du paysage de l'Auvergne centrale.

Ainsi, à la fin du XVe siècle, enrichi de sa découverte des procédés nouveaux et des thématiques nouvelles naguère initiées par les peintres flamands et brabançons, un artiste venu de Florence ancre la naissance du divin enfant au cœur de la plus ancienne représentation du paysage naturel emblématique de l'Auvergne; le commanditaire est un Bourbon…

---

72 Archives communales de Moulins, Cahier 175, cité par Faure, *Histoire de Moulins,* t. I, 34, n. 1.

73 Les échanges artistiques du Bourbonnais ne sont pas polarisés sur le seul axe double vers les Pays Bas et vers l'Italie, comme en témoignent les nombreux allers-et-retours d'artistes entre Tours et Moulins à la fin du XVe siècle; ainsi en va-t-il pour Michel Colombe (v. 1430–1512), d'origine berruyère, installé à Tours vers 1470, et qui fréquente également la cour de Moulins (*cf.* le catalogue de l'exposition „Tours 1500", 2012).

74 Puy-de-Dôme, Riom, chef-lieu de canton.

KLAUS VAN EICKELS

MILITARY ORDERS
AND THEIR IMPORTANCE FOR THE DEMONSTRATION OF NOBLE STATUS IN THE LATER MIDDLE AGES

"Nur Häuptlinge, keine Indianer!" ("All chiefs, no Indians!") is a common phrase in present-day German when it comes to describing hypertrophic structures of administration that give prestigious titles to their personnel, but lack the executive apparatus to fulfil the tasks for which they have originally been created.

In this sense, the commanderies of the military orders in the later Middle Ages might appear at first glance to be utterly dysfunctional structures. Houses of the Teutonic Knights in the West of the Empire were often inhabited by only one older knight bearing the prestigious title of commander, without having, in fact, any knights living under his authority. Even though the revenues of the scattered property that they administered were largely sufficient for the needs of the commander, their contribution to the overall budget of the order was often minimal.

It therefore seems legitimate to ask for what reasons the military orders maintained their network of houses in Western Europe, far away from the areas where they exercised the activities that justified their existence as privileged semi-religious institutions: struggling with Muslim pirates in the Mediterranean in the case of the Knights Hospitaller, and combatting heathen Lithuanians in the case of the Teutonic Knights.

For the history of Central Europe, the Teutonic Knights are of particular importance, and therefore the following argument will be based mainly on their documentation, even though the reasoning could as readily apply to the other military orders. When we look at the documents preserved in the archives of the several houses, and the order's central administration, the answer to the question seems evident: The commanderies were part of a larger system, in the context of which they did have their importance. The most obvious function appearing in the archival documents was the fact that they provided attractive positions, which the grand master could award to officials who had reached the age of retirement.

Moreover, they also served as local, representative places that served as a reminder of their military order evident and visible to noblemen and urban patrician families aspiring to noble status, even though the theatre of war (where the order earned its merits) was situated far away. This visibility on the local level

was important for the order insofar as it was a crucial prerequisite for the acquisition of new donations and for the defence of old privileges that were theoretically granted in perpetuity, but had to be enforced and renegotiated by every generation anew.

One of the most important social functions that the commanderies fulfilled, however, remained invisible. The ever more restrictive rules, limiting the access to the military orders to those who could prove noble descent for several generations, made the military orders particularly attractive for noble families who felt the need to display and defend noble status. Whether urban elites or rural nobility in financial difficulties, nobody could deny the quality of being a nobleman to someone who could argue that a brother or cousin of his had been admitted to a military order as a knight.

Since the late 1950s, research on the social history of the Teutonic knights has taken notice of the high number of brothers from urban patrician families, especially in the Rhineland and Hassia.[1] This is particularly obvious for the 13th century, but it can be traced back to the end of the Middle Ages. In the early 15th century, Werner of Baldersheim even wrote a letter to the grand master of the order in which he complained that all the houses of the bailiwick of Coblence were dominated by brothers from urban families who detained all the offices.[2]

In the Mediterranean, especially in Italy, noblemen often dwelled in cities. When Otto of Freising crossed the Alps with Frederick Barbarossa in 1154/55 he was impressed by, and marvelled about, the fact that the cities of Northern Italy had divided up the whole countryside among themselves, forcing the noblemen to live with them as part of their urban community of citizens, and not disdaining to grant the honour of knighthood to sons of merchants and craftsmen.[3] The situation north

---

1 Maschke, Erich, "Deutschordensbrüder aus dem städtischen Patriziat", In. *Preussenland und Deutscher Orden. Festschrift für Kurt Forstreuter, zur Vollendung seines 60. Lebensjahres dargebracht von seines Freunden* (Veröffentlichungen des Göttinger Arbeitskreises 184), Würzburg, 1958, 255–271; cf. Militzer, Klaus, "Die Aufnahme von Ritterbrüdern in den Deutschen Orden. Ausbildungsstand und Aufnahmevoraussetzungen", In. Zenon Hubert Nowak (ed.), *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*. Torun, 1991, 7–17.

2 Voigt, Johannes, *Geschichte des deutschen Ritterordens in seinen 12 Balleien Deutschland.* I – II, Berlin 1857–1859, vol. 1, 348–350; cf. Eickels, Klaus van, *Die Deutschordensballei Koblenz und ihre wirtschaftliche Entwicklung im Spätmittelalter* (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 52), Marburg, 1995, 53–56. The letter does not bear a date, but must have been written in the 1420ies. The original or copy of the letter used by Voigt is lost; the only known excerpt is the quotation given by Voigt.

3 Otto Frisingensis – Rahewinus, Gesta Friderici, In. Bernhard von Simson (ed.), *Ottonis et Rahewini Gesta Friderici I imperatoris* (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 46), Hannover, 1912[3], 116 (lib. 2, cap. 13): *Ex quo fit, ut, tota illa terra inter civitates ferme divisa, singulae ad commanendum secum diocesanos compulerint, vixque aliquis nobilis vel vir magnus tam magno ambitu inveniri queat, qui civitatis suae non sequatur imperium. Consueverunt autem singuli singula territoria ex hac comminandipotestate comitatus suos appellare. Ut etiam ad compri-*

of the Alps was obviously much different, so that "urban" and "bourgeois" could become antonyms of "noble" and "knightly", but even here certain families of the urban upper class claimed noble status, taking pride in the title "*miles*", seeking marriage alliances with noble families of the hinterland and showing their affiliation with the regional nobility by organizing and participating in tournaments.[4]

Not all of these were social climbers. In fact, the lower rural nobility and parts of the urban upper class had similar origins, since many patricians counted not only rich merchants, but also officials (*ministeriales*) of the lord of the town among their ancestors. It is therefore not surprising to find brothers from noble urban families of Cologne, Coblence and other cities of the Rhineland already being admitted to the ranks of the order in the 13th century. From the 14th century onwards, however, the widespread practice of receiving brothers from urban patrician families clearly became a problem, as the statutes of the order became more restrictive of this practice. The main reason for this change seems to have been the major economic and social transformation that resulted from the "crisis of the later Middle Ages", when climatic change and demographic decline, as well as political instability and social turmoil, fundamentally changed the framework of social interaction in many regions and cities of Europe.

The extent of the "agrarian crisis" of the later Middle Ages has been largely overstated in 20th century historiography and we should certainly refrain from believing that the lower nobility as a whole were threatened by impoverishment on a

---

mendos vicinos materia non careant, inferioris conditionis iuvenes vel quoslibet contemptibilium etiam mechanicarum artium opifices, quos caeterae gentes ab honestioribus et liberioribus studiis tamquam pestem propellunt, ad miliciae cingulum vel dignitatum gradus assumere non dedignantur; however cf. Ehlers, Joachim, *Otto von Freising – ein Intellektueller im Mittelalter. Eine Biographie.* München, 2013, 230, who points out that Otto of Freising has carefully crafted his account in order to convince his readers that the Italian cities had bad habits and that the harsh politics of Frederick I interfering with their autonomy was therefore justified.

4 Zotz, Thomas, "Städtisches Rittertum und Bürgertum in Köln um 1200", In. Lutz Fenske – Werner Rösener – Thomas Zotz – Karl Hauck – Josef Fleckenstein (eds.), *Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Josef Fleckenstein zu seinem 65. Geburtstag,* Sigmaringen 1984, 609–638; Idem, "Adel in der Stadt des deutschen Spätmittelalters. Erscheinungsformen und Verhaltensweisen", = *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 141, 1993, 22–50; Idem, "Der Stadtadel im spätmittelalterlichen Deutschland und seine Erinnerungskultur", In. Werner Rösener (ed.), *Adelige und bürgerliche Erinnerungskulturen des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit* (Formen der Erinnerung 8), Göttingen 2000, 145–161; also see below note 15; cf. also Elze, Reinhard – Fasoli, Gina (eds.), *Stadtadel und Bürgertum in den italienischen und deutschen Städten des Mittelalters* (Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient 2), Berlin, 1991; Fleckenstein, Josef, "Vom Stadtadel im spätmittelalterlichen Deutschland", = *Zeitschrift für siebenbürgische Landeskunde* 3, 1980, 1–13; Hecht, Michael, "Nobiles Urbani". Konzeptionen von Stadtadel zwischen Diskurs und Praxis in niedersächsischen Städten der Frühen Neuzeit", = *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 84, 2012, 176–196; Michel, Fritz, "Der Koblenzer Stadtadel im Mittelalter", = *Mitteilungen der Westdeutschen Gesellschaft für Familienkunde 16, 1952–1954, 1–20.*

large scale in the 14th and 15th centuries.[5] Still, the rise of the urban elites and the deterioration of terms of trade for the producers of agricultural goods in the later Middle Ages put considerable strain on the lower nobility to prove its status. The lower nobility of the Empire had emerged mainly from the group of *ministeriales,* men of originally unfree legal condition who, had acquired prestige and recognition as noblemen by the aristocratic nature of their military and administrative service in the 12th and 13th centuries. When mercenaries increasingly replaced the feudal host in the 14th century, however, military service on horseback no longer appeared as a privilege of noblemen alone.

Noble status therefore became fragile on the lower fringe of the lesser nobility. Noble lifestyles required means, and families who felt that they could no longer compete would often turn to deficit spending in order to avoid the loss of status and honour implied in turning to active and undisguised participation in gain-seeking activities. Accordingly, marriage alliances with rich urban families of non-noble origin who sought to enhance their status by adopting a noble lifestyle often appeared as a way out of the vicious circle of living beyond one's income and the further financial restrictions brought about by increasing debt. Noble families who refrained from such infringement of the noble code of conduct sought remedy by penalizing marriages between a nobleman and a woman of non-noble origin, without calling into question the principle that noble rank and status was passed on from father to son.

---

[5] The theory of an "agrarian crisis" in late medieval Europe has been developed by Wilhelm Abel since the 1930s; Abel, Wilhelm, *Einige Bemerkungen zum Land-Stadtproblem im Spätmittelalter* (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse 1976, 1), Göttingen, 1976; Idem, *Agrarkrisen und Agrarkunjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter,* Hamburg-Berlin, 1978[3]. Yet, his argument that rural landowners were experiencing impoverishment and debt distress on a large scale lacks a sufficient statistical basis, since serial data are sparse and records of accountancy are often difficult to assess when analysed out of context. One of Abel's most prominent examples (the account rendered by Klaus of Gielsdorf, commander of Coblence, for the years 1446–1452; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin, OBA 11646) is drawn from the archives of the Teutonic Knights, but Abel's reading of the text is based on an obvious misunderstanding; van Eickels, Die Deutschordensballei Koblenz und ihre wirtschaftliche Entwicklung im Spätmittelalter, 211–221 and 270–271, against Abel, Wilhelm, *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Ein Beitrag zur Siedlungs- und Agrargeschichte Deutschlands* (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 1), Stuttgart 1976[3], 136–139 and 144–146; cf. Militzer, Klaus, "Auswirkungen der spätmittelalterlichen Agrardepression auf die Deutschordensballeien", In. Udo Arnold (ed.), *Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Festschrift zum 90. Geburtstag von Althochmeister Marian Tumler am 21. Oktober 1977* (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 20), Marburg, 1978, 62–75; Burleigh, Michael, *Prussian society and the German Order. An aristocratic corporation in crisis (c. 1410–1466),* Cambridge, 1984, 77–80. Moreover, we should not take at face value the terminology of poverty that parts of the lesser nobility adopted in the 15th century; Morsel, Joseph, "Adel in Armut – Armut im Adel? Beobachtungen zur Situation des Adels im Spätmittelalter", In. Otto Gerhard Oexle (ed.), *Armut im Mittelalter* (Vorträge und Forschungen 58), Ostfildern, 2004, 127–164.

Ecclesiastical institutions played a major role in establishing this second layer of aristocratic hierarchy that was based on genealogical descent rather than on rank and titles, which could be conferred to royal favourites or sold to rich social climbers. Noblemen who could trace back their nobility over several generations would feel distinctly more noble than a newcomer, even if the latter had acquired an equal or even higher ranking title, a divide that would formally evolve into the distinction between *noblesse de robe* and *noblesse d'épée* in early modern France.

From the 16th century onwards, documentation abounds that ecclesiastical institutions of high reputation formally restricted access by requiring a "proof of ancestry" ("Ahnenprobe") in order to emphasize their social exclusivity. A candidate had to produce a document stating that reliable testimonies had sworn to him being of noble descent for two, and later even for three or four generations, by naming four, eight or sixteen noble ancestors.[6]

By the end of the Middle Ages, the "proof of ancestry" was well established as a means of excluding the issue of unsuitable marriages for several generations on all scales of the hierarchy. In the early 16th century, the cathedral chapters of Strasbourg and Cologne insisted on pure descent from the high nobility over several generations to a point that Erasmus of Rotterdam remarked sarcastically that they would not admit even Jesus Christ himself to their ranks unless he could produce a dispensation.[7]

---

6 Graf, Klaus, "Ahnenprobe", In. Friedrich Jaeger (ed.), Enzyklopädie der Neuzeit, vol. 1, Stuttgart 2005–2012, 146–148; cf. Harding, Elizabeth, "Adelsprobe", In. *Historisches Lexikon Bayerns* (2013), [http//: www.historisches-lexikon-bayerns.de/artikel/artikel_45028 – December 18, 2014]; Harding Elizabeth – Hecht, Michael (eds.), *Die Ahnenprobe in der Vormoderne. Selektion Initiation Repräsentation* (Symbolische Kommunikation und Gesellschaftliche Wertesysteme 37), Münster, 2011; as to the flexibility of genealogical construction even in the later Middle Ages cf. Spieß, Karl-Heinz, *Familie und Verwandtschaft im deutschen Hochadel des Spätmittelalters* (13. bis Anfang des 16. Jahrhunderts) (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte 111), Stuttgart, 1993; Brandt, Hartwin – Köhler, Katrin – Siewert, Ulrike (eds.), *Genealogisches Bewusstsein als Legitimation. Inter- und intragenerationelle Auseinandersetzungen sowie die Bedeutung von Verwandtschaft bei Amtswechseln* (Bamberger historische Studien 4), Bamberg, 2009. – As to the concept of "social closure" in sociological research cf. Murphy, Raymond, *Social closure. The theory of monopolization and exclusion,* Oxford, 1988; Mackert, Jürgen, *Die Theorie sozialer Schließung. Tradition – Analysen – Perspektiven,* Wiesbaden, 2004.

7 Zimmern, Froben Christoph Graf von, *Zimmerische Chronik,* ed. Karl August Barack, Freiburg im Breisgau, 1881–1882, vol. 3, 129: *Es ist der gebrauch, das kainer zu ainem canonico in sollichs collegium wurt zugelassen, er seie dann ain gebornner fürst, graff oder freiherr; zu dem muß er geschriftlichen und under zwaier fürsten und zwaier grafen insigln beweisen vierzehen anichen vom vatter und vierzehen von der muetter, die alle fürsten, grafen oder freiherren seien gewesen, und da er an ainicher ainen person, die münder stands were, felen sollt, so würde er zu der possess nit zugelassen. Das wurt noch diser zeit ganz steif von inen gehalten und ist in iren statuten nit das wenigest, darauf sie alle loben und ain leiblichen aide schweren müesen. Es mag für ein turnier gehalten werden, dieweil der ander sonst abgangen, darin ain ieder*

Such limitation to the higher nobility was rare. Social closure that included the lower nobility of the region ("Stiftsadel"), however, was practised along the same lines by many other cathedral chapters, especially in the Rhineland and Westfalia.[8]

At this point, the social importance of the military orders becomes evident. From the beginning, they had evolved as institutions dominated by the lesser nobility. Even the highest positions were accessible to simple knights of relatively modest extraction. By the end of the Middle Ages the Teutonic Knights explicitly defined their order as the "hospital of the poor (i.e., lesser) nobility of the German Nation" (*des armen Adels Spital deutscher Nation*).[9] Situated precisely on the border between nobility and non-noble urban elites, the military orders developed a complex system of admission that allowed them to maintain their reputation as a selective institution that could prove beyond doubt the noble quality of a knight brother, while continuing to admit sons of non-noble patrician families in order to strengthen the network of interpersonal relationships, upon which the well-being of their urban commanderies relied.

---

sein standt und herkommen erweisen müeßen. Man sagt, es sei der Erasmus Roterodamus uf ein zeit geen Straßburg kommen, hat man ime als ein fürnemen, berüempten man alles, so namhaft in der statt, besichtigen lassen. Under anderm aber ist er in das capitelhaus und den bruederhof gefüert worden und bericht aller gelegenhait und gebreuch der domherren und das auch nit ain ieder fürst, graf oder herr, der seins herkommens nit, insonderhait wie dann hioben darvon gemeldet, qualificiert, angenommen werdt, so soll er in schimpfweis gesagt haben, Christus het (in) das collegium, da sie nit dispensirt, nit angenomen werden megen.

8 Graf, Ahnenprobe (see note 6).

9 Grünbach, Andreas von, Schreiben des [Deutschmeisters] (*Endris von Grumbach, Meisterdeutschordens in deutschen und welschen Landen*) an Herzog Albrecht [IV. von Bayern] (Horneck, 19.10.1491). Anhang zum Jahrgang 1492, In. Franz von Krenner (ed.), *Baierische Landtags-Handlungen in den Jahren 1429 bis 1513*. 9. Band: Oberländische Landtäge im Münchener Landantheile 1489–1505, München 1804, 182–184: *Mir und meinem Orden, als des armen Adels Spital deutscher Nation, begegnet etwas unleidentlichen und schweren Einbruchs vom römischen Stuhle …* (p. 182); as to the terminology of poverty in late medieval noble discourse cf. Morsel, Adel in Armut – Armut im Adel ? Beobachtungen zur Situation des Adels im Spätmittelalter (see note 5). – The Teutonic Knights were perceived accordingly by the general public, so that Sebastian Franck could base his criticism of the military orders on this self-denomination: *Nun merck im anfang war der Ord yederman frey, und ein Spital der armen genant, ytzt hat der Adel die armen außgebissen, die gesunden die krancken, die reichen die armen, also daß es nun nit mer der armen, sundern deß Adels spital, nymmer Brüder, sund Teütsch herin und ritter brüder, genent werden. Darzuo ist er so gar nyemand mer frey, daß auch der Adel darumb muß bitten, die andern alle seind außgeschlossen und außbissen, deren keinen man mer darein nimpt, weder bürger, pfaffen noch leyen, ich geschweig eeleüt. Also ist diser spitall kummen von armen, krancken, lamen, dürfftigen (den man alles geben und vermeint hat, da sie an die spital gsamlet haben, und nicht den reichen, jungen, stolzen leüten) biß auf den muotwilligen adel;* Franck, Sebastian, Chronica, Zeytbuch und geschychtbibel von anbegyn biß inn diß gegenwertig 1531 jar. Darin beide Gottes und der welt lauff hendel art wort werck thun lassen kriegen wesen und leben ersehen und begriffen wirt, Straßburg 1531, f. 473v.

In his letter from the 1420s, Werner of Baldersheim refers to the brothers whom he attacks as "greymantlers". He thereby refers to the three categories of brothers that were considered full members of the order:

> knights – lay brothers of noble origin
> greymantlers – lay brothers of non-noble origin
> priests – brothers of clerical status.

Obviously the knight brothers, distinguished by their white mantle, had the highest rank. Yet the greymantlers and priest brothers were by no means excluded from decision-making and leading positions. The statutes of the order provided that a new grand master be elected by a committee of eight knight brothers, four greymantlers and one priest brother, and the Prussian Annals of Thorun attest that this ruling was still followed when Conrad Zöllner of Rotenstein was elected in 1382.[10] The letter of Walter of Baldersheim from the 1420s shows that even a whole urban commandery of such wealth and importance as Cologne could be entirely run by greymantlers alone.[11] Obviously, being a greymantler or priest brother of non-noble origin did not hinder the career of individual brothers, especially in the western Empire.

Nonetheless, the distinction between greymantlers and knight brothers endowed with the white mantle remained important. The origin of greymantlers can be traced back to the "sergeants" (*sarjant brothers*) mentioned in the early customs of the order. In the early decades of the order, they probably differed from the knight brothers in equipment and tasks in combat, but by the 14th century this functional distinction had clearly given way to a differentiation along the lines of social background and origin.[12]

From the mid-13th century onwards, the statutes increasingly stress that only men of noble birth should be admitted as knight brothers. As early as ca. 1340, an addition to the statutes of the Teutonic Knights issued by Dietrich of Altenburg (1335–1341) stated: "We order that from now on no brother shall be given the white mantle unless he is worthy of it, well born to it." (*2. Ven eisten setten wi, dat men vortme engheinen bruder den witten mantel en geve, he en sijs werdich end wael dartou geborn. / 2. Ouch setzen wir, daz man vurbaz mê keynem bruder den wîzen mantel gebe, er ensie is wirdig und wol dâzu geborn*).[13]

In 1441, grand master Konrad of Ehrlichshausen repeated the ruling and stated more precisely: "We order that, from now on, neither the grand master nor anyone

---

[10] Jähnig, Bernhart, *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland* (Schriften der Baltischen Historischen Kommission 16), Berlin, 2011, 130.

[11] See above, note 2.

[12] Jähnig, Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens (see note 10), 130 (note 360).

[13] Gesetze Dietrichs von Altenburg (1335–1341), In. Max Perlbach (ed.), *Die Statuten des Deutschen Ordens,* Halle an der Saale, 1890, 149–151, here 149.

on his behalf shall receive anyone into the order unless he is born from good knighthood and can prove four ancestors, except priest brothers and greymantlers, according to the needs of the house and office." (*5. Item das ken meister nach nymand von seynent wegen keynen vordmeh czu dem orden sulle emphoen, her sei denne von gutter ritterschafft geboren und moge seyne vier anen beweisen, wsgenomen priesterbruder und gromentler nach notdurfft des hawzes und amptes*).[14]

Admitting candidates from a non-noble urban background indiscriminately would have called into question the reputation of the Teutonic Knights as a noble institution; excluding them might have impaired the social network that guaranteed the survival of the order's urban commanderies. Carefully restricting admission as a knight brother to candidates whose noble extraction was beyond doubt, while also offering far-reaching career options to those admitted as greymantlers, was an obvious solution. In the 15th century, proving noble status became increasingly important. Knights from urban families, even if they had been knighted by the emperor himself on the bridge of the Tiber after his coronation, faced exclusion from tournaments organized by the rural nobility. Claims that one or several of their relatives had been admitted to a selective ecclesiastical institution was one of the most convincing arguments when it came to averting such a disgrace.[15] Distinguishing between knights, greymantlers and priests gave the order a certain flexibility to admit (within reason) brothers from the urban upper class. If the family seemed sufficiently noble, they could be admitted as knights and thus enhance the reputation of other family members. In the case of obviously non-noble urban origin, they could nonetheless be admitted as greymantlers.

Over the centuries, the Hospitallers took the lead and pointed the way, which the Teutonic knights had to follow if they did not want to jeopardize their reputation of being selective to a degree that met the evermore rigid socially accepted standards of genealogically defined full noble status. They formally required four proven ancestors of noble status already in the 14th century, a step formally adopted by the Teutonic Knights only in 1441. The German tongue of the Hospitallers decided in 1631 that they would henceforth require sixteen proven ancestors, while the Teutonic Knights gradually passed from four (1441, confirmed by imperial decree in 1567) to eight proven ancestors in 1606 and sixteen proven ancestors in 1671.[16]

---

[14] Gesetze des Hochmeisters Konrad von Ehrlichshausen (1441 April 28), In. Hermann Hildebrand (ed.), *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Band 9: 1426–1443, Riga, 1889, 501–505, Nr. 716.

[15] Zotz, Thomas, "Adel, Bürgertum und Turniere in deutschen Städten vom 13. bis 15. Jahrhundert", In. Josef Fleckenstein, *Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Beiträge zu einer vergleichenden Formen- und Verhaltensgeschichte des Rittertums,* Göttingen 1985, 450–499, here: 435 and 496–498.

[16] Harding, Adelsprobe (see note 6): Hospitallers 14th century and 1631; Graf, Ahnenprobe (see note 6): Teutonic Knights 1606 and 1671. As to the Teutonic Knights in 1441 see above note 14.

ROMAN CZAJA

PATRIZIAT IN DEN HANSESTÄDTEN IM SPÄTMITTELALTER: SOZIALE MOBILITÄT UND IDENTITÄT[1]

Die Führungsgruppen in Hansestädten sind schon seit langem als Forschungsgegenstand erkannt und in einer Reihe von Studien mit unterschiedlichen methodischen Ansätzen untersucht worden. Die ältere Forschung war sehr stark durch das Verständnis vom Patriziat als einem besonderen "Stand" geprägt, der durch eine förmliche Verbindung der Personen (Geschlechter), besondere Lebensformen und die Nachahmung ritterlicher Gewohnheiten sowie durch die vorherrschende Stellung der Patrizier-Geschlechter in der politischen Führung der Stadt seine soziale Exklusivität erlangte.[2] Die kulturgeschichtliche Wende in der Geschichtswissenschaft führte dann zu einer Verschiebung der Schwerpunkte bei der Erforschung der Führungsgruppen. Anstatt also den Fragen nach der Existenz eines Patriziats in den Hansestädten nachzugehen, begannen die Forscher die Prozesse der Gruppenbildung und die Kriterien für den sozialen Aufstieg zu erforschen.[3]

Die hier vorgestellte Untersuchung beschränkt sich auf die Zeit vom Anfang des 14. bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts. Zu Beginn des 14. Jahrhunderts fand der Prozess der Ausbildung der Ratsverfassung in den Ostseestädten seinen Abschluss. Dadurch erlangte die kaufmännische Führungsgruppe einen entscheidenden Einfluss auf das Stadtregiment und auf die soziale Zusammensetzung der

---

[1] Für die freundliche Hilfe bei der Vorbereitung der deutschen Fassung dieses Textes bedanke ich mich bei Prof. Dr. Marie-Luise Heckmann.

[2] Wehrmann, Carl F., „Das lübeckische Patriziat, insbesondere dessen Entstehung und Verhältnis zum Adel", = *Hansische Geschichtsblätter* 3, 1872, 92–135; Ders., „Das Lübeckische Patriziat", = *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde* 5, 1888, 293–392.

[3] Meyer, Gunnar, *`Besitzende Bürger` und 'elende Sieche': Lübecks Gesellschaft im Spiegel ihrer Testamente 1400-1449* (Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck 48). Lübeck, 2009. 187, 198; Rüther, Stefanie, *Prestige und Herrschaft. Zur Repräsentation der Lübecker Ratsherren in Mittelalter und Früher Neuzeit.* Köln–Weimar–Wien, 2003. 8; Hecht, Michael, *Patriziatsbildung als kommunikativer Prozess: die Salzstädte Lüneburg, Halle und Werl in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. Kön–Weimar–Wien 2010. 6 nn.

Stadträte.[4] Die Reformation führte dann zu veränderten Bedingungen für das Funktionieren des städtischen Patriziats. Im Mittelpunkt der Untersuchung stehen die Verhältnisse in den wendischen, preußischen und livländischen Städten.

Ziel des vorliegenden Beitrages ist es, die Frage zu beantworten, ob in den großen Hansestädten sich von der breiten kaufmännischen Schicht eine separate regierende Gruppe abgesondert hat, die sich durch eine eigene Identität sowie spezifische Normen zur Regelung ihres Innenlebens auszeichnete. Außerdem soll geklärt werden, inwieweit man von einem für die Hanse charakteristischen Typus der Führungsgruppe sprechen kann und inwieweit diese Erscheinung durch regionale oder gar lokale Verhältnisse mitgestaltet wurde.

Die nachfolgende Analyse wendet sich im ersten Schritt der Frage nach der sozialen Mobilität der Führungsgruppen und ihrer zeitgenössischen Wahrnehmung zu, ehe sie im zweiten Schritt die Rolle von den Bruderschaften für die soziale Sonderstellung der Führungsgruppen thematisiert. In einem dritten und letzten Schritt wird die Formung der Führungsgruppe auf der Basis der Ratsgremien dargestellt. Ein kurzes Fazit führt schließlich die Ergebnisse zusammen.

I. STATISTISCHE ANALYSE

Die Frage nach der sozialen Zusammensetzung besaß für die Forschung zum Patriziat bzw. zu Führungsgruppen in den Hansestädten lange Zeit grundlegende Bedeutung, weil man aufgrund der großen sozialen Mobilität der Führungsgruppen die Tragfähigkeit dieses Begriffs hinsichtlich der sozialen Verhältnisse im hansischen Wirtschaftsraum bezweifelte. Die Forscher wiesen dabei darauf hin, dass immer wieder viele "homines novi" in die Stadträte gelangt seien.[5] Für die hansischen Ratsgeschlechter sei aber eine relativ kurze Verweildauer im Stadtrat im Vergleich zu den oberdeutschen Städten kennzeichnend. Diese Feststellungen lassen sich nicht nur in den älteren Arbeiten finden, sondern werden bis in die neuesten Veröffentlichungen hinein wiederholt.[6]

---

4 Czaja, Roman, *Grupy rządzące w miastach nadbałtyckich w średniowieczu*. Toruń 2008. 27–38; *Poeck, Dieter, Rituale der Ratswahl. Zeichen und Zeremoniell der Ratssetzung in Europa (12. –18. Jahrhundert)*. Köln–Weimar–Wien, 2003. 177, 253.

5 Wriedt, Klaus, „Zum Profil der lübischen Führungsgruppen im Spätmittelalter", In. Antjekathrin Graßmann (Ed.), *Neue Forschungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck.* Lübeck, 1985. 43–45; Czaja, Roman, „Social mobility as a paradigm of research on cities in central and east-central Europe in the late Middle Ages", In. Rosa Smurra – Hubert Houben – Manuela Ghizzoni (eds.), *The far-sighted gaze of capital cities. Essays in honour of Francesca Bocchi*. Roma, 2014. 250–252.

6 Isenmann, Eberhard, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1150-1550, Stadtgestalt, Recht, Verfassung, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*. Wien–Köln–Weimar, 2012. 773; Militzer, Klaus, *Lexikon des Mittelalters*, VI. München, 1993. 1797–1799.

Die vorliegende Analyse der sozialen Zusammensetzung ausgewählter Stadträte in den wendischen (Lübeck, Wismar), preußischen (Thorn, Kulm, Elbing, Danzig, Königsberg) und livländischen Städten (Riga, Reval) soll zeigen, in welchem Ausmaß sich eine Tendenz zur personellen Abschließung der Führungsgruppen in den Ostseestädten abzeichnet. Für die statistische Untersuchung, der die Angehörigen der Stadträte aus bestimmten Jahren unterzogen wurden, wurden folgende Gradmesser sozialer Mobilität berücksichtigt:

- Anteil der Ratsherren, die erstmalig als Angehörige ihrer Familien in den Rat gelangt sind, darunter auch Ratsherren aus Familien, die nur einen Vertreter im Rat haben;
- Anteil der Ratsherren aus Familien, die bereits (zwei, drei, vier oder mehr) Ratsmitglieder gestellt haben;
- Anteil der Ratsherren aus Familien, die auch in Zukunft durch ein, zwei oder mehr Mitglieder im Rat vertreten sind.[7]

Aus der statistischen Analyse ergibt sich ein sehr differenziertes Bild der sozialen Zusammensetzung der Stadträte in den Hansestädten. Eine Tendenz zur gesellschaftlichen Abschließung und zur abnehmenden sozialen Mobilität lässt sich in preußischen Städten (Kulm, Elbing, Thorn) sowie in Lübeck feststellen. Die Intensität und der zeitliche Verlauf dieser Erscheinung gestalteten sich jedoch durchaus unterschiedlich. In der Rechtstadt Danzig, in der Altstadt Königsberg, in Reval, Riga und Wismar ist eine deutliche Tendenz zur sozialen Abschließung der Führungsgruppen und zur Etablierung eines oligarchischen Rates unverkennbar. Auftretende Unterschiede in der Zusammensetzung der Räte der untersuchten Städte kann man durch Differenzen in der wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung erklären.[8] Man sollte jedoch betonen, dass eine ausschließlich auf Familiennamen bezogene statistische Analyse in der Regel ein überzeichnetes Bild der sozialen Veränderungen innerhalb der Führungsgruppe liefert, weil sie die Verschwägerung der Ratsfamilien und die sozialen Netzwerkverbindungen nicht berücksichtigt.[9]

---

[7] Eine Besprechung der Methode und der Quellen siehe: Czaja, Roman, "Die soziale Mobilität des Patriziats in den preußischen Hansestädten im Mittelalter", In. Udo Arnold – Mario Glauert – Jürgen Sarnowsky (eds.), *Preußische Landesgeschichte. Festschrift für Bernhart Jähnig zum 60. Geburtstag.* Marburg, 2001. 314–315.

[8] Czaja, Roman, „Das Patriziat in den livländischen und preußischen Städten eine vergleichende Analyse", In. Ilgvars Misans – Horst Wernicke, *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Marburg, 2005. 211–223.

[9] Koeppen, Hans, *Führende Stralsunder Ratsfamilien vom Ausgang des 13. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts* (Greifswalder Abhandlungen zur Geschichte des Mittelalters, 10). Greifswald, 1938. 15–18; Römer, Hans-Ulrich, „Das Rostocker Patriziat", = *Mecklenburgische Jahrbücher* 96, 1932, 20–22; Wegemann, Georg, „Die führenden Geschlechter Lübecks und ihre Verschwägerungen", =

II. SOZIALGESCHICHTLICHE BEOBACHTUNGEN

Die statistische Erfassung der personellen Zusammensetzung der Stadträte erbringt somit keine erschöpfende Erklärung des Prozesses der Herausbildung einer von einer breiten kaufmännischen Schicht abgesonderten Führungsgruppe. Für das Verständnis der Stellung der sozialen Gruppen in der mittelalterlichen Stadt erscheint es deshalb als sinnvoll, die zeitgenössischen Vorstellungen zu berücksichtigen.[10] An der Wende vom 14. zum 15. Jahrhundert lässt sich nämlich im Ordensland eine Wahrnehmung der Führungsgruppen als eines sozial abgesonderten und in sich geschlossenen Familienverbands, der durch eine oligarchische Struktur gekennzeichnet war, erkennen. So beschwerten sich um 1400 die Einwohner der Stadt Kulm beim Hochmeister über ihren Stadtrat. Zu Beginn des Schreibens liefern sie eine kritische Bewertung der Führungsgruppe, welche die Stadt gleichsam als ihr persönliches Eigentum behandle und dadurch vernichte. Die Ratssitze würden an Kinder und Verwandte weiter gegeben, und jedes Mal, wenn jemand in den Rat gewählt wird, betrachte dieses sein Amt als Besitz auf Lebenszeit.[11] Auch aus einem etwas jüngeren Brief des Danziger Komturs an den Hochmeister werden ähnliche Züge innerhalb der Führungsgruppe sichtbar. Hier findet sich mit Blick auf die Rats- und Schöffenwahl vom 22. Februar 1410 der Passus, „das eyner dem andern syne styme gipt, also das yderman den seynen kuse(s)t, eyn frunt den andern und eyn swoger den andern und wullen der unsern keynen dorynne haben und haldens under sich“.[12]

Das Bild von der oligarchischen Struktur der Führungsgruppen war zudem keine Besonderheit der preußischen Städte. Vergleichbare Tendenzen lassen sich nämlich auch in der Überlieferung zu den Ratsgremien in den wendischen Städten finden. In einer Beschwerdeschrift der Lübecker Bürger aus dem Jahre 1406

Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde 31, 1949, 17–52; Lutterbeck, Michael, *Der Rat der Stadt Lübeck im 13. und 14. Jahrhundert. Politische, personale und wirtschaftliche Zusammenhänge in einer städtischen Führungsgruppe.* Lübeck 2002. 86 nn.

[10] Oexle, Otto Gerhard, „Soziale Gruppen in der Ständegesellschaft: Lebensformen des Mittelalters und ihre historischen Wirkungen”, In. Ders., Andrea von Hülsen-Esch (eds.), *Die Repräsentation der Gruppen. Texte – Bilder – Objekte.* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für Geschichte 141). Göttingen, 1998. 40 nn.

[11] Czaja, Roman, „Spór cechów chełmińskich z radą miejską. Przyczynek do konfliktów społecznych w miastach pruskich w średniowieczu”, In. Andrzej Radzimiński – Janusz Tandecki (eds.), *Prusy – Polska – Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych.* Toruń, 1999. 327–338; Ders., „Das Patriziat in den preußischen Städten. Ein Beitrag zur Wahrnehmung der sozialen Gruppen in den Hansestädten im Mittelalter“, In. Ders., (ed.) *Das Bild und die Wahrnehmung der Stadt und der städtischen Gesellschaft im Hanseraum im Mittelalter und in der frühen Neuzeit.* Toruń, 2004. 174.

[12] *Scriptores rerum Prussicarum*. Eds. Th. Hirsch – M. Toeppen – E. Strehlke, Bd. 4. Leipzig, 1870. 396, Anm. 4.

wird unter anderem auf einen engen Personenkreis hingewiesen, der über die wesentlichen Angelegenheiten der Stadt entschied.[13] Auch die Bürgeropposition in Wismar nahm am Anfang des 16. Jahrhunderts den Rat als eine durch familiäre Verknüpfungen und Geschäftsverhältnisse gekennzeichnete Gruppe wahr. Hierzu heißt es: Ock wolde ein radt, wanner szie keszen, nicht ansehen fruntschup, magesschupp, swagersschup edder jennige andere thodaeth".[14] Bemerkenswert ist die Tatsache, dass die Vorstellung über den Danziger, den Kulmer und den Wismarer Rat als je einer oligarchischen Gruppe keine Bestätigung in der statistischen erfassbaren Wirklichkeit findet. Diese war nämlich durch eine deutliche Mobilität geprägt (Tab. 1). Die oben zitierten Belege weisen jedoch auch auf einen Faktor des sozialen Aufstiegs hin, der schwer definierbar und in den Quellen kaum zu erfassen ist – gemeint ist damit die soziale Akzeptanz. Selbst wenn scheinbar alle Voraussetzungen dafür gegeben waren, lief nämlich der gesellschaftliche Aufstieg weder rein mechanisch noch nach einem zwangsläufigen Muster ab.[15]

Die zweite Eigenschaft der Führungsgruppe, die in den Quellen zur Wahrnehmung sozialer Führungsgruppen zum Ausdruck kommt, ist die so genannte „Alteingesessenheit" der Ratsgeschlechter.[16] In der Detmar-Chronik ist beispielsweise eine Nachricht aus dem Jahre 1387 über den Tod des Bischofs Johann Klendenst und die Wahl seines Nachfolgers Evert von Attendorn überliefert. Beide Bischöfe werden vom Chronisten in beinahe gleichlautender Weise charakterisiert, wodurch ihre soziale Stellung besonders hervorgehoben werden sollte. Die beiden Einträge lauten: „He was geborn in der stad to Lubeke van gudem olden slechte" (Klendenst) bzw. „He was gheborn in der Stadt to Lubeke

---

13 „Antwort des rathes auf die Beschwerdeschrift und die beiden Rollen der Bürger", in *Detmar-Chronik*, In. *Chroniken der niedersächsischen Städte*: *Lübeck II.* Ed. K. Koppmann (Die Chroniken der deutschen Städte, 26). Leipzig, 1899. 396. „Vortmer als gy schriven. Item so dunket uns woll, dat ofte 6 personen der stat rente unde gulde allene handeln unde ok dat regiment dat meste part allene hebben in dem rade".

14 Crull, Friedrich, *Die Rathslinie der Stadt Wismar*. Halle, 1875. XXI.

15 Fouquet, Gerhard, "Städtische Lebensformen im Spätmittelalter. Neue Perspektiven und neue Forschung", = *Jahrbuch für Regionalgeschichte* 22, 2003, 38; Andermann, Kurt, "Zunft und Patriziat. Beobachtungen zur sozialen Mobilität in oberdeutschen Städten des späten Mittelalters", In. Kurt Andermann – Peter Johanek (eds.), *Zwischen Nicht-Adel und Adel* (Vorträge und Forschungen 53). Stuttgart, 2001. 368.

16 Hiestand, Rudolf „„Civis Romanus sum". Zum Selbstverständnis bürgerlicher Führungsschichten in den spätmittelalterlichen Städten", In. Peter Wunderli (ed.), *Herkunft und Ursprung. Historische und mythische Formen der Legitimation.* Sigmaringen, 1994. 91–110; Heckmann, Marie-Luise, "Ursprungsgedenken und Autonomie: Die Rückbesinnung auf die eigenen Anfänge in stauferzeitlich gegründeten Städten", In. Franz J. Felten (ed.). *Ein gefüllter Willkommen: Festschrift für Knut Schulz zum 65. Geburtstag.* Aachen, 2002. 205 nn; Fouquet, Gerhard, "Stadt-Adel. Chancen und Risiken sozialer Mobulität im späten Mittelalter", In. Günther Schulz (ed.), *Sozialer Aufstieg. Funktionseliten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit.* München, 2002. 180.

van olden slechte unde erlik" (Attendorn).[17] Diese Beobachtung stimmt übrigens mit der tatsächlichen Herkunft dieser Familien überein. Die Vorstellung von der Alteingesessenheit wird nämlich auch in Quellen aus dem Ordensland zum Ausdruck gebracht. In der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts bildete sich somit eine Tradition heraus, in welcher die Teilnahme der patrizischen Geschlechter am Kampf gegen die heidnischen Prußen und am Aufbau der Territorialherrschaft besonders betont wird. Im Vergleich zu Lübeck taucht die Alteingesessenheit als ein Element der Führungsgruppe im Ordensland allerdings etwas später auf und bezieht sich nicht mehr auf einzelne Geschlechter, sondern auf die ganze Führungsgruppe.[18]

Nach der älteren Fachliteratur gehörten die exklusiven Bruderschaften zu den unentbehrlichen Faktoren zur Charakteristik von sozialen Führungsgruppen (also des so genannten Patriziats). „Es war jedoch dieses Patriciat in Riga nie so geschlossener und exclusiver Natur, dass die herrschenden Geschlechter schroff und drückend dem übrigen Theil der Einwohnerschaft gegenüber gestanden hätten. Solche patricische Innungen und Genossenschaften, wie sie in den meisten deutschen Städten, namentlich auch in dem nahe verwandten Lübeck, bestanden, fanden sich hier zu keiner Zeit vor".[19] Die neuere Forschung zu den Bruderschaften der städtischen Oberschicht in Lübeck weist jedoch darauf hin, dass die Zirkel-Gesellschaft nicht als dauerhafte Form für die Organisation der lokalen Führungsschicht angesehen werden kann. Auch die Lübecker Kaufleute-Kompanie und die Gerveraden-Kompanie vermochten es nicht, ihren politischen und sozialen Status in der Organisation der Lübecker Führungsgruppe auf Dauer aufrechtzuerhalten. Nur zu einem gewissen Zeitpunkt ihrer Entwicklung wurde die soziale Zusammensetzung der genannten Bruderschaften derjenigen der Lübecker Führungsgruppe insgesamt sehr ähnlich.[20] Schaut man vergleichend in die süddeutschen Städte, so wich die Entstehung der Lübecker Bruderschaften von der

---

17 *Detmar-Chronik,* 1899, 19, 20; Fehling, Emil F., *Lübeckische Ratslinie von den Anfängen der Stadt bis auf die Gegenwart.* Lübeck, 1923. 175 n.

18 Czaja, Roman, "Die Identität des Patriziats der preußischen Großstädte im Mittelalter", In. Stefan Kwiatkowski – Janusz Małłek (eds.). *Ständische und religiöse Identitäten in Mittelalter und früher Neuzeit.* Toruń, 1998. 14 nn; Selzer, Stephan, *Artushöfe im Ostseeraum. Ritterlich-höfische Kultur in den Städten des Preußenlandes im 14. und 15. Jahrhundert.* Frankfurt a.M., 1998. 129.

19 Böthführer, Heinrich J, *Die rigische Ratslinie von 1226 bis 1876.* Riga, 1877. 10.

20 Dünnebeil, Sonja, *Die Lübecker Zirkel-Gesellschaft. Formen der Selbstdarstellung einer städtischen Oberschicht.* Lübeck, 1996. 127; dies., „Die drei großen Kompanien als genossenschaftliche Verbindungen der Lübecker Oberschicht", In. Nils Jörn (ed.), *Genossenschaftliche Strukturen in der Hanse.* Köln-Weimar-Wien, 1999. 205–222; Graßmann, Antjekathrin, „Die Greveradenkompanie. *Zu den führenden Kaufleutegesellschaften in Lübeck um die Wende zum 16. Jahrhundert*", In. Stuart Jenks – Michael North (eds.), *Der Hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse.* Köln–Weimar–Wien, 1993. 109–134.

Entwicklung der dortigen Patrizierbruderschaften ab, denn weder die Zirkel-Gesellschaft noch die Lübecker Kaufleute-Kompanie oder die Gervaden-Kompanie erwuchs nicht aus dem Streben der Führungsgruppe nach Selbstdarstellung und Integration. Ihre Genese hing vielmehr mit den Bemühungen der nicht zum Stadtrat gehörenden Kaufleute um Integration und um Stärkung der eigenen politischen Position innerhalb der breiten kaufmännischen Schicht zusammen.

Eine grobe Vereinfachung wäre auch die Feststellung, dass die Kompenhäuser (Artushöfe) in den preußischen Städten vom Anfang an einen sozial elitären Charakter besessen hätten. Die bisherige Bewertung ihrer sozialen Rolle hat sich nämlich zu stark durch die Optik der Quellen aus der 2. Hälfte des 15. Jahrhunderts und aus der Neuzeit beeinflussen lassen.[21] Die soziale Funktion der Artushöfe und der mit ihnen verbundenen Bruderschaften unterlag vielmehr wesentlichen Wandlungen und war zudem von besonderen sozialen und wirtschaftlichen Bedingungen am jeweiligen Ort und zur jeweiligen Zeit abhängig.[22] Die Artushöfe entstanden um die Wende zum 14. Jahrhundert in preußischen Großstädten zunächst als Sitze der Gilde „der gemenen kouffman" und wurden als solche auch noch in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts wahrgenommen.[23] Bereits im Laufe des 14. Jahrhunderts hatten die Stadträte die Kontrolle über deren innere Organisation übernommen. Gleichzeitig begann sich innerhalb der zunächst einheitlichen Kaufmannsschicht der Prozess der sozialen Ausdifferenzierung abzuzeichnen, und die mit der Führungsgruppe verbundenen Kaufleute gewannen allmählich eine privilegierte Position in den Artushöfen.[24] Man sollte zudem die Artushöfe nicht ausschließlich als Institutionen zur Demonstration sozialer Exklusivität durch die im Stadtrat vertretenen Familien betrachten. Die Kultivierung ritterlicher Umgangsformen, gemeinsame Festmähler und die kommemorative Liturgie galten nämlich für die Gesamtheit der Hofmitglieder, weil sie für die gesamte Kaufmannsschicht charakteristisch waren. Nur in Danzig und Thorn fand der Prozess der sozialen Ausdifferenzierung der Kaufmannsschicht in der Gründung von abgetrennten elitären Bruderschaften (die dem heiligen Georg unterstellt waren) Ausdruck.[25] Es sollte jedoch betont werden, dass auch dieser Eli-

---

21 Dünnebeil, Sonja, „Vereinigungen der städtischen Oberschicht im Hanseraum", In. Janusz Tandecki (ed.), *Die Rolle der Stadtgemeinden und bürgerlichen Genossenschaften im Hanseraum in der Entwicklung und Vermittlung des gesellschaftlichen und kulturellen Gedankengutes im Spätmittelalter.* Toruń, 2000. 80.; Selzer, Artushöfe, 123 n.

22 Pilecka, Elżbieta, *Średniowieczne dwory Artusa w Prusach. Świadectwo kształtowania się nowej świadomości mieszczańskiej.* Toruń 2005. 65 n.; Czaja, Roman, „Patrician Guilds in medieval towns on the Baltic Cost", = *Acta Poloniae Historica* 92, 2005, 31–51.

23 Keyser, Erich, „Der Artushof und der „Gemeine Kaufmann", = *Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins* 31, 1932, 38; Pilecka, *Średniowieczne dwory,* 45.

24 Selzer, *Artushöfe im Ostseeraum,* 1998, 157; Czaja, Grupy rządzące, 78 n.

25 *Bericht über einige Verwaltungs = Angelegenheiten der Stadtgemeinde Thorn*, Ed. G. Bender – Thorn, 1891. 44; Tandecki, Janusz, „Genossenschaftliche Strukturen in preußischen Hanse-

tarismus seinerseits eine Abstufung aufwies. In Thorn vereinte die St. Georgs-Bruderschaft nämlich nur Ratsherrenfamilien, während die Danziger St. Georgs-Bruderschaft einen breiteren sozialen Umfang hatte – zu ihren Mitgliedern zählten sowohl Ratsherren als auch Schöffen.[26]

Die Kaufmannsgilden in Riga und Reval (hier als Große Gilden bezeichnet) behielten im Unterschied zu denen in preußischen Städten eine erheblich größere Autonomie gegenüber den Stadträten. Die Große Gilde in Riga hatte sogar einen gewissen Anteil am Stadtregiment und führte eine selbstständige Außenpolitik.[27] Man kann deshalb vermuten, dass sich auch innerhalb der livländischen Kaufmannsgilden eine soziale Ausdifferenzierung vollzog. Die Entstehung der Korporationen der Schwarzhäupter, die erst in der Neuzeit zu exklusiven kaufmännischen Vereinen wurden, war jedoch – und das gilt es festzuhalten – kein Effekt dieses Prozesses.[28] Als ein Zeugnis für die soziale Sonderstellung der Führungsgruppe innerhalb der Kaufmannsgilde kann jedoch die Tatsache angesehen werden, dass die Mehrheit ihrer Älterleute aus Familien stammte, die im Stadtrat vertreten waren. Ein Ausdruck der Markierung der sozialen Sonderstellung der Führungsgruppe war auch die Entstehung der Älteren und der Jüngeren Bank innerhalb der Großen Gilde in Reval, die beide erstmals 1529 erwähnt werden.[29]

---

städten", In. Jörn, Genossenschaftliche Strukturen, 225 n; Oliński, Piotr, *Fundacje mieszczańskie w miastach pruskich w okresie średniowiecza i na progu czasów nowożytnych (Chełmno, Toruń, Elbląg, Gdańsk, Królewiec, Braniewo)*. Toruń, 2008. 201; Czaja, Patrician Guilds, 44.

[26] Selzer, Artushöfe, 1998, 96, 115 n; Zdrenka, Joachim, „Nieznana ingerencja krzyżacka w obsadę Rady Miejskiej Głównego Miasta Gdańska w 1413 r.", In. Błażej Śliwiński (ed.), *Krzyżacy, szpitalnicy, kondotierzy*. Malbork, 2006. 478 n.

[27] Brück, Thomas, „Zwischen Autonomie und Konfrontation – Bemerkungen zur Politik des Rates von Riga in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts", In. Ilgvars Misāns – Horst Wernicke (eds.), *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die frühe Neuzeit* (Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 22). Marburg, 2005. 241; Nottbeck von, Eugen, *Die alte Schragen der grossen Gilde.* Reval, 1885. 10; Benninghoven, Friedrich, *Rigas Entstehung und der frühansische Kaufmann.* Hamburg, 1961. 95.

[28] Amelung, Friedrich – Wrangell, Georg, *Geschichte der revaler Schwarzenhäupter.* Reval, 1930. 44; Redlich, Friedrich, *Sitte und Brauch des livländischen Kaufmanns.* Riga, 1935. p. 13.

[29] Nottbeck, Die alte Schragen, 117–119; Mettig, Constantin, „Das Schützengildenbuch der Schwarzenhäupter", = *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands.* Riga, 1885. 105–108.

III. INSTITUTIONS- UND KULTURGESCHICHTLICHE SCHLAGLICHTER

Im dritten Teil wird nun der Frage nachgegangen, ob der Stadtrat auch im städtischen Milieu als soziale Gruppe auftrat und inwieweit die für eine Gilde konstitutiven Elemente: Eid, Festessen und Erinnerung (Memoria), als Faktoren der Integration der Führungsschicht und der Manifestation ihrer sozialen Sonderstellung anzusehen sind. Begonnen sei mit dem Eid. Der von den neu erwählten Ratsherren abzulegende Eid war ein Akt der Bindung an eine Gruppe, welche eine unabhängige Macht ausübte. Die Eidesformel der Lübecker Ratsherren, in der kein Bezug zum Stadtherrn auftaucht, fand deshalb in den Städten des preußischen und livländischen Ostseeraumes nur wenig Widerhall.[30] Bemerkenswert ist jedoch die Tatsache, dass der Eigenname des Stadtherrn nur in der Eidesformel der Ratsherren von Reval vorkommt.[31] Dagegen tauchen in den Eidesformeln der preußischen Städte entweder nur allgemeine Berufungen auf „meynen rechten Herr" auf oder der Stadt- und Landesherr wird darin schlichtweg übergangen.[32]

Es sollte auch auf die Rolle der Festessen für die soziale Integration der Ratsherren und für die Selbstdarstellung des Rates hingewiesen werden. Die Analyse der Rigaer und Revaler Kämmereibücher ergibt nämlich, dass die Ausgaben für die Festgelage des Stadtrates von der Mitte des 14. bis zur Mitte des 15. Jahrhunderts wesentlich anstiegen. Auch ist ein Wandel in der Hierarchie städtischer Feste bemerkenswert. Während der Stadtrat von Riga im 14. Jahrhundert den aufwändigsten Schmaus zu Weihnachten veranstaltete, nahm im Laufe der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts die Bedeutung des luxuriösen Konsums in der Fastnachtszeit zu (wobei diese eine Zeit der Vergnügung für die ganze Stadt war).[33]

---

30 Ebel, Wilhelm, *Das Lübische Recht*, Berlin, 1971, 241 n; Poeck, Rituale, 180.

31 *Dat ik mineme heren deme meistere unde der stad van reveal en truwe boerger will wesen unde will den raet hegen unde helen.., Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, Bd. IX, Ed. H. Hildebrand. Reval, 1889. Nr. 674; Kreem, Juhan, *The town and its lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century)*. Tallinn, 2002. 42–44.

32 *Ich beriffe mich by myme eyde, den ich gote mynem rechten herren und der statt gethaen habe*: Toeppen, Max, *Elbinger Antiquitäten. Ein Beitrag zur Geschichte des städtischen Lebens im Mittelalter.* Marienwerder, 1870–1871. 177; Schultz, Franz, „Die Stadt Kulm im Mittelalter", = *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 23, 1888, 30; *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. IV, 1870, 338.

33 Mänd, Anu, „Die Festkultur des livländischen Kaufmanns im Mittelalter am Beispiel der Fastnacht", In. Robert, Schweitzer – Waltraud, Bastman-Bühner – Jörg Hackmann (eds.), *Die Stadt im europäischen Nordosten. Kulturbeziehungen von der Ausbreitung des Lübischen Rechts bis zur Aufklärung.* Helsinki-Lübeck, 2001. 119; Diess., „Social Relations of Hanseatic Merchants as mirrored at Festivals: Example of Medieval Reval and Riga", In. Misans, Wernicke (eds.), *Riga*, 2005. 234; Diess., *Urban carnival. Festive Culture in the Hanseatic Cities of the Eastern Baltic 1350–1550.* Turnhout, 2005. 161 n, 175 n.

Zur Fastnachtszeit nutzten die Ratsherren von Riga und Reval somit die Möglichkeit, ihre Position auch nach außen hin darzustellen. Auch im Lübeck des 15. Jahrhunderts wird der vom Stadtrat veranlasste aufwändige Konsum zum Bestandteil gesamtstädtischer Feierlichkeiten.[34] Eine recht detaillierte Analyse des Konsums im Rahmen der Festessen ermöglicht das Elbinger Rechnungsbuch aus den Jahren 1404–1414.[35] Es zeigt sich dabei, dass die Ratsherren mindestens einige Male pro Jahr an gemeinsamen Festessen teilnahmen, von denen ein Teil die für den feierlichen Konsum im höfischen Milieu und in den süddeutschen Städten typischen Merkmale aufweist. Hierzu zählen Mannigfaltigkeit und eine größere Anzahl von Speisen genauso wie kostbare Getränke und Zuckerwaren, raffinierte Gerichte und eine aufwändige Umrahmung.[36] Es war eine weit verbreitete Gewohnheit in den Städten, dass den Ratsherren zu bestimmten Festtagen Wein und Gewürze mit Zucker übersandt wurden. Diese Geschenke waren nicht nur eine Belohnung für die Ausübung des eigenen Amtes, sondern auch ein Zeichen für soziale Absonderung.[37] In diesem Zusammenhang ist die durch die Königsberger Ratsherren erlassene Willkür von 1423 von besonderem Interesse. Man beschloss darin, dass den Ratsherren zu Weihnachten und Ostern kein Holz mehr gebracht werden sollte, sondern Wein und Gewürze.[38]

Für die Herausbildung eines Selbstbewusstseins der Führungsgruppe und die Festigung der sozialen Exklusivität des Patriziats war insbesondere – und das gilt es zu betonen – die gemeinschaftliche religiöse Tätigkeit im Rahmen des Stadtrates von erheblicher Bedeutung. Auf Grund der bisherigen Forschung kann man feststellen, dass der Stadtrat in Lübeck bereits gegen Ende des 13. Jahrhunderts die ersten Versuche unternahm, das religiöse Leben für die Führungsschicht zu organisieren; eine Verstärkung dieser Tendenz lässt sich dann seit der Mitte des 14. Jahrhunderts erkennen.[39]

Die Rigaer und Revaler Räte hoben ihre Präsenz in städtischen Kirchen bevorzugt durch ein Ratsgestühl, ratseigene Kapelle und ein eigener Ratskaplan

---

[34] Dünnebeil, Die Lübecker Zirkel-Gesellschaft, 190 nn; Diess., „Öffentliche Selbstdarstellung sozialer Gruppen in der Stadt“, In. Hanno Brand (ed.), *Memoria, communitas, civitas: Mémoire et conscience urabines en occident à la fin du moyen âge.* Ostfilder, 2003. 74.

[35] *Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404-1414.* Ed. M. Pelech, Toruń, 1987-1989. Nr. 14, 29, 233, 430, 471, 610, 783, 1269, 1287.

[36] Fouquet, Gerhard, „Das Festmahl in den oberdeutschen Städten des Spätmittelalters. Zu Form, Funktion und Bedeutung öffentlichen Konsums”, = *Archiv für Kulturgeschichte* 74, 1992. 99 n.

[37] Ebel, Lübisches Recht, 238.

[38] Franz, Walter, *Königsberger Willküren.* Königsberg, 1928. 116.

[39] Poeck, Dieter, „Rat und Memoria“, In. Dieter Geuenich – Otto G. Oexle (eds.), *Memoria in der Gesellschaft des Mittelalters.* Göttingen, 1994. 286–335; Rüther, Stefanie, *Prestige und Herrschaft. Zur Repräsentation der Lübecker Ratsherren in Mittelalter und Früher Neuzeit.* Köln–Weimar–Wien, 2003. 16 nn.

hervor. Im Jahre 1386 wird ein Ratsaltar vor dem Ratsgestühl in der Revaler Dominikanerkirche St. Katharinen erwähnt.[40] Auf die engen Beziehungen zwischen den Dominikanern und dem Stadtrat weist die Tatsache hin, dass Johann Lange der Lektor des Konvents 1426 der Ratskaplan war. In der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts besaß der Revaler Rat überdies je ein Gestühl in der Pfarrkirche St. Nikolai und in der Hospitalkirche zum Heiligen Geist. In der Heilig-Geist-Kirche fanden übrigens auch die öffentlichen Versammlungen und Gerichtssitzungen des Revaler Rates statt.[41]

In Riga sind hingegen bereits um die Mitte des 14. Jahrhunderts eine Rats-Vikarie in der Pfarrkirche zu St. Peter und ein Ratsvikar des Stadtrates belegt. In den Jahren 1405–1422 taucht dann Johann Woynckhusen, der einem der lokalen Ratsgeschlechter entstammte, als Vikar des Rates auf.[42] Im 15. Jahrhundert befand sich schließlich ein Ratsgestühl nicht nur in der gerade erwähnten Pfarrkirche, sondern auch in der Katharinen-Kirche beim Franziskanerkloster, im Marien-Dom, in der Dominikanerkirche zum heiligen Johannes und der St. Jakobs-Kirche.[43]

Bestrebungen der Räte, eigene Andachtsorte zu schaffen, lassen sich demgegenüber in Preußen erst im 15. Jahrhundert feststellen. Es scheint, als ob sich diese Verspätung aus der Tatsache ergäbe, dass die Memorie der Ratsgeschlechter zeitlich früher bereits im Rahmen der sozial elitären St. Georgs-Bruderschaften verwirklicht worden ist. Erst als sich deren soziale Exklusivität als unzureichend erwiesen hatte, unternahmen die Stadträte von Danzig, Elbing und Königsberg Aktivitäten zur Entwicklung eigener Formen korporativer Andacht. So errichtete beispielsweise der Danziger Rat in den dreißiger Jahren des 15. Jahrhunderts eine Ratskapelle in der Marienkirche – und damit ausgerechnet in der Pfarrkirche der Rechtstadt Danzig.[44] Den Prozess einer fortschreitenden sozialen Abgrenzung der Danziger Führungsgruppe und die steigende Rolle einzelner Ratsgeschlechter lässt sich auch an den auf die individuelle Andacht bezogenen

---

[40] *Revaler Urkunden und Briefe von 1273 bis 1510.* Ed. D. Heckmann. Köln–Weimar–Wien 1995. 65; *Kämmereibuch der Stadt Reval 1463–1507*. Ed. R. Vogelsang, Köln–Wien, 1983. Nr. 2750.

[41] *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*. Ed. F. G. von Bunge, Bd. 2. Reval, 1885. Nr. 931,7; ibidem, Bd. 5. Riga, 1867. Nr. 2502; ibidem, Bd. 7. Riga, 1881. Nr 515, 1098; Poeck, Rituale, 263.

[42] *Kämmerei-Register der Stadt Riga 1348–1361, 1405–1474*, Ed. A. von Bulmenrincq. Bd.1. Riga, 1909. 28, 31, 32, 35, 38, 40, 59, 60; Leonid, Arbusow, „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jh.“, = *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 9, 1901, 142.

[43] *Die libri redituum der Stadt Riga*, Ed. L. Napiersky, Leipzig, 1881. III, Nr. 36 *Kämmerei-Register,* 1909. 64, 72, 107, 274, 276, 332; Poeck, Rituale*,* 2003, 263, 2003, 255.

[44] *Die Berichte der Generalprokuratoren an der Kurie*, Bd. 3, Ed. K. Forstreuter – H. Koeppen. Göttingen, 1973. 604; Oliński, Fundacje, 160 n, 264 n; Hirsch, Theodor, *Die Ober-Pfarrkirche von St.Marien in Danzig.* Danzig, 1843. 385 n.

Privilegien ablesen. 1446 gestand der Lesslauer Bischof den Bürgermeistern, Ratsherren und Schöffen sowie ihren Ehefrauen die persönliche Auswahl ihrer Beichtväter zu, ohne dass in der betreffenden Urkunde die entsprechenden Namen genannt werden. In einem weiteren Privileg aus dem Jahr 1456 werden hingegen die Schöffen nicht erwähnt, während die Bürgermeister und Ratsherren bzw. ihre Ehefrauen einzeln genannt werden.[45] Eigene Altäre und Kapläne besaßen im 15. Jahrhundert auch die Ratsherren und Schöffen in der Altstadt Elbing, wie auch in der Altstadt Königsberg und in Kneiphof.[46] Dagegen hielt der Thorner Rat nicht für nötig, seine Sonderstellung durch die Stiftung einer eigenen Kapelle hervorzuheben; die korporativen Formen religiösen Lebens des Thorner Patriziats entwickelten sich nämlich ausschließlich innerhalb der St. Georg-Bruderschaft.[47]

IV. FAZIT

Aus den vorgestellten Beobachtungen lassen sich folgende Schlussfolgerungen ziehen: 1) Aufgrund einer statistischen Analyse der personellen Zusammensetzung der Führungsgruppen in den untersuchten Städten ist – und dies sei mit allem Nachdruck hervorgehoben – keine gemeinsame Entwicklungslinie festzustellen. Vielmehr zeigten sich hinsichtlich der sozialen Aufstiegsmechanismen erheblich Unterschiede. 2) Bemerkenswert ist jedoch die Tatsache, dass die jeweilige Führungsgruppe als in sich geschlossener Kreis wahrgenommen wurde, obwohl eigentlich eine große soziale Mobilität bestand. Dies ergab sich aus einer Konfrontation wahrnehmungsgeschichtlicher Ergebnisse mit der genannten statistischen Analyse. 3) In den Ostseestädten lässt sich kein einheitliches Modell der Ausnutzung korporativer Formen des Zusammenlebens zur Markierung der eigenen sozialen Position innerhalb der Führungsgruppen erkennen. In Lübeck war die Präsentation der im Stadtrat vertretenen Familien beispielsweise nur eine sekundäre Funktion der als exklusiv geltenden Bruderschaften, deren Genese mit den Bemühungen der nicht zum Stadtrat gehörenden Kaufleute um Integration sowie um Stärkung der eigenen politischen Stellung innerhalb der breiten kaufmännischen Schicht zusammenhing. Im Ordensland fand hingegen die Etablierung der städtischen Führungsgruppen innerhalb einer breiteren Kaufmannsschicht in der Über-

---

45 Archiwum Państwowe w Gdańsku [Staatsarchiv Danzig], 300, D, 43, Nr. 56, 57, 70.

46 *Elbinger Stadtbuch*, Bd. 2: 1361-1418, Ed. H. W. Hoppe. Osnabrück, 1986. Nr. 2380; *Quellen-Beiträge zur Geschichte der Stadt Königsberg im Mittelalter*. Ed. M. Perlbach. Göttingen, 1878. 110–133; Toeppen, *Elbinger Antiquitäten,* 1870–71*,* 118; Franz, Walter, „Die geistlichen Bruderschaften Königsbergs im Mittelalter“, = *Prussia* 34, 1940, 167; Oliński, Fundacje, 166, 387.

47 Czaja, Roman, „Korporative Formen der Religiosität des Patriziats in den preußischen Großstädten”, = *Quaestiones medii aevi novae* 2, 1997, 117 n.

nahme der Kontrolle über die Kompenhäuser durch die Stadträte und der Gründung elitärer Bruderschaften Ausdruck. Der hier praktizierte Elitarismus wies allerdings, wie neuere sozialgeschichtliche Analysen, deutliche Abstufungen auf. 4) Im Laufe des 14. und 15. Jahrhunderts ging nämlich in den großen Ostseestädten aus der breiten kaufmännischen Schicht eine engere Führungsgruppe hervor, die trotz großer sozialer Mobilität ihre jeweils separate Identität entwickelte. Sie tat dies auf der Grundlage der verfassungsrechtlichen Position des Rates und der im Rahmen des Rates entwickelten Formen des geselligen und religiösen Lebens. Dieses Ergebnis ergibt sich aus einer Zusammenschau institutions- und kulturgeschichtlicher Überlegungen.

Tabelle 1.
Die soziale Mobilität der Stadträte in den Ostseestädten 1300–1500:
3. und 4 Mal im Rat vertretene Familien (in Prozent)

Jahr	Lübeck	Wismar	Danzig	Thorn	Elbing	Kulm	Königsberg	Riga	Reval
1300	27	7	–	6	10	–	–	8	–
1320	27	20	–	0	5	11	0	24	–
1340	51	19	0	24	6	31	0	20	5
1360	46	–	0	30	29	28	0	6	13
1380	28	23	10	17	33	47	0	22	18
1400	27	20	0	36	52	43	0	28	12
1420	19	10	4	39	13	23	17	5	15
1440	25	17	18	46	0	8	0	12	18
1460	16	10	4	40	19	8	0	8	5
1480	14	18	9	19	19	–	0	8	12
1500	20	28	12	21	16	–	9	4	26

Quellen:

Fehling, Emil P., *Lübeckische Ratslinie von den Anfängen der Stadt bis auf die Gegenwart*. Lübeck, 1923; Crull, Friedrich, *Die Rathslinie der Stadt Wismar*. Halle, 1875; Joachim, Zdrenka, *Rats- und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig*, T. I: 1342-1525 (Sonderschriften des Vereins für Familien in Ost- und Westpreußen e.V. 63). Hamburg, 1991; Czaja, Roman, *Urzędnicy miasta Torunia w średniowieczu – Spisy*. Toruń, 1999; ders., *Urzędnicy miejscy Elbląga do 1524 r*. Elbląg, 2010; Mikulski, Krzysztof, *Urzędnicy miejscy Torunia 1454-1650*, Toruń, 2001; Schultz, Franz, „Die Stadt Kulm im Mittelalter", = *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 23, 1888, 38-40; Krollmann, Christian, *Die Ratsliste der drei Städte Königsberg*, Königsberg, 1935; Böthführer, Heinrich J, *Die rigische Ratslinie von 1226 bis 1876*. Riga, 1877; Bunge von, Friedrich G., *Die Revaler Rathslinie nebst Geschichte der Rathsverfassung und einem Anhange über Riga und Dorpat*. Reval, 1874.

LÁSZLÓ PÓSÁN

RITTERKULTUR IM SPÄTMITTELALTERLICHEN LITAUEN*

In der Geschichtsschreibung wird das 14. Jahrhundert oft als hundertjähriger Krieg zwischen dem Deutschen Orden und Litauen bezeichnet.[1] Zwischen 1305 und 1409 gab es ungefähr 300 Expeditionen und militärische Aktionen auf dem litauischen Gebiet, und es kam zu genauso vielen oder noch mehr litauischen Angriffen.[2] Trotz der kontinuierlichen Kämpfe gab es auch friedliche Kontakte zwischen den beiden, die zu kulturellen Annäherungen, zur Bekanntschaft und Übernahme die materieller Kulturen und weltanschaulicher Besonderheiten führten. Ein gutes Beispiel hierfür, das auch in den Quellen beschrieben wurde, ist die Übernahme der ritterlichen Kampfmethode und der ritterlichen Kultur. Anfang des 15. Jahrhunderts wurde es immer üblicher, dass die litauischen Adligen an Lanzenspielen teilnahmen, beziehungsweise ritterliche Symbole und Wappen benutzten.[3] Als der Hochmeister des Deutschen Ordens im Jahre 1446 die Ritter Hans Marschalk und Jennichen von Tergowitz als Gesandte an den litauischen Hof schickte, wurden sie neben diplomatischen Aufgaben auch beauftragt „*ritterschaft zcu uben*“.[4] Dieser Brief beweist, dass auch in Litauen, in

• Der Artikel wird von der unterstützten Ungarische Akademie der Wissenschaften - Universität Debrecen "Lendület" Forschungsgruppe "Ungarn im mittelalterlichen Europa".

1 Housley, Norman, *The Later Crusades, 1274–1580. From Lyons to Alcazar.* Oxford, 1992. 338.

2 Paravicini, Werner, *Die Preussenreisen des europäischen Adels.* Teil 2. (Beihefte der Francia, 17/2.) Sigmaringen, 1995. 19.; Kurt Forstreuter, *Deutschland und Litauen im Mittelalter.* (Studien zum Deutschtum im Osten) Köln–Graz, 1962. 4–5.; Jakštas, Juozas, „Das Baltikum in der Kreuzzugsbewegung des 14. Jahrhunderts. Die Nachrichten Philipps de Mézières über die baltischen Gebiete”, = *Commentationes Balticae* VI–VII, 1958–1959, 139–183.; Zajączkowski, Stanislaw, „Wilhelm de Machaut i jego wiadorności do dziejow Polski i Litwy w XIV w.”, = *Kwartalnik Historyczny* 43,1929, 227–228.; Ehlers, Axel, *Die Ablasspraxis des Deutschen Ordens im Mittelalter.* (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 64.) Marburg, 2007. 51–52.

3 Semkowicz, Władisław: Braterstwo szlachty polskiej z bojarstwem litewskiem w unji horodelskiej 1413 roku. In. *Polska i Litwa w dziejowym stosunku.* Kraków, 1914. 393–446. hier: 414–415.

4 Geheimes Staatsarchiv. Preußischer Kulturbesitz. Ordens Foliant (= OF) 16, 1152–1154.

dem in Europa als letztes zum Christentum bekehrten Land,[5] die ritterliche Kultur Wurzeln schlug und sich verbreitete. Die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts und die erste Hälfte des 15. Jahrhunderts war die Epoche der „Modernisierung" im mittelalterlichen Sinne des Wortes. Diese Modernisierung wurde aber nicht in jeder Hinsicht mit dem Christentum verknüpft. Zu dieser Zeit entstand die großfürstliche Dynastie, der litauische Adel, der die Rolle als Kulturträger des ritterlichen, individuellen, militärischen Wertesystems erfüllen konnte. Jetzt verstärkte sich die militärische Potenz des Fürstentums und entstanden die ersten Städte.[6] Diese breit verstandene Kultur war nicht ausschließlich mit dem Christentum verbunden, aber im spätmittelalterlichen Europa bildeten das Rittertum und der Katholizismus eine mit einander eng verknüpfte Einheit.[7] Das Fresko im Straßburger Dom aus dem Ende des 14. Jahrhunderts zeigt sehr gut die Beurteilung von Litauen im zeitgenössischen Europa. Hinter dem europäischen Staat (Volk), der mit 12 Rittern mit einem Kreuz dargestellt war, symbolisierte

---

5 Über die späte Annahme des Christentums in Litauen siehe: Baronas, Darius, Die Hintergründe für Litauens späte Annahme des Christentums, = *Annaberger Annalen* 14, 2006, 6–12.; Chodynicki, Kazimierz, „Próby zaprowadzenia chrzescijáństwa na Litwie przed 1385 r.", = *Przegląd Historyczny* 18,1914, 215–318.; Vardys, V. Stanley, „Christianity in Lithuania", = *Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences,* = 34, 1988, 3: 1–3.; Urban, William, „The Conversion of Lithuania 1387", = *Lituanus. Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences* 33, 1987, 4:. 3.; Jurginis, Juozas, „Das Christentum in Litauen: seine Einführung und die Auswirkung auf die weitere Entwicklung des Landes", = *Litauen Heute* 24, 1984, 23.; Górski, Karol, „Probleme der Christianisierung in Preußen, Livland und Litauen", In. Zenon Hubert Nowak (Hg.), *Die Rolle der Ritterorden in der Christianisierung und Kolonisierung des Ostseegebietes.* (Ordines Militares, Colloquia Torunensia Historica, 1). Toruń, 1983. 10–31. hier: 10.; Selart, Anti, „Political Rhetoric and the Edges of Christianity: Livonia and the Evil Elements in the Fifteenth Century", In. Gerhard Jaritz – Juhan Kreem (Eds.), *The Edges of the Medieval World.* (CEU Medievalia, 11) Budapest, 2009. 55–69. hier: 56.; Kiaupa, Zigmantas – Kiaupienė, Jūratė – Kuncevičus, Albinas, *The History of Lithuania before 1795.* Vilnius, 2000. 145–147.

6 Zajączkowski, Stanisław, „Die Geschichte Litauens bis 1386 in der polnischen Geschichtsschreibung der letzten 20 Jahre", = *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 4, 1939, 1–2.: 136–148. hier: 139.; Nikžentaitis, Alvydas, „Litauen unter den Grossfürsten Gedimin (1316–1341) und Olgerd (1345–1377)", In. Marc Löwener (Hg.), *Die „Blüte" der Staaten des östlichen Europa im 14. Jahrhundert.* (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, 14.) Wiesbaden, 2004. 65–74. hier: 74.; Ochmański, Jerzy, „Gesellschaft und Wirtschaft Litauens vom Ausgang des 14. Jahrhunderts bis 1655", = *Studia Historiae Oeconomicae* 15, 1980, 131–159.; Zigmantas Kiaupa, „Die litauischen Städte im Spätmittelalter – zwischen eigener Herkunft und dem Einfluß ausländischer Nachbarn", In. Ortwin Pelc – Gertrud Pickhan (Hg.), *Zwischen Lübeck und Novgorod. Wirtschaft, Politik und Kultur im Ostseeraum vom frühen Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert. Norbert Angermann zum 60. Geburtstag.* Lüneburg, 1996. 167–176.

7 Bosl, Karl, *Die Gesellschaft in der Geschichte des Mittelalters*. Göttingen, 1975. 74–76.; Brunner, Otto, „Die ritterlich-höfische Kultur", In. Arno Borst (Hg.), *Das Rittertum im Mittelalter.* (Wege der Forschung CCCIL) Darmstadt, 1976. 142–171.; Ganshof, François Louis, „Was ist das Rittertum?", In. *Das Rittertum im Mittelalter,* 130–141.; Bloch, Marc, *A feudális társadalom.* [Die feudale Gesellschaft]. Budapest, 2002. 344–347.; Zombori, István, *Lovagok és lovagrendek.* [Ritter und Ritterorden] Budapest, 1988. 8–9.

ein Fußgänger das sich frisch zum Christentum bekehrte Litauen.[8] Für die Verbreitung und Übernahme der ritterlichen Kultur waren die diplomatischen und militärischen Kontakte wichtig, aber die Hochschätzung der individuellen Auszeichnung, persönliche Sympathie und Freundschaft waren auch nicht zu vernachlässigen. Der litauische Adel und die Fürsten heirateten in die katholischen polnischen und die orthodoxen ostslawischen Fürstenhäuser ein.[9] Als Anfang 1297 ein militärischer Konflikt zwischen dem Deutschen Orden und der Stadt Riga, und deren Erzbischof entstand, verbündeten sich das Domkapitel und der Magistrat der Stadt Riga mit dem heidnischen litauischen Fürsten Vytenis.[10] Die westlichen Ritter, die sehr lange am litauischen fürstlichen Hof gefangen saßen und wegen ihres Ranges und gesellschaftlichen Status respektiert und hochgeschätzt wurden, konnten am Hof großen Einfluss ausüben. Heinrich Kranichfeld, der Komtur von Rastenburg, wurde 1353 durch die Litauer gefangen genommen und erst nach acht Jahren befreit, als der Hochmeister ihn mit den litauischen Adeligen, die in Gefangenschaft des Deutschen Ordens saßen, austauschen konnte.[11] Johann Kolin, der Komtur von Johannisburg, saß fünf Jahre lang und der Ritter Johann Schönefeld 4 Jahre lang in litauischer Gefangenschaft.[12] Auf Grund eines Berichts aus dem Jahr 1337 war ein junger deutscher Adeliger neun Jahre lang in einem litauischen Gefängnis, nachdem er als Kreuzritter ins Baltikum gekommen war, um gegen die Heiden zu kämpfen.[13] Der Großherzog Vytautas ließ 1400 einen Brabanter Adeligen frei, der an seinem Hof gefangen saß („*eynen ritter von Brabant, der do gefangen was*").[14] Einerseits konnten die Litauer von den westlichen Gefangenen vieles lernen, andererseits war diese Wirkung auch gegenseitig. In der Beschreibung von Hermann von

---

[8] Samsonowicz, Henryk, „Wizerunek Europy z początku XV wieku", In. *Sztuka około 1400. Materialy Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki.* I. Poznań, 1995. 35–39.

[9] Ivinskis, Zenonas, „Mindaugas und seine Krone", = *Zeitschrift für Ostforschung* 3, 1954. 3: 367.; Hocij, Michajlo, „Die Krone des Mindaugas",= *Zeitschrift für Ostforschung* 3, 1954. H.3., 408.; Ivinskis, Zenonas, „A Contribution of the History of the Conversion of Lithuania", = *Baltic and Scandinavian Countries* 5, 1939, 1: 16.

[10] Selart, Anti, *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert.* (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 21.) Köln–Weimar–Wien, 2007. 256–257. und 284.

[11] Wigand von Marburg, Chronicon. In. Theodor Hirsch – Max Toeppen – Ernst Strehlke (Hg.), *Scriptores rerum Prussicarum* II. [=SRP] Leipzig, 1863. 520., 529–530.

[12] Wigand, SRP II. 529., 555.; Über die Leute die während der litauischen Kriege gefangen genommen wurden siehe: Nikžentaitis, Alvydas, „Prisoners of War in Lithuania and the Teutonic Order State (1283–1409)", In. Zenon Hubert Nowak – Roman Czaja (Hg.), *Der Deutsche Orden und die Zeit der Kalmarer Union 1397–1521.* (Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica X.) Toruń, 1999. 193–208.

[13] Wigand, SRP II. 494–495.

[14] Johann von Posilge, Chronik des Landes Preussen. In. Theodor Hirsch – Max Toeppen – Ernst Strehlke (Hg.), *Scriptores rerum Prussicarum* III. Leipzig, 1866. 236.

Wartberge steht, dass in den Jahren 1374 und 1376 einige Christen abtrünnig wurden.[15] Gegen den Deutschen Orden kämpften 1330 der litauische Fürst Gediminas und der polnische König Łokietek, die 1325 mit der Ehe ihrer Kinder ein Bündnis knüpften.[16] Der gemeinsame Feldzug bot den Litauern eine Möglichkeit die christlichen Waffen, den Panzer und die militärischen Werte kennenzulernen. Zwischen dem Deutschen Orden und Litauen kam es in den Kriegen während des 14. Jahrhunderts oft zum Duell oder Lanzenspiel, wo die litauischen Kämpfer die ritterlichen Waffen und Kampfmethoden „körpernah" kennenlernen konnten. In den Aufzeichnungen *Canonici Sambiensis* steht, dass ein tschechischer Adliger, Plisk genannt, der mit vielen westlichen Rittern in einem litauischen Feldzug zusammenkämpfte, 1316 einen Litauer in einem Duell überwand und tötete.[17] Als der tschechische König Johann 1337 seinen zweiten Kreuzzug gegen die Litauer führte,[18] vereinbarte er mit Margaris, einem litauischen Adligen, ein Duell, aber es kam nicht mehr dazu, sagt die Chronik.[19] Der österreichische Ritterdichter Peter Suchenwirt schrieb in seinem Werk, dass der Ritter Konrad von Schweinbart während des Feldzugs des österreichischen Prinzen Albrecht III. den Führer der Heiden mit seiner Lanze in einem Duell aus dem Sattel stieß und ihn mit seinem Schwert tötete.[20] Diese Berichte bestätigen, dass sich die westliche Kampfart im 14. Jahrhundert unter den litauischen Adligen verbreitete und der Adel auch die ritterliche Bewaffnung und andere Elemente der ritterlichen Kultur kennenlernte. Die Adligen begegneten sicher der Zeremonie des Ritterschlags, weil es während des litauischen Feldzuges oft zum Ritterschlag unter den Christen kam.[21] In den Aufzeichnungen von Wigand von Marburg wurde der litauische Bojar Patrikas, der mit dem Deutschen Orden sympathisierte, dem westlichen Muster folgend zum Ritter geschlagen.[22] Die Beziehungen zwischen den Litauern und dem Deutschen Orden wurden ab und zu sehr familiär, was in Litauen bei der Annahme der westlichen Kultur eine besonders

---

15 Wartberge, SRP II. 111., 140–141.

16 Hierüber siehe: Hein, Max, „Die Verleihung Litauens an den Deutschen Orden durch Kaiser Ludwig den Bayern im Jahre 1337", = *Altpreußische Forschungen* 19, 1942. 2: 36–49. hier: 39–43.

17 Canonici Sambiensis, In. Theodor Hirsch, Max Toeppen, Ernst Strehlke (Hg.), *Scriptores rerum Prussicarum* I. Leipzig, 1861.186.

18 Über den zweiten Kreuzzug von Johann von Böhmen siehe: Meltzer, Franz, *Die Ostraumpolitik König Johanns von Böhmen. Ein Beitrag zur Ostraumfrage im 14. Jahrhundert.* (Beiträge zur mittelalterlichen und neueren Geschichte 12.) Jena, 1940. 125–126.; Hoensch, Jörg K., *Die Luxemburger. Eine spätmittelalterliche Dynastie gesamteuropäischer Bedeutung 1308–1437.* Stuttgart, 2000. 89.

19 Wigand, SRP II. 489–490.

20 Suchenwirt, SRP II. 166.

21 Suchenwirt, SRP II. 157., 159., 165.; Posilge, SRP III. 228.

22 Wigand, SRP II. 545.

wichtige Rolle spielte. Der Pate von Danute, der Tochter des Fürsten Kęstutis, wurde Gunther von Hohenstein, der Komtur von Osterode, als sie den Fürsten von Masowien heiratete und sich taufen ließ. Diese freundschaftliche Beziehung zwischen dem Fürsten und dem Komtur blieb auch später erhalten.[23] Auch diese Beziehung trug wahrscheinlich dazu bei, dass der litauische Fürst ausgezeichnet Deutsch sprach und deshalb die ritterliche Kultur verstehen konnte. Da Kęstutis Deutsch konnte, fand er in den 1350er Jahren unter den westlichen Rittern Anerkennung. Die zeitgenössischen Meinungen sagten, dass der litauische Fürst alle ritterlichen Ideale verkörperte.[24] In der Chronik von Wigand von Marburg steht, dass sich der ritterliche Ethos und der Ehrenkodex der ritterlichen Kultur, die unbeschriebene Ethik des Duells an dem heidnischen litauischen Fürstenhof verbreiteten.[25] Der heidnische Kęstutis wurde in der christlichen Welt als Ritter betrachtet, weil er 1358 positiv auf den Aufruf von Kaiser Karl IV. zur Bekehrung reagierte[26] (dies versprach er schon sieben Jahre früher dem ungarischen König Ludwig).[27] Obwohl er selbst sich nicht bekehrte, wurde sein Sohn Butautas 1365 christlich. Er muss mit seinem Vater in Konflikt geraten sein. Deswegen flüchtete er zum Deutschen Orden und wurde dort getauft, später ging er an den Hof des Kaisers Karl IV. („*Item in desim jore qwam Kynstottin son ken Pruszen. Von eygenem willen entreit her von dem vater unde wart getouft czu Kongsberg unde warth Heynrich genant, unde czog dornach czum keyser; der behilt yn bie ym unde gap ym lant unde luthe yn; unde wart eyn gutter cristin*").[28]

Im letzten Drittel des 14. Jahrhunderts wurden die diplomatischen Beziehungen zwischen der christlichen Welt und Litauen lebendiger. Skirgila, der Neffe von Kęstutis, reiste zum ungarischen König und dem neuen Kaiser Wenzel IV. Nach dem Ausbruch des Kampfes um den litauischen Fürstenthron verließ 1381auch

---

[23] Petrauskas, Rimvydas, „Der Frieden im Zeitalter des Krieges. Formen friedlicher Kommunikation zwischen dem Deutschen Orden und dem Großfürstentum Litauen zu Beginn des 15. Jahrhunderts", = *Annaberger Annalen* 12, 2004, 28–42. hier: 31.; Rowell, Stephen C., „Unexpected Contacts Lithuanians at Western Courts, c. 1316 – c. 1400", = *The English Historical Review* 111, 1996. 442: 557–577. hier: 565.

[24] Die Ältere Hochmeisterchronik, SRP III. 593–594.

[25] Wigand, SRP II. 494–495.

[26] Grundmann, Herbert, „Das Schreiben Kaiser Karls IV. an die heidnischen Litauer–Fürsten 1358", = *Folia Diplomatica* 1, 1971, 89–101. hier: 98.

[27] Mierzyński, Antoni, „Der Eid des Keistutis im Jahre 1351", = *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* 18, 1893, 104–112.; Bertényi, Iván, *Nagy Lajos király.* [König Ludwig der Große] Budapest, 1989. 102.; Rowell, Stephen C., „A Pagan's Word: Lithuanian Diplomatic Procedure 1200–1385", = *Journal of Medieval History* 18, 1992, 145–160. hier: 152–156. und 159–160.; Kristó, Gyula, *Az Anjou-kor háborúi.* [Kriege der Anjou Zeit] Budapest, 1983. 128.

[28] Posilge, SRP III. 84.

Vaidutis, der Sohn des emigrierten Butautas, Litauen.[29] Nachdem der Großherzog Jogaila zum Christentum übergetreten, die polnische Königin Jadwiga geheiratet und dadurch auch den polnischen Thron bestiegen (1386) und sich nach einem langen Krieg mit seinem Cousin Vytautas, dem Sohn Kęstutis, versöhnt hatte (1401),[30] wurde die ritterliche Kultur und das Wertesystem der Ritter am litauischen Fürstenhof und in den höchsten litauischen Adelskreisen allgemein bekannt. In einer Urkunde aus dem Jahre 1431 identifizieren sich die litauischen Adligen als Christen und Ritter.[31] Die litauischen Adligen schickten schon 1403 einen Herold zu Markward von Salzbach, dem Komtur von Brandenburg („*...bayoren herolden santen czu Marquard*"),[32] um ihn zum ritterlichen Lanzenspiel herauszufordern. Diese Information ist auch deswegen so wichtig, weil die Funktion des Herolds am polnischen Königshof auch erst kurz zuvor, nämlich 1395 erschien.[33] Noch in demselben Jahr schickte der Komtur von Balga Čupurna dem Befehlshaber der litauischen Armee 2 Paar Sporen, Symbole der Ritterschaft, als Zeichen seiner Freundschaft.[34] In der Abwicklung der Zeremonien und Veranstaltungen am Fürstenhof von Vytautas spielte der Herold Niclus Luczke („*Niclus Luczke des herczogen Witouts herolde*") eine wichtige Rolle.[35] Der Hochmeister des Deutschen Ordens schenkte 1408 dem Fürsten Vytautas drei ritterliche Sättel, Zaum und Sporen.[36] In der Verbreitung der ritterlichen Kultur in Litauen spielten die ausländischen Adligen, die den Fürstenhof besuchten, und die fremden Ritter im Dienst von Vytautas eine Rolle. (Aber auch in anderen ostmitteleuropäischen Ländern waren grundsätzlich die fremden Ritter die Verbreiter der ritterlichen Kultur und Werte.)[37] Im Jahre 1406 reisten zwei burgundische Herolde nach Litauen.[38] 1412 besuchte Alfons Mundarra, ein

---

29 Posilge, SRP III. 115.

30 *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*. Ed. Antoni Prochaska (= CEV) Krakoviae, 1882. Nr. 223., 224.; Manfred Hellmann, *Grundzüge der Geschichte Litauens.* Darmstadt, 1976. 41.; Horst Jablonowski, *Westrussland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der Russischen Bevölkerung des Grossfürstentum Litauen im 15. Jahrhundert.* Leiden, 1955. 26.

31 OF 14, 599–600.

32 Posilge, SRP III. 267.

33 Kuczyński, Stefan Krzysztof: *„Heroldowie króla polskiego". Venerabiles, nobiles et honesti.* Toruń, 1997. 329–339.

34 CDP VI. 172.

35 CEV 969., 972., 973.

36 *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399–1409*. Hg. Erich Joachim. Königsberg, 1896. 489.

37 Fügedi, Erik – Bak, János M., „Fremde Ritter im mittelalterlichen Ungarn", = *Quaestiones Medii Aevi Novae* 3, 1998, 3–17.; Jurek, Tomasz, „Fremde Ritter im mittelalterlichen Polen", = *Quaestiones Medii Aevi Novae* 3, 1998, 19–49.

38 Petrauskas, Der Frieden im Zeitalter, 32.

Adliger aus Kastilien, den litauischen Fürsten.[39] Im 10. November 1412 reiste Benedek Makra, der Gesandte von Sigismund, dem deutsch-römischen Kaiser und ungarischen König, nach Brześć, davon nach Marienburg und Vilnius, um zwischen dem Deutschen Orden und Litauen zu vermitteln.[40] 1414 besuchte Ghillebert de Lannoy, ein burgundischer Ritter, den litauischen Hof, wohin er sieben Jahre später, 1421, zurückkehrte.[41] Adelige aus Brabant und Mailand kamen nach Vilnius.[42] Der polnische Jakub Kobylany oder der masowische Jerzy Strumilo bekleideten hohe Ämter am Hof von Vytautas. Konrad, Herzog von Oleśnica, verbrachte im Jahre 1417 als Ritter lange Monate am litauischen Hof genauso wie andere schlesische Adelige sowie Konrad Frankenberg, Thomschilk von Tannenfeld oder Sigmunt Roth.[43] Wenczlaw, Herzog von Opawa (Troppau), lebte auch einige Jahre lang am litauischen Fürstenhof, aber nicht mehr in der Zeit von Vytautas, sondern unter der Herrschaft seines Nachfolgers, des Großherzogs Svitrigaila.[44] Aber nicht nur die ausländischen Ritter kamen nach Litauen, sondern immer mehr litauische Adelige reisten im 15. Jahrhundert in andere Länder und kamen an den spätmittelalterlichen Höfen mit der ritterlichen Kultur in Kontakt.[45] 1427 wurde Henne, ein litauischer Bojar, in Marienburg, dem Sitz des Ordens „*czum ritter geschlagen*".[46] Der litauische Ritter Stanislovas Sudijovaitis erschien als Gesandter des Großherzogs 1469 in Rom.[47] Albertas Jonaitis Mauvydas besuchte 1475 den Hof des bayrischen Herzogs, als Jadwiga, die Tochter von Kasimir, dem polnischen König und litauischen Großherzog, den bayrischen Herzog heiratete.[48]

---

[39] Petrauskas, Rimvydas, „Knighthood in the Grand Duchy of Lithuania from the late Fourteenth to the early sixteenth Countries", = *Lithuanian Historical Studies* 11, 2006, 39–66. hier: 46.

[40] Boockmann, Hartmut, *Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik.* Göttingen, 1975. 102–103.

[41] Mickūnaitė, Giedrė, *Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania.* Budapest – New York, 2006. 30.

[42] CEV 463.

[43] CEV 396.; Liedtke, Antoni, „Nieznany list w Księcia Litewskiego Witolda do Jana biskupa włocławskiego z r. 1417", = *Kwartalnik Historyczny* 46, 1932, 149.; Jakubczak, Slawomir, „Jerzy Strumillo – przywódca konfederacji lwowskiej 1464 roku", = *Spoleczeństwo Polski średniowiecznej* 5, 1992, 245–254.; Petrauskas, Knighthood, 51–52.

[44] OBA 6124.

[45] Über die spätmittelalterliche Ritterkultur siehe: Huizinga, Johann, *A középkor alkonya.* [Herbst des Mittelalters] Budapest, 1982. 55.; Duby, Georges, *A katedrálisok kora.* [Die Zeit der Kathedralen], Budapest, 1984. 193.

[46] CEV 775.

[47] Petrauskas, Knighthood, 54.

[48] Biskup, Marian, „Wokół „Landshuckiego wesela" 1475 roku", In. Marian Biskup – Karol Górski (eds.), *Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej polowy XV wieku.* Warsaw, 1987. 297–298.

Die Ritterkämpfe, die Turniern dienten zur Darstellung der ritterlichen Tugenden und des Schneids.[49] Als Sigismund von Luxemburg 1412 in Ofen die Rolle des Schiedsrichters im Streit zwischen dem Deutschen Orden und dem polnisch-litauischen Staat spielte, wurde am königlichen Sitz einer der größten und prachtvollsten Turnies Anfang des 15. Jahrhunderts organisiert.[50] Wie wir aus der Aufzeichnung des polnischen Chronisten Jan Długosz wissen, nahmen etwa 100 Ritter aus 20 Ländern unter ihnen auch litauische Ritter an diesem Kampf teil.[51] In einer Urkunde von 1422 wurde aufgezeichnet, dass es auch am Hof von Vytautas einen Kampfplatz für Ritterkämpfe gab.[52] Der ungarische König Sigismund von Luxemburg stiftete 1408 mit Königin Borbála und 22 Baronen einen weltlichen Ritterorden, den Drachenorden, der neben dem burgundischen Orden vom Goldenen Vlies und dem englischen Hosenbandorden einer der beliebtesten und wichtigsten weltlichen Ritterorden seiner Zeit war.[53] 1429 wurden Vytautas und auch seine Frau Mitglieder des Drachenordens.[54] Dieses Geschehen symbolisiert auch wie tief sich die ritterliche Kultur und Werte in den ersten Jahrzehnten des 15. Jahrhunderts in Litauen verwurzelten.

---

49 Sandberger, Dietrich, *Studien über das Rittertum in England, vornehmlich während des 14. Jahrhunderts.* Berlin, 1937. 15–74.; Pohanka, Reinhard, *Das Rittertum.* Wiesbaden, 2011. 110–137.; Zombori, Lovagok, 29–36.; Behringer, Wolfgang, *A sport kultúrtörténete az ókori olimpiáktól napjainkig.* [Kulturgeschichte des Sports von den altertümlichen olympischen Spielen bis heute] Budapest, 2014. 90–98. und 139–141.

50 Klaus Neitmann (Hg.), *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert.* Bd. I. No. 86, 87, 89, 104.

51 Joannis Dlugossii, *Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Liber decimus et liber undecimus (1406–1412)*. Ed. Danuta Turkowska. Warsaw, 1997. 202.; Am Ritterkampf im Jahre 1412 in Buda siehe: Dvořáková, Daniela, *A lovag és királya. Stiborici Stibor és Luxemburgi Zsigmond. Képek és történetek egy középkori magyar nemes életéből.* [Der Ritter und seine König. Stibor von Stiborc und Sigismund von Luxemburg. Bilder und Geschichten aus dem Leben eines ungarischen mittelalterlichen Adligen], Bratislava, 2009. 216.

52 CEV 578.

53 Über die Gründung des Drachenordens siehe: Dvořáková, A lovag, 203–207.; Mályusz, Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon.* [Die Herrschaft von des Königs Sigismund in Ungarn] Budapest, 1984. 60–61.; Über die spätmitelalterliche weltliche Ritterorden siehe: Zombori, Lovagok, 115–126.; Hunyadi, Zsolt – Pósán, László, *Krisztus katonái. A középkori lovagrendek.* [Soldaten von Christus. Mittelalterliche Ritterorden] Debrecen, 2011. 125–129.

54 Dvořáková, A lovag, 204.; Lővei, Pál, „A sárkányrend fennmaradt emlékei" [Die aufbewahrten Spuren des Drachenordens], In. *Művészet Zsigmond király korában, 1397–1437. Tanulmányok.* [Die Kunst in der Zeit des Königs Sigismund 1397–1437. Studien] Budapest, 1987. 148–179.

ÁDÁM NOVÁK

THE SEAL USAGE OF HUNGARIAN ARISTOCRATS IN THE 15TH CENTURY*

In my paper I would like to summarize the historiography of the Hungarian sphragistic studies in two steps, by which I wish to point out the deficiencies and also the current projects. As an introduction of the topic I will present my research results regarding the seal usage of János Perényi, Master of the Treasury. After the introduction I intend to show both the importance and the difficulties of investigating poly-sigillic diplomas and I also present a short introduction of my project which focuses on such diplomas issued/published between 1439 and 1457. In the second part of my paper I wish to highlight the observations I have made so far on seal usage, namely that there is indeed a certain consistency in the seal usage of secular dignity.

INTRODUCTION

Lajos Bernát Kumorovitz[1] and Imre Szentpétery[2] were the two illustrious historians who put down the bases of Hungarian sphragistics and diplomatics before WWII. It reflects the permanency of their synthesizing works that both were republished in the 1990s and only with modest corrections. However, this also means that there was no wide-spread sigillographic research in the second half of the twentieth century or that its results were not put in a monograph. Of course we must not forget about the researchers of medieval auxiliary sciences – Géza Érszegi, László Solymosi, Iván Bertényi – or about their works.[3] Neither should

* The article is supported by the Hungarian Academy of Sciences – University of Debrecen "Lendület" Research Group "Hungary in Medieval Europe" as well as by the Inner Research Grant of the University of Debrecen.

1 Kumorovitz, Lajos, Bernát, *A magyar pecséthasználat története a középkorban. Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter.* (second, expanded and revised edition). Budapest, 1993.

2 Szentpétery, Imre, *Magyar oklevéltan.* Budapest, 1995.

3 For example: *Sigilla regum – reges sigillorum. Királyportrék a Magyar Országos Levéltár pecsétgyűjteményéből*. Ed. Érszegi, Géza. The description of the seals by Sölch, Miklós. Pho-

we forget about the undisputedly useful and everlasting works of art historians - Jolán Balogh, Pál Lővei, Imre Takács and Imre Bodor.[4] Many analyses and disclosures have been published owing to the researchers listed above. Moreover, thanks to the National Archive of the Hungarian National Archives[5] the publication of a new series was started in 2012 which aims to collect the sphragistic relics of medieval Hungary. The first volume presents the seals of the House of Árpád, accompanied by the publications of colourful imprints and introductory articles of art historians.[6] However, as the review of the above mentioned volume has pointed out, the writer and editor of this publication made several mistakes.[7]

This is due to the fact that until now no usable index has been made on (our) medieval seals. Although the index made by Dezső Csánki in 1889 was a great step forward in that era, it is out of date today.[8] Since this work incorporates only the core stock of the HNA it is incorrect and incomplete. The seals of the many documents and even the documents themselves have perished since Csánki's work was published.[9] Although the NA HNA Database of Archival Documents of Medieval Hungary (DA-DP)[10] makes the viewing of the pictures of the seals easier, for which the researchers of medieval history should be truly grateful, the search functions are only indirectly suitable for collecting seals.[11] For the time

---

tographed Szelényi, Károly. Budapest, 2001.; Solymosi, László, *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban: diplomatikai és pecséttani tanulmányok*. Budapest, 2006.; Bertényi, Iván, *A címertan reneszánsza: tanulmányok*. Budapest, 2010.

4 For example: Balogh, Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*. Budapest, 1966.; Lővei, Pál, "Sokpecsétes oklevelek a 14–15. századi Magyarországon", = *Ars Hungarica* 39, No. 2., 2013, 137–144.; *Megpecsételt történelem: középkori pecsétek Esztergomból*. Ed.: Hegedűs, András. Esztergom, 2000.; Bodor, Imre, "Árpád-kori pecsétjeink I. Az Árpád-ház pecsétjei", = *Turul* 74, 2001, 1–20. and Bodor, Imre, "Árpád-kori pecsétjeink II. Egyházi és világi pecsétek", = *Turul* 75, 2002, 11–22.; Bodor, Imre – Fügedi, Erik – Takács, Imre, *A középkori Magyarország főpapi pecsétjei a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának pecsétmásolat-gyűjteménye alapján*. Budapest, 1984.

5 Hereinafter: NA HNA

6 Takács, Imre, *Az Árpád-házi királyok pecsétjei – Royal seals of the Árpád dynasty*. Budapest, 2012.

7 Kurecskó, Mihály, *Takács, Imre: Az Árpád-házi királyok pecsétjei. Corpus sigillorum Hungariae medievalis I.* = *Turul* 86, 2013, 77–79. (Review)

8 Csánki, Dezső, *A Magyar Királyi Országos Levéltár Diplomatikai Osztályában őrzött pecsétek mutatója.* Budapest, 1889.

9 The best example for this are the seal index of Woiwode Transylvanian and that of Banus Machoviensis Miklós Újlaki. In the index from the period between 1434 and 1458 there are 12 seals. Out of these there are only 4 pieces left today in their original form. Or we can mention the destroyed archive of the Hédervári family.

10 NA HNA Diplomatic Archive and Diplomatic Photocollection

11 In the database we can search only to the characteristics of the charters, not directly to the seals.

being, pictures of diplomas kept outside of NA HNA are available only in black and white photograph format and the analysis of the seals, primarily that of those kept abroad, require field trips to archives abroad. However, it is not possible to conduct a comprehensive research without collecting and analysing all seals available for a given topic.

It makes the researchers' work even more difficult that there are no available indices regarding seals kept in foreign archives. This is most likely the reason why the seal of Queen Consort Isabel, the wife of King Ladislaus V was left out from the seal catalogue mentioned above.[12] It is impossible to conduct an analysis of the seal usage of the Master of Treasury by relying on the database. For instance we know of a case where none of the treasurer's twelve seals are kept in the collection of the NA HNA.[13]

I faced these problems while putting together the seal index of the Archív mesta Košice,[14] studying the correspondence of magnates written after the death of Ladislaus V, and while collecting material on the seal usage of János Perényi, Master of the treasury.[15] As mentioned above, no such seal index has been made yet, and there is no analogy for the examination of the seal usage of a secular dignity.

I wrote my MA thesis about the career of János Perényi and in the scope of my PhD research I am working on a detailed elaboration of this thesis. During Erasmus studies in 2012[16] I visited the Slovakian cities that were under the authority of the Master of the Treasury in the Middle Ages and collected the coloured photocopies of all of Perényi's published letters.[17] Completing this work with the analysis of poly-sigillic diplomas I created the seal index of the Treasurer. In the period between 1424 and 1458 altogether 33 of his seal imprints can be identified.[18] While conducting this research it became clear to me that Perényi only used 4 different seals during his whole life.[19] With the help of a timeline,

---

12 Novák, Ádám, "Izabella királyné pecsétjei", = *Turul* (under publication).

13 The NA HNA do not keep any charters from Master of the treasury János, Rozgonyi.

14 6 month archival internship in the Archív mesta Košice (AmK) by the Campus Hungary scholarship.

15 Novák, Ádám, "15. századi pecséthasználat id. Perényi János tárnokmester pecsétjeinek tükrében", In. *VIII. Szegedi Medievisztika Doktorandusz Konferencia tanulmánykötete* (under publication).

16 2 semester study program at the University of Prešov – Erasmus LLP.

17 Archív hlavného mesta SR Bratislavy (AhmB), Štátny archív v Prešove, Pobočka Prešov (ŠAP PP), Štátny archív v Prešove, Pobočka Bardejov (ŠAP PB), Štátny archív v Bratislave Pobočka Trnava (ŠAB PT)

18 Novák, 15. századi pecséthasználat.

19 Examples: 1st NA HNA Diplomatic Archive (Hereinafter: DA) 11 470. 2nd DA 12 937. 3rd DA 70 241. 4th DA 70 900.

which can be found in the supplement of this paper, I illustrated the changes occurring in the use of these seals.[20] The form, content and character of the published documents do not show any specific order. We can find every type of seal on all the following document types: missilis, judgment letter, direct order and poly-sigillic diploma. He continuously held the office of the treasurer from 1439.[21] Since he seems that Perényi returned to the use of two specific seals from time to time we cannot talk about forgery or the theft of seals. However, in a certain period he only used one type, thus some consistency can be observed here. The question is whether this can be viewed as an individual case, or rather a common phenomenon, and whether we can find an analogy similar to this. The investigation of this analogy, however, requires a separate research.

"The first step of collecting the unrevealed and unpublished noble seals, seal rings […] is evidently the processing of the so-called poly-sigillic diplomas, which […] requires a relatively small effort and promises the greatest results" – states Pál Lővei in his typological research regarding poly-sigillic diplomas.[22] The significance of the diplomas in studyhing political history had long been realized by Bernát Lajos Kumorovitz: "Thus the trustee seal diplomas enlighten the struggle between sovereign authority and the intentions of the orders."[23] Being true to his word Kumovitz started collecting such diplomas. The significance of these diplomas from the perspective of social history was highlighted by Pál Engel in his book on archontology: "We mainly find aristocrats and noblemen in most of the documents, […] who, for some reason, […] had such a great political power that they could occasionally or regularly participate in the counsels of dignitaries."[24] Besides, poly-sigillic diplomas could be contracts, arrangements, enactments, invitations, often donations, and can also be seen as important diplomatic relics due to their high level of elaboration.

Despite all that, their collection, listing and analysis have not been carried out. Of course essays have been written on single diplomas,[25] but an analysis

---

20 See at the 1. supplement.

21 Engel, Pál, "Magyarország világi archontológiája 1301–1457", In. *Arcanum DVD könyvtár IV*. Budapest, 2003.; Novák, 15. századi pecséthasználat.

22 Lővei, Sokpecsétes oklevelek, 2013. 137–138.

23 Kumorovitz, A magyar pecséthasználat, 1993. 83.

24 Engel, Magyarország világi archontológiája, 2003.

25 For examples: Csánki, Dezső, "Harmincpecsétes oklevél 1511-ből", = *Turul* 5, No. 1–2, 1887, 1–11. and 49–59.; Szentpétery, Imre, "Hédervári, Imre 1447-iki felmentő levele", = *Turul* 20, No. 4, 1902, 153–165.; Lővei, Pál, "Az ország nagyjainak és előkelőinek 1402. évi oklevelén függő pecsétek", In. Neumann, Tibor – Rácz, György (ed.), *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest–Piliscsaba, 2009. 149–182.; Engel, Pál – Lővei, Pál, "Sokpecsétes oklevelek 1323-ból és 1328-ból", In. *Bardoly, István – László, Csaba (ed.) Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára: Tanulmányok.* Budapest, 1998. 133–148.; Novák, Ádám,

processing all diplomas concerning a given period is yet to be made. However, such works are particularly suitable for examining seal usage and by relying on them the secular and spiritual seal index of a given period can also be made. Or to be more precise the data gained this way can form the basis for examining the seals on diplomas. Listing diplomas should not cause any problem; by applying different search modes when using the database of NA HNA DA–DP and by comparing these research results the results with the relevant published literature a nearly complete list can be put together in a fairly short time. After this process, however, the researcher has to face numerous difficulties. A significant number of letters are only available in foreign archives, thus collecting them is time and money consuming. The identification of the seals is not always so simple either, since for example no catalogue has been made concerning the era between 1439 and 1457.

THE RESEARCH PROJECT

For my research I have chosen a period, which is interesting and diverse from the perspective of politics, social history and sigillography. After the death of both King Sigismund and King Albert the previously commonly accepted order changed, and according to my hypothesis this can be observed in seal usage as well. But to prove this hypothesis first we have to get acquainted with the available seals. It is a peculiarity of this era that a vast number of poly-sigillic diplomas were issued, mostly during the civil war. Classic poly-sigillic diplomas (privilegial, parchment, ruler and dignitaries as well as envoys of the counties) are, however, still too rare to lead us to an adequate result. That is why I extended the scope of my research to the so called multi-sigillic diplomas. These diplomas contain the seals of at least three people, excluding monarchs. The letters issued by counties do not fall into this category. I adjusted the time frame of my research to that of Pál Engel's archontology, so in other words itsend date is 1457.[26] The reason for this is that with the death of King Ladislaus V and then the election of King Matthias this period came to an end, and a new era started which introduced fixed rules in the practice of issuing this type of diplomas. Besides we know from the work of Lajos Bernát Kumorovitz that tutelary seals

"Levelek Budáról. Az országnagyok levelei a városoknak V. László halála után", In. Gál, Judit – Péterfi, Bence – Vadas, András – Kranzieritz, Károly (ed.) Miccae Mediaevales III. Fiatal történészek dolgozatai a magyar középkorról és Európáról. Budapest, 2013. 153–166.

[26] Engel, Magyarország világi archontológiája, 2003.

quickly disappeared from the diplomas of King Matthias.[27] Moreover, no catalogue has been made so far which would collect the seals of this period.

The primary aim of my research is to put together a critical register of multi- and poly-sigillic diplomas. The number of the diplomas which meet the above mentioned criteria is 65. Based on the works of András Kubinyi[28] and Pál Engel[29] I categorized them in 62 different scores. In each description I not only provide the essential characteristics of the given diploma, such as the date and place of its issue, HA score and content, but also the place where it is currently kept, its score yonder and all details regarding publications on the given diploma. I also describe the external aspects of the diplomas, touching upon the identification of the seals attached to them. I have already prepared the main structure of the register, but I have only partially collected the data so far. There is no point in publishing this non-complete list, until the end of the research I must unfortunately set it aside.

My second goal is indexing the seals of the diplomas I have examined either in their original, or in a photographic form. In the index I am going to present the seals in the order of the owners who issued them and I provide a bibliographic compass regarding their description and publication. I consider it important to make every item visible, even if the seal on the diploma has not survived, or its photo is not available for publication. That is why in such cases I look for analogies in the database of the HNA OL DA. It is already evident that in certain cases no analogies can be found. My intention is to collect such diplomas and publish them separately with photographs.

And finally I also intent to make a supplement for Pál Engel's archontology. It is a proof of his thoroughness that I have found only a handful of items in the whole work which require modification. However, I am able to add 39 further documents to the sources shown in one chapter of his book entitled "Peerage and dietary envoys". Based on the method of the work quoted above I could also provide additional information on the prosopography of the people mentioned in the diplomas.

Later I am going to include all of these in a digital database. The reason for this is to make further researches easier and that in my opinion the pictures of seals can be used best in digital form. Another unnegligible factor is that the cost of printing the pictures of seals in usable quality matches that of the expanses of creating a database.

---

27 Kumorovitz, Lajos Bernát, *Mátyás király pecsétjei.* Budapest, 1932.

28 Kubinyi, András, "Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében", = *Századok* 122, 1988, 147–213.

29 Engel, Magyarország világi archontológiája, 2003.

The basis of my research was the archontology of Pál Engel. At first I tried to look up the original versions of the secondary sources referred to in this book. Then I conducted a research in the database of the NA HNA DA–DP by giving the seal number and the names of monarchs and dignitaries. Finally I looked through the original diplomas indexed under the title "Dignitaries".

The number of diplomas collected this way is 65. Concerning their form there are 32 privilege,[30] 23 patens[31] and 10 missilis letters.[32] I could examine only some of the seals thoroughly. Other than the database of the NA HNA I have made examinations in the Haus-, Hof- und Staatsarchiv, in the archives of Pozsony, (Bratislava, Slovakia), Kassa (Košice, Slovakia), Nagyszeben (Sibiu, Romania) and Sopron, in the archiepiscopal archives of Veszprém as well as in the Primate archives of Esztergom. The requested photocopies of the polysigillic diplomas kept in the archive of Bártfa (Bardejov, Slovakia) have not arrived yet and I wish to examine the material kept in Körmöcbánya and Lőcse (Kremnica and Levoča, Slovakia) 2014 in separate research trips. Thanks to Pál Lővei I was able to survey the seal material of two diplomas out of the five which are kept in the Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. I could examine these based on the black and white photocopies made by Pál Engel, however, their contents have not yet been fit into the statistics hereunder. By winning a scholarship I will be able to study the diplomas kept in the Arhiv Republike Slovenije in Ljubljana in the summer of 2015.

The seals of Polish monarchs and dignitaries are not included in the statistics, and neither are six further documents which contain the seals of county envoys, gentries and such persons with whom Jan Jiskra had signed contracts. So far I have been able to describe 49 diplomas and the seal material of 35 of these were included in the index. The seals of 3 towns, 61 individuals – out of which 17 are spiritual persons– and also that of the national council have been indexed. Altogether I have worked with 175 seal imprints and I could identify 97 different items.

---

30 DP 258 081., DA 39 290., DP 289 005., DA 39 291., DP 289 004., DP 289 127., DA 13 554., DP 289 006., DP 289 009., DP 287 160., DP 287 161–2., DP 258 346–7., DA 39 293., DP 258 234., DP 271 267., DP 250 168., DP 287 192., DP 250 001., DP 270 290., DA 14 379., DA 14 405., DA 63 157., DP 287 198., DA 94 480., DP 287 204., DP 203 028., DA 24 764., DA 15 088. and a diploma from Szentpétery, Hédervári, Imre, 1902, 155.

31 DA 13 457., DA 13 633., DA 13 647., DA 44 321., DP 249 795., DP 249 997., DP 282 582., DA 107 533., DP 237 766., DP 201 289., DA 55 295., DA 80 828., DA 50 583., DP 270 275., DA 102 498., DA 80 930., DA 73 005.,DA 31 664., DP 244 802., DA 81 191., DA 81 190., DP 270 319. és DP 244 825.

32 DP 239 734., DP 240 862., DP 250 106., DP 213 347., DP 213 348., DA 81 209., DA 81 210., DP 228 791., DP 213 680. és DP 270 334.

OBSERVATIONS ON SEAL USAGE

With the help of the database created this way I got an insight into some respects of secular seal usage in the late fifteenth century. The aristocracy regarded the monarchs' seal usage as an example in every possible way; a phenomenon researchers call "imitatio regis".[33] When the king was using several seals simultaneously[34] so did the dignitaries. During my research on poly-sigillic diplomas I have not come across seals that were used by the dignitaries on judgement letters or mandates. Thus we can separate "juridical" or "official" and "private" seals in the cases of Palatine László Garai[35] and Lord Chief Justice László Pálóci[36]. Their "official" seals were considerably ornamented and their size was also bigger. Based on the seal usage of both small and large chanceries we can presume that the official seals of the dignitaries were kept by their vicarious, and they themselves kept the "private" seals. This could help developing the itinerarium of some of the Great Officers.

The representation of power is one of the less researched areas and can also be observed through seals. Count title granting show the differentiation of the nobility. At the appellation the use of red wax was allowed and we know of five people who used red wax. Despite the fact that the Serbian despot, György Brankovics was only one amongst the greater land owners he managed to put himself before his fellow-nobleman by the adoption of red wax.[37] As former governor, Chief Captain and the greatest landholder in the country, János Hunyadi also obtained the honour of becoming a count, granted by King Ladislaus V, as well as the right to use red wax.[38] Matkó Tallóci,[39] György Kórógyi[40] and Zsigmond Frangepán[41] were also able to use it after the title was granted to them.

---

33 Kumorovitz, A magyar pecséthasználat, 1993. 59.; Körmendi, Tamás, "A magyarországi nemzetségi címerek kialakulásának kérdéséhez", = *Századok* 143, No. 2, 2009, 391–426. 392.

34 Kumorovitz, Lajos, Bernát, "A magyar királyi egyszerű- és titkospecsét használatának alakulása a középkorban", In. Miskolczy, Gyula – Károlyi, Árpád – Angyal, Dávid (ed.) *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VII.* Budapest, 1937. 69–112.

35 Official: 13 March 1449. DA 14 234. Private: 17 June 1450. DA 14 379.

36 Official: 10 December 1453. DL 2180. Private: 13 September 1453. Haus-, Hof- und Staatsarchiv Allgemeine Urkundenreihe (HHStA AUR) 1453. 09. 13. DP 287 204.

37 17 September DA 39 290.

38 See down below.

39 As "comes de Cetine". 16 December 1443. Archive Archbishop of Esztergom Acta radicalia 47 1 30. DP 237 766.

40 As "comes de Castellis". 19 December 1454. DA 81 190.

41 As "Groff Segniae Weglae et Modrussae". 13 September 1447. Szentpétery, Hédervári, Imre, 1902, 155.

The separation of different branches of the family was quite hard due to the usage of a mutual coat of arms. Dezső Garai from the "Banic" part of the family wanted to differentiate himself from the "Palatinal" side, namely from Miklós Garai and his son, László Garai. That is why the snake with a crown on its head always turns to the left on his seals. We know very little of his funeral ceremony or his building operations, so we can only see his representational efforts in his seal usage. Only a few have survived and we know just two complete seals.[42]

As a result of the research we are able to look for analogies for comparison. As we have seen aristocracy took the ruler as an example in every way. Thus they changed their seals when they gained a new title. János Hunyadi also used different seals as Voivode Transylvanian,[43] as Governor,[44] then as Chief Captain.[45] Choosing him as prime dignitary led to the first change. King Ladislaus V gave him a new coat of arms[46] after Hunyadi resigned from the post of governor, so changing his seal was again obvious. There is another example: in the seal field of Steward László Pálóci his family's coat of arms can be seen.[47] After naming him Lord Chief of Justice in 1446[48] his new title, Judex Curie Regie appears on the circumscription of his seal.[49] Yet János Perényi did not change his office or his rank.

There were only a few dignitaries who could keep their duties during and after the civil war as well. One of them was the Banus Machoviensis László Garai, who was expelled though by King Vladislas I, but continued calling himself the same way. He was given the title Ban once again after the death of Vladislas.[50] However, he changed his seal at some time before 1445.[51] He held the office of the Palatine of Hungary after 1447.[52]

His fellow Banus, Miklós Újlaki, who held the title of Voivode of Transylvania at the same time, also changed his seal at the turn of 1444[53] and 1445.[54] He

---

42 10 October 1408. DA 9431. and 19 December 1420. DA 79 650.

43 8 February 1445. DA 50 583.

44 17 June 1450. DA 14 379.

45 19 December 1454. DA 81 191.

46 1 February 1453. DA 24 762.

47 17 September 1439. DA 39 290.

48 First metion from 9 June 1446. Engel, Magyarország világi archontológiája, 2003.

49 15. July 1456. AmK Collectio Schwartzenbachiana 279. DP 270 319.

50 First time between 1431–1441, second timebetween 1445–47. Engel, Magyarország világi archontológiája, 2003.

51 17 September 1439. DA 39 290. or 5 January 1440. DP 262 222. and 1445. DA 64 766.

52 Engel, Magyarország világi archontológiája, 2003.

53 23 September 1444. DA 102 491.

54 8 February 1445. DA 80 828.

added an angel holding a shield to the catchet he inherited. This heraldic trick was introduced in Hungary by him. Presumably a radical turn in politics could have been behind his seal change but proving this requires further investigation. Still it is clear that the two dignitaries' seal renewal synchronizes with the method mentioned above, regarding János Perényi.[55]

Apart from János Perényi, Miklós Újlaki was the only dignitary who held the same office throughout the examined period.[56] He produced a massive amount of diplomas in the period and 56 seal imprints can be identified out of these. That is why I made an almost complete seal index of Miklós Újlaki as an analogy. These 56 seals clearly show that he used six different moulds. Four of these can be seen as private seals he used on poly-sigillic diplomas, missilis letters and orders. I made a timeline concerning his seal usage.[57] One of these four is his seal-ring.[58] He was using only this and his third round-shaped seal at the same time, the others were used in consequent timeline, never permanently. Two of his juridical seals can be easily separated from the others.[59] He was using one of them at the time of the congregation at Somogyvár between May and July, 1444.[60] The other he used as a colleague of Ban János Korógyi in the Osijek courts in 1453–1454.[61] It is distinctively noticeable from the data that he never used this two seals on poly-sigillic diplomas.

SUMMARY

I believe I was able to point out in my paper that seal usage in the fifteenth century is worth researching. In case of late medieval monarchs differentiation in seal usage is very clear. As opposed to the secular seal usage, that of the monarchs has already have been processed almost completely. In the work of Lajos Bernát Kumorovitz the chapter concerning the late-medieval period only provided an outline of the main tendencies. In excuseof Bernát Kumorovitz he could not have done otherwise since collecting and analysing seals is not an easy task even in the circumstances of the 21st century. On the other hand the work flatters political historians, art historians and social historians with interesting findings. But a comprehensive synthesis cannot be done without complete seal indices. To

---

55 See in the 1. supplement.

56 Engel, Magyarország világi archontológiája, 2003.

57 See at the 2. supplement

58 See at the 2. supplement No. 4.

59 See at the 3. supplement

60 See at the 3. supplement No. 6.

61 See at the 3. supplement No. 5.

achieve this cooperation between archives and those who study sphragistics would be crucial. Until this comes to reality the collection of poly-sigillic diplomas could be sensible. My far-gone research makes possible the investigation of a particular period. According to this we could point out that while crystal clear rules cannot be set up regarding seal usage in the era, tendencies surely can. It is evident that the seal usage of János Perényi is not unique. At the turn of 1444 and 1445 many dignitaries felt the need to reflect the political changes in their seals.

The analogies mentioned as examples do not reflect that anybody had returned to the use of a former seal. However, the representation of power through seals was unquestionably important in the period. We have seen several examples to the importance of using red wax. János Perényi is also known for ascribing great significance to power representation. His tombstone announces that he was the Master of the Treasury in the reign of both King Sigismund and King Albert. Besides, the symbol of the Order of the Dragon and that of the Order of the Jar of Aragon appear on the tombstone, together with the insignium of the English Lancaster House, the SS chain.[62] Despite its crowdedness, the red marble raised to honour Perényi's memory for eternity intended to propagate his loyalty to the two monarchs even after his death.

However, the question still remains: what did Perényi want to represent to the world through his seals? As I had already pointed out in a previous paper, it could have had something to do with his political engagement after 1445. However, this can only be proved by the examination of written sources which shall be a task of the near future.

---

[62] Bárány, Attila, "A fejedelmi lovagrendek hatása a magyar bárói társadalomban" In. Papp, Klára – Püski, Levente (ed.) *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok*. Debrecen, 2013, 16–20. 18.

SUPPLEMENTS

1. supplement: Timeline of János Perényi's seal usage

63 31 January 1424. DA 11 470.

64 29 June 1440. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie dok. perg. nr. 5581. DP 289 006. This photo is taken of black-and-white photocopies, which were ordered by Pál Engel. I could use them thanks to Pál Lővei.

65 15 March 1439. AhmB Mesto Bratislava Listiny No. 1092. DP 239 718.

66 20 September 1452. DA 70 900.

2. supplement: Timeline of Miklós Újlaki's private seal usage

No. 1.[67] **No. 2.**[68] **No. 3.**[69] **No. 4.**[70]

67 23 June 1442. DA 13 683.
68 14 September 1454. DA 102 837.
69 2 May 1457. DA 93 277.
70 7 April 1456. DA 24 764.

3. supplement: Misklós Újlaki's "juridical" seals

No. 5.[71]

No. 6.[72]

[71] 26 October 1453. DA 81 112. Újlaki – or his familial – used this kind of seal in the court of Banus Machoviensis.

[72] 21 June 1444. DA 103 601. Újlaki – or his familial – used this kind of seal in congregation for Somogy and Verőce counties between 1444 May and July.

ATTILA BÁRÁNY

ENGLISH CHIVALRIC INSIGNIA IN HUNGARY*

In my former researches I have been seeking to explore the how the mainstream developments of later medieval Western European aristocracy affected Hungarian higher nobility, especially in the field of representation and status, through the medium of the usage of the insignia of monarchical orders, dynastic devises, liveries, emblems, badges. The paper investigates the progress of status consciousness in the spheres of material culture and way of living. Prime focus is given to iconographic evidence, for instance, coats of arms on tombstones. A major issue is how and in what way Hungarian nobles started to follow Western European patterns, shedding light to different models of self-representation. The roots of the change in self-consciousness and behavioural development can be traced back to royal visits to Western European courts, mainly in the 15th century, where members of entourages spent several weeks on missions in courts from Westminster to Paris.

The point to start out from is the Tőketerebes tombstone (present-day Trebišov, Slovakia, Roman Catholic church) of Master of the Treasury János Perényi (from the family's Terebes branch, †1458), where an SS chain – the devise of the Plantagenet and later the Lancastrian dynasty – is to be seen around the blazon. The highly prestigious emblem is not the only illustrious knightly badge carved on the gravestone: the not less esteemed Aragonian insignium of the Order of the Jar is also depicted (a jar, hanging on a binaural stole with three lilies with the inscription: "ma(r)ia ora p(ro) nob(is)", on a tape of the upper curve of the stole).[1] The badges of highly esteemed chivalrous fraternities – of which the

* The article is supported by the Hungarian Academy of Sciences – University of Debrecen „Lendület" Research Group („Hungary in Medieval Europe") as well as by the Inner Research Grant of the University of Debrecen.

1 Son of Imre, Secret Chancellor from the Terebes branch, *aulicus*: Zsigmondkori oklevéltár. I–XII. (1387–1425) Coll. Elemér Mályusz – Iván Borsa – Norbert C. Tóth – Tibor Neumann – Bálint Lakatos. [Charters of the age of King Sigismund] Budapest, 1951–2013. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49. and 52.) [hereinafter ZsO] V. nr. 1170.; Csergheő and Csoma wrongly attributes the SS

English, Lancastrian SS-collar is to be discussed here[2] – testify that a Hungarian baron of the Luxemburgian period was aware of the mainstream developments of European knightly culture and baronial representation, and was able to make benefit of them in his status consciousness. The fact that a Hungarian nobleman had highest honours of Western European courts carved on his tombstone makes one assume that the links between the knightly societies of Western and Central Europe were closer as we had formerly thought.

---

insignia to the Sword order of the Cyprian Lusignan Kings. Csergheő, Géza – Csoma, József, „A Perényiek középkori síremlékei" [The medieval tombs of the Perényi], = *Archaeológiai Értesítő* (Új folyam), [hereinafter AÉ] 8, 1888, 299–303. 300.; Csergheő, Géza – Csoma, József, *Alte Grabdenkmäler aus Ungarn*. Budapest, 1890. [further, Csergheő – Csoma] 39–46. Fig. 41.; Engel, Pál – Lővei, Pál – Varga, Lívia, „Zsigmond-kori bárói síremlékeinkről" [On Sigismund-age baronial tombs in Hungary], = *Ars Hungarica*, 11, 1983, 21–48. 36–37. Table X. Here the authors identify it with the Cyprian insignia, nevertheless, they describe exactly the typical accessory of the English SS chain, the small slashed edged quadratic plate, hanging on a three-hunk and with a gemstone in the middle. In 1986 Árpád Mikó, though questionably, still identified it with the Lusignan-order of Cyprus. Mikó, Árpád, „Jagelló-kori reneszánsz sírköveinkről" [On Renaissance tombstones in Jagiellonian Hungary], = *Ars Hungarica* [hereinafter AH] 14, 1986, 97–113. 97. Lővei (and Lívia Varga) in 1987 revised their standpoint and correctly identified it with the English SS chain. Lővei, Pál, „Síremlékszobrászat" [Funeral sculpture], In. *Művészet Zsigmond király korában*. [Art in the age of Sigismund] Eds. László Beke – Ernő Marosi – Tünde Wehli. Budapest, 1987. I–II. [hereinafter Művészet] II. 277–303. 297. Fig. 53. Vernei-Kronberger, Emil, *Magyar középkori síremlékek.* Budapest, 1939. 41. (He does not mention any nsignia). Balogh, Jolán, „Későrenaissance kőfaragó műhelyek. I." [Late Renaissance stone masonry centres], = AH, 2, 1974, 27–58. 34. Fig. 1.; Feld, István – Cabello, Juan, *A füzéri vár*. [Füzér Castle] Miskolc, 1980. 41.; *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. [Hungarian art 1300–1470] I–II. Ed. Marosi Ernő. Budapest, 1987. [hereinafter MMűv], I. 588., 694. II. Fig. 1680.; Lővei, Pál, *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria, Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához*. [Introductory chapters to the catalogue of medieval Hungarian funeral art] Academic Doctoral Thesis. I–II. & Appendix. Budapest, 2009. [http,//real-d.mtak.hu/381/ – January 19, 2012.] [hereinafter Lővei, Posuit] I. 65. 83., 462., 478. Fig. 273–276. Gervers-Molnár, Vera, *Sárospataki síremlékek*. [Sárospatak tombs] Budapest, 1983. Fig. 42.; *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Zsigmond korában, 1387–1437*. [Art and culture in the age of Sigismund] Kiállításkatalógus. Ed. Imre Takács Imre. Budapest – Luxembourg, 2006. [hereinafter Sigismundus] 348. Cat. nr. 4.52. (Pál Lővei).; Luxová, Viera, „Memento mori, formy náhrobnej skulptúry", In. *Gotika. Dejiny slovenského výtarného umenia*. Red. Dusan Buran et al. Bratislava, 2003. 325–33. 326. 666., Cat. nr. 2.2.7. Also see Homolka, Jaromír, *Gotická plastika na Slovensku*. Bratislava, 1972. 176.

[2] Boulton, D'Arcy Jonathan Dacre, *The Knights of the Crown. The Monarchical Orders of Knighthood in Later Mediaeval Europe, 1325–1520*. New York, 1987. 484–86. More recently see: Fletcher, Doris, „The Lancastrian Collar of Esses: Its Origins and Transformations Down the Ages", In. *The Age of Richard II*. Ed. James Gillespie. Stroud, 1997. 191–204.; Ward, Michael, „The Livery Collar: Politics and Identity in Late-Medieval England", In. L. Clark (ed.), *The Fifteenth Century XIII*. Exploring the Evidence: Commemoration, Administration and the Economy. Woodbridge, 2014. 41–61.;

On his visit to England in 1416, King Sigismund Luxemburg of Hungary, also King of the Romans received the Order of the Garter from Henry V, King of England, which was to have the Anglo-Imperial, anti-Valois alliance, contracted in Canterbury a couple of months afterwards, sealed. The Saint George Day service of the Order of the Garter of April in Windsor was also held out of tradition. The feast of the saint was postponed onto May 24 just in order to make it possible for Henry to admit Sigismund as Knight of the Garter.[3] There was even a new statute made to prorogue the feast day, and it seems it was further delayed because of Sigismund's arrival only on May 1. In the Chapel of St. George, Windsor Sigismund was made Knight of the Garter and received the insignia of the Order – which the King consciously sought to wear in all his public audiences.[4] At the ceremony Sigismund sat on the right of the King of England, at the stall held for Henry V as Prince of Wales, still being empty up to that time.[5] Sigismund was also given a present of extraordinarily high esteem: the SS

---

3 „Solempnia sancti Georgii, hucusque ob ipsius reverenciam et adventum dilata." *Gesta Henrici Quinti*. *The Deeds of Henry the fifth*. Eds. F. Taylor – J. S. Roskell, Oxford, 1975. 132.

4 „Inter que solempnia idem supremus princeps imperator prius electus et admissus in fraternitatem militum […] installacionis insignia receperunt." *Gesta Henrici Quinti*, 133. „Instante quoque festivitate Sancti Georgii Martyris, imperator huic festivitati interfuit, ubi eligitur in fraternitatem Militiae de Gartere, et debitis insigniis installatur." Capgrave, John, *Liber de illustribus Henricis*. Ed. F. C. Hingeston. London, 1869. (Rerum Britannicarum medii aevi scriptores. Rolls Series [hereinafter RS], 7) 118.; „Ipse eciam Imperator in Fraternitatem sive societatem militarem de la Gartiere, in quam nobiles, secundum sua in actibus bellicis merita, promoventur, tam in sui honoris incrementum, quam in ejusdem fraternitatis decus immensum, frater eligitur, & assensu regio ordinatur." *Thomae de Elmham Vita et Gesta Henrici Quinti Anglorum Regis*. Ed. Thomas Hearne. Oxford, 1727. (i.e. the so-called Pseudo-Elmham) 76.; „Rex autem […] ducens eum ad festum sancti Georgij, honorans illic eum et tante fraternitatis titulo et religionis illius nobili indumento: signumque regalle imposuit collo suo quod imperator expost semper gessit in omni conventu publico vel actu notorio." Walsingham, Thomas, *Chronica Monasterii Sancti Albani. 1406–1420.* Ed. V.H. Galbraith, Oxford, 1937. 100. „Fuitque idem Imperator in Anglia […] et factus est consors et sodalis collegii Sancti Georgii Wyndeshor." [...] „Sigismundus Romanorum et Henricus Anglie et Francie Reges temporibus istis maxima familiaritate summa mutuaque beneuolencia inter se complixi sunt, ita quod in fraternitatem Militum Garterii Sigismundus ascribi peteret, et ascriptus est." *The Latin Brut*, In. Kingsford, C. L., *English Historical Literature in the Fifteenth Century*. Oxford, 1913. 287. 328.; „Windsoriae nobilis equestris ordinis Garterii sodales utrique dicebantur." *Vita Henrici Quinti Roberto Redmanno auctore*, In. *Memorials of Henry the Fifth, king of England*. Ed. C. A. Cole. London, 1858. 49.; „Sigismundus Romanorum & Henricus Angliae & Franciae reges temporibus istis maxima familiaritate, summa mutuaque benevolentia inter se complexi sunt, ita ut in fraternitatem militum Garterii rex Augistissimus Sigismundus ascribi peteret & ascriberetur". *Titi Livii Foro-juliensis Vita Henrici Quinti regis Angliae.* Ed. Thomas Hearne. Oxford, 1716. 24.; „In so much the Emperor desired to be admitted in the order of the Garter…": *First English Life of king Henry the Fifth,* by the Translator of Livius. Ed. C. L. Kingsford. Oxford, 1911. 69.

5 „...at the posessyon the kynge went a-pone the upper-moste syde of the emperowre, and soo alle the masse tyme he stode a-bove the emperoure. Ande at the mete the kyng sate on the ryght syde of the emperoure". „*Gregory*": *The Historical Collections of a Citizen of London in the Fifteenth*

collar of the Lancastrian dynasty, which was never attested to a ruler of a foreign country.[6] The King of Hungary was absolutely aware of the political capital of the award, he received the collar upon his own wish.[7] He was never reluctant to wear the insignia of the Order of the Garter and the Lancastrian collar.[8] When Sigismund returned to the Council of Constance, in order to signify that he was acting in terms of his new English alliance, he flaunted of his membership of the Order of the Garter: he was wearing the insignia of the Order together with the SS-collar – as was reported to King Henry by John Forester, the envoy placed in the company of the King of the Romans, probably together with Lord Tiptoft.[9] What struck the king's correspondent and surprised all Europe, we could say, was that he was wearing the SS-collar and the Garter-insignia, „a glad syghte for alle your lyge men to se".[10] He was deliberate in wearing the insignia at all public ceremonies afterwards.[11] He esteemed the honour so much that he ever hereafter wore the collar in all assemblies. There are expenses listed in the Wardrobe mandate for the budget of the year of 1423 for Sigismund's Order of the Garter garments, *robes d'ermine*, and garter belts with golden letters decorated. The sum proposed for 1423 totals 42 pounds 10 shillings.[12] Unfortunately, we do not have information about any expenses proposed for the SS-insignium, probably because it was a once and for all donation, a chain made

Century. Ed. John Gairdner. London, 1876. (Camden Society, n. s. 17) 113.; Beltz, George F., *The Memorials of the Most Noble Order of the Garter*. London, 1841. lvi.; lvii. „satte in their stalles all the solempnitee of the feast": Hall, Edmund, *Chronicle containing the history of England during the reign of Henry IV and the succeeding monarchs*. London, 1809. 74.

6 Thomas Walsingham, *Historia Anglicana,* II. 1381–1422. Ed. T. H. Riley, London, 1864. II. 316. Also see Rymer, Thomas, *Foedera*, *conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae*. I–XX. London, 1704–35. IX. 434.

7 „… at his desyre": *Chronicle of John Hardyng*, 376. „he was electe and chosen to be a broder of the garter, whiche he toke and received gladly, and ware it ever after". *Polychronicon Ranulphi Higden Monachi Cestrensis*. Together with the English Translation of John Trevisa and of an Unknown Writer of the Fifteenth Century. Ed. J. R. Lumby. I–IX. (RS, 61) London, 1865–1886. VIII. Appendix. 552.

8 „When the French saw him bear the King of England's device, they were extremely vex'd ... The emperor at his publick entry into Konstanz, was pleased to wear the Collar." Goodwin, Thomas, *The History of the reign of Henry the Fifth, King of England.* London, 1704. 145.

9 February 2, 1417: ZsO. VI. nr. 68.; The whole report is published in Rymer, *Foedera*, The Hague Edn. 1739–45, IV/2. 192.

10 ibid.

11 Jacob, E. F., *Henry V and the Invasion of France.* London, 1947. 115.

12 „pro ermyns pro rege et Imperatore pro eadem libarata… pro ccc. garteriis cum literis aureias pro dictis rege et Imperatore": *Letters and Papers, Illustrative of the Wars of the English in France, during the reign of Henry the Sixth, King of England*. Ed. Joseph Stevenson. London, 1861. 384.

of golden SS-letters, which was not to be renewed in years' time as it was to be done with the Garter robes.

In return, Henry V, the King of England might have been made member of the Sigismundian Order of the Dragon in 1416, although there is no data to justify this, apart from his inquisition post mortem, mentioning „dragon emblems marked with the Cross".[13] Nevertheless, the figure of the dragon is also to be found amongst the badges of the Lancastrians, which might lead us to assume further relations between the Luxemburgians and England. The Lancastrians are related to have a triper [a three-legged stand] in the shape of a *dragon volant* with a crowned damsel sitting on a green ground, which must have most probably been given to John of Gaunt, father of King Henry IV as a present of plate by his intimate friend, Humphrey de Bohun, the Earl of Hereford.[14] The de Bohun inheritance founded the personal wealth of Henry of Bolingbroke, later to become King Henry IV through his marriage to Hereford's daughter. Henry of Bolingbroke must have also been touched by the spirit of Christian chivalry through his father-in-law's crusader reputation – Humphrey and Henry fought many times together, the father-in-law being the feoffee of the Duke of Lancaster and a retainer deputy captain of the Lancastrian retinue as well, thus, the young prince could have found his spiritual chivalrous leader in the Earl of Hereford.[15] On occasion of the meeting of King Henry V and Sigismund, the King of England could have been already touched by and connected to the de Bohun-origin dragon emblem when he was to learn of Sigismund's Order of the Dragon symbol. Henry V was to feel a commitment to the de Bohun dragon through his mother's – Mary de Bohun – family, of which he wished to signify, and which tie was to be confirmed by the unique present the King gave to Sigismund, the chivalrous badge of his family, the SS collar, which was never attested on to any ruler but the King of Hungary.

Already from the 1390s it is documented that Henry of Bolingbroke, earl of Derby, son of John of Gaunt, Duke of Lancaster, the would-be Henry IV wore a

---

13 Lővei, Pál, „A Sárkányrend fennmaradt emlékei", [The survived relics of the Order of the Dragon] In. Művészet, I. 148–179.

14 *John of Gaunt's Register*. Vol. I–II. Ed. S. Armitage-Smith. London, 1911. (Camden 3rd series, Vol. XX–XXI) Vol. 1372–76: Nr. 1124.

15 Hereford was the son of William de Bohun, the great Constable of England, one of the most outstanding generals of Edward III in France. He himself was a notable crusader, campaigned in Prussia in 1363 and took part in the 1365 crusade of Pierre de Lusignan, King of Cyprus and in his capture of Alexandria. Goodman, Anthony, *John of Gaunt. The Exercise of Princely Power in 14th-century Europe*. Harlow, 1992. 275. On the marriage see: Holmes, G. A., *The Estates of the Higher Nobility in 14th-century England*. Cambridge, 1957. 24.

collar tied by S-letters.[16] The insignium, a chain of 'S' letters originally meant to be a collar. On a portrait of King Henry V of England it is not yet a chain, but attached to the collar of the monarch's garment, that is, the chain of the 'S'-s is the clothes' collar itself.[17]

One of the first iconographic representation of the SS-collar is a portrait of King Richard II, though this is not the „full" SS chain, but one linked with two 'S' letters along with other sorts of buckles.[18] King Richard cannot wear the chain as a way of legacy towards the Lancastrians, since he himself was not of the collateral but of the main Plantagenet line. Nonetheless, he had a most intimate relationship with his uncle, the founder of the house, John of Gaunt, Duke of Lancaster, which might be the reason why he was formally received in the fraternity of the house of Lancaster. Later on it is automatically the Lancastrian monarch who presides over the association. As Richard II was deposed at the end of his reign and the collateral Lancastrian branch was to be ascended to the throne with Henry IV in 1399, the SS-collar became in a way a symbol of legitimacy, counterposed with the Order of the Garter that was to get closely attached to the main Plantagenet line with King Edward III. In the field of iconographic representations the first is King Henry V that is described with the Lancastrian insignium in his statue on the choir of York Minster.[19] At the

---

16 The earliest recorded documentary description appears in the Wardrobe Account of Henry, Earl of Derby, (15 Rich II): 1391: „Pro I Coler auri facti Cum XVIj literis de S ad modum plumarum cum rotulis et scripturis in eisdam cum Signo in torecto ejusdem". A following one: 1392: „Pro pondere arjenti unius Coleri facti cum Esses rollati". Knowles, Richard, „Medieval Livery Collars", In. The Richard III Foundation, http://www.richard111.com/medieval_livery_collars.htm – November 30, 2014.; Ward, Livery, 43.

17 For example: „S-szemekből álló lánc", [A chain consisting of „S" buckles] In. Sigismundus, 354. Cat. nr. 4.61. (Pál Lővei); Lővei, Pál, „Uralkodói lovagrendek a középkorban, különös tekintettel Zsigmond Sárkányrendjére", [Monarchical orders in the Middle Ages, with special attention the Sigismund's Order of the Dragon] In. Sigismundus, 250–54. 252. Fig. 9. According to Windecke the gifts of the King of England were pawned immediately in the autumn of 1416 in Bruges: „ein halsband des koniges von Engelant Gesellschaft, und darain hing ein fürsprang was ein demant costlichen und schon…": *Eberhard Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*. Hrsg. Wilhelm Altmann. Berlin, 1893. 82.; *Eberhard Windecke emlékirata Zsigmond királyról és koráról*. [Windecke's memories on King Sigismund an his age] Trans. Renáta Skorka. Budapest, 2008. 73. Kovács, Éva, „Gótikus ronde-bosse zománc a budai udvarban", [Gothic ronde-bose enamel in the Buda court] = *Művészettörténeti Értesítő* 31, 1982, 89–94. 91, Eadem, „Hattyú és strucc: Lancaster és Luxemburgi", [Swan and ostrich: Lancaster and Luxemburg], = *Építés – Építészettudomány* 12, 1980, 1–4: 231–239. 235. [In. Eadem, *Species Modus Ordo*. *Válogatott tanulmányok*. [Selected articles] Eds. Mária Verő – Imre Takács. Budapest, 1998. 282–291.] 286.

18 Painted on a wooden table, unknown artist, c. 1395, Westminster Abbey. Saul, Nigel, *Richard II*. London, 1996. cover.; Marosi, Ernő, *A középkor művészete.* [The art of the Middle Ages] Budapest, 1998. II. 1250–1500. 168. Table 5., 7.

19 Harriss, G. L. (ed.), Henry *V. The practice of kingship*. Oxford, 1985. cover.

beginning of the 15th century the collar is an unquestionable house emblem, it is not to be found only in the effigies and representations of the members of the Lancaster dynasty.[20] Interestingly, Henry VI on his most familiar portrait does not even wear any other royal insignia but the SS.[21] It might lead us to assume that the collar was becoming a special treat to denote dynastic legitimacy and the political power of the Lancastrians. Towards the Tudor period it is to be raised as high as the monarchs are not represented without the collar: Henry VII has no portrait where he does not wear the collar, what is more, Henry VIII has several pictures where he is wearing only the SS in his neck. With the SS the Tudors by that time appealed that this was the token of their legitimate succession through the maternal side of the Beaufort-Lancastrian family.[22]

Another representation of the early 1420s shows Henry V not only having the SS around his neck, but the welt of his throne is also decorated with 'S' letters.[23] SS are to signify the only place where the sole legitimate monarch of the House of Lancaster is to sit. 'S' letters also appear on the robe of King Henry IV where he raises his claim to the crown of England. The SS symbolism is to render the dynasty's right to the throne.[24] The one who wears the SS has the right for power. In addition, the 'S' letters did not only denote a Lancastrian emblem, but connected and then unified it with the personal badge of King Henry V, the swan.[25] The swan symbolism can be seen in some of the initials decorating the personal letters of the King: the bend of the starting „Henricus" is shaped by a swan figure. On an outer wall of the Chapel of Henry VII in Westminster Abbey, in the scene depicting the coronation of the ruler, the throne is upheld by a swan figure. The swan livery, along with the SS one, became closely attached to those politically committed towards the dynasty. The donation of the "liveree del Cigne" was restricted to a narrow circle, and, as was fixed by the Parliament, was only possible on certain peculiar occasions.[26] Henry IV's motto implies sovereignty (*sovereyn*),[27] his sons's one is also formed by an S symbolics: S and S, i.e. "une sanz plus et sovereign", which had already been used by his father, who saw the „S' as an embodiment of royal sovereignty. The SS, though its

---

20 E.g. the effigy of Thomas, Duke of Clarence, Henry V's brother, Canterbury Cathedral. Earle, Peter, *The Life and Times of Henry V*. London, 1972. 74.

21 National Portrait Gallery, London. Ross, Charles, *The Wars of the Roses*. London, 1982. 23.

22 Ward, Livery,

23 In an illuminated codex: „Jean de Galopes offers the French translation of St. Bonaventure's *Vita Christi*": Corpus Christi College, Cambridge, MS 213. f. 1r.

24 Earle, Henry V, 40–41.

25 Kovács, Hattyú, 236.

26 *Rotuli Parliamentorum ut et petitiones et placita in Parliamento tempore 1278–1532*. I–VI. Ed. J. Strachey et al. London, 1767–1777. III. 477–78.

27 Lővei, „S-szemekből", 354.

etymology has several explanations – *souveignez* (remember), or a combination of *saintete* (sanctity), *sagesse* (wisdom), sapience (learning), and *seigneurie* (lordship) – however, by the 15th century it became equal with *sanctissimus*. King Henry V sought to nurture the nimbus of the sole, sacred king role.[28] Narrative tradition holds that the monarch, the wearer of the SS was of the utmost honour and excellence, who „could have felt the Earth and the Sky as his own".[29]

In the 15th century the Garter is not be confused with the SS-chain: the latter is not at all the former's attachment. The collar developed in a way that it is not to be seen in the 15th century as a "complementer" badge of the Garter, yet a special, separate dynastic devise, denoting an even closer, narrower chivalric association. There was a high esprit de corps assigned to those privileged to wear the SS collar – originally referring the retinue of the Dukes of Lancaster – is also highlighted by narrative sources.[30] Although it seems the SS-chain was originally mostly donated together with the award of the Garter, it gradually became a separate livrée of the liveries of the Lancastrians throughout the 15th century, to which the dynasty attributed an immense significance – the rulers wore it openly and it can be detected on several representations of monarchs as well (Henry VI, Richard III). The SS-collar became a livréé particularly attached to the Lancastrians, who sought to have themselves separated from the Plantagenet Order of the Garter. The collar was a peculiar means to denote a commitment towards their own branch, their own Lancastrian house. The wearers of the SS-collar should not be interpreted as members of a mere chivalrous society order. The SS-chain was the dynasty's own institution, which comprised a narrower circle of followers. The wearers of the SS-collar would immediately be distinguished from retainers of other lords wearing the more common livery badges.[31] It was not taken as an emblem of a ceremonial knightly syndicate or a tournament fraternity. Those who wore it, like Sigismund in Constance, wanted to express their political alliance with the English dynasty, symbolizing some sort of political commitment and the peculiar grace they enjoyed from the Crown of England. The donation of the SS chain had mostly political significance: those awarded with it were highly appreciated through some of their loyal acts and received a supreme royal grace by the Lancastrian Crown. The insignium would never become an everyday royal reward, automatically given in large quantities. The number of those elevated to the honour is just over 100 in the period

---

28 Csoma – Csergheő, Perényiek, 296–300. However, several explanations are being suggested for the implication of SS: Sanctus Simplicius, Simplicius and Faustinus martyrs and their followers etc. Knowles, Medieval.

29 *The Westminster Chronicle 1381–1394.* Eds. L.H. Hector – B.F. Harvey. Oxford, 1982. 82.

30 Walsingham, *Chronicon Angliae*, 125.

31 Ward, Livery, 44.

between 1399 and 1509.[32] Those who belonged to this intimate company were by all means faithful followers of the Lancastrian cause, such as the ones assisting Henry IV in his ascension to the throne like Sir William Bagot;[33] or, the true compatriots-in-arms of Henry V, such as Ralph Neville, the first Earl of Westmorland, Sir Thomas Erpingham and Walter, Lord Fitzwalter.[34] A most striking example is of Richard de Beauchamp, Earl of Warwick, who was in fact in Constance and as a manuscript evidence signifies, he met not only King Sigismund but a couple of his company as well, either in the synod, or in their England stay. He is an illustrious follower of the Lancastrian cause, and accordingly wears the livery collar.[35] As opposed to the Lancastrian association of political emphases, the rival House of York was also to have a peculiar, dynastic emblem, that is, a chain of sun-disc, which was not only worn by the members of the York family, but those closely knit followers who excelled in their anti-Lancastrian commitment during the Wars of the Roses.[36]

In my view, the SS-livery, at least until the end of the reign of Henry V, was not something that was given away to foreign monarchs to donate it further to their own knights. The reference referred to by Hagemann and disclosed by Éva Kovács, that is, in 1434 Henry VI gave Sigismund „6 colaria auri, 24 colaria deaurata" and „alia colaria argenti", does not indicate that these colaria were of the SS-livery. Furthermore, it does not specify that it involved the right to award these colaria further.[37] Thus, it has great importance that the devise, which is closely connected to the dynasty, was received by a Hungarian baron. The SS-chain was to be awarded only those who excelled in the service of the House of Lancaster, and in a way we might propose that János Perényi did a service of high importance to King Henry V himself during his England visit together with King Sigismund in 1416.

---

32 ibid.

33 The effigy of Sir William Bagot, Parish Church, Baginton, Warwickshire. Saul, Table 17.

34 The effigy of Lord Fitzwalter, Parish Church, Little Dunmow, Essex.

35 *The Pageant of Richard de Beauchamp, the thirteenth earl of Warwick*, British Library Manuscripts Collection, Cotton MS E. iv. art. 6. f. 17v. He is not only depicted, but the collar itself is mentioned in the text: „the Collar of the Livery of the House of Lancaster". f. 23r.

36 George, Duke of Clarence holding a sun-disc chain in his hand. *A pictorial history of the earls of Warwick, printed from the Yorkist roll in possession of the Duke of Manchester*. Ed. William Courthope. London, 1859.; Rous, John, *The Rous Roll*. Ed. Charles Ross. London, 1980. Table 1. On the effigy of Sir Nicholas FitzHerbert or Sir William Harcourt. Ross, The Wars of the Roses, 136.; 139.; Ward, Livery, 45.

37 Hagemann, Paul, *Die Beziehungen Deutschlands zu England seit dem Vertrage von Canterbury vom 15. August 1416 bis zu Kaiser Sigmunds Ende*. Halle, 1905, 14., 44., 50. cited by Kovács, Hattyú, 235.

The sources highlight in several points Perényi's acts in England and it seems likely that he had good, personal relationship with King Henry V of England, or with other members of the Lancastrian dynasty, who probably also had an influence on whom the King would award the livrée of their House.[38] Perényi might have also formed links with some member of the Lancasters at the synod of Constance, by negotiating with the governors of English foreign policy or with the members of the English synod legation, the king's brothers, John, Duke of Bedford, or, Humphrey, Duke of Gloucester, or even King Henry's uncle, Henry Beaufort, Cardinal Bishop of Winchester.[39] Perényi could have even had a special personal acquaintance with either King Henry, or one of the prominent members of the House of Lancaster. We would propose that his relationship to one of those Lancastrians present at the Council of Constance dates back to the months preceding the actual visit to England. Perényi might have been a person of great relevance to the English who they wished to grant, perhaps for services he had been doing in preparing the Sigismundian-Lancastrian alliance. Perényi could have been an excellent diplomat as well as a knight of high honours and a real chivalrous figure. His services to the King of Aragon were also rewarded with the Order of the Jar („amprisia jarre").

János Perényi was quite active in the Sigismundian foreign policy. It is not a surprise that he was a member of the *Societas Draconica* as well. On the tombstone the insignium of the Order of the Dragon also appears. Several donation charters highlight his foreign services – with his numerous retinue – in Western Europe and his diplomatic talent especially regarding the synod of Constance and his workings on ending the schism.[40] (His father, Imre also visited Aachen with Sigismund.[41]) Several members of Sigismund entourage escorted

---

[38] Albert's donation for his services in „Germanie, Francie, Anglie, Aragonie et alias quamplures regnorum ac mundi partes...". June 27, 1439: DL 13410. Donation of queen Elizabeth: November 4, 1438: DL 38655.; Others: June 29, 1439: DL 13413.; DL 13414.; February 15, 1438: DL 71976.

[39] Members of the house of Lancaster wore the family insignia, and donated SS chains themselves. John, Duke of Bedford uses the 'S' symbol, in his Book of Hours, his motto appears on 'S' letters. Williams, E. Carleton, *My Lord of Bedford*. London, 1963. 64–65.

[40] Donations for foreign services: April 5, 1439: DL 13334; November 4, 1438: DL 13248. Donation by King Ladislas V, highlighting that was with king not only in Contance but in „Germanie, Francie, Anglie, Aragonie, Lyrgeanie, Poloniae ac Bohemie et alias quamplures regnorum et mundi partes". February 4, 1453: DL 14627. He was also present at Sigismund's coronation in Prague. Mályusz Elemér, *Zsigmond király uralma Magyarországon*. [King Siismund's rule in Hungary] Budapest, 1984. [hereinafter Mályusz, Zsigmond] 98.

[41] September 8, 1414.: „Peron Emerich", *Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Sigismund. Deutsche Reichtagsakten Ältere Reihe, 1376–1486*. VII–IX. Hrsg. D. Keller. München-Gotha, 1878–87.; X. H. Herre. Gotha 1906.; XI–XII. G. Beckmann. Gotha 1898–1901. [hereinafter DRTA] VII. 249.

the King to Aragon, and were thus awarded the Order of the Jar, but the Plantagenet devise is to be found only on the Perényi tombstone. Even after Sigismund's death the rulers almost swamped Perényi with donations, emphasizing his efforts for the King abroad.

János's brother, István (later on Lord Chief Steward) received the Order of the Jar from King Ferdinand of Aragon, which is depicted on his tombstone (Rudabánya, Calvinist Church, internal eastern side-wall) – next to the Dragon insignium – but there is no sign of the SS, though most probably István might have been member of the retinue of Sigismund on his England visit.[42] Nevertheless, it is striking, that the tombstone of the most prestigious member of the Perényi family in the period, namely Imre, father of István and János (Secret Chancellor, †1418) does not represent any chivalric insignia, not even that of the Dragon. Though the tombstone – which originally stood in the monastery founded by Imre in Újháza, between Kurityán and Felsőnyárád (now held in Hermann Ottó Museum, Miskolc) – survived only in fragments,[43] those parts, where the insignia should have been placed, that is, most probably on the sides of the helmet, remained intact.[44] We do not know, however, that Imre escorted Sigismund anywhere else apart from the coronation in Aachen and the Council of Constance, and thus, he might not have formed such a relationship with England as his son, or sons were able.[45]

---

[42] Vernei-Kronberger, Magyar középkori, 30.; Csoma – Csergheő, Alte Grabdenkmäler, 36–39. (They do not write about insignia.) István Rugonfalvi Kiss discovered that it depicts the Aragonese Order of the Jar. R. Kiss, István, „A Rudóbányai ev. Ref. Templom czimeres emlékei" [Heraldic monuments in the Rudabánya Church], = *Turul*, 22, 1905, 3: 97–104. A lavalier, in the middle of a chain consisting of small Jars decorated with 3-3 lilies, portraying the Virgin Mary who stands on a crescent and holds Jesus on her right hand and a scepter in the left. From this a griffin hangs on a small chain, which holds a ribbon with the order's motto. Csoma – Csergheő, Alte Grabdenkmäler, 36–39.; Horváth, Henrik, *Zsigmond király és kora*. [King Sigismund and his age] Budapest, 1937. 156., Lővei, Sárkányrend, 154., Cabello – Feld, A füzéri, 35., 36., 41. Fig. 16.; Engel – Lővei – Varga, Zsigmond-kori bárói, 36–37. Fig 10..; Lővei, Síremlékszobrászat, 296. Sz. 52. Kat. sz.; MMűv, I. 588., Fig. II. 1229.; Lővei, Posuit, I. 65. 478.; Fig. 277–278.; Sigismundus, 348–49. Cat. nr. 4.53. (Pál Lővei).

[43] Engel, Pál, „Zsigmond bárói – rövid életrajzok", In. Művészet, I. 114–130.; 405–58. 438. Czeglédy Ilona, „A kurityáni pálos kolostor", = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, 25–26. 1986–87 [1988] 211–228. 219., 221. Fig. 20.

[44] Engel – Lővei – Varga, Zsigmond-kori bárói, 35–36., Fig. 9.; Lővei, Síremlékszobrászat, 296. Cat. nr. Sz. 51.; Lővei, Posuit,, I. 332., 335., 340. Fig. 1115–1117., Cabello – Feld, A füzéri, 35., 36., 41. Fig. 15.

[45] He probably left the synod and returned home in 1415. Novák, Ádám, „A sasember fiai. Egy főúri család és famíliája Luxemburgi Zsigmond kíséretében" [The sons of the eagle man. A baronial family in the entourage of King sigismund] In. In. *Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris. Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából.* [Proceedings of a conference on the 600th anniversary of the Council of Constance] Eds. Attila Bárány – László Pósán. Debrecen, 2014. 385–400. 388.

Unfortunately, the seals that survived do not help us either in examining whether the barons used any insignia besides the representations on tombstones or not. For example, on the private seal of János Perényi from 1424 only the family coat-of-arms, a figure of a bearded male head between eagle wings can be detected.[46] This is the case with all his survived seals, no evidence of any Western insignia can be proved.

I supposed however that further assistance might have been gained from the will of a member of the Pataki sub-branch of the Perényi, Miklós, Lord Marshal (†1428).[47] Documentary evidence has so far not justified that he was with the King's entourage in England, though he, in line with his cousins of the branch of Secret Chancellor Imre, may have alike been in the Constance retinue. In the will he testified that he had certain golden jewellery in pledge "anulos et monilia", worth 1000 golden florins, of which, though the „monilia" is not given further detail, we might propose, based on the very high value, that it referred to a chain, or a number of chains, probably comprising a chivalric one as well. There is further reference to "alijs clenodiis", e.g. three „monilia", of which, one is certainly pertaining to the Order of the Dragon, „cum uno dracone cruci superposito", from which it seems justified that the expression was to have been used to denote knightly chains. The other pieces of the three „monilia", alike pledged in Buda, worth 50 florins, could have just as well referred to the SS chain, or even to that of the Order of the Jar. It is unfortunate that while the chain of the Order of the Dragon is described in great detail – its cross has four „lapides pretiosi" along its arms, with „una dyamas" in the middle, and the „monilium" has „unus saphireus magnus" and several „perles magne" – the other chains are not at all described. However, as far as we do not have evidence on any representation of Miklós Perényi of the Pataki branch, not to speak of his tombstone, any observation regarding his knightly insignia must be entirely hypothetical.

Interestingly, the later generations of the Perényis do not carry on the use of any insignia, moreover, on the memorials of the late 15th and early 16th century family members there is not even the Order of the Dragon represented. The tombstone of the son of János, Master of the Treasury István Perényi (†1484/1487, Tőketerebes/Trebišov, Roman Catholic church), which has for long been identified as Palatine Imre Perényi's (†1519) one[48], was made only 2-3 decades later then János's

---

46 DL 11470. Another example, Perényi's seal as Master of the Treasury: September 20, 1452.: DL 70900.

47 DL 39288. Lővei, Sárkányrend, 154., 172. Kovács, Gótikus, 91.

48 Vernei-Kronberger, Magyar középkori, 47.; Csoma – Csergheő, Alte Grabdenkmäler, 84–88.; Csergheő – Csoma, Perényiek, 300–303. Jolán Balogh rejected the identification with Palatine István in 1974. Balogh, Későrenaissance, 36. In spite of this, it was identified with him later

and István's tombstones (which both have insignia), but still do not show any sign of a knightly order. Unfortunately, Peter's (son of Master of the Treasury János, †1471) tombstone perished (originally placed in Pozsony/ Bratislava, St. Martin Church).[49] For some reason, however, the Order of Dragon is not to be forgotten, but reappears in the family after a few generations.[50] It firstly comes to light on the crosier of Ferenc Perényi (†1526), bishop of Várad, around the blazon on the verso of the figure of Virgin Mary (Nyitra/Nitra, Cathedral),[51] but oddly, on other artefacts connected to the bishop it cannot be detected. We have no trace of it on Perényi's missal (Missale Strigoniense, 1498, Győr, formerly Seminary, then Cathedral Library: it might have to be placed on or near the Perényi coat-of-arms, on the verso of the cover, or, on folio n. 207r.).[52]

Recently, however, a new evidence has come to light in the exhibition of the collection of the Gyulafehérvár/Alba Iulia (present-day Romania) diocese. Ferenc Perényi's, Bishop of Várad's episcopal chasuble (otherwise formerly known, held at the Piarist Church, formerly Jesuit Church in Kolozsvár/Cluj)

---

on, Gervers-Molnár, Sárospataki, Fig. 54. New and correct identification: Lővei, Posuit, I. 341. Fig. 1154–1155.

49 Lővei, Posuit, I. 52., 86., 341. The other Perényi tombstone, found in the Calvinist Church in Abaújvár and probably being Péter's (Lord Chief Justice, †1423) from the other, Nyaláb branch of the family, does not have any insignia. Lővei, Posuit, I. 340. Fig. 1153. See Héczey-Markó Ágnes – Rácz Miklós, „Egy különös középkori Perényi Péter sírköve az abaújvári református templomban", = *Folia Historica* 28, 2012, 55–70.

50 Lővei, Sárkányrend, 154.

51 Balogh, Jolán, *Az erdélyi renaissance*. [The Renaissance in Transylvania] I. Kolozsvár/Cluj, 1943. 334. [hereinafter Balogh, Erdélyi]; *A magyar történeti ötvösmű-kiállitás lajstroma, megnyittatott 1884. év február hó 17-én*. [A list of the Hungarian Exhibition of Historical Jewellery, 1884]. Budapest, 1884. 93–95.; Bunyitay Vince, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig.* [History of the bishopric of Várad from its foundation to the present age] Vol. I–III. Nagyvárad/Oradea, 1883–1884. III. 72–73.; Pulszky, Károly – Radisics, Jenő, *Az ötvösség remekei*. [Masterpieces of jewellery] Budapest, 1888. I. 89–90.; Fraknói, Vilmos, *A Hunyadiak és a Jagellók kora*. [The age of the Hunyadi and the Jagiellonians] (A Magyar Nemzet Története. Ed. Sándor Szilágyi, IV.) Budapest, 1896. 641.; *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves országos kiállítás eredménye*. [The economic and cultural situation of Hungary and the result of the National Millennial Exhibition] Ed. Sándor Matlekovits. Vol. V. Budapest, 1898. 587.; Mihalik, József., „A csúcsíves műízlés ötvösművészetének emlékei" [Monuments of Gothic jewellery], In. *Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon*. II. Eds. Imre Szalay – Béla Czobor. Budapest, 1902–1903. 241.; *Erdélyi művészeti kiállítás 1941*. [Art exhibition in Kolozsvár] Kolozsvár/Cluj, 1941. 22. Cat. nr. 122.

52 Balogh, Erdélyi, 133. 319., Fig. 241.; Hoffmann, Edith, *Régi magyar bibliofilek*. [Old Hungarian bibliophils] Budapest, 1929. 187–89. *Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541*. Schallaburg, 1982. 547. Cat. nr. 601. Table 54., 56. Table.; Balogh, Jolán, *Varadinum, Várad vára*. [Castle of Várad] Budapest, 1982. 34–36.; Fábián, Edit, „Várad reneszánsz püspökei és reneszánsz emlékeik" [The Renaissance bishops of Várad and their Renaissance memorials], = *A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, 30, 2004–2005, 5–23. 20.

show representations of knightly insignia.[53] On the longitudinal stem of the episcopal cross, a griffin is depicted along with lily wreaths in nine vases, indicating the Aragonian Order of the Jar; in addition, at the bottom, a slightly slanted semi-circle, consisting of 11 „S" shaped motives can be observed, clearly alluding to the Lancastrian chain. The vestment's material was made in Utrecht at the end of the 15th century, while its embroidery is Hungarian.[54] The insignia were discovered only few years ago by Imre Takács. Unfortunately however, we cannot find any hints of the insignia on Ferenc Perényi's seals, they do not even represent the Order of the Dragon badges.[55] The question arises whether the badges of the Order of the Jar and the Lancastrian collar disappeared for 40–50 years from the family insignia, how it would be possible that it was preserved in the common family memory. It needed also to be revived that these rewards had importance and were to raise the status of the family. This is nevertheless reflected in the fact that Péter Perényi, ispán of Temes (†1548) brought back the Order of the Dragon badge and re-used it at his residence at Siklós (on a relief of the so-called Perényi bastion, the crest is encompassed by a dragon), albeit he lived more generations after those who acquired the reward.[56]

A manuscript representation of chivalric orders of Hungarian nobles has recently been revealed by Zsombor Jékely. A heraldry "catalogue" held at the John Rylands Library, Manchester has been discussed in detail in the author's recent article,[57]

---

53 *Millenniumi kiállítás Gyulafehérvár. Válogatás az ezeréves főegyházmegye kulturális kincseiből. Expoziție milenară. Millenary Exposition*. [Selection of the 1000-year-old bishopric] Ed. Hegedűs Enikő. Alba Iulia/Gyulafehérvár, 2009. Cover photo. Hegedűs, Enikő – Takács, Imre, „Egy lovagrendi jelvényekkel díszített kazula", [A chasuble decorated with chivalric order insignia] = *Ars decorativa* (under publication); Lővei, Pál, „Újabb ismeretek a Sárkányrend emlékeiről" [Recent new evidence on the monuments of the Order of the Dragon], In. *Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Ed. Juan Cabello – Norbert C. Tóth. Nyíregyháza, 2011. 259–66. 262 .

54 Sas, Péter, *A kolozsvári jezsuita, más néven piarista templom kincstára*. [The treasury of the Jesuit, presently Piarist Church in Kolozsvár] Kolozsvár/Cluj, 2007. 73. nr. 183.; Idem, „A Jézus Társasága emlékei az egykori kolozsvári jezsuita templomban" [Momuments of Jesuits in the former Jesuit Church in Kolozsvár], In. *A magyar jezsuiták küldetése a kezdetektől napjainkig*. Ed. Szilágyi Csaba. Piliscsaba, 2006. 391–413. 409–410. Fig. 7. According to Lővei the embroidered cross of the casula is from the beginnig of the 15th century. Lővei, Újabb ismeretek, 262.

55 Ferenc Perényi, bishop of Várad's seal, 1520: DL 68029; Temesváry, János, Az *erdélyi püspökök címerei*. [Coats-of-arms of bishops of Transylvania] Budapest, 1930. 11–12.

56 Lővei, Sárkányrend, 155.

57 *Livro de Aurotos,* cc. 1416–1417. Manchester, John Rylands Library, Rylands Medieval Collection, Latin Ms 28. Jékely, Zsombor, „Címerkönyvek és címereslevelek: magyar nemesi címerek a konstanzi zsinat idején", [Heraldry books and coat-of-arm charters: Hungarian noble coat-of-arms in the age of the Council of Constance] In. Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris, 357–72. 361–62. I am grateful for Zsombor Jékely for calling my attention to the online version of the manuscript in the Rylands Medieval Collection (http://enriqueta.man.ac.uk/luna/servlet/Man4MedievalVC~4~4) and for his help with his paper

though the fact that the so called Portuguese herald's roll was already been referred to by Pál Lővei.[58] Nevertheless, he only mentioned that Sigismund's banner and the insignia of the Order of the Dragon is represented, but not yet provided insight into the fact that it contains precious references and images to the knightly insignia and coat-of-arms of Hungarian noblemen. From the point of view of present study it is of prime interest that the coats-of-arms of a number of Hungarian nobles, represented in the Manchester manuscript, have the Lancastrian SS-collar. Apart from János Perényi, Master of the Treasury – for the cross-evidence of whose English award the Portuguese herald is a unique, justifying source, of which I myself have formerly had only a slight guess, not being able to see and have an autopsy of the manuscript in Manchester – a couple of other members of his wider family are depicted with SS-insignia around their blazons, i.e. more precisely in the "neck" of the helmet on the crest. The first in the line of folio 43r is the coat-of-arms of Miklós Perényi of the Rihnói sub-branch (Lord Marshal, †1420), who is proven, also in my former researches to have been in England as a member of the retinue of King Sigismund. The second is another Miklós, with the cognomen "Pataki", cousin of János Perényi (Lord Marshal, †1428), accordingly wearing the SS-collar, and the third one, again, is another Miklós. The latter – "Nicolaus de Peren", without having a father named – has been identified by Jékely as being of János's son – probably the author could have had in mind Miklós, son of János, Master Cupbearer to the King, who died in 1396 on the battlefield of Nicopolis, son of Péter –, though we might propose another solution: this Miklós, not detailed further by the Portuguese herald whose son he was, might be of another branch of the Perényi, of the Rihnói-Krompachi one, son of Dániel (†1444), who could have probably been in the company because of the support of his Rihnói cousin, Miklós, Master of the Treasury, who is standing first in the list here. This Miklós, son of Dániel Krompachi was *aulicus* of King Sigismund from 1411 onwards, and must have escorted the monarch to Constance, and even to England, while of the other Miklós, son of János we do not know anything relevant that may connect his person to the King. There is a fourth iconographic representation in the folio (43r), of Balázs Buzlai, of whom it is documented that he was *familiaris* of the Perényi,[59] but it is still interesting why he, as a non-aristocratic member of the entourage could have been awarded with the Plantagenet insignium.[60] Another folio depicts further

in manuscript version. Jékely also revealed in his paper that Steen Clemmensen identified a number of Hungarian coats-of-arms. Steen Clemmensen, *The Herald's Book al. Livro de Arautos al. De ministerio armorum. An armorial of the Council of Constance 1414–1418 by an anonymous Portuguese herald*. 2011 Online: www.armorial.dk – November 30, 2014.

58 Lővei, Újabb ismeretek, 263.

59 Engel, Pál, *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457*. [Secular archontology of Hungary, hereinafter Archontológia] Vol. I–II. Budapest, 1996. II. 43.; Novák, Sasember, 389.

60 He escorted Sigismund to Aragon, as signified in his armalis donation. ZsO. V. nr. 1091.

Hungarian coat-of-arms, of which two is of particular interest to us. Although Jékely does not mention, when one comes to a closer look at folio 43r, on the second coat-of-arms the SS-collar, though a bit obscure and hard to observe, is also represented, as it is also stated by Steen Clemmensen.[61] It means that Miklós, son of Miklós Perényi, of the Pataki branch does wear and must have been donated the Lancastrian collar. Even though we do not have evidence to support that he was with Sigismund in England, he is documented to have been in Constance in 1417, and even in March 1418.[62] What is surprising to see is that István, brother of János, Master of the Treasury is not at all represented, nor with an SS-collar on the heraldry roll, yet, he must have been with King Sigismund in Constance, and, probably in England. It is even more striking when it comes to a retainer to have been donated the livery, Balázs Buzlai, and a person of the baronial family, who must have been in the royal retinue, István Perényi is not. It is even more important and a great help in research that Jékely revealed that there are not only the Perényi, but other Hungarian noble families are represented with their coats-of-arms. Of those he identifies, along with Clemmensen, the ones with the Lancastrian insignia are of interest to us: János Maróti and Imre Leszteméri (f. 43v).[63] In the case of the former, Maróti it has to be seen whether he could have been in England – I myself in a former study did not list him in the England entourage, as he must have been in Hungary by that time – but now it seems that at a certain time the Portuguese herald could have met him in Constance, probably after the return of Sigismund, perhaps in 1418.[64] Scholars agree that the herald compiled the *Livro* on the premises, probably before and right after the arrival of Sigismund's entourage at the beginning of 1417.[65] It can be postulated that he went to the synod after the King's return from his Aragonian-French-English visits. The latter, Leszteméri has been known to us as having been in the entourage of King Sigismund in England. Leszteméri was in England, as far as his donation charters testify. Imre Leszteméri, son of János was granted *ius gladii* on his family's landed estates for his services from Istria through France to England.[66] He was also granted the office of Vice Lord Marshal in 1420 (deputy of his lord, Miklós Pataki Perényi, Lord Marshal)[67] as

---

61 Clemmensen, The Herald's Book, 17.

62 ZsO. VI. nr. 665., 1691.

63 Jékely, Címerkönyvek, 362.

64 He was taken captive in Bosnia in July 1415 (ZsO. V. nr. 926; still imprisoned, September 4, 1416: ZsO. V. nr. 2255.), and was not set free until April 1418. ZsO. VI. nr. 1828. It is improbable to us though that he went to meet the King and reached him in Constance as Sigismund left the synod on May 17, 1418. Engel, Pál – C. Tóth, Norbert, *Itineraria regum et reginarum*. Királyok és királynék itineráriumai (1382–1438). Budapest, 2005. 104.

65 ibid.

66 June 25, 1418: ZsO. VI. 2088.

67 ZsO. VII. nr. 2335.;

well as an *armalis* in 1422.[68] Leszteméri could be of great importance at the court in the field foreign policy, as it is proved by the text of the donation charter, which highlights his assistance in Sigismund's diplomatic negotiations not only in England, Spain, France etc., but in „Burgundie" as well, which indicates that he went on diverse missions and were sent out from the court of Sigismund.

The Portuguese herald's book confirm that Miklós Perényi of the Rihnói branch was in England, as he is also indicated in charters of donation by King Sigismund. The fact, however, that not every one of the England entourage of King Sigismund are depicted as wearing the SS-collar, and even the more illustrious company members – Miklós Garai and Hermann von Zilli[69] – are not, leads us to assume that the ones who do wear, and are described as having the English insignium, did in fact receive the badge from the King of England, and it was not an order automatically given away by Sigismund as commissioned by King Henry V. It needs further researches but I am trying to come forward with the hypothesis, thus confirmed by the *Livro de Arautos* that the SS-collar was donated to certain selected ones, those members of the Sigismundian retinue whom the King of England did wish to award himself. And the circle, who did get the award were to be connected to the Perényi – bearing in mind that those who are wearing the livrée, Leszteméri and Buzlai are all the *familiares* of the family[70] – that is why this was something he did wish to represent by having it carved on his tombstone.[71] Further researches need to be done since the SS-collars worn by Hungarian noblemen in the manuscript are of two different types: one of golden S-S pieces, and another one, which seems to be a leather belt, a blue leather strap held together by a trefoil clasp.[72] Apart from Miklós, son of Pál, of the Rihnói branch all the Perényi family members wear the ordinary SS-belt. There must be an explanation why Rihnói received the golden chain, the more distinguished version of the Lancastrian livery collar, that is why he is placed first in the line: he himself could have been the one especially awarded with the insignium, and could have thus excelled in the service of the English dynasty. Interestingly, János, the would-be Master of the Treasury, who had the SS represented on his tombstone, has only a „secondary" leather belt on the

---

68 September 17, 1422: ZsO. IX. nr. 980. Szendrei, János, „A Leszteméri család czímereslevele 1422-ből" [The armalis of the Leszteméri family from 1422] = *Turul* 9, 1891, 171–173. 172.; *Monumenta Hungariae Heraldica*. *Magyar czímeres emlékek*. Eds. László Fejérpataky – Antal Áldásy. Vol. I–III. Budapest, 1901–26. I. 36.

69 Jékely, Címerkönyvek, 361.

70 Buzlai and Leszteméri are retainers of Miklós Perényi of the Pataki branch. Engel, Archontológia, II. 43., 145. Buzlai became undersheriff of Trencsén (deputy of his lord, Miklós Pataki Perényi, Lord Marshal and ispán of Trencsén) in 1421: ZsO. VIII. nr. 505.

71 This is shared by Clemmensen as well. Clemmensen, The Herald's Book, 6.

72 Clemmensen, The Herald's Book, 10.

manuscript, and it is his cousin, Rihnói who was the major member of the Perényi who must have been in the particular grace of the King of England. The fact that he was the senior of the Perényi members being present in England might explain why he was awarded the golden livrée.[73] In 1416 he had been *aulicus* for 5 years,[74] and became elevated to Lord Marshal the following year.[75] In 1417, in Constance Nicholas, son of Paul Perényi was rewarded with substantial estates for his duties to the King in Lombardy, France, Germany, Aragon and England.[76] He is one of those favourites and *aulici* who accompanied Sigismund on all his missions from Constance. There are charters that prove that he followed the same itinerary as the King, must have thus been accompanying the royal entourage from Calais to Constance in 1416–17. We find him first at Constance at the same time Sigismund was to arrive from England: in February 1417.[77] His services were favoured greatly, so much as the King donated several other estates to the Lord Marshal at the end of their travels, on his way home. Perényi's services, among others in England are repeated in that charter as well.[78] He was an *aulicus* experienced in foreign matters since he was for example on a mission to Germany, to Louis, Duke of Bavaria and Count Palatine of the Rhine in 1411.[79]

However, it would be the task of further research why and how the two Miklós cousins, Pataki and Rihnói are both indicated in the Manchester manuscript as „marescallus". It was already proposed by Pál Engel that Pataki was or a short time in 1418 Lord Marshal (with his being elevated to the position of ispán of Máramaros[80]), at the same time with his cousin, Miklós Rihnói being in office from May 1417.[81] Nevertheless, the *Livro* of the Portuguese herald shows that they are at the same time, probably in 1417 when the manuscript was made holding the office of *marescallus*. Engel found that in 1418 Pataki addresses himself as *ma-*

---

73 Miklós Pataki might have been older than János, since he is first mentioned in 1398, while the latter is int he sources from 1408 onwards. See Novák, Ádám, Sasember, 397. Genealogical table 1.

74 May 5, 1411.: ZsO. III. nr. 430.

75 May 9, 1417; and October 12, 1419, respectively. Engel, Archontológia, I. 148.

76 Constance: May 9, 1417.: ZsO. VI. nr. 423.; He is present in Constance: May 20, 1417: ZsO. VI. nr. 453. On June 15 an installation charter is issued: ZsO. VI. nr. 580.

77 Sigismund is reported first at Constance on January 27, 1417, and on February 2 we find Perényi there. ZsO. VI. nr. 1453–54.

78 September 27, 1417.: ZsO. VI. nr. 2374.

79 May 5, 1411: Perényi is reported to be intending to go to 'Almania'. ZsO. III. nr. 1430. It was an embassy very close to Sigismund's heart, since after the death of his cousin, Jodocus, Marquess of Moravia on January 18, 1411, he again tried to have himself elected Holy Roman King in Germany, and after the unsuccessful vote of 1410, after Rupert's death, Sigismund now wanted to make his elevation more and more certain. Therefore, he sent ambassadors to treat with his 'party' members, Werner, Archbishop of Trier; and Louis, Duke of Bavaria and Count Palatine. June 4, 1411.: ZsO. nr. III. 524.; July 1. ZsO III. nr. 634.

80 Engel, Archontológia, I. 153.

81 Engel, Zsigmond bárói, 437.

rescallus in a papal *supplicatio*, while at that time his cousin being *marescallus* as well.[82] Based upon the Manchester manuscript evidence, it seems Pataki could have also used the title before, probably during 1417. It is not uncommon in the administration of Sigismund, especially, in the case of the Perényi, János and István held the office *magister dapiferorum* together, from 1431 to 1437.[83]

János, Miklós's cousin is documented being in royal service as *aulae regiae miles* from 1420 onwards, as his first official office in the royal administration dates only from 1431 as *magister dapiferorum*.[84] Beyond Miklós Rihnói Perényi, the one identified by Jékely and Clemmensen as János Maróti wears the golden chain (f. 43v). In addition, it is even more interesting to us that the badge of the Order of the Dragon is represented on two coats-of-arms, Miklós Rihnói's and Miklós Pataki's one, while apart from a mention in the will of the latter (1428), we do not have any evidence of the former one's membership of the order of Sigismund. The *Livro* signifies that Miklós Perényi could have been awarded the order before 1417.

It is of peculiar importance to us that it is rather rare to find the Lancastrian livery collar outside England. I have not yet made an overall examination of the English insignia in heraldry rolls and codices of coats-of-arms, not to speak of the monuments of funerary art all over Europe with the aim of disclosing whether there were analogous representations. In the above mentioned *Livro de Arautos*, for example, apart from the Hungarians the SS-collar is represented only in the case of one Silesian, unidentified nobleman ("de cacumine", f. 63r).[85] It means that Hungarians have the SS-insignia in the greatest number (6) of all nations represented by the Portuguese herald. As far as I could judge based on my investigations, there are only few nobleman outside England who was awarded the SS-collar. It has already been disclosed by Éva Kovács that Gianfrancesco Gonzaga, Marquess of Mantova received 50 chains in 1436 with the privilege to donate it away further. However, the sources do not say that he received the very collar, the SS-livery, but only "colerae nostrae aut devisamenti", yet a treasury inventory from 1416 in the Archivio di Stato di Mantova, Archivio Gonzaga specifies that "unam colanam auream laboratam ad S adivisam regis Angliae", or, another source speaks of "colaria ad S ad divisam regis Angliae" in 1418, that is, we should take it for certain that he was awarded the Lancastrian insignium. Kovács also calls our attention to the fact that the Ss are to be seen in the Palazzo Ducale in Mantova, in the "Ciclo cavalleresco arturiano" painted by Pisanello.[86]

---

82 February 2, 1418: ZsO. VI. nr. 1453.; Engel, Archontológia, I. 42. All other evidence show that he was in office only from 1420.

83 Engel, Archontológia, I. 47.

84 Engel, Archontológia, II. 189–90.

85 Clemmensen, The Herald's Book, 30.

86 Kovács, Hattyú, 235.

An Italian, Giovanni Francesco Capodilista was also awarded the SS-collar, as it can be seen in a manuscript evidence: he himself is described as wearing the livery in the Capodilista Codex (*De viris illustribus familiae Transelgardorum*, *Forzate et Capitis Listae*, Basel, 1434–35, Padova, Biblioteca Civica).[87] Capodilista was a Venetian envoy at the synod of Basel, that is why he could have been awarded by the King of England himself. In addition, he is seen as wearing the Order of the Dragon as well.

The SS-livery collar is to be found on the tombstones of certain Austrian or South-German noblemen (Reinprecht von Wallsee, †1450, Säusenstein; Jörg Perckhaimer, † after 1450, Vöcklabruck),[88] however, there is no sign that the insignium was awarded in greater number outside the Kingdom of England.

In conclusion, a hypothesis might be proposed: it is mostly those of the Hungarian baronial society who employed Western European livrée or chivalrous insignia in their representation and had foreign badges or devises described on their coat-of-arms or tombstones that were abroad themselves and became acquainted at first hand with the Western European aristocratic way of life and mentality. It is not accidental that Lőrinc Tari, who was working in Sigismund's commission from Rome to Castile and from Venice to Ireland almost everywhere, considered it important to depict in the parish church in Tar the insignia – of the Castilian Order of the Scale and the Cyprian-Lusignan Order of the Sword – testifying his credit and high status obtained throughout Europe.[89] Albeit very few similar sources survived, it can be assumed that the barons being active in foreign policy could have become acquainted at least with the Central European, South German baronial patterns of way of life and tried to follow them. The insignia of a Perényi tombstone is not behind the any other European models of the time, in this respect, a certain progress has been started in Hungary too, if you like a thin layer of the Hungarian landowners have started to get „europeanized". The increasing application of the livrée of the Order of the Dragon and then the dragon form itself as a crest holder during the 15th century leads us to conclude that the baronial society was aware of the elevation of status and rank arising from the use of these insignia and looked upon them as a part of their own aristocratic representation.

---

87 „Giovanni Francesco Capodilista: De viris illustribus", In. Sigismundus, Cat. nr. 4.45. (Zsombor Jékely – Margaret Scott).

88 Lővei, Uralkodói, 259. Fig. 13–14.

89 Cabello, Juan, „A tari Szent Mihály templom építéstörténete", [The history of the architecture of the St. Michael Church in Tar] In. *Művészet* I. 283–96. 289. 294.; Idem, *A tari Szent Mihály templom és udvarház*. [The St. Michael church and mansion house in Tar] Budapest, 1993. 45–46.; 75–76.

Fig. 1. The Lancastrian SS-collar on the tombstone of János Perényi, Tőketerebes/ Trebišov, Roman Catholic Church

Fig. 2. King Sigismund's Order of the Garter. Armorial of the Order of the Garter, 1588. British Library MS Harley 1864 f. 2v

Fig. 3. SS-collar on the effigy of John Beaufort (†1410), Earl of Somerset, son of John of Gaunt, Duke of Lancaster, Canterbury Cathedral

Fig. 4. King Henry V, choir, York Minster

Fig. 5. The effigy of Sir William Bagot (†1407), Parish Church, Baginton, Warwickshire

Fig. 6. The effigy of Thomas, Duke of Clarence (†1421), Canterbury Cathedral

Fig. 7. Richard de Beauchamp, Earl of Warwick and King Sigismund in Calais, 1416. The Pageant of Richard de Beauchamp, the thirteenth earl of Warwick, British Library MS Cotton MS E. iv. art. 6. f. 18r.

LÁSZLÓ SOLYMOSI

CONFLICT TREATMENT IN THE ESTATES OF BISHOP ALBERT VETÉSI AND A LAY LANDLORD MIKLÓS ÚJLAKI

From the mid-fifteenth century, an exceptional document survived which is not only interesting because of its uniqueness and its contents rich in facts and names but also for its singular level of detail with which it reveals to us a legal practice existing since the 13th century. I would like to present the register written in 1468. The two key figures of the story are the ecclesiastical landholder Albert Vetési and the lay landlord Miklós Újlaki.

Albert Vetési royal vice-chancellor, doctor of Roman and Ecclesiastical Law came from a noble family of Szatmár County and was appointed bishop of Veszprém in the spring of 1458 by Matthias Corvinus (1458–1490).[1] As the pontiff of the diocese of Veszprém (1458–1486) he became the landlord of significant estates.[2] Besides the two fortresses (Veszprém and Sümeg) he held many other estates. In Transdanubia alone, 1100 tax paying tenant holder peasants (*iobagiones*) lived in his lordship.[3] His episcopal authority was accompanied by two other important offices:[4] he became the perpetual count (*comes perpetuus*) of Veszprém County and the Queen's Lord Chancellor.[5]

---

1 Solymosi, László, "Mátyás király és a magyarországi főpapok" [King Matthias and the Hungarian prelates]. In. *Emlékkönyv Barta János 70. születésnapjára* [Commemorative volume for the 70th birthday of János Barta]. Eds. Imre Papp – János Angi – László Pallai. Debrecen, 2010. 67.

2 For the selected bibliography of his episcopal activity see: *Vetési Albert – Vetési László* [Albert Vetési – László Vetési]. Eds. Zoltán Brassai, János Géczi. Vár ucca Tizenhét 6 (1998) No. 1. Cf. Solymosi, László, "Könyvhasználat a középkor végén" [Reading in the late middle ages]. In. *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról* [Studies on the book culture of medieval Hungary]. Ed. by László Szelestei N. Budapest, 1989. 112–113.

3 Kredics, László – *Solymosi, László, A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma. Urbarium episcopatus Vesprimiensis anno MDXXIV*. [Urbarium of the diocese of Veszprém in the year 1524]. Budapest, 1993. 9; 110. This source can also be used for the period of Vetési's episcopate as there were no notable changes in landholding.

4 Gutheil, Jenő, *Az Árpád-kori Veszprém* [Veszprém under the Árpád dynasty]. Ed. László Kredics. Veszprém, 1977. 101–105; 113–118.

5 Gutheil, Jenő, *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból* [Collection of Documents of Veszprém. Charters from the archives of the archdiocese and chapter of Veszprém] (1002–1523). Prepared for publication by László Kredics, with the contribution of Géza Érszegi and László Solymosi. Ed. István Hermann. Veszprém, 2007. 241. During the king's widowerhood the bishop held the title of Lord Chancellor of the Queen's Court.

Miklós Újlaki (1417–1477) was one of the most significant barons of the 15th century. He owned a huge estate-complex and 30 castles in Transdanubia, Nyitra County and the Southern Territories (*Délvidék*). Except for the voivodship, all his offices bound him to this region. He was the perpetual count of Telcsák beyond the Sava, the Ban of Macsó and Slavonia and, by the grace of King Matthias, became the King of Bosnia.[6] Besides these, Miklós Újlaki was count of several counties, including Fejér County.[7] His tax paying peasants exceeded four times those of the bishop.

The lands of the loyal pontiff and those of the baron, who was deeply respected by the king, lay next to each other in the borderland of Veszprém County and Fejér County. The diocese of Veszprém had held lands in this region since the early 11th century.[8] The ancestors of the Újlaki family gained a foothold there only in the mid-14th century.[9] The bishopric villages of Hajmáskér, Szentistván, Patvására, Berhida (which can be considered a market town – *oppidum*) and Ősi followed the Séd stream from west to east.

North of the bishopric villages lay Újlaki's manor in Palota. It centered around the settlement Palota (Várpalota), where the former palace-building was re-edified into a castle around 1440 by Miklós Újlaki.[10] The market town beside the castle was the most important settlement in the region.[11] The nearby Üskü

---

6 Kubinyi, András, "A kaposújvári uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában. (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához)", [The role of Miklós Újlaki's estate of Kaposújvár and his noble retainers in Somogy County in his land policy. (Details for the power politics of the 15th century feudal estate)]. = *Somogy megye múltjából* 4, 1973, 3–44, mainly 5–14; 31–33. Cf. Fedeles, Tamás, "Galgóc az Újlaki érában" [Galgóc under the Újlakis] (1349–1524), In. *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok.* [The Town of Debrecen is 650 years old. Studies on the town's history]. Eds. Attila Bárány, Klára Papp, Tamás Szálkai. (Speculum Historiae Debreceniense 7) Debrecen, 2011. 198–201; 336–337.

7 Csánki, Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* [Historical geography of Hungary under the Hunyadis] III. Budapest, 1897. [hereinafter Csánki III.] 396. Kubinyi, A kaposújvári uradalom, 6.

8 *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. I. Ab anno 1000 usque ad annum 1131.* Edendo operi praefuit Georgius Györffy. Adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. 52–53., *Supplementum ad Monumenta civitatis Vesprimiensis (1000–1526).* Opera et studio Geisae Érszegi et Ladislai Solymosi. Vesprimii, 2010. 31–35.

9 Kumorovitz, Bernát L., *Veszprémi regeszták* [Regestas of Veszprém] (1301–1387). Budapest, 1953. No. 426.

10 Gergelyffy, András, "Palota és Castrum Palota", [Palota and Castrum Palota], = *Magyar Műemlékvédelem (1967–1968).* Budapest, 1970. 129. Cf. *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás.* [The arhaeological typography of Veszprém County. Veszprém district.]. Written by István Éry – Márta Kelemen – Péter Németh – István Torma. Budapest, 1969. 210.

11 Solymosi, László, "Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások" [The 1488 tax register of Veszprém County and Ernuszt's county tax-reckonings]. In. *Tanulmányok Veszprém megye múltjából* [Studies on the history of Veszprém County]. Ed. László Kredics. Veszprém, 1984. 191.; 200–201.

was one of the main manoral possessions because of its fortress (*castrum*) also referred to as castle (*castellum*).[12]

The proximity of the manor in Palota and the estates of the diocese of Veszprém facilitated the emergence of conflicts between the local residents. However, for various reasons the lawsuits only rarely ended in judgments.[13] In the spring of 1465 the judge royal (*iudex curiae regiae*) László Pálóci was shown a 16-item record of arbitraries committed by Újlaki's men against bishop Albert Vetési and his subjects. It was no trivial matter; the damage caused was estimated at more than six thousand forints. The usual inquiry was reported by the Székesfehérvár Hospitaller Convent, which certified that everything had occurred as described in the submitted register.[14] Nevertheless no trial was started with the invocation of the defendant Miklós Újlaki,[15] as indicated by the absence of informative charters on the lawsuit and the letter of judgment, the unresolved continuation of several cases, and most of all, the fact that, instead of the ordinary courts, the two landholders had recourse to a long-established and proven procedure to settle their disagreements.

There were different ways to end a conflict: by agreement, trial, trial-agreement and by judgment of elected ('taken') judges (*arbitri, probi viri*).[16] In the latter case, upon a court's proposal or by their own initiative, the parties agreed to ask reliable, credible people of their choice to make a decision in their

---

12 Csánki III. 210.

13 *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára.* [Collection of documents of the elder branch of the Count Zichy family of Zich and Vásonkeő] Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy, de Zich et Vásonkeő. Ed. Imre Nagy, Iván Nagy, Dezső Véghely, Ernő Kammerer, Pál Lukcsics. I–XII. Pest, Budapest, 1871–1931. X. 337–339., XI. 207–208. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [Hungarian National Archives] (= MNL OL), Diplomatikai Levéltár [Diplomatic Archives] (= DL) 16012., Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár [Archives of the Archdiocese and Chapter of Veszprém] (= VÉFL), Veszprémi Püspöki Levéltár [Veszprém Episcopal Archives] (= Vp. lt.), Oklevelek, Miscellanea 3. Photo, MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény [Diplomatic Collection of Photographs] (= DF) 230079.

14 Vp. lt. Oklevelek, Miscellanea 59. Photo: DF 200503. Published in Gutheil, Veszprém okmánytára [Collection of documents of Veszprém]. 237–241. Cf. Vp. lt. Oklevelek, Miscellanea 3. Photo: DF 230079.

15 For the absence of trials on arbitraries see Tringli, István, "Segítők a későközépkori hatalmaskodásokban" [Supporters in the late-medieval arbitraries], In. *Ünnepi kötet dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára* [Celebratory volume for the 70th Birthday of Professor László Blazovich]. Chief editor: Mária Homoki-Nagy. Szeged, 2013. 692–693.

16 Hajnik, Imre, *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt* [The Hungarian court system and the procedural law under the Árpád dynasty and the elected kings]. Budapest, 1899. (Reprinted in 2010) 406. Holub, József, *Zala megye története a középkorban* [History of Zala County in the Middle Ages] I. Pécs, 1929. 265–268. Cf. Eckhart, Ferenc, A *földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században* [Criminal jurisdiction of the landowners in the 16th and 17th centuries]. Budapest, 1954. 53–55.

case and accepted to submit themselves to their judgment. This conflict treatment method (*per modum arbitrii*) can be documented from the 13th century onward.[17]

Albert Vetési and Miklós Újlaki used this method. In 1468, the two landholders did not go to the county court or the Judge Royal with their grievances, but appointed eleven persons with the treatment of their collected complaints.

The elected judges started to work in a public place (*in loco communi*) designated by the landholders, in the village of Sóly, an estate of the Cistercian abbey of Zirc. The selected site was easily accessible, lying near Királyszentistván, Hajmáskér and Öskü, halfway between Veszprém and Palota. On 21 August, most likely after the morning mass, the judges heard the complainants, made their decisions and on the same day they prepared a register of them. The original register, authenticated with two pendent seals and five applied seals has, fortunately, survived.[18] Its importance is evidenced by the fact that the Veszprém Chapter made a copy of it three months later at the request of the bishop of Veszprém.[19]

To appreciate the value of this source, it is important to mention that relatively few charters remain extant from elected judges and this is the only original register to survive. Their decisions were usually preserved in other courts' publications or most likely in the charters of the 'places of authentication' like chapters and convents.[20] The importance of the register is increased by the fact that it records the complaints of both parties as well as the related judgments.

The structure of the register is clear and well-arranged. The introductory part gives us the definition of the genre (*registrum seu memoriale*), the subject, the date and the place. This is followed by a well-designed, brief description of the complaints, the investigation and the possible redress in 39 items. Of these, 15 items deal with the complaints of Újlaki's people, 23 with Vetési's and one item of mutual grievance. This series is interrupted after the fifth item by the oath and

---

17 Hajnik, A magyar bírósági szervezet. 408–411. Bertényi, Iván, "A mediáció és a nádori ítélőszék az Árpád-kori Magyarországon" [Mediation and the palatine's court in Hungary under the Árpád dynasty], In. *Társadalom – demokrácia – szolidaritás. Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére* [Society – Democracy – Solidarity. Essays in Honour of Andrea Kozáry]. Ed. Katalin Molnár. Budapest, 2013. 56–61.

18 Esztergomi Prímási Levéltár [Esztergom Primatical Archives], Arch. Saec. U-40. Photo: DF 248745.

19 VÉFL The Private Archives of the Veszprém Chapter, Charters, Hajmáskér 3. Photo: DF 200516.

20 Hajnik, A magyar bírósági szervezet, 410. The charter of Vasvár Chapter in 1459 mentions a sealed register of elected judges. The canon of Vasvár returning from the market town of Sárvár „mediante quodam registro sigillis nobilium inibi arbitrantium consignato iuxta tenorem et contenta eiusdem registri per omnia coram nobis est confessus". DL 45122. The charter is known from a copy made in 1464. Cited in: Eckhart, Franz, *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. In. MIÖG Ergänzungsband IX. Heft 2. Innsbruck, 1914. Cf. Idem, *Hiteleshelyek a középkori Magyarországon* [Places of authentication in medieval Hungary] *Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter*. Ed. Gábor Rokolya. Translated by Balázs Csókay, Gábor Dreska. (Bilingual edition) Budapest, 2012. 83.; 265.

the general part regulating the time, place and method of producing a witness. This part consists of two slightly different components: the first refers to Újlaki's people, while the second to those of Vetési. To introduce the regulations after the fifth item is logical, because that is the first item requiring a witness' testimony; later there are only brief references to it.[21] The final section contains the names of the 11 elected judges, three ecclesiastic and eight lay persons, and the general provisions in five items. The record finishes with the clause of corroboration and the date which only refers to the above mentioned date and place.

The list of the elected judges was led by Péter Csákvári, cantor canon of Veszprém, followed by two fellow canons. The lay judges were all landed nobles from Veszprém, Zala, Fejér, Tolna counties and another southern county. The lay judges' list was led by Miklós Unyomi who held estates in counties of Vas, Zala and Veszprém; and since the early 1440's served the bishop of Veszprém for nearly thirty years. He was the castellan of two episcopal fortresses (Sümeg and Veszprém) and vice-count (*vicecomes*) of Veszprém County, and was honored with the title 'count' (*comes*) several times.[22] Beside him László Hosszútóti held a major county office, he was the vice-count of the neighbouring Zala County.[23]

Though we do not know exactly who belonged to whom, we suggest that the bishop's men outnumbered the baron's. However, this question is not important, as they mutually accepted each other's candidates. They trusted them and did not fear a biased judgment. The judges had great legal experience and were familiar with the judicature. The three canons were skilled in both ecclesiastic and lay litigation. In the latter they gained experience in the course of lawsuits launched by the chapter of Veszprém as a landholder and also during the chapter's activities as a 'place of authentication', while the noble judges had gained practice in participating in the work of the county courts.

Elected judges dealt with a wide range of legal cases. The complaints can be classified into two main groups: transgressions and crimes against a person or against a property. The latter were in majority, as they made up nearly two-thirds of the cases. Harm caused to a person usually meant that someone had been beaten, wounded or even imprisoned. The most serious crime was homicide. The

---

[21] The method of oath-taking was regulated elsewhere too: this is revealed by a fragment from Lelesz. Kumorovitz, Bernát L., "Az eskü megítélésére vonatkozó XV. századi jogi jegyzettöredék" [A fifteenth century legal notice fragment on assessing the oath] = *Turul* 49, 1935, 102. On the oath see: Holub, Zala megye története I. 258–265.

[22] Csánki III. 192–193; 289, DL 44867, Engel, Pál, *Magyarország világi archontológiája* [The lay archontology of Hungary] 1301–1457. I–II. Budapest, 1996. I. 418.; 458. Horváth, Richárd, Veszprém megye tisztségviselői a középkorban [Officials of Veszprém County in the Middle Ages] (1458–1526). *Fons* 7 (2000) 253–254. Cf. Hőgyész, László, *Sümeg évszázadai* [Centuries of Sümeg]. Veszprém, 1989. 33–35.

[23] Holub, Zala megye története I. 471.

murder of three peasants and a priest belonged to this category. In one case the applicant suspected the defendants of intending to commit homicide. Lastly there was a case related to the moving of a peasant who, not knowing anything of the legal restrictions, left Veszprém to Palota.[24] This case had financial implications too, so it also included offenses against property.

In accordance with the national patterns, the most common offenses were driving off cattle (*abductio*) and seizure (*arrestatio*) of oxen.[25] Numerically, 32 animals are mentioned but in reality the actual number could be much higher. Horse theft barely featured among the complaints, which is an eloquent testimony to the fact that the oxen represented much greater value for the peasants than the horse.

The most serious offense was the plunder of an estate. Újlaki's peasants from Palota and Pét raided the bishop's estate in Szentistván and drove off the cattle. They caused much bigger devastation in Hajmáskér, when Újlaki's two noble retainers (*familiares*) and ten armed peasants (*manibus cum armatis*) looted the episcopal estate. The considerable damage caused to the local peasants was estimated at 47 forints.

About one third of the complaints raised were about stolen objects or money. The aim was the recovery of the stolen or confiscated goods and the money or objects lent. Usually small amounts of money and low value work-equipment (carriages, carts, barrels) or merchandise (fish) were involved, but occasionally the damages caused were of much greater value. Once, the bishop's noble retainer was attacked and robbed by Újlaki's peasants on his way to Veszprém (*in libera sua via*). They took his armor, two horses and equipment worth 43 forints. The last case is unique and related to agriculture: the complainant considered that the damage caused by some stray oxen in the prospective yield of his vineyard was about six barrels, for which of course the owner of the oxen had to pay.

The crimes in the outskirts of the settlements or in the settlements themselves – in their houses, market-places and streets – were mostly committed and suffered by the two landholders' peasants and noble retainers. The document recorded the names of the vast majority of them: we know 90 persons by name, including 16 noble retainers. Some of them were even involved in two cases; and there were some, too, who formed a warring party and were each other's indictees and victims. The manor's judge (*provisor curiae*) of Öskü was a suspect in three cases.

---

[24] Bónis, György, *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog* [Elements of Medieval Hungarian Law. Roman law, canon law, customary law]. Budapest, 1972. 196–197. Cf. Solymosi, László, *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon* [The new system of the landholder's annuities in Hungary in the 13th century]. Budapest, 1998. 102–110.

[25] Szabó, István, *A középkori magyar falu* [The Hungarian village in the Middle Ages]. Budapest, 1969. 176. For the interpretation of seizure (*arrestatio*) see Tringli, Segítők a hatalmaskodásokban, 701–704.

The industrial and commercial activities of the peasants are mainly referred to in Latin (*carnifex, lapicida, pellifex, sartor, sutor*) or designated with the Hungarian term *kalmár*. The term clerk (*litteratus*) is used to express the literacy of the bishop's two noble retainers.

The elected judges questioned the parties, examined the complaints and came to a decision after a short consideration. In ten cases (one-quarter of the total) the trial was closed immediately with the judgment. There were several ways for doing so: the plaintiff's withdrawal, the obsolescence of the case (one case was 9 years old) or some other reason eliminated the lawsuit. In other cases the suspect was acquitted. It also happened that the court declared itself incompetent. One person was sentenced to death and confiscation of property (*in capite et rebus condempnatus*). In one occasion the court ordered the return of the unlawfully apprehended eight oxen.

In accordance with the general practice, in three-quarters of the cases the court decided who must swear an oath and who must produce a witness testimony. The court also decided where and when this should happen. The oath-taking (*sacramentum, iuramentum*) and the questioning of the witnesses took place in the presence of the noble judge (*iudex nobelium*) usually in Sóly.

In more than half the complaints the court ordered oath-taking. Usually the defendants themselves, but sometimes the applicants as well, were required to take an oath. However, in one case an exemption was made: not one of the litigants but three local people including the judge of the village were asked to take an oath. According to the number of the defendants and the claimants, usually one person was sentenced to take an oath. It was exceptional that in one case of Hajmáskér and another one of Pét, all of the local tenant landholder peasants had to swear an oath. Those who were sentenced to oath usually did it alone. Rarely, according to the court's decision, they had to appear on the site with five, thirty-nine or forty-nine other people. In two cases the judges sentenced oath-taking conditionally: if the defendants were willing to give back the stolen oxen, oath-taking was not required.

The social status of the oath-companions was regulated only occasionally. Only one noble retainer of Újlaki was required to swear the oath with noble companions. On other occasions, one relied on the everyday practice and the oath taker chose his companions from the same social status as his own.

The court ordered witness testimony (*attestatio*) only in six cases, naming 15 witnesses. Usually the court appointed three witnesses, who were generally peasants, rarely noble persons. Exceptionally, a widow was also assigned as a witness, she was the only woman mentioned in the register. The individuals chosen usually had to testify only once. However a noble witness had to do it three times because he was the noble judge at the time when the crimes were committed.

In a special case, the sellers of oxen, being the guarantors of the sale, were forced to face trial. To settle the dispute, the elected judges used the institution of warranty (*evictio*) originating in Roman law, but also familiar in the Hungarian legal system since the 13th century. It was customary that the seller assumed warranty or financial responsibility so that in the case of a lawsuit the customer should not sustain a loss.[26] As in this case the ownership of the purchased oxen became controversial, the sellers had to answer for this.

After the decisions were made, the elected judges made some additional provisions specifying that in the future the two landholders and their noble retainers and peasants should live in peace and amity.

In the first place, it was recorded that the peasants of the landholders can confiscate goods only in public places (*in loco communi*) and only in the presence of the authorized county judges. This became forbidden in the estates of their own landlords.

Furthermore, it was decided that if the landholders' castellans, bailiffs (*officiales*) or peasants were to cause harm to each other, the castellans and bailiffs must inform each other by the authorized noble judge to treat their conflict with the involvement of credible persons. If the castellans and bailiffs were unable to come to an agreement, the matter had to be rectified by the county court. If the court's decision was not acceptable to both parties, the case would be presented to the royal court with a letter from the county court.

The judges also ordered that if the parties had fulfilled the judgments, they had to give each other a safe conduct for all the harms, injuries and arbitraries caused. Their recent and former provisions had to be approved with an authenticated charter. Those who failed to do so had to pay a penalty sum and the other party may act against him according to the custom of the country. To enforce this, the bishop and the baron swore an oath in person in front of the elected judges, and a penalty was levied. Although the amount is unknown, it probably did not exceed 3 marks.

Although the relocating of peasants was scarcely mentioned among the cases, due to its frequency and importance the judges ordered that the peasants willing to do so must not be moved from their places by the landholders, castellans and bailiffs against the laws and customs of the country.[27]

---

[26] Hajnik, A magyar bírósági szervezet, 171–172.; Bónis, Középkori jogunk elemei, 98–99; Solymosi, László, "Weingut und Urkundenausstellung im mittelalterlichen Ungarn", = *Archiv für Diplomatik* 57, 2011, 403–404.

[27] King Matthias Corvinus' letter of order in 1466 stated the essence of the custom as follows: „antiqua huius regni nostri Hungarie consuetudine dictante quilibet iobagio et iobagionalis condicionis homo in quorumcumque vestrum possessionibus residens habita licentia iustoque terragio deposito et aliis debitis suis persolutis ad possessiones aliorum liberam habeat rece-

Finally, in addition to those discussed, the court invalidated any other cases of injustice and enmity that happened between the two landholders, their noble retainers and peasants in Veszprém and Fejér Counties.

From this snapshot of the register, it can be concluded that the bishop's peasants were much more defenseless than the people of Miklós Újlaki. The Újlaki estate's two fortresses in Palota and Öskü presented both a threat to the outlanders and a protection for their own people, while the bishop's castle in Veszprém was too far away to fulfill such a function.

Although the elected court accelerated the redress of grievances, its activity did not overrule the county's legal system. Oaths were sworn in front of the noble judge, who also questioned witnesses. The county's authorities issued a charter on both, and the operation of the county became much more efficient.

It was important to regulate the oath and the witness testimony and to set out general principles not only for practical purposes, but also because there was not even a single custom or unified legal practice in existence.[28] Werbőczy's Tripartitum, the collection of the country's customary law, was published half a century later to form a basis for the legal system.

Fig 1. The coat of arms of Albert Vetési, Bishop of Veszprém on his charter from 1476 (Private Archives of the Veszprém Chapter, Veszprém oppidum 58.)

dendi facultatem". DL 98082. A law in 1458 contained the same stipulation. *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1458–1490.* Francisci Döry collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. Budapest, 1989. 86–87 (article 15).

28 Bónis, Középkori jogunk elemei, 210–222.

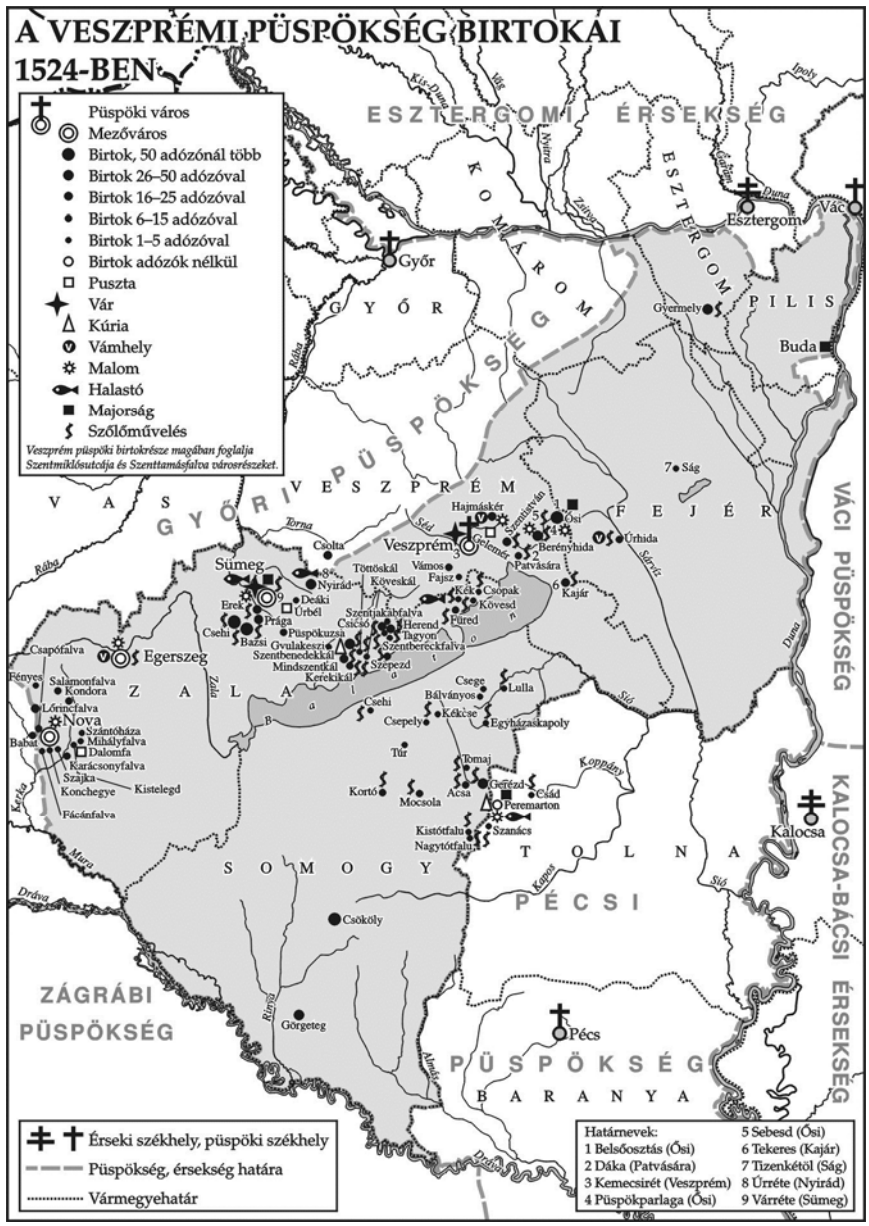

Fig. 2. The estates of the Veszprém episcopate in 1524

Fig. 3. The estates of the Újlaki family at the end of the Middle Ages

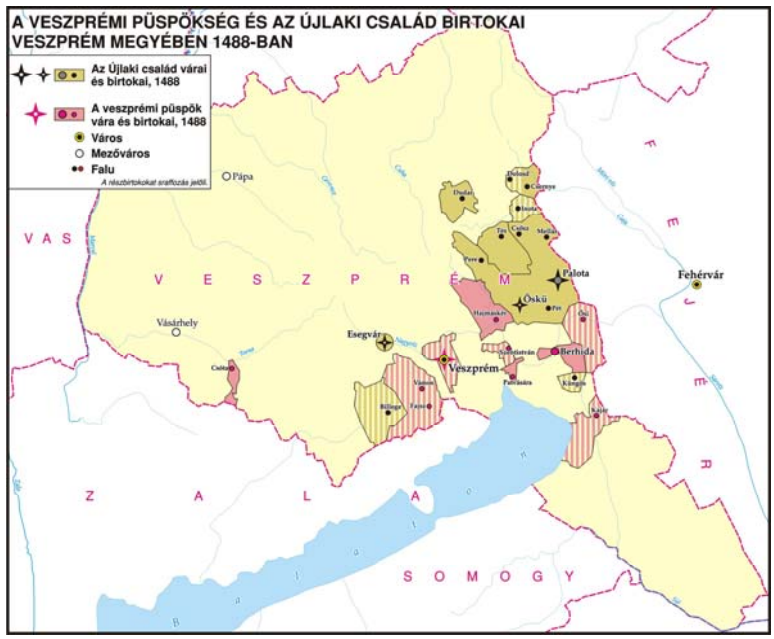

Fig. 4. The estates of the Veszprém episcopate and the Újlaki family in Veszprém County in 1488

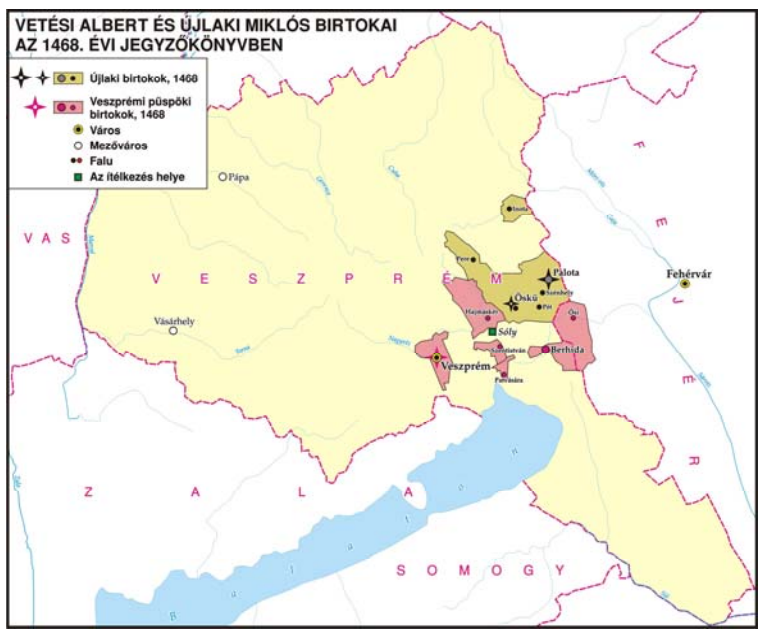

Fig. 5. The estates of Albert Vetési and Miklós Újlaki in the 1468 register

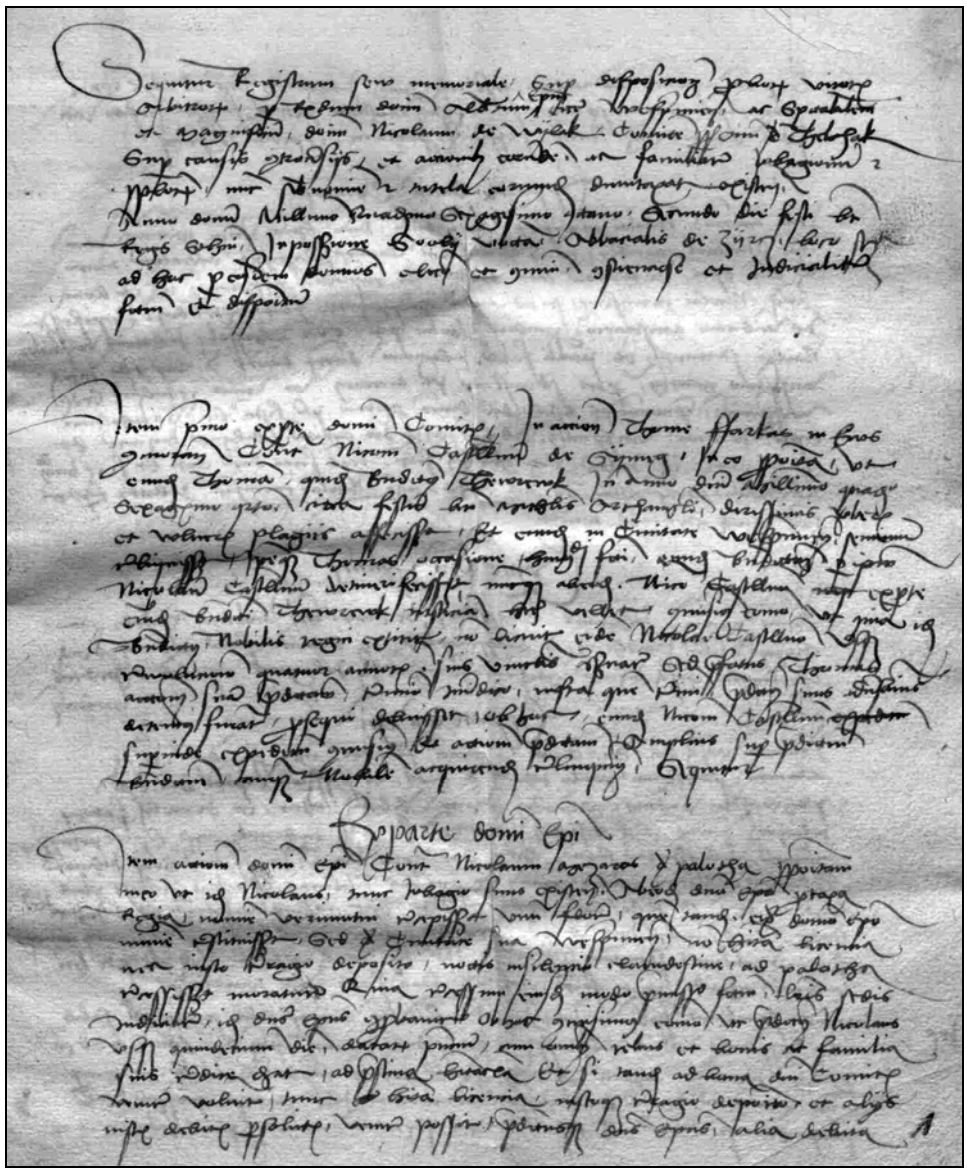

Fig. 6. The first page of the 1468 register

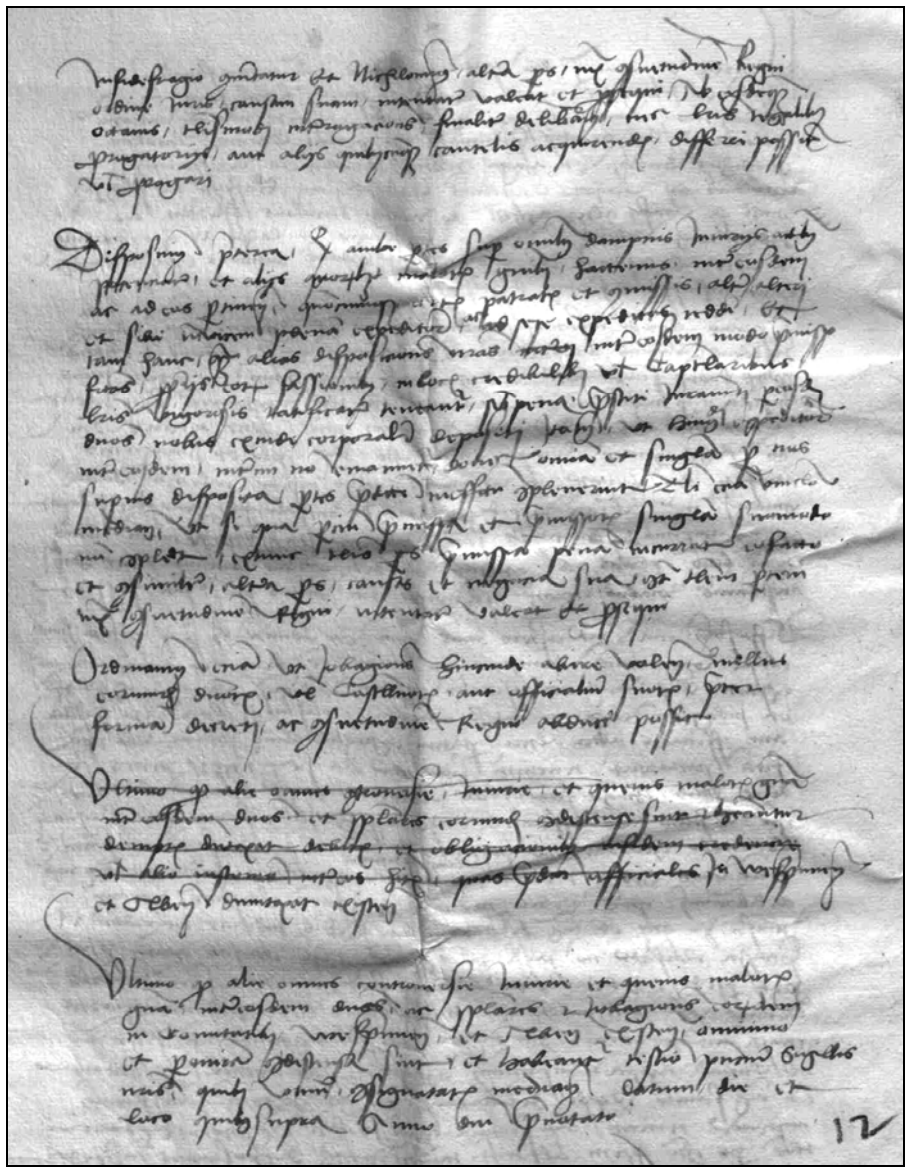

Fig. 7. The last page of the 1468 register

ISTVÁN DRASKÓCZY

DIE FAMILIE SZAPOLYAI UND DER HANDEL IN OBERUNGARN AM ANFANG DES 16. JAHRHUNDERTS (KRAKAU UND OFEN)

Die Familie Szapolyai war die reichste Familie unter den Magnaten im Königreich Ungarn in den ersten drei Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts. Stephan Szapolyai war Palatin Ungarns am Ende des 15. Jahrhunderts, sein Sohn, Johann Szapolyai Woiwod Siebenbürgens zwischen 1510–1526, und später König Ungarns (1526–1540).

1490 hat Stephan Szapolyai den größten Teil der Dreißigstzölle des Königreichs zum Pfand bekommen. Auch nach seinem Tod blieben in der Hand der Familie die einigen wichtigen Dreißigstämter Nordungarns, wie z. B. Trentschin, Sillein, Tyrnau. 1505–1507 hat sich die Familie das Herrschaftsgut Arwa (Orava) mit dem Arwaer Dreißigstzoll erworben. Diese oben genannten Zollämter waren wichtig, weil dort wurde der Handel zwischen Böhmen, Schlesien, Polen und Ungarn verzollt. Die Familie Szapolyai konnte so einen Teil des Verkehrs zwischen Ungarn und Polen, und den ganzen Handel zwischen Schlesien/ Böhmen und Ungarn kontrollieren.[1]

In 14–15. Jahrhundert wurde vor allem das in der Zips und im Komitat Gömör gewonnene Kupfer nach Krakau geliefert, aber ein geringeres Teil des Kupfers aus Neusohl fand ebenfalls Aufnahmemarkt in der polnischen Hauptstadt. Die Situation hat sich dank der Gesellschaft Fugger-Thurzo verändert. Wie bekannt, 1495 haben Johann Thurzo und Jakob Fugger Verträge miteinander abgeschlossen. Mit der Hilfe der technischen Kenntnisse von Thurzo im Bergbau und des Geldes der Fugger konnte der Kupferbergbau in Neusohl zum Aufblühen gebracht werden. Von Neusohl wurde Kupfer nach Krakau, Schlesien, Venedig, usw. transportiert. Das Kupfer gelangte Breslau und Krakau über die Pässe der

---

[1] Engel, Pál, „A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században", In. Csukovits Enikő (ed.), Ders., *Honor, vár, ispánság, válogatott tanulmányok*. Budapest, 2003, 67.;. Neumann, Tibor, „A gróf és a herceg magánháborúja. (Szapolyai István és Corvin János harca a liptói hercegségért), = *Századok*, 148, 2014, 422–423.; Draskóczy, István, „A királyi jövedelmek a 16. század elején Magyarországon", In. Manhercz, Orsolya (ed.), *Historia critica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Budapest, 2014, 81. Der Dreißigstzoll war ein Außenhandelszoll, woraus sich der König ansehnliche Einkünfte erhoffen konnte.

Karpathen, d. h. Jablunka-Pass und die Pässe im Komitat Arwa. [2] Wir wissen, dass das Kupfer von Neusohl auch deshalb wertvoll war, weil es auch Silber enthielt. Aus dem Kupfer wurde Silber in der Saigethütten entzogen. Johann Thurzo ließ in der Nähe von Neusohl eine Saigerhütte bauen.[3]

Die Thurzos, als Bürger von Neusohl genoßen für sich und Ihre Waren Zollfreiheit in ganz Ungarn, aber die Bürger konnten diese Freiheit nicht immer durchgesetzt werden.[4] Sie mussten natürlich die Dreißigstzölle bezahlen. So haben die Thurzos, wo sie konnten, Vereinbarungen mit den Grundbesitzern, d. h. mit den Eigentümern der Zölle getroffen. Für die Sicherheit der Transporte war es wichtig mit den Inhabern der *Grundbesitze* auf gutem Fuß zu stehen.[5]

Im Jahre 1496 hat Johann Thurzo mit Stephan Szapolyai vereinbart, bei den Zöllen und Dreißigstzöllen der Szapolyais für Kupfer, Blei und anderen Waren eine Pauschalsumme jährlich zu bezahlen. Das Unternehmen hat ja die Summe jährlich bezahlt, so gab es ein gutes Verhältnis zwischen die Thurzo-Fugger Gesellschaft und die Szapolyais. In den Abrechnungen der Jahre 1494–1499 figurierte Stephan Szapolyai nur mit einer Jahressumme 300 Goldgulden. In der Zeit zwischen 1500 und 1504 hat der Faktor von Neusohl insgesamt 3900 Goldgulden für die Familie Szapolyai bezahlt, d. h. ungefähr 1000 Goldgulden pro Jahr. Die Erklärung für die Steigerung der Summe ist darin zu suchen, dass die Menge des aus Polen eingeführten Bleies und des aus Ungarn ausgeführten Kupfers vergrößert wurde.[6]

Zwischen 1505–1507 wurden die Burgdomänen von Likawa und Arwa mit dem Dreißigstamt in Arwa die Besitztümer von Szapolyai. Ein großer Teil des nach Krakau transportierten Kupfers verließ das Land über das Komitat Arwa.[7] Im Januar 1508 hat Johann Thurzo mit der Witwe von Stephan Szapolyai, Herzogin Hedwig vereinbart, dass den Pauschalbetrag 2200 Goldgulden ausmachen

---

2 Halaga, Ondrej, *Košice–Balt*. Košice, 1975. 168–182.; Probszt von, Günther, *Die niederungarischen Bergstädte. Ihr Entwicklung und wirtschaftliche Bedeutung bis zum Übergang an das Haus Habsburg (1546)*, München, 1966, 253–259.; Carter, Francis William, *Trade and Urban Development in Poland. An economic geography of Krakow, from its origins to 1795*. Cambridge, 1994. 115–118.

3 Kalus, Peter, *Die Fugger in der Slowakei.* Augsburg, 1999. 51–62.

4 DF 280 712 (BB. 4–61), DF 273 045. (BB. Stadtbuch); Wenzel, Gusztáv, *Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a nagylucsei Dóczyakkal, 1494–1548.* Budapest, 1876. passim.; Vgl. Pór, Antal, Háborúság Esztergom város és az esztergomi káptalan közt a vám miatt, = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 11, 1904, 195–196.

5 Jansen, Max, *Jakob Fugger der Reiche*. Leipzig, 1910. 139–142.

6 OSZK Kézirattár (Handschriftensammlung) F 316. 83/1.; Jansen, Jakob Fugger, 139.; Pölnitz von, Götz, *Jakob Fugger*. I–III. Tübingen, 1958–1971. II. 114.

7 Pölnitz, Jakob Fugger (wie Anm. 6.), II. 105.; Westermann, Ekkehard – Denzel, A. Markus, *Das Kaufmannsnotizbuch des Matthäus Schwarz aus Augsburg von 1548*. Stuttgart, 2011. 200–201.

wird. Nachdem König Ludwig II. die Güter der Gesellschaft in Ungarn beschlagnahmt hatte (1525), hat der Beauftragte des Königs nur 1300 Goldgulden für die Familie Szapolyai bezahlt. Aber in der Zeit (1525–1526), wo der König die Kupferbergwerke von Thurzo und Fugger besaß, ist die Kupferproduktion und auch die Exportierung des Kupfers zurückgegangen.[8] Man kann also sagen, dass die Vereinbarung mit der Gesellschaft für die Familie Szapolyai ein gutes Geschäft war.

Aus einer auf 1535 datierten Urkunde können wir darauf schließen, dass János Thurzó irgendwann am Ende des 15. Jahrhunderts den oben erwähnten Handelsweg in Ordnung bringen ließ. Es hat den Anschein, dass der Hauptverkehrweg im Komitat Arwa nach Polen damals nicht auf der heutigen Hauptstraße verlief. Statt dessen bogen die Fuhrleute am Turdossin oder am Dorf Jablonka nach Osten ab und fuhren so nach Polen weiter. Der Weg führte nach Neumarkt (Polen). Man brachte aber die Kupfertransporte nicht in diese Stadt hinein, sondern bog bei Dlugopolje nach Norden und beförderte die Ware über Meyslanitz nach Krakau. Die Thurzós und Fuggers ließen auch die ungarische und polnische Strecke des Weges verbessern, und wenn wir an unsere Daten glauben können, hielten sie auch regelmäßig instand. Dieser Tatsache ist es wohl zu verdanken, dass man die Ware nicht nur auf Tragpferde, sondern auch auf Wagen und Schlitten lud.[9] Im Marktflecken Turdossin errichtete das Unternehmen Fugger-Thurzó ein Magazin, wo das Blei und das Kupfer gelagert wurde. Man stellte sogar eine für das Wiegen der beiden Metalle geeignete Waage auf.[10]

Die Bewohner der Komitate Arwa, Turz und Liptau fuhren regelmäßig auf diesem Weg für Salz nach Wieliczka in Polen. Es kam vor, dass man von Ungarn wegen des schlechten Zustands der Wege nach Wieliczka nicht fahren konnte. Das ungünstige Wetter richtete nämlich trotz der ständigen Instandhaltung oft alles zugrunde, was bis dahin aufgebaut worden war. Es kann beobachtet werden, dass die Bauern besonders im Winter gern für Salz nach Wieliczka fuhren. Da konnten sie nämlich den wertvollen Artikel auf Schlitten nach Ungarn befördern, der zu dieser Zeit offenbar als sicheres Transportmittel galt.[11]

---

[8] Jansen, Jakob Fugger (wie Anm. 5.), 152.; Ratkoš, Peter (ed.), *Dokumenty k banickemu povstavinu na Slovensku (1525–1526)*. Bratislava, 1957. 297, 466.

[9] Pölnitz, Anton Fugger. I. 602, 677.; Wyrozumska, Božena, *Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku*. Wroclaw–Warszawa–Kraków–Gdansk, 1977. 71–72, 75–78; Klein, Bohuš, „Prispevok k historicko-geografickej lokalizácii cestnejsiete Zvolenského komitatu", = *Vlastivedný Zbornik Považia* 15, 1985, 105.

[10] *Materialy źródłowe do dziejów osadnictwa górnej Orawy*. Ed. Władisław Semkowicz. I. Zakopane, 1932, 10.

[11] Kučera, Matuš, „Polsko–slovensky obchod so solou do konca 16. storočia". = *Slovanské študie VII. Historia*. Bratislava, 1965. 118–119.

Die Szapolyais wollten möglichst hohe Einnahmen von ihren Zöllen und Dreißigsten haben, so waren sie interessiert an der Erhöhung des Handels. Damit ist zu erklären, dass sie einen neuen Weg durch Komitat Arwa eröffnet haben. Johann Szapolyai ließ die Täler aufschütten und durch Berghang und Felsen neue Wege bahnen. Die erste Nachricht über den neuen Weg stammt aus dem Jahre 1510, die Bauarbeiten begannen also vermutlich zwischen 1507 und 1510. Im Jahre 1514 wurde der Weg schon benutzt.[12]

Nach den Gegnern des neuen Weges, den Bürgern von Kaschau hätte ursprünglich ein einziger Pfad in diese Richtung geführt, auf dem mit Pferd oder zu Fuß Lebensmittel in die Bergstädte befördert worden wäre, der Gutsherr habe also kein Recht auf diesen Schritt gehabt. Man würde im ersten Augenblick daran denken, dass der Gutsherr den oben genannten, von dem Marktflecken Arwa nach Polen führenden Weg erweitern ließ. Nach einem im Jahre 1520 durchgeführten Untersuchung handelte es sich aber nicht um diesen, sondern um einen anderen Weg, der von Turdossin durch den Wald nach dem in Polen liegenden Zywetz führte.[13] Der Gutsherr ließ also neben den bis dahin einzigen öffentlichen Weg einen neuen bauen. Die im Verlauf der Untersuchung befragten alten Zeugen erklärten, dass sie den von Turdossin bis zum polnischen Städtchen führenden Weg regelmäßig benutzt hätten und dass dieser immer *via publica, libera via* gewesen wäre, auf dem Kupfer, Blei, Fisch, Tuch und Salz befördert worden wären. Der größte Besitzer der Region war die Familie Szapolyai, so entstanden solche Zeugenaussagen, die ihren Erwartungen entsprachen. Tatsache ist zugleich, dass die geographische Lage von Zywetz günstig war, sobald nämlich der neue öffentliche Weg fertig wurde, konnte das Blei vom polnischen Bergbaugebiet nach Ungarn darauf befördert werden, konnte man das Kupfer auf dem Land, mit Wagen von dieser Kleinstadt mit Ausweichung von Krakau über Tschenstochau nach Thorn und von dort nach Danzig transportieren. So musste die Waren etwas weniger fahren, als wenn man sie über Krakau befördert, oder einen Umweg nach Schlesien gemacht hätte. Im letzteren Fall hätte man den weiter westlich liegenden Jablunka-Pass überqueren müssen. Nebenbei bemerkt, dass die Fugger-Thurzo Gesellschaft in dem polnischen Bleibergbau (in Olkusz) Interesse hatte. Aus Breslau konnte man u. a. durch diese Kleinstadt nach Ungarn verschiedene Tuchwaren liefern.[14]

---

[12] DF 217 010 (Bardejov 4115.), 217 030 (Bardejov 4133.), 229 379 (Prešov 811.), 269 268 (AMK D-55), 269 290 (AMK E-20), 269 291 (AMK E-21)

[13] Materialy (wie Anm. 10.), 7–10.; DF 217 009 (Bardejov 4114.), 217 010 (Bardejov 4115.), 217 030 (Bardejov 4133), 229 379 (Prešov 811.) .

[14] Gárdonyi, Albert, „Felső-Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban", = *Közgazdasági Szemle*, 32, 1908, 194–195.; Carter, Trade, (wie Anm. 2.), 95–96.; Wyrozumska, Drogi, (wie Anm. 9.), 82, 87.; Pölnitz, *Jakob Fugger* (wie Anm. 6.), II. 40.; Molenda, Danuta, „Investments in Ore Mining in Poland from the 13th to the 17th centuries", = *The Journal of European*

Der Wegebau im Komitat Arwa stand im Gegensatz zu den Interessen der Stadt Kaschau. Von Polen führten die wichtigsten Handelswege über die Zips und das Komitat Scharosch. Von der Zips oder von Scharosch mussten die polnischen Kaufleute nach Kaschau fahren, da die Stadt über das Stapelrecht verfügte. Kaschau erstrebte die Monopolisierung des Handels zwischen Ungarn und Polen. Die Polen waren verpflichtet ihre Waren hier zum Kauf anzubieten und durften ins Landesinnere nicht weitergehen.[15] Wie bekannt, waren die Polen bestrebt das Stapelrecht umzufahren, indem sie alternative Handelswege suchten. So reisten sie über Sztropkó, Humenau, Munkatsch, wogegen die Stadt Kaschau protestierte.[16]

Von diesem Gesichtspunkt aus ist es nicht überraschend, dass Kaschau sofort sein Wort gegen den neuen Weg erhob, obwohl Arwa weit entfernt von ihm lag. Die Kaschauer waren der Meinung, dass man auf dem neuen Weg die Hauptstadt des Landes, Ofen unmittelbar, also mit Ausweichung von Kaschau habe erreichen können. Es ist kein Zufall, dass sie schon im Jahre 1510 die am polnischen Handel interessierten Städte (Preschau, Bartfeld) zu einer Beratung zusammenriefen. Kaschau protestierte im Jahre 1514 gegen den Bau und auch gegen das Vornehmen von Szapolyai.[17] Kaschau hatte recht. Nachdem nämlich der Hauptweg von Arwa in entsprechendem Zustand gehalten worden war, hat man von Krakau nach Ofen mit grossen Wagen wirklich leichter fahren können.

1511 wandten sich die Tavernikalstädte an den Herrscher mit dem Wunsch, er möge gegen die Benutzer von den falschen Wegen in Oberungarn, die nicht nur Kaschau umgingen, sondern auch den Dreißigstzoll an den König nicht bezahlten.[18] Dieses Verfahren war also weit verbreitet. Die Benutzung dieser Schleichwege wurde vom Herrscher vergeblich verboten, und die Jagiellonen Könige von Ungarn haben die Privilegien von Kaschau regelmäßig befestigt.[19]

Es hat den Anschein, dass die Affäre des neuen Weges in eine Feindschaft zwischen Kaschau und der Familie Szapolyai überging. Die Stadt wollte bewir-

---

Economic History 5, 1976, 165. Über den Textilhandel von Breslau nach Krakau und Kleinpolen vgl. Myśliwski, Grzegorz, „Wirtschaftsleben an der hohen Straße. Zu den wirtschaftlichen Kontakten Breslaus mit Krakau und anderen kleinpolnischen Städten", In. Mühle, Eduard (ed.), *Breslau und Krakau im Hoch- und Spätmittelalter. Stadtgestalt–Wohnraum–Lebensstil*, Köln–Weimar–Wien, 2014. 200–201.

15 Draskóczy, István: „Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján. Kassa kiváltságai és borkereskedelme", In. Benyák, Zoltán – Benyák, Ferenc (ed.), *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Budapest, 2002. 115–130, 379–382.

16 Farkas, Róbert, *Kassa árumegállító joga*. Kassa, 1893, 19–27.

17 DF 217 010 (Bardejov 4115.), 217 030 (Bardejov 4133.), 229 379 (Prešov 811.), 269 268 (AMK D-55), 269 290 (AMK E-20), 269 291 (AMK E-21)

18 DF 243 327 (AMB 5283.).

19 Farkas, Kassa, (wie Anm. 10.), 19–27. ; Weisz, Boglárka, *Vásárok és lerakatok a középkori magyar királyságban.* Budapest, 2012. 91–97.

ken, dass die Kaufleute nicht durch die im Besitz der Familie Szapolyai stehenden Dreißigstämter ins Land eintreten, bzw. ihre Waren nicht dort verzollen lassen. Hier können wir an die im Besitz von Szapolyai bestandenen Dreißigstämter (z. B. Arwa) denken.[20]

Im Jahre 1516 nahmen die Kaschauer in der Nähe von Schmöllnitz einen Tuchhändler, Michael Spiss aus Krakau fest, der auf dem Turdossiner Weg nach Ungarn hereingefahren war, und sieben Ballen Görlitzer Tuch auf seinem Wagen hatte. Der Krakauer Bürger, der in Erlau (Ungarn) geboren wurde, besuchte oft Ungarn. So hat er auch in der ungarischen Hauptstadt, Ofen Geschäfte abgeschlossen. 1508–1520 lieferte er dem ungarischem Hof auf Kredit Waren. Sein Geschäftspartner, Erasmus Benck hat einmal der Stadt Bartfeld in Ofen 632 Goldgulden Darlehen gewährt. Spiss gewährte den Bergleuten von Zips und Gömör Kredite. 1527 lieferte er Blei der Münzstätte von Kaschau. Nach dem Tod von Johann Thurzó hat er seine Witwe geheiratet. Er vertrat 1519 die Stadt Krakau im polnischen Landtag (Sejm). Nebenbei war er Schulteiß der bei der ungarisch-polnischen Grenze liegenden Stadt, Neumarkt.[21]

Nicht weniger bedeutend war die Familie Benck in Krakau. Sie gehörten zu den reichten Patriziern der Stadt. Sie besaßen Häuser in Leutschau und Kaschau, ein Bergwerk in Göllnitz. Erasmus Benck war häufig in Ofen. Er hatte gute Geschäftskontakte zur Famlie Krupeck aus Krakau, die ebenfalls ein Haus in Kaschau besaß.[22]

Es ist schwer zu glauben, dass Spiss nicht gewusst hätte, welche Vorrechte Kaschau besaß. Er ist durch Komitat Arwa nach Ungarn gefahren, weil er Kaschau umgehen wollte.

---

[20] Neumann, Tibor (ed.), *A Szapolyai család okmánytára I. Levelek és oklevelek (1458–1526)*. Budapest, 2012. 343.

[21] Sroka, Stanisław A. (ed.), *Dokumenty polskie z archiwów dawnego królestwa Węgier*... I–V. Kraków, 1998–2012. IV. 772.sz.,; Kubinyi, András, „Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban", In. Ders., *Tanulmányok Budapest középkori történetéről.* I–II. Eds. Kenyeres, István – Kis, Péter – Sasfi, Csaba. Budapest, 2009. I. 346–347.; Kollmann, Örs László, „Szempontok az észak-gömöri központi helyek középkori és kora-újkori fejlődésének vizsgálatához", In. Neumann, Tibor (ed.), *Analecta mediaevalia II. Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest, 2004, 150.; Noga, Zdisław, „Relations between Krakow and Košice in the 16th Century", In. Hajduová, Mária – Bartoš, Martin (ed.), *Košice in the Coordinates of European History*. Košice, 2013, 139. Pieradzka, Krystyna, *Handel Krakowa z węgrami w XVI wieku*. Kraków, 1935. Die Übersetzung des Buches ins Deutsch ist in Maschinenschrift in der Széchényi-Bibliothek (Budapest) vorhanden. Wir beziehen uns auf diese deutschsprachige Variante: Ders, *Der Handel Krakaus mit Ungarn im XVI. Jahrhundert*, Berlin, 1942. 29, 34–35, 56.

[22] *Dokumenty polskie* (wie Anm. 21), V. 1025.sz.; Noga (wie Anm. 21.), 141–142.; Kollmann (wie Anm. 21.), 148–149.

Schmöllnitz liegt weit entfernt von Arwa, im südlichen Teil des Komitats Zips. In diese Gegend fuhr man seit dem 13. Jahrhundert von Polen durch die im Komitat Zips liegende ungarische Grenzstadt, Lublau, und das Kupfer und das Eisen der Bergbaugebiete von Zips und Gömör wurden ebenfalls durch Lublau aus Ungarn ausgeführt.[23] Man benutzte also nicht den durch Arwa führenden Weg.

Der Fall selbst deutet aber darauf hin, dass die Angst der Kaschauer nicht unbegründet war, da die Polen durch Arwa auch in diejenigen Regionen Waren, u. a. Tuch befördern konnten, die in den weiteren Anziehungskreis von Kaschau gehörten. Es ist überraschend, dass Kaschau die Kaufleute auch so weit von der Stadt überwachen konnte. Das war so möglich, dass das ganze Hauptdreißigstamt von Kaschau samt seiner Filialen (u. a. Lublau) zu dieser Zeit von der Stadt gepachtet wurde, wodurch diese den Warenverkehr des ganzen Distrikts des Kaschauer Hauptdreißigstamtes, d. h. des nordöstlichen Teils des Landes unter Kontrolle hatte. Die Pacht ermöglichte es also, dass man sich auf das Stapelrecht berufend die von der Stadt weit entfernt fahrenden Kaufleute aufhalten und nach Kaschau zwingen konnte.[24]

Es scheint die Straßen im mittelalterlichen Komitat Arwa früher nicht in den Zustand gewesen zu sein, dass man mit den grossen Wagen darauf hätte verkehren können. Dieser Umstand erklärt, dass die Straße, die durch Kaschau führte, der Hauptverkehrsweg wurde. Als wir diese Fragen prüfen, dürfen wir natürlich die andere Gesichtspunkte nicht vergessen, wie z. B. die Privilegien der Stadt und den Gesichtspunkt, dass sich enge Beziehungen zwischen Krakau und Kaschau seit dem Anfang des 14. Jahrhunderts entwickelt haben.[25]

Die neue Straße war eine der Straßen, die die ungarischen und polnischen Kaufleute benützt haben um den Stapelplatz von Kaschau umzugehen. Dieser Umstand zeigt, dass Kaschau schwach war um die ungarisch-polnische Warentransporte ausschließlich monopoliseren zu können, und die Polen waren an den direkten Beziehungen zu den Bürgern von Ofen interessiert.[26] Die Tatsache, dass

---

[23] DF 269 268 (AM D-55). ; Domanovszky, Sándor, *A szepesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért*. Budapest, 1922, 13. Die Bergstädte Göllnitz, Schmöllnitz gehörten der Familie Szapolyai (*A Szapolyai család* – wie Am. 20.–105, 262–263, 430, DL 71 530.).

[24] Ifj. Kemény Lajos: „A kassai harmincad története", = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1, 1894, 303–306.; Farkas, Kassa, (wie Anm. 10.), 19–27.

[25] Fügedi, Erik, „Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jahrhunderts", = *Studia Slavica* 2, 1956, 204, 206–210.; Noga, Relations, (wie Anm. 21.), 138–144.; Sroka, Stanisław A., „The Correspondence of Kraków with Košice in the Middle Ages", In. *Košice in the Coordinates* (ie Anm. 21.), 74–78.

[26] Nicolaus Olahus, *Hungaria et Athila*. Ediderunt Colomanus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Budapest, 1938. 10, 20.: „Oppidum ipsum Budense celebre est Italis, Germanis, Polonis et nostra hac aetate Turcis mercatoribus eo confluentibus veluti ad totius Hungariae emporium".

die sogenannten Schleichwege in Oberungarn oft benutzt wurden, zeigt, dass die ökonomischen Interessen die juristischen Regeln übertroffen haben. Auch wenn Kaschau die meisten polnischen Händler zwingen konnten das Stapelrecht der Stadt zu beachten.

Die polnischen Kaufleute konnten auch dadurch nach Ofen fahren, und dort Geschäfte abwickeln, dass sie Bürger einer ungarischen Stadt, vor allen Bürger von Kaschau geworden sind. Wenn jemand Bürgerrechte erworben hat, wurde er den Privilegien der Stadt teilhaftig. Wir wissen, dass Krakauer Häuser in Kaschau kauften, und die Kaschauer das Gleiche taten in Krakau.[27]

Den wirtschaftlichen Ausgang des Streites kennen wir leider nicht. Im Jahre 1526 erlitt das ungarische Heer gegen die Türken eine vernichtende Niederlage. Die Stände wählten zwei Könige, von denen der eine Johann Szapolyai war. Die in unserem Beitrag behandelte Region fiel in den Landesteil des Gegenkönigs, Ferdinand von Habsburg. Leider wurde die ungarische Hauptstadt 1541 von der Türken besetzt, so war Ofen kein Mittelpunkt des Handels des Königreichs Ungarn.[28]

Unsere Fallstudie beleuchtet immerhin, wie eine Magnatenfamilie Ungarns den Außenhandel mit Polen zu beeinflussen versuchte, wobei sie sich einer der größten Handelsstädte und auch dem König widersetzte. Sie handelten nicht unter dem Einfluss wirtschaftspolitischer Motive. Davon, dass sie die verkehrsgeographische Lage von Arwa verbesserten, erhofften sie sich vielmehr einen Vermögenszuwachs.

ABKÜRZUNGEN

AMB	–	Archív Hlavného Mesta Bratislavy. Mesto Bratislava.
AMK	–	Arcív Mesta Košic.
Bardejov	–	Štatny Okresný Archív v Bardejove. Mesto Bardejov.
BB.	–	Štatny Archív v Banskej Bystrici, Pobočka Banská Bystrica
DF.	–	Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Diplomatikai fényképgyűjtemény (Budapest)
DL.	–	Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény (Budapest)
Prešov	–	Štatny Okresny Archív v Prešove. Mesto Prešov.

[27] Noga, Relations, (wie Anm. 21.), 141–142.

[28] Pálffy, Géza, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*, Budapest, 2009, 41–51, 148–149.

KONKORDANZ DER GEOGRAPHISEN NAMEN

Arwa (Slowakei)	–	Orava (sl.), Árva (ung.)
Bartfeld (Slowakei)	–	Bardejov (sl.), Bártfa (ung.)
Breslau (Polen)	–	Wrocław (pl.), Boroszló (ung.)
Danzig (Polen)	–	Gdansk (pol.), Dancka (ung.)
Dlugopolje (Polen)		
Erlau (Ungarn)	–	Eger (ung.)
Göllnitz (Slowakei)	–	Gelnica (sl.), Gölnicbánya (ung.)
Gömör (Komitat) (Slowakei)	–	Gemer (sl.), Gömör (ung.)
Humenau (Slowakei)	–	Humenné (sl.), Homonna (ung.)
Jablonka (Polen)	–	Jabłonka (pol.), Jablonka (ung.)
Krakau (Polen)	–	Kraków (pol.), Krakkó (ung.)
Kaschau (Slowakei)	–	Košice (sl.), Kassa (ung.)
Leutschau (Slowakei)	–	Levoča (sl.), Lőcse (ung.)
Likawa (Slowakei)	–	Likavka (sl.), Likava (ung.)
Liptau (Komitat)	–	Liptov (sl.), Liptó (ung.)
Lublau (Slowakei)	–	Stará Lubovňa (sl.), Lubló (ung.)
Meyslanitz (Polen)	–	Myślenice (pol.)
Munkatsch (Ukrainen)	–	Mukacsevo (ukr.), Munkács (ung.)
Neumarkt (Polen)	–	Nowy Targ (pol.)
Neusohl (Slowakei)	–	Banská Bystrica (sl.), Besztercebánya (ung.)
Ofen (Ungarn)	–	Buda (ung.)
Preschau (Slowakei)	–	Prešov (sl.) ,Eperjes (ung.)
Sillein (Slowakei)	–	Žilina (sl.), Zsolna (ung.)
Scharosch (Komitat) (Slowakei)	–	Šariš (s.), Sáros (ung.)
Schmöllnitz (Slowakei)	–	Smolnik (sl.), Szomolnok (ung.)
Sztropkó (Slowakei)	–	Stropkov (sl.), Sztropkó (ung.)
Thorn (Polen)	–	Toruń (pol.)
Trentschin (Slowakei)	–	Trenčin (sl.), Trencsén (ung.)
Tschenstochau (Polen)	–	Częstochowa (pl.)
Turdossin (Slowakei)	–	Tvrdošin (sl.), Turdossin (ung.)
Turz (Komitat) (Slowakei)	–	Turec (sl.), Turóc (ung.)
Tyrnau Slowakei)	–	Trnava (sl.), Nagyszombat (ung.)
Venedig (Italien)	–	Venezia (it.)
Wieliczka (Polen)		
Zips (Komitat) (Slowakei)	–	Spiš (sl.), Szepes (ung.)
Zywetz Polen)	–	Żywiec (pol.)

ATTILA GYÖRKÖS[*]

AVENTURIER SANS SCRUPULES OU HÉROS NATIONAL? LA CARRIÈRE DE CHRISTOPHE FRANGEPAN, ARISTOCRATE DE LA RENAISSANCE

Christophe Frangepan fut un des rares magnats hongrois qui ont vécu l'idéal de la Renaissance en leur temps sans avoir fait de longues études universitaires en Italie ou touché à la bibliophilie humaniste, mais qui ont réalisé une carrière militaire et une façon de vivre que l'on pourrait facilement décrire comme machiavélique.

Aristocrate croato-hongrois, comte en Dalmatie, il a conduit une carrière très mouvementée. Chef de guerre aux côtés des Habsbourg, il participa aux combats de la Ligue de Cambrai, passa des années dans les prisons de la Seigneurie vénitienne, puis François Ier l'engagea dans sa campagne de Pavie. Accusé de s'allier aux Turcs, c'est pourtant lui qui libéra la ville de Jajca du siège mis par le pacha de Bosnie. Il défendit ses territoires contre les Ottomans en profitant de l'aide financière de Ferdinand Ier mais, après la bataille de Mohács, il devint partisan de Szapolyai et trouva la mort en 1527 luttant pour la cause de Jean Ier de Hongrie.

Un personnage contradictoire dans une époque mouvementée. Un des meilleurs représentants de la transformation des attitudes de l'aristocratie hongroise de l'époque de la Renaissance.

*

En Autriche, plus exactement dans le *Land* de Carinthie, dans l'église paroissiale d'Obervellach, se trouve un magnifique triptyque, réalisé par Jan van Scorel, peintre néerlandais, ancien élève de Dürer, qui représente sur le panneau droit saint Christophe, en forme classique d'un géant barbu portant sur ses épaules l'enfant Jésus.[1] Cette petite ville carinthienne appartenait à Christophe Frangepan par dot de son épouse, Apollonia Lang, elle-même soeur de l'archevêque de Salzbourg, Matthäus Lang**.** Etant donné que, sur le volet gauche**,** nous avons la

[*] La réalisation de ce travail a été soutenue par le projet Lendület: *Hungary in Medieval Europe Research Group* / LP2014-13/2014. (Académie hongroise des sciences – Université de Debrecen)

[1] V. l'image à la fin de l'article.

figure d'Apollonia en position de donatrice et sachant que**,** selon le biographe de Scorel, le rétable fut réalisé vers 1520, quelques années après sa mort par la commande de son mari,[2] nous pouvons supposer que dans la forme de saint Christophe l'auteur néerlandais représenta les traits du comte de Frangepan**,** son mécène. Donc, si notre hypothèse est vérifiée, nous pouvons ajouter une autre peinture réaliste au portrait-tableau si mal connu de la haute noblesse hongroise de l'époque.

Qui était cet aristocrat d'origine croato-dalmatienne, magnat de la Hongrie médiévale, seigneur autrichien, chef de guerre reconnu par l'empereur? Son personnage, d'ailleurs fort mal connu, suscita dans l'historiographie des avis forts accentués: „*Il fut le spécimen du condottiere, du Landsknecht au XVIe siècle*"[3], „*Un des plus talentueux mercenaires de son époque*"[4], ou bien „héros national"[5], étant le seul à protéger efficacement la Trans-Danubie contre les Turcs après la bataille perdue à Mohács en 1526.

Christophe Frangepan (v. 1482–1527) est issu d'un des plus grandes familles de la Croatie médiévale. Tout comme son père, il fut comte de Modrus,[6] du port Zengg[7] et également de l'île de Veglia[8] dans l'Adriatique. Sa soeur Béatrice devint l'épouse du plus riche magnat de Hongrie, Jean Corvin, fils naturel du feu roi Mathias Ier (1458–1490)~~,~~ et, comme on l'a vu, les relations familiales des Frangepan surpassèrent les cadres du royaume, pour s'étendre sur l'Autriche et également, on le verra plus tard, sur la République vénitienne.

Seigneur de~~s~~ propriétés transfrontalières, Christophe devait défendre ses territoires contre les incursions turques devenues quasi quotidiennes au début du XVIe siècle, pour jouer un rôle non sans importance dans la cour du roi, mais il pouvait aussi faire de carrière dans l'Empire, soldé par les Habsbourg. Ainsi, dans la guerre de la Ligue de Cambrai, comme capitaine de l'armée de Maximilien Ier (1493–1519), il montra son talent militaire en occupant quatre châteaux

---

2 Hoogewerff, Godefridus J., *Jan van Scorel, peintre de la renaissance hollandaise*, La Haye, 1923. 17.

3 *A Frangepán család oklevéltára*. [Chartes relatives à la famille des Frangepan] Ed. Thallóczy, Lajos – Barabás, Samu, Budapest, 1913. I–II. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria. 38.) t. II. XLIII. (v. plus tard: *Frangepán oklevéltár*)

4 Kulcsár, Péter, *A Jagelló-kor*, [L'époque des Jagellons] Budapest, 1981. 198.

5 „*De nouveau, il n'y a qu'un seul homme, Christophe Frangepan qui organise la défense active. Sa petite armée, composée de quelques centaines de soldats présente une menace continue dans le dos des Turcs.*" Szakály, Ferenc, *A mohácsi csata*, [La bataille de Mohács] Budapest, 1975. 38. (trad. par A. Gy.)

6 Modruš, ville en Croatie. Ce modeste village de nos jours fut au Moyen Âge le chef-lieu d'un comitat de même nom et appartenait aux Frangepan à partir de la fin du XIIe siècle.

7 Senj, ville en Croatie.

8 Ile de Krk en Croatie.

des Vénitiens en Frioul. Capturé en 1514, prisonnier de la Seigneurie, puis livré quatre ans plus tard aux autorités françaises[9] (pour une raison inconnue), il réussit à s'évader de sa captivité de Milan.

Fatigué et devenu veuf, il était retiré dans ses domaines autrichiens où il jouait au mécène, puis on le retrouve dans l'entourage archiépiscopal de son beau-frère à Salzbourg.[10]

*

Parmi plus de 200 000 documents sur l'époque médiévale, les Archives nationales de Hongrie n'en conservent que deux en langue française. Etrangèrement, tous les deux concernent la vie de Christophe Frangepan. Ils font le témoignage d'une relation forte complexe avec la France de l'époque.

Le premier de ces documents fut délivré à Valenciennes[11] et date du 29 octobre de l'année 1521. Son texte, édité par Lajos Thallóczy, présente Christophe dans une situation fort pénible:

„*Monsieur le grant tres cher et honoré,*

Je vous prie que me prestez presentement trente ecus et le deserviray pardevers vous et il vous plaisera tenir cest present chapelet jusques a ce que les vous renderay, sy vous prie me veuillez succurir en cest mon besoing en me recommendant a votre bonne grace.

Escript a Valencienes, le .XXIX. jour d'octobre .XV.[e] *et vingt-ung.*

Par l'entierement votre serviteur et amy, Cristoforo Frangepano, conte"[12]

Quelle était la raison de la présence d'un comte de l'Europe centrale au Pays-Bas, et par quel „*besoing*" devait-il mettre en gage son chapeau contre trente écus? Le temps et le lieu de cette histoire nous permettent à penser que Christophe fut engagé dans l'armée impériale alors en combat avec les Français, puisqu'une semaine avant l'édition de cette lettre de gage, les troupes de

---

9 V. *Frangepán oklevéltár*, II. 322. (document n° CCCXII), le 29 août 1518. Amboise.

10 Cf. la lettre de l'archévêque d'Esztergom, Tamás Bakóc, écrite au début de l'an 1521: „*Christoferus comes, qui paulo ante ex carce[re Christi]anissimi regis Francie in Mediolano fit elapsus, non erat in Croatia cum patre et germano suo Ferrando, s[ed ver i]n Germania apud dominum Salczburgensem*". Dans: *Frangepán oklevéltár*, II. 352. (document n° CCCXVIII).

11 Valenciennes, auj. en France, dép. Nord. Au XVIe siècle, la ville appartenait au comté de Hainaut et relevait donc du domaine impérial.

12 Budapest, Archives nationales de Hongrie, DL 26639. Édité dans: *Frangepán oklevéltár*, II. 356–357.

François Ier encerclaient les Impériaux qui ne pouvaient s'échapper que par une habile manœuvre tactique.[13] Frangepan a certainement réussi à s'enfuir, lui aussi, puisqu'il reçoit – quelques mois plus tard – une charte de commémoration de ses actes héroïques de la main de l'empereur Charles Quint.[14] Lors de l'année 1522, Christophe, en compagnie de son père, Bernardin, intervenait à la Diète de Nuremberg pour solliciter une aide financière impériale au profit des forteresses hongroises situées à la frontière turque.[15]

La vie de Frangepan a donc été marquée par son engagement à la solde des Habsbourg en Italie ou dans les pays néerlandais, tout comme – en raison de la position géographique de ses domaines – par la défense de la Hongrie méridionale contre les Ottomans. C'est à cette carrière classique d'un aristocrate hongrois que nous devons ajouter un autre élément – fort surprenant et difficilement expliquable.

Dans le second document de langue français conservé aux Archives nationales de Hongrie, une charte éditée par le roi de France, nous retrouvons le nom de Christophe. Ce mandat royal, longtemps mal identifié,[16] nous revèle une position tout à fait différente de ce que l'on pouvait attendre d'un ancien soldat des Habsbourg. Voici le texte:

„De par le Roy, Duc de Millan, Seigneur de Gennes,

A tous noz lieutenants et gouverneurs, admiraulx, visadmiraulx, mareschaulx, cappitaines, chefz et conducteurs de noz gens de guerre, et autres noz justiciers et officiers ou a leurs lieutenants, salut et dillection. Savoir vous faisons que nous avons retenu et retenons en notre service notre cher et bien a[i]mé Christofer Francapan, frere du conte Jehan Francapan, et luy avons donné et d[o]nnons la charge et conduicte de par nous de dix mil hommes de pied, quinze cens chevaulx ligers, six galleres et deux gallions equippez comme il est requis. Lesquelz il nous doybt fournir pour estre emploiez sur noz ennemys, ainsi qu'il luy sera par nous ou notre lieutenant general ordonné. Et iceulx soudoyera ou fera soudoyer sur les terres de notre ennemys tant par mer que par terre que

---

13 Les informations les plus précises sur les opérations sont dans les rapports des ambassadeurs anglais: Brewer, John Sherren, *Letters and Papers, Foreign and Domestic, Henry VIII,* London, 1867. III. 709–725.

14 Le 14 mars 1522. Bruxelles. Dans: *Frangepán oklevéltár*, II. 359–361. (document n[o] CCCXXIV)

15 Dans: *Frangepán oklevéltár*, II. 369–370. (documents n[os] CCCXXXII et CCCXXXIIII). V. également: E. Kovács, Péter, "Ferdinánd főherceg és Magyarország, 1521–1526" [L'archiduc Ferdinand de Habsbourg et la Hongrie], = *Történelmi Szemle* XLV, 2003: 1–2. 41.

16 Dans les registres des Archives nationales de Hongrie ce document fut identifié comme une lettre du duc de Milan.

pour ce faire luy avons habandonnées dans ce qu'ilz nous reviennent ne tournent a aucune charge. Si vous mandons que a la conduicte de ses gens de pied, chevaulx ligers, galleres et gallions vous faictes obeyr ledit Christofer Francapan entierement de tous ceulx et ainsi qu'il appartieng [c]es choses touchans et concernans ladite charge. Car tel est notre plaisir. Donné a la Chartrouse pres Pavye. Le .IIII.me jour de novembre, l'an mil cinq cens vingt quatre.

Par le Roy, duc de Millan
De Neufville"[17]

Pour résumer le contenu du document, on voit que le roi de France informe les officiers du royaume sur le fait que François Ier donne le mandat à Christophe Frangepan de recruter une armée et d'attaquer ses ennemis dans la campagne de Pavie.

Comment un aristocrate hongrois, ancien prisonnier des Français peut-il être engagé par le Valois et quelles étaient ses mission? Pour répondre à ces questions, nous devrons envisager l'arrière-plan historique des années 1524–1525, mais nous devrons avouer que nous n'avons de solutions concluantes.

Dans cette phase du „grand duel"[18] entre les Valois et les Habsbourg, appelée communément les „guerres d'Italie", le roi de France, après avoir occupé le Milanais, voulait couronner ses victoires par la prise de la ville de Pavie. Les événements sont bien connus: quatre mois après le début du siège, le 24 février 1525, les forces impériales ont complètement battu les troupes françaises. François Ier fut capturé pour ne reprendre sa liberté qu'une année plus tard, après avoir signé la paix humiliante de Madrid en janvier 1526.[19]

La charte citée ci-haut fut éditée dans la première phase du siège. Les Français se sont installés devant la forte citadelle de Pavie le 28 octobre 1524 et, si les attaques continuelles n'ont guère de résultats, ils comptent sur le temps. Il est vrai, contre les 30 000 hommes de François[20] il n'y avait que 9000 défenseurs

---

[17] Budapest, Archives nationales de Hongrie, DL 25711. Édité par Györkös, Attila, "Magyar hadvezér a páviai hadjáratban? Adatok a Frangepán család történetéhez és Frangepán Kristóf I. Ferenc francia királyhoz fűződő kapcsolatához." [Un chef de guerre dans la campagne de Pavie? Informations à l'histoire de la famille de Frangepan] = *Turul* LXXXV, 2012: 2. 41–45.

[18] Pour le terme v. Bély, Lucien, „La rivalité avec la France. Les historiens et l'impossible duel entre François Ier et Charles Quint", *Carlo Quinto. Europeismo y Universalidad,* Castellano, Juan Luis – Sanchez Montes Gonzalez, eds. Madrid, 2001. t. III. 75–84.

[19] Pour la documentation de ces événements v.: Champollion-Figeac, Aimé, *Captivité du roi François Ier*. Paris, 1847.

[20] Jacquart, Jean, *François Ier.* Paris, 1981. 131. L'historien bitannique Angus Konstam estime cette armée plus grande, soit 33 000 hommes. V. Konstam, Angus, *Pavia 1525. The Climax of*

dans la ville et et encore 7000 Impériaux dans la région. Pourtant Charles Quint s'efforça de libérer Pavie tout comme l'ensemble du duché, et son vice-roi, Charles de Lannoy a réussi, pendant les longs mois du siège, à ramasser une force qui était finalement suffisante pour remporter la victoire.

L'archiduc Ferdinand de l'Autriche, les villes et les Etats impériaux donnèrent 12 000–15 000 cavaliers et fantassins sous le commendement du fameux capitain Georg von Frundsberg.[21] Pour garder la force numérique, les Français ont engagé en décembre Giovanni Medici, alias *Bande Nere*, un mercenaire italien renommé qui était auparavant soldé par l'empereur, mais qui, se sentant disgracié, s'était rallié avec ses 4500 hommes au camp de François Ier. Un mois plus tard, le Toscan Renzo de Céri suiva son exemple avec 3000 gens de pied italiens et Gênes assurera un support d'artillerie.[22]

Il nous semble que le mandat royal donné à Christophe Frangepan faisait partie de ces efforts français pour maintenir une supériorité militaire. Nous sommes quand-même moins certains des conditions. Pourquoi lui? Quel était exactement son devoir? Où, quand et contre qui devait-il aller au combat?

Notre document l'évoque comme „*notre cher et bien aimé Christofer Francapan, frere du conte Jehan Francapan*". Ce dernier était donc un personnage déjà connu dans l'entourage du roi français. Il ne l'est pas dans l'historiographie moderne. Tout ce que l'on sait de lui c'est qu'une année plus tard, en décembre de 1525, en tant qu'ambassadeur de François Ier, Jean partira pour Istanbul en apportant une lettre d'appel au secours du roi prisonnier et rapportera la réponse de Soliman au printemps suivant.[23]

---

the Italian Wars. London, 1996. 33. Pourtant, selon le chroniqueur florentin Guicciardini, leur nombre était encore plus important: „*le roi (...) disposait de deux mille lances* [donc à peu près 12 000 cavaliers], *huit mille fantassins allemands, six mille Suisses, six mille aventuriers, quatre mille Italiens, dont le nombre augmenta encore peu après*". Guicciardini, Francesco, *Histoire d'Italie.* Paris, 1996. t. II. 288.

21 Konstam, *Pavia 1525*, 46.

22 V. l'ouvrage ancien, mais toujours le plus détaillé, de Simonde de Sismondi, Jean Charles Léonard, *Histoire des républiques italiennes du Moyen Age*. Paris, 1815. IX. 363–365.

23 Garnier, Edith, *L'Alliance impie: François Ier et Soliman le Magnifique contre Charles Quint*, Paris, 2008, 14. ; Clot, André, *Soliman le Magnifique*, Paris, 1983. 172–178. Pour la documentation v. Berthier, Annie, „Un document retrouvé: La première lettre de Soliman au roi François Ier (1526)" = *Turcica* 27 (1995) 263–266. ; Paillard, Charles-Hippolyte, „Documents relatifs aux projets d'évasion de François Ier, prisonnier à Madrid, ainsi qu'à la situation intérieure de la France en 1525, en 1542 et en 1544" = *Revue Historique* 8 (1878) 297–367. ; Charrière, Ernest, *Négociations de la France dans le Levant*. Paris, 1847. I. 112–121. Sur les relations franco-turques en 1525–1526 v. également: Györkös, Attila, „Mohács és a török-francia szövetség, avagy a 'Nyugat árulásának' mítosza." [La bataille de Mohács et l'alliance franco-turque ou le 'mythe de la trahison de l'Occident'] In: *A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti és módszertani alapjai.* Eds. S. Varga, Pál – Száraz, Orsolya – Takács, Miklós. Debrecen, 2013. 339–351.

Le 28 mars de 1526 lorsque Jean, „*frère*" de Christophe passe par Venise, le mémorialiste italien Marino Sanuto le décrit comme: „*Jean de Frangepan fut fils du comte André, le frère germain du comte Bernardin, père du comte Christophe et notre noble*".[24] Donc, suivant Sanuto, Jean et Christophe ne seraient pas frères mais cousins germains. Lajos Thallóczy et Pál Engel ont essayé d'esquisser les relations familiales fort complexes des Frangepan.[25] Selon leurs résultats, les affirmations du Vénitien ne sont pas correctes: les deux personnages devraient être cousins de troisième degré. Mais quoiqu'il en soit de leur parenté, de la carrière de Jean nous nous ne connaissions jusqu'alors que son ambassade turque. Le document ci-dessus présenté est donc la preuve unique qui nous informe sur ses relations françaises avant 1525.

Le mandat royal rapporte que Christophe devait engager une division composée de 10 000 fantassins et de 1500 cavaliers légers et équiper six galères et deux gallions. Cette force aurait représenté une armée grandiose sur le terrain italien, au moins le tiers des troupes du roi. Et l'on a déjà vu que le renforcement à hauteur de 12 000–15 000 hommes des Impériaux a finalement décidé du sort de la campagne.

Il nous est donc difficile de croire en la réelle existence de cette armée de Frangepan. Un contingent militaire d'une telle taille aurait dû inévitablement attirer l'attention des contemporains très bien renseignés, mais aucune de nos sources n'en fait mention.

La deuxième question concerne la cible. Où cette armée devait-elle faire la guerre? Le texte est très général: „*sur les terres de notre ennemys tant par mer que par terre*". Par ennemis, nous devons comprendre les Habsbourg. Mais la mention des galères et gallions suppose qu'une aide navale était nécessaire pour cette offensive.

Lors de la campagne de Pavie, il y a eu deux actions militaires d'un tel caractère. Dans les premiers jours de décembre, les Espagnols voulaient débarquer près de Gênes un renfort de 18 000 hommes, opération empéchée par la flotte génoise et par les soldats du marquis de Saluces.[26]

A cette même époque, espérant la capitulation imminente de Pavie, le roi de France envoya l'Écossais John Stewart pour occuper Naples, mais ce duc d'Albany ne possédait que 100 lances, 300 cavaliers légers et 4600 fantassins.[27]

Les deux opérations sont toutes deux bien documentées, mais ni le personnage de Frangepan, ni son armée ne sont mentionnés.

---

[24] „*Zuan di Frangipani, fo fiol dil conte Andrea, zerman dil conte Bernardin, padre dil conte Cristoforo et nobile nostro*". *I diarii di Marino Sanuto*. Ed. Barozzi, Nicolò, Venezia, 1894. XLI. 119.

[25] Engel, Pál, *Középkori magyar genealógia*. [Généalogie de la Hongrie médiévale] CD-ROM. Budapest, 2001.

[26] Konstam, *Pavia 1525*, 40–41.

[27] Lemonnier, Henri, *Henri II, la lutte contre la Maison d'Autriche (1519–1559)*. Paris, 1983. 44.

Une information de peu plus ultérieure nous peut donner l'espoir de retrouver son terrain d'activité. Dans une lettre du 14 mars 1525, l'archiduc Ferdinand rapporte à son frère, Charles Quint les faits suivants: „*Semblablement avoit icelluy roy de France praticqué avec le conte Christofle de Frangebamz que tant avec quelque nombre de ses gens, comme à l'aide des Turcz de Bosna qu'est prez de Croacie, il deust entrer en mes pays de Carniole et Styria, et me faire la guerre, dont est suivy que lesdictz Turcz ont entrez en mondit pays et faiz quelque petit dommaige, et eussent bien fait plus grand, n'eust esté la provision que auparavant j'avoie faicte, laquelle chose vint à ma cognoissance par ung gentilhomme ytalien qui menoit la praticque avec ledit conte Christofle, lequel, par le capitaine de ma ville de Marran*[28] *en Friole, fut prins prisonnier et envoié vers moy en ceste ville d'Ysproug,*[29] *où encoires le tiens en prison*".[30]

Tout semble être clair: François Ier engage Christophe Frangepan pour recruter une armée, et lui attaque, à l'aide du pacha de Bosnie, les domaines des Habsbourg en Autriche, empêchant ainsi Ferdinand de prêter assistance aux Impériaux en Italie.

Ce sentiment peut être renforcé par quelques mots déjà cités du mandat royal: „*Et iceulx soudoyera ou fera soudoyer sur les terres de notre ennemys tant par mer que par terre que pour ce faire luy avons habandonnées dans ce qu'ilz nous reviennent ne tournent a aucune charge*". L'armée donc n'était pas payée par le roi directement, mais elle aurait dû être financée par le butin, la réquisition. Une forme de guerre typique des incursions turques.

Nous avons quand-même d'autres informations qui peuvent remettre en question toute cette hypothèse attirante.

D'une part, la composition de l'armée n'est pas celle des razzias rapides, puisqu'elle contient huit fois plus de fantassins que de cavaliers légers. D'autre part, ni la chronologie, ni la logique des événements ne forment une narration cohérente.

Une des lettres de Christophe Frangepan, conservée dans les *Diarii* de Marino Sanuto, relate les attaques turques touchant les confins de la Croatie, en particulier les domaines de son père, Bernardin. La date et le lieu du document sont forts intéressants: Buda, le 15 novembre 1524.[31] Si Christophe avait reçu un

---

28 Merano, auj. ville en Italie, à 15 km de Bolzano.

29 Innsbruck, ville en Autriche.

30 *Correspondenz des Kaisers Karl V*. Ed. Lanz, Karl. Leipzig, 1844. I. (No. 64) 155.

31 „*...el Turcho se mette in ordine cum grandissimi preparamenti contra la Cristianitade, e mai cessa a desfar quella povera Corvatia. Et l'altro zorno fece una corraria sopra certa rocha del nostro signor padre ditta Scherad* [Skrad] *et Dubovaz, et hanno menato molte anime via, el resto hanno per focho cremato quanto hanno possuto trovare*". In: "Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai." [Les notes de Marino Sanuto concernant la Hongrie], Ed. Wenzel, Gusztáv = *Történelmi Tár* XXV. (1878) 321–322. (v. plus tard: *Történelmi Tár*).

mandat royal français à Pavie, au Nord de l'Italie le 4 novembre, comment aurait-il pu composer une lettre onze jours plus tard au coeur de la Hongrie? Physiquement, un bon cavalier pouvait certainement franchir cette distance de presque mille kilomètres – même si les rapports diplomatiques entre Buda et Venise, ville moins lointaine, voyageaient durant seize jours en moyenne[32] – mais la logique le contredit. Un chef de guerre engagé pour lutter contre les ennemis du roi français n'avait rien à faire au même moment en Hongrie, et surtout il est difficile de l'imaginer en se lamentant sur les dommages causés par ces mêmes Turcs qu'il aurait dû commander – en tous cas selon les propos de Ferdinand. On peut supposer évidemment que Frangepan n'était pas présent lors de la rédaction du mandat de François Ier. Sanuto aurait pu également se tromper dans sa datation. Cependant, rien ne montre que, dans ces mois là, Christophe Frangepan jouait un rôle dans un quelconque complot anti-Habsbourgois.

En effet, le 9 décembre de la même année Christophe, son père, ses frères et d'autres aristocrates hongrois recevaient 1200 florins d'or de la part de Ferdinand pour la lutte contre les Ottomans.[33] Il est encore plus intéressant de constater que les raids du pacha de Bosnie en automne de 1524 et au printemps de l'an suivant touchaient gravement les domaines des Frangepan. Le 20 février 1525, Bernardin, père de Christophe se plaignit que les Turcs avaient attaqué ses territoires de Modrus et que plus de 2 000 habitants avaient dû s'enfuir.[34]

Il nous est difficile d'esquisser l'image d'un Frangepan, allié à François Ier et au pacha de Bosnie et qui se plaigne en même temps de la menace des Infidèles dont les attaques ravagent les domaines de sa famille.

En plus, c'est lui encore qui commandera la division mixte, composée des soldats hongrois et autrichiens qui, le 15 juin 1525, sauvera la forteresse de

---

[32] Chiffre compté à partir des notes de Sanuto concernant les années 1524–1525. Le temps le plus rapide de l'arrivée vénitienne d'une lettre datée à Buda fut 12 jours, mais les 15–17 jours sont plus typiques.

[33] „*Wir haben etlichen Krabatischen Grn. benentlich Gr. Johansen von Karbaw, ban in Krabaten, Cristofen, Wolfgangen, Georgen, Mathiasen, Grn. von Frangepan und Stefan Blagy allen samentlich 1200 gl. R. damit sy sich disen winter enthalten und den Turcken desster statlicher widersteen mugen, aus gnaden zegeben zugesagt*". La lettre écrite d'Innsbruck fut éditée dans: *Magyarország melléktartományainak oklevéltára.* [Chartes relatives aux parties méridionales de la Hongrie] Ed. Thallóczy, Lajos – Hodinka, Antal. Budapest, 1903. I–II. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria. 31.) I. (No. CCLXXXIII) 447. (v. plus tard: *Magyarország melléktartományainak*...).

[34] *Frangepán oklevéltár,* II. (No. CCCXLIV) 375. Cette information est renforcée par un rapport vénitien plus tardif: „*Di Veia di ser Agustin Valier proveditor di 28. marzo vene heri, come Turchi hanno corso et brusa Modrusa locho dil conte Bernardin Frangipani, et menato via assa anime et animali. Et piu di 500 fameie e passa im Puia, la Marcha e l'Apruzo per salvarsi*..." In: *Történelmi Tár,* 323.

Jajca[35] assiègée par les Ottomans. Cette armée fut financée en partie par l'archiduc Ferdinand.[36]

Frangepan, qui a reçu pour cet exploit le titre honorifique „*Regnorum Dalmatie, Croatie et Slavonie specialis tutor atque protector*",[37] était un homme de passion: en automne, lors d'une querelle dont la raison ne nous est pas parvenue, il gifla l'archévêque d'Esztergom et dut passer quelques jours en prison. Ajoutons que le prélat lui avait tiré la barbe...[38]

A la veille de l'attaque turque de 1526, il se trouvait à Spire où, le 1er août, ses services furent gratifiés par l'archiduc de 1000 florins d'or.[39] Ses actes plus tardifs ont été déjà énumérés: il organisa la défense de la Trans-Danubie après la défaite de Mohács. A la suite de la bataille désastreuse, où le jeune roi Louis II trouva la mort, la Hongrie fut divisée entre deux prétendants: Ferdinand de Habsbourg (1526–1564) et Jean Szapolyai (1526–1541), voïvode de Transylvanie. Son ancien tuteur, l'archiduc d'Autriche, comptait sur Frangepan: il lui a demandé d'organiser une diète croate pour soutenir la cause des Habsbourg. Frangepan l'a refusé et a pris le parti de Jean Szapolyai.

Ce héros des guerres italiennes et turques était souvent à la solde des Habsbourg, mais son engagement envers eux – dans la dernière phase de sa vie – devait être ébranlé, et sa courte coquetterie française peut être le premier signe d'un tournant qui lui a fait dire après Mohács qu'il vaut mieux se plier aux Turcs que vivre sous le pouvoir des Allemands.[40]

*

Christophe Frangepan trouva la mort le 27 septembre 1527 lors de la défense de Varasd[41] assiègé par les troupes des Habsbourg.[42] Une vie faite de contradiction prenait fin.

---

35 Jajce, auj. ville en Bosnie-Herzégovine.

36 V. Thallóczy, Lajos, *Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527.* [L'histoire de Jajce] Budapest, 1915. (Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria, 40). CCXXXVIII–CCLIV.

37 Thallóczy, *Jajcza*, CCL.

38 Kulcsár, *A Jagelló-kor,* 227.

39 *Frangepán oklevéltár*, II. (No. CCCLV) 381.

40 „*unicha voce diceno tutti Signori nobili et el populo che prima vono renderse al Turcho che essere sotto Alemani*" Lettre du 29 septembre 1526 de Christophe Frangepan au patricien de Venise, Antonio Dandolo. In: *Történelmi Tár,* 381.

41 Varaždin, auj en Croatie.

42 *Frangepán oklevéltár*, II. XLVI. et Pálffy, Géza, «A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század végéig.» [L'histoire du système de la défense contre les Turcs jusqu'au 18e siècle] = *Történelmi Szemle* 38 (1996/2–3) 177 et note 36.

Le triptyque d'Obervellach

BORBÁLA KELÉNYI

HUNGARIAN ARISTOCRATIC WOMEN'S LAST WILLS FROM THE LATE MIDDLE AGES (1440–1526). ADDITIONAL DATA TO THEIR PIETY AND SOCIAL RELATIONSHIPS*

This essay summarizes the researches into women's history in its short introductory part. The topic does not belong to the most popular themes in Hungary, however, gender studies are widely spread in the West-European practice.[1] It must be emphasized that the topic was dealt in the early 20th century by Sándor Takács. Nowadays the examination of women's history generally appears in genealogical works and in the researches into citizens and cities.[2] The matter is analysed by the researchers ex-

* This essay composes a part of a larger research, my PhD Thesis deals with Hungarain Noble Women's Last Wills in the Late Middle Ages. Here I have to express my thanks to Géza Érszegi and István Draskóczy for their help.

1 This topic is such populate among the Western-Europian historicans, that the research has a great and constantly increasing bibliography, so enumerating the countless treatises would exceed the compass of this essay. Let me brief it shortly. The research has been began already from the late 19th century: Hill, Georgina, *Women in English Life from Medieval to Modern Times.* I–II. London, 1896, and the popularity of the topic is signed by the title of Kaltenstadler, Wilhelm, *Frauen – die Bessere Hälfte der Geschichte*. Groß-Gerau, 2008. There is a work of 5 volumes about the women's history: Duby, Georges – Perrot, Michelle (eds.), *A History of Women in the West. I–V.* Cambridge (Massachusetts) – London, 1994–1996. I think it is worth menioning the homepages: *Feminae*: Medieval Women and Gender Index, which aim is to collect the essays and articles and book reviews about bout women, sexuality, and gender during the Middle Ages: http://inpress.lib.uiowa.edu/feminae/Default.aspx (Download: October 24, 2014) and Women in World History: http://www.womeninworldhistory.com/index.html (Download: October 25, 2014). And there is an encyclopedia about the topic also: Margaret Schaus (ed.), *Women and Gender in Medieval Eurpoe. Encyclopedia.* New York – London, 2006. Or, „To all working mothers", In. M. Philips, Kim (ed.), *A cultural history of women in the middle ages.* II. London–New Delhi–New York–Sydney, 2013. And to present a closly up-to-date summary of the German speech area wich is written as a course-book: Nolte, Cordula, *Frauen und Männer in der Gesellschaft des Mittelalters*. Darmstadt, 2011.

2 Let me list only the most important Hungarian works which discuss the topic of last wills. I do not cite all the publications, because Beáta Kulcsár collected most of them in her last work. Otherwise Mária Lupescu Makó summarizes the Europian bibliography in her essays in details. In lack of place I cite only the summarizing work of Katalin Szende, but several works of her could be liste here. – Somogyi, Ferenc, *Végrendelkezés nemesi magánjogunk szerint 1000-től 1715-ig.* [Making a Last Will Due to Our Nobleright between 1000–1715.] Pécs, 1937.; Entz, Géza, „Középkori végrendeletek művészeti vonatkozásai" [The Artistical Aspects of the Medieval Testaments], = *Művészettörténeti Értesítő* 2, 1953, 171–175.; Solymosi, László, „Középkori végrendeleteink forrásértékéről" [About the Source Value of Our Medieval Last Wills], = *Tiszatáj* 28,

amining hagiography from a different point of view.[3] Regarding the early Modern Times, the investigations of Katalin Péter must be mentioned besides other researches.[4]

1974, 26–29.; Solymosi, László, „A helytörténet fontosabb forrásainak kutatása és hasznosítása" [The Investigation and Exploitation of the Local History's More Important Medieval Sources], = *Történelmi Szemle* 19, 1976, 133–136.; Solymosi, László, „Egyházi és világi (földesúri) mortuárium a 11–14. századi Magyarországon" [Ecclesiastical and Lay (Nobelmen) Mortuary in Hungary from the 11th to 14th centuries], = *Századok* 120, 1987, 547–583.; Kubinyi, András, „Főúri és nemesi végrendelkezés a Jagelló-korban" [Testaments of Aristocrats and Noblemen in the Jagiellonian Period], = *Soproni Szemle* 53, 1999, 331–342.; Jaritz, Gerhard, „A végrendeletek és a városi mindennapi élet: A Duna-völgy példája a késő középkorban" [Testaments and Everyday Life: The Example of the Danube-Valley in the Late Middle Ages], = *Soproni Szemle* 53, 1999, 325–330.; Solymosi, László, „Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből" [Two Late Medieval Testaments from Szabolcs County], In. Kovács, Ágnes (ed.), *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára.* [István Rácz Memorial Volume in Honour of His 70th Birthday] Debrecen, 1999. 203–225.; Lupescu Makó, Mária, „Item lego…" Gifts for the Soul in the late Medieval Transylvania", = *Annual of Medieval Studies at CEU*, 7, 2001, 161–185.; Szende, Katalin, *Otthon a városban: társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen* [At home in the town. Society and material culture in medieval Sopron, Pozsony and Eperjes]. Budapest, 2004. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 32.); Kulcsár, Beáta, „Magyar nemesi végrendeletek a középkorban" [Hungarian Noble Last Wills in the Midlle Ages], = *Belvedere. Történelem és Társadalomtudományok* 22, 2008, 1–2: 58–78.; Majorossy, Judit – Szende Katalin (eds.): *Das Pressburger Protocollum testamentorum 1410 (1427) – 1529*. Budapest, 2010.; Lupescu Makó, Mária, „Why? To whom? What? Structural Patterns of Last Wills and Testaments in Medieval Transylvania", = *Certamen* 2013, 1: 191–210.; Lupescu Makó, Mária, „Spoken and Written Words in Testaments: Orality and Literacy in Last Wills of Medieval Transylvanian Burghers", In. Marco Mostert – Anna Adamska (eds.), *Using the Written Word in Medieval Towns: Medieval Urban Literacy II*. Turnhout, 2014. A work about princely testaments in Western-Europe: Kasten, Brigitte (ed.), *Herrscher- und Fürstentestamente im westeuropäischen Mittelalter.* Köln–Weinmar–Wien, 2008. (Norm und Struktur. Studien zum Sozialen Wandel im Mittelalter und Früher Neuzeit, 29.) The summary of the testaments of the early Modern and Modern times: Horváth, József, „Egy végrendelet kutató tapasztalataiból" [The Observations of a Testament Researcher], In. Á. Varga, László (ed.), *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.* [Vera (not only) in the City. Studies in Honor of Vera Bácskai on the Occasion of Her 65th Birthday.] Budapest, 1995. (Rendi társadalom – polgári társadalom. Supplementum) 433–444.; Hatos, Hajnalka, „A végrendeletek története a XVII–XIX. században" [The History of Testaments from the 17–19th Centuries], = *Optimi nostri,* 2009, 143–181. The collection of the testaments of the early Modern last wills: http://archivum.piar.hu /arisztokrata/f-vegrendeletek-index.htm (Download: November 25, 2014) The gender studies are discussed by the biograpical data of some famous Hungarian women. Takáts, Sándor, *Magyar nagyasszonyok.* [Hungarian Dowagers.] Budapest, 1926.; R. Várkonyi Ágnes (ed.), *Nők a magyar történelemben.* [Women in the History of Hungary.] Budapest, 1995.; Estók, János – Szerencsés, Károly, *Híres nők a magyar történelemben.* [Famous Women in the History of Hungary.]. Budapest, 2007.; Láczay, Magdolna (ed.), *Nők és férfiak …, avagy a nemek története.* [Women and Men … or the History of Genders.] Nyíregyháza, 2003.; Kőfalvi, Tamás: „Nők a középkori Baranyában" [Women in Medieval Baranya County], In. Fedeles Tamás – Horváth István – Kiss Gergely (eds.), *A pécsi egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Tímár György tiszteletére.* [In the Attraction of the Diocese of Pécs. Festschriften on the Honour of György Tímár.] Budapest, 2007. (METEM Könyvek, 63.) 191–223.

3 Its historiography is summarized in Hungarian by Gábor Klaniczay in an essay devoted to Saint Elisabeth. Klaniczay, Gábor: „A nők szentsége a késő középkorban – Szent Erzsébet

Describing the women's rights in a few words,[5] it is necessary to mention the women's subordinated status being a cliché before the 20th century. In fact the system appears quite modified already in the Middle Ages, however, the equality was realized mostly in the case of villeins, while in the case of noblemen a woman got only the *quarta puellaris* from the family's wealth – as Katalin Péter

mint model" [The Sanctity of Women in the Late Middle Ages – Saint Elisabeth of Hungary as a Model], In. Medgyesy S., Norbert – Ötvös, István – Őze, Sándor (eds.), *Nyolcszáz esztendős a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről.* [The Franciscan Order is 800 Years Old. Essays on its Spirituality, Historical Vocation and Cultural-Artistic Role.] Budapest, 2013. (Művelődéstörténeti Műhely. Rendtörténeti konferenciák 8.) II. 927–947.; Melville, Gert – Müller, Anne (eds.), *Female vita religiosa between Late Antiquity and the High Middle Ages. Structures, developments and spatial contexts.* Berlin–Zürich, 2011. (Forschungstelle für Vergleichende Ordensgeschichte, 47.)

4 Here I only cite the summarizing works of Katalin Péter, but her several other publication could be listed. – Péter, Katalin (ed.), *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből… egy kis fraucimmerecskét nekünk".* [Child in the Early Modern Hungary. 'Loving Us … God Gave Us a 'Frauzimmerchen'.] Budapest, 1996. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 19.); Péter, Katalin, „Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok?", In. Tamás, Edit (ed.), *Erdély és Patak fejedelemasszonya.* Sárospatak, 2000. 7–24. [A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 40.]; Péter, Katalin, „Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban", In. J. Újváry, Zsuzsanna (ed.), *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Piliscsaba, 2001. 383–394.; Fábri, Anna – Várkonyi, Gábor (eds.), *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok. [The World of the Women. Culture and Social Historical Essays.]* Budapest, 2007.; Péter, Katalin*, Házasság a régi Magyarországon. [Marriage in the Old Hungary.]* Budapest, 2008. (Múltidéző zsebkönyvtár); Péter, Katalin, *Magánélet a régi Magyarországon. [Private Life in the Old Hungary.]* Budapest, 2013. (Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes)

5 There rights can be known in details from the Tripartitum, and discussed by many Hungarian historians and medievalists. About maidens' and women's rights: I.48., 50., 88–93., 95–105., 109–111. In. Werbőczy, István, *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve.* [Tripartitum. The Triple Book of the Glorious Hungarian Kingdom's Unwritten Law.] Translated by Csiky, Kálmán. Prefaced by Bónis, György. Budapest, 1990. Holub, József, „A leánynegyedről" [About quarta puellaris], = *Turul* 42, 1928. 106–115.; Holub, József, „Még egyszer és utoljára a leánynegyedről" [One More and Last about the quart puellaris], = *Turul* 45, 1931, 89–93.; Bónis, György, *Középkori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog.* [Elements of the Mediewal Law. Roman Law. Canon Law.] Budapest, 1972. 93.; Fügedi, Erik, „A középkori magyar nemesség rokonsági rendszerének két kérdése" [Two Questions about the Relationship's System of the Medieval Hungarian Nobility], In. Hofer, Tamás (ed.), *Történeti antropológia. Az 1983. április 18–19-én megtartott tudományos ülésszak előadásai.* [Historical Anthropology. The Presentations of the Academic Conference in 18–19th of April, 1983.] Budapest, 1984. (Antropológiai írások, 8–10.) 217–226.; Mezey Barna (ed.), *Magyar jogtörténet*. [Hungarian Law History.] Budapest, 1997.; Eckhardt, Ferenc, *Magyar alkotmány- és jogtörténet.* [The History of Hungarian Constitution and Law.] Ed.: Mezey, Barna. Budapest, 2000. 300–308.; Banyó, Péter, „Birtoköröklés és leánynegyed" [The Inheritance of Possession and Quarta Puellaris], = *Aetas* 15, 2000, 3: 76–92.

pointed out.[6] In addition to this fact women had a protected status. The reason of the belief that women were in lower social status can be that they did not occur in the sources, or if they did, mainly as a wife, widow, daughter or sister according to the contemporary patriarchal law system.[7] A family without an heir was one of the biggest fears of a noble clan, as Erik Fügedi wrote: 'the dark trouble sitting behind the horse-rider'.[8] If a maiden did not marry to anyone, she had to live in her father's or relatives' house after coming of age. If she still remained a spinster, she also had a share of her family's wealth. In the other case, if she became a wife, she received her part from the family's possessions and goods, and also got her share from her husband. After the marriage the wife became the leader of the family life, but besides her husband travelling a lot, she also had to manage the holdings. If she became a widow, there were two ways to live onward: she remained a widow leading the family until her elder son became old enough or she could have another husband. Remaining a widow was an appreciated status.[9] Besides the family leadership women also had wealth-intermediate part regarding the marriages.[10]

---

6 It is presented by Katalin Szende in the case of citizens: Szende, Katalin, „A város másik fele: A nők szerepe a magánéletben, a munkában és a közösségi szférában" [The role of women in professional, private and public life], In. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (ed.), *A középkor szeretete. Ünnepi tanulmányok Sz. Jónás Ilona 70. születésnapjára.* Budapest, 2000. 301–312.; Szende, Katalin, „The other half of the town: women in private, professional and public life in two towns of late medieval western Hungary", = *East Central Europe* 20/23, 1993/96, 1: 171–190. Their economic separateness in the 16th–17th centuries is proved by Katalin Péter: Péter, Katalin, „Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században", = *Századok,* 123, 1989, 5–6: 563–605.; Péter, Nők önállósága, 387–388. Christine de Pisan and Juan Luis Vives have drawn the model of a lady in the beginning of the 15th and 16th centuries in their famous works. According to Pisan the women had to be not only beautiful but also diligent in the housework while replaceing her husband in the farm at the rural and jurisdictional agenda. At the same time she was expected to be prudent to economize the familiy's money. Pisan, Christine, A Medieval Woman's Mirror of Honor. The Treasury of the City of Ladies. Translated by by Charity Cannon Willard. Ed. Madeleine Pelner Cosman. New York, 1989. Louis J. Vives, *De institutione feminae Christianae, 1523*. Translated in Hungarian in: *Vives J. Lajos válogatott neveléstudományi művei.* [The Selected Pedagogocal Works of Louis J. Vives.]. Translated and published by Péter, János. Kézdivásárhely, 1935.

7 Kőfalvi, Nők, 191.

8 Fügedi, Erik, *A XV. századi magyar arisztokrácia mobilitása.* [Social Mobility of the Hungarian Aristocracy during the 15th Century.] Budapest, 1970. (Történeti Statisztikai Kötetek) 79.

9 About the rights of a maiden, women, wife, widow or mother, see Tripartitum. Their main special rights were: *ius capillare, allatura, quarta pullearis, res paraphernales, dos/dotalitium*. The value of a daughter can be read from many sorces which are presented eg by Katalin Péter or Ildikó Horn regarding late Medieval and early Modern times. Péter, Katalin, „A gyermek első tíz esztendeje" [The First Ten Years of A Child], In. Péter, *Gyermek a kora újkori Magyarországon,* 15–50.; Horn Ildikó: „Nemesi árvák" [Noble Orphans], In. Péter, *Gyermek a kora újkori Magyarországon*, 51–90. For lives of women see *Bizony dolog édes szerelmes asszonyom, hogyha az Úr Istennek kedves akaratja lesz vala, kedvesebb lett volna nekünk a fiú, de*

Before focusing on the topic under discussion, it is worth summarizing the way of making a last will.[11] Making an independent testament was allowed since Saint Stephen.[12] Another regulation of making a last will can be read in the syn-

---

azért Ő Szent Felségének módot nem adhatunk… és sokszor vagyon, hogy az szegény leányok által is az Úr Isten olya atyafiat ad, hogy sokat szolgálhat atyafiainak, azért mindenekért dicsértessék az Úr Istennek szent neve." (A letter of Elisabeth Czobor, cited in Bozzai, Zsuzsa, *Nők a 16–17. században Bölcsészdoktori értekezés.* [Women in the 16–17th Centuries. PhD Thesis.] Kézirat [Manuscript], Appendix, Péter, The First Ten Years, 1996, 26.*)* ['It is a certain thing my dear Madam, that God has had a gentle will, we would have preferred a boy though, but we cannot give orders to the Holy Majesty… it is common that the Lord gives a relative by poor maidens who can serve his kinsmen, that is why be all glory to God.'] „*Verum, quia puellae plerumque animi levitate seducuntur, ideo in capillis existentes, si etiam legitimam et prefectam attigissent aetatem, nunquam fassiones perennales, vel etiam temporales, …, facere possunt.*" (Werbőczy I. 91.) [Since maidens can be easily misled because of the weakness of their intellectual talent, unmarried maidens, even if they have reached their age of consent, …, cannot make everlasting or temporary confessions.]; „*gyönge az leányzónak állapotja, s ha nem tudom minemű igyenes erkölcsben és szent életben viseli is az leányzó magát; de az embereknek szólásoktól szabados nem lehet a mint példáink is vannak, hogy afféle leányzók, kik csak magán laktak, az embereknek méltántalanol is rágalmazásoktól meg nem menekedhettek."* (A letter from Elisabeth Czobor to Sophia Révay, 1624, Deák, Farkas, *Magyar hölgyek levelei 1515–1799.* [Letters of Hugarian Ladies, 1515–1799. Budapest, 1979. Nr. 263. 198.) [„… the maiden's status is weak, and it does not matter how moral and holy she is; but she cannot be free from backbiting as we have examples of this: maidens who lived only on their own, could not get away from undeserved slander."]

„*Az asszony, aki nem siratja meg férjének halálát, sőt, nyíltan örül annak, szégyentelenségről és kegyetlenségről tesz tanúbizonyságot, és méltó az emberek megvetésére*" (Louis J. Vives: De institutione feminae Christianae, 1523., cited by Horváth, Ágnes, „Főnemesi özvegyek a 16–17. századi Magyarországon. Elmélet és gyakorlat" [Aristocratic Widows in Hungary from the 16th–17th centuries. Theory and Practice], In. Fábri-Várkonyi, The World of Women, 247–267. 250.) [„The woman who does not mourn for her husband's death, moreover, is glad about it, testimonies to be shameless and cruel and she is deserving of being despised."]

„Az özvegyasszonyokat tiszteld, azokat, akik valóban özvegyek." (Apor Péter*: Lusus mundi. az Apor és azzal vérrokon családok története és nemzedékrendje.* [Lusus mundi: the History and Genealogy of the Apor family and other families related.] Translated by Ferenc Szász. Kolozsvár, 1912. 25–26., cited by Horn, Nemesi árvák, 66.) ['Respect the widows, the ones, who are really widow.']

[10] Szende, Katalin, „Családszerkezet és örökösödési szokások a késö középkori Pozsonyban és Sopronban" [Family structure and inheritance customs in late medieval Bratislava and Sopron], = *Levéltári közlemények* 68, 1997, 77–98. 83.

[11] It is well summarized by Katalin Szende and Beáta Kulcsár: Szende, Katalin, „Testaments and Testimonies. Orality abd Literacy in Composing Last Wills in the Late Medieval Hungary", In. Gerhard Jaritz – Michael Richter (eds.), Oral History of the Midlle Ages. The Spoken Word in Context. Krems–Budapest, 2001. (Medium Aevum Quotidianum. Sonderband 12., CEU Medievalia 3.) 49–66.; Kulcsár, Nemesi végrendeletek, 66–67.

[12] Szent István I. és II. törvénykönyve, In. Kristó, Gyula (ed.), *Az államalapítás korának írott forrásai.* [The Written Sources of the Hungarian Stae Foundation's Era.] Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) 46–77.

odical decrees in Veszpém from 1515.[13] The topic was dealt with in secular laws only in 1715.[14] Although the conditions of making a testament were regulated for citizens, no regulations existed for noblemen. Furthermore, the right of discussing the problems apropos of last wills was bestowed mainly to ecclesiastical judiciary. This phenomenon can be ascribed to the religious spirituality of these ages, when the main aim for everybody was to secure their own and the family's spiritual salvation by making pious donations. Dying without a testament, so called *intestate* was considered dying without a confession. Regarding this, the ecclesiastical donations were an important part of a last will. Anyway, it is also can be read in the synodical decrees in 1515 that the wife could choose her burial place. If not, she was buried in the same place as her husband.[15] Ant it must be emphasized that by examining a testament, not only the customs but also the material culture and the everyday life can be established.[16]

The list of the 17 aristocratic women's testaments between 1444 and 1526 is demonstrated in a table after the text.[17] Some of the donator women are worthy a

---

[13] *A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Constitutiones synodales ecclesiae Vesprimiensis anni MDXV*. [The Synodal Decrees of the Veszprém Diocese from 1515.] Published by: Solymosi, László. Budapest, 1997. 21–22. And its interpretation: Solymosi, László, „Az 1515. évi veszprémi zsinat és a vallásos élet" [The Synodic of Veszprém and the Religious Life], In. Lengvári, István (ed.), *In memoriam Barta Gábor. Barta Gábor emlékére.* [In memoriam Gábor Barta. In Rememrance of Gábor Barta.] Veszprém, 1996. 113–123. or In. Fodor, Zsuzsa (ed.), *Tudomány és művészet Veszprémben a 13–15. században.* [Science and Art in Veszprém in the 13–15th Centuries.] Veszprém, 1996. (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 6.) 55–77.

The chapter *De testamentis* defines the exact conditions of a valid last will, which are the following: A clegyman can only write a last will if he has made sure that the confessor is sound in mind and the testament is made by free will. Those who prevent the clergyman from being present at making of the last will or do not permit to write down the testament are under penalty of excommunication. The clergyman present at making the testament is ogbliged to ask the testator if he or she wants to leave anything to the church in Veszprém. The ideal number of witnesses is 7, but 3 including the clergyman are enough in case of neccesity, while 2 witnesses are enough in case of pious donations. The executor should be one of the witnesses. The structure of the last will is the following: firstly the pious offertories have to be listed, than the heirs or heiresses from the family and after all the other successors. After the death the priest is obliged to inform the archdeacon who has compiled a list of the bequests in his disctrict. The executors have to dicharge the dead's last will within 6 months under penalty of excommunication. Solymosi, Veszprémi egyház 1515, 1997, 91–94.

[14] 1715: Art. XXVII, Mezey, Magyar jogtörténet, 1997, 95–96.

[15] The chapter De sepulturis, Solymosi, Veszprémi egyház 1515, 1997, 75.

[16] Horváth József – Dominkovits Péter, *17. századi Sopron vármegyei végrendeletek.* [Testaments from the 17th Century in Sopron County.] Sopron, 2001. 14.; Tárkány Szűcs Ernő, *Magyar jogi népszokások.* [Hungarian Legal Folk Customes.] Budapest, 2003[2]. 726

[17] See Appendix. The third column of the table shows those men's last wills whose family also has a known female testator, but there are much more male legators than the ones nominated here.

note: Barbara Kálnai, the wife of Alexander Kapi, as the member of the aristocracy by her former husband, Stephen Rozgonyi, the ispán of Győr, for instance. This matrimonial relationship was unknown to the researchers – to the best of the knowledge of the present essay writer –, and came to light right from her testament, because she mentions her son, Job Csuta of Baracska, the son of John the son of Stephen. Similarly to the previous instance the family name of Margaret the widow of Nicolaus Pető, the Master of Cup-Bearers, is a new discovery as well, it was not known until now. She was the former wife of Stephen Mórocz, so her family name is Kenderes of Malomvíz.[18] Although her last will does not refer to this fact, the persons and places mentioned in it confirm this hypothesis. The testament of her stepdaughter, the wife of Nicolaus Frangepán is also remained. Finally Dorothy Kanizsai[19], the widow of two palatines has to be mentioned in particular, who was such an honoured woman to such an extent, that she got an own armorial charter independent from both of her husbands after

[18] Last time examining her in my paper I did not managed to identify, Kelényi, Borbála, „Az öltöztetős Madonna. Két késő középkori forrás alapján, kitekintéssel a néprajzi párhuzamokra" [The Dressed Virgin Mary. Examining Two Late Medieval Sources Having an Outlook to the Ethnographical Parallel], In. Kádár, Zsófia – Mikó, Gábor – Pétefi, Bence – Vadas, András (eds.): *Micae Mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról. I.* [Micae Medievales. Essays on the Medieval Hungary and Europe. I.] Budapest, 2011. 45–61. 46.

About the extintion of the Mórocz of Meggyesalja family and the lawsuit about its possession, where this relationship is neighter known, Kubinyi, András, „Középbirtokos nemesség Mohács előestéjén" [The Middle-Class Nobility on the Eve Of Mohács], In. Szvircsek, Ferenc (ed.), *Magyarország társadalma a török kiűzésének idején.* [The Society of Hungary in the Time of the Expulsion of the Turks.] Salgótarján, 1984. (Discussiones Neogradiensis 1.) 5–24. 10., 19. (Note 47); Mészáros, Orsolya, „Szigliget várának története a középkorban" [The History of Castle Szigliget in the Middle Ages], = *Fons* 12, 2005, 3: 299–377. 337–344. 370–375.; Neumann, Tibor, „Verbőci István 1520. évi utazásai Szatmár megyében. A somlyói Bátoriak és a Móroc-örökség" [The Travels of István Verbőci in Szatmár County in 1520. The Bátoris of Somlyó and the Móroc Heritage], = *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41, 2006, 3: 290–304. 293–295.; Németh, Péter, *A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig.* [The Settlements of the Medieval Szatmár County till the Beginning of the 15th Century.]. Nyíregyháza, 2008. (Jósa András Múzeum Kiadványai 60.) Nr. 12, 61, 209, 267, 276, 498, 545.

[19] About Dorothy, her life, family and last will and the bibliography dealing with her: Kelényi, Borbála, „Dorottya Kanizsai's Last Will and Her Donations to the Church", In. Toader Nicoară (ed.), *Anuarul Şcolii Doctorale. „Istorie. Civilizaţie. Cultură*." V. Cluj-Napoca, 2011. 59–76.; Kelényi, Borbála, „Kanizsai Dorottya végrendelete és társadalmi kapcsolatai" [Dorottya Kanizsai's Last Will and Her Social Relationships.] In. Mikó, Gábor – Péterfi, Bence – Vadas, András (eds.), *Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára.* [Lap of Honor. Studies in Honor of István Draskóczy on the Occasion of his 60th Birthday.] Budapest, 2012. 451–458.; Kelényi, Borbála: „Kanizsai Dorottya végrendelete és a bajcsi pálosoknak tett adományai" [The Last Will of Dorothy Kanizsai and Her Donation to the Pauliner of Bajcs], = *Fons* 19, 2012, 4: 495–529.

their death.[20] The fact that she was often nominated by her maiden name, not by her husbands' name name also demonstrates the high respect for her.[21] She has the longest and consequently the most detailed one among all the 17 ones I examined. While the size of most of them amounts to 1 or 2 folios, the Palatine's last will goes up to 18 folios.

Analyzing the last wills the following facts can be stated. The language of all of them is Latin and also some Hungarian words occur while describing the articles.[22] According to the formal requirements most of them list the witnesses, executors and defenders, who are ecclesiastic people or their familiars and their wives belonging to their straight entourage and the testator's relatives.

All the women followed the well-known formula: sound in mind but infirm in body (*licet in corpora egra tamen in mente per omnia sana)*, except the wife of John Bánfi, who did not write anything. While the widow of Sigismund Frangepán completed this declaring that there is nothing as certain as death, Barbara Kálnai cited Paul and Barbara Rozgonyi Job from the Bible. Both Helen Márkus and her husband, Stephen Várdai gave the reason of their act: they did not want to be overtaken by the death unexpectedly and unready at night. Presumably they had an exact reason for this act, but none of them mentioned that.

While women were the family's memories keeper, they participated actively in the commemorations of the dead, it is not surprising, that the majority of the

---

[20] Magyar Nemzeti Levéltár Diplomatikai Levéltár [National Archives of Hungary, Diplomatic Colletcion of Charters] 24773 [hereinafter: MNL DL]; Ghyczy, Pál: „Kanizsai Dorottya címeres levele 1519-ből" [Dorottya Kanizsai's Letter Patent of Nobility in 1519.) = *Turul* 46, 1932, 68–70.; Mikó, Árpád: „II. Lajos címereslevelei. Egy speciális heraldikai reprezentációs forma művészettörténeti kérdései a késői Jagelló-korban Magyarországon" [Louis II's Letter Patents. The Art Historical Questions of a Special Heraldic Representaion Form in the Late Jagiellonian Ages in Hungary], In. Réthelyi, Orsolya – F. Romhányi, Beatrix – Spekner, Enikő – Végh, András (eds.), *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné udvara 1521–1531.* [*Mary* of Hungary, the *Widow of Mohács*. The Queen and her Court 1521–1531.] Budapest, 2005. 72–85. 78.; Érszegi, Géza – Mikó, Árpád: „II. Lajos király levele Kanizsai Dorottyának" [Louis II's Charter to Dorottya Kanizsai], In. Mikó, Árpád – Takács, Imre (eds.), *Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* [Pannonia Regia. *Art* and Architecture in Western Hungary. 1000–1541.] Budapest, 1994. 476–477.

[21] For the nomination of aristocratic women: Péter, Katalin, „Az asszony neve. Arisztokrata névhasználat a 16–17. századi Magyarországon" [The Name of a Wife. Aristocratic Name Usage in Hungary during the 16–17th Centuries], = *Történelmi Szemle,* 52, 2010, 2: 151–187.

[22] About the Hungarian words occuring in the last wills: Kelényi, Borbála, „Magyar kifejezések a késő középkori női nemesi végrendeletekben" [Hungarian Phrases in Late Medieval Last Wills of Noble Women], In. Gál, Judit – Péterfi, Bence – Vadas, András – Kranzieritz, Károly (eds.): *Micae Mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról. III.* [Micae Medievales. Essays on the Medieval Hungary and Europe. III.] Budapest, 2013. 181–217. And the remained Hungarian sources are collected here: Hegedűs, Attila – Papp, Lajos (eds.), *Középkori leveleink 1541-ig.* [Medieval Letters up to 1541.] Budapest, 1991. (Régi magyar levéltár I.)

introduced women gave instructions about their burial, or offered their soul to God or Virgin Mary at least. The widow of Sigismund Frangepán and Dorothy Kanizsai had an own burial chapel built. The exact place of the tomb is defined only by Helen the widow of Sigismund Frangepán, Barbara Rozgonyi the widow of Michael Frangepán and Dorothy Kanizsai, scilicet the two widows wanted to be buried in Zengg (Senj, Croatia) and Dorothy in Bajcs. Most of the wives gave orders about the expenses of their burial or their funeral feast in some cases. Dorothy Kanizsai gave the most detailed description in her last will, and ordered to celebrate commemoration masses a month and subsequently a half a year after her burial and on its anniversary.[23]

There are 217 items containing pious donations altogether.[24] The monasteries are the beneficiaries in most cases, and among the orders the Paulines are mentioned the most times, then the Franciscans. It was Dorothy Kanizsai in particular, who donated mainly the Pauline monastery in Bajcs,[25] and that is why this order is overrepresented. The majority of these monasteries are located on the

---

[23] About the commemoration masses: Pásztor, Lajos, *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában.* [The Hungarian's Religious Life in the Jagiellion Period.] Ed. Zombori, István. Budapest, 2000. (METEM) 79–81.; Fedeles, Mise, 2014.

[24] About the religiosity of the medieval noble sphere and pious donations: Wenczel, Gusztáv, *Kritikai tanulmányok a Frangepán család történetéhez.* [Critical Essyas on the History of the Frangepán Family.] Budapest, 1883. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XI. V.) 40–48.; Péter, Katalin, „Az olvasó nő eszménye", In. *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére.* Szerk. Klaniczay Gábor, Nagy Balázs. Budapest, 1999. 323–332.; Lupescu Makó, Mária, „Item lego…", 2001.; Szabó, Noémi Gyöngyvér, „Monasztikus férfikolostorok társadalmi kapcsolatai a 15–16. században a végrendeletek tükrében" [The Social Relationships of Monastic Monasteries from the 15–16th Centuries], = *Századok* 143, 2009, 2: 451–466.; Romhányi, Beatrix: *„A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn…" Pálos gazdálkodás a középkorban.* [„Spiritual Life Cannot be Maintainable without Earthly Possessions…" Estate Management of the Paulines in the Middle Ages.] Budapest, 2010. 97–109.; Fedeles, Tamás, „Egy középkori főúri család vallásossága. Az Újlakiak példája" [The Religiousity of a Medieval Aristocratic Family. The Example of the Újlakis], = Századok 145, 2011, 2: 377–418.; Fedeles, Tamás, „E földi hazát örök és mennyei palotával elcserélni" Szempontok a késő középkori főúri vallásosság vizsgálatához" ['Exchanging this earthly homeland for a divine palace'. Viewpoints to the investigation of aristocratic religiosity during the Late Mediaeval Period], In. Böhm, Gábor – Fedeles, Tamás (eds.), Mesterek és tanítványok. Tanulmányok a bölcsészettudományok köréből. [Masters and Scholars. Essays on the Liberal Arts.] Pécs, 2014.; Fedeles, Tamás, „Medicina contra peccata munda" Késő középkori misealapítványok" ['Medicina contra peccata munda' Baronial Mass-Endowments in the Late Medieval Period], = *Századok* 148, 2014, 2: 443–469.; Fedeles, Tamás – Prajda, Katalin, „Olyan vallásosan, szokásaiban és életmódjában mértéktartóan élt". Adalékok Filippo Scolari és családja vallásosságához" ['He lived so piously, exhibiting moderation in his manners and habits' The Religiositiy of Pippo Scolari and His Family], = *Történelmi Szemle* 56, 2014, 3: 357–382.

[25] Patton, Gábor, „A bajcsi pálos kolostor Baranya megyében" [The Pauline Monastery of Bajcs in the County of Baranya], = *Egyháztörténeti Szemle* 10, 2009, 3. http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pattongabor-bajcs.htm#_ftn17 Download: March 3, 2010.

residency of the donator's family or on a family's possession next to their inhabitancy, except a few cases, but in these cases they were also next to the will-issuer's habitation.[26] Ursula Töttös's obligations to the monasteries of Esztergom could be explained with the archiepiscopal dignity of Esztergom, however her family had some possessions in the neighbourhood. The parish churches on the residency often occur also among the offertories, and Dorothy Kanizsa bestowed the Blessed Mary church in Almásfüzitő which was founded by her. Among the donated churches castle chapels also appear in the most important castles of the family. They had a role of great significance not only in the noble religiousness, but they also were a distinguished scene for representation.[27] There are two prestigious ecclesiastical centres mentioned, the Saint Ladislaus cathedral in Nagyvárad (Oradea, Romania),[28] supposedly because of its dignity, and the Saint Michael Benedictine monastery in Báta. Both of them were considered as an important place of pilgrimage. The Holy Blood was honoured in Báta, which also had the royal family among its donators.[29] The other bestowed churches cannot be identified exactly, whether they were a monastery, parish church, chapel or something else, but all of them were located on the donators' residency. An of-

---

[26] It is worth noting that the Újlakis also donated mostly the Franciscan friaries and Pauline monasteries naturally in their residences, Fedeles, Újlakiak, 2011, 383. And Pippo Scolari and his familiy was in a tight relationship with the Franciscans, Fedeles, Filippo Scolari, 2014, 359–361. But on the contrary, according to Tamás Fedeles' researches it can be established, that almost the half of the aristocratic mass foundations were offered to the Pauline order, Fedeles, Mise, 2014. 460–461. Examining the donations to the monastic monasteries, Noémi Szabó deducted, that these ordres were not popular, Szabó, Monasztikus férfikolostorok, 465. The connections between the donations' place and residence is also established by Tamás Fedeles, Főúri vallásosság, 61.

[27] Fedeles, Újlakiak, 391.

[28] About its significance as a place of veneration, Fedeles, Tamás, „Ad visitandumque sanctissimi regis Ladislai" Várad kegyhelye a középkorban" [Ad visitandumque sanctissimi regis Ladislai" Várad as the Place of Veneration in the Middle Ages], In. Bagi, Dániel – Fedeles, Tamás – Kiss, Gergely (eds*.), „Köztes-Európa" vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére.* [In the Attraction of „Europe's Liminality". Festschriften on the Honour of Márta Font.] Pécs, 2012. 163–182. About the cathedral: Bunyitay Vince: A nagyváradi latin szertartású székesegyház. [The Catholic Cathedral in Nagyvárad (Oradea, Romania).] Nagyvárad, 1880.

[29] About peregrination in the medieval Hungary: Csukovits, Enikő, *Középkori magyar zarándokok.* [Medieval Hungarian Pilgrims.] Budapest, 2003. (História könyvtár. Monográfiák 20.)

Especially see for Báta: Kónyi, Mária – Holub, József – Csalog, József – Dercsényi. Dezső*, A bátai apátság és Krisztus-vére ereklyéje.* [The Abbey of Báta and Its Christ's Blood Relic.] s.l. 1940. (Tolna vármegye múltjából 5.); Kápolnás, Mária (ed.), *Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900éves évfordulójára.* [The Centuries of Báta. Album for the 900th Anniversary of the Foundation of the Monastery in Báta.] Báta, 1993.; Sümegi, József – V. Kápolnás, Mária, *A középkori bátai apátság és a Szent Vér templom története.* [The History of the Medieval Abbey of Báta and of the Holy Blood Church.] Bátai helytörténeti füzetek 1. Báta, 2005. (Múltunk cserepei.)

fertory to a foreign church in Neuburg-am-Inn[30] appear only in Dorothy Kanizsai's case, her relative, John Kanizsai the imperial count was buried there. Ecclesiastical persons are also among the pious grantees, generally the parsons of the inhabitancy or Franciscan friars and Clarissa nuns, furthermore the women's confessors. Helen Wolfurt and Barbara Rozgonyi donated the archbishop of Esztergom also. Moreover, almsgiving to the poor and orphans represents a part of the pious donations. Bequeathing to hospitals was also a part of these offertories, in one case the hospital of Báta is donated as well.[31] In most cases the aim of the offertories is to celebrate a read or chanted mass. The donator is commemorated during the mass which can be a burial commemorational service or a ceremony for the donator's own and their relatives' spiritual salvation or for the deceased husband eg in the case of Helen Wolfurt. Catherine Hédervári and Dorothy Kanizsai describe these masses in details, indicating the days of the recitation or the prayers which must be cited.[32] Furthermore, other liturgies and religious ceremonies can be observed in the testaments. The latter two women make reference to the services of Good Friday. Dorothy also enriched the devotional articles of the Corpus Christi procession held in the Saint Ladislaus castle chapel of Valpó (Valpovo, Croatia).[33] Furthermore, it is necessary to mention the early presence of the tradition of dressed Virgin Mary statue in the offertories of Margaret Kenderes and Catherine Hédervári.[34] The renovation of a church can also

---

30 Hofbauer, Josef, *Die Grafschaft Neuburg am Inn.* München, 1969. (Historischer Atlas von Bayern 20.) 60–63.

31 Some other data for alm-giving: Pásztor, A magyarság vallásos élete 61–65. The important role of the hospital in alm-giving is beyound doubt, Fedeles, Újlakiak, 2011, 394.; Fedeles, Főúri vallásosság, 2014, 64–65.

32 About the mass foundations: Pásztor, A magyarság vallásos élete, 74–93.; the custom of the days and masses: Pásztor, A magyarság vallásos élete, 84–91., Fedeles, Mise, 2014, 453–457. About the requiem masses and mortuary: Solymosi, Mortuárium, 1987.

33 Györkös, Attila, *Valpó várának története a hódoltság előtti és alatti korszakban.* [The History of the Castle of Valpó Before and In the Time of the Turkish Rule.] http://gyorkos.uw.hu/1543/valpo.htm Download: May 5, 2010; Vilko, Čurik, *Háromszáz éve szabadult fel Valpó és környéke a török uralom alól.* [Valpó and it's Neighbourhood Has Been Deliberated from the Turkish Occupation Since 300 Years.] Translated to Hungarian: Szatanek, József. Valpó, 1987. (A múlt visszhangjai, IV)

About the processions: Fedeles, Tamás, „Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció. A késő középkori körmenetek főbb jellemzői" [Religious Devotion, Community Identity, Representation. The Main features of Late-Medieval Processions], = *Aetas* 22, 2007, 3: 59–82., and especially the Corpus Christi processions: ibidem 63–65.; Sári, Zsolt, „Az Eucharisztia ünnepének – Úrnap – kialakulása és magyarországi története" [The Formation of the Eucharistia-Feast (Corpus Christi) and Its Hungarian History], In. Tolnay, Gábor (ed.), *Ember és környezete.* [Man and Its Enviroment.] Szolnok, 2002. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei, 58.) 111–120.

34 The presentation of both these two sources and the further bibliography for this interesting custom: Verebélyi, Kincső, „A kegyszobrok öltöztetése" [Customizing the Mercy Statues], In. Farbaky, Péter – Serfőző, Szabolcs (eds.), *Mariazell és Magyarország. Egy zarándokhely em-*

be an aim among the pious donations: Margaret Kenderes supported the Franciscan friary in Keszthely[35], while Barbara Rozgonyi favoured the Pauline monastery in Zengg (Senj, Croatia).[36]

The sacral[37] and secular[38] tableware have equal proportions among the articles donated to the church, while the clothes[39] and jewellery[40] for ecclesiastical use come to twice as much.[41] Several times the profane articles are intended to be transformed into an object of piety or to be sold so that a devotional article can be bought at their price. The object of the donations can be money too, the largest sum is 1000 gold forints and the smallest is 1 Ft. Several types of possessions and their belongings are also offered as a mass-foundation; the most precious is a market-town among them (Lippa/Lipova, Romania). Moreover, lots of domestic animals, fruit and wine are also donated.

The secular donations add up to 495 records in all. It has to be mentioned, that 111 of them appear in the inventory of Helen Márkus's articles. The beneficiaries are often women's relatives, mostly their own or adopted daughters, sons

---

*lékezete. Kiállítás a Bp.i Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában. 2004. május 28. – szeptember 12. [*Mariazell and Hungary. The Remembrance of a Pilgrimage Site. Exhibition in the Budapest History Museum's Museum of Kiscell. 28th May – 12th September 2004] Budapest, 2004. 426–431.; Kelényi, Borbála, „Az öltöztetős Madonna. Két késő középkori forrás alapján, kitekintéssel a néprajzi párhuzamokra" [The Dressed Virgin Mary. Examining Two Late Medieval Sources Having an Outlook to the Ethnographical Parallel], In. Kádár, Zsófia – Mikó, Gábor – Pétefi, Bence – Vadas, András (eds.), *Micae Mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról. I.* [Micae Medievales. Essays on the Medieval Hungary and Europe. I.] Budapest, 2011. 45–61.

35 Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig.* [The History of the Franciscan Order in Hungary up to 1711.]. I. Budapest, 1922. 186–188.; Keszthely, In. Romhányi Beatrix (főszerk.): *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* [Monasteries and Collegiate Chapters in Medieval Hungary.] Budapest, 2008. CD ROM.

36 About the the Pauline monastery of Zengg: Mályusz, Elemér, „A szlavóniai és horvátországi pálos középkori kolostorok oklevelei az Országos Levéltárban: 1–11." [The Charters of Medieval Pauline Monasteries from Slavonia and Croatia in the National Archives: 1–11.]: = *Levéltári Közlemények* 3, 1925, 1–4: 100–191.; 5, 1927, 1–4: 136–209.; 6, 1928, 1–4: 87–203.; 7, 1929, 3–4: 278–311.; 8, 1930, 1–2: 65–111.; 9, 1931, 3–4: 284–315.; 10, 1932, 1–2: 92–123.; 10, 1932, 3–4: 256–286.; 11, 1933, 1–2: 58–92.; 12, 1934, 1–4: 111–154.; 13, 1935, 1–4: 233–265.

37 Due to the frequency of their incidence: bowl, cup, glass, spoon, bottle, jug, goblet.

38 Due to the frequency of their incidence: chalice, amphora, aspersorium, aspergillum, thurible.

39 Due to the frequency of their incidence, for secular use: *suba* (fur coat), tunic, *feris* (gown), for sacral use: chasuble, humeral, alb, dalmatic, cappa.

40 Due to the frequency of their incidence, for secular use: headdress (headdress: *lengeteg, fagyol* (veil), párta (crown), *fültű* (hairpin), ring, belt, *násfa* (pendent), button, for sacral use: beads, cross, crucifix.

41 Other donated articles are tapestry, due to the frequency of their incidence, for sacral use: carpet, bed-cover, pillow and for secular use: carpet, altar-cover, pillow, duvet. Some other ecclesiastical equipment occur such as candelabrum, bell and an altar of Virgin Mary in one case.

and husbands and in a few cases their brothers, mother or grandsons.[42] Dorothy Kanizsai was on bad terms with her stepsons, the descendents of her second husband's sons from his former wife. That is why they are only mentioned with reference to their debts, while on the contrary, Dorothy's adopted daughters, Elisabeth and Euphemia Stubenberg received a lot. Barbara Kálnai emphasized only one of her sons, the descendent of her first marriage, Job Csuta of Baracska, the other son John is mentioned only in connection with his own son. The other beneficiaries came from the women's larger family, her or her husband's household, including the surrounding familiars and their wives, pages, students and other servants. Among them the proportion of the maidens, women's is higher than the boys' and men's. Examining these people the circles of an aristocratic woman and her household can explicitly stand out.[43]

The majority of the donated articles are jewellery[44] and among them the several types of headdresses[45] are the most numerous. The objects for sacral use, but donated to secular persons also belong to this group; crosses and beads worn often as jewellery for instance. Among the pieces of furniture, tablecloths and kerchiefs can be numerated in most cases, but it has to be emphasized, that this is significantly enlarged by the list of the bequest of Helen Márkus. Apart from this, the pieces of the bed-linen[46] are in the greatest quantity. It is interesting, that the items of tableware, such as cutlery,[47] are mentioned more times than the

---

[42] About the inheritance: Szende, Katalin, „Families in Testaments. Some aspects of demography and inheritance customes in a Late Medieval Hungarian Town", = *Medium Aevum Quotidianum* 35, 1995, 107–124.; Szende, Katalin, „From mother to daughter, from father to son? Intergenerational patterns of bequeathing movables in late medieval Bratislava", In. *Annual of medieval studies at Central European University Budapest* 7, 2001, 209–232.; Szende, Katalin, „Gyermekek, testvérek, házastársak. Családi viszonyok és örökösödési szokások Eperjesen a középkori végrendeletek tükrében" [Children, Brothers, Sisters, Spouses. Family Relations and Inheritance Customs in Eperjes (Prešov) as Reflected in Medieval Testaments], = *Történelmi szemle* 46, 2004, 1–2: 113–139.; Szende, Katalin, „From Mother to Daughter, from Father to Son? Inheritance of Movables in Late Medieval Pressburg", In. Finn Einar Eilassen – Katalin Szende (eds.), *Generations in Towns. Succession and Success in Pre-Industrial Urban Societies.* Newcastle, 2009. 44–75.

[43] Solymosi, 1974, 28., Kulcsár, Nemesi végrendeletek, 2008, 65. It is worthy a note, that in the case of citizens, there are not too much gift for a servant, Szende, Gyermekek, 2004, 128.

[44] Due to the frequency of their incidence: belt, *nyakbavető (*necklace), torques, *násfa* (pendant), *leppel* (brooch), ring.

[45] Due to the frequency of their incidence: *párta* (crown), veil (*fagyol*), bonnet, *fédel, csap, hajtakaró* (head-covers), *hajkesen* (buckle), *fültű* (hairpin).

[46] Due to the frequency of their incidence: bed-sheet, *fejalj* (pillow), duvet, *derékalj, matrac* (mattress), quilt.

[47] Due to the frequency of their incidence: bowl, plate, pot, jug, cup, *sellyeg (*goblet), washbasin with jug and spoon, knife, knife sheath.

clothes, which involve several pieces of the upper and underwear.[48] It is not surprising that *suba* (fur coat) and tunics are in the largest number among them. Arms are mentioned only once: Barbara Kálnai demised the weapons remained with her from her first husband to his son. Obviously not only the great number of the different articles, but their materials also show the great value of the things enumerated in the last will. The object of the donations can also be money, the largest amount is 200 ducats, and the smallest is 3 copper halfpennies. The largesse can be several types of possessions and the right to them; the most precious is a castle among them. Moreover, lots of domestic animals, fruit and wine are also donated. In addition to this, it must be mentioned that Dorothy Kanizsai donated to her adopted daughters their trousseau.

Only few debts were left by these women. The amounts being indebted to them are bequeathed to the debtor, except such a large sum as 5000 forints, which was owed by Peter and Frank Perényi to their stepmother.

Turning to the comparison of women's and men's last wills it can be established, that all these men made their order written in Latin, but it is necessary to underline, that some other last wills of noblemen written in Hungarian are known from before 1526. The circle of the witnesses, executors and defenders is the same as in the case of women, except that no women appear among them. The reason of making a testament is also the same. It is worthy a note that some other reasons – not presented completely here – are also known from other testaments. Stephen Rozgonyi completed the reason with his desire, that he did not want to die as *intestate*. Only he and Emery Perényi disposed of the funeral by will. The latter asked the king to accompany his body from Buda up to the Danube and the members of the Upper House to go with his corpse up to the borders of Pest. Martin Frangepán made a last will four times, donating different churches. Besides this, it is remarkable, that he gave a lot of charitable gifts.[49]

These men, except the latter, donated generously for pious uses. Mostly Franciscan friaries are given offertories, but there are also Pauline and Augustine monasteries among the donated churches, naturally at the families' residency. Furthermore, not only the monasteries and parish churches located in their inhabitancy, but also their staff and once a prior are bequeathed. The object of the donations is mostly a mass-foundation, but can also be money or domestic animals. *Suba* (fur coat) is the only cloth that is mentioned.

---

[48] Due to the frequency of their incidence: *suba* (fur coat), tunic, *szoknya* (tunic/skirt), *csaholy* (shirt), *joppa* (mantle), *kabanica* (gown), *kecele* (aproat), *szőrirha* (fur coat).

[49] See his donations: Thallóczy, Lajos – Barabás Samu, *A Frangepán család oklevéltára. [The Charters of the Frangepán Family.]* I–II. Budapest, 1910–1913. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 35., 38.] II. Nr99., 100., 169., 200. [hereinafter: FO]

The secular donations given by men are twice as much as the pious ones. The beneficiary of them is a relative, mostly the wife and the daughter, in few cases the sister or even the father. This surprising fact may be explained with the rules arranging the heritance of the family possessions. Furthermore, the men's familiars and servants are mentioned, naturally all of them are men. It is not unexpected that the object of these donations is principally possession or its right. Mostly tableware[50] is bequeathed among the donated articles, and also clothes[51]. It is interesting, that the majority of these clothes (e.g. trousers, shirts and spurs) belongs to the male clothing and they are not unisex as *suba* and tunic are in the case of women.[52] Rings represent the only jewellery appearing. Money is bequeathed only 3 times, between 100 and 1 forints.

Contrasting women and men, it can be said, that proportionally the former gave a slightly more pious donations, while the latter mainly donated possessions (due to their legal status) and money in the first place. It is interesting that the clothes left by men are often gender specified, while women often ordered pieces of dresses to be sold. However, this comparison cannot be extensive due to the lower number of the men's last wills represented here.

Finally, three last wills of the members of the Semsei family[53] represent the practice of the testamentary disposition in the case of the middle class nobility. John Semsei, his wife and their daughter made their testament within a year. The fact that the daughter, Sophia was the second wife of Alexander Kapi after the death of the often mentioned Barbara Kálnai explains the comparison. John and his wife, Barbara Vajdai made mostly pious donations to Franciscan and Pauline friaries in their neighbourhood or parish churches in their own possessions. The object of these offertories was always money except for one possession in the case of John and his wife who left also clothes two times. The amounts given by

---

50 Due to the frequency of their incidence: goblet, wasbasin with jug

51 Due to the frequency of their incidence: *suba* (fur coat), *csaholy* (shirt), trousers, *joppa* (mantel), spur

52 Here I have to mention that according to András Kubinyi's conclusions, *suba* occures frequency in the testaments of women in the case of noblemen, while in the case of citizens it apperas mostly in men's last wills, Kubinyi, Főúri és nemesi végrendeletek, 1999, 14–15.

53 The last will of John: MNL DL 85147 (1495), of his wife, Barbara: MNL DL 85153 (1496), and their daughter, Sophia: MNL DL 71765 (1496).

The history of the Semseis' is published by István Kádas in his thesis: Kádas, István, „Egy abaúji atyafiság Mátyás király udvarában. Adalékok a Semsei család Hunyadi-kori történetéhez" [A Kinship from Abaúj County in the Court of Matthias. Data to the History of the Semsei Family in the Hunyadi Period], In. Péterfi – Vadas – Mikó – Jakab, Micae Medievales II., 2012. 141–157.; Kádas, István, „Középkori család- és birtoktörténet: a Semseiek" [Medieval Genealogy and Possession-history: the Semseis], = *Fons* 20, 2013, 4: 455–499.; Kádas, István, *A Semsei csalás késő középkori története*. (Kézirat) [The Late Medieval History of the Semsei Family. (Manuscript)] Budapest, 2014.

John were between 200 and 3 forints, and between 56 and 1 forint donated by Barbara. It is interesting, that both of them mentioned only their daughters from the family, however they also had sons. Besides this, John donated his familiars and Barbara her maid. In contrast to them, their daughter, Sophia left her inherited possession to her obviously young son, however, the main beneficiary of her testament was her husband. Her other largess are offered to her sister and mother and her servants. Otherwise she donated clothes and jewellery which were intended to be transformed in case of pious offertories.

The three exemplars above illustrate a briefly outlined contrast of the two different customes practiced by the wealthy aristocracy on the one hand and the moderated middle-class nobility on the other hand while making a last will. Generally it can be said that both the number and value of the donations fall far short of that of the aristocracy's. Regarding the pious offertories, it is obvious, that the members of the aristocracy could afford to demise devotional articles, while the representatives of the less wealthy families could leave only secular articles to be transformed or sold.

Summarizing my researches, it can be declared that it is not a special thing that aristocratic women made testament. First, it happened due to the high level of literacy in their immediate environment. It is enough to mention their extensive correspondence within the family.[54] Second, they were especially interested in making a last will because of their extreme wealth and wide-spread relationships. Third, they made a testament, as presumably anybody else, since it symbolized their readiness for death. Last it must be emphasized that the examination of their life gives a wide range of information about the whole society since their beneficiaries represent different classes.

*

[54] See eg the well-known letters of the neice of Dorothy Kanizsai, Ursula Kanizsai and her husband, Thomas Nádasdy wich are published in: „Szerelmes Orsikám..." A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. [„My Beloved Orsi…" The Correspondence of the Nádasdy Family and Gáspár Szegedi Kőrös.] Ed.: Vida, Tivadar. Budapest, 1988. (Magyar Levelestár.) and other examples: Deák, Farkas, *Magyar hölgyek levelei.*

APPENDIX

Table: Hungarian Aristocratic Women's Last Wills[55]

Year of the donation	Women	Men (only from those families which have a female testator!)
1415		Ulrich Wolfurt of Vereskő (Count of Celje and Zagorje, Castellan of Óvár)[56]
1445	Helen Wolfurt of Vereskő (widow)[57] Father: Ulrich Wolfurt of Vereskő (Count of Celje and Zagorje, Castellan of Óvár) Mother: Catherine **Hédervári** Husband: Stephen **Rozgonyi** (Ispán of Pozsony)	
1446		John **Rozgonyi** (Ispán of Győr)[58]
1447		Laurence **Hédervári** (Palatine)[59]
1453		John **Frangepán (**Count of Veglia, Modrus and Zengg)[60]
1470	Dorothy **Bánfi of Alsólendva** (1. widow, 2. wife)[61] Father: Stephen **Bánfi of Alsólendva** (Queen's Knight) Mother: Clara N. Husband: 1. John Blagai 2. Martin **Frangepán** (Count of Veglia, Modrus and Zengg)	

[55] **Bold type: the aristocratic family**
Italic type: on the line of aristocracy and middle class nobility
Underlined with points: foreign family
Underlined: the couples whose both members did a last will

[56] Radvánszky, Béla – Závodszky, Levente, *A Héderváry-család oklevéltára. I–II.* [The Charters of the Héderváry Family. I–II.]. Budapest, 1909–1922. I. Nr. 125. [hereinafter: HO]

[57] MNL DL 13881

[58] MNL DL 13948

[59] HO I. Nr. 162. (1439), 168 (1442), 191–193 (1447)

[60] Ljubič, Simeon: *Commissiones et relationes venetae. I–III.* Zagrabiae, 1876–1880. (Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium VI., VIII., XI.) I. 98.

[61] MNL Diplomatikai Fényképgyűjtemény [Diplomatic Photo Colletcion] 282443 [hereinafter: DF]

Year of the donation	Women	Men (only from those families which have a female testator!)
1472		John *Pető of Gerse* (Lord Steward)[62] Rajnaldus **Rozgonyi** (Lord Chief Treasurer)[63]
1473	Anne **Garai** (wife)[64] Father: Ladislas **Garai** (Palatine) Mother: Alexandra (Duchess of Teschen) Husband: Emery **Hédervári** (Lord Steward)	
1474	Elisabeth of Mainberg (widow)[65] Father: Mother: Husband: Rajnaldus **Rozgonyi** (Lord Chief Treasurer)	Martin **Frangepán** (Count of Veglia, Modrus and Zengg)[66]
1489	Helen N. (widow)[67] Father: Mother: Husband: Sigismund **Frangepán** (Count of Veglia, Modrus and Zengg)	
1496	Sophia **Ország of Gút**[68] Father: Michael **Ország of Gút** (Palatine) Mother: Anne Jakcs of Kusaly	

62 MNL DL 93454

63 MNL DL 17326

64 HO I. Nr. 292.

65 MNL DL 89012

66 DL 17751, Kukuljevič, Ivan, *Acta Croatica. Listine Hravatska.* Zagrebu, 1883. (Monumenta Historica Slavorum Meridionalium. Povjestni Spomenici Južnih Slavenah VI.) Nr. 83.; Fermendžin, Eusebius, *Acta Bosnae Potissimum Ecclesiastica Cum Insertis Editorum Documentorum Regestis: Ab Anno 925 Usque Ad Annum 1752.* Zagrabiae, 1892. (Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium 23.) Nr. 1154, 1156, regesta: FO II. Nr. 99, 119., 121., The execution of his wills undestroyed: MNL DL 34687., Mályusz, Pálos kolostorok, 1925, Nr. 11.

67 Thallóczy, Lajos – Barabás, Lajos: *A Blagay-család oklevéltára.* [The Charters of the Blagay Family.] Budapest, 1897. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 28). Nr. 218., FO. II. Nr. 182.

68 MNL DL 88803. Presented by Kubinyi András: „Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelkezésének tanulságai" [The Lessons of an Aristocratic Lady's Testament from the Late Middle Ages], = *Történelmi Szemle* 39, 1997, 3–4: 401–410.

Year of the donation	Women	Men (only from those families which have a female testator!)
1491	Barbara Kálnai (1. widow, 2. wife)[69] Father: Ladislas Kálnai Mother: Helen Forgács (?) Husband: 1. John **Rozgonyi** (Ispán of Győr) 2. Alexander Kapi	
1493	Ursula **Töttös of Bátmonostor** (widow)[70] Father: Ladislas **Töttös** of **Bátmonostor** (Lord Chief Treasurer, Master of the Cup-Bearers) Mother: Anne Csáki Husband: 0. *Simon Várdai* (engaged only) 1. John *Várdai*	
1497		John **Hédervári**[71]
1502		Ladislas **Geréb of Vingárti** (Bishop of Translyvania)[72]
1503	Margaret Kenderes of Malomvíz (1. widow, 2. widow)[73] Father: John Kenderes of Malomvíz Mother: Husband: 1. Stephen **Mórocz of Meggyesalja** 2. Nicolaus *Pető of Gerse* (Master of the Cup-Bearers)	
1505	Catherine N. (widow)[74] Father: Mother: Husband: Aladar *Várdai* (Lord Chamberlain)	

69 MNL DL 64482

70 MNL DL 83023, Kelényi, Borbála: „Három Várdai-feleség végrendelete a késő középkorban" [The Last Wills of Three Várdai-Wife from the Late Middle Ages.], In. Péterfi, Bence – Vadas, András – Mikó, Gábor – Jakab, Péter (eds.), *Micae Mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról. II.* [Micae Medievales. Essays on the Medieval Hungary and Europe.] Budapest, 2012. 159–175.

71 MNL DL 102279

72 MNL DL 30959

73 MNL DL 93704, DL 93710

74 MNL DL 82224, Kelényi, Három Várdai-feleség, 2013.

Year of the donation	Women	Men (only from those families which have a female testator!)
1506	Helen Márkus of Terjén/Csúz (wife)[75] Father: Ladislas Márkus of Terjén/Csúz (Vice-warden of Croatia and Dalmatia) Mother: Helen Nagyvölgyi Husband: Stephen *Várdai*	Stephen *Várdai*[76]
1507	Elisabeth **Druget of Homonna** (wife)[77] Father: Simon **Druget of Homonna** (?) (Master of the Cup-Bearers) Mother: Sophia **Bebek of Pelsőc (?)** Husband: Sigismund **Losonci** (Baron)	
1513	Elisabeth *Pető of Gerse* (1. widow, 2. wife)[78] Father: Nicolaus *Pető of Gerse* (Master of the Cup-Bearers) Mother: DorothyPapdi Husband: 1. Stephen Csupor of Monoszló 2. Nicolaus **Frangepán** (Count of Veglia, Modrus and Zengg)	
1514		John **Bánfi of Losonc**[79]
1518		Emery **Perényi of Terebes** (Palatine)[80]
1519	Catherine **Hédervári** (wife)[81] Father: Nicolaus **Hédervári** (Lord Chief Treasurer) Mother: Ursula N. Husband**:** Stephen **Rozgonyi**	

[75] MNL DL 82238, Kelényi, Három Várdai-feleség, 2013.

[76] MNL DL 82239

[77] Iványi, Béla, A Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy-család története, Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy-család történetéhez. [Data to the History of the Bánffy Family of Losoncz. Charters on the History of the Bánffy Family of Losoncz.] Bp. 1928. II. Nr. 335.

[78] MNL DL 38569, FO II. Nr. 287.

[79] MNL DF 277741

[80] MNL DF 263702, *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája.* [The Story Written About the Hungarian Acts by Miklós Istvánffy.] Translated by Tállyai, Pál. Budapest, 2003. 789.

[81] HO I. Nr. 390–391.

Year of the donation	Women	Men (only from those families which have a female testator!)
1520		Gregory **Frangepán** (Archbishop of Kalocsa)[82]
1521	Margaret **Henning of Szomszédvár** (wife)[83] Father: John **Henning of Szomszédvár** Mother: Sophia Horváth of Litva Husband: John **Bánfi of Bolondóc** (Baron)	
1523		Stephen **Rozgonyi**[84]
1524	Barbara **Rozgonyi** (widow)[85] Father: John **Rozgonyi** (Voivode of Transylvania) Mother: Dorothy **Bánfi of Alsólendva** Husband: Michael **Frangepán** (Count of Veglia, Modrus and Zengg)	Frank *Várdai* (Bishop of Transylvania)[86]

[82] MNL DL 106078. Érdújhelyi, Menyhért, *A kalocsai érsekség a renaissance-korban.* [The Archdiocese of Kalocsa in the Renaissance.] Zenta, 1899. 117. (Footnote Nr. 5); Katona, István, *A kalocsai érseki egyház története. I.* [The History of the Archdiocese of Kalocsa in the Renaissance I.] Translated by Takács, József. Prefaced by Thoroczkay, Gábor. Kalocsa, 2001. 284–285.

[83] MNL DF 256077

[84] MNL DL 89173

[85] MNL DL 89187

[86] Bunyitai Vince: *A gyulafehérvári székeskáptalan későbbi részei s egy magyar humanista.* [The Later Parts of the Cathedral Chapter of Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO) and a Hungarian Humanist.]. Budapest, 1893, Appendix 27–32.; „Vekov, Károly, Egy erdélyi püspök és a gyulafehérvári székesegyház kincstára" [A Transylvanian Bishop and the Treasury of the Cathedral of Gyulafehérvár (Alba Iulia, Romania)], In. Kovács András – Sipos Gábor – Tonk Sándor (eds.): *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. [Festschrift on the Honour of the 80th Anniversary of the Birth of Zsigmond Jakó.] Kolozsvár, 1996. 525–548.; C. Tóth, Norbert, „Várdai Ferenc erdélyi püspök végrendeletének utóélete" [The Afterlife of the Testament of Ferenc Várdai, the Transylvanian Bishop], In. Garda, Dezső (ed.), *A mezővárostól a rendezett tanácsú városig.* [From a Market Town to a Cit ywith Organized Council.] Csíkszereda, 2011. 73–115.

Year of the donation	Women	Men (only from those families which have a female testator!)
1525	Dorothy **Kanizsai** (1. widow, 2. widow)[87] Father: Nicolaus **Kanizsai** (Ispán of Sopron) Mother: Veronique N./Christine N. Husband: 1. Peter **Geréb of Vingárt** (Palatine) 2. Emery **Perényi of Terebes** (Palatine)	

[87] MNL DF 286364, DL 24152, DL 24153, Kelényi, Dorottya Kanizsai's Last Will, 2011. 59–76.; Kelényi, Kanizsai Dorottya végrendelete, 2012. 451–458.; Kelényi, Borbála: Kanizsai Dorottya és a bajcsi pálosok 2012, 495–529.

RADU LUPESCU

SOCIAL HIERARCHY AND HERALDIC CULTURE IN TRANSYLVANIA IN THE FOURTEENTH AND FIFTEENTH CENTURIES*

The coat of arms, as a particular symbol of a person, a family or a community was increasingly accepted even from its appearance in the Middle Ages. At that time it was used first of all on seals, but there were several other heraldic supports too. The present paper focuses on the heraldic display in architectural context, at what extent it was able to reflect social differences in medieval society.

The first spectacular user of heraldic devices in Transylvania is a family originated from abroad, but holding offices in this region: the Szécsi family. András Szécsi and his nephew, Domokos Szécsi were bishops of Transylvania with centre in Alba Iulia (Gyulafehérvár) for about half a century (between 1320–1368), and they played a determining role in the history of the bishopric.[1] In the second decade of the fourteenth century the Chapter was looking for an influential member of the aristocracy who was able to protect the interests of the bishopric, in a period of great disturbances in the Hungarian history. András Szécsi seemed to be the proper person, but later, after his election, he proved to be a violent man, who was much more a knight than a clerk. His nephew, Domokos has played a more constructive role in the history of the bishopric than his uncle. It is very likely that he was the person who commissioned a gisant in the memory of his uncle. Another fragment, closely related to the first one, was probably part of the funerary monument of Domokos himself.[2] Both of them represents the earliest examples of gisant type funerary monuments of Hungary, and clearly demonstrates the fortunate destiny of the cathedral of Alba Iulia, which, opposite to other medieval cathedrals of Hungary, was preserved. The funerary monument of András Szécsi displays the coat of arms of the family too: double headed eagle displayed, wings inverted. It was not displayed on an ostentatious manner but

* „This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2011-3-0250"

1 Temesváry, János, *Erdély középkori püspökei*. Cluj-Kolozsvár, 1922. 141–175.

2 Varga Lívia – Lővei, Pál, "Funerary Art in Medieval Hungary", = *Acta Historiae Artium* 25, 1990–1992, 3–4: 120 [hereinafter Varga – Lővei, Funerary Art]; Sarkadi, Márton, *„s folytatva magát a régi művet." Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéből.* Budapest, 2010. 184–185 [hereinafter Sarkadi, Gyulafehérvár].

was placed in the lower-right corner of the tomb, forming a well-structured ensemble with the recumbent effigy of the bishop and the elegant inscription. One of the Szécsis continued the construction of the cathedral. At that time the church was already finished, only the western towers being under construction. However, the trace of their intervention can be observed not on the towers, but on the two western vaults of the central nave. The arms of the Szécsi family, placed on the key stone of the vault hints at the reconstruction of the vault in this part of the cathedral.[3] Until the mid fourteen century only royal arms are known in the context of church architecture. Based on the preserved examples, the cathedral of Alba Iulia seems to be the first one where the heraldry of private persons has appeared. The arms decorating the key stone is a remarkable example how proud were the Szécsis of their achievements, considering the seat of the bishopric almost their private property, being in charge of it for several decades. Probably this was not an isolated phenomenon. Similar tendency using heraldry in the context of ecclesiastical architecture could have been identified on other cathedrals of Hungary, if they would have been preserved or not so heavily restored during the past two centuries.

The next stop of our survey is the parish church Reghin (Szászrégen). In the fourteenth century this important settlement was the centre of an estate made up of twenty-four villages, being in the property of the Losonci family. There is no evidence how the family entered in the property of it, but it was in the possession of all of the three branches of the family. Although on the territory of the estate they built two castles (Mentővár and Idecs), Reghin has remained the centre of it, where the family had its own manor house. According to an early inscription that has survived, the parish church was finished around 1330.[4] The commissioner of this church was Tamás Losonci, who between 1315–1320 was the Count of the Székely. An interesting moment in the history of the church has occurred half a century later, during the 1380s, when the then lord of the property, László Losonci tried to obtain the consent of the pope to transform the parish church into an Augustinian monastery. This was probably related to a residential plan for the family, close to the church. The plan was to raise the nearby Saint George chapel to the status of the parish church. According to the later sources everything remained unchanged, but several architectural features clearly demonstrate that some construction activity was carried out on it in the 1380s. First of all I would like to call the attention to a coat of arms placed on the key stone from the south nave of the church, and related to this construction period. The triangular shield is facing sinister and it is charged with a griffin sergeant. Above the shield a pot helmet was placed and some traces of the crest and the mantling are preserved.

---

3 Sarkadi, Gyulafehérvár, 106–107.

4 Entz, Géza, *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996. 55, 454.

Considering its shape and style it obviously follows the heraldic tradition of the Anjou period, and together with the rest of architectural carvings demonstrates the existence of a separate construction phase at the end of the fourteenth century. Concerning the person of László Losonci who is mentioned in the written records there are two possibilities. He could be the one who started his career as castellan of Bistriţa (Beszterce) and was Ban of Slavonia between 1387–1389. But it is very likely that he is László from the Dezsőfi branch of the family who was Voivode of Transylvania for about two decades, between 1376–1389.[5] Thus it is not surprising that for the first time in Transylvania private heraldry involved in ecclesiastical architecture has appeared in a church under the patronage of the Losonci family. This was the most important family from this region, who can be unequivocally considered member of the Hungarian aristocracy. They were holding several times high offices in the kingdom, and was the first family in Transylvania having in their property tree castles at the same time.

Thus, the beginning of private heraldry used in ecclesiastical architecture is related to two families, both members of the aristocracy. However, this situation was about to change soon. An early and beautiful example for this is the church of Mălâncrav (Almakerék) under the patronage of Apafi family.[6] In the fourteenth century the family was in the property of about 10–15 villages. Their members were in charge of some minor offices at the level of the county or judges of the nobles (*iudex nobilium*). Following the visit of Transylvania by King Louis I in 1366, they appeared among the courtly knights of the king, but no higher offices they were holding. Greater ambitions seem to had Miklós Apafi who between 1414–1418 was appointed by King Sigismund castellan of castles from south Hungary: Srebrenik (Szrebernik), Vranduk és Dubovac (Dobóc).[7] For a while he was Count of Biertan (Berethalom). It seems that the career of Miklós Apafi was the highlight of the family history, because in the next century they were missing even from among the courtly knights. Nevertheless, they built a highly demanding church, which almost rivalled the Losoncis' church in Reghin. There is no doubt that Mălâncrav played an important role among the family estates, where they set up a manor house, and the church also served as burial place for the family. The church was built at the beginning of the fourteenth century, and shortly after it was decorated with mural paintings of great quality. It was transformed around 1400, when a new choir was built, being also decorated with

---

5 Engel, Pál, *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. II. Budapest, 1996. 148–149 [hereinafter Engel, Archontológia].

6 Gogâltan, Anca – Dóra, Sallay, "The Church of Mălâncrav and the Holy Blood Chapel of Nicholas Apa", In. *Középkori egyházi építészet Erdélyben.* Satu Mare, 2002, 181–202; Gogâltan, Anca, "The Self: Religious and Noble Identity in Late Medieval Transylvania", = *Studia Universitatis Babeş–Bolyai. Historia*, 58, 2013, 49–77.

7 Engel, Archontológia. I. 306, 435, 463.

high quality frescoes. Thanks to its well preserved murals, it counts among those churches, which still retain a particular medieval atmosphere. The eastern bay of the choir vault, right above the main altar holds a key stone decorated with the arms of the Apafi family. Actually it displays only the bucket helmet, the mantling and the crest. A writing around the arms mentions a person called Apa, the rest of the words could not be interpreted. The whole achievement is quite archaic. This is demonstrated by the majuscule writing, the type of the helmet, and the design of the achievement, which follows the design of the fourteenth century so called helmet-seals. Based on a coloured arms of the Apafis, displayed on the predella of the winged altar of the church, one can reconstruct the tinctures of the key stone arms: the mantling was probably gules, the crest vert.[8] The commissioner of the new choir was probably Apa III, mentioned by the inscription, and his son, Miklós Apafi, who was a prominent member of the family. To the age of the latter can be dated the new mural paintings in the choir. We know about him that in 1424 he founded a chapel in honour of the Holy Blood. Thus, the church of Mălâncrav represents the taste and the possibilities of a middle-class noble family, who were not able to reach the high demand of the Losoncis, but definitely represented above the average the patronage activity of the middle-class nobility.

During the fifteenth century the heraldic display was embraced by the lower nobility too. A good example in Transylvania is the case of Kakas family who had only a one village property in Kolozs County, Boteni (Botháza).[9] Only two generations of the family are known from the mid fifteenth century. In 1458 the male line of the family has already died out. The church of Boteni was built at the end of the thirteenth century. An armorial tablet placed above the main entrance to the church mentions about a building activity around 1450. The tablet displays the arms of the Kakas family: a sword palewise and two cocks respectant. The shield is placed in the same barbed quatrefoil frame and to sinister the letter "i" or "l" can be deciphered. Since the letters do not refer to the owner of the coats of arms they probably have another meaning or message. The patron of this small church was Imre Kakas a noble from Transylvania, one of the János Hunyadi`s supporters. He has probably rebuilt the church at some extent, and placed this memorial plaque on that occasion. The career of Imre Kakas and the quality of the relief clearly reflects the social statues of the patron family who

---

8 Sarkadi Nagy, Emese, *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Thorbecke, 2012. 173–175.

9 Benkő, Elek, "A botházai református templom építési feliratai", = *Erdélyi Múzeum* 56, 1994, 3–4: 56–61; Lupescu, Radu. "A kolozsvári Szent Mihály-templom nyugati kapuja", In. *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben*. V. Satu Mare, 2012. 185.

commissioned the reconstruction and demonstrates the strong influence of the patronage activity of the aristocracy.

The case of the four families presented above illustrates the process, as in addition to the usage of heraldry in administration, the heraldic culture has became more diverse and penetrated into the lower strata of the noble society. While this process culminated in the fifteenth century there were always new tools to increase the range of the heraldic display. In this sense come to the fore beside the single coat of arms the so called series of arms, which for the first time appeared in the context of the royal court architecture on the territory of Hungary. We know from descriptions about the existence of a so called Heraldic Tower set up near the Sigismund palace in Buda Castle, displaying probably a complex heraldic program.[10] An early example of heraldic series in Transylvania can be found in the church of Vingard (Vingárd) placed under the patronage of the Vingárti Geréb family.[11] They started to acquire landed properties in Transylvania from the beginning of the fourteenth century, and in the next century they became one of the wealthiest families in this region. The marriage of János Geréb with Zsófia, the sister-in-law of Governor János Hunyadi, strongly influenced the career of him, being the Castellan of Gurghiu (Görgény) from 1448, later Voivode of Transylvania and finally vice governor. At Vingard was the most important residence of the family, where they built an imposing church. According to an inscription placed on the western façade of the church János Geréb was the patron who finished the construction of it. The church was lavishly decorated with heraldic arms. Especially the choir of the church calls our attention, where the arms of the Geréb, Szilágyi and Hunyadi family was displayed on the key stones, alluding to their relationship. The first arms is quarterly: 1st quarter barry of eight (for Hungary); 2nd quarter double-cross (for Hungary); 3rd quarter three leopards' faces, tongued and crowned (for Dalmatia); 4th quarter a lion rampant, crowned, holding a crown (for the County of Bistrița). The second shield is charged with a lion, crowned, tongued, naissant from a crown. The base is barry of four (for the Geréb family). The third shield is charged with a goat horned and unguled, naissant from fire, touching a twig (for the Szilágyi family). The fourth arms displays a raven (corbie) with a ring in his beak, holding a twig. To sinister chief a crescent reversed moon and a five pointed estoil. The order of the arms has a particular meaning and follows a social hierarchy. Thus the series starts right above the main altar, which was the most significant place in the altar with the arms of King Matthias, and continues with the rest of the arms. On the second place is the heraldic symbol of the patron János Geréb, on the third the arms of his wife

---

[10] Balogh, Jolán, *A művészet Mátyás király udvarában*. I. Budapest, 1966. 47.

[11] Gündisch, Gustav – Harald Krasser – Theobald Streitfeld, "Dominium, Kirche und Burg von Weingartskirchen", In. Gustav Gündisch – Albert Klein – Harald Krasser – Theobald Streitfeld (eds.): *Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte*. Köln – Wien: Böhlau, 1976. 134–192.

Zsófia Szilágyi, and finally on the fourth place the arms of the Hunyadis. The relationship between the Gerébs and Szilágyis is reflected by the vault of the sacristy too, where on one of the key stones was placed the arms of the Geréb family, on the other one the arms of the Szilágyi family. The rich heraldic program of the church of Vingard was not a unique case in Transylvania, but followed a tendency established by the patronage activity of János Hunyadi.

Starting with the humble village church of Boteni and continuing with the prestigious church of Vingard our attention is drawn now by the personality of János Hunyadi, his patronage and heraldic display. He was an exceptional character, in many ways a pioneer in the History of Hungary, and played an important role in spreading the heraldic culture and establishing new standards. Its source was first of all the refined courtly culture of King Sigismund where he spent several years, and the court of the Visconti in Milan, where he stayed for almost two years. All this experience gained from abroad was implemented at Hunedoara (Vajdahunyad) where in the 1440s he started to build a magnificent residence.[12] Among its particular features is a mural painting depicting fourteen coats of arms covering the wall of the so-called Matthias Loggia. It is a remarkable testimony of Hunyadi`s aristocratic display, and gives an insight into the political life of the social elite of the Hungarian Kingdom.[13]

The Heraldic Wall consisted of two registers. The upper part was a row of fourteen armorial bearings, the lower was made up of a bushy vegetal ornamentation. Starting from left to right the following blazons were depicted:

1. King Wladislaw I Jagiello (1440–1444). Quarterly. 1st field gules, eagle displayed Argent, armed, beaked and crowned or (for Poland); 2nd field barry of eight, Argent and gules (for Hungary); 3rd field gules, double cross Argent on three hills vert (for Hungary); 4th field gules, an armoured knight armed, mounted on a horse salient, holding in his dexter hand a sword above his head Argent. A shield Azure hangs on the sinister shoulder of the knight, charged with a double cross or. The horse saddles, straps, and belts Azure (for Lithuania).

2. The second coat of arms refers to the Hédervári family (paly of six, gules and Argent). In the mid-fifteenth century this family provided some very influential and important officeholders, such as Imre Hédervári, Ban of Macsó (Mačva), László Hédervári Bishop of Eger, but first and foremost Lőrinc Hédervári

---

[12] Lupescu, Radu, "Vajdahunyad Castle", In. Péter Farbaky et al (eds), *Matthias Corvinus, the King. Tradition and Renewal in the Hungarian Royal Court 1458–1490*. Exhibition catalogue. Budapest, 2008. 186–187.

[13] Lupescu, Radu, "Lay and Ecclesiastic in the Heraldic Representation ont he Matthias Loggia in Hunedoara Castle", = *Studia Universitatis Babeş–Bolya. Historia* 58, 2013. 31–48.

(†1447) Palatine of Hungary (1437–1447).[14] Being placed right next to the coat of arms of the king, it is very likely that it refers to the palatine of Hungary.

3. The owner of the third coat of arms was the Garai family (azure, a serpent glissant, crowned or, who appears to have an orb with cross in his mouth or). At that time the head of the family was László Garai (†1459), who held some very important positions, but beyond these offices he represented one of the most influential families of Hungary, his ancestors being Palatines of Hungary for a long period. He was Ban of Macsó (1431–1441, 1445–1447), and Palatine of Hungary (1447–1458). László was one of the leading figures of the party opposing János Hunyadi.

4. The fourth blazon belongs to the Újlaki family (Party per fess. Chief azure, a fess gules. Base gules. Overall an Angel azure, naissant from a crown or, winged, crowned or). It was represented by Miklós Újlaki († 1477) who had a career strongly connected with that of János Hunyadi. They were appointed together Ban of Szörény (Severin), chief captain of Nándorfehérvár (Belgrade), Voivode of Transylvania and Count of the Székely. Beside these offices, he was Ban of Macsó for a long period (1438–1458) and count of several counties of Hungary.

5. The next blazon places the Csáki family in the fifth position (azure, a man`s half-lengh-portrait, haired and bearded or, calpac and overcoat azure). Its members held some important offices during the reign of King Sigismund. In the next period only Ferenc Csáki († cc. 1470) managed to be appointed Count of the Székely (1439–1440, 1446–1448) and count of some other counties. Ferenc was a trusted man of János Hunyadi, who joined the governor in his campaign to Kosovo in 1448.

6. The sixth coat of arms belongs to the Losoncis (gules, a griffin sergeant sable, winged or), the wealthiest family in Transylvania. During the civil war in 1440–1441 they sided with the Habsburgs, and after their defeat the Losoncis were neglected by the Jagiellonian royal court. Until 1441 Dezső Losonci was the Voivode of Transylvania, an office granted in the same year by Wladislaw I to János Hunyadi and Miklós Újlaki. In the mid-1440s the conflict between János Hunyadi and the Losoncis appears to have been settled. The nephew of Dezső Losonci, Benedek, joined the army of János Hunyadi in 1448, and died at the Battle of Kosovo.

7. The owner of the seventh coat of arms was the Rozgonyi family (azure, a cygnet displayed or, naissant from a crown or). Many of its members held important offices. Among them Simon Rozgonyi was Bishop of Eger (1440–1444) and his

[14] Offices are specified based on the archaeontology made by Pál Engel, Archontológia, *passim*.

brother, György († cc. 1457) Judge royal (1441–1446). Because on this side of the Heraldic Wall are placed the coats of arms of the lay main office holders, it is very likely that this blazon refers to György Rozgonyi, the Judge Royal of Hungary.

8. It is interesting to observe the presence of the armoury of the Bánfi of Alsólendva family in the eighth position (azure, an ox's head caboshed or). They held no important offices in the first half of the fifteenth century. In the middle of that century the family was represented by two brothers, István and Pál. Both of them were regarded as members of the social elite of Hungary, although they were not officeholders at that time. István Bánfi of Alsólendva died at the Battle of Kosovo in 1448.

9. Unknown

10. The tenth coat of arms refers to the owner of the castle, namely the Hunyadi family, more precisely to János Hunyadi (azure, a raven (corbie) displayed proper (sable) naissant from a crown or, a ring in his beak or). He, besides some other important offices, was Voivode of Transylvania (1440–1446) and after that Governor of Hungary (1446–1453).

11. Regarding the eleventh coat of arms there was no doubt even from the nineteenth century that it belonged to the Szécsi family (gules, two-headed eagle, crowned or. Above the arms a scarlet cardinal's hat having cords and tassels pendent on either side gules). However, only recent research has discovered the cardinal's hat above the heraldic shield, which offers a distinct clue to the person the blazon refers to. It is the blazon of Cardinal Dénes Szécsi (†1465) Archbishop of Esztergom (1440–1465).

12. Unknown

13. The thirteenth blazon can be attributed to András Kálnói, bishop of Pécs (1445–1455): azure, latin cross or, three fleur-de-lis or, two mullets of six points or.

14. The last one refers to Mátyás Gatalóci, Bishop of Veszprém (1440–1457): gules, three horseshoes Argent.

Considering the time interval specified for these officeholders the Heraldic Wall was painted very likely in 1445, or in 1446 at the latest. In this context especially the career of András Kálnói is a determining factor, being appointed bishop of Pécs in 1445. It was the year when the return of King Wladislaw I was still awaited after the severe defeat of the Christian army at the Battle of Varna. The deadline for return was set by the Hungarian Diet for the end of May 1445.

However, there are some clues for a slightly later dating, too. The presence of the armouries of the Hungarian barons in the castle of a noble family seems to be very strange in the context of the aristocratic display of that time. There is no other evidence in this respect among the Hungarian nobility. János Hunyadi was Voivode of Transylvania, in charge only of a region of the kingdom. He had no authority over the whole of Hungary. This armorial program fits better the next stage of his career, when he was elected Governor of Hungary in 1446. As governor, Hunyadi took over some elements of the royal display, and the heraldic presence of the barons in his castle is much more acceptable. This is the period when the position of the raven in his arms was slightly changed. Previously it was displayed mainly from profile, but now appeared frontally resembling much more an eagle. In this case the presence of the Jagiellonian coat of arms on the Heraldic Wall can be regarded as a retrospective insertion in this heraldic program, but even in this case the murals were painted not later than the mid-1440s.

Up to this time the Heraldic Wall has been dated to the period 1460–1480s, namely during the reign of King Matthias. This is the reason why, based on the arms, the whole construction that housed these paintings, that is the loggia, was called the Matthias Loggia. Considering the new dating of the arms, it seems that this loggia-like architecture now has to be dated a little bit earlier, and is related to the king`s father, János Hunyadi.

The relatively accurate identification of the armorial bearings allows us not only to date the fresco, but some important conclusions can be reached concerning the meaning and the logic of this heraldic composition.

In the context of the interpretation of the Heraldic Wall it is very important to establish whether the whole row of the blazons was preserved, or it has some missing parts. Since the row starts with the royal coat of arms the beginning of it has no missing parts. The end of the row seems to be complete as well, because the frame of the last blazon is not adjoining a new one, but stops. Thus the fourteen coats of arms form a complete series, which is a rare record of medieval Hungarian heraldry.

The coats of arms were not placed randomly in the row of the Heraldic Wall but the position of them was carefully weighted. First of all, our attention is called to the blazon of János Hunyadi. It is larger than the rest of the arms and it has a more elaborate frame and ribbons with texts. It is noteworthy that the blazon was not placed either at the beginning of the row or in the middle of it. It was placed slightly to the right of the centre, probably just above the entrance to the main chamber of the first floor. Apart from this blazon, the row of the coats of arms has to be read from left to right. It starts with the arms of the king and continues with eight further arms until that of the Hunyadis. The common feature of these arms is that their owners are laymen, mostly principal officeholders, called barons in Hungary. The row continues on the right of the Hunyadi arms

with the coats of arms of the prelates. It means that this heraldic program is articulated by two main arms, that is the blazon of the king and of János Hunyadi. The rest of the arms make up two groups: the armouries of the barons and of the prelates. Not all the families present in this program were involved in the governance of the kingdom. The members of the Losonci and Bánfi of Alsólendva families held no offices at that time. But without doubt they were very influential. It is remarkable to note the presence of some of the most important political enemies of János Hunyadi, especially László Garai. This demonstrates clearly that the heraldic program was not based on the sympathies of János Hunyadi, but more likely on the political reality. Probably all of them were members of the Royal Council, although the council was made up of many more members.

The castle of Hunedoara was not the only construction commissioned by János Hunyadi where royal and noble heraldry was combined. In the cathedral of Alba Iulia there is a collection of three tombstones placed there in the memory of the members of the Hunyadi family. Two of them, as it looks now, are made up of different carvings and there is a huge debate concerning their actual appearance. The third one seems to be a homogeneous work made of reddish limestone. According to the inscription running on the margin of the sarcophagus this monument was commissioned by János Hunyadi, the Governor of Hungary, in the memory of his younger brother, called also János (Iohannes Miles), who died in 1440. Considering that the senior János was elected governor in 1446, it is evident that the monument was not commissioned right after the death of his brother, but about a decade later.[15]

It is a so called false sarcophagus because the interior of it did not was shaped out to accommodate the body of the deceased. The body of *Iohannes Miles* is represented on the lid of the tomb in high relief. Under his head, instead of a pillow, there is a beaked helmet with large, fringed cover. He wears a richly decorated mail. His waist is corded by a baldric with buckle on which hangs a sword (on the left side) and a dagger (on the right side). In the right hand holds a flag and tramples on a lion with the feet. The legs and the arms are missing and the face is destroyed. Three sides of the sarcophagus are carved on each of them being displayed a coat of arms. The first shield is charged with an eagle displayed. Although the last King of Hungary at that time was a Jagiellonian ruler (Wladislaw I), this is not the Jagiellonian eagle because it is not crowned but probably the royal eagle of King Sigismund of Luxemburg. The next shield displays the arms of the Hunyadi family: a raven (corbie) with a ring in his beak, holding a twig. The third shield is barry of eight for Hungary. All of the shields are placed in a barbed quatrefoil frame.

---

15 Varga – Lővei, Funerary Art, 136, 151–152.

The selection of the burial place for the members of the Hunyadi family, and the type of the funerary monument commissioned was carefully weighted. Although not exclusively, in Hungary the sarcophagus fitted first of all the tradition of the royal burials. János Hunyadi, as the governor of the kingdom, selected a type of funerary monument that fitted his new status, and it was not placed between the walls of a familial monastery, but in a cathedral, where he planned to set up a burial place for his family.

But heraldic innovations associated with János Hunyadi did not stop here. It is well known that the return of King Ladislaus V to Hungary was preceded by serious debates concerning the political power of János Hunyadi in the new context. As part of the compromise the king raised the district of Bistrița to the rank of a county, and bestowed it on János Hunyadi together with the title of perpetual count of Bistrița. Among the high nobility of Hungary Hunyadi was the first who held this title and put the basis of a new tradition ended up with the creation of a new title that is the count. On that occasion the king extended the traditional blazon of the Hunyadis, and divided it per cross: in the first and the fourth quarter was placed the former charge of the family arms, the second and third quarter was charged by a lion passant crowned, and holding a coronet.[16] This was a novelty in the Hungarian heraldic usage since quartered shield were used by then only by the kings and some members of the Zilli/Cillei and Stiboricz/Stiborici family, but they brought their arms from abroad. The armorial letter described the symbolic meaning of the new charge, which was also something new in the tradition of these types of letters. The azure (white) field refers to the righteous soul of János Hunyadi, the red lion represented the hero himself who defended the crown and offered it up to the king. A beautiful phrasing of an extremely difficult political reorganization between the parties of the king and János Hunyadi taken place in 1452–1453. From that moment János Hunyadi was using this new arms, and a remarkable example of it was preserved in the castle of Hunedoara. In the mid 1450s was built a magnificent staircase, which connected the courtyard with the upper great hall. The new blazon was placed above the entrance to the staircase. It is an outstanding piece of work of our heraldic sculpture, and its quality is even increased by the presence of two tenant angels.

János Hunyadi, typically to a *homo novus*, got hold of every opportunity to strengthen his political influence, and to increase his landed properties. At the same time he used the whole set of royal and noble display to make clear his social status. The difficult political situation of the Hungarian Kingdom offered a great opportunity for him to succeed, and the coincidence of all these factors made it possible to be initiator of several new tendencies. He was not only very skilled in the art of war, but he was the first person elected governor of Hungary,

---

[16] Farbaky, *Matthias Corvinus*, 180.

he built a unique residence for his family, and as the above presented examples demonstrate, he used heraldry as means of expression of his social status. The influence of his patronage spread soon among the rest of the Transylvanian nobility, and it is not accidental that half a century later in this region was built the chapel which retained the most complex heraldic display. It is the so called Lázói Chapel, built on the northern side of the cathedral of Alba Iulia, decorated with no less than 25 coats of arms. Thus the heraldic representation in architectural environment reached its apogee, which following the gothic period started to became much more moderate.

Fig. 1. The tombstone of bishop András Szécsi in the Cathedral of Alba Iulia (Gyulafehérvár)

Fig. 2. The coat of arms of András Szécsi from its tombstone

Fig. 3. Key stone from the central nave of the Cathedral of Alba Iulia displaying the arms of the Szécsi family

Fig. 4. The Lutheran church from Reghin (Szászrégen)

Fig. 5. Key stone from the south nave of the church of Reghin displaying the arms of the Losonci family

Fig. 6. The Lutheran church from Mălâncrav (Almakerék)

Fig. 7. Key stone from the choir of the church of Mălâncrav (Almakerék) displaying the arms of the Apafi family

Fig. 8. The coat of arms of the Apafi family

Fig. 9.
The Calvinist church from Boteni (Botháza)

Fig. 10. Heraldic plaque placed above the entrance to the church of Boteni (Botháza) displaying the arms of the Kakas family

Fig. 11.
The Lutheran church from Vingard (Vingárd)

Fig. 12.
The vaulting of the choir in the Vingard (Vingárd) church

Fig. 13.
The arms displayed on the key stones from the vaulting
(King Matthias, Vingárti Geréb, Szilágyi, Hunyadi)

Fig. 14.
The castle of Hunedoara
(Vajdahunyad)

Fig. 15. The Heraldic Wall in the castle (reconstruction)

Fig. 16. The coat of arms of the Heraldic Wall

Fig. 17. The sarcophagus of János Hunyadi junior

Fig. 18. The blazon granted by King Ladislaus V to János Hunyadi in 1453

Fig. 19. The quarterly blazon of the Hunyadis in the castle of Hunedoara

MARCELA DOMENOVÁ

LIBRARY CATALOGUE FROM SOPHIE BERZEVICZY'S ESTATE, ALBERT BERZEVICZY'S WIDOW (A UNIQUE FRAGMENT OF THE FAMILY LIBRARY FROM THE BE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY)[1]

At the end of the year 2012 an unspecified and unmarked manuscript without any incipit or dating was found during the processing of old prints in the State Scientific Library (Picture No.1). At first sight, it evoked a book list or a book catalogue. Based on documented possessory data in the form of stamps it indicated connection to the Berzeviczy family, namely Albert Berzeviczy (Berzeviczy) and Elisabeth Berzeviczy, his widow. It was attributed to Elisabeth, as the last known owner, and it was termed "the Library catalogue from Sophie Berzeviczy's estate".[2]

However, the subsequent research and analysis of the document emphasize the fact that the mentioned book catalogue does not date back to the end of the 19th century or the turn of the 20th century and does not show the status of the library of this famous landowner´s family in the given period, but it indicates that the document is much older. At the same time it emphasizes the fact that its author and owner was an ancestor of Albert and Sophie Berzeviczy. The events after the break-up of the Austro-Hungarian Empire followed by policy during the first half of the 20th century caused confiscation of the family property as well as reallocation and redistribution of a part of their family library. Only one part of the documents that were registered in the period catalogues are preserved to this day.[3] We will attempt to present this fact partially.

Further, as for two members of the Berzeviczy family, we may remark that Sophie, by birth Kuzmíková, was the wife of Albert Berzeviczy (1853–1936) who was a landowner, Doctor of Law, bourgeois politician, aesthetician, histo-

---

1 The study originated as an output within elaboration of VEGA project No. 1/0278/12: *Noble libraries in eastern Slovakia.*

2 State Scientific Library in Prešov (SSL PO), sign. HA 142.

3 Members of the Berzeviczy family were also patrons. They supported parish offices and schools. The fragments of the family and other personal libraries – as confiscated property are registered as fragments in the collections of other institutions, e.g. the Ministry of Interior of the SR, the State Archive in Prešov, the State Scientific Library of Prešov (Historical Funds / Štátne vedecká knižnica v Prešove – Historické fondy).

rian, assistant notary and notary of the Šariš administrative district (comitatus Sarossiensis) as well as a Member of the Diet of Hungary, Minister of cult and education. Albert, mentioned above, was the son of Amelie, by birth Szinyei-Merse and Theodore Berzeviczy[4] who plays an important role in the process of dating and reconstruction of the analysed manuscript of the library catalogue.

LIBRARY CATALOGUE FROM SOPHIE BERZEVICZY'S ESTATE

The period catalogue is preserved in its original state as a manuscript with the dimensions of 19, 5 x 13 cm. The text is structured in the so-called columns (similar to table columns), and is written in brown ink by one hand. The catalogue binding is also in its original stat, made of cardboard, from brown canvas with ornamental blind blocking (on both front and back cover), having a space for a pencil on the front cover. Its appearance evokes a notepad or a diary.[5] There are also deletions as well as the secondary hand-written notes (black pencil, red pencil), especially in the form of "Albert" or "Alb." in the text. These references directed us to Albert but not to A. Berzeviczy (1853–1936), but to his ancestor (named as Albert Sr. for the needs of the study) and to the existence and categorization of certain documents in his older library. As mentioned above, two principal period – possessory data can be found in the document, namely inscription (rectangular) stamp with the three-line text – "Library of widow Sophie Berzewiczy Brezovica"[6] and exlibris – similarly in a form of inscription (rectangular) stamp with the two-line text – "BERZEVICZY ALBERT KÖNYVTÁRÁBÓL"[7] that was a common practice in the 19th century.[8]

A thematic structure of books from the library catalogue that is assigned to Sophie Berzeviczy's estate consists of 8 groups, what is very typical for a library arrangement at that time. The identification and classification to individual thematic groups is more difficult. The number of titles stated above is relative; it

---

4 *Slovenský biografický slovník. I. zv. A – D.* [Slovak Biographical Dictionary] Martin, 1986. 233–234. Based on their relationship, they had 3 daughters and 1 son.

5 Collation of document refers to [2], 73 pages based on an original hand-written marking made by pencil in the right upper corner in a form of hand-written note (written in pencil). Our secondary pagination (similarly written in pencil) in the lower corner of each page points out 149 pages of document in total. Of them pages 61–73 are blank pages.

6 SSL PO, sign. HA 142, sheet 1, or page [1]. Dimensions: 150 x 370 mm.

7 SSL PO, sign. HA 142, sheet 5a, or page 13. Dimensions: 230 x 530 mm.

8 Characteristics of bookplates – ex libris in a form of the stamp for the 19th century, see Jankovič, Ľubomír, *Exlibris a supralibros na Slovensku v 16. – 19. storočí.* [Exlibris and supralibros in Slovakia in the 16th and 19th centuries] Martin, 2004. 47–48.

cannot be determined because the documents are not registered continuously within a thematic group or genre and they are also rearranged or written down subsequently. There are also cases without a group statement or crossing out a group. In isolated cases, in a certain category, there is also a document that may be assigned to another group, based on its content.[9] Thus, only a rough overview can be presented:

A) Vallási, erkölcsi és tankönyvek (Religious, moral and educational books – schoolbooks)[10]
B) Természeti tudományok és mathesin és Philosophia (Natural sciences, mathematics and philosophy)[11]
C) Gazdasági munkák s házikézi könyvek (Farming work and domestic handbooks)[12]
D) Törvénytudomány, politikai munkák (Jurisprudence, political work)[13]
E) Történettan (History)[14]
F) Geographia és statistika (Geography and statistics)[15]
G) Encyklopedicus munkák (Encyclopaedic works)[16]
H) Phylologia s litteratura (Philology and literature)[17]

The structure of these records is defined only graphically (lines). The records are neither complete nor precise. Each "catalogued record" includes a serial number, thematic category according to scheme, the name of the author (not stated regularly); the name of the incipit or, more precisely, their combination; the place of publication, rarely the name of a printer and finally, the year of publication.[18] There is also a space left for notes (they are very often from the earlier period) on the other – mirror side of the record. It refers to notes as follows – the place of storage, maybe the original signature – serial number – correspondence between

[9] Transcription was preserved in the form stated in the references. On the mirror page there are hand-written notes registering also number of records that should belong to the thematic group.

[10] Approximately 34 records.

[11] Approximately 73 records.

[12] Approximately 66 records.

[13] Approximately 120 records.

[14] Approximately 77 records.

[15] Approximately 104 records, including maps, too.

[16] Approximately 58 records.

[17] Approximately 271 records.

[18] Records without statement of place and time of edition were also found.

a document and the Theodore Berzeviczy's library from 1861[19] and with Albert Berzeviczy's library from 1818.[20] We will attempt to support this identification with a practical illustration and thus to analyse the catalogue of the given inheritance. There are also rare notes dealing with a transfer of a document, failure of its preservation, its borrowing, etc.[21] We will look into this problem later.

There are 804 marked records – titles in the document in total.[22] However, in reality there are 803 registered titles.[23] A numeric principle was used to stress the thematic group. There are records of the documents with the dating from the 17th–19th century in the analysed catalogue. The oldest recorded print in the analyzed catalogue in Berzeviczy's possession goes back to 1609 (No. 552, group H) „*L. Aurei Senecae Philosophi et M. Annai Senecae Rhetori quae extant opera Rathelengi*", without the place of issue. Based on comparison of the names of classic authors we can state that the record is inaccurate. It refers to the work of *L. Annaei Senecae philosophi et M. Annaei Senecae rhetoris quae extant opera*.[24] On the basis of the printing office, we can assume that the print was published in Antwerp.[25] The oldest territorially Slovakia-related print is dated back to 1611, under the record No. 346, in the group E – books from the history.[26] However, the title is an abridged edition of a work of Italian humanist, historian, astronomer and librarian Marzio Galeotti published by Ján Bocatius (1569–1621), with the title page *Salomon Hvngaricvs vel de Matthiae Corvini…* The print was published in Košice at Ján Fischer's in 1611.[27] From the abovementioned records, the oldest prints in the amount of 18 records (2,2%) date back to the 17th cen-

---

19 Ministry of Interior of the SR, State Archive Prešov, coll.: *Rodina Berzeviczy 1209–1567–1943* (MV SR, ŠA PO, coll.: Rodina Berzeviczy), inv. No. 322 (original inv. No. 238).

20 MV SR, ŠA PO, coll.: *Rodina Berzeviczy,* inv. No. 17, No. 16.

21 Rearrangement, transfer of the document: „Tulácsnak adtam ... lásf ... sz. után" etc. Loss, non-preserving of document: „nincs", „hianýzik". Repeated classification of document under the same incipit: „Usque ad". Document preserved in duplicate: „in dupló."

22 See record No. 804. SSL PO, sign. HA 142. p. 124.

23 Record No. 777 is missing. SSL PO, sign. HA 142. p. 116–117.

24 In this case, we did not manage to determine place of issue and printer. See http://www. worldcat.org/title/l-annaei-senecae-philosophi-et-m-annaei-senecae-rhetoris-quae-extant-opera/oclc/433686314 (November 30, 2014);

25 See http://www.biodiversitylibrary.org/creator/6183# (November 30, 2014).

26 Recorded as „Bocatii Salomon hungarus vel de Mathiae Corv.factis Cassoviae 1611". Title identified according to http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/g/g06273.htm (November 30, 2014); or http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/eRMK/3f6f/3fdb/408e#JD_RMNY1016 (November 30, 2014).

27 Ján Fischer worked in Košice during 1610–1614. Breza, Vojtech, *Tlačiarne na Slovensku 1477–1996*. [Printing works in Slovakia 1477–1996] Bratislava, 1997. 74.

tury.[28] They come from the printing works Liège Köln, Paris, Gedani, Amsterdam, Venetia, Frankfurt, Leipzig and Antwerp as well as from Slovakia – Trnava,[29] Bratislava,[30] Košice.[31] Latin language prevails but there can also be found German, French and Hungarian languages; each occurs once.[32] It refers to work of e.g. Johann Adam Weber (1611–1686) *Ars Corversandi*... Salzburg 1682; *Colloquia*... Leipzig 1684 from Desiderius Erasmus (1469–1536) or classical writers such as – Gaius Suetonius Tranquillus (70–150) *Caius Suetonius Tranquillus cum annotationibus diversorum*. Amsterdam 1700, etc.[33] These are in the library thanks to collecting activity of the family.

Documents from the 18th century are represented by 213 records (26,5%), with a predominance of the titles coming from the 19th century – 418 records (52,1%). There is a high number (19,2%) of titles without dating, in the amount of 154. We can infer that the most of them can be dated back to the 19th century; however, the further research in this field is necessary. The earliest registered and dated titles come from the 50s of the 19th century, e.g. the work Neÿ, Ferencz: *Családképek*. Pest, 1856;[34] Paramelle, abbè: *Quellenkunde. Lehre von der Bildung und Auffindung der Quellen*. Leipzig 185635 or Nagy Iván: *Magyarország családai* ... Pest 1857.[36] We can also infer, on the basis of our research, that the library was built or, more precisely, the catalogue was kept till the end of the 50s of the 19th century.

In terms of the language of the document, the prevailing prints are as follows: Hungarian – approximately 40%, then German – 34,8%, followed by documents written in Latin – 15%. There is also representation of titles in French – approximately 2,4%. As for the multilingual titles – approximately 4,4% but there may be more of them (in connection with language schoolbooks, dictionaries, editions, classical writers' publications, comments, etc.). We keep a record of the

---

28 It refers to the records No. 4, 7, 41, 51, 189, 211, 212, 295, 299, 300, 346, 542, 543, 544, 215, 534, 541, 552.

29 Corpus Juris hungarici Tomus 1–3, 1696.

30 Campus Martius sive Institutiones Castrenses... 1669.

31 As mentioned above Bocatii Salomon h(un)garicus... 1611.

32 Baróthy a béccsiárol 1659 (No. 7, group A).

33 „Svetonius Tranquilus Amstelodami 1700" without a denomination of a title (No. 541, group H). Title is completed according to http://www.worldcat.org/title/caius-suetonius-tranquillus-cum-annotationibus-diversorum/oclc/758981393 (November 30, 2014).

34 Record No. 780.

35 Record No. 115. p. 120, as *Abbé Patamelle Quellenkunde.* Leipzig, 1826. Title is identified according to http://www.worldcat.org/title/quellenkunde-lehre-von-der-bildung-und-auffindung-der-quellen/oclc/18367168 (November 30, 2014).

36 See record No. 443. Number of volumes is not stated. As for the year of publishing it may refer to volume I or II.

combination of German and Italian (No. 501), German and French (No. 507), Latin and German (No. 511), German and Hungarian (No. 514, 519–521), Latin and Hungarian (No. 527), French and English.[37] There are unique prints in Italian and in one single case in Šariš district dialect. It refers to "*Šenk palenčeny*" – with no place and year of publishing and author (record No. 207). Most likely it refers to translation of an original versed drama written by Ján Andraščík *Šenk palenčeni* (from 1844) in Šariš district dialect within 31 pages. The title was translated into Štúr's Slovak by Michal Miloslav Hodža (1811–1870). The translation was published in print in Banská Bystrica at Filip Machold's in 1845.[38]

Besides the authors from the period of Humanism, there is also a representation of classical writes such as Vergil, Ovid, Horace, T. Lucretius Carus, Caius Suetonius Tranquilus, Gn. Curtius Rufus, Titus Livius, Cornelius Nepos, L. A. Seneca, M. T. Cicero in the Berzeviczy's library. From the field of philosophy, there is a numerous representation of Emanuel Kant's work,[39] and writers of Enlightenment e.g. – F. M. Voltaire.[40] Literature of that time was represented by S. Kemény, Moliére, Voltaire, Lord Byron. German and Hungarian literature dating back to the 18th and the 19th century represented by writers such as Sándor Kisfaludy, Ferenc Kölcsey or Dániel Berzsenyi was very popular at that time.

In general, it may be stated that the prints from the field of linguistics, especially period literature, law, political science, statistics and geography prevail, i.e. with the emphasis on the library owner's interests and reputation. Articuli diaetales dating back to the 17th and the 18th century occur several times.[41] Some of them were in private ownership of Jozef Rikol Berzeviczy (e.g. from 1715, 1729),[42] or Albert Berzeviczy Sr. (from 1659, 1715, 1723, 1729).[43] From the field of history the following works were found in the family library: František Kazi's (as Kazy) multi-volume work *Historia Regni Hungariae* Trnava 1737 – 1749, Košice 1750;[44] Ladislav Turóci's (as Turoczi) *Hungaria suis cum regibus...* 1729, 1768;[45] J. Bardóši's *Suplementum Analectorum Terrae Scepusien-*

---

37 Linguistic structure is estimated also based on incipit and notes. Unidentified language until now: 25 records.

38 Data completed according to http://www.ssv.sk/kniznica.php (November 30, 2014).

39 SSL PO, sign. HA 142, e.g. record No. 63–72, 355.

40 SSL PO, sign. HA 142, e.g. record No. 46.

41 Referring to documents from 1659 (No. 215), year 1715 (No. 161), 1723 (No. 216), 1729 (No. 217), 1791, 1792, 1796 (all under No. 220).

42 MV SR, ŠA PO, coll.: *Rodina Berzeviczy,* inv. No. 233. List of books from 1820.

43 Under No. 161, 50, 51, 52 . See MV SR, ŠA PO, coll: *Rodina Berzeviczy,* inv. No. 17, no.16.

44 SSL PO, sign. HA 142, No. 337–340.

45 SSL PO, sign. HA 142, No. 341, 342.

sis... Levoča 1802;[46] J. M. Korbinský's *Atlas Regni Hungariae*... Bratislava (s. a.), A. Sirmaia *Notitia topographica politica i. comitatus Zempléniensis*... Buda 1803 or *Szathmár vármegye fekvése, történetei és polgári ismérete*... Buda 1809–1810.[47] Religious schematisms dating back to approximately 1810–1850 found their place in the family library, too.

Titles kept in the catalogue have an interesting provenience. Hungarian, Austrian and German printing offices prevail. Namely, there are prints from Budapest (respectively Pest, Buda/ Ofen), Debrecen, Esztergom. Exceptionally, Győr, Sárospatak and Veszprém are presented too. As for German printing houses, there are Leipzig,[48] Frankfurt, Stuttgart, Berlin.[49] Prints from cities such as München, Göttingen are rare; less prints are from Zwickau, Nürnberg Halle; and Weimar, Köln, Hamburg, Wittenberg, Karlsruhe, Danzig, Jena, Braunschweig, Mannheim, Tübingen, Augsburg or Mainz in rare cases only. Austrian prints may be documented from the printing houses from the area of Wien and Graz; in rare cases Salzburg and Linz. There was also a combination of Austrian cities Wien and Eisenstadt (No. 629) or Austrian-German printing works – Wien and Halle (No. 356), etc. Prints from other European counties have their representation, too. Namely Netherlands – Amsterdam, Den Haag; Italy – Venezia, Bassani (Venezia), Milano; France – Paris,[50] Strasbourg; Belgium – Liège; Switzerland – Berne; Finland – Hermanstad (Helsinki); Russia – Kaliningrad;[51] Romania – Cluj Napoca, Micloşvara; Poland – Głogów; Croatia – Zagreb or Czech republic – Prague. As for the Slovak printing houses, we register approximately 27,6% documents in the presented catalogue.[52] In total, we identified the printing houses in 7 Slovak towns – Košice (40 documents), that is approximately 5%. They date back to the period of 1611, 1727–1836.[53] There are numerous prints from Bratislava (20 records) dating back to 1669–1844, Trnava (13 records), less from Prešov (5 records) dating back to 1822–1847, Levoča (3 records) or Banská Bystrica (1 record). We also found a combination of prints from Košice

---

46 SSL PO, sign. HA 142, No. 344. Sources like Bárdossy, *Supplementum Analectorum Scepusiens[is],* resp. His further work, No. 345.

47 SSL PO, sign. HA 142, no. 376, 411 (as *Notitia Comitatus Zemplén*), 412, 413 (as *Szathmár Megye ismerete 1.–2.* Rész.).

48 Exceptionally in cooperation with Frankfurt; less with Strasbourg, No. 438; with Swiss Lucerne, No. 75.

49 Exceptionally in cooperation with Hamburg, No. 439.

50 Resp. in combination of Paris and Strasbourg, No. 506, 507, 593.

51 As Königsberg, No. 355.

52 Several records do not include place of issue. It can be assumed that a number of prints of Slovak origin in the catalogue can be even higher.

53 As for printers, there are mentioned: Karol Werfer, Jesuit print works, or Wigand – most probably K. F. Wigand who, however, worked in Bratislava. Breza, Tlačiarne, 51.

and Leipzig (2 records), Bratislava – Košice (1 record), Bratislava – Komárno (1 record). Some prints are connected with Prešov: e.g. *Corpus Juris: Corpus Juris, In Compendio Exhibens... 1847. Pars I.* written by Alexander Duchnovič (1803–1865) and printed by Eduard Redlitz in 1847. [54] Other works are – *A három béke fejedelem.* Eperjes, 1822, written by András Farkas (1770–1832) [55] as well as the work – *Sárosmegye helyirata*. Eperjes, 1846,[56] written by a principal district doctor, native of Sabinov, Ede Bartsch (1796–1871).

We also found 14 well-preserved maps and plans dating back to 1799–1913 in the archive collection of the family.[57] To make the picture complete and to compare written and physically preserved cartographic sources we can state that not only book of travels but also maps[58] and atlases are registered in the library catalogue that belonged to widow Sophie Berzeviczy, in the category under the letter F (Geographia és statistika). As for maps, there is e.g. „*Helvetiae tabula Geographia*", under No. 368, dating back to 1712 and the Map of Switzerland without any dating that exists in the archive physically till today.[59] We can find there „*Ostereichische Monarchie*" 1803 under No. 370 and „*Tabula Regni Hungariae*" from 1753 under No. 373.[60] We register a well – preserved map of the Austro-Hungarian Empire from 1803 in the State Archive; however, being correct, it is a general map of the Austrian Empire.[61] Further, e.g. Hungarian Railway Map „*Magyarországi vasút hálózatnak terve*" from 1840 can be found under No. 383; there is physically kept a map of railway lines in Hungary in the archive but it dates back to 1838.[62]

---

54 In the catalogue as: *Alexander Duchnovics Jus Canonicum Eperjes 1847*, under No. 188, group B. Data completed according to http://sclib.svkk.sk/his01/Record/000001094 (November 30, 2014).

55 In the catalogue as: Szinyei Farkas A káron béke Fejeden Eperjes 1822. Under No. 325, group E. Data – see http://hu.wikipedia.org/wiki/Farkas_Andr%C3%A1s_(k%C3%B6lt%C5%91) (November 30, 2014); or http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/f/f05097.htm (November 30, 2014).

56 In the catalogue as Bartsch Ed. *Sárosmegye helyirata* Eperjes 1846. Under No. 409, group F.

57 MV SR, ŠA PO, coll.: *Rodina Berzeviczy,* inv. No. 244.

58 Some without closer description. E.g. SSL PO, sign. HA 142, No. 433–435. p. 70, as „*régi térkép*".

59 MV SR, ŠA PO, coll.: *Rodina Berzeviczy,* inv. No. 244/No.4

60 We can state that maps *Österreichische Monarchie* (Karte). 1803; *Tabula regni Hungariae.* Posonii, 1753 are also registered in the catalogue from 1869, in group C: *Történelmi s földirati Encykloped.*

61 MV SR, ŠA PO, coll.: *Rodina Berzeviczy,* inv. No. 244/No. 4. It refers to torso of atlas; there is a hand-written note on the map, probably with older signature.

62 MV SR, ŠA PO, coll.: *Rodina Berzeviczy,* inv. No. 244/No. 5. There is a hand-written note on the map with other signature.

THEODORE BERZEVICZY – THE OWNER OF THE DOCUMENTS AND COMPILER OF THE CATALOGUE

Now we are coming to originally proposed question – whose library catalogue it is and what period it comes from. The fact of occurrence of the earliest recorded documents from the 50s of the 19th century registered in the catalogue as well as the fact of existence of the secondary notes with reference to certain "Albert", to other – an original owner of the books or a kind of older catalogue or list point out that the undated catalogue from Elisabeth Berzeviczy's inheritance does not show the state of family library from the first half of the 20th century but it itself belongs to the half of the 19th century.

Based on the unique catalogues or book lists from the libraries of several members of the Berzeviczy family preserved in the archive collection it is possible to draw more precise conclusions. Nowadays, we know Albert Senior's book list from 1818 (235 document records), Jozef's (Rikolf) book list from 1820 and Theodore Berzeviczy's book list from 1861 (876 document records) and 1869 (1304 document records).[63] On the basis of these book lists, we can study the process of building and an internal arrangement of this noble book collection during the 19th century as well as a patronage of the family in a form of donating a part of the documents from the library[64] to a parish office in Ľubotín[65] dating back to around 1861 – approximately 123 titles in 132 volumes[66]; or to a parish office in Brezovica in 1862[67] – 109 titles in 112 volumes by Theodore Berzeviczy what was subsequently reflected in a decreased number of books from his book collection that was marked in the earlier lists.

The Library catalogue from widow Berzeviczy's inheritance was compared with the lists and catalogues from 1818 (Picture No. 1), 1820 (without connection or coherence), 1861 (Picture No. 2) and 1869. We state several illustrations of records from one list and three catalogues – lists (Table 1) for comparison. We selected just a few titles as an illustration allowing us to reconstruct single catalogues as well as notes (secondary, written in pencil) and to determine their mutual connection. We found concordance as well as several exceptions –

---

63 MV SR, ŠA PO, coll.: *Rodina Berzeviczy*. Document dating back to 1818 is saved under inv. No. 17, No. 16. Nowadays, other lists and catalogues are saved under new inventory number 322.

64 E.g. by Sophie and Albert to Piarist Library in Sabinov.

65 MV SR, Ša PO, coll.: *Rodina Berzeviczy*, inv. No. 322. „Consignatio librorum....", undated.

66 Domenová, Marcela, „Theodore Berzeviczy a jeho knižný dar fare v Ľubotíne z 2. polovice 19. storočia" [Theodore Berzeviczy and his book donation to the parish office in Ľubotín from the 2nd half of the 19th century], = *Annales historici Presovienses*, 13, 2013, 2: 21–32.

67 MV SR, ŠA PO, coll.: *Rodina Berzeviczy*, inv. No. 322 „Consignatio librorum..."

shifts in a description and notes probably caused by unintentional shift (of e.g. lines) or inattentiveness.[68] However, to the table, we state the real record numbers under which a document is registered.

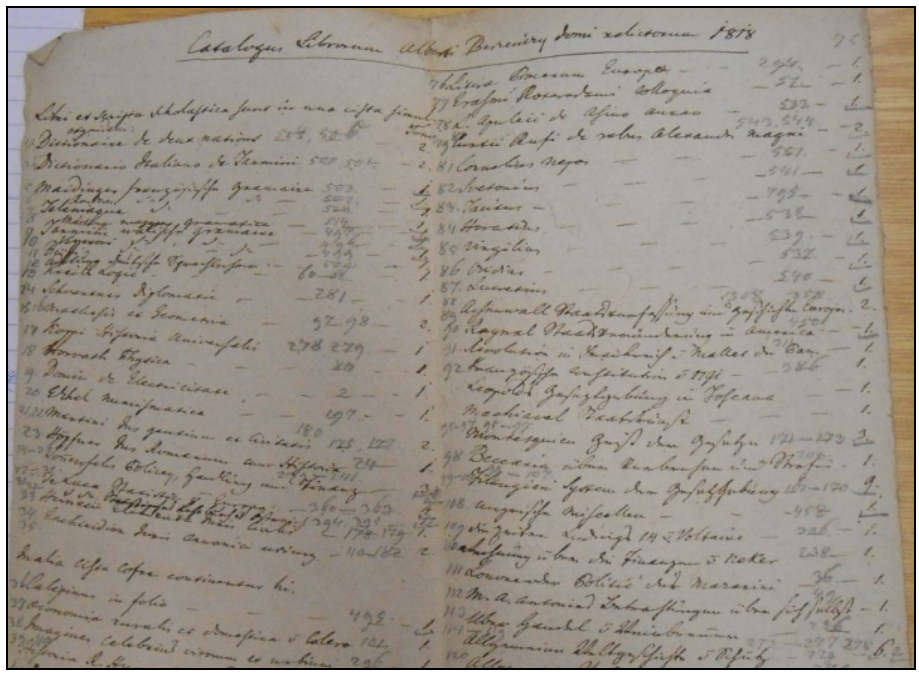
Table 1. *Comparison of the catalogue records after widow Berzeviczy, Albert Senior's book list and the book lists from Theodore Berzeviczy's library*

Catalogue after widow Berzeviczy	**Albert Sr.'s book list. (1818)**	**Theodore Berzeviczy's book list (1861)**	**Theodore Berzeviczy's book list (1869)**
No. 10 TARNÓCZY, István: *Holtig való barátság.* Nagy Szombat 1707	No. 8	No. 8	–
No. 12 SZŐNYI, Benjamin: *Szentek hegedűje.* Pozsony 1774	No. 10	No. 10	–
No. 37 GANÓCZI: *Prudentia humana.* Pozsony 1777	No. 73 under Prudencia humana	No. 37 – given to parish office	–

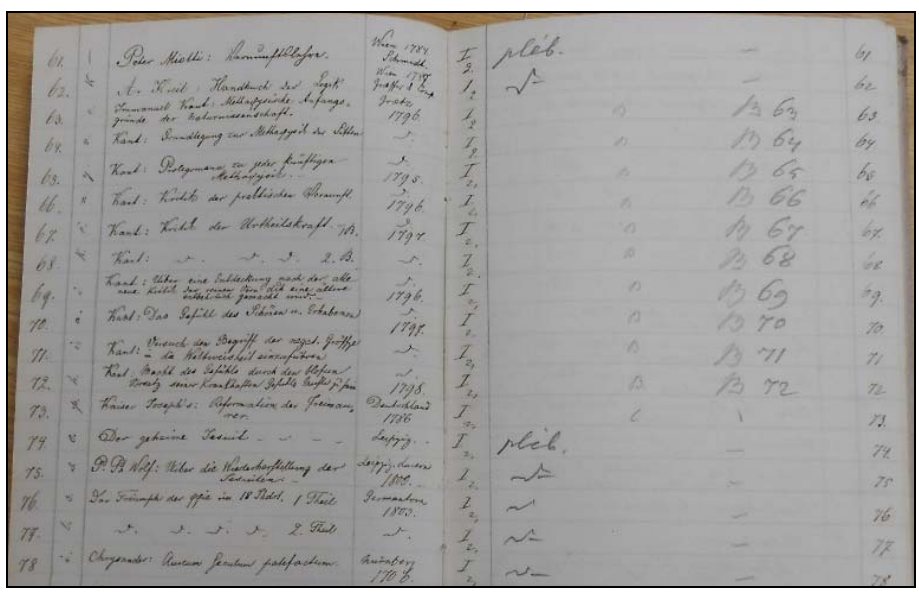
[68] E.g. under title Milderberg, *Kurze Geschichte von Siebenbürgen.* Hermannstadt, 1840 is registered in the catalogue from widow Berzeviczy's inheritance under No. 335, group E. A reference written additionally in pencil states that it is not registered in A. Berzeviczy Sr.'s list; it should be registered in T. Berzeviczy's list from 1861 under No. 250. We verified Theodore's list from 1861 physically; the title is registered under No. 249. There is a date written in pencil stating that in the catalogue from widow Berzeviczy's inheritance it should be a note under No. 334 and in Theodore's catalogue from 1869 under No. 212.

There is another example referring to the title Kazy, *Historia regni Hungariae. I. 1601–1637, II. 1637–1663, III. 1664–1681.* Tyrnaviae, 1737, 1741, 1749. It is registered in widow Berzeviczy's inheritance under No. 337–339, group E. There is the secondary note written additionally in pencil stating that in A. Berzeviczy Sr.'s list it was registered under No. 39–41, in T. Berzeviczy's list from 1861 under No. 252–254. After verification of T. Berzeviczy's catalogue from 1861 the title was registered under No. 251–253. Notes written in pencil referred to the catalogue after widow Berzeviczy and No. 336–338, to T. Berzeviczy's book list from 1869 and No. 121–123. We also verified T. Berzeviczy's catalogue from 1869. The title was registered in the volume 4 under No. 121–124. References written in pencil referred to T. Berzeviczy's list from 1861 and records under No. 251–254. See SSL PO, sign. HA 142; MV SR, ŠA PO, coll.: *Rodina Berzeviczy,* inv. No. 322; inv. No. 17, No. 16.

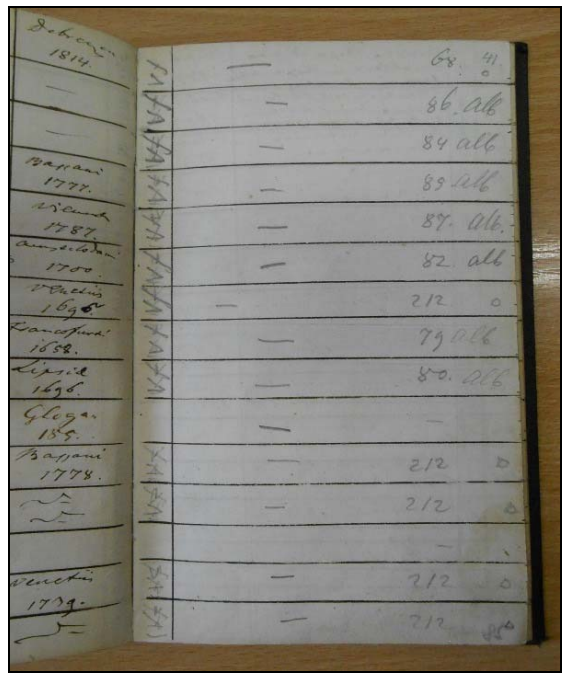
Catalogue after widow Berzeviczy	Albert Sr.'s book list. (1818)	Theodore Berzeviczy's book list (1861)	Theodore Berzeviczy's book list (1869)
No. 63 KANT, Immanuel: *Methafysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft.* Gratz 1796;	No. 166	No. 63	No. 63
No. 335 MILDERBERG: *Kurze Geschichte von Siebenbürgen.* Hermannstadt, 1840	–	No. 249	–
No. 337–339 KAZY: *Historia regni Hungariae. I.–III.* Tyrnaviae, 1737, 1741, 1749	No. 39–41	No. 251–253	vol. I–IV. , No. 121–124
No. 343 BONFINI: *Historia Mathiae regis Hungariae. S.l., s.a.*	No. 44 (!)	No. 257	No. 118
No. 344 BÁRDOSSY, J.: *Suplementum analectorum Scepusiens.* Leutschoviae, 1802	No. 58	No. 257	No. 133
No. 376 KORABINSZKY: *Atlas Regni Hungariae*.[Pressburg], s.a.	–	No. 290 – deletion, shifted to No. 845	No. 280

↑ Serial No.1818 ↑ Serial No.in the Catalogue found from Sophie Berzeviczy's estate
Picture 1 – *Catalogus Librorum Alberti Berzeviczy ... 1818*

Serial No. in the Catalogue of Theodore B. (1869) ↑
Donation to parish office ↑ Serial No.in the Catalogue of widow Sophie B.↑
Picture 2 – *List of books of Theodore Berzeviczy from 1861*

Serial No. in the Catalogue of Theodore B. (from 1861) ↑ ↑ in the Catalogue of Albert B. (from 1818)

Picture 3 – *Illustration of the Library catalogue from Sophie Berzeviczy's estate*

Based on their comparison, we can conclude that the catalogue from the so-called Sophie Berzeviczy's estate (Picture No. 3) does not belong to her, nor her husband Albert. It belongs to the library of the landowner, Theodore Berzeviczy, i.e. her father – in – law. Sophie and her husband inherited the given catalogue. As stated above, it can be dated back to about the 50s of the 19th century that is determined by other preserved sources – book lists. The last factor that moves the origin of the catalogue to the end of the 40s(!), or keeping the catalogue in the 50s of the 19th century, maybe even in 1861, are handwritten notes of great value. It is the last type of the notes (in pencil). It is probably connected with a movement, or even with a borrowing of the books from the Berzeviczy's book collection by individuals, also outside the family seat, e.g. to the areas such as – Ľubotín or Prešov. Only some of them are dated, approximately from the periods 1848, 1853–1861. They are mainly names of some members of noble families, friends or relatives. In many cases we keep only a record of the first names that can be more difficult to identify later. Several members of Dežéfi (Dessewffy, Desseffy), Berzeviczy (B., Berzeviczy), Mariáši (Máriassy) or Péči (Péchy) are mentioned there. Some records include a higher number of notes, or, more pre-

cisely, book loans. As regards the book loans, the edition of *Bulwér s werke´* (vol. 29) from the years 1833–1853 was very popular at that time.

CONCLUSION

The catalogue of the library of Sophie Berzeviczy's estate, widow of Albert Berzeviczy, represents a unique fragment of the family library from approximately the mid–19th century. It can be stated that it is the oldest known and preserved catalogue of the book collection that is hardbound or in a book form of the Berzeviczy family, or, more precisely, in connection with Theodore Berzeviczy so far. Its informative value reflects not only a form or structure of the contemporary catalogues and inventories of libraries, but also education and interests of its owner. It reflects the political events, social and cultural life as well as collector's activities and financial situation of the Berzeviczy family, and also their attitude towards the inherited prints – books, and their borrowing or donating.

The documents in the catalogue are divided into 8 thematic groups. Books as well as several periodicals, cartographical material and atlases can be found in the library. We are also able to restore the form of Theodore Berzeviczy's library as of the years 1861 and 1869.

Based on the secondary notes we can observe the progress of development, forms of building of the family book collection as well as its patronage. The form of the family library or the library catalogues of the family members from the period 1896–1936 remains unknown.[69]

---

[69] Translated by Katarína Turečeková – Marcela Kapustníková. Further bibliography: Benkovská, Melánia, *Inventár rodiny Berzeviczy*. [Inventory of the family Berzeviczy] Prešov, 1971.; Domenová, Marcela, *Trnavské tlače do roku 1918: katalóg starých tlačí z fondov Štátnej vedeckej knižnice v Prešove.* [Trnavské print in 1918: Catalogue of old prints from the funds of the State Scientific Library in Prešov] Prešov, 2005.; Kolodziejský, Ladislav, *Katalóg slovacikálnych kníh do roku 1918 kolegiálnej knižnice v Prešove.* [List the Slovaks books in 1918 collegial Library in Prešov] Martin, 1969.; Šelepec, Jozef, *Tlače 17. storočia.* [Prints of the 17th century] Prešov, 2005.; Pellová, Daniela, „Archívy šľachtických rodín a fragmenty ich knižníc vo fondoch Štátneho archívu v Prešove" [The archives of noble families and their fragments in the library, the state archives in Presov] In. *Z dejín šľachtických knižníc na Slovensku I.* Ed. Marcela Domenová. Prešov, 2012. http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/ Domenova1 (November 30, 2014).

WACŁAW WIERZBIENIEC – JOANNA ELŻBIETA POTACZEK

PARTICIPATION OF THE ARISTOCRACY IN THE DEVELOPMENT OF MATERIAL AND SPIRITUAL CULTURE, EXEMPLIFIED BY THE DZIEDUSZYCKI FAMILY OF ZARZECZE

The history of the Polish nation is determined not only by noble events and struggles for independence. The history of the nation is above all the history of its people. Many of them rendered service for the social, cultural, economic and intellectual development of the Polish state. Largely this development was shaped by members of gentry families, who sustained the multi-genenerational tradition of the cultural legacy of their families.[1]

Inherited membership of elites gave individuals opportunities to influence the country's destination[2]. Studying the history of these families, one should consider their participation in the development of spiritual and material culture. One of the oldest families connected with Jarosław's and Przeworsk's land was the Dzieduszycki family. The role of the family as well as its patronage of culture and science, was at the heart of deliberations about the cultural development of Polish gentry.

Taking into consideration the extensive subject area concerning the history of the family, its influence on material and spiritual culture was distinguished. Moreover, it was presented in the chosen time-frame of the nineteenth and twentieth centuries, starting at the beginning of the nineteenth century when the Dzieduszycki family significantly contributed to the development of culture. Dzieduszyccy is the old noble family of the Sas coat of arms.[3] The oldest record of the founder of the family is found in a document from 1411. In the fourteenth and fifteenth centuries they were settled on Lvov's land.[4] Being a Russian family

---

1 Chodźko, Ignacy, *Dworki na Antokolu*, Wilno, 1854, 366.

2 Karolczak, Kazimierz, *Dzieduszyccy. Dzieje rodu. Linia poturzycko-zarzecka*, Kraków, 2001, 7.

3 This coat of arms was used also by different noble families. In the 19th century, apart from Dzieduszyckich family, it was also used by the families of: Baczyńscy, Bandrowscy, Baranieccy, Bilińscy, Bratkowscy, Długopolscy, Dunajewscy, Hoszowscy, Husarzewscy, Jaworscy, Kropiwniccy, Kruszelniccy, Lityńscy, Nowosielscy, Orłowscy, Podhoreccy, Popielowie, Rozłuccy, Rożniatowscy, Rudniccy, Sulatyccy, Tatomirowie, Terleccy, Uruscy, Wisłoccy. Karolczak, Dzieduszyccy, 23.

4 *Akta Grodzkie i Ziemskie* [hereinafter AGZ], vol. III, Lwów, 1872, 165; Karolczak, Kazimierz, *Rodzina Dzieduszyckich herbu Sas w XIX i XX w.*, Warszawa, 2013, 16.

at first, after gradual assimilation it acquired the full state entitlements of Polish gentry in 1434.[5] The count's title was granted in 1775 by Maria Theresa.[6]

The family bore the Sas coat of arms which, according to the family chronicler Maurycy Dzieduszycki, stemmed from Hungarian and Italian settlers who arrived in Red Ruthenia from Hungary in the fourteenth century. The coat of arms was originally German, so the Transylvanian settlers were most probably of the German origin. The original look of the coat of arms was a combination of a semicircle and a vertical line. With time, in the light blue field of the shield, the semicircle adopted the shape of a golden half-moon with its horns pointing upwards. The original vertical line was transformed into a silver arrow pointing upwards. Above each of the corners of the crescent there was a golden hexagonal star, while the entire shield was overlaid with a crowned helmet displaying a peacock's tail pierced by an arrow. The second version of the coat of arms could also be found without a helmet, but directly above the shield there was a peacock's tail with an arrow.[7] For centuries this coat of arms underwent many minimal changes. It is described in many Polish armorials, the oldest of which is entitled *Herby rycerstwa polskiego* by B. Paprocki from 1584.[8]

Taking into consideration the development of material culture achieved by the Dziduszycki family, it is important to mention facts connected with their most important residence, which was in Zarzecze.[9] The Palace in Zarzecze constituted one of the most splendid aristocratic residences in the area of today's Podkarpacie, not yielding to the Potocki residence in Łańcut or the Lubomirski in Przeworsk. It should be noticed that, in the nineteenth century and at the beginning of the twentieth, these residences were in the bloom of their magnificence, being important centres of intellectual, social and cultural life. This period saw the development of the statutes of the Potocki, Lubomirski, Krasicki and Sapiehów families.

---

5 Karolczak, Dzieduszyccy, 22; Podhorecki, Leszek, *Dzieje Lwowa*, Warszawa, 1993, 37, 38; AGZ, vol. VII, Lwów, 1878, 106.

6 Karolczak, Dzieduszyccy, 145. The copy of the diploma of granting the count title to Tadeusz Gerwazy Dzieduszycki and his descendants. It can be found in Dzieduszyckich Muzeum in Zarzecze. The original copy of this document is in the possession of Andrei Dzieduszycki living in Italy.

7 Boniecki, Adam, *Herbarz Polski*, vol. V, Warszawa, 1902; Niesiecki, Kasper, *Herbarz Polski*, vol. III, Lipsk, 1841, 43; Uruski, Seweryn, *Herbarz szlachty polskiej*, vol. II, III, X, Warszawa, 1905–1913; *Polska Encyklopedia Szlachecka*, vol. II, Warszawa, 1935, 125.

8 Karolczak, Dzieduszyccy, 23.

9 Dzieduszycki, Maurycy, *Kronika domowa Dzieduszyckich*, Lwów, 1865, 412–414.

Picture 1. The first page of the diploma of granting the earl title to Tadeusz Gerwazy Dzieduszycki and his descendants granted by Empress Maria Teresa in 1775. The original can be found in The Dzieduszycki Museum in Zarzecze.

Picture 2. The Sas coat of arms. Source: Dzieduszycki Museum in Zarzecze.

Taking into consideration the development of material culture achieved by the Dziduszycki family, it is important to mention facts connected with their most important residence, which was in Zarzecze.[10] The Palace in Zarzecze consti-

[10] Dzieduszycki, Maurycy, *Kronika domowa Dzieduszyckich*, Lwów, 1865, 412–414.

tuted one of the most splendid aristocratic residences in the area of today's Podkarpacie, not yielding to the Potocki residence in Łańcut or the Lubomirski in Przeworsk. It should be noticed that, in the nineteenth century and at the beginning of the twentieth, these residences were in the bloom of their magnificence, being important centres of intellectual, social and cultural life.

This period saw the development of the statutes of the Potocki, Lubomirski, Krasicki and Sapiehów families. These families, apart from their cultural and scientific output, left a legacy in the form of exquisite aristocratic residences, manor houses and churches. One of the best-known families at the time was the Dzieduszycki family which, for generations, had significantly contributed to the development of science, culture and art. The founder of the poturzycko-zarzeckiej line of Dzieduszycki family was Józef Kalasanty, the youngest of Tadeusz's children, born in 1776 in Żukow. In his early childhood he lost his parents so he was brought up by his brother Walerian, who provided the boy with a good education. After participation in Kościuszko uprising, Józef settled in Potoczyska as the administrator of the entire area.[11]

The Dzieduszycki family paid careful attention to places connected with the family's past. One such historical place was Dzieduszyce which, in the nineteenth century, was in the hands of the younger line of the family. However, for the older line of the family Potoczyska, Jabłonów and Jaryszów[12] gained significance.

Dzieduszyccy appeared in Zarzecze at the end of the eighteenth century by the marriage of Ignacy Morski, owner of the Zarzecki area, to Magdalena, daughter of Tadeusz Dzieduszycki.[13]

In the first half of the eighteenth century the Zarzecki area, situated between Jarosław, Przeworsk, Kańczuga and Pruchnik, belonged to the Morski family which by marriage blended with the Dzieduszycki family.

Magdalena was an unusually intelligent woman, displaying artistic interests and curious about the world and travels. Her greatest passion was drawing and decorating houses and gardens.[14] On her travels she took inspiration from the best designers. Her authority in the beautifying of rural residences was the duchess Maria Wirtemberska, daughter of Adam Kazimierz Czartoryski.[15]

---

11 Ibid. 405−409.

12 Karolczak, Dzieduszyccy, 62. The Jaryszewski area was in debts. Money lend on security of those land were used to pay debts of Tadeusza Dzieduszycki.

13 Dzieduszycki, Kronika, 412−414.

14 Museum of Dzieduszyckich family in Zarzecze [hereinafter MDZ], *Dzieje i opis pałacu zabytkowego w Zarzeczu w powiecie jarosławskim położonego, dokonane na podstawie odczytu wygłoszonego na posiedzeniu Towarzystwa Miłośników, Jarosławia w jesieni 1945 r. przez Włodzimierza hr. Dzieduszyckiego*, 3; Karolczak, Dzieduszyccy, 82.

15 Skowronek, Jerzy, *Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861)*, Warszawa, 1994, 30.

In 1800, after separating from her husband, Magdalena received a considerable part of the fortune along with Zarzecze[16]. At first she shared the modest steward's house with a small publishing house. She decided however to establish a fine country residence. The palace building works started in 1807, after her return from a two-year journey across all of Europe.[17]

The residence in Zarzecze belonged to a group of classical palaces with rotundas. Here one finds many classical and neo-gothic forms, the original marks of romantic architecture. The residence with its irregular appearance differed significantly from an average country residence of the eighteenth and nineteenth centuries.[18]

Picture 3. The portrait of Magdalena Morska painted by Pietro Labruzzi. It can be fund in Dzieduszyckich Museum in Zarzecze. Source: K. Kieferling, Zarzecze Dzieduszyckich. Przewodnik po muzeum i pałacu, Kraków–Przemyśl 2012. 59.

The date when building work on the palace began is confirmed by a record of remuneration paid to Georg Szuster, the architect who supervised the work from 1807 to 1812. In 1807 the groundwork was ready, and a year later the roof of the main building was completed.[19] Almost until 1810 the palace remained incomplete, and since then all the expenses for finishing work and art by Piotr Aignera,

---

16 Sołtysówna, Aldona, "Rezydencja Magdaleny Morskiej w Zarzeczu", = *Spotkania z Zabytkami* 1, 2004, 20, 21.

17 MDZ, Dzieje i opis, 5.

18 Kieferling, Krystyna, *Zarzecze Dzieduszyckich. Przewodnik po muzeum i pałacu*, Kraków–Przemyśl, 2012, 6.

19 Ibid. 8.

Fryderyk and Wirgiliusz Bauman, were recorded.[20] 1817 may be considered as the year when building works finished, as this date is visible on one of the vaults in the basement.[21] However, finishing touches lasted until 1823.[22]

The shape of the palace was a solid block, devoid of ornamentation, with only a chamberlain tower in the Roman church style. An orangery adjoined the main building on the eastern side, rising to first floor level. The palace was built on a sloping site, so the ground floor at the side of the drive was level with the first floor at the garden side.[23]

The residence comprised a storied residential building, an administrative building called "the swallow", a kitchen, and a building intended for stables and coaches which took the German name "berajternia".[24]

Ferdynand Tabaczyński, a draftsman, watercolorist and lithographer from Lvov, was responsible for decoration of the interiors.[25] Entering the residence by a glass veranda on the east side, one would ascend the stone stairs to enter a glass hallway called "the rainy cabinet", its walls laid with grey wainscoting and mirrors. From there, through a beautiful door made of yew tree, one would access the chambers, the first of which was the "sunny room", probably on account of its bright and warm decor. Next to this was the bedroom of Magdalena Morska, and beyond it the studio which was destroyed in the 1860s when the roof of this part of the palace collapsed. From the studio one would enter the living room, and next to this was a hallway in which the home chapel was located. From the hallway one would access the chamber called "yellow".

The "mirror room" was a place of social meetings and balls, also called "the round chamber", "lower chamber" or "ballroom". Located on the first floor of the rotunda, its original structure comprised eight arcades supporting the ceiling, with a narrow corridor behind the arcades. In the years 1819–1831 Zarzecze became one of the most renowned rural residences in the area where social and intellectual meetings took place. Chamberlain Morska hosted many balls and receptions to which she invited local young people. Her first ball was in the honor of duchess Wirtemberska in 1819.

According to Magdalena Morska's memoir, recorded by Franciszek Ksawery Preka entitled *Czasy I ludzie*, one can learn much about the appearance of the palace at this time, and about the ball itself:

---

[20] Jaroszewski, Tadeusz S., *Christian Piotr Aigner – architekt*, Warszawa, 1970, 262; Idem, *Pałac w Zarzeczu i grupa pałaców, z rotundą w narożu*, Warszawa, 1957.

[21] MDZ, Dzieje i opis, 5.

[22] Karolczak, Dzieduszyccy, 83.

[23] MDZ, Dzieje i opis, 7.

[24] Prek F. K., *Czasy i ludzie*, Wrocław, 1959. 35.

[25] Ibid. 153.

Mrs. Morska was hosting a ball in the honour of Adamowa duchess in Zarzecze. The entire neighborhood was gathered, regiment music and the house's illumination were excellent, the dinner and the supper were refined along with the housekeepers who were making the ball one of the most beautiful and cheerful. The breakfast was held in the upper apartment which consisted of the round room with the dome decorated with stucco ornaments, a really beautiful floor, not very exquisite but tasteful furniture, the Venetian room, a lot of alabaster figures, mosaics and painting bought in Italy… In the ballroom there were room tables covered with a thin paper with various pattern… On the tables there was everything to please the taste of the guests. The ball lasted till eight in the morning.[26]

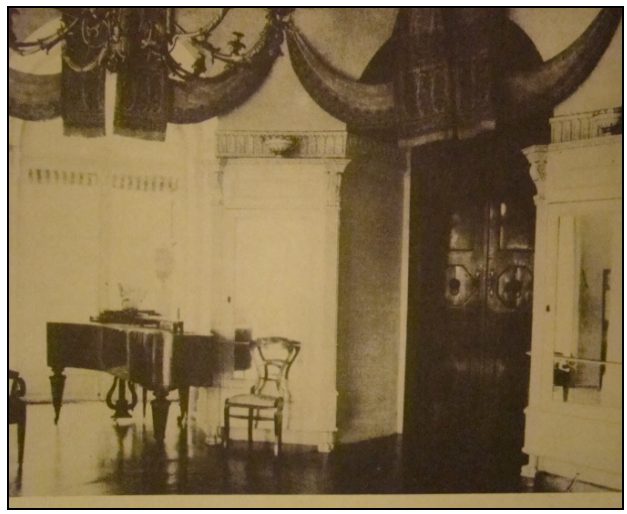
Sunday balls for neighbours were very popular. Guests, tired after a week's work, were very willing to enjoy such amusements, and many young people tired after their week at school also attended, making friends and new contacts.[27]

Before each ball began the hostess showed guests around the estate, paying careful attention to buildings and their interiors.[28] During the ball guests participated in various games prepared by the hostess, along with many surprises.[29] The guests danced a lot, and the cotillion was very fashionable. Apart from the orchestra, the hostess often invited other musicians whose presence brought extra splendor to the ball.[30]

Picture 4. The Palace in Zarzecze at the time of Magdalena Morska – ballroom. Painting from 1836.

[26] F.K. Prek, Czasy, 17.
[27] Ibid. 29.
[28] Ibid. 35.
[29] Ibid. 29.
[30] F.K. Prek, Czasy, 28.

Picture 5. The Ballroom in 1938.
Source: R. Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Wrocław, 1996. 276, 289.

Pictures 6, 7: The present state of the ballroom.
Source: Photos form the authors' private collections and from the collection of Iwona Długoń, Dzieduszycki Museum in Zarzecze.

Magdalena Morska often held parties in nearby Siennowie at the home of a female relative, Maria Rucka from Morski. These were summer receptions in the garden, where a chamber with two rooms was erected for the purpose.[31]

[31] F.K. Prek, Czasy, 29.

Similar balls to those in Zarzecze were organized by the Lubomirski family at their residence in Przeworsk, so the local bourgeoisie could enjoy being hosted twice a week by the most respectable families in the area.[32]

Picture 8. Former men's room called „fajczarnia", since the First World War it was a dining room. Source: From authors' own collections.

In the Zarzecka ballroom there was no permanent furniture apart from an old, double table and a Bösendorfer piano, one of the first of its brand. Guests usually relaxed in adjacent chambers. When the balls in Zarzecze stopped, the ballroom was filled with furniture including a set in Ludwik Fillip's style.[33]

Next to the ballroom were steep steps leading down to the men's room, where they could smoke and play pool. At this time smoking in the presence of women was regarded as bad manners, so men had to retire to smoke a pipe or a cigar. The ballroom was destroyed during the First World War when the Hungarian army was stationed in the palace, and a dining room was created. Until then the palace had no separate dining room and, in accordance with Western European fashion, people dined in the hostess chamber or other rooms, using portable folded tables arranged in various combinations depending on the need or the number of guests. Silverware and flowers graced the tables. There was plenty of

---

32 Ibid. 35.

33 Aftanazy, Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo ruskie, Ziemia Przemyska i Sanocka*, vol. VIII, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1996, 280, 282.

room in the palace, although when there were too many guests, the family and young people ate in separate rooms.[34]

In the south-west corner of the palace was a little cellar, previously mentioned, its ceiling supported by one pillar bearing the date on which the building of the palace was finished. In Morska's time the cellar was used as a café. The fireplace and a device used to roast coffee were used by the owners until 1945.[35] In the mirror chamber were steps leading to a floor which had a "multi-storey" chamber, shown in reproductions of publications by Chłędowski and Łoziński, a typical monument with empire interior décor, mostly decorated by Magdalena Morska. The countess brought most of the showpieces in this room from Italy.[36]

Picture 9. The palace in Zarzecze. The "upper" chamber from the drawings of Magdalena Morskia from 1836.
Source: R. Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Wrocław, 1996. 277.

34 MDZ, Dzieje i opis, 9–10.

35 Aftanazy, Dzieje, 274.

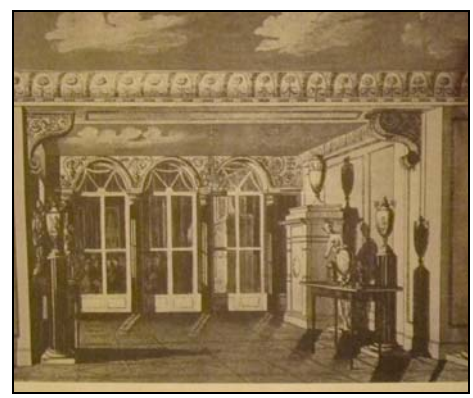
36 MDZ, Dzieje i opis, 10.

Picture 10. The "upper" chamber nowadays.
K. Kieferling, Zarzecze Dzieduszyckich. Przewodnik po muzeum i pałacu, Kraków–Przemyśl, 2012.58.

Picture 11. Palace in Zarzecze, The Venetian room next to the living room from the collection of drawings by Magdalena Morskia from 1836.
Picture 12. The Venetian room nowadays

Source: R. Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Wrocław 1996. 278. Photos are from authors' private collection.

Picture 13. The palace according to Magdalena Morska's drawings from 1836.
Picture 14. The palace nowadays.

Source: R. Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, Wrocław 1996. 274. K. Kieferling, Zarzecze Dzieduszyckich. Przewodnik po muzeum i pałacu, Kraków–Przemyśl 2012, okładka.

Through a glass door one would enter small private room called "venetian".[37] Here was a classical fireplace of white marble, walls were decorated with paintings, and corner tables bore marble and alabaster statues. The living room was used for amateur dramatic performances, a favourite entertainment for the bourgeoisie who especially appreciated shows previously staged in Warsaw, Krakow, Lvov or Wien's theatres. In these performances artists sought to impress with dramatic skills finer than those of the original casts. Comedies were also fashionable at balls and receptions.[38] The living room was also used for presentations of "live paintings" of famous artists, accompanied by biographical readings. During such a presentation a curtain was raised to reveal each picture and the guest of honour made a presentation. In breaks between presentations guests were invited to taste delicious desserts.[39] The living room was also a place for small family gatherings, literary and artistic discussions, and political meetings.[40] Until the Second World War it was a place of political gatherings, and the interiors were changed into the early empire style.[41] The palace was surrounded by a romantic landscaped park full of flowers and exotic trees. The countess harnessed an existing stand of old trees, the irregularities of the terrain, and a small river, to accomplish her vision for the park. From the pools and bends of the river there

37 Aftanazy, Dzieje, 286, 287.

38 Prek, Czasy, 17.

39 Ibid. 14, 15.

40 MDZ, Dzieje i opis, 11.

41 Aftanazy, Dzieje, 288.

was created a little pond with the island in the middle, on which a wooden mill was erected. On the eastern side a conservatory and orangery were built.

Besides redecorating her residence, Countess Magdalena Morska demo-lished old cottages and replaced them with farmhouses in Dutch and English styles. Peasants lived here free of charge on condition that they looked after the properties, this expectation was not fulfilled and none of the buildings was preserved until the Second World War.[42]

Social life at the palace flourished until the November Uprising, when the palace became a hiding place for rebels and emigrants. Countess Morska refused help to nobody. For many moths she fed and clothed rebels and gave them money to escape abroad.[43]

After the fall of the November Uprising the palace was closed to balls and meetings while Magdalena Morska devoted herself to philanthropy[44] and the task of documenting all of the buildings she had erected. Her sketches and drawings were collected and enhanced by the painters Józef Tabaczyński and Franciszek Blaschecka and the draftsman Antoni Toepplara. They were published in a small-circulation album entitled *Zbiór rysunków wyobrażających cenniejsze budynki wsi Zarzecza w Galicji w obwodzie Przemyskiem leżącej, częścią z natury zdjętych lub uprojektowanych, z opisem budownictwa wiejskiego w sposobie holenderskim i angielskim i ogólnymi myślami o przyozdobieniu siedlisk wiejski przez Magdalenę Morską w Wiedniu 1836 r.*[45]

During the January Uprising in 1863 Zarzecze became a centre for transferring people, weapons and uniforms to Solska Forest and Zamojszczyzna, while the wounded were transported to temporary hospitals in the neighbourhood set up at the request of Count Włodzimierz.[46] After the death of Magdalena Morska in 1847 Zarzecze was handed over to her brother Józef Dzieduszycki. Two months later Józef died[47] and his son Włodzimierz Dzieduszycki[48] inherited Zarzecze. Tadeusz owned the residence from 1889 until 1918, when it passed to Paweł Dzieduszycki. From 1918 to 1944 Włodzimierz Dzieduszycki lived at Zarzecze as the last heir of the family.[49] The palace remained in the hands of

---

42 Aftanazy, Dzieje, 291.

43 Prek, Czasy, 154.

44 Dzieduszycki, Kronika, 413.

45 Sołtysówna, Rezydencja, 20, 21.

46 Karolczak, Rodzina, 197.

47 Józef Dzieduszycki received his inheritance based on Magdalena Morska's will from April 19, 1847. Karolczak, Rodzina, 192.

48 Ibid. 195.

49 MDZ, Plague listing the names of the owner of palace in Zarzecze.

Dzieduszycki family until 1944,[50] when agrarian reform saw the palace and its furnishings taken over by the country's authorities. The last owner of Zarzecze, Count Włodzimierz Dzieduszycki, hoped that a museum would be created at the palace and took nothing from the building, leaving even family souvenirs. The post-war authorities decided otherwise and created the agrarian high school instead.[51] Not until 2007 was the Museum Dzieduszycki created as a branch of the Orsettich Museum in Jarosław.[52]

Pictures 15–18. The palace's interiors – nowadays

Source: From authors' own collections.
Source: Photographs are from the authors' private collections.

[50] Kieferling, Zarzecze, 8.

[51] Aftanazy, Dzieje, 291.

[52] Kieferling, Zarzecze, 20.

Besides contributing significantly to the development of their residences, the Dziaduszyckich family was also well known for many other cultural ventures including the establishment of libraries, art galleries, museums and churches. They invested much energy in cultural and scientific development, supporting many young artists and scientific research.

One should remember that the collecting of art and books were passions of many bourgeois families in the eighteenth and nineteenth centuries. These impressive collections were created by amateurs who subsequently employed specialists and became specialists themselves. The collections remained in family ownership through many generations, although some were scattered. When financially and legally secured they became a part of the culture and they were passed to major libraries and archives.[53]

The Dzieduszycki family was renowned in this field as they highly prized the education and intellectual development of their children. They were collecting books and source documents, and also sponsored and conducted research. At the beginning of the eighteenth century Jerzy Dzieduszycki collected 3,500 volumes of books, including a substantial holding of history and Polish, French and Latin literature. Importantly, the collection included prints from the sixteenth and seventeenth centuries, complemented by manuscripts and contemporary publications. It was one of few collections in Galicia to hold a complete set of the Austrian regulations issued after the incorporation of Polish lands into the Habsburg monarchy.

Jerzy Dzieduszycki established many contacts with booksellers in Krakow and Lvov who supplied him not only with recently published books but also with rare prints, books and parchments. They also exchanged books with other bibliophiles such as August Bielowski, Tytus Działyński, Gwalbert Pawlikowski, and Edward Rastawiecki. Jerzy acquired many valuable books from Czartoryski library.[54] His collection was dispersed after his death, and some of the books went to Walerian Dzieduszycki's library in Potoczyce. Others went to the Ossolineum in Lvov, while many of the manuscripts went to Józef Dzieduszycki's newly created library in Poturzyce.[55]

Włodzimierz Dzieduszycki continued his father's passions and became one of the most renowned patrons of culture and science in the whole family. When he died the collection became disordered and was accessible only to the family. In 1858 it was transferred to Lvov. It was re-ordered by Dzieduszycki's librarian, Józef Łoziński, and made accessible to the public. The library was constantly updated, and in 1877 comprised about 30,000 books. The library was used by many writers, scholars and journalists including Karol Estreicher, Henryk

---

53 Karolczak, Dzieduszyckich związki ze Lwowem, 80.

54 Karolczak, Rodzina, 193.

55 "Józef Kalasanty Dzieduszycki", In. *Słownik Pracowników, Książki Polskiej*, Warszawa–Łódź, 1972.

Schmitt, Karol Szajnocha, Kornel Ujejski i Wincenty Pol. At the end of the nineteenth century it was considered to be one of the best libraries in Lvov.[56] After the downfall of the January Uprising the library could only be accessed by special permission. After the death of Włodzimierz Dzieduszycki, the library returned to Kurkowa Street, Lvov, and was accessible to the public once more.[57]

It is worth mentioning that, in 1869, Count Włodzimierz Dzieduszycki founded a book collection for the National School Council which was donated to the pedagogical and educational libraries. He also donated 159 books to the academic reading room established by students.[58] Poturzycka Library existed in Lvov until the outbreak of the Second World War. In the autumn of 1939 one part of the collection was scattered around the country while the remainder was destroyed. In 1940 the Soviet authorities allowed the transfer of the remaining collection to the Ossolineum, while all manuscripts and documents were confiscated by NKWD. After the war they were found in the Benedictine monastery in Lvov.[59]

Picture 19. The Dzieduszycki Palace at Kurkowa Street in Lvov. Inside there was a collection of books from Poturzycka Library Source: The collection from The Dzieduszycki museum in Zarzecze

Religion played a very important role in the life of The Dzieduszycki family, thus they were propagating not only Roman and Greek Catholicism but also Orthodox religion. Among the family there were almost no arguments of a religious nature, proving their great tolerance. They were deeply devoted to faith and thus

56 Karolczak, Rodzina, 201.

57 Ibid. 202.

58 Karolczak, Rodzina, 201.

59 Karolczak, Dzieduszyccy, 261.

nurtured religious traditions and donated money for building new churches and religious institutions.

The family founded, at the order of Jan Iwowski who lived in the years 1492−1533, the first church in Dzieduszyce village in 1520.[60]

Also worth mentioning is the church in Zarzecze where the Dzieduszycki crypt was built. The palace in Zarzecze erected by countess Magdalena Morska until 1844 had only a chapel used by residents and guests. Near the palace was a wooden church with a cemetery, but the countess found this out of character with the modern residence, so she decided to build the new church in Gothic style. Building work stopped because of her death in 1847. The church was finished as late as 1880 by Włodzimierz Dzieduszycki, the owner of the residence of that time.[61] While paying tribute to all religions, he emphasized the importance of national minorities. Cultural differences were unimportant to him, though he tried to reconcile Polish and Ukrainian nationalities.[62]

While continuing the building of the church he changed its layout to a new neo-Roman style designed by Lvov's professor Julian Zachariewicz. Peasants from Zarzecze played an important role in the building of the church. It was also financially supported by Drohojowscy from Cieszacin Wielki, who founded the Joseph altar. The Saint Mary altar was donated by Archbishop Izaak Isakowicz, who brought it from the Armenian cathedral in Lvov which was then being rebuilt. The Dzieduszycki crypt was located in front of the main altar where the ashes of Włodzimierz's parents and his future heirs were meant to be placed. The consecration of the church dedicated to Saint Michael Archangel took place on October 3, 1880 and was performed by Krakow archbishop Albin Dunajewski.

Włodzimierz's descendants also contributed to the church's embellishment. In 1895 his four sons-in-law Zygmunt Szembeka, Tadeusz Dzieduszycki, Witold Czartoryski and Tadeusz Czarski funded the mosaic that can be found above the church doors. In the inter-war period Wlodzimierz Dzieduszycki funded the Saint Michael Archangel stained glass window located above the altar.[63]

---

60 Ibid. 16.

61 Przybyło, Stanisław, *Stan religijno-moralny parafii Zarzecze koło Jarosławia w latach 1939–1951*, Kraków, 1951, 6. (maszynopis pracy magisterskiej – Wydział Teologiczny UJ).

62 Karolczak, Kazimierz, "Graf Wołodymyr Diduszyckyj jak macenat", In. *Wisnyk Lwiwśkoji Akademii Mystectw*, 9. Ed. W. Badiak, Lwiw, 1998, 31, 32.

63 Przybyło, Stan, 6.

Pictures 20, 21, 22. The Saint Michael Archangel's Church in Zarzecze. Above the church's entrance the mosaic with Saint Michael Archangel His image can also be found inside the church in the stained-glass window above the altar

Pictures 23–26.
The Dzieduszycki crypt in church's basement.
Source: From authors' own collections,
also from collection of Iwona Długoń,
Dzieduszycki museum in Zarzecze.

For the Dzieduszycki family education, culture and art were of great importance. Family members were well-educated and passionate about such disciplines as bibliophily, numismatics, paleontology, history, poetry, tourism, ornithology and art collecting.

Józef Dzieduszycki was the first to support scientists, writers and also poor young people who, thanks to him, gained a good education and bonded with the family for the rest of their lives.[64] His house was a place where many scientific and cultural meetings were held. In 1832 the count funded an expedition by the famous geologist Ludwik Zejszner[65] to the Tatry Mountains. He also paid for the publication of many books. Among his protégés were Józef Łoziński, who became keeper of Paturzycka Library, and Bogusław Kopczyński, professor of forensic medicine at Jagiellonian University, who died in a young age.

The most eminent member of the Dzieduszycki family, known for his love of culture and science, was Włodzimierz. He was well-qualified at university and, like his father, was devoted to the education of poor young people. He funded scholarships and scientific and research expeditions. He contributed to the education of countless young people, many of whom became famous. He financially supported many researchers who travelled around the country and in Europe. Among them was Antoni Rehman who, after obtaining a doctorate funded by Włodzimierz, conducted an environmental research study of East Galicia. In 1862 the count founded two scholarships at the Jagiellonian University in Krakow. Students nominated for the scholarships were presented to him by Professor Józef Dietl. Edward Sawicki, a medicine student of Professor Dietl, won one of the scholarships.[66] Włodzimierz Dzieduszycki helped many people, although the exact number of them is hard to determine because the count wished his generosity to remain anonymous. Nevertheless many young people honoured his name and, years later, continued to acknowledge him in their written works. Some of the recipients of his generosity can be identified from correspondence and accounts. Such people included Adam Chmielowski later St. B. Albert, who received a scholarship to study at the Academy of Fine Arts in Munich, August Łoziński, Izydor Liskowacki, Józef Chudzikiewicz, Edward and Matylda Zontak, Jan Sereda, and Mieczysław Truksa. Włodzimimerz's favourite who received regular grants was Jaś Mazurek. Włodzimierz's generosity enabled him to complete all levels of his education, and he undertook research in Sweden. After his doctorate he travelled in German countries and in the Balkans where, through letters of recommendation from the count, he broadened his knowledge at different academic institutions, completed a law degree, and became secretary of the Natural Museum in Lvov. The money for scholarships came from the count's private savings, and grant holders were required to report to him on their pro-

---

64 Protégés of Józef Dzieduszycki: Józef Łoziński (1827–1897), a keeper of Poturzycka Library, Bogusław Kopczyński (1827–1861) professor of forensic medicine at Uniwersytetu Jagiellońskiego.

65 Karolczak, Kazimierz, "Mecenat kulturalno-naukowy Włodzimierza Dzieduszyckiego (1825–1899)", In. *Lwiw. Misto, suspilstwo, kultura*, vol. 3, Ed. M. Mudryj, Lwiw, 1999, 319.

66 Dzieduszycki, Kronika, 454.

gress.[67] Dzieduszycki also supported writers and artists. With his help Artur Grottger started his work on tuberculosis, and in return painted many beautiful paintings for the count. At Christmas 1880, on the initiative of Juliusz Kossak and Franciszek Tępa, Polish painters prepared for the count an album of their works. Also in the circle of friends whom he supported were Leopold Starzeński, Jan Aleksander Fredro and Henryk Sienkiewicz, who was a guest of the palace in Pieniaki as he prepared to write *Colonel Wołodyjowski*. Włodzimierz Dzieduszycki and Count Karol Lanckoroński was considered to be one of the most renowned personalities in Lvov. It was said that Włodzimierz gave advice to the reach and money to the poor.[68]

Picture 27. Włodzimierz Dzieduszycki's portrait from 1880 painted by Henryk Rodakowski in National Museum in Krakow (Sukiennice) Source: From authors' own collection.

Many of those whom he supported financially, including Marian Łomnicki, Leopold Weigel, Antoni Wierzejski, and Józef Dzięddzielewicz, became permanently associated with the Natural Museum in Lvov. Each year Count Włodzimierz

[67] Karolczak, Dzieduszyccy, 113.

[68] Karolczak, Rodzina, 201, 202.

funded research expeditions for museum staff. He also paid for field research conducted by famous Polish scientists, who in return donated specimens to the museum. In this group were Seweryn Płachetka from the agricultural school in Dublany, Władysław Tyniecki, and Maksymilian Siła Nowicki who described fauna in the area of Lvov and Podole. In 1861 Dzieduszycki sent a famous ornithologist to the Tatry Mountains, whence he returned with an impressive bird collection.[69]

Research in the field of natural history was very important for the count, although it was yet to be recognized by schools and universities.[70] His greatest passions were ornithology and ethnography and, since childhood, he had collected a variety of birds and many different species of flora and fauna.[71]

As a result of his lifelong pursuits the Natural Museum was created in Lvov, becoming the first such institution in Poland.[72] Apart from its ornithological collection, the museum also held zoological, botanical, pre-historical, mineral, geological and ethnographical collections. When Emperor Francis Joseph I visited Lvov in 1880 Włodzimierz bequeathed the collections to the nation. A year later he officially opened the museum to the public, and 1893 secured it legally through joining it to the paturzycko-zarzecka ordainment.

The museum also served educational functions. Many young people came to broaden their knowledge of botany, zoology and agriculture. Teachers organized many lectures and displays and the museum organised examinations in ornithology and entomology.[73] It was a professional institution with a well-qualified staff. Some of its vast resources were donated to the museum, but mostly they were owned by Count Włodzimierz. With the purchase of Michał's Treasure the museum became even more prestigious. This treasure comprised a gold hoard weighing five kilograms, probably originating from the fourth and fifth centuries.[74]

Włodzimierz also impressively extended the ethnography section, now comprising a collection of folk pottery, clothes, ornaments, tools of everyday use, and the Hucul collection. After the opening of this section, Włodzimierz started

---

69 Eliasz-Radzikowski, Stanisław, "Włodzimierz Dzieduszycki", = *Przegląd Zakopiański* 15, 1899, 3, 4.

70 Dzieduszycki, Kronika, 454.

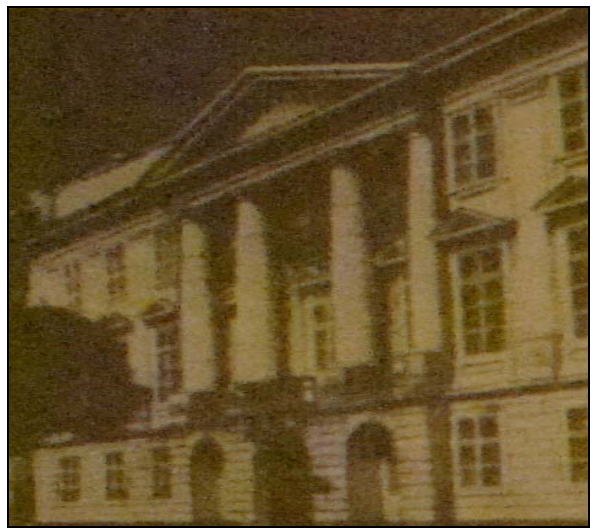
71 Schnür-Pepłowski, Stanisław, "Włodzimierz Dzieduszycki. Wspomnienie pośmiertne", = *Gazeta Ludowa*, 1899, R. 89, no. 217.

72 Wasylewski, - Stanisław, *Życie polskie w XIX wieku*, Kraków, 1962, 437.

73 Dzieduszycki, Kronika, 457.

74 Karolczak, Dzieduszyccy, 117.

to organize exhibitions himself.[75] His work and input in this field brought invaluable benefits to folk culture researchers including Oskar Kolberg.[76]

Picture 28. Natural Museum in Lvov on Teatralna Street
Source: Źródło, K. Karolczak, Dzieduszyccy. Dzieje rodu. Linia poturzycko-zarzecka, Kraków 2001. 192.

His involvement in world class exhibitions included noteworthy participation in the World Exhibition in Wien in 1873, the Exhibition in Paris in 1878, and the Agricultural, Industrial and Art Exhibition in Krakow in 1887. He also attended the Public Exhibition in Lvov in 1894. At this time he built at his own expense the real Hucul's cabin at Srtyjski Park, where he displayed ethnographic specimens and folk articles from Galicia.[77]

Włodzimierz was renowned for his ethnographic exhibition in Kołomyia in 1880. This was the first exhibition of its kind in Poland, designed to present the folk culture of Pokucie and Podole.[78] The publication of many albums and guides did much to heighten the museum's reputation. They were published as a scientific monograph entitled *Muzeum im. Dzieduszycki we Lwowie*. Fifteen volumes

---

75 Dzieduszycki, Kronika, 455.

76 Turkawski, Marceli, *Wystawa etnograficzna Pokucia w Kołomyi*, Kraków, 1980, 16.

77 F. Krček – S. Rossowski, *Katalog Powszechnej Wystawy Krajowej we Lwowie roku 1894*, Lwów, 1894, 194.

78 Turkowski, Wystawa, 16.

were published from 1880 to 1914, and publication continued in 1915–1925 with *Rozprawy i Wiadomości z Muzeum im. Dzieduszycki.*[79]

Wlodzimierz not only looked after the museum but was also involved in the preparation and publication of school textbooks and historical and humanistic elaborations.[80] He was passionate about numismatic and artistic collections, for which he created the Miączyński-Dzieduszycki Gallery in Lvov. This gallery opened in 1909 in the palace at Kurkowa Street, Lvov. Its collection included 400 works of art by prominent Polish painters, family portraits, engravings, lithographs and drawings. Many of the paintings from this collection were later found in various family residences, including the palace at Zarzecze.[81]

The Dzieduszycki family contributed also to the field of charity, where its leading exponent was Alfonsyna Dzieduszycka from Miączyński. In Lvov she established so-called cheap dining, where anyone could buy a meal for twenty halers. She funded hospitals for the poor, and brought up her daughters to be aware of their needs.[82]

In order to secure their assets, Włodzimierz made them inalienable. These included the Natural Museum with all its resources, Poturzycka Library, and art collections as well as the assets of the poturzycki, sokalski and zarzecki area. In 1893 he created the family ordainment into which all these assets were to be included.[83] The museum was not opened until 1939, and later went into the hands of a scientific society named after Szewczenko in Lvov.[84]

During the Second World War, The Dzieduszycki family life was centred on the palace of Zarzecze. The palace became a shelter for about 70 refugees and fugitives, including many children and young people. The family organized a secret school for them in the residence. After finishing school they could pass their final exams, and the school functioned until 1944.[85] During the occupation Dzieduszyccy, host the priest Stefan Wyszyński, who later became the primate of Poland. He stayed in the yellow chamber and said Mass in their private chapel.[86]

---

79 *Zarys dziejów, nauk przyrodniczych w Polsce*, red. K. Maślankiewicz, Warszawa, 1938, 36.

80 Karolczak, Dzieduszyccy, 118.

81 Ibid. 129.

82 Kieferling, Zarzecze, 39.

83 The idea of ordainment comes from Spain, the first of which was created in 1505. In Poland it appeared in 1586 in the Radziwiłł family, later in the Zamoyski (1589), Myszkowski (1601), Ostrogski (1609) and Sułkowski (1783) families. In the nineteenth century their number significantly increased.

84 Karolczak, Dzieduszyccy, 260.

85 Karolczak, Dzieduszyccy, 261.

86 K. Kieferling, Zarzecze, 45.

Picture 29. The Dzieduszycki Family in Zarzecze in 1934

Picture 30. Children of Wanda from Sapiechów and Włodzimierz Dzieduszyccy.
Source: The Dzieduszycki Museum in Zarzecze.

Picture 31. The wedding of Anna Dzieduszycka and Jan Kazimierz Szeptycki, Zarzecze 1936
Source: The Dzieduszycki Museum in Zarzecze

The end of the German occupation also marked the end of more than 400 years of Dzieduszycki family splendour. After the war the Zarzecze estate and all that it contained became part of the Treasury. Historic showpieces were taken over by museums in Rzeszów and Jarosław as the family was forced to leave Zarzecze.

The Dzieduszycki family of the Sas coat of arms, deprived of the estate and their ordainment survived the period of martial law. Today the family continues to organize conventions and family reunions at Zarzecze, and family burials still take place at the family crypt. The family thus retains its place in the region's culture.

Until the outbreak of the Second World War, Zarzecze was the regional centre of science and culture. This was the place where famous scientists, writers, poets and publicists lived. Besides Zarzecze, other leading residences in the Podkarpacie region were those of the Potocki in Łańcut and Lubomirski in Przeworsk. A residence in Łańcut had extensive assets which passed through the hands of the Pileckich, Stadnickich, Lubomirski families until, in 1816, reaching the Potocki family who in 1830 created a meaningful ordainment.[87] This was an era of greatness in the life of the Łańcut residence, which started to take on the character of a palace. It was a modern, "palazzo in forteza" type of residence, comprising living quarters with donjons at the corners and surrounded by bastion

[87] Trześniowski, Zbigniew, *Łańcut i okolice*, Rzeszów, 2009, 21.

fortifications. The chambers were sumptuously and exquisitely furnished and included collections of sculptures, paintings, pottery and other art. The palace was surrounded by a vast park with a romantic building called the little palace, with a riding area and coach house for some 120 carriages.[88]

This era of greatness of the palace is connected with the history of the Lubomirski family. The building of the palace at the beginning of the fourteenth century was initiated by Izabela Lubomirska from Czartoryski. Because Przeworsk was very close to Łańcut it was suitable for her pupil Henryk Lubomirksi. The palace was built in classical style, and its arcades housed an open sculpture gallery. The interiors were full of stuccos, fireplaces, and collections of art and books.[89] In this period the seat of Lubomirski family was transferred to Przeworsk. In 1830 the family established the ordainment which gained a very significant meaning in the region.[90] During the second decade of the nineteenth century the palace became a very important centre of the scientific, cultural and social life of the bourgeoisie, hosting many famous guests including Honoré de Balzac and the poet Zygmunt Krasiński.[91] Balls and Saturday parties for the local bourgeoisie were staged.[92] Visitors also admired the beautiful, romantic and scenic landscaped park.

When comparing the three residences discussed here, it should be emphasized that the palace in Zarzecze, despite being less sumptuous that those in Łańcut and Przeworsk, aspired to be equal with them. The residence in Zarzecze was comparable to them not only because of its architectural beauty, but also because of the richness of its scientific and cultural life. Primarily its greatness derived from its residents. The Dzieduszycki family, with its high social status and prodigious financial means, was always serving people in need. By promoting culture and science, the family upheld the national identity and patriotism in the name of the country and of the Polish people.

---

88 Trześniowski, Zbigniew, *Łańcut i okolice*, Rzeszów, 2009, 44–53; Idem, *Łańcut i okolice*, Krosno, 2007, 16–23.

89 Motyka, Janusz, *Przeworsk i okolice*, Rzeszów, 2010, 76–81.

90 Ibid. 97, 98.

91 Ibid. 75.

92 Prek, Czasy, 31.

Műveltség és társadalmi szerepek a kora újkorban és a modern korban /

Learning, Intellect and Social Roles in the Early Modern and Modern Ages

OROSZ ISTVÁN

SZŐLŐBIRTOKOS ARISZTOKRATÁK TOKAJ-HEGYALJÁN*

Ötvennégy évvel ezelőtt Tokaj-Hegyaljáról írt hosszabb tanulmányomban[1] a szőlőbirtok társadalmi hatását vizsgáltam elsősorban abból a szempontból, hogy a szőlők sajátos helyzete mennyire módosította a feudális társadalmi rend hagyományos és az ország más vidékeire is jellemző kategóriáit. Többek között arra is utaltam, hogy a nem nemes népesség telkes jobbágynak, vagy zsellérnek tekinthető rétegei Tokaj-Hegyaljára nem alkalmazhatók, mert a szőlőbirtok társadalomformáló ereje leginkább a telekrendszer hiányában érhető tetten. A szőlő nem tartozott a telekhez, a legszorosabb értelemben a jobbágy iparkodásának (indusztriájának) eredménye volt s ebből fakadt, hogy Szabó István kifejezése szerint „a legönállóbb jobbágyhereditás volt.[2] Ennek következményeként a szőlővel a jobbágy szabadon rendelkezett, adhatta-vehette, örökíthette földesurától függetlenül is. Bár ura törvényesen kisajátíthatta, de ekkor teljes értékét és nem a közbecsű szerinti árát (amely csak tizede volt az örökbecsűnek) kellett kifizetnie, azaz az uraságnak a kibecsültetés során gyakorlatilag meg kellett vásárolnia jobbágya szőlőjét.[3] A szőlőföldben a telekkel ellentétben a jobbágy volt birtokon belül az örökös jobbágyság időszakában is, mert az uraságot nem a szőlőültetvény, hanem csak az utána fizetett járadék illette meg, a jobbágy ellenszolgáltatás nélkül csak akkor volt eltávolítható szőlőföldjéből, ha a járadékot az uraságnak nem fizette meg.[4] Korlátolt volt az uraság hereditása is jobbágya szőlőjében, mert a deficiens jobbágy szőlőbirtokára a telekfölddel ellentétben nemcsak neje és gyermekei, de oldalági rokonai is jogot formálhattak.

Abból fakadóan, hogy az uraságot a járadék illette meg, erről az uralkodótól függetlenül is rendelkezhetett, s egyeseknek elengedhette a szőlőből fizetett tize-

---

* A tanulmány az OTKA K 83521 számú pályázata és a „Fejedelmi udvar és társadalom a 16–18. századi Erdélyben” című kutatóegyetemi belső kutatócsoport támogatásával készült.

1 Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. In. Szabó István szerk: *Agrártörténeti Tanulmányok*, Budapest, 1960. 3–70.

2 Szabó István: *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában.* Budapest, 1947. 53.

3 Uo. 46.

4 Uo. 48.

det, ötödöt, hegyvámot. Bizonyára így születtek meg nemcsak Tokaj-Hegyalján, de más szőlővidékeken is az „exempta, libera vinea"-k, a mentesitett, vagy szabad szőlők, amelyekkel szemben álltak a dézsmaadó, dézsmás szőlők.[5] Ezek a mentesítések eredetileg személyre szólóak voltak. II. Rákóczi Ferenc 1699-ben Csoba Zsigmond és felesége, Hidy Erzsébet Kacsad nevű szőlőjét szabadítja fel 200 magyar forint fejében, de a szőlő szabad állapota csak életük végéig tart.[6] Később azáltal, hogy a mentesség örökíthető lett, a szabadság nem a megadományozott személyt, hanem a földet illette meg. I. Rákóczi György 1627-ben Ormos Mihály pataki „Pogan kut" nevű vásárolt szőlőjét menti fel minden paraszti szolgálattól, olyanformán, hogy a mentességet leszármazottjai is örökölhetik.[7] Generációk alatt így a szőlő szabadsága a földre szállt át. Igazolja az elmondottakat, hogy újabb mentesitések a 18. században már nem születtek, de a szabad szőlők változatlanul jellemezték e korszakot is. Mádon pl. 1761-ben is voltak „jure montano exempta" szőlők.[8] A szőlők, házak, földek szabadságát nemcsak nemesek, de városi polgárok, sőt városi közösségek is elérhették. I. Rákóczi György Bártfa város szőlőjét szabadította fel 1644-ben a tállyai Tökösmál hegyen. 1645-ben ugyanő Hübel (Hueber) Jakabnak a Nyerges hegyen lévő szőlője mellett (tállyai) házát is szabaddá tette.[9] Az a kutatások jelenlegi állása mellett még nem dönthető el, hogy az exempta és libera háztelkek, sőt szántóföldek hogyan alakultak ki Tokaj-Hegyalján. Az bizonyos, hogy voltak ilyenek is. Tokaj 1640. évi összeírásában kétféle nemeseket különböztettek meg. Olyanokat, akik a városban adománylevél és beiktatás nélkül bírtak házakat, mégis a szabadságot hozták fel mentségül (ti. azért, hogy nem fizetnek taxát). Voltak azonban olyan kuriálisok is, akik szabad házaikat beiktatás (statutio) révén bírták.[10] Sárospatakon 1785-ben színes térkép készült a különböző jogállású belső telkekről. Ezek között 3% volt az ún. „dominális", azaz a város földesurának birtokában lévő telek, 13,3% „fundus liber" és 84,6% taxalis telek többnyire jobbágytelket használó nemesek és földesúri hatalom alatt élő jobbágyok használatában.[11]

---

5 Orosz István: A borok királya. A bortermelés társadalomformáló hatása Tokaj-Hegyalján a 18. században. In. Benyák Zoltán – Benyák Ferenc szerk. *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Budapest, 1999. Hermesz Kör. 180. Vö. Orosz István: Tokaj-hegyalja fénykora. In. Lelkes Lajos szerk: *Magyar borhagyományok, borivási szokások. Válogatott írások a magyar borkultúráról* h. n. 2004. 28.

6 *Adalékok Zemplén vármegye történetéhez* (továbbiakban AZT) 1907. 334.

7 Uo. 1898. 227.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Kamarai Levéltár. Urbaria et Conscriptiones (U et C) Fasc. 149. Nro. 56.

9 AZT, 1907. 175–77.

10 „Nomina Nobilium, qui in Oppido Tokay sine Donatione et legitima Statutione possident Domos, Libertatem tamen praetenduntur." Nomina Curias Nobiles Statutione mediante possidentium." U. et C. 58/2

11 Orosz István: *Sárospatak története a Rákóczi-szabadságharctól az örökváltságig*. Kézirat, 72.

Azt, hogy a szabad szőlők és a szabad háztelkek (és földek) között lehet kapcsolat, nemcsak az idézett tokaji összeírás alapján feltételezhetjük, hanem az uraságí mentesitések alapján is. Az említett bártfai polgár szabadságlevele mellett tanúsítja ezt Báthory Zsófia 1660-ból származó adománylevele is, amely szerint „mivel vitézlő Baller István hívünk Sáros Pataki házunkhoz való hűségét, mind penigh Szerencsi Jószágunkban bizonios időktől fogván praestált jámbor szolgálatját kegyelmes tekintetünkben vévén, ígérvén ezután is hozzánk és maradékinkhoz hasonló hűséggel való jámbor szolgálatját, fizetésünkért, melliet akarván remunerálnunk, Zemplén Vármegiében Sátorallia Újhelli nevű Városunkban, a Piaczon lévő Derék uttzában, egi házát... item Köveshegi nevű szőlőhegyen egi szőlejét... Az megírt házat mindenféle közönséges terhtől, adózástól, szerjárástól, paraszti szolgálattól, rendes és rendkívül való akarminemű terhektől, az megemlített szőlőt penigh hasonló képpen minden ötöd, kilenced dézmaadástól, hegi váltságtól és minden terhektől, mesdeivel szedő és szűrő helieivel, magának megirt hívünknek Baller Istvánnak és feleségének Miller Orsolianak, és mind két ágon lévő maradékinak háromszáz Magiar forintokban inscribaltuk, eximaltuk, liberaltuk és immunissá teöttük..."[12] Ház és szőlő együtt nyert a földesúrtól mentességet és szabadságot. Ez a mentesités, mint ebben az esetben is gyakran a zálogba adás formáját öltötte, s megadta az uraságnak azt a jogi lehetőséget, hogy a telket és a szőlőt ismét járadékkötelessé tegye. Erre azonban egyetlen példával sem rendelkezünk.

Ha arra is választ keresünk, hogy a szőlőbirtok milyen hatással volt nemcsak a jobbágytársadalomra, de a nemességre s a nemességen belül az arisztokráciának nevezett leggazdagabbakra, akkor néhány tényezőt mindenképpen elemeznünk kell.

Az első kérdés, hogyan kapcsolódnak az elmondottak az előkelő nemesek szőlőbirtoklásához abban az esetben, ha az illető nem volt részbirtokos az adott hegyaljai településen? Abból kell kiindulnunk, hogy királyi adomány, vagy vásárlás révén a 18. század elején zárt körzetté váló Tokaj-Hegyalja nem alkotott egy uradalmat, hanem a települések több földesúr hatalma alatt álltak. Ha a 16. századi előzményektől most eltekintünk, a 17. században a sárospataki, regéci, tokaji és szerencsi uradalom, különböző időpontokban ugyan, de a Rákóczi-család tulajdonába került.[13] A Rákóczi birtokok elkobzása után a sárospataki és regéci kettős uradalom a Trautsohn család, majd kihalásuk után a Bretzenheim család tulajdonává vált, Tokaj és Tarcal kincstári birtok lett, Mádnak és Ondnak 4 bir-

---

12 AZT 1902. 56–57.

13 Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)* Budapest, 1954. Bevezetés, Maksay Ferenc: *Urbáriumok XVI–XVII. század*. Budapest, 1959. 9–48., Ulrich Attila: *A tokaji uradalom gazdálkodása a 17. század második felétől a napóleoni háborúk koráig.* Debrecen, 2000. PhD értekezés (kézirat) 30–31.

tokosa is volt (Aspremont, Szirmay, Klobusiczky, Orczy,) Erdőbényén, Tolcsván és Bodrogkeresztúron szintén a Szirmayak voltak a földesurak, Olaszliszkán pedig a szepesi káptalan, illetve a prépost.[14] A települések földbirtokosainak többnyire voltak az általuk birtokolt települések határában szőleik, amelyeket allodiális jellegűnek tekinthetünk. Tokajban 1688-ban az egyik urasági kúriához hat (Palota, Szerémi, Messzelátó, Hétszőlő, Barack, Németh) a másik ún. zeleméri kúriához hét allodiális szőlő tartozott. (Nagyszőlő, Vitéz, Izsák, Óvár, Keskeny ág, Kisoltár, Klastrom feli).[15] A regéci uradalomban 1689-ben Tállyán 9, Abaújszántón 4 allodiális szőlő volt. Ezek bizonyára a terjedelmesebbek közé tartoztak, mert Tállyán évente 206, Szántón 80 hordó bor termett.[16] Sárospatakon 1704-ben csak egy allodiális szőlő volt a Somlyód, a másik a Mondolás az összeíró szerint még 1689-ben elpusztult. Újhelyben öt majorsági szőlő volt (Oremus, Várallya, Messzelátó, Boglyoska és Dörzsök), együttes művelési költségük évente 573 forint 85 dénár volt.[17] Mádon 1635-ben az alábbi allodiális szőlők voltak, amelyeket még Alaghy Menyhért alakított ki: Suba, Nagy Becsek, Nagy Király, Kis-Becsek, Kis-Király, Koros-Veres, Oragia (Úrágya), Szenttamás, Dövényi-Kővágó). Ezek többsége eredetileg olyan paraszti birtok volt, amelyet Alaghy elbecsültetett, úgy azonban, hogy a szabad forgalmi árat, az örökbecsűt 500–1500 forint között minden esetben megfizette.[18] Az arisztokrácia egyik rétegét tehát azok a nagybirtokosok alkották, akik hegyaljai mezővárosok és falvak tulajdonosai voltak királyi adomány, vagy vásárlás révén. A tokaji bor jó híre azonban vonzotta a vidékre a többi arisztokratát is, de nem lehetett mindenki, aki szőlőtulajdonos akart lenni, egyben egy falu vagy mezőváros földesura is. A szőlőszerzést nemcsak a jobbágyok, de az előkelő nemesek számára is lehetővé tette a szőlőföldek korábban már említett szabad adásvétele, így annak nem volt akadálya, hogy a gazdag nemesek is szőlőbirtokosok legyenek idegen földesurak tele-

---

[14] Bakács István: *Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században.* Budapest, 1931. 87–90., Jármay Edit: *A regéci uradalom üzeme a XVIII. század első felében* Budapest, 1931. 14–18., Ravasz János: *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Budapest, 1938. 5–10., Barta János: *„Ha Zemplin vármegyét az útas visgálja..." Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén.* Debrecen, 2009. 259–63. (továbbiakban Barta, 2009.), Orosz István: *Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből*. Debrecen, 1995. 132–34. (továbbiakban Orosz, 1995.), Tokaj allodiális birtokosaira: Papp Klára: Tokaj birtokosai és birtoklástörténete a Mohácsi vésztől a Rákóczi szabadságharc bukásáig. In. Bencsik János – Orosz István szerk.: *Tokaj Várostörténeti tanulmányok I.* Tokaj, 1995. 67–79., valamint Barta János: Kincstári birtoklás és mezővárosi politika. In. Uo. 139–157. (továbbiakban Barta, 1995.)

[15] U. et C. 58/17

[16] U. et C. 5/15

[17] MNL OL Rákóczi-Trautsohn Levéltár E. 197. 56. cs. Fasc. 9. Nro. 2.

[18] Kalmár János: *Mád Tokajhegyaljai község élete a XVI–XVIII. században. Mád „falukönyve"* h. é. n. 24.

püléseinek szőlőhegyein. Arra nem találunk példát, hogy valamelyik földesúr a saját allodiumát, vagy annak egy részét idegenítette volna el, annál többet arra, hogy szabad, vagy dézsmás szőlők kerültek idegen, többnyire extraneus (vidéki) urak birtokába. A tállyaiak 1613-ban leírt „törvénykönyvükben" meg is fogalmazták, „mivel itth az my helyünkben bövölködünk Szölökkel, pénzel nem annyira, és az kivül való Vidéki Uraim igyeköznek itth eörökseghöket szerezny, az bornak jó voltáért es hasznáért..."[19] A bor jó volta a 17. század óta egyértelmű volt, hiszen Tokaj-Hegyalja átvette a vezető szerepet a szerémségi borvidéktől, a hasznát pedig az igazolta, hogy a 17–18. század fordulóján II. Rákóczi Ferenc allodiális szőlőiben a bor eladással szerzett haszon kétszerese volt a ráfordításoknak.[20] Ez indokolja, hogy a tokaj-hegyaljai szőlővásárlás a 18. század végéig a legjobb tőkebefektetések közé tartozott. A vásárlók a legtöbb esetben felvidéki városi polgárok, illetve gazdag nemesek voltak.

Az arisztokrata nemesek közül sokan, amint láttuk a mezővárosok és falvak földesurai voltak. Az ő allodiális szőlőik fontos szerepet játszottak nemcsak a bortermelésben, de a borkivitelben is. Az allodiális szőlők azonban a teljes szőlőterületnek csak kisebbik részét alkották. A nagyobbik rész jobbágyok, felsőmagyarországi városi polgárok, vagy helyi és extraneus nemesek kezében volt. A nem helybeli szőlőtulajdonos előkelők szőlőbirtoklását mai ismereteink szerint három forráscsoport alapján tudjuk elemezni: Az egyik: a földesúri összeírásokban szereplő nemesi telekösszeírások, a másik az 1670 után a Wesselényi-féle összeesküvés során Hegyalján elkobzott szőlőbirtokok vizsgálata, a harmadik azoknak a szabadalom-leveleknek az elemzése, amelyek a 17. században a megadományozottak helyzetét mutatják be.

Nem kétséges, hogy az arisztokratákat a consriptióknak abban a rovatában kell keresnünk, amely a szabad és mentesitett házakat és a nemes személyeket tünteti fel. A többnyire külön rovatban szereplő, jobbágytelken élő taxás nemesek nem jöhetnek szóba, hiszen ők a nemesség legszegényebb rétegét képviselték. Aligha lehet számításba venni azokat is, akik az 1640. évi tokaji összeírásban adománylevél nélkül éltek szabad telkeken. A másik csoportban azonban a köz- és középnemesek mellett előkelők is szerepelhetnek, mint Abaffy Miklós özvegye, Jármi András, vagy Győri Pál.[21] Ha az összeírások neveket is közölnek, a grófokat, bárókat, főispánokat és egyéb magas állami tisztségeket viselőket könnyű kiválogatni az alacsonyabb rangú nemesek közül. A 17. század-végi urbáriumok már ismert nevű személyeket is tartalmaznak a szabad ház- és szőlőbir-

---

19 Uo. 148.

20 Orosz István: Rákóczi Tokaj-Hegyaljai szőlőbirtokainak jövedelmezősége a 17–18. század fordulóján. In. Peter Kónya ed.: *Povstanie Frantiska II. Rakociho 1703–1711* (v novom priblizeni) Presov, 2005. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Presoviensis) 282.

21 U. et C. 58/2

tokosok között. Így Tokajban 1688-ban Csáky István grófot, Kemény János erdélyi fejedelem özvegyét Lónyai Annát, Nádasdy Ferenc kúriáját, Nickházy Istvánt, Istvánffy Mátyást, Vay Ábrahám két házát, Abaffy Menyhértet, Szemere Pált vagy Szirmay István két házát.[22] Legfeljebb az lehet meglepő, hogy a magas rangú uraságok házai nem mindig épültek terjedelmes telkeken. Tokajban 15 közül csak 9 volt egész teleknek tekinthető, Keresztúrban 16 közül 14, Tarcalon 4 közül 2. Tokajban egyébként a 316 lakott és puszta házból csak 15 (4,7%) volt szabad jogállású, Keresztúrban 175-ből 16 (9,1%), Tarcalon pedig 222-ből csak 4 (1,8%). Az alaposabb összeírásokban megkülönböztetik azokat a telkeket, amelyek borméréssel és mészárszéktartással is rendelkeztek azoktól, amelyek ezzel a joggal nem élhettek. Az egytelkes kúriális nemeseket ez a jog nem illeti meg, így az ő rubrikájukban sem kereshetünk arisztokratákat. Tokajban egyébként 40 ilyen házat lehetett találni (12,6%), Keresztúrban 9-et (5,1%), Tarcalon pedig 27-et (12,1%).

A regéci uradalomban a két rovatot csak összevonva találhatjuk meg, ráadásul együtt a zálogos és az uraság engedelméig tartó (ad beneplacitum) exemptiókkal. Tállyán 1697-ben 302 háztelekből 79 (26,1%), Szántón 251-ből 63 (25%) volt ilyen jellegű.[23]

Az összeírások vázolt rovatai segítségünkre lehetnek, ha a borméréssel és mészárszéktartással is rendelkező rovatokban neveket is találunk, közelebb jutunk azonban vizsgálódásunk tárgyához, ha az 1670 utáni években a konfiskált nemesi javakról készült felméréseket elemezzük.

Tarcalon Cseh Mihálynak volt olyan telke és háza, amellyel együtt járt a szabad bormérés és mészárszéktartás, tehát valószínűleg előkelőbb volt az egytelkes nemeseknél. Tokajban egyértelmű, hogy ebben a kategóriában arisztokraták szerepelnek. Itt található Nádasdy Ferenc háza mellett a korábban már említett Kemény János özvegye, Garay László, Patay János, Kubinyi László, Keresztúron Patay János másik háza, Mádon Osztrogh Sándor telke és háza.[24]

Lónyay Anna kúriája mellett 1640-ben nemcsak 50 forintot és 1 mázsa faggyút jövedelmező mészárszék volt, hanem 15 adófizető zsellér is. A külsőségek között Tokajban 5 szabad szőlő volt található, s a szomszédos Tarcalon viszont az 5 szőlőből 2 volt szabad, 3 viszont dézsmaköteles.[25] A szabad birtokforgalom eredményeként a fejedelemné asszony dézsmaadó szőlőket is vásárolt, s azt a Hegyalján egyébként gyakran előforduló esetet láthatjuk, hogy arisztokrata szőlőbirtokos fizet járadékot I. Rákóczi Ferencnek a város földesurának. Hasonló volt a helyzete 1675-ben Csáky Ferenc grófnak, vagy Gyulaffy Lászlónak. Az előbbinek két szabad és két dézsmaadó, az utóbbinak hat szabad és egy dézsmás

[22] U. et C. 58/17

[23] U. et C. 66/54

[24] U. et C. 58/7

[25] U. et C. 58/3

szőlője volt Tarcal határában. Tokajban ugyanebben az évben Szőcs Istvánnak 6 dézsmás és 1 szabad, Győri Mihálynak pedig csak 2 dézsmaadó szőlője volt. Hasonló helyzetet tapasztalunk a többi hegyaljai városban is. Olaszliszkán Bónis Ferencnek 11 szabad és 9 dézsmaköteles szőlője volt. A többi településen az előkelőségeknek már csak szabad szőlőik voltak, így Erdőbényén Szepessi Pálnak hat, Mádon Klobusiczky Pálnak és Kubinyi Lászlónak egy-egy Tállyán Veres Mátyásnak nyolc Keczer Menyhértnek egy, Keczer Ambrusnak kettő.[26] A szepesi kamara, amely az elkobzott szőlőket részben saját maga kezelte, részben helyi jobbágyoknak adta felében vagy harmadában művelésre, a saját kezelésű szőlők terméseredményeit is közölte. Nádasdy Ferenc három tokaji szőlője, amelynek vincellérje Monoki Miklós volt (Tófeli, Kanduc, Hársas) 43 hordó és 13 átalag bort, valamint még 4 puttony szőlőt termett. Kemény János özvegyének szőlői, amelyeknek vincellérje ugyancsak Monoki Miklós volt 23 hordó és 10 átalag bor mellett 3 puttony szőlőt teremtek.

Veres Mátyásnak 11 elkobzott szőlőjében 63 és 2 átalag bora termett, de közötte három olyan is volt, amelynek termése csak puttonyban volt megadva, így valószínűleg nem egyik sem érte el az egy hordónyi mennyiséget.[27] Ez utóbbi arra is utalhat, hogy az előkelőségek apró jobbágyi szőlőket is felvásárolhattak, ezért dézsmát fizettek, majd később a település földesurától igyekeztek elérni a paraszti szőlők exemptióját, liberálását.

A 17. században tömegével született exemptiós levelek a tanúi, hogy ezek a törekvések nem voltak eredménytelenek. Számunkra viszont lehetőséget teremtenek rá, hogy név szerint megismerkedjünk jó néhány hegyaljai szőlőbirtokos arisztokratával, bár hangsúlyoznunk kell, hogy a szőlők dézsmamentességét nemcsak arisztokrata birtokosok érhették el, bár a járadékfizetés kötelezettsége nyilván számukra volt a legkellemetlenebb.

1631-ben I. Rákóczi György fejedelem Csomaközi András váradi vicekapitánynak a tolcsvai „Kut Patakán" levő szőlőjét mentesítette a paraszti terhek alól olyan feltétellel, ha a szőlőt ismét dézsmáltatni akarná, ezer forintot tartozik Csomaközinek fizetni.[28] Látható, hogy az exemptió az adott esetben is az inscriptio formáját öltötte. A fejedelem bizonyára ezer forint summát vett fel a vicekapitánytól s ennek fejében ajándékozta neki a kutpatakai szőlőt. Az adományok nemcsak a szőlőbirtokra, de a házakra és a házak után járó szántóföldekre és rétekre is vonatkozhattak. Báthory Zsófia Szirmay István Sátoraljaújhelyben 150 forintért vett házát „mindenféle közönséges terhtől, adózástól, szeriástól, paraszti szolgálattól, és akárminemű rendes, rendkívül való terhektől és ugyan az uiheli határban mindenik niomásra negi köböl vetés alá való szántó földeivel az meg-

[26] U. et C. 158/32

[27] U. et C. 104/13

[28] AZT 1904, 239.

említett szőlőt is penig minden ötöd, kilenczed Dézma adástól, hegi váltságtól, es minden közönséges terhektől, szedő és szűrő heljeivel, mesdeivel, Magánnak meg irt Szirmai István hívünknek mind két ágon lévő maradékinak és legatariussainak három száz Magiar forintokban eximáltuk, liberáltuk és immunissá teöttük" A házat, a földeket és a szőlőt csak akkor lehet ismét adóztatni, ha neki, vagy örököseinek lefizetik a 300 forintot.[29]

Ha az arisztokráciát szélesebben értelmezzük, nem rekeszthetjük ki belőle a király a fejedelmek familiárisait sem. Valószínű, hogy az említett Báthory Zsófiának Szirmay István is familiárisa volt. Egy másik szabadalomlevélben „nemes és vitézlő Luchansky Boldizsár fő ember szolgájának és eljegyzett jövendőbeli házastársának, Zakreczky Annának" ad Szántón egy házat, három nyomásban 10–10 köböl vetés alá való szántóföldet és a középső rétben 15 ember kaszáló rétet, valamint a „Sátor nevű promontoriumon egy egész szőlőt."[30] Az is kiderül az adománylevélből, hogy a szőlő egy uraságra háramlott jobbágybirtok volt."[31] A megadományozott azokkal a jogokkal is élhetett, amelyekkel az egykori jobbágy élt, így a Szántó határában lévő „erdőknek, mezőknek, malmoknak... szabadosan való ususában" is megerősíti, ugyanúgy, mint mindazokat, akik a városban laknak. Megadja az adományozott birtokon való építkezés jogát nemcsak neki, de örököseinek is. Ha pedig valaki ismét paraszti terheket akarna az eladományozott birtokra rakni, az köteles 600 forintot fizetni és az épített ingatlanok árát is megtéríteni.

Ugyancsak a familiárisok közé tartozott Madacsányi Imre, Zrínyi Ilona „Fűrenden lévő udvari szolgája", aki 1679-ben asszonyától Sárospatakon egy házat és a „Czinege nevű hegyen" egy szőlőt, ezen kívül 6 darab szántót kapott 400 forint fejében. Az adomány azonban az eddigiektől eltérően csak 12 esztendeig tartott,[32] de addig minden szolgálattól, még a különleges helyi adóktól („ghira, ferton fizetéstől, cédula válságtól") is mentesült.[33]

Az arisztokráciához tartozás nem lehetett kétséges szalai Barkóczi István és felesége cserneki Desőfy Klára esetében, akiknek két szőlőjét is felmenti Zrínyi Ilona 1678-ban minden szolgáltatás alól. Az egyik a tállyai Galagonyás nevű promontoriumon, a másik Rátkán a Nagy Köveshegyen volt. A felszabadítás indoka: eddig contestált (mutatott) igaz „devotiojok (tiszteletük) és jó affectiojuk" (indulatuk).[34] Aligha kétséges, hogy Zrínyi Ilona poltikai támogatókat akart szerezni a szőlők felszabadításával.

---

[29] AZT 1897. 62–63.

[30] AZT 1894. 381–82.

[31] „a ki (ti a szőlő) Kovács János jobbágyunk szőleje fele volt"

[32] AZT 1902. 282–83.

[33] E külön szolgáltatások értelmezéséhez lásd: Orosz, 1995. 92–93.

[34] AZT 1902. 150–51.

A szőlők szabadsága nem mindig volt teljes. II. Rákóczi Ferenc 1695-ben úgy szabadította fel Kálmánczay István tállyai szőlőjét, hogy évenként azért áranda címén adnia kellett két köböl bort az uradalom regéci pincéjébe.[35] A legkülönlegesebb eset azonban az volt, amikor I. Rákóczi Ferenc úgy szabadította fel Putnoki Ferenc két tolcsvai szőlőjét 100 tallér fejében, hogy még két jobbágyot is adni kellett a felszabadítónak.[36] A két jobbágyot nyilván nem úgy adták el, mint Oroszországban a holt lelkeket, csak arról lehetett szó, hogy a Putnoki Ferencnek járadékot fizető jobbágyok a továbbiakban I. Rákóczi Ferencnek tartoztak szolgáltatásaikkal.[37]

A magánföldesúri liberálások, eximálások jogi alapját tehát a szolgáltatásokkal való rendelkezés szabadsága alkotta. A mentesitések kedvezményezettjei többnyire előkelő nemesek, az adományozó birtokos familiájának tagjai voltak, vagy olyanok, akik olyan kölcsön fejében szerezték szőlőjük, házuk, földjeik szabadságát, amit az uraság egyáltalán nem kívánt visszaadni, de így a felszabadítás zálogszerződésnek volt tekinthető, ami elhárította az egyébként felvethető jogi akadályokat.

A három különböző forráscsoport egyértelműen tanúskodik arról, hogy a szélesebb értelemben felfogott arisztokráciának nagy csoportjai voltak szőlőbirtokosok Tokaj-Hegyalján, akkor is, ha királyi adománnyal, vagy vásárlással nem szerezhettek földesúri jogon részbirtokot valamely településen. A szőlőszerzés legegyszerűbb útja volt a szabad birtokforgalom révén dézsmás szőlőt szerezni valamelyik település határában, majd azt az illetékes földesúrtól, mint nemesi birtokostárstól szabadságolni, s ezt az utódokra is átörökíteni. Természetesen a szabad birtokforgalom az exempta és libera szőlőkre is kiterjed, olyannyira, hogy nem nemes jogállásúak is szerezhettek szabad szőlőt, mivel a szabadság nem a személyre, hanem a szőlőföldre vonatkozott.

Adataink nagy része a 17. századra vonatkozik, nem kétséges azonban, hogy szőlőbirtokos arisztokraták a későbbi századokban is voltak Tokaj-Hegyalján[38] Barta János kutatásai arra utalnak, hogy a 18. században változatlanul magas Tokaj-Hegyalján az arisztokrata szőlőbirtokosok aránya. A 17. századhoz képest a legfontosabb változásnak az tűnik, hogy újabb családok jelennek meg birtokosként (Aspremont, Orczy, Vandernáth stb.) s megszűnik az a lehetőség, hogy dézs-

---

35 AZT 1907. 336.

36 AZT 1900. 151.

37 Az örökös jobbágyság korában Magyarországon is megnövekedett az „embertulajdon értéke, és az egyik földesúr a jobbágy felett birtokolt tulajdonjogát „csere, adományozás vagy eladás" formájában átruházhatta egy másik földesúrra, arra azonban nem volt példa, hogy ez az átruházás szőlő eximálása miatt következett volna be. Az egyébként nem derült ki, hogy a két jobbágyot telek nélkül, vagy telekkel együtt kellett átadni I. Rákóczi Ferencnek. Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767.* Budapest, 1969. 178.

38 A 19. századi arisztokrata szőlőbirtokosokat vizsgálja egy másik tanulmányunk. Orosz István: Extraneus arisztokrata szőlőbirtokosok Tokaj-Hegyalján a 19. században. In. Papp Klára és Püski Levente szerk.: *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok* (Speculum Historiae Debreceniense 12.) 201–213.

maköteles szőlőket a település feudális tulajdonosa eximálna vagy liberálna. Ugyanakkor a korábbi helyzet következményeként a 18. században is sok szabad szőlő van, sőt az extraneus birtokosok szőlőinek döntő többsége szabad szőlő. A 18. század végén az arisztokrata birtokosok szőlőjövedelmének 53,1%-a szabad szőlőkből, és csak 8,5%-a származik dézsmás szőlőkből.[39] Az új birtokosok megjelenése és az arisztokrácia kicserélődése ellenére a 18. században a kontinuitás is érvényesül, számtalan olyan arisztokrata birtokos család van, amelynek már a 17. században is volt szőleje és háza Tokaj-Hegyalján (Szirmay, Klobusiczky, Csáky, Dessewffy stb.)[40] Ezek jó része a 19. században is birtokos marad.

A tanulmányban vázolt tulajdonjogi viszonyok sajátosnak tekinthetők, bár a szabad szőlők nem ismeretlenek az ország más területein sem. Az azonban, hogy nemesek birtokolnak járadékköteles szőlőket, nem nemes jogállásúak (polgárok parasztok) pedig járadékmentes szabad szőlőket, olyan viszonyokat teremt már a jobbágyfelszabadítás előtt, ami a feudális jogrend számára ismeretlen volt. A szabad birtokforgalom olyan tulajdon- és birtokjogi helyzeteket is teremthetett, amelyek Nyugat-Európában, elsősorban Franciaországban ismertek voltak, nálunk azonban különlegesnek számítottak.

Ennek részletes elemzése azonban egy másik tanulmány feladata lehet.

ARISTOCRATS POSSESSING VINERIES IN TOKAJ-HEGYALJA

Vineries were among the most important properties, especially in the wine-region of Tokaj which is known for the excellent quality of its wines.

Aristocrats from every corner of the country tried to acquire lands there which went without any difficulty since vineries fell under the category of free properties.

This study is concerned with those landholders who possessed lands in Tokaj-Hegyalja in the 16–18th centuries.

The ownership conditions discussed in this study can be considered peculiar, although free vineries were not unknown in other parts of the country either. However, the fact that noblemen possessed also those kind of vineries for which they were bound to pay land-rents, while people with no noble rights (burgesses and peasants) possessed rent-free vineries created such ownership conditions even before the abolition of serfdom which were unknown to the feudal legal system. As for property rights, the commerce of free lands resulted in such conditions which were known in Western Europe, especially in France, but were considered special in Hungary.

---

39 Barta, 1995. 197.

40 Barta, 2009. 275–82.

HORN ILDIKÓ

A BÁTHORYAK FELFUTÁSA ÉS TÉRVESZTÉSE AZ 1560-AS ÉVEK ERDÉLYÉBEN

1556 és 1558 közt úgy tűnt, hogy János Zsigmond és Izabella királyné visszatérésének a somlyói Báthoryak lesznek a legnagyobb nyertesei.[1] 1556 szeptemberében az akkor még csak huszonhárom éves Báthory István köszöntette a rendek nevében a hazatérő királyi családot.[2] Idősebb bátyja, Báthory András ugyanekkor az uralkodói tanács tagja lett, majd Izabella királyné a Lengyelországba visszatérő Mikołaj Cikowski helyett főudvarmesterévé is kinevezte.[3] A középső testvér, Kristóf diplomáciai téren jeleskedett: 1557–58 fordulóján eredményes tárgyalásokat folytatott Párizsban János Zsigmondnak II. Henrik egyik lányával való házasságáról és a két ország közti szövetségi tervről.[4] Báthory István pedig ezekben az években Szatmár várában és Németi körül végeztetett erődítési munkálatokat, sőt Veress Endre állítása szerint Izabella 1559-ben a Habsburgoktól visszafoglalt Várad kapitányának is kinevezte.[5] Udvar, diplomácia, hadsereg – a politikai élet három fontos színterén kapott meghatározó szerepet tehát a három Báthory fivér.

---

1 A tanulmány az OTKA 108477. számú projekt keretében készült.

2 Az oráció kivonata: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése.* S. a. r. Veress Endre. Kolozsvár, 1944. I. 1–4. (továbbiakban Báthory, 1944.)

3 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp., 1980. 23.

4 Charrière, Ernest: *Négociations de la France dans le Levant. Correspondances, mémoires et actesdiplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople.* Paris, 1860. II. 437–449, 488.; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkei I. Karton 13. Konv. 3. 1558. I–VI. f. 47–48, 163–166., *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta comitialia regni Transsylvaniae).* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1876. II. 33. (továbbiakban EOE)

5 Bagossy Bertalan: Szatmár története. In. *Magyarország vármegyéi és városai: Szatmár vármegye és Szatmár-Németi.* Szerk. Borovszky Samu. Bp., 1908. 181.; Báthory, 1944. I. XVI. Báthory István váradi kapitányságának kezdő- és végpontja is bizonytalan. Veress Endre azt állította, hogy talált olyan forrást, amely szerint Báthory már 1559-ben Várad kapitánya volt, és ezt majd a kiadott levelezése II. kötetében közölni is fogja, de ezt ott végül nem publikálta. Kapitánysága és bihari főispánsága végét 1571-ig, trónra lépéséig ki szokták terjeszteni, de ténylegesen csak bécsi fogságáig viselte ezeket a címeket. 1565-től 1571-ig Apafi György, Nyakazó Ferenc, Hagymássy Kristóf, Pekry Gábor, Radák László állt a vár és a megye élén. Balogh Jolán: *Varadinum: Várad vára.* Bp., 1982. II. 71–76.

Visszatekintve erre az időszakra, a későbbiek ismeretében nekünk magától értetődő, hogy a Báthory testvérek egész fiatalon is ilyen fontos tisztségekhez és feladatokhoz jutottak. Akkor azonban, az 1540-es ’50-es évek fordulóján, annak ellenére, hogy az elithez tartoztak, a család súlyos válságon ment keresztül, igen nehéz körülmények közt próbáltak túlélni. Báthory András magának és István öccsének is kétségbeesetten keresett olyan urat, akinek az udvarában szolgálhatnak, mert már szinte minden vagyonukból kifogytak.[6] Alapvetően két körülmény tette nehézzé az életüket: teljes árvaságra jutásuk és a politikai pártállásuk. Az addig az ecsedi Báthoryak árnyékában meghúzódó somlyói ágnak Szapolyai János fellépése, a kettős királyság nyitott teret. Az áttörés idősebb Báthory István nevéhez fűződött, aki Szapolyai mellett már 1521-ben erdélyi alvajda és 1526-ban Munkács kapitánya lett. Karrierje csúcspontját 1529 és 1534 között érte el: erdélyi vajdaként oroszlánrésze volt abban, hogy a Ferdinándhoz pártolt szászokat és az egész vajdaságot visszatérítette Szapolyai hűségére. 1534-ben bekövetkezett halála után úgy tűnt, hogy a család nem tud majd Báthory István sikereire építkezni, mert özvegye, Thelegdy Kata zilált anyagi viszonyok közt maradt magára két lányával, Annával és Erzsébettel, valamint a tíz év körüli Andrással, a négyéves Kristóffal és a mindössze egyéves Istvánnal.

A segítő kezet Nádasdy Tamás nyújtotta, aki felkarolta az ifjú Andrást, majd általa az egész családot pártfogása alá vette, és I. Ferdinánd hűségére vonta. Ez illeszkedett a család másik ágának, az ecsedi Báthoryaknak a politikai vonalához, akik a korábbi Báthory–Szapolyai ellentétek miatt I. Ferdinánddal tartottak, annak ellenére, hogy birtokaik fekvése inkább a másik táborba vitte volna őket. A somlyói Báthory árvákra zúduló birtokperek és anyjuk halála végül arra késztette Báthory Andrást, hogy hosszas tépelődés után mégis Fráter György szolgálatában álljon. Öccsei eközben udvari szolgálatot vállaltak: István I. Ferdinánd, majd annak leánya Habsburg Katalin udvartartásában forgolódott, de számára különböző okok miatt a vártnál rövidebb ideig tartott az udvari élet. Kristóf pedig tizenhat éves korában V. Károly udvarába került apródnak, ahol elsősorban a császári lovak betanításával foglalkozott, de a császár kíséretében Angliában, Spanyolországban, Flandriában, Itáliában és Németországban egyaránt megfordult.[7] Kiválóan beszélt latinul, olaszul és németül, sőt a fejedelemségben alig ismert spanyol és francia nyelvet is elsajátította, ezért is esett rá Izabella választása, amikor Párizsba küldte követségbe.

---

6 Somlyai Báthory András levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1559. Közli: Komáromy András. = *Történelmi Tár,* 1905. 91–92.

7 Martian Julián: Magyarok V. Károly udvartartásában.= *Erdélyi Múzeum*, 1910. 53–54. és *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldove işi Ţării-Româneşti*. Szerk. Andrei Veress. Bukarest, 1930. II. 240. Leleszi János 1583-as gyászbeszéde: *Fontes Rerum Transylvanicarum (Erdélyi Történelmi Források)*. Szerk. Veress Endre. Bp., 1911. I. 311.; *Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603.*Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1876. I. 192–193.

Báthory Andrásnak Fráter Györgyhöz való csatlakozása nem jelentett végső elkötelezettséget, mert éppen ekkor folyt a tárgyalás Erdély átadásáról, ahol I. Ferdinándot ecsedi Báthory András és Nádasdy Tamás képviselte, akik fontosnak tartották, hogy a kiismerhetetlenül taktikázó barát mellett legyen egy nekik rendszeresen jelentéseket küldő megbízható emberük is. Báthory rokoni kapcsolatait Fráter György is kihasználta, így elsősorban a két fél közti kapcsolattartásban kapott különböző megbízatásokat, már 1550-ben tárgyalt Salm gróffal Erdélyben, és végül a Ferdinándnak átadott magyar koronát is ő vitte és adta át a császári biztosoknak.[8] A Fráter György meggyilkolása után indított pápai vizsgálat során később Nádasdy Tamást és mindkét Báthory Andrást, az ecsedit és a somlyóit egyaránt kihallgatták. A tanúvallomásokból somlyói Báthory Andrással kapcsolatosan csak annyi derült ki, hogy valóban György barát legbelső körében mozgott, de semmilyen, az eseményeket befolyásoló szerepet nem játszott.[9]

A Nádasdy család és Báthory András közt az évek során különlegesen bensőséges viszony alakult ki: Nádasdy fiává fogadta, András pedig apjának nevezte, fiúi bizalommal fordult hozzá mind apró, mind fontos ügyeiben, rendszeresen segítségét kérte Kristóf és főként István öccse érdekében. Ugyanilyen jó viszony alakult ki a család nőtagjaival is, mind Nádasdy feleségét, mind pedig húgát, a Fogarasban élő Majláth Istvánné Nádasdy Katalint „asszonyom anyámnak" nevezte. Nádasdy Anna leveleiben egyszerűen csak „nagyobbik fiam"-ként, Kanizsai Orsolya és férje pedig csak keresztnevén, „András uram" megnevezéssel emlegette. Ennek a szeretetteljes jó kapcsolatnak köszönhetően házasították összse Andrást Nádasdy unokahúgával, Majláth Margittal 1551 májusában.[10]

Ebben az évben még egy nagyjelentőségű házasságot hoztak létre: a Báthory fivérek leánytestvére, somlyói Báthory Anna ecsedi Báthory Györgyhöz ment feleségül. Ebből a frigyből született Báthory Erzsébet, akinek valós vagy vélt tetteit az utókor részben a rokonházasságból fakadó degeneráltsággal magyarázta. Ezért le kell szögezni, hogy ez az esküvő pont azért jött létre, hogy megerősítsék a két főágnak az örökösödés szempontjából is fontos rokoni kapcsolatát, amit a törvények csak negyedíziglen tartó vérségi kapcsolatig tartottak számon. Az ecsedi és a somlyói ág a 14. század közepén vált szét, de az időközben eltelt két évszázad alatt a rokoni kapcsolat mégsem szakadt meg teljesen: egyes családok, például a Szokoli, Drágffy és a Thelegdy család révén – amelyből mindkét ág választott párt – sikerült fenntartani a jogilag is elismert vérségi köteléket. A házasságot természetesen a két ág újbóli összekötésén kívül is jelentős anyagi érdekek hívták életre. Az ekkor mintegy huszonhat éves Báthory Anna már harmadszor

---

8 Horn Ildikó: *Báthory András*. Bp., 2002. 13–14. (továbbiakban Horn, 2002.)

9 Barta Gábor: *Vajon kié az ország?* Bp., 1988. 85–92, 172–187.

10 *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.* Szerk. Károlyi Árpád és Szalay József. Bp., 1882. 51., 77., 89., 99.

állt oltár előtt: 1539 és 1545 között Drágffy Gáspár, majd 1547–48 között Homonnai Drugeth Antal felesége volt. Gyermeke csak az első frigyből született, Drágffy György és János, akikre hatalmas vagyon és két főispánság, Közép-Szolnok és Kraszna vármegye várt. Tehát a házasság, legalábbis az elején, a fiúk gyámságáról, vagyonuk kezeléséről és a főispáni teendők ellátásáról is szólt. A Drágffy fiúk végül még tizenkét éves koruk előtt mindketten elhunytak, és velük fiágon kihalt a családjuk is, így 1555-től már a Drágffy vagyon megszerzéséért is harcba lehetett indulni.[11]

Visszatérve somlyói Báthory Andráshoz, Fráter György halála után először Castaldo, majd az erdélyi vajdák szolgálatában állt, ekkor Nádasdy közbenjárására Ferdinándtól száz lóra kapott fizetést. A vajdák később négyszáz lovast és háromszáz gyalogot rendeltek alá, és az ország védelmében, az országgyűlések rendjének biztosításában számítottak rá. Az 1551–1556 közti időszakban Báthory élete a helytartói udvar–Fogaras–Somlyó háromszögben, és Nádasdynak küldött levelei szerint az erdélyi belpolitika sűrűjében zajlott, mégis rendkívül távolságtartóan írt „erdélyi uraimról" és tudatosan kivonta magát az események formálásából.[12]

A Lengyelországból visszatérő Izabella, mint láttuk, a partiumi nagybirtokosok megnyerésével akarta megszilárdítani a helyzetét. A jó magyarországi kapcsolatokkal, széles rokonsággal rendelkező és időközben Erdélyben is nagy tekintélyt kivívó főurat mindenképpen szerette volna a maga a pártjára vonni és megtartani öccseivel és sógorával, Báthory Györggyel együtt. Ennek megfelelően számos módon éreztette jóindulatát: az említett tisztségeken és feladatokon kívül például Báthory Kristófhoz adta – a magyar kiejtés szerint – Danicska Katalinként emlegetett udvarhölgyét, akinek valódi nevét és családi hátterét eddig még nem sikerült felderítenem.[13] Izabella királyné 1556-ban, rögtön visszatérése után megerősítette a Báthoryakat minden birtokukban. Ennek azért volt nagy jelentősége, mert ezzel szentesítette az 1551 és 1556 között szerzett birtokokat, köztük a Fráter György korábbi birtokát, az alvinci uradalmat.[14] 1558-ban Cseke mezőváros adományozásánál ismét megerősítette Báthory András és anyósát Fogaras birtokában.[15] A több mint negyven falut felölelő fogarasi uradalom örököse valójában András sógora, Majláth Gábor volt, de ő apja 1541-es elhurcolása óta, hét éves korától fogva nagybátyja, Nádasdy Tamás udvarában tartózkodott, s

---

[11] A Drágffy család naplója: Magyar Nemzeti Levéltár (továbbiakban MNL) P 1960, Bethlen család levéltára. Rokon és idegen családok. 3. csomó 25. tétel. Drágffy család.

[12] Horn, 2002. 15.

[13] Báthory Kristóf első feleségének neve egy 1560-ban kelt birtokba iktatási okmányból ismert. MNLA Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (továbbiakban GYKOL) F 3, Centuriae Cent. A nr. 65.

[14] MNL GYKOL F 5, Cista Diversarum Comitatuum 1. cs. fasc. 1. nr. 15.

[15] MNL GYKOL F 4, Cista Comitatuum Cista Alb. 1 fasc. 3 nr. 16.

nem sok hajlandóságot mutatott a hazatérésre. Mivel félő volt, hogy a Magyar Királysághoz pártolók birtokait elkobozzák, ezért vált fontossá, hogy a birtok anyja és sógora nevére kerüljön.

A Báthoryak Izabella királyné halála után János Zsigmondnak is kedvelt emberei maradtak, András továbbra is főudvarmesterként és tanácsúrként tevékenykedett, Kristóf 1562-ben Szászsebes parancsnoka lett, a nagyváradi vár élén pedig Báthory István állt. A fiatal uralkodó sem fukarkodott az adományokkal: 1560-ban Almás mezővárost a tartozékaival, azaz ötvenhárom faluval Báthory Kristófnak és nejének adományozta.[16] Ugyanebben az évben a két idősebb fivér a marosvécsi uradalmat is elnyerte, hozzá az évi négy vásárt tartó Szászrégent és további öt falut Torda és Kolozs vármegyében, két év múlva, 1562-ben pedig Báthory Istvánt is beiktatták Vécs birtokába.[17] 1563-ban Kristóf és István kapott közösen három krasznai falut, 1564-ben pedig István diplomáciai érdemeiért a szatmári vár közelében fekvő Czégényt nyerte el, majd a következő évben újabb Fehér megyei jószágokat.[18] Eközben sógoruk, ecsedi Báthory György is eredményesen harcolt a Drágffy birtokokért, a királyságbeli részeket Nádasdy Tamás segítségével I. Ferdinándtól szerezték meg, az erdélyieket pedig a somlyói Báthoryak közreműködésével.[19]

Ugyanakkor komoly veszteségek is érték a Báthory fivéreket: Szatmárt és Németit az akkor még velük egy párton lévő Balassa Menyhért 1558-ban egyszerűen magának foglalta, és hiába panaszolták be Izabellánál hatalmaskodásért, a királyné nem tudta elérni, hogy visszakapják. A Báthory fivérek nagy előrelátással ugyan még 1543-ban I. Ferdinánddal is elismertették birtokjogukat,[20] de amikor Balassa elpártolásával a magyar király felségterületévé vált a terület, esélyük sem volt ezt a jogot érvényesíteni, hiszen Balassa I. Ferdinánd híve lett, ők viszont János Zsigmond hűségén maradtak. Szatmár ügye meghatározta a családi politikát: Báthory István többször is viselt bécsi követséget, s a tárgyalások során mindig arra is ügyelt, hogy Szatmár és Németi visszaszolgáltatása a békefeltételek közt legyen. Lengyel királyként pedig 1582-ben, a sikeres livóniai háborúi után komolyan fontolgatta, hogy háborút indít Rudolf császár ellen az elveszett családi birtokok, Szatmár, Németi és Tokaj visszaszerzéséért.[21]

---

16 MNL GYKOL F 3 Centuriae Cent. A nr. 65.

17 MNL GYKOL F 3 Centuriae, Cent. B nr. 4 és 7., MNL GYKOL F 4, Cista Comitatuum Cista Thorda fasc. 3. nr. 44., fasc.1. nr. 16.; MNL GYKOL F 5, Cista Diversarum Comitatuum 2. cs. fasc. 4. nr. 13, 40 (3 nr. 45);

18 MNL GYKOL F 4, Cista Comitatuum Cista Kraszna fasc. 2 nr. 8.; Cista Alb. 4 fasc 1. nr. 11.

19 MNL A Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára F 15 4. f. 124–125., F 3 Cent B nr. 8.

20 MNL MKA E 148 (X 22) Neoregestrata acta Fasc. 783. Nr. 11.

21 MNL GYKOL F 5, Cista Diversarum Comitatuum 1. cs. Fasc. 1. Nr. 18.; Kárpáthy–Kravjánszky Mór: *Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). A velencei kir. Állami levéltár császári udvarból való követjelentései alapján.* Bp., 1933. 80–89, 109–114. A hosszan el-

A fivérek 1562-re a csúcsra értek. A Partiumban, főleg Kraszna, Közép-Szolnok és Bihar vármegyékben, a veszélyzónához közel fekvő családi jószágaik mellé tetemes erdélyi birtokállományt sikerült kiépíteniük, amely az onnan befolyó jövedelmeken túl, a szilárd hátteret is biztosította számukra. Hatalmukat és tekintélyüket az anyagi javakon kívül az a hatalmas kapcsolati tőke nyújtotta, amely szerteágazó rokonságukból és a körülöttük lévő familiárisi körből tevődött össze. A generációkon át kiépülő, a határokon átnyúló rokoni kört nem elemzem, mert nincs olyan táblázat, amire minden felférne. A Nádasdy, Forgách, Dóczy, Homonnai Drugeth, Várday, Drágffy, Rozgonyi, Csáky, Majláth, Pekry, Thelegdy, Losonczi Bánffy és más főnemesi családok mellett számos régi, jó nevű, de már nem az elithez tartozó família adta azt a bázist, amelynek köszönhetően a Báthory család mélységesen beleívódott az ország nemesi társadalmába.

A familiárisi kör igen összetett volt. Egy részük a kis- és köznemesi sorban élő, a Báthoryakkal távoli rokonságot ápoló családokból került ki. Közülük a legsikeresebb Sombory László lett, pályája a kancellári titkárságtól egészen a tanács úri méltóságig ívelt. De volt, aki még nála is nagyobb társadalmi ugrást hajtott végre: Keresztúry Kristóf gyermekkorától a Báthory család szolgálatában állt, és a hadadi csatában megmentette Báthory István életét. 1573-ban régi nemességét megerősítve címeradományt kapott Báthorytól, amelyben a haditettein kívül a különböző építkezések lebonyolításában és a gazdasági téren (a dési kamara prefektusaként) szerzett érdemeit emelték ki. Keresztúry a későbbiek folyamán tanácsúr, kővári kapitány, Kolozs vármegye főispánja és végül Mária Krisztierna főudvarmestere lett.[22]

Familiárisaik közt nagy számban találunk a Magyar Királyságból betelepülőket, mint például később a Báthoryak jóvoltából hivatali, pénzügyi pályán felemelkedő Székesfejérvári testvéreket, Tamást és Andrást. De főként katonák érkeztek. Mivel a gyulai kapitány, Kerecsényi László a sógoruk volt, s maguk is többször megfordultak Gyulán, a vár védői személyesen is ismerték őket. Gyula eleste után sokan magától értetődően náluk kerestek menedéket és új szolgálatot. Közülük a legismertebb a későbbi kormányzó, Ghyczy János, a karánsebesi-lugosi bánságig jutó Thornyi Tamás, vagy Ravazdy György, aki török rabsága után került a Báthoryakhoz, s lett később Udvarhely kapitánya, majd tanácsúr.[23]

---

húzódó tárgyalások végén Báthory 1585-ben Nagybányát és Felsőbányát kapta meg, a követelt birtokokért cserében.

22 MNL P 1870 Rhédey lt., a Kornis család levéltára 29. cs. fasc. 2. 31. t.; Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek, XVI. század.* Bp., 1985. 340–341.

23 A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár, Kemény család levéltára, nr. 115/ I. 60.; MNL GYKOL F1, Libri Regii, 3, f. 114–116; 6, f. 231–232.; *Segédletek az Osztrák Állami Levéltár (Haus-, Hof und Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv) magyar vonatkozású irataihoz*. Szerk.: Fazekas István, Kenyeres István, Sarusi Kiss Béla. Bp., 2011. (ÖStAHoffinanz-Ungarn RN 20. Konv. 1570. január fol. 75–77.)

Ugyancsak külön csoportot képeznek azok a familiárisok, akik korábban Nádasdy Tamás nádor köréhez tartoztak. A Nádasdy és a Báthoryak udvarai közötti szoros kapcsolat és átjárhatóság miatt a nádor halála után többen is a Báthory fivéreknél vállaltak szolgálatot, illetve a fiaikat küldték Erdélybe. Ide sorolhatjuk a Ghyczyeket, akikről később lesz még szó, vagy az osztopáni Perneszy családot. Közülük Perneszy Farkas, Babócsa kapitánya állt legközelebb a nádorhoz, de Erdélyben nem ő, hanem a végül a várhegyi kapitánysághoz jutó Perneszy István és a gyalui tiszttartó, Perneszi Pál alapozta meg a család jövőjét.[24] Egy ideig Nádasdy mellett is szolgált a Balassi-rokonsághoz tartozó és Nyitrán, valamint Pápán vitézkedő Palatics János, akinek fia, Palatics György a fejedelemségben a lugosi, karánsebesi báni címig jutott.[25] Nádasdyhoz és a Báthoryakhoz kapcsolódott Petrichevich Horváth Kozma változatos karrierje is, aki először a Fráter György familiárisait szaporító horvát nemesek utolsó hullámával érkezett Erdélybe. Fráter György meggyilkolása után somlyói Báthory András szolgálatába állt, majd Nádasdy udvarába ment, de végül visszatért a Báthory fivérek szolgálatába. Báthory István leghívebb emberei közé tartozott, és pályája csúcsán Gyulafehérvár udvarbírája, majd Fogaras főkapitánya és fejedelmi tanácsos lett.[26] Ugyan nem sorolhatjuk a katonák közé, de jelentősége miatt érdemes megemlíteni a Nádasdy gazdaság központi irányítóját, Sennyey Ferencet, aki fiát küldte a másik országrészbe, és ez a fiú, Sennyey Pongrác a századforduló legmeghatározóbb politikusai közé emelkedett.[27]

1562-re tehát a Báthoryaknak a vagyon, tekintély, a társadalmi kapcsolatok terén nem volt méltó vetélytársa. Ha ekkor kellett volna János Zsigmond utódját megnevezni, csupán egy kérdés merült volna fel: melyiküket válasszák. 1563-tól azonban váratlanul rosszra fordultak a dolgok. Már az esztendő tragikusan indult: január 7-én elhunyt Báthory András. Halála, túl a személyes fájdalmon, azért is jelentett súlyos veszteséget, mert főudvarmesterként az uralkodó környezetének egyik legbefolyásosabb tagja volt. Bár Báthory Kristóf is az uralkodó közvetlen környezetében mozgott és a legbelsőbb köréhez tartozott, András szerepét nem tudta teljes mértékben átvenni. A Báthoryak befolyása az udvarban te-

---

[24] A Perneszyekre és rokonságukra: Rónay Elemér: A bolyai Bolyai-család. =*Turul*, 1942. 53–55.; Kis Bálint: Erdély régi családai. Az osztopáni Perneszy család. = *Turul*, 1892. 130–133.

[25] *Enyingi Török Bálint.* S. a. r.: Bessenyei József. Bp., 1994. ; Arday Pál: Palatics György.= *Századok*, 46 (1912) 476–477.

[26] Petrichevich-Horváth Emil: *A Petrichevich-család általános története*. Bp., 1934. 321–329.; MNL P 1594, Petrisevich Horváth család levéltára 1. cs. f. 3.; MNL P 707, Zichy család levéltára. fasc. 516. Petrichevich Horváth Kozma levelei

[27] Lázár Miklós: *Erdély főispánjai (1540–1711)*. Bp. 1889. 75–77.; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Veress Endre-gyűjtemény, Ms 426, Sennyey család oklevéltára.

hát valamelyest csökkent, de ennek igazi súlya csak pár évvel később, más bizalmasok – Hagymássy Kristóf és Bekes Gáspár – előretörésével mutatkozott meg.

Emellett sorozatban történtek olyan dolgok, amelyek külön-külön is kellemetlenek lettek volna, de láncolatot alkotva, egymást erősítve, a Báthoryak ellen szóló tökéletes vádalappá álltak össze. Ilyen negatív hatású esemény volt Valkay Miklós ügye, aki mint ez közismert, kétszer is az uralkodó elleni összeesküvésbe keveredett. Valkay a felesége révén a Báthory rokonsághoz tartozott, és birtokaik is szorosan egybeékelődve feküdtek, Kraszna vármegyében. A Báthoryak mindkétszer, 1563-ban és 1564-ben is közbejártak megtévedt rokonuk érdekében, és nagy szerepet játszottak abban, hogy felelőtlen rokonuk végül nemcsak az életét, hanem a birtokait is megtarthatta, és különösebb megtorlások nélkül vészelte át a lázadási kísérleteit.

Még kínosabb volt Majláth Gábor ügye. Amikor elérte a nagykorúságot jelentő 24. életévét, János Zsigmond választás elé állította az ifjú főurat: vagy visszatér Erdélybe, vagy elveszti fogarasi birtokait. Majláth, aki Bécsben és Itáliában végezte tanulmányait, majd I. Ferdinánd udvarában vállalt szolgálatot, ekkor már – a birtokait leszámítva – minden szállal a Magyar Királysághoz kötődött. Először megpróbált kétlaki életmódot követve felváltva Bécsben és Erdélyben élni. Ezt azonban János Zsigmond, aki teljesen tiszta helyzetet akart, nem engedélyezte, így Majláth az udvari állását hátrahagyva Fogarasba költözött.[28] Erdélyben idegenül mozgott, nehezen ismerte ki magát, hiába támogatta sógora, Báthory András. Tovább nehezítette a helyzetét, hogy az erdélyi politikusok többsége nem bízott benne, I. Ferdinánd kémjének tartották. A gyanakvást jól mutatja az a kalandos történet, amelyet Forgách Ferenc műve őrzött meg. Eszerint 1561-ben Majláth Gábor meg akarta gyilkoltatni az uralkodót. Egy olasz muzsikusának hangszerében rejtettek el egy pisztolyt, de a terv idő előtt kiderült, és a citerást elfogták, ő pedig ura ellen vallott. Forgách szerint Majláth Lengyelországba menekült, és csak Báthory András közbenjárására kapott kegyelmet. Sem a merénylet, sem pedig Majláth lengyelországi útja más forrásból nem ismert.[29]

Az viszont tény, hogy a székely felkelés idején elsőként, talán kicsit elhamarkodottan támadt rá a felkelőkre. A rövid, de heves csatában majdnem ő is odaveszett, amikor lovát kilőtték alóla. Végül Székelyvásárhelyre (a későbbi Marosvásárhelyre) menekült, és sikerrel tartotta magát addig, amíg Radák László a felmentésére meg nem érkezett. Ezután más katonai akciókban is próbálta hűségét bizonyítani, de az erdélyi éveit végigkísérő gyanakvás nem csökkent körülötte,

---

[28] Szádeczky Lajos: Fogarasi történeti emlékek. = *Erdélyi Múzeum*, 1892. 410–431.

[29] Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról. In. *Humanista történetírók*. Szerk. Kulcsár Péter. Bp., 1977. 761–762.

még Gromo kapitány is feljegyezte, hogy nem bíznak meg teljesen benne.[30] A bizalmatlanságot házassága is táplálta, mert nem Erdélyen belül, hanem a Magyar Királyságból nősült: Alsó-lindvai Bánffy László, Zala vármegyei főispán lányát, Annát vette feleségül. Sokak szemében ez a frigy újabb bizonyíték volt arra, hogy a fiatal főúr hosszútávon nem erdélyi karriert tervez.

Végül ez valóban így történt, bár ennek pontos körülményei tisztázatlanok. 1566-ban, mint tudjuk, János Zsigmond és Szulejmán Zimonynál találkozott. Erre az útra Majláth nem kísérte el urát, ami teljesen érthető, hiszen Szulejmán se látta volna szívesen viszont a táborában Majláth István fiát, de talán maga Gábor sem kívánta látni apja fogvatartóját. Hagymássy Kristóf országos főkapitány és Báthory Kristóf társaságában őt rendelték az Erdély védelmére állított sereg élére, amíg az uralkodó távol van. A szájhagyomány szerint a zimonyi táborból visszatérő Bekes Gáspár elhitette Majláth Gáborral, hogy a szultán haragszik rá, és ahogy apját elhurcoltatta, őt is el akarja fogatni és Isztambulba vitetni.[31] A vádat Bekes akkor is, és később is mindvégig tagadta. Az viszont tény, hogy Majláth a rokonai megkérdezése nélkül, mélyen áron alul, mindössze harmincezer aranyért adta el fogarasi birtokát János Zsigmondnak 1566 augusztusában, és azonnal kiköltözött Erdélyből Felső-Magyarországra.[32]

A Báthory testvéreket Majláth erdélyi tettei tovább gyengítették, de az igazi súlyos csapást az jelentette, hogy Majláth távozása miatt a Báthory András által nagy erőfeszítések által megszerzett erdélyi uradalmakat is sorra elvesztették. Mivel Báthory András, aki Majláth sógora volt, időközben meghalt, özvegye pedig férjhez ment máshoz, gyermekei pedig kiskorúak voltak, a két megmaradt Báthory fivér nem tudott kellő súllyal fellépni, és végül nem sikerült bebizonyítaniuk, hogy Fogarasra érvényes a nőági öröklés. Arra pedig nem számítottak, hogy János Zsigmondnak ez valójában nem jogi ügy, hanem egyszerű pénzkérdés: a birtokok nagy részét, köztük Fogarast, jelentős haszonnal eladta Bekes Gáspárnak.[33] A Bekes–Báthory ellentétnek tehát kezdetben nem politikai okai voltak, hanem egyszerűen birtokok miatt csaptak össze. A Báthoryaknak a veszteségeken túl az is kifejezetten dühítő volt, hogy a legjobb uradalmakat, Fogarast, Alvincot, Tekét és Nagyenyedet ráadásul egyetlen ember, az általuk csak *olahus*nak nevezett Bekes nyerte el.

---

30 Gromo, Giovanandrea: Compendium di tutto il regnoposseduto dal re Giovanni Transilvano et di tutte le cosenotabilid'essoregno. Ford.:Tima Renáta. In. *Fejedelmek, forradalmak, vasutak*. Szerk.: Takács Péter. Debrecen, 2000. (Erdély-történeti Könyvek, 3.) 52–53.

31 Bethlen Farkas: *Erdély története. II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571). II–V. könyv.* Ford.: Bodor András. Szerk.: Kruppa Tamás. Bp.–Kolozsvár, 2002. 261. (továbbiakban Bethlen, 2002.)

32 *Székely Oklevéltár.* Szerk. Szabó Károly. Kolozsvár, 1876. II. 210–211.

33 *Erdély és a Porta. 1567–1578.* Szerk. Szalay László. Pest, 1862. 159–171.

Majláth ügye mellett a másik nagy csapást sógoruk, ecsedi Báthory András pártváltása jelentette. Birtokait János Zsigmond elkoboztatta, egy részüket tovább is adományozta, de nem a Báthory testvérek kapták meg.[34] A legnagyobb fájdalmat a Drágffy örökségből származó görgényi uradalom elvesztése jelentette, ezt Hagymássy Kristóf nyerte el.[35] Ezekben az esetekben nagyon kiütköztek a régi főnemesek és a homo novusok, illetve az Erdélybe betelepedők közti mentalitásbeli különbségek. A Báthoryak az igazukat és a jogaikat hangoztatták, tiltakoztak és perre készülődtek, míg mások egyszerűen kifizették az uralkodó által megjelölt összeget.

Abban, hogy a Báthoryak csillaga alább hanyatlott, nem csak a rokonok, hanem maga Báthory István is komoly szerepet játszott. A Habsburg udvarral folytatott diplomáciai tárgyalások mellett kezdetben az észak-keleti várakért vívott háborúban is jeleskedett. Gyors akcióval visszafoglalta a családi birtokot, Szatmárt valamint Nagybányát, s az erdélyi csapatok a Szamos völgyében is sikerrel nyomultak előre. Az ellentámadásba lendülő királyiak azonban Schwendi Lázár vezetésével három hét leforgása alatt mindent visszafoglaltak, sőt újabb területeket szerezve Váradig szorították vissza az erdélyi sereget. János Zsigmond számára csak a gyors békekötés jelenthetett kiutat. A tárgyalásokra ezúttal is Báthory Istvánt és Nieżowskit jelölte ki követeiként.[36] Néhány napos egyeztetés után 1565. március 13-án Szatmáron Nieżowski és Báthory alá is írta a János Zsigmondra nézve kedvezőtlen, de az ország védelme szempontjából rendkívül fontos ideiglenes egyezményt. Ennek értelmében János Zsigmond megtartotta Erdélyt, de Várad és Bihar vármegye kivételével lemondott a kezén lévő magyarországi területekről, választott királyi címéről, és elfogadta, hogy fiúörökös nélküli halála esetén Erdélyt Miksa vagy annak utódai öröklik.[37] Az egyezmény ratifikációs okmányaival március végén indult Bécsbe a két követ. Időközben azonban a Porta fegyveres segítséget ígért János Zsigmondnak, aki erre visszarendelte megbízottait. Az újabb utasítás szembefordította egymással a két főurat: Nieżowski visszatért Erdélybe, míg Báthory folytatta útját Bécsbe, ahol a szerződésszegésen feldühödött Miksa fogságba vetette.[38]

A kétéves bécsi fogságot végzetes törésnek szokás tekinteni Báthory István és János Zsigmond kapcsolatában. Alapja a Gyulaffy Lestár által leírt jelenetet: a

---

[34] MNL GYKOL F1, Libri Regii I. f. 71, 95–96., 145., 191–192. Elkobzott jószágait többek közt Gyulaffy László és Károlyi László kapták meg.

[35] MNL GYKOL F 3, Centuriae, Cent. E nr. 92.

[36] Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711.* Bp., 1918. 112–118.

[37] Roderich Gooss: *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690).* Wien, 1911. 178–181.

[38] A tárgyalások menetét terjedelmi okokból nem követem. Bő leírása és iratai: Bethlen, 2002. 246–259.; EOE II. 244–246.

hazatérő Báthory István audienciára ment János Zsigmondhoz, az uralkodó azonban „farral fordult feléje."A vérig sértett Báthory ezután somlyói birtokaira húzódott, és megválasztásáig teljesen visszavonult az erdélyi politikai élettől.[39] Ez a fajta szembefordulás illetve passzív ellenállás nagy valószínűséggel későbbi visszavetítés, Gyulaffy bejegyzéséhez Szamosközy oda is írta, hogy hazugság. Az természetes, hogy – ahogy azt Gromo is megállapította – a sikertelen hadjárat és a „túlzott békevágy" miatt János Zsigmond neheztelt a Báthoryakra, de ez elsősorban Istvánra vonatkozott, Kristóf töretlenül élvezte uralkodója bizalmát. Mindketten továbbra is részesültek birtokadományokban, még ha nem is olyan gyakran és nem olyan nagy jelentőségűekben, mint korábban. István ugyanúgy részt vett az országgyűléseken, jelen volt János Zsigmond végrendeleténél, testvérével együtt ők voltak a testamentum hitelesítői, s beavatták a speyeri egyezmény előtárgyalásaiba is, ahol Szatmár visszaadásának a tervezetbe való bevételét követelte.[40] A korábbi bizalmas és szoros viszony természetesen nem tért már vissza Báthory és János Zsigmond között. De az igazi nagy törés nem kettőjük közt, hanem Bekes Gáspár és a Báthory fivérek közt történt. Oka és tétje pedig az volt, hogy melyikük tud jobb pozíciókat kiharcolni a János Zsigmond utáni hatalmi harcokra.

THE RISE AND DECLINE OF THE BÁTHORY FAMILY IN THE 1560S IN TRANSYLVANIA

After 1556 it seemed that the 3 Báthory siblings András, Kristóf and István would reap the greatest benefits of the return of János Zsigmond and Queen Isabella. In spite of their difficult start and young age they gained key positions at the court, in the government and the army and accomplished important diplomatic tasks and missions. All this was rewarded with important fiefs. Their position was further strengthened by their excellent education at the Habsburg court and their wide network in Royal Hungary. Their success was aided in Transylvania by the building of a wide network of connections including all segments of the Transylvanian nobility.

---

[39] *Gyulaffy Lestár feljegyzései. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból.* Közli: Szabó Károly. Bp., 1881. I.12. Báthory, 1944. I.XIX.

[40] MNL GYKOL F 4, Cista Comitatuum Cista Thorda fasc. 4. nr. 13. MNL F 11. f. 166–168.; Heckenast Gusztáv: János Zsigmond végrendelete (1567). In. *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére.* Szerk. Galavics Géza – Herner János – Keserű Bálint. Szeged, 1990. 155–171.

VARGA SZABOLCS

ERDŐDYEK, KERECSÉNYIEK, RÁTTKAYAK. A SZLAVÓNIAI ARISZTOKRÁCIA FELEMELKEDÉSE ÉS BUKÁSA A 16. SZÁZADBAN (Vázlat)*

Az elmúlt két évtizedben a hazai történeti érdeklődés örvendetes módon megnőtt a nemesi, főnemesi társadalom egyes tagjai, illetve családjai iránt. A politikai és katonai szerepvállalás mellett a vizsgálatok kedvelt terepének számít a családi és személyi mecenatúra illetve reprezentáció, a vallásos áhitat valamint az identitás kérdésköre is. Mára végérvényesen meghaladottá vált az a nézet, amely ezt a társadalmi csoportot a magyar történelem kudarcainak felelősévé tette, és a nyugati kutatási eredményeknek köszönhetően is evidenciává vált, hogy a főúri arisztokrácia vizsgálata egyben az állam/udvar politikai elitjének a megértését is szolgálja.[1]

Szerencsére a késő középkori udvari arisztokrácia kutatásának – Engel Pálnak[2] és Kubinyi Andrásnak köszönhetően – egy átgondolt, szisztematikus módszertana alakult ki,[3] ám a kora újkorra inkább esettanulmányokkal rendelkezünk, egy átfogó monográfia illetve egy releváns szempontrendszer még hiányzik.[4] Szerencsére néhány terület szisztematikus feltárása már megkezdődött, így pél-

---

1 Elias, Norbert: *Az udvari társadalom. A királyság és a udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Bp., 2005. Magyarországi recepciója: Erdősi Péter: Az erdélyi udvari társadalom modellje: Kísérlet Nobert Elias fogalmainak alkalmazására. In. *„…éltünk mi sokáig 'két hazában'…" Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 67–77.

2 Engel Pál: *A királyi hatalom és az arisztokrácia viszonya a Zsigmond korban*. 1387–1437. Bp., 1977.

3 Kubinyi András: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében. = *Századok*, 1988. 147–215.

4 A teljesség igénye nélkül pár példa: Bessenyei József: *A Nádasdyak*. Bp., 2005., Fazekas István: Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja. = *Történelmi Szemle*, 2007. 1. sz. 19–35.; Neumann Tibor: *A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*. Győr, 2007.; Pálffy Géza: Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába. A Révay család a 16. században. = *Történelmi Szemle*, 2009. 1. sz. 1–20.; Uő: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. (Az Esterházy, a Pálffy, és az Illésházy család felemelkedése). = *Századok*, 2009. 4. sz. 862–866. Egy kitűnő tanulmánykötet: *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2009.

dául az erdélyi arisztokrácia kialakulásának és kapcsolatrendszerének kérdése,[5] illetve a bécsi udvarnak a hazai főnemesség inkulturációjára gyakorolt hatása a 16. században jól dokumentáltnak számítanak.[6] Ismerjük a grófi cím magyarországi használatának hátterét[7] és az arisztokrácia soraiba való felemelkedés okainak vizsgálati rendszerének kialakulásában az alapvető jellemzők kidolgozásra kerültek. Utóbbi alapján most a katonai karrier és a hivatalnoki szerepvállalás tűnik a bárói elitbe való bekerülés két legfontosabb útjának, természetesen általában nem vagy-vagy alapon, hanem sajátos, az élethelyzet által alakított mixtúraként.[8]

A Horvátországból és/vagy Szlavóniából származó elit vizsgálata elvileg komoly eredményekkel kellene, hogy bírjon, hiszen a magyar mellett a horvát történetírás érdeklődésére is számot tarthat. Ennek ellenére a horvát-szlavón bárói elit kutatása még gyerekcipőben jár. Az utóbbi években inkább családtörténet regesztagyűjtemények láttak napvilágot, megteremtve ezzel egy későbbi monografikus feldolgozás lehetőségét.[9] Az egyes családokra vonatkozóan a Siebmacher művét átdolgozó Ivan Bojničić kiadványa mellett[10] a Hrvatski Biografski Leksikon pillanatnyilag „L" betűnél járó szócikkek interneten is fellelhető szövegeiből lehet tájékozódni.[11] A horvát–magyar államközösség tényének jelentőségét minimalizáló horvát történetírás azonban nehezen tud mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a saját

---

5 Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak*. Kolozsvár, 2011.; Horn Ildikó: *A könnyező krokodil. Jagelló Anna és Báthory István házassága*. Bp., 2007.; Oborni Teréz: *Udvar, állam és kormányzat a kora újkori Erdélyben*. *Tanulmányok*. Bp., 2011.

6 Pálffy Géza: A magyar nemesség I. Ferdinánd bécsi udvarában. = *Történelmi Szemle*, 2003. 1–2. sz. 45–59.; Uő: A magyra nemesség bécsi integrációjának színterei a 16 – 17. században. In. *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp., 2002. 307–331.

7 Pálffy Géza: A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben. In. *„...éltünk mi sokáig 'két hazában'..." Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 177–193. (továbbiakban Pálffy, 2012.)

8 Pálffy Géza: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században.* Bp., 2010. 121–136.; 165–176.; 209–215. (továbbiakban Pálffy, 2010.)

9 Maček, Pavao: *Rod Patačića od Zajezde. Rodoslovna rasprava.* Zagreb, 2004.; Uő: *Dva stara roda Zagrebačke županije: Mikulići od Brokunovca i Črnkovečki od Črnkovca. S priloženim rodoslovnim stablima*. Zagreb, 2007.; Uő: Rod *Orehovečkih od Svetog Petra Orehovca. Rodoslovna rasprava. S priloženim rodoslovnim stablom*. Zagreb, 2008. Maček, Pavao, Jurković, Ivan: *Rodoslov plemića i baruna Kaštelanovića od Svetog Duha (od 14. do 17. stoljeća).* Slavonski Brod, 2009.; Maček, Pavao: *Plemeniti rodovi Jelačića. I. Rod Jelačića od Prigorja, Pušče, Buzina i Pretkovca (Krapine). II. Rod Jelačića od Biševića. S priloženim rodoslovnim stablima*. Zagreb, 2010.

10 Bojničić, Ivan: *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordneten un reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-geneologischen Erläterungen. IV. Bd. 13. Abt. Der Adel von Kroatien und Slavonien*. Nürnberg, 1899. [Reprint Zagreb, 1999.]

11 Hrvatski biografski leksikon, http://hbl.lzmk.hr/abecedarij.aspx

arisztokrata nemesi társadalma döntően több identitású és sok esetben hungarus tudattal (is) bírt,[12] családi kapcsolatai és hivatalviselése okán pedig otthonosan mozgott a Drávától északra fekvő vidéken is.[13] Úgy tűnik, hogy ma ez a történelmietlen szemlélet az egyik legnagyobb kerékkötője az ilyen jellegű kutatásoknak.

A másik hasonló súlyú problémaként Szlavónia tartomány sajátos természete nehezedik a nemességre irányuló vizsgálatoknak, ugyanis ennek 15–17. századi valóságával a horvát és a magyar történeti irodalom is nehezen birkózik meg. Már pedig ha a szlavón nemesség saját, a horváttól és a magyartól is eltérő jogállás alapján külön szimbólumrendszert alakít ki ezekben az évtizedekben és magát szlavónnak tartja, akkor természetesen erre tekintettel kell lenni a modern kori kutatásoknak is, nem skatulyázhatók be a ma létező nemzeti identitások valamelyikébe.[14]

Így ugyanis nem csupán a kora újkori horvát és szlavón bárói kinevezések esetleges hátterét és jellemzőit nem vizsgálták, de ugyanúgy hiányzik például a szlavón nemesség soraiból a magyar országgyűlésre küldött követek, a királyi udvarból delegált – általában főúri – legátusok és a tartományi nemesség soraiból rekrutálódott királyi aulicusok archontológiája és vizsgálata. Ezzel pedig az udvar és a tartomány közötti személyi kapcsolatok, valamint a már fentebb említett hivatalnoki és katonai karrier helyi sajátosságainak a feltárása válik lehetetlenné, így viszont a két tartomány egymáshoz és a Magyar Királysághoz fűződő viszonyának,[15] ezt továbbgondolva a kora újkori államiságuk állapotának a megértése marad el.[16] Mindezek a megfontolások vezettek oda, hogy a szlavón bárósításokról szóljak, de tisztában vagyok azzal, hogy ebben a témában egy kismonográfia rejtőzik. Terjedelmi okok és kutatási hiátusok miatt ezért most csak röviden kívánom a témát áttekinteni.

---

[12] Szlavóniában több magyarország nagybirtokos is komoly uradalmakat tartott a kezében. A Bátoriakra lásd: Varga Szabolcs: A Bátoriak Szlavóniában. In. *Az ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században*. Szerk. Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. 141–167. (továbbiakban Varga, 2012a.)

[13] Pálffy Géza: Egy szlavóniai köznemesi család a két ország szolgálatában. A budróci Budor család a XV–XVIII. században. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002. 4. sz. 923–1007.

[14] A horvát, szlavón és illír etnikai önmegjelölésre használt fogalmak kora újkori viszonyrendszerét a közeljövőben egy külön tanulmányban szeretném vizsgálni.

[15] Erre lásd: Pálffy Géza: Horvátország és Szlavónia a XVI–XVII. századi magyar királyságban. In. *Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok),* 2002. 1–3. sz. 107–121.; Varga Szabolcs: Horvátország és Szlavónia a kora újkorban. In. *Mozaikok a Magyar Királyság 16–17. századi történelméből*. Szerk. Bagi Zoltán Péter – Horváth Adrienn. Bp., 2012. 35–57. (továbbiakban Varga, 2012.)

[16] Erre példa ez az egyébként kitűnő alapossággal elkészített monogrfia. Štefanec, Nataša: *Država ili ne. Ustroj vojne krajine 1578. godine i hrvasko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*. Zagreb, 2011.

1559. május 30-án egyszerre kapott bárói rangot kányaföldi Kerecsényi László, rátkai Ráttkay Pál és Péter valamint Horváth-Stančić Márk.[17] Négyüket az köti össze, hogy mindannyian Szlavóniából származtak és katonai szolgálataikkal kerültek be az arisztokrácia tagjai közé. Ez az együttes rangemelés páratlan volt a 16. században, ezért megéri a külön vizsgálatot.

Az eredetileg Zala megyéből származó Kerecsényiek levéltára sajnos töredékesen maradt fenn,[18] így a család történetének monografikus feldolgozása még várat magára, ám a kiterjedt levelezésből az elmúlt évszázadban többet is publikáltak,[19] így a család története nem teljesen ismeretlen a magyar és a horvát történetírásban.[20] A dunántúli eredet ellenére őket azért számoltam a szlavóniai nemesek közé, mert a 15. század végétől birtokaik és hivatalaik idekötötték őket, László apja Pál például hosszú éveken keresztül viselte a vicebáni tisztséget és a szlavón tartományi politika aktív formálójának számított.[21]

A Ráttkayak hasonló pályát futottak be, csak éppen nem Zágráb és Körös, hanem Varasd vármegyéből indultak a 16. század elején.[22] Az 1556-ban Perlaknál hősi halált halt Ráttkay Pál[23] fiai közül Péter a katonai pályán érvényesült és három házasságával jelentős birtokokat szerzett a család számára, Pál pedig zágrábi kanonokként tűnt fel 1571-ben, amikor Habsburg (I.) Miksa új adományt tett a számukra.[24] Utóbbi 1578-ban minden bizonnyal már nem volt az élők sorában, szeptember 29-én II. Rudolf ugyanis már csak Péternek bővítette ki a nemesi cí-

---

17 Pálffy, 2010. 169. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) A 57 Libri regii 3. kötet 576.

18 Hrvatski Državni Arhiv (továbbiakban HDA) Obiteljski arhivski fondovi (továbbiakban OAF) 727. Kerecheni – Zelina (1533–1644)

19 Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. 1553–1562. Közli: Komáromy András = *Történelmi Tár*, 1906. 7. 103–138., 246–265., Magyar levelek a XVI. századból. Kerecsényi László levelei Csányi Ákoshoz. Közli: Komáromy András = *Történelmi Tár*, 1907. 8. 121–130., *Szigetvári várkapitányok levelezése 1550–1561. Horváth Márton, Kerecsényi László, Farkasich Gergely, Horváth Márk*. Szerk. Molnár Imre. Szigetvár, 1971.

20 Őze Sándor: Adatok Kerecsényi László Gyulai kapitányságához. In. *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Szerk. Ablonczy Balázs Ifj. Bertényi Iván, Hatos Pál, Kiss Réka Budapest, 2002. 114–123. Horvát részről legújabban: Dino Mujadžević – Ivan Majnarić: Kerecsényi. In. Hrvatski biografski leksikon *http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=10247* – 2014. november.

21 Varga Szabolcs: *Szlavónia berendezkedése a késő középkor és kora újkor határán (1490–1540)* (kéziratos PhD értekezés) Pécs, 2008. 336–337. (továbbiakban Varga, 2008.)

22 A család történetére alapvető: Ante Gulin: *Povijest Obitelji Rattkay. Genealoška studija i Izvori (1400–1793)*. Zagreb, 1995. (továbbiakban Gulin, 1995.), *Ratkaji Velikotaborski u hrvatskoj povjsti i kulturi 1502–1793 u povodu 200-te obljetnice izumrća. Grad Veliki Tabor 11. rujna – 10. 10. listopada 1993*. Szerk. Josip Stimać et alii. Zagreb, 1993.

23 Varga, 2008. 337–338., magyar nyelven: Bene Sándor: *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája*. Bp., 2000. 10–11. (továbbiakban Bene, 2000.)

24 HDA OAF 765. Rattkay. kut. 10. fasc. T.T. X.X., br. 4.

merét az új nemesi oklevelében.[25] Ezekkel a rangemelésekkel párhuzamosan a Ráttkayak igyekeztek a tartományon belül házasodni. Amíg Péter és Pál édesanyja Hássádi Dénes leánya, Katalin volt, addig leánytestvérei közül Orsolya szentléleki Kasztellánffy Lászlóval majd gersei Pethő Lászlóval lépett frigyre, Zsófia pedig Keglevics Simon felesége lett. Ráttkay Péter háromszor is nősült. Elsőnek Bánffy László leányát, Erzsébetet vezette oltár elé, majd a jelentős birtokokat magával hozó Budachky Barbarát vette el, akitől két fia és két lánya született. Közülük Zsuzsanna a báni tisztséget is betöltő Túróci Benedek, Anna pedig a szintén bárói méltósággal bíró Gregorjánci Pál felesége lett. Ráttkay Péter harmadik asszonya szomszédvári Henning András leánya Kunigunda volt, aki korábban Kerecsényi Mihály házastársaként tűnt fel a forrásokban.[26] A családfát még lehetne részletezni, de talán ennyi is elég a szlavóniai előkelők egymás közötti szoros családi kapcsolatainak érzékeltetésére.

A bárói adományokból némileg kilóg a sorból Horváth-Štančić Márk, akinek a családjáról alig tudunk valamit. Ő annak a kisnemesi társadalomnak a tipikus alakja, aki valóban a kardjával maga alapozta meg a család további boldogulását. Nagyon mélyről indult, a Ráttkayaknál és Kerecsényieknél említett szülői generáció az ő esetében teljesen hiányzott, 1559-ben azonban az említetteknél jóval nagyobb befolyása volt. Szigetvár királyi kapitányaként és Baranya megye főispánjaként igen komoly bevételei származtak a Dél-Dunántúlról, ám ő ezt nem a szülőföldnek számító Gradecben való megmaradásra, hanem az új otthonnak választott körmendi lakhely kiépítésére fordította. Horváth az egyetlen ebből a társaságból, aki a védettebb Dunántúlra való átköltözés mellett döntött, és nincsen adatunk arra, hogy korábban részt vett volna a szlavón nemesség életében.[27] A kettő között véleményem szerint lehet kapcsolat, a társadalmi beágyazottság ugyanis komoly megtartó erővel bírt, a helyi politikában való részvétel, az idekötő családi kapcsolatok mind a szülőföldön való boldogulás melletti érveket erősítették.

Érdemes ehhez a különleges rangemeléshez megemlíteni, hogy Habsburg (I.) Ferdinánd uralkodó címei között ezekben az években jelent meg a „Rex Slavoniae" titulus,[28] Habsburg (I.) Miksa 1563. évi koronázásán pedig Szlavónia ko-

---

[25] HDA OAF 765. Rattkay. kut. 1. sv. 1. fasc. G. G.

[26] Gulin, 1995. 13–15.

[27] Varga Szabolcs: Horváth Márk szigeti kapitány hagyatéki leltára 1561-ből. (forrásközlés) = *Somogy Megye Múltjából*, 2007. 7–19. (továbbiakban Varga, 2007.)

[28] Johannes Maius 1529. július 31-én Habsburg (I.) Ferdinánd nevében állított ki parancslevelet Szlavónia rendjeinek számára, és ebben bukkant fel először Szlavónia a királyi titulatúrában. Ferdo Šišić: *Hrvatski saborski spisi /Acta comitialia regni Croatie, Dalmatiae, Slavoniae. Knjiga prva: Od godine 1526. do godine 1536*. (továbbiakban Saborski spisi) I. Zagreb, 1912. 131. Ez az ebben az évben Bécset fenyegető szultáni hadjárattal függhet össze, amikor Szapolyai hívei ellentámadásba mentek át Szlavóniában is, és annak nagy része elveszett Ferdinánd számára. Valószínűleg ezzel akarta jogigényét továbbra is fenntartani a számára oly fontos területre. Varga Szabolcs: Az 1527. évi horvát–szlavón kettős „királyválasztás" történe-

rábban sosem volt zászlaját Dobó István tartotta a kezében.[29] Ez ugyanis félreismerhetetlenül jelzi, hogy a 16. század közepén a Dráva–Száva köz nyugati felében található Szlavónia nemesi társadalma hangsúlyosan megjelent az udvari kormányzatban és ezt áttételesen is megjelenítve az uralkodói reprezentációban. Természetesen mindez lehet véletlen egybeesés is, ám én ebben kételkedem. Az 1550-es évek várháborúiban, a folyamatos nyomás alatt kialakuló új védelmi rendszer működtetésében a számarányánál nagyobb szerep hárult a már évtizedes katonai tapasztalattal és helyismerettel rendelkező, ám birtokai javarészét elvesztett szlavón köznemesi rétegre. Az udvari szolgálatban való katonai karrier maradt ezekben az évtizedekben szinte az egyetlen reális lehetőség e családok fennmaradásának, és a Ráttkayak, Kerecsényiek, a Sziget várában megforduló Farkasich Gergely és Horváth Márk, majd a lentebb még szóba kerülő Draskovichok, Kasztellánffyak, Alapyak, Gregorjánciak, Túróciak és Konszkyak ezt felismerve vetették magukat bele a társadalmi felemelkedés fáradságos munkájába.

A magyar bárói címet szerzők névsorát végignézve egy érdekességet mindenképp érdemes alaposabban szemügyre venni.[30] A Szlavóniából származó és katonai szolgálataikért jutalmazott személyek 1559–1603 között, tehát kevesebb, mint ötven év alatt jutottak el a nemesi társadalom csúcsaira. A Kasztellánffyak 1569-es bárói címe után szlavóniai rangemelésre már csak az 1570-es években Alapy Gáspár, majd 1581-ben, amikor Gregorjánczi István szintén a katonai szolgálataival vált méltóvá a bárói címre, illetve 1599-ben Túróci Benedek és 1603-ban, amikor ugyanilyen okból a Varasd vármegyében birtokos Konszky Mihály kapott hasonló címet. Ez azt jelenti, hogy az ebben az időszakban kitüntetett nyolcvanöt személy közül tizenegy származott ebből a régióból, ami tizenhárom százalékot jelent, miközben az alig húszezer négyzetkilométernyi, ám ebből is folyamatosan fogyó, a századfordulóra alig harmadára zsugorodó Szlavónia a Magyar Királyságnak ennél kisebb hányadát tette ki.[31]

Mindehhez hozzájárul, hogy a 16. században tudunk olyan más nagybirtokosokról is, akik Szlavóniából származtak és a tágabb királyi tanács tagjai közé számítottak. Közéjük sorolom például az Erdődyeket,[32] akik közül többen komoly udvari méltóságokat töltöttek be ezekben az évtizedekben. Erdődy Simon

---

te. = *Századok*, 2008. 5. sz. 363. lj. Ez ekkor még nem vált általánossá, csak 1542-től bukkan fel sorozatosan Szlavónia az uralkodói oklevelekben. Pálffy, 2010. 80.,

29 Pálffy, 2010. 326.

30 Pálffy, 2010. 169–172.

31 A pusztulás mértékére lásd: Adamček, Josip: *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća.* Zagreb, 1980. 242–263.; Kaser, Karl: *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535–1881)*. Wien–Köln–Weimar, 1997. 29–54.

32 A családra legújabban: Bubryák Orsolya: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély és gyűjteményei*. Bp., 2013. (továbbiakban Bubryák, 2013)

zágrábi püspök, Erdődy (I.) és (II.) Péter illetve Erdődy Tamás a szlavón tartományi politizálás megkerülhetetlen alakjai voltak, miközben az 1565-ben megerősített, illetve az 1580-ban Monoszlóval kibővített grófi cím jelzi, hogy az udvari körökben is rendkívül otthonosan mozogtak.[33] Némi fenntartással a Keglevicheket és a Zrínyieket is ide vettem, akik közül az előbbiek már Keglevich Péter alatt Varasd megyében vetették meg a lábukat, és a 17. században folyamatosan itt találjuk a családtagokat.[34] Utóbbiak a szigetvári hős idején – éppen a Keglevichek kárán – helyezték át a családi központot a védett Muraközbe, ám (talán) a szlavón köznemességgel szembeni konfliktusaik miatt is mindvégig fennmaradt horvát származásuk tudata.[35]

Mindezek alapján jogos várakozás lenne, hogy az udvari kormányzatban és a regionális politikában szerepet vállaló nagybirtokosok között kialakul egy szlavón-tudat, amely egy sajátos – a későbbi évtizedek alapján akár nemzeti – identitást jelenthetett volna a soknemzetiségű Magyar Királyságban. Ennek több eleme, a közös szimbólumok és összetartozás-tudat, sajátos privilégiumrendszer, saját elit adottak voltak a 16. század második felében. Ha Erdélyre tekintünk, akkor azt látjuk, hogy a korabeli székelységnek sem volt ennél több a kezében, a románság pedig jóval kevesebbel sáfárkodhatott. A párhuzamot erősíti Mályusz Elemérnek a középkori erdélyi társadalomról írt munkája, ahol több esetben említette meg Szlavónia és Erdély Magyar Királyságon belüli hasonló helyzetét.[36] Ennek ellenére Szlavóniából nem alakult ki organikus módon egy sajátos kora újkori tartomány, sőt, a 17. században a név és jelentéstartalom elvált egymástól, és egy teljesen új területre, a Dráva–Száva köz keleti medencéjét illették ezzel a

---

[33] Pálffy, 2010. 168. A 17. században majd Draskovichok (1631), a Konszkyak (1647), végül pedig a Keglevichek (1687) jutnak el a grófi címig. Draskovichokra lásd egy tematikus szám anyagát: Kaj, 1972. 11. sz. A Konszky családra lásd: Krešimir Regan: Plemićka obitelj Konjski. In. *Spomenica Josipa Adamčeka*. Ured. Drago Roksandić – Damir Agičić. Zagreb, 2009. 23–51., Uő: Konjski (de Konska). In. *Hrvatski biografski leksikon http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=9940* – 2014. november.

[34] További szakirodalommal rövid összefoglalás: Ivan Majnarić – Maja Katušić: Keglević. In. *Hrvatski biografski leksikon http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=198* – 2014. november.

[35] A Zrínyiek identitására legújabban: Pálffy Géza: Költő és hadvezér? A politikus, katona és költő-író Zrínyi miklós különféle lojalitásai és identitásai. = *Hadtörténeti Közlemények*, 2014. (megjelenés előtt) Itt köszönöm meg a szerzőnek, hogy a kéziratát olvashattam. Rajtuk kívül még a tartomány nagybirtokosai közé tartoztak a Magyar Királyságból származó kövendi Székelyek, a Báthoriak, Batthyányak és a Nádasdyak. Őket azonban ugyanúgy nem lehet számításba venni ebben a vizsgálatban, mint a horvátországi Blagay és Frangepán családokat, akik soha nem számítottak magukat másod- illetve harmadlagosan sem a natio slavonica tagjai közé. Utóbbiak a középkori eredetű grófi címeiket ismertették el a 16. században és így kerültek a főrendiek közé. Pálffy, 2010. 173.; Pálffy 2012. 181.

[36] Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Bp., 1988.

névvel.[37] A kezdeti biztató jelek ellenére nem alakult ki egy szlavón nemesi nemzet (natio) sem, a helyi arisztokrata családok kihaltak, eljelentéktelenedtek, vagy identitást váltva/választva a magyar vagy horvát natio tagjának vallották magukat. A legfontosabb kérdés tehát, hogy mi történt a szlavóniai arisztokráciával, milyen okok akadályozták meg egy valódi szlavón lobbi kialakulását a 16. század második felében.

SZLAVÓNIA TARTOMÁNYI IDENTITÁSA A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

A 15. század végén Szlavónia a Magyar Királyság egyik leggazdagabb, legsűrűbben lakott térsége volt, mintegy 20 000 négyzetkilométernyi területén körülbelül 260–300 000 ember élt.[38] A 13,2 fő/km^2 népsűrűség messze meghaladta az országos átlagot, a városiasodás magas fokát pedig jelzi, hogy a népesség 20–25%-a oppidumokban, illetve Zágráb vagy Varasd civitasok valamelyikében élt.[39] Az elsősorban szőlőművelésből származó jövedelmekből többen megengedhették maguknak, hogy gyermekeiket külföldön taníttassák, és feltűnően sokan kerültek Szlavóniából a központi kormányzat szakértelmet kívánó állásaiba, elég csak Vitéz Jánosra, Janus Pannoniusra, Megyericsei Jánosra és Brodarics Istvánra gondolnunk.[40]

A szlavón nemesség különállása legfőbb intézményének a tartományi gyűlés (*congregatio nobilium regni Sclavoniae*) számított. Ezt kezdetben királyi parancsra tartották, de az 1450-es évektől, a királyi hatalom gyengülése miatt már a szlavón nemesség önálló politikai fórumának számított, ahol belső ügyeket érintő dekrétumokat hoztak. A Jagelló-kortól rendszeressé válva pedig már politikai kérdésekről is tárgyaltak, követeket választottak, adót szavaztak meg, vagy éppen kérelmet fogalmaztak meg a szlavón nemesség nevében. Ekkor vált szokássá, hogy az uralkodó külön biztosokat küldött a gyűlésre, akik a király parancsát tolmácsolták, és a hatalmat képviselték, míg a tartományi gyűlés által választott követek együttesen vettek részt a pozsonyi magyar országgyűlésen.[41] A szlavón tartományi

---

[37] Pálffy Géza: *A haditérképészet kezdetei a Habsburg Monarchiában. Az Angielini várépítész-famíilia rendszeres térképészeti tevékenysége a horvát–szlavón és a magyarországi határvidéken*. Bp., 2011., Varga, 2012. 36–38.

[38] Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. = *Történelmi Szemle*, 1996. 2–3. sz. 150–152.

[39] Varga, 2012. 42–43.

[40] További szakirodalommal: Pálosfalvi Tamás: Vitézek és Garázdák. A szlavóniai humanisták származásának kérdéséhez. = *Turul*, 2013. 1–16.

[41] A szlavón közigazgatás részleteiben ma már sok esetben meghaladott összefoglalása: Ivan Beuc: *Instituticija državne Hrvatskoj (1527–1945)*. Zagreb, 1969.

gyűlés egészen a 16. század középső harmadáig a horvát sabortól külön ülésezett. 1558-ban történő összeolvadásuk szintén az oszmán hódítás hozadéka.[42]

Szlavónia lakossága különböző dialektusú délszláv nyelven beszélt, jobbágyaik között a magyarokat és a horvátokat következetesen megkülönböztették, ami azt jelentette, hogy magukat egyikhez sem sorolták, hanem szlavónnak tartották. A nemesség etnikailag kevert volt, nagy- és középbirtokos családjai döntő többségében Magyarországról származtak, kivételt csupán Zágráb megyének a Szávától délre eső területe képez, ahol már a 15. század első évtizedeiben horvát nagybirtokosok szereztek maguknak földet.[43] Szlavónia egyéb területeire számottevő horvát nemesi beköltözés csak a 15. század utolsó évtizedeiben, az oszmán hódítás következtében kezdődött.[44] A nagyszámú szlavón kisnemesség soraiba feltételezhetően sok szláv eredetű várjobbágyi és várnépi elem is tartozott, akikben élhetett partikuláris különállásuk tudata. Elképzelhető tehát, hogy etnikai és jogi sajátosságukban kell keresni a szlavón különállás gyökerét, melynek köszönhetően a 15. század végére kialakult a szlavóniai nemesség egyetemes testülete. Azt, hogy ki tartozott a körükbe az döntötte el, hogy kinek voltak Szlavóniában birtokai, e révén válhatott valaki a helyi nemesi közösség és identitás részesévé. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy ezt a heterogén eredetű szlavón nemességet összekötötte az egyetemes latin kultúra és írásbeliség, valamint az a markáns hungarus tudat, amely alapján a „*natio Hungarica*" tagjai közé számították magukat.[45] A szlavón köznemesség osztozott a Rákos mezejére összegyűlő magyar köznemesség Jagelló-kori németellenességében is, és velük összhangban fogadták el Szapolyai János királyságát a mohácsi csata utáni hónapokban.[46] A történelmi hagyományok, és a Szent Koronához való tartozás tudata olyan erősnek bizonyultak, hogy náluk fel sem merült a tartományi különválás gondolata. Az oszmán hódítás következtében indultak el azok a folyamatok, amelyek egyre gyengítették a Magyar Királysághoz fűződő kapcsolataikat, és a 17. század folyamán már lehetőséget teremtettek saját közjogi helyzetük újrafogalmazására.

---

42 Pálffy Géza: Egy fontos adalék történeti földrajzunk s közigazgatás-történetünk históriájához: Az 1558. évi horvát-szlavón közös országgyűlés meghívólevele. In. *Tanulmányok Bak Borbála tiszteletére. Fons* (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 2003. 2. sz. Bp., 2004. 233–248.

43 Ivan Jurković: Turska opsanost i hrvatski velikaši – knez Bernardin Frankapan i njegovo doba. In. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 1999. 61–85.

44 Nataša Štefanec: Demografic Changes on the Habsburg-Ottoman Border in Slavonia (c. 1570–1640) In. *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie. Akten des internationalen Kongresses zum 150-jährigen Bestehen des Istituts für Österreichische Geschichtsforschung Wien, 22–25. September 2004*. Hgg. Von Marlene Kurz, et alii. Wien–München, 2005. 550–578.

45 Klaniczay Tibor: Irodalom és nemzetiség. In. Uő: *Stílus, nemzet és civilizáció*. Bp., 2001. 14–17.

46 Varga, 2008. 1124–1133.

SZLAVÓNIA NAGYBIRTOKOSAI A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN

Az adóösszeírásokból viszonylag könnyen megállapítható a tartomány birtokosainak a sorrendje, és kiderül, hogy a Magyar Királyság vezető arisztokrata családjai közül többen szereztek komoly szlavóniai uradalmakat a maguk számára. Az 1490-ben és 1494-ben készített adóösszeírások tanúsága szerint a tartomány leggazdagabb birtokosa Korvin János volt, de mellette a Bánfiak, a Kanizsaiak, az Egerváriak, Geréb Péter és Drágfi Bertalan szintén több száz adózó portát vallottak magukénak.[47] Őket követte kövendi Székely Jakab, Paumkircher György Kishorvát János és a Bátoriak.[48] Az egyházi tisztséget betöltők közül komoly birtokállománnyal bírt a zágrábi és a pécsi püspök, a vranai perjel, a zágrábi káptalan és a bélai apát. Ezt a birtokstruktúrát jól kiegészíti, hogy 1521-ig a tartomány élére általában a Magyar Királyság más vidékein is komoly birtokokkal bíró főurakat neveztek ki, a bánok általában nem a tartomány leggazdagabb arisztokratái közül kerültek ki.[49] Az első ilyen személy a horvát Karlovics János volt, a Mohács utáni években Habsburg (I.) Ferdinánd még kísérletezett a régi rendszer fenntartásával, majd 1542-ben Zrínyi Miklós báni kinevezésével eldőlt, hogy a horvát-szlavón báni címet a helyi elit családok tagjai, a Zrínyiek, Erdődyek, Draskovichok, Túrócziak, Frangepánok és Alapiak nyerték el.

A késő középkori nagybirtokosok a 16. század első évtizedeiben vagy eladták, vagy elvesztették itteni birtokaikat, arról nem is beszélve, hogy több familia épp ezekben az évtizedekben halt ki. A megmaradtak közül, aki megtehette, igyekezett a védettebb nyugat-dunántúli megyékben berendezni a családi rezidenciákat. Az 1540-es években a régiek közül már csak mutatóban maradtak a megyei adóösszeírások tanúsága szerint, Verőce megyével együtt a Bánfiak, Körös megyével együtt a Nádasdyak, a mindenkori pécsi püspök és a Batthyányak, Zágráb megye délkeleti területeivel a vranai perjel és a bélai apát uradalmai vesztek el két évszázadra. A tartomány pusztulása és veszélyeztettsége megnyitotta az utat a szlavóniai nemesség felemelkedése előtt, látszólag minden adott volt egy helyi elit kialakulásához.[50]

---

47 Josip Adamček – Ivan Kampuš: *Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću*. Zagreb, 1976. 3–15. (továbbiakban Popisi, 1976.)

48 Varga, 2012a. 141–142.

49 Pálosfalvi Tamás: *A bánok helye a királyság kormányzati struktúrájában, 1435–1526*. A magyar–horvát együttélés fordulópontjai: intézmények, társadalom, gazdaság, kultúra c. nemzetközi konferencián 2014. február 6-án elhangzott előadás.

50 Popisi, 1976. passim.

A FELEMELKEDÉS ÚTJAI

A mohácsi csatavesztés után kialakuló polgárháborús állapot felértékelte a szlavón nemesség szerepét. A Habsburgok stratégiai okokból nem hagyhatták a tartományt ellenséges kézben, János királynak pedig az itáliai kereskedelmi és diplomáciai útvonal fenntartása miatt volt kiemelt fontosságú Szlavónia. A helyi nemesség döntő része kezdetben az utóbbit támogatta, pártjának élén pedig Erdődy Simon zágrábi püspök állt, aki az egyházi birtokokra támaszkodva sikerrel tudta védeni Szapolyai érdekeit Szlavóniában.[51] Az udvari kormányzatba azonban csak egy embert, a Kőrös megyéből származó Brodarics Istvánt találjuk, aki diplomata főpapként jutott be az egyházi arisztokrácia soraiba, 1539-ben bekövetkezett halála után a családnak azonban nem sikerült a nagy ugrás, a Brodaricsok nem jutottak be az arisztokrácia soraiba.[52]

Egy család van csupán, a Gregorjánciak, amelyiknek sok tekintetben hasonlított a sorsa a Brodaricsokra, és akiknek sikerült bejutni az arisztokrácia soraiba.[53] Gregorjánci György mester 1512-ben tűnik fel a forrásokban, 1518-ban Brandenburgi György familiárisa, 1520-tól pedig haláláig szlavón alítélőmester. Csekély birtokai a megyében szétszórva feküdtek, Markovc, Hegen, Dorozlavc és Kamarcsa tartozott alá. György erőszakos halála után Ambrus és Pál nevű fiai vették át a család irányítását. Ambrus kőrösi szolgabíró, majd a Zrínyiek legbelső tanácsosaként a turopoljei nemesség elöljárója és lukaveci várnagy. 1543-ban adószedő, 1547-től szerepel egregiusként, majd 1558–1565 között a vicebáni tisztséget viselte. Pál öccse külföldi tanulmányok után zágrábi kanonokból lett pécsi, zágrábi majd győri püspök, élete végén pedig kalocsai érsek. Kora legfelkészültebb jogászának tartották, akire az uralkodó kényes diplomáciai feladatokat is rábízott. Ambrus és Pál mindvégig támogatták egymást, hasonlóan a Brodarics testvérekhez, emellett a tekintélyes pártfogók (Zrínyi Miklós, Oláh Miklós, illetve Erdődy Péter) az udvari szolgálat és nem utolsó sorban a törvényes fiú utód meghozták Ambrus fia Istvánnak a bárói kinevezést 1581-ben.

A Gregorjánciak azonban inkább kivételnek számítanak, ugyanis az egyházi nemesség köréből, tudás és familiárisi szolgálat révén más családoknak, így a jogtudós Hobeticseknek, Konszkáknak, Prasovciaknak nem sikerült kitörniük a vármegyei nemesség soraiból, és a 17. században is itt találjuk a családtagokat. A

---

51 Varga Szabolcs: *Szapolyai befolyása Szlavóniában*. Az átmenet kora – Szapolyai (I.) János országa. Új kutatási irányok és eredmények c. konferencián 2012. május 15-én elhangzott előadás.

52 *Brodarics-Emlékkönyv*. Szerk. Kasza Péter – Pálffy Géza – Kenyó Ildikó. Bp., 2011., Varga Szabolcs: *Brodarics bölcsője: Körös vármegye kisnemesi társadalmának karrierlehetőségei a 16. században*. Brodarics István levelezése c. könyvbemutatón és konferencián 2012. június 15-én elhangzott előadás.

53 Varga Szabolcs: Adalékok Gregorjánci Pál pécsi püspök életrajzához. In. *Pécs az egyháztörténet tükrében*. Tanulmányok. Szerk. Erdős Zoltán – Kindl Melinda. Pécs, 2010. 125–135.

Raveniek példája jelzi, hogy az arisztokrácia soraiba való felemelkedéshez milyen sok összetevőre és jó adag szerencsére volt szükség.

A család tagjai hosszú évekig a szlavón közigazgatás fontos posztjait töltötték be, sőt, udvari szolgálatban is megfordultak. A már a 15. században is befolyásos családban a 16. század első évtizedeiben Raveni János és Raveni Mihály dolgairól tudunk a legtöbbet. János kezdetben valószínűleg királyi szolgálatban állt, majd 1520-tól Karlovics János bán titkáraként tevékenykedett. Raveni Mihály Szapolyai tikára volt, majd 1533-ban kőrösi szolgabíró, később királyi jogügyigazgató, szlavón ítélőmester. Utóbbi posztra Nádasdy Tamás emelte, akinek később is a szolgálatában állt, és így az országbírói ítélőmesteri tisztséget is megkapta. Mihály minden bizonnyal külföldön tanult, és az 1530-as években Batthyány Kristóf nevelőjeként is találkozunk vele a forrásokban. A megbízatások ellenére nem sikerült komolyabb birtokokat kijárniuk, és a 16. század második felére a család eltűnik a forrásokból. Esetükben a tanultság és az udvari szolgálat is kevésnek bizonyult.[54]

A szlavóniai előkelők bárói kinevezésének hátterében leggyakrabban a katonai szolgálat állt, ezzel szeretnék rátérni az előadásom utolsó fejezetére. A Kerecsényiek, a Ráttkayak, a szigeti várkapitányként ismert Stanchich Márk Kőrös, Varasd, Zágráb vármegyék köznemesi közegéből származtak, és mindannyian az 1530–1560 közötti években tüntették ki magukat. A 16. század elején a Kerecsényiek Thúz Osvát majd Bakócz Tamás szolgálatában álltak, Kerecsényi György az érsek monyorókeréki várnagyaként szolgált éveken keresztül. Pál nevű fia 1521-ben Szlavónia kapitánya, 1521–1524 között szlavóniai vicebán és kőrösi ispán. A Mohács utáni esztendőkben Erdődy feltétlen híveként vett részt a szlavón küzdelmekben, és egregiusként hunyt el 1537-ben. Pál fia volt a tragikus sorsú Kerecsényi László, aki több éves végvári szolgálat után nyerte el 1554-ben Sziget kapitányi tisztét Zrínyi Miklós támogatásával, 1557-ben Szlavónia vicebánja, végül Gyula kapitányaként esett fogságba és végezték ki 1566-ban. Az ő esetében a bárói kinevezés mögött csak udvari katonai szolgálatot találunk, sem a birtokok, sem a családi kapcsolatok, sem az egyéb udvari szolgálat vagy iskolázottság nem jöhet szóba. Sorsa sokban megegyezik Stanchich Márkéval, akit a magyar közvélemény leginkább, mint Sziget 1556. évi ostromának hős kapitánya ismer. Márk valamikor az 1510-es évek elején születhetett a Zágráb megyei Gradec városában. A családjáról keveset tudunk, valószínűleg már a harmincas években átköltözhettek a biztonságosabbnak tűnő Körmendre, és Márk valamikor az évtized végén kezdte meg katonai pályafutását Nádasdy Tamás szolgálatában. 1541-ben Török Bálint familiárisaként Kisbéren találjuk, majd a nagyúr fogságba vetése után Batthyány Ferenc szervitorai közé lépett. Bár a Batthyányval való jó viszony élete végéig megmaradt, néhány évvel később ismét Ná-

[54] Varga, 2008. 342–343.

dasdy Tamás szolgálatában próbált érvényesülni. 1547–1552 között Nádasdy katonájaként ötven lovassal szolgált Sziget várában, és Kerecsényi László után két alkalommal is betöltötte a kapitányi tisztséget. 1556 nyarán sikerrel védte meg Ali budai pasa támadásától a várat, a második kapitányi kinevezés meghozta a társadalmi ranglétrán való felemelkedést is. A földönfutó gradeci kisnemest, aki 1548-ban kardjával szerzett magának nemesi címet, 1559. május 30-án Ferdinánd a bárók soraiba emelte, ezzel együtt Baranya megye ispánja lett, és a környék leghatalmasabb birtokosainak egyikévé is vált. Új tisztét azonban nem sokáig élvezhette, 1561 augusztusában elhunyt, holttestét Körmenden temették el.[55]

A nagytábori Ráttkayak Corvin János familiárisaiként tűntek fel Varasd megyében. Benedek 1504-ben 25 katona után kapott zsoldot, fia Pál 1528-ban Varasd megye nemesi csapatainak a vezetője, 1538–1539-ben Keglevich Péter vicebánja, 1542-ben varasdi és körösi alispán, a későbbi években több alkalommal tűnt fel varasdi szolgabíróként. Mindvégig Zrínyi Miklós szolgálatában állt, 1556-ban Perlaknál hunyt el. Fiai, Péter és Pál szintén katonai pályára léptek, és ennek, valamint apjuk érdemeinek köszönhetően kapták meg 1559-ben a bárói címet. A család annyiban tér el az előzően tárgyaltaktól, hogy 1687-ben grófi címet kaptak I. Lipóttól és egészen 1750-ben bekövetkező kihalásukig az arisztokrácia soraiba tartoztak.[56] A család legismertebb tagjai Ráttkay György zágrábi kanonok, aki a 17. század közepén nagy ívű, koncepciózus történetírói munkájában már az illírizmus eszméjének programját, ezzel a horvát humanisták elképzeléseit vetette papírra.[57]

KONKLÚZIÓ

A felületes életrajzi adatokból is levonható néhány tanulság. A szlavóniai köznemesség soraiból való felemelkedésre alig néhány évtizdig nyílt reális lehetőség. Az itteni hadszíntér jelentősége felértékelte a helyi nemesség katonai szerepvállalását, és a Habsburg uralkodók (Ferdinánd, Miksa és végül Rudolf) a bárói címmel kívánták több esetben honorálni híveik hűségét. A négy rangemelés mögött azonban inkább a dunántúli hadszíntéren, különösen a Sziget körül tanúsított vitézség áll. Ennek okait csak a későbbi vizsgálatok tudják kétségkívül tisztázni, de láthatóan Sziget 1566. évi eleste után a katonai pályában rejlő lehetőségek kissé módosultak, nem lehet véletlen, hogy a kinevezések egyre szórványosabbá váltak. A dunántúli hadszíntér megmerevedése, a Habsburg katonai aktivitás 1568 utáni csökkenése leszűkítette a szlavón nemesség katonai pályán való előmenetelét.

---

55 Varga, 2007. 7–12.

56 Gulin, 1995.

57 Bene, 2000.

Azt is fontos megjegyezni, hogy a bárói rang nem járt együtt a családi birtokállomány növekedésével, így önmagában kevésnek bizonyult, hogy a család megkapaszkodjon az arisztokrácia soraiban. A törékeny családfa sok esetben egy, maximum két generációssá tette ezeket a karriereket. A katonai sikerek csak az ugródeszkát jelentették volna az udvari és hivatalnoki szolgálathoz, ez azonban ritkán következett be, mert gyakran eltűnt az a generáció, amely az apák munkájának gyümölcsét leszüretelhette volna.

A tartomány folyamatos pusztulása szintén nem kedvezett a szlavóniai arisztokrácia megkapaszkodásának. A keresztény kézen maradt, alig 7000 négyzetkilométerre zsugorodott Szlavóniában 1582-ben már csak 3298 adózó portát tudtak lajstromba venni. Ez óhatatlanul azzal járt, hogy nehezen alakulhattak ki újabb nagybirtokok, sokkal inkább a helyi nemesség elszegényedését tapasztaljuk a forrásokból. A háború megakasztotta a polgárosodás folyamatát, a belső piacok szétzilálódtak, a mezővárosok sűrű hálózata megritkult. A távolsági kereskedelembe csak azok a nagybirtokosok tudtak bekapcsolódni, akiknek a horvát tengerparton és a Drávától északra fekvő területeken is voltak birtokai. A szlavón köznemesség sorából kiemelkedő bárók azonban nem voltak képesek a század folyamán ilyen birtokkomplexumok megszerzésére, a család kezén levő uradalmak mérete és jövedelme nem volt az ország vezető családjaihoz mérhető.

Az állandó királyi katonaság itt állomásozása leértékelte a helyi nemesség katonai jelentőségét, számukra katonai karrierként egyre gyakrabban csak az idegen főhadparancsnokok alatti szolgálat maradt. A legfontosabb várak élére már nagyon korán külföldinek számító tisztek kerültek, a helyi nemességnek sok esetben csak beosztotti, például huszár kapitányi tisztség vált elérhetővé.[58]

A vagyon és az udvari kapcsolatok elégtelen volta megakadályozta a frissen felemelkedett családok reprezentációs törekvéseit, így ez a formanyelv is elérhetetlen maradt a számukra, hogy jelenlétüket és súlyukat egy nagyobb közönség, elsősorban a tartományi köznemesség előtt hangsúlyozhassák. Az egyházi pályán való felkapaszkodás szintén nem adatott meg számukra. A Magyar Királyságban a középkori káptalanok, szerzetesrendek és püspöki központok nagymértékben károsodtak, a 16–17. században így az egyházi arsztokráciába való felemelkedés útja is beszűkült. Csak a legbefolyásosabb családok, mint például az Erdődyek illetve Draskovichok tudtak bekerülni a főpapi elitbe, az utánuk következőknek azonban ez már nem sikerült, mert ehhez az iskolázottság, az udvari kapcsolatok – és talán a motiváció is – egyaránt hiányoztak.[59] Arra a fontos kérdésre, hogy a zágrábi

---

[58] Kapronca lásd: Petrić, Hrvoje: *Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu. Koprivnica u 17. stoljeću*. Samobor 2005. 339. Keglevich Simon harminc éven keresztül mint huszár kapitány szolgált a várban, de feljebb nem jutott.

[59] Varga Szabolcs: Szempontok a szlavóniai ferencesek kora újkori történetének vizsgálatához. In. *Nyolcszáz esztendős a ferences rend. Tanulmányok a Rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről 1–2*. Szerk. Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Őze Sándor. Bp., 2013. 237–252.

egyházmegye főbb posztjaiban miért nem láttak a karrierjük szempontjából perspektívát ezen családok tagjai, még további kutatások szükségesek, de az már most látszik, hogy az egyházi társadalomnak a horvát menekültekből való rekrutálódása az egyik fontos oka volt a kora újkori horvát önállósodási törekvéseknek.[60]

Végezetül pedig meg kell említeni a horvát nemesi migráció hatását. A középkori Horvátországból tömegesen költöztek a jobb élet reményében katonáskodó kis- és középnemesek Varasd és Zágráb megyébe, ahol már az 1540-es években megszállták a közigazgatás egyes ágait. Ezekben az évtizedekben azonban élénken élt mindenkiben a különállás tudata, a horvát és a szlavón nemesek továbbra is külön üléseztek, ahogy már említettem, a két intézmény összeolvadására 1558-ban került sor. A következő évtizedek identitásra gyakorolt hatásának vizsgálata még várat magára, azonban az jelzés értékű, hogy Erdődy Tamás a század végén már a horvát ferencesek aktív patronálója,[61] a dalmát eredetű Draskovichok pedig szlavóniai szerepvállalásuk idején is büszkén hangoztatják horvát származásukat. A lényeg, hogy a 17. század elején a szlavóniai nemesség soraiban túlsúlyba kerülnek a magukat natio illyrica, illetve croatica tagjainak tartó családok, míg a hungarus tudatú, a későbbi szakirodalomban magyarónnak tartott elemek háttérbe szorulnak.[62] Ekkor az identitásválasztásban már egyáltalán nem játszott szerepet a szlavón eredet, csak a magyar vagy a horvát, sok esetben mindkettő merült fel lehetséges opciónak. A sors furcsa fintora, hogy a szlavón arisztokrácia kialakulásának pillanatára maga a tartomány tűnt el az ott élők talpa alól, hogy maradékain a horvát illírizmus képviselői építsenek új államot maguknak.[63]

---

60 Erre lásd: Molnár Antal: *A zágrábi püspökség és a magyarországi katolikus egyház a 17. században*. *A püspöki processzusok tanúvallomásainak tanulságai*. Bp., 2012.

61 Bubryák, 2013. 94.

62 A magyarónok a hagyományos horvát-szlavón nemesi magyarságképet vallották és elsősorban, mint szövetségesre tekintettek a magyarokra. Tagjaik csak az 1840-es években szerveződtek párttá. Sokcsevits Dénes: *Magyar múlt horvát szemmel*. Bp., 2005. 41–44.

63 További szakirodalommal: Sokcsevits Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Bp., 2011. 292–294.

THE ERDŐDY, THE KERECSÉNYI AND THE RÁTTKAY FAMILIES. THE RISE AND FALL OF THE SLAVONIAN ARISTOCRACY IN THE 16th CENTURY (DRAFT)

László Kerecsényi of Kányaföld. Pál and Péter Ráttkay of Rátka and Márk Horváth-Štančić received their baronial titles at the same time, on 30 May 1559. All of them originated from Slavonia and emerged to the aristocracy due to their military service. Since this rise in status was unique in the 16th century it is worth examination. Moreover, the fact that Ferdinand started to use the title „Rex Sclavoniae" at that time and that István Dobó held the formerly non existing flag of Slavonia at the coronation of Maximilian I in 1563 suggests that the noble society of Slavonia, which territory could be found in the western part of the lands between the Drava and the Sava rivers, was strongly present in royal administration and as a result also in royal representation. However, one generation later all these achievements died away. The noble families of Slavonia perished, lost their importance or, giving up their Slavonian identities, avowed themselves as members of the Hungarian or the Croatian nation. This work reveals the story of the Slavonian aristocracy on the basis of royal donation and the assessment of national taxes.

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA

A HERBERSTEIN CSALÁD MODERNIZÁCIÓS TEVÉKENYSÉGE NAGYBÁNYÁN (1581–1597)

BEVEZETÉS

A szatmári bányavidék 16. század végi történetét nagymértékben meghatározta és formálta a stájer gyökerekkel rendelkező főnemesi származású Herberstein család.[1] A Herberstein család 1581 és 1597 között főnemesi rangjának és kiterjedt kapcsolatrendszerének köszönhetően a szatmári térségben addig ismeretlen birtokkoncentrációt és igen jelentős modernizációt tudott végrehajtani. Idősebb Felician von Herberstein, mint a birtok megalapítója és a régióban megvalósított modernizáció végrehajtója, bérlői tevékenysége során a bányavidék történetének meghatározó személyiségévé vált. Származása, műveltsége révén kiváló kapcsolatokra tett szert, és az ebből nyert „tőkét" sikeresen fel is használta bányabérlői munkássága során.[2]

A Herberstein család által végrehajtott modernizációt leginkább az Udvari Kamarának küldött kamarai jelentésekből ismerhetjük meg. A tizenöt éves háború évei alatt készült jelentések közül az 1599-ben és 1601-ben kiküldött bizottságok beszámolói foglalkoznak részletesen a Herberstein család, különösen idősebb Felician és másodszülött fia, Friedrich nagybányai tevékenységével.[3] A Herberstein „birodalom megalapítója", idősebb Felician életútját udvari lelkésze, David Reuss írta meg gyászbeszédében. Ebben részletesen megemlékezett a báró bányászati munkásságáról, köztük a helyi technikai feltételek fejlesztéséről, a korábbi bányaművek felújításáról.[4] Az említett bányaművek a 16. század közepén dúló fegyveres konfliktusok során igen komoly károkat szenvedtek, a pusztítás

---

1 A szatmári bányavidék történetére vonatkozóan legújabban l. Mátyás-Rausch Petra: A szatmári nemesércbányászat igazgatása Báthory Gábor fejedelemsége idején (1608–1613). = *Történelmi Szemle*, 2013. 3. sz. (továbbiakban Mátyás-Rausch, 2013a.) 491–517.

2 Mátyás-Rausch, 2013a. 495–496.

3 Österreichisches Staatsarchiv (Wien). Finanz und Hofkammer Archiv. Alte Hofkammer Hoffinanz Ungarn Vermischte ungarische Gegenstände. (továbbiakban ÖStA HKA VUG) RN 12c fol. 1493–1508. valamint RN 13a fol. 71–80.

4 Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján In. *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények.* Kiadja Bobory Dóra, Bp., 2005. (továbbiakban Bobory, 2005.) 5–26.

mértékéről a speyeri egyezmény aláírása után közvetlenül készült kamarai beszámoló nyújt hiteles képet. Az itt leírt víztározó nagyságát mutatja, hogy még lerombolt állapotában is egy napra szükséges vízmennyiséget lehetett benne tárolni, illetve a csatornahálózatból öt mérföld még jó állapotban volt 1571-ben.[5] Felician von Herberstein által újranyitott bányákat és a felújított víztározó rendszert írta le részletesen az 1620. évben készült inventárium, amelyet Jezernycky János fejedelemi kincstári számvevő készített Bethlen Gábor megbízásából. A kincstári számvevő – a művek aktuális állapotfelmérésén túl – a történeti előzményekkel is foglalkozott, így az inventárium fontos forrás a stájer főúri család nagybányai munkásságának megismerésében.[6]

Idősebb Felician von Herberstein, a „nagybányai német úr", ahogy Kendy Sándor erdélyi tanácsnok nevezte 1583-ban, 1581 és 1590 között – a bányák, birtokok, bányászati és gazdasági épületek, házak vásárlása mellett – tőkéjének jelentős részét arra fordította, hogy a térség nemesércbányászatának technikai feltételeit javítsa. Ez a modernizáció magával hozta a bányaigazgatás, valamint a gazdasági viszonyok változását is. Örökösei, Raimund és Friedrich nem tudták folytatni atyjuk birtokszerző tevékenységét, valamint a modernizációs folyamatot. Raimund hosszantartó súlyos betegség után hunyt el 1591-ben, öccse pedig igen vészterhes időkben kényszerült átvenni a családi üzlet vezetését; fiatal kora ellenére komoly kihívásokkal kellett szembenéznie. A sziszeki konfliktussal kirobbant tizenöt éves háború az erdélyi állam és a Magyar Királyság számára hatalmas erőpróbát jelentett, így a két ország határán fekvő kis bányavidék élete is gyökeresen megváltozott az állandóan változó erőviszonyok miatt. Friedrich von Herberstein állandó pénzügyi gondokkal küzdött, a legégetőbb nehézség a felhalmozott hitelek, köztük az édesapja által felvett pénzösszegek, törlesztése volt. A szorult helyzetből úgy próbált megszabadulni, hogy a Herberstein család összes szatmári birtokát eladta. Ezzel a tranzakcióval véget ér az a mintegy húsz éves korszak, amelynek legjelentősebb személyisége idősebb Felician volt.[7]

---

5 ÖStA HKA VUG RN 12a fol. 282–285.

6 Direcţia Judeţeanâ Maramures a Arhivelor Naţionale (Baia Mare) Fond 1. Primăria Oraşului Baia Mare Documente feudale (továbbiakban RNL Nblvt DF) fasc. I/33. (fasc. 3. Nr. 4.) fol. 1–19. kiadva: Balogh Béla–Oszóczki Kálmán: *Bányászat és pénzverés a Gutin alatt – Nagybánya és környékének bányászata, ércfeldolgozása és pénzverése 1700 előtt.* Miskolc–Rudabánya, 2001.

7 Mátyás-Rausch Petra: Thurzó György nádor szerepe a szatmári Herberstein birtokok restitúciójában (1610–1615*)*. In. *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok.* Szerk. Papp Klára – Püski Levente, Debrecen, 2013. (továbbiakban Mátyás-Rausch, 2013b.) 98–100.

BÁNYAÜZEMELTETÉS ÉS BÁNYATECHNIKA

Felician von Herbersteinnek, mint a nagybányai bányakamara és a Királytáró bérlőjének komplex feladatkört kellett ellátnia. A 14. század folyamán rögzült a kamaraispán hatásköre, aki haszonbérlőként igazgatta a helyi kincstári javakat. Az összetett feladatkört két nagyobb csoportra lehet bontani. Az első csoportba a hatósági jellegű feladatok tartoztak, a második csoportba pedig a gazdasági, termelésirányító tevékenységek. A kamaraispánnak kellett felügyelnie a bányaművelést, gondoskodnia kellett a köteles rész, az urbura, behajtásáról. Emellett bányaügyi jogszolgáltatást is végzett, ez utóbbi esetben saját munkásai felett ítélkezhetett első fokon, illetve a helyi bányászok fordulhattak hozzá jogorvoslatért. A termelésirányításhoz tartozott a kamarai üzem vezetése is; ennek része volt a nemesfémbeváltás, a finomítás és pénzverés megszervezése, ellenőrzése. Idősebb Felician a Királytáró bérleti jogával megkapta a bányához tartozó három falu (Lacifalva, Surjánfalva és Oroszfalva) minden jövedelmét is, így itt ő hajthatta be a portális adót. Emellett teljes felelősséggel tartozott a kamarai személyzet munkájáért is, alkalmazottai felett teljes közigazgatási és bírói joghatósággal bírt.[8]

A források tanúsága szerint az új bányabérlő nem vesztegette az idejét. Nagybányára kerülése után igen gyorsan nekilátott a viszonyok átrendezésének, a munkakörülmények javításának, illetve a bérek rendezésének. A Királytáróban Felician idejét megelőző időszakot módunkban áll összehasonlítani a stájer főúr korszakával, ugyanis Lakatos János, aki bányamester volt 1570 és 1572 között, készített egy ún. parciális regestumot, amelyben a Királytáróval kapcsolatos kiadásokat, bevételeket rögzítette az 1570 és 1572 közötti időintervallumra vonatkozóan.[9] Ebben a számadásban Lakatos János rögzítette a bányában dolgozó alkalmazottak illetve a kiegészítő munkákat végző iparosok névsorát is, a fizetésükkel egyetemben. A jegyzék adataiból kiderül, hogy a termelést a sáfárok (custodes/Hutleute) irányították, ők átlagban 1 forintot és 25 denárt kaptak egy-egy hétre. Fizetésük akkor csökkent 1 forintra, ha a bányában egy hónapnál tovább állt a termelés a bányavíz miatt. Ezt egy helyi rendtartásból tudjuk.[10] A tényleges munkát általában két-három legény végezte, a fizetésük nehezebb időkben 40 és

---

[8] Gyöngyössy Márton: *Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő-középkori Magyarországon.* Bp., 2003. (továbbiakban Gyöngyössy, 2003.) 11–13.

[9] ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 441–448. A parciális regestum a számadás egyik típusa. A korszakban alkalmazott egyszerű számvitel alapján a kiadásokat és a bevételeket külön-külön tételenként jegyeztek fel, általában napi vagy heti bontásban. Ebből készítettek kivonatokat havonta, negyedévente vagy évente, amit extractusnak neveztek. Kenyeres István: *Uradalmak és végvárak. A kamarai birtokok és a török ellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban*. (Habsburg történeti monográfiák 2.) Bp., 2008. (továbbiakban Kenyeres, 2008.) 125.

[10] Wenzel Gusztáv: *Magyarország bányászatának kritikai története.* Bp., 1880. (továbbiakban Wenzel, 1880.) 419.

60 dénár között mozgott, ha jobb volt a termelés, akkor 70 és 80 dénár között kerestek hetente. A termeléshez szükséges külső munkálatok közül a kovácsok tevékenysége volt a legfontosabb. Az ő bérezésük változó volt, attól függött, milyen munkát kellett elvégezniük, így a fizetésük a jegyzék szerint 3 és 24 dénár között mozgott.[11] Az 1581 és 1590 közötti időszak bérezéséről David Reuss gyászbeszéde tudósít. Az udvari lelkész szerint a báró mintegy ezer embert foglalkoztatott a bányákban, a kamarai üzemben és a pénzverdében. Ez a munkáslétszámra vonatkozó becslés nagy valószínűséggel kissé túlzó. A kamarai jelentések adatai azt támasztják alá, hogy Felician idején pár száz ember biztosan dolgozott a bányákban és az üzemekben.[12] Ez a létszám azonban magában foglalja a család magántulajdonában lévő bányákat is (Újkerék, Gensweer, Kisgensweer, Kisgeppel). Így arra vonatkozóan nincsen pontos adatunk, hogy a bérleményként számon tartott Királytáróban hány munkást foglalkoztattak 1581 és 1590 között. Feltételezhetjük, hogy több bányász dolgozott a kincstári bányában, mint 1570 és 1572 között, hiszen David Reuss nagy újítónak írja le urát, aki kiválóan képzett bányászati szakember is volt egyben, és mindig valami új terven törte a fejét. Ezt jól példázza Feketebánya esete. Az alig kétszáz lelkes települést idősebb Felician kapcsolta be újra a nagybányai bányamű vérkeringésébe; a helyi ércbányászat ennek köszönhette második virágzását. Feketebánya Reuss leírása szerint a báró halálának évében egy érckohóval, több modern, felújított tárnával és víztározóval rendelkezett.[13] A munkások bérezésével kapcsolatban már pontos adatokkal rendelkezünk, ugyanis a lelkész akkurátusan felsorolta, hogy melyik alkalmazottjának mekkora összeget fizetett Herberstein. Eszerint a sáfárok bére nem emelkedett, továbbra is 120 dénár körül mozgott, a bányászok bére azonban nőtt. Ők az 1580-as évek második felében már heti 100 dénár körüli összeget vihettek haza. A bérlő törődött munkásaival, próbált javítani életkörülményeiken, tisztelte és becsülte őket. A gyászbeszéd írója minden bizonnyal előnyös oldaláról kívánta bemutatni urát, de azt leszögezhetjük, hogy idősebb Felician annyit elért, hogy a munkások bérei, különösen az „egyszerű" bányászoké, kövessék a pénzromlást, így fizetésük legalább megőrizte vásárló értékét. Hasonló módon járt el a háttérmunkákat ellátó iparosok esetében is, ők is valamivel magasabb fizetést kaptak, mint húsz évvel azelőtt.[14] A munkaidő tekintetében az 1575. évi helyi rendtartás volt a mérvadó, ehhez igazodott Felician von Herberstein is. A rendtartás három műszakot határozott meg; az első a bányákban dolgozó bányászokra, a második a zúzdáknál dolgozó munkásokra, a harmadik pedig a szivattyúknál dolgozókra vonatkozott. A bányászoknak a nyári időszakban – ez Szent György napján (áp-

[11] ÖStA HKA VUG RN 12b fol. 441–448.

[12] ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 75–80.

[13] Bobory, 2005. 16–17. Feketebánya Kisbányával egyetemben Felsőbánya ún. kitelepülése volt, létrejötte a 14–15. század fordulójára tehető. Mátyás-Rausch, 2013a. 99.

[14] Bobory, 2005. 17–18.

rilis 24.) kezdődött – reggel héttől este ötig kellett dolgozniuk, míg ősszel – ennek a kezdete Szent Mihály napja (szeptember 29.) – reggel hattól délután kettőig. A zúzdákban nyáron pirkadattól sötétedésig tartott a munka, míg ősszel hétköznapokon reggel hattól délután hétig. Szombatonként délután három óráig dolgoztak a zúzdák alkalmazottai. A szivattyúknál dolgozó munkásoknak hétköznap fél órával előbb ért véget a műszak, mint a zúzdai alkalmazottaknak, a szombati műszak pedig egy órával korábban fejeződött be.[15]

A bányaüzemeltetéshez szorosan kapcsolódott a pénzverés, a bányabérlő a bányakamarával egyetemben a pénzverdét is irányította. Idősebb Felician pénzveréssel kapcsolatos újításait az 1599. és 1601. évben keletkezett kamarai jelentések írták le részletesen. Eszerint Felician idejében a pénzverdét az „igazgató" (*praefectus monetalis*) vezette, aki közvetlenül a bérlőnek felelt. A biztosok szerint a nagybányai pénzverdében nemcsak a helyi termelők által beadott ércet dolgozták fel, hanem az Erdélyi Fejedelemség területén fekvő arany és ezüstbányákból származó ércet is ide szállították – általában több száz márka mennyiségben – hogy tallért és dukátot verjenek belőlük.[16] A nagybányai pénzverde 1581 és 1590 között élte fénykorát. 1585 után az erdélyi állam egyik legrangosabb pénzverdéjévé vált. Ezt a rangot elsősorban a stájer főúr áldozatos munkájának köszönhette, aki saját erejéből és pénzéből érte el, hogy a nagybányai pénzverés több évnyi kihagyás után újrainduljon. Kiváló kapcsolatot ápolt az erdélyi politikai elit több tagjával, így nem csoda, hogy a kitermelt erdélyi nemesérc nagy részét a nagybányai pénzverdébe szállították.[17] Mindkét jelentés kiemeli, hogy a pénzverde és bányaüzem épületét idősebb Felician építette újjá, és a kor technikai követelményeinek megfelelő felszereléssel látta el, ami komoly anyagi ráfordítást igényelt, és amiért a stájer főúr több alkalommal is kénytelen volt hitelt felvenni. A Herberstein örökösök és Báthory Zsigmond között 1591-ben létrejött szerződés szövegében 30 000 forint adósság szerepel, ebből idősebb Felician 12 500 forintot kifizetett, a fennmaradó 17 500 forintból a fejedelem 6 000 forintot elengedett, így végül az örökösöknek két egyenlő részben csak 11 000 forintot kellett törleszteniük.[18] Ebből az összegből szerelte fel a pénzverdét a bérlő hengeres szerszámgéppel, ezt használták a pénz préseléséhez és a tallérok veréséhez. A szerszámgépeket vízikerekek hajtották, a száraz időszakban pedig egy másik kerék volt használatban, amit négy ló hajtott.[19]

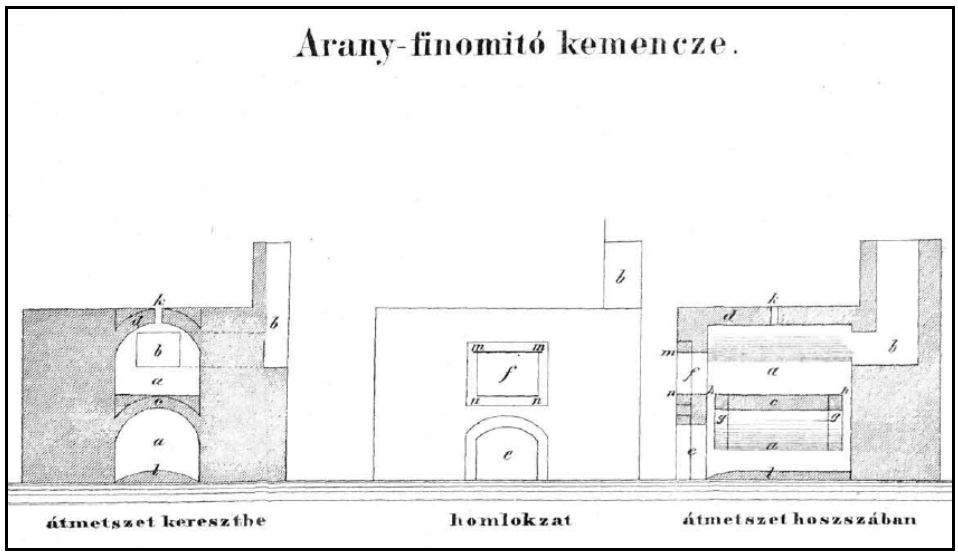
15 Wenzel, 1880. 419.

16 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 1499.

17 Mátyás-Rausch, 2013a. 506–507.

18 Uo. 496.

19 Huszár Lajos – Papp Ferenc – Winkler Judit: *Erdélyi éremművesség a 16–18. században.* Kolozsvár, 2010. 69., ill. Mátyás-Rausch, 2013a. 507.

1. ábra. A nagybányai aranyfinomító kemence felépítése.
Finály Henrik (kiad.): Debreczeni László aranyfinomító könyve. Járulék a hazai fémmívelés és pénzverés történetéhez. In. Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyve. IV (1866–1867)/1. Kolozsvár, 1867. 131.

A bányaüzemeltetés egyik legfontosabb része a kamarai üzem igazgatása volt, itt végezték a kötelező ércbeváltást, innen származott a kincstár legjelentősebb bányászati bevétele. Károly Róbert reformjait követően a kamarai üzem, ahogy Paulinyi Oszkár fogalmazott, összetett üzemmé vált, amely több, különálló és önmagában zárt termelő üzemből állt. Itt végezték a kötelező ércbeváltáson túl a nemesfémek finomítását és a fémjelzést is. A nagybányai kamarai üzemben végezték a fémtermelést, amely során a kifejtett ércekből több fázis során állítottak elő az ipari célokra alkalmas fémeket.[20] A fémtermelés első fázisában az érc fémtartalmát választották külön a kötőkőzetektől. Általában a kifejtett ércek más ércekkel együtt fordulnak elő, így a második fázisban a kiválasztott érctartalom további finomítása volt szükséges. Az ezüst arannyal vagy más érccel keverve fordult elő, a két fajta „összetétel" pedig két különböző eljárást igényelt. A választóműben végezték az arannyal kevert ezüst tisztítását.[21] A liszt finomságúra tört ércet lombikokban helyezték el, higanyt adtak hozzá. A lombikokban a hő hatására a higany rudakba redukálta az aranyat. A higany és az arany vagy ezüst szilárd, esetleg folyékony ötvözetét hívták amalgámnak. Ebből desztillálták a hi-

[20] Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a 15. század végén és a 16. század elején. In. *Gazdag föld – szegény ország.* Szerk. Buza János – Draskóczy István, Bp., 2005. (továbbiakban Paulinyi, 2005a.) 65–67.

[21] Uo.

ganyt, így a lombikokban csak a nemesérc maradt vissza. Az amalgámozási folyamatot idősebb Felician korszerűsítette Nagybányán. Új eszközöket vásárolt (fúvók, tégelyek, vízmelegítő üst), így a választóműben gyorsabban tudtak dolgozni. Erről maga számol be 1585-ben készült tanulmányában, amelyet Báthory István felkérésére készített az erdélyi bányák helyzetéről.[22] Az 1599. évi kamarai jelentés szerint idősebb Felician nemcsak a választóműben használatos eszközöket, hanem az épületet is felújíttatta: az üzemben négy új kemencét is rakatott. A kemencéket Szegedi Mátyás mester építette.[23] A kemencék két részből álltak, pontosabban két kemence helyezkedett el egymáson. Két alsó és két felső kemence alkotta ezt az egységet, az alsó kemencékben égett a fa. Boltozatuk kettős osztatú volt, ezt a korabeli szakirodalom lángos kemencének („Flammenofen") nevezte. A nyers ércet tartalmazó edényeket a felső kemencékbe tolták vasrudak segítségével.[24] Az égetőműben végezték a nem nemesfémekkel elegyes ezüst tisztítását, az arany további finomítását pedig a cementezőműben. Az utóbbi nevét az eljárásban használt téglaporról kapta. A finomítás előtt a cementező mester megpróbálta az aranyat, azaz megállapította finomságát, és itt állapították meg azt is, hogy egy-egy termelő mekkora összegre jogosult a beadott érce után.[25] A cementező mesteri állás így bizalmi pozíciónak számított, ezért nem véletlen, hogy idősebb Felician régi, megbízható munkatársát, Johann Ercket nevezte ki erre a tisztségre; ő lett a későbbiekben végrendeletének végrehajtója is.[26]

Ahogyan legtöbb kortársának, úgy Felician von Herbersteinnek is a bányavíz jelentette a legnagyobb technikai kihívást, ami azokban az időkben valóban sokszor legyőzhetetlen akadály volt. A bányavízzel folytatott állandó küzdelem a mélyművelés állandó velejárója volt. Hiába volt egy vidék ércben gazdag, ha a bányászok nem tudtak úrrá lenni az állandóan feltörő és szivárgó bányavíz felett. A legtöbb technikai megoldás megvalósítása éveket vett igénybe, így el tudjuk képzelni a nagybányai bányabérlő már-már heroikus küzdelmét az elemekkel. A bányavíz leküzdésében a meregetés volt a legegyszerűbb módszer, ami egyszerre több tárnán is segíthetett.[27] Ez a módszer csak rövidtávon volt kifizetődő, idő-

---

[22] *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei şi Ţârii-Româneşti.* III. Publ. Dr. Andrei Veress, Bucureşti, 1930. 58–64.

[23] ÖStA HKA VUG RN 12c fol. 1523–1546.

[24] A kemence keresztmetszetét az 1. sz. ábra mutatja. A kemencék leírását lásd Finály Henrik (kiad.): Debreczeni László aranyfinomító könyve. Járulék a hazai fémmívelés és pénzverés történetéhez. In. *Erdélyi Múzeum Egylet Évkönyve. IV (1866–1867)/1.* Kolozsvár, 1867. 114–116.

[25] Paulinyi, 2005a. 67–68.

[26] Bobory, 2005. 22.

[27] Paulinyi Oszkár: A bányavíz leküzdése érdekében létesített első tározómedencék és váltókerekek. – Bethlenfalvai Thurzó János és György kísérlete 1506–1513 között a nagybányai bányászat helyreállítására. In. *Gazdag föld – szegény ország.* Szerk. Buza János – Draskóczy István, Bp., 2005. (továbbiakban Paulinyi, 2005b.) 315–333.

sebb Felician pedig hosszabb távon gondolkodott. Más megoldás után kellett tehát néznie. Ehhez nyújtott remek lehetőséget a már említett víztározó rendszer újjáépítése, amelyet még Thurzó János és György emelt a 16. század első évtizedeiben Nagybányán. Thurzó János sok jellemvonásában hasonlított későbbi utódjára, hiszen ő sem adta fel a többszöri kudarc ellenére sem, hogy legyőzze a bányavíz okozta termelés-kiesést. A Királytáró a 16. század elején még gazdag volt ércekben, de már ekkor is túl mélyen, mintegy 283 méterrel a földfelszín alatt folyt a termelés. A bányavíz kiszivattyúzása ilyen mélyről komoly kihívás elé állította a bányászokat.[28] A tárgyalt korszakban a vízelvezetésnek két módja létezett. Az első a természetes vízelvezetés. Ebben az esetben a víz által fenyegetett fejtések alá enyhén emelkedő tárnát vájtak; ez volt az altáró. Az előnye a gyors kivitelezhetőség, továbbá az, hogy egyszerre több fejtőaknát tudott vízmentesíteni. A hátránya az volt, hogy a régebbi tárnák beomolhattak miatta. Éppen ezért, ahogy ezt David Reuss is leírta, Felician von Herberstein sem élt ezzel a módszerrel.[29] Paulinyi Oszkár szerint Thurzó János és fia György a 16. század elején a mesterséges vízmegoldást próbálták megvalósítani Nagybányán, egy nagymérvű fejlesztés keretében. Ehhez a szükséges tőkét a Fugger vállalat biztosította számukra, míg a kincstár urbura-mentességgel támogatta őket. A korabeli bányászati szakirodalom a mesterséges vízelvezést szolgáló gépeket öt nagy csoportba osztotta. Paulinyi véleménye szerint a Thurzó-féle gép a szűkebb értelemben vett emelőgépek kategóriájába tartozott, ahol váltókereket használtak, és így húzták fel csöbrökben és bőrzsákokban a vizet. A mesterséges megoldásnál mindig az erőtényező volt a döntő, és ebből a szempontból a vízi energia sokkal hatékonyabb volt, mint az ugyancsak használatos állati vagy emberi erő.[30] David Reuss gyászbeszédében leírta, hogy ura több esetben kénytelen volt bányalovakat beállítani a szivattyúk működtetéséhez. Ilyenkor naponta 68 bányaló állt munkában.[31] Vagyonának jelentős részét, illetve a felvett hitelek többségét arra fordította, hogy a Thurzó-féle rendszert felújítsa, és újra működésbe hozza. A leírások szerint Thurzó János szerkezete a vízszintet 14 nap alatt tudta lesüllyeszteni a Királytáróban, amihez igen nagy erőfeszítésekre volt szükség. A nagybányaihoz hasonló váltókereket egyébként már a meisseni bányákban is használtak. Thurzó újítása abban rejlett, hogy ő alkotta meg a vízmeghajtású bőrzsákos szivattyú prototípusát. Egészen haláláig, 1508-ig saját maga irányította a munkálatokat. A kettős fokozatú váltókereket a Királytáró egyik leromlott altárójában helyezte el. A szerkezet működéséhez bőséges mennyiségű vízre volt szükség, az állandó vízellátás azonban komoly gondot okozott. A környékbeli hegyekben eredő források közül hármat egyesítettek, ezeknek a vizét három mesterséges tó-

[28] Paulinyi, 2005b. 320–321.

[29] Paulinyi, 2005b. 322–323., ill. Bobory, 2005. 16.

[30] Paulinyi, 2005b. 323–324.

[31] Bobory, 2005. 17.

ba vezették, innen kerültek a völgyzárógátakkal ellátott nagy tározómedencébe.[32] A tározómedence Herberstein idejében már igen leromlott állapotban volt, a báró elsőként ezt újította fel, hiszen ez volt a Thurzó féle szivattyúzási rendszer legfontosabb eleme. Felfogadta Christoph Huber von Woyza mérnököt – David Reuss szerint híres szakember volt –, aki kijavította a tározómedencét, új zárógátakkal látta el, és kibővítette az alapterületét is. Ezt követte a vízvezeték újjáépítése – a háborús időkben elsőként ezt rombolták le a megszálló csapatok. A modernnek tartott eljárással sem tudták azonban megoldani maradéktalanul a bányavíz problémáját, ugyanis a vízellátás a tározómedence ellenére sem volt folyamatos.[33] Ezzel a gonddal szembe kellett néznie a 16. század elején Thurzó Györgynek is. A gond abból adódott, hogy a vízvezeték árkai a hegyek déli oldalán futottak és a nyári melegben kiszáradtak. Télen viszont befagytak, így a vízellátás rendszeresen akadozott húshagyókedd és Szent Iván napja között, illetve az őszi esőzések idején (összesen négy-öt hónap). Ez azt eredményezte, hogy csak ebben a két időszakban tudták működtetni a szivattyúkat és kitermelni az ércet. Amikor a szivattyúk működtetéséhez megvolt az elegendő víz, a tárnák víztelenítéséhez legalább további 14 napra volt szükség. Ahhoz, hogy egész évben megfelelő mennyiségű víz álljon rendelkezésre, egy negyedik patakot, a Fernzelyt is be kellett volna kötni a rendszerbe, ami egy második vízvezeték megépítését tette volna szükségessé. Erre azonban Thurzó Jánosnak nem volt elegendő tőkéje, és a 16. század végén ezért nem vállalkozott megépítésére Felician von Herberstein se.[34]

TÁRSADALOM, GAZDASÁG, KERESKEDELEM

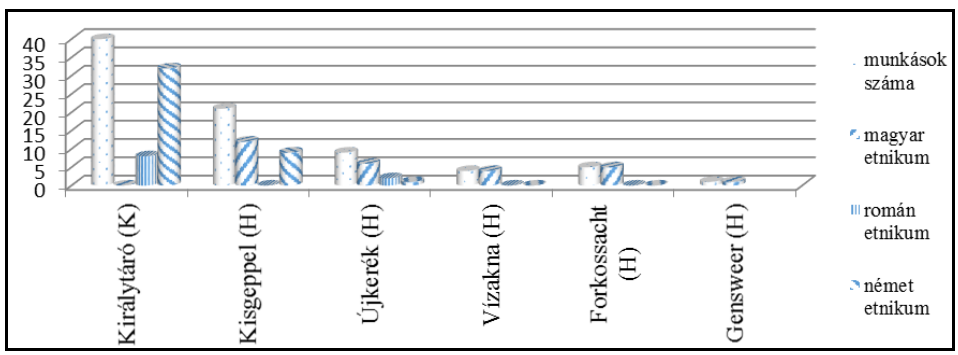
Felician von Herberstein tevékenysége nemcsak a szatmári bányászat fejlődésére volt nagy hatással, hanem a térség gazdasági és társadalmi struktúráját is átformálta. A stájer főúr újító hatása itt is megmutatkozott. Gyorsan és hatékonyan tudott reagálni a változó viszonyokra, felismerte az új lehetőségeket, így meg tudta előzni a helyi termelőket az egyre éleződő gazdasági versenyben. Ezt a folyamatot jól példázza, hogy az 1570-es években jelentős befolyással bíró bányatulajdonosoktól (Nagy Simon–Szegedi Ferenc tulajdonospár) hogyan vásárolta fel szép lassan a bányáikat a hozzájuk tartozó épületekkel együtt. Miután 1581-ben Szegedi Ferenc és Mészáros Lukács bérleti szerződését nem újították meg, a Királytáró bérlője is Herberstein lett. Elsőként megvette a nagybányai Újkerék, Gensweer, Kisgensweer nevű bányákat, ezeket követte a Kisgeppel és Forkos-

[32] Paulinyi, 2005b. 325–326.

[33] Bobory, 2005. 17–18.

[34] Paulinyi, 2005b. 327–333.

schacht tárnák megvétele.[35] Ezek voltak a legértékesebb és legnagyobb kiterjedésű bányák Nagybánya környékén. Tartozott hozzájuk hat olvasztó kemence és több zúzda. Egy-egy zúzdában tizenkét kalapács működött. Egy nagyobb kiterjedésű erdő is tartozott hozzá, valamint gazdasági és egyéb bányászati épületek is.[36] Megvette továbbá Szegedi Ferenctől a felsőbányai Wandt bányát is. A Herberstein családnak a két nagyobb településen kívül azok úgynevezett kitelepülésein, a később alapított bányászközösségeiben is volt bányája, a leghíresebb a már említett feketebányai telep. A család oly mértékű birtokkoncentrációt hozott létre, amelyre addig nem volt példa a térségben, az 1570-es évek végéig még jelen voltak a kistermelők. Ez a struktúra az 1580-as évek végére radikális változáson ment keresztül, szinte az összes művelés alatt álló bánya a Herberstein család kezébe került.[37]

2. ábra. A nagybányai bányák tulajdonviszonyai, a munkások száma és a bányászok eloszlása etnikai hovatartozás szerint (1601. évi állapot). ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 71–80.

Felician von Herberstein gyors helyzetfelismerő képességét bizonyítja, hogy a szőlőbirtok helyett, amellyel szinte minden nagybányai termelő rendelkezett, ő a sörfőzés megszervezésébe fogott bele, miután Nagybányára költözött. Nagybánya közel feküdt a végvári erősséghez, Szatmár várához, ahol, mint a legtöbb végvárban, igen jelentős létszámú német katona állomásozott. A legtöbb várban létesítettek sörfőzdét, ugyanis a német katonák jobban kedvelték a sört, mint a bort. A sörnek stratégiai előnye is volt a borral szemben. A sörhöz szükséges alapanyagokat (búza, árpa) az uradalmakban is lehetett termeszteni, és raktározni is lehetett belőlük. Sörfőzésre bármikor sort lehetett keríteni, bár könnyen romlott,

35 Mátyás-Rausch, 2013b. 99–100.

36 ÖStA HKA VUG RN 13a fol. 71–75. A nagybányai Herberstein bányákra lásd 2. sz. ábra.

37 RNL Nblvt DF I./33. fol. 10–15.

de a hetenkénti főzéssel mindig friss adag állt a katonák rendelkezésére, szemben a sokszor rossz minőségű, felvizezett és megecetesedett borral, amelyet a környékbeli gazdák szolgáltattak be.[38] Ezt a stratégiai előnyt ismerte fel idősebb Felician, aki saját sört főzetett, és elérte az erdélyi fejedelemnél, hogy az általa főzetett sört nemcsak a munkásainak árulhatta, hanem a környező településekre is szállíthatta. A nagybányai városvezetés szabad borkimérését ez a gyakorlat sértette ugyan, de érdemben nem tudtak ellene semmit se tenni. Ezt bizonyítja, hogy idősebb Felician fia, ifjabb Felician még 1617-ben is élt ezzel a kiváltsággal.[39]

Idősebb Felician a munkásai élelmezésében és bérezésében is megpróbált újításokat bevezetni. Erre vonatkozóan egy 1612-ben lefolytatott fejedelmi vizsgálat jegyzőkönyve szolgáltat adatokat, amelyet a következő bérlő, Gerhard Lisbona ellen folytattak le.[40] A nagybányai városvezetés azzal a panasszal fordult a fejedelemhez, hogy Lisbona rossz minőségű ón és rézpénz érméket veretett, és ezekkel fizette munkásait, az érméket pedig kizárólag az általa üzemeltetett kantinokban, boltokban lehetett felhasználni. A Gerhard Lisbona által veretett „rossz minőségű" pénz a bányapénz volt. A bányapénz egy, az adott korszakban létező, korlátozott forgalmi funkcióval rendelkező speciális érme volt. Általában rézből verték, a bányászok bérének kiegyenlítésére alkalmazták, illetve élelmezésük megoldására, mint korlátozott pénzforgalmi funkcióval ellátott fizetőeszközt. Ez alkalmas volt a teljesítmény („szokmány", norma) mérésére is. A bányapénz alapanya legtöbbször nem pagamentum volt (pénzalapanyag), ebből kifolyólag nem bírt komoly belső értékkel, így könnyen lehetett ezeket az érméket hamis pénznek tartani.[41] A vizsgálat során készült jegyzőkönyvbe felvett tanúvallomásokból kiderül, hogy a szatmári régióban idősebb Felician is próbálkozott a bányapénz bevezetésével. A nagybányai tanúk szerint „öreg Herberstein" bevezette ugyan a rézpénzt, de az nem volt sokáig forgalomban. Munkásait sem kényszerítette, hogy kizárólag az általa üzemeltett kantinokban vásároljanak. A felsőbányai polgárok is ezt erősítették meg, annyival egészítve ki az előadottakat, hogy Herberstein legtöbb munkása a bányapénzt jó pénzre váltotta be, és azt költötte el. A Királytáróhoz tartozó Fernezely nevű falu lakosai szerint Felician a munkásainak kenyeret vitetett ki pénzért cserébe, illetve a bányászoknak eszközöket is árult. Volt egy kantinja is Feketebányán, és a rézpénz nem volt sokáig forgalomban.[42] Akárcsak utódjának, Felician von Herbersteinnek a bányapénzzel a nagyobb haszon és a nagyobb befolyás volt a célja. A helyi bányászatot centralizálni, és a

---

38 Kenyeres, 2008. 123.

39 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Kincstári Levéltárak (E szekció) Szepesi Kamarai levéltár Szepesi Kamara (kassai adminisztráció) regisztratúrája Benigna mandata 31491. t. fol. 159–160.

40 RNL Nblvt DF I. /16. fol. 1–10.

41 Mátyás-Rausch, 2013a. 508–509.

42 RNL Nblvt DF I. /16. fol. 1–10.

termelési folyamatot pedig ésszerűsíteni akarták mindketten. A különbség kettőjük között annyi volt, hogy Herberstein centralizációs kísérlete hamar kudarcba fulladt, a báró kompromisszumot kötött a városokkal, és inkább a technikai újításokon dolgozott tovább. Utódja más felfogást képviselt, ő a városi kiváltságokban már csak munkájának és céljainak akadályát látta.

THE HERBERSTEIN FAMILY'S MODERNIZING EFFORTS IN NAGYBÁNYA [BAIA MARE, ROMANIA] (1581–1597)

The family of Herberstein played a very important role in the economic life and mining activity in the mining-region of Szatmár. This was a noble, distinguished and aristocratic family from Styria. Felician von Herberstein laid the foundations of his family's wealth between 1581 and 1590. He was especially interested in solving the problems of deep mining; he wanted to develop deep underground mining in this region for which he had to borrow money from various investors to be able to carry out his plans. In the course of these activities shafts, beams and air shafts were rebuilt, and the mining facilities constructed earlier by János Thurzó, such as furnaces and pulping mills, were restored. Felician von Herberstein was a very good innovator, his developments had a very important influence on this region and as a monument of his activities the building of the mint still stands today.

GÁLFI EMŐKE

SIMAI BORBÉLY GYÖRGY

„Tanta interim pollens in eos, quos regebat, authoritate, ut nihil e valentissimi ducis officio militiae, nihil de optimi patris familias officio domi praetermitteret”[1] írta Szamosközy István a legnagyobb dicséret hangján a tizenöt éves háború forgatagában jeleskedő hadvezérről, simai Borbély Györgyről. S jóllehet a Maros vidéki várak visszafoglalását 1595 folyamán az ő érdemének tulajdonítják,[2] egyéb tetteiről, vagy családjáról nemcsak megfeledkezni látszik a történettudomány, de homályos utalások és téves azonosítások is útját állják a tájékozatlan kutató helyes következtetések levonására tett erőtlen kísérleteinek.

Már a kezdet kezdetén hősünk származása is sok fejtörést okozott: e sorok írója évekkel ezelőtt az erdélyi káptalan hiteleshelyi jegyzőkönyveinek kiadása során a simainak mondott Borbély György és fivére, András származási helyét a mai Csengersimával[3] azonosította,[4] amely nem mondott ellent Szamosközy tudósításának sem, aki szerint a család a Körös és a Tisza közötti területről jött Erdélybe.[5] A későbbiek során azonban kiderült, rossz úton jártunk, mint ahogyan akkor is tévedtünk, amikor a Háportonban és Tordason birtokló azonos néven előforduló nemest,[6] vagy a királyi könyvekben felbukkanó ajtoni vajdai familiá-

---

1 *Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608. III.* Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica XXIX.) Bp, 1877. (továbbiakban Szamosközy, III.) https://archive.org/stream/trtnetimaradvny02szilgoog#page/n291/mode/2up 281. „… óriási tekintélye volt az alája rendeltek szemében, minthogy sem háborúban, sem békében nem mulasztott el semmit, ami egy nagy hatalommal rendelkező vezérnek és derék családatyának kötelessége.” Szamosközy István: *Erdély története (1598–1599, 1603).* Bp, 1981. Borzsák István ford. 454.

2 Csupán egyetlen közismert kiadványra hivatkozva: *Magyar nagylexikon*. IV. kötet. Bp. 1998. 311.

3 A középkorban Szatmár vármegyében feküdt.

4 *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599.* Erdélyi Történelmi Adatok VIII.1. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006. (továbbiakban ErdKápJkv. VIII.1.) 395.

5 Szamosközy, III. 341–342.

6 ErdKápJkv. VIII.1. 973. sz. 395.

rist nem vele azonosítottuk.[7] A család származására vonatkozó kérdés helyes megfejtéséhez végül egy 1609-ben kelt oklevél vezetett el,[8] amelyben a Szabolcs vármegyei Ibrony és Pazony mellett a Sima nevű birtokot is a bennünket közelebbről érdeklő Borbély család tulajdonaként említették, amely nem mellékesen a Szamosközy által jellemzett szülőföldnek is megfelel.

A Szabolcs vármegyei család ősei vélhetőleg a borbélymesterséget űzték, bár 1540 táján, hősünk születésekor már nemességet szereztek, legalábbis Szamosközy szerint, aki csupán a rossz nyelveknek tulajdonította, hogy a családtagokat borbélykodással gyanúsították.[9] A mesterség azonban a háborús időkben nemcsak jókora hasznot, hanem esetenként nemességet is szerzett művelőinek, amelynek szép példáját találjuk éppen a hadvezér családjában. 1608-ban ugyanis leánya, Borbély Anna jótéteményeiért és főképp elhunyt férje ápolásában és gyógyításában nyújtott segítségéért tolnai Borbély János gyulafehérvári lakosnak adományozott egy borbándi nemesi telket és udvarházat Fehér vármegyében.[10] Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy ekkor tolnai Borbély János már nemes volt.

A majdani dicsőséges hadúr karrierjének kezdeteiről annyi ismeretes, hogy fivérével, Andrással együtt végvári katonaként szolgált. Utóbbi hadnagyi rangban harcolt Eger védelmében a vár 1596-os elestéig,[11] Borbély György pedig Istvánffy Miklós és Bethlen Farkas egybehangzó állítása szerint[12] kora ifjúságától kezdve Gyula várában teljesített szolgálatot, és Mágócsi Gáspár gyulai várkapitánytól tanulta a harc művészetét, amely ha igaz, akkor 1557-ben,[13] 17 esztendősen már katonáskodnia kellett.[14] Gyula védelmében találjuk 1566-ban, közvetlenül a vár eleste előtt is, amikor a János Zsigmond fejedelem által odaküldött Báthory Kristóf és sógora, Kerecsényi László várkapitány között közvetített annak érdekében, hogy előbbi a várat a fejedelem hűségére térítse.[15]

---

7 *Báthory Zsigmond Királyi Könyvei 1582–1602. Az erdélyi fejedelmek Királyi könyvei I. 1569–1602.* Erdélyi Történelmi Adatok. VII. 3. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. 663 sz. 560. (továbbiakban ErdKirKv VII. 3.)

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 2 Protocolla. II. 305–306.

9 Szamosközy, III. 341.

10 MNL OL F2. II. 162–163.

11 Szamosközy, III. 342.

12 *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában.* I/3. 25–34. Sajtó alá rendezte Benits Péter. Szerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2009. (továbbiakban Istvánffy, I/3.) 217; Bethlen Farkas: *Erdély története* II–V. Kolozsvár, Bp., 2002–2010. (továbbiakban: Bethlen) IV. 131.

13 Bethlen, IV. 131. (287. jegyz.)

14 Szamosközy 1603-ban 63 évesnek mondja. Szamosközy, III. 343.

15 Bethlen, II. 291.

Feltehetően Gyula feladása után a Báthoryak szolgálatába állt, amelyet saját birtokainak Szabolcs vármegyei fekvése is indokolt. Hogy ez valóban így lehetett, arra bizonyságul szolgál Báthory István erdélyi vajda 1575. május 8-án kelt levele, amelyben Borbély Györgyöt kitűnő és régi familiárisának mondta.[16] Ekkor, a Bekes-pártiak készülődései teljében Báthory hadseregének egyik vezéreként fogságot is szenvedett ura szolgálatában, ugyanis a Felső-Magyarországon toborzó Borbélyt Kálló mellett elfogták, és előbb Kassára, majd Sáros várába vitték, ahol később szabadlábra helyezték.[17] Talán fogsága miatt nem vett részt a kerelőszentpáli ütközetben,[18] a vajda seregében harcoló vezetők között ugyanis sehol sem találkozunk a nevével.

Igen valószínű, hogy a következő év folyamán Báthory Istvánt elkísérte Lengyelországba, ottani hadseregbeli ténykedéséről azonban csupán a Rettegett Iván elleni, három évig (1579–1581) tartó hadjáratban való részvételéről tudunk, ahol lovas kapitányként harcolt. 1579 és 1580 elején Erdélyben toborzott katonákat a király seregébe, első ízben 160,[19] másodszor 112 lovassal rendelkezett.[20] Vitézségének – Szamosközy szavaival szólva – „pompás tanúbizonyságát adta"[21] egyebek mellett Toropiéc[22] váránál és városánál.[23] Bátor tetteit a lengyel krónikák örökítették meg.[24]

Szolgálatai fejében a királytól 1577 előtt megkapta a Kolozs vármegyei Ajton birtokának nagy részét,[25] és vélhetőleg a Doboka vármegyei Császári egészbirtokát. Utóbbi jogügyletről csupán a király 1585-ben kelt mentesítő oklevele szolgál adatokkal, amelyben Borbély György erdélyi jószágait felmentette az árenda-

---

16 „praecipuum et veteranum servitorem nostrum". *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. I.* (Monumenta Transsilvanica). Gyüjt. Veress Endre. Kolozsvár, 1944. (továbbiakban Báthory levelezés) 323.

17 Báthory levelezés 323–324.; Bethlen, III. 39. 71.

18 1575. július 8.

19 *Rationes curiae Stephani Báthory regis Poloniae historiam Hungariae et Transylvaniae illustrantes (1576–1586)*. Descripsit et edidit Dr Andreas Veress. Fontes Rerum Hungaricarum. 3. Budapest, 1918. (továbbiakban Veress, Rationes) 69.; Szádeczky-Kardoss Lajos: Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580-i muszka háborúban. = *Hadtörténelmi Közlemények*, XXXII. (1931.) I–II. (továbbiakban Szádeczky, Magyar katonák) 7.

20 Veress, Rationes. 93.; Szádeczky, Magyar katonák. 9.

21 „Juventa ferociore, quam par sit fuit... luculenta fortitudinis documenta edidit." Szamosközy, III. 342.; Bethlen, III. 118.

22 Ma Toropec, város Oroszországban.

23 Szádeczky, Magyar katonák. 25.

24 Szamosközy, III. 342.

25 *A Wass család cegei levéltára*. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közzéteszi W. Kovács András. *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.* Kolozsvár 2006. (továbbiakban W. Kovács, Wass cs. lt.) 185.; Szamosközy, III. 341.

fizetés terhe alól.[26] A mentesités ajtoni, császári és a Torda vármegyében fekvő szengyeli birtokaira vonatkozott, amelyek közül az ajtoni volt a legértékesebb, tartozékai között egy malmot és egy halastavat sorolnak fel a források.[27] E birtokának méretéről is valamelyest fogalmat alkothatunk, hiszen az 1587–89-ből származó dézsmajegyzék szerint a teljes birtok tizedbérlete összesen 21 forint 33 dénár volt, amelyből a Borbélyra eső rész 16 forintot tett ki.[28]

Erdélyi birtokairól, még elmondható, hogy a Torda vármegyében fekvő szengyeli jószágot részben zálog jogán szerezte meg[29] perecseni Bede Mátyás fogarasi várnagytól 1584-ben.[30] Ehhez a későbbiek során (1588) Bede Mátyástól még vett egy portiót az ugyancsak Torda vármegyei keménytelkei részjószággal egyidejűleg 1600 forinton.[31]

Itt bemutatott erdélyi, és korábban már tárgyalt ősi birtokai mellett fivérével, az ekkor még Magyarországon tartózkodó Andrással együtt 1584-ben a jászói konvent előtt 500 forintért megvették Berceli Annától és fiától, Fáy Istvántól Nagybercel és Becske nevű részbirtokaikat, továbbá Fogacs, Báb, Cseke, Káta, Setét és Agád nevű prédiumaikat Nógrád vármegyében.[32] A jogügyletről szóló oklevelet Rudolf magyar király 1586-ban jóváhagyólag átírta és a jószágokban rejlő királyi jogot is a kedvezményezetteknek adományozta.[33]

A lengyelországi hadműveletek befejeztével Borbély György több katonatársához hasonlóan visszatért Erdélybe, ahol 1585-ben a vajda erdélyi familiárisai sorában találjuk.[34] Az oklevél ajtoninak mondja, eszerint legértékesebb erdélyi birtoka volt a fő tartózkodási helye. Lengyelországi vitézi tetteinek fénye lassanként elhalványult, mígnem az Erdélyi Fejedelemség hadainak bekapcsolódása a tizenöt éves háború eseményeibe újból megkövetelte a tapasztalt, de már idős katona harci erényeit és hadvezetői képességeit.[35]

---

26 *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Jakó Zsigmond. Erdélyi Történelmi Adatok V.2. Kolozsvár, 1945. 18. (továbbiakban Jakó, Dézsma)

27 ErdKirKv. VII. 3. 663 sz.

28 A többi mentesitett jószágának bérlete 13 (Császári), illetve 4,5 (Szengyel) forint volt. Jakó, Dézsma. 18., 56.

29 W. Kovács, Wass cs. lt. 174.

30 MNL OL F 15. IX. 18$^{r.}$

31 MNL OL F 15. IX. 187$^{r-v.}$

32 ErdKápJkv. VIII.1. 374. sz.

33 ErdKápJkv. VIII.1. 467. sz.

34 ErdKirKv. VII. 3. 663 sz.

35 Szamosközy, III. 342.

1595. május 27-én Báthory Zsigmond fejedelem kinevezte karánsebesi bánná,[36] amellyel kezdetét vette dicsőséges haditetteinek sora. Az év folyamán visszahódított a töröktől több, nagyrészt a Maros völgyében fekvő várat és erősséget,[37] úgymint Bokszeget[38] és Óvarsándot (Versecet),[39] Facsádot, Eperjest és Solymost,[40] Lippát, Világosvárt, Csanádot, Fellakot, Világost, Aradot,[41] Pankotát[42] és végül Jenőt.[43] 1596 tavaszán[44] visszaverte a Lippa visszafoglalásán fáradozó temesvári pasa hadait.[45]

1597-ben bizonyára a háború elhúzódása és betegsége miatt a fejedelem előtt kinyilvánította végakaratát.[46] Ebből nem csupán családjára nézve találunk alapvető információkat, hanem azt is megtudhatjuk, hogy mennyit ért a fejedelemnek Borbély hadi tudománya, a testamentum ugyanis felsorolja minden erdélyi birtokát, amellyel abban az időben rendelkezett. Az oklevélben, amely formailag egy Báthory Zsigmond előtt tett bevallás, Borbély György attól tartva, hogy halála után felesége, Bánrévi Borbála és gyermekei között viszály keletkezik ingó és ingatlan javai miatt, ezeket feleségének hagyta úgy, hogy halála után gyermekei: György és András, Krisztina, Anna és Katalin egyenlő módon osztozzanak rajta.

A végrendeletben szereplő Bánrévi Borbála asszony Bánrévi László Zaránd vármegyei[47] nemes leánya volt. Apjáról még annyi tudható, hogy Lippa városában házzal rendelkezett, melyet egyfelől a város fala, másfelől Szent Lajos temp-

---

36 Pesty Frigyes: *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*. I. Bp. 1877. (továbbiakban Pesty, 1877.) 303–304.; *Erdélyi országgyűlési emlékek*. III–V. Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1877–1879. (továbbiakban EOE) III. 353.; Bethlen, IV. 131. Ugyanebben az évben az erdélyi hadak főkapitányának is mondják. Istvánffy, I/3. 245.

37 Bethlen, IV. 133., 137–139., 153.; Istvánffy, I/3. 217–218.

38 Bokszeg – Bocig/Bocsig, Zaránd/Arad m.

39 Jóllehet egyes kiadványok Versecnek (Temesvártól D-re) mondják, Bethlen pedig Varsócnak, mégis úgy véljük, hogy a Kruppa Tamás azonosítása a helyesebb: Óvarsánd – Vărşandu Vechi, Zaránd/Arad m. Pesty I. 76.; Bethlen, IV. 133. és Bethlen, IV. 133. 300. jegyz.

40 Facsád – Făget, Szörény/Temes m.; Eperjes – elpusztult település Pankota közelében, Zaránd m.; Solymos – Buceava-Şoimuş, Zaránd/Arad m.

41 Lippa – Lipova, Arad m.; Világosvár, elpusztult vár Világos közelében, Arad m.; Csanád – Cenadu, Csanád/Temes m.; Fellak/Fenlak – Felneac, Temes/Arad m.; Világos – Şiria, Arad m.; Arad, Arad m.

42 Pankota – Pâncota, Zaránd/Arad m.

43 Jenő/Borosjenő – Ineu, Zaránd/Arad m.

44 1596. május 11-én vonultak el a vár alól.

45 Istvánffy, I/3. 245–246., Szamosközy, III. 343.

46 Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében, Wass család levéltára. (továbbiakban Wass cs. lt.) F. LXV. 12.

47 Erre utal a jánosházi előnév.

loma határolt, és amelyet leánya, Borbála örökölt.[48] Az asszony már 1588-ban Borbély György feleségeként szerepel forrásainkban.[49] Frigyükből hét gyermek született,[50] amelyek közül a testamentumban csupán öt szerepel, a többiek ekkora már elhunytak.

Leányai közül 1597-ben Krisztina egy Újrákosi Márton nevű vajdai familiáris neje, Anna pedig facsádi Bekes István egykori karánsebesi bán (1595),[51] abban az időben lugosi kapitány felesége volt. Harmadik leányát, Katalint az oklevél kiskorúnak mondja.

András nevű fiáról, akit apja a végakarat keletkezésekor török fogságban, de életben tudott, Istvánffy Miklós és Bethlen Farkas egybehangzóan állítja, hogy a mezőkeresztesi csatában[52] esett el.[53] Másik fia, ifj. Borbély György két évvel később utódok nélkül hunyt el. Halála után, 1599 augusztusában szülei és özvegyének családja között megállapodás jött létre az özvegy hitbérének és jegyajándékának sorsa felől.[54] Ifj. Borbély György özvegye, Massai Anna a haraklyáni Massai családból származott, és vélhetőleg nem volt azonos az 1590-ben elhunyt tanácsúr, Sombori László azonos nevű özvegyével.[55] Az 1599-ben kelt oklevélben ugyanis az özvegy érdekeit apja, Massai Ferenc képviselte, és kiemelte, hogy miután ifj. Borbely György utódok nélkül távozott az élők sorából, özvegye a szülei házába volt kénytelen visszatérni. A szöveg alapján tehát inkább egy fiatal, még szülei védelmére szoruló nő, semmint a tanácsúr tekintélyes vagyonát öröklő, már nem egészen fiatalasszony képe bontakozik ki. A megállapodás szerint az özvegy megkapta hitbérét elhunyt férje szüleitől,[56] ugyanakkor kikötötték, hogy ha a későbbiek során a Massay Anna jogán valaki háborgatni fogja Borbely Györgyöt és feleségét, akkor Massai Ferenc őket megvédelmezi, ellenkező esetben 1000 forinton maradjon.

A hadvezér családjának bemutatása után birtokaira rátérve, elmondható, hogy az 1597-ben kelt testamentum kitételei csupán az Erdélyi Fejedelemséghez tartozó jószágaira vonatkoznak, a Magyarországon fekvőkről nem tesznek említést, és valószínűnek tartjuk, hogy ekkor még nem is osztozott meg rajtuk testvérei-

---

48 Wass cs lt. F. LXV. 15.

49 MNL OL F 15. Prot. IX. 187 r-v

50 Négy fiú és három leány. Szamosközy, III. 342.

51 Pesty I. 303.

52 1596. október 26–28.

53 Istvánffy, I/3. 269., Bethlen, IV. 175.

54 MNL OL F 15. Prot. XV. 86r–87r.

55 Sombori László végrendeletét l. ErdKápJkv. VIII.1. 533. sz.

56 Ez tételeire bontva 200 magyar forintot, ezüstneműt, különböző értékű lovakat, köztük egy hatlovas hintót felszerszámozott lovakkal, fegyverneműt, értékes kelméket és végül egy Ibrahim nevű török rabot jelentett.

vel. Az oklevélben szereplő impozáns mennyiségű birtokok és ingatlanok tehát a következők: Fehér vármegyében Fugad egészbirtoka, továbbá háportoni, tordasi, bagói és ispánlakai részbirtokok, Doboka vármegyében Császári egészbirtoka, Kolozs vármegyében ajtoni részbirtok, Torda vármegyében szengyeli részbirtok, Arad vármegyében Gyarak, Ménesi és Jászpél egészbirtokai, Bihar vármegyében mezőpanaszi részbirtok. Borbélynak nemesi házai álltak Háportonban, Ajtonban, Szengyelen, Lippán, továbbá Mezőpanaszon egy puszta nemesi udvarház; Lippa városa alatt két malma a Marosra épült, továbbá kiemelte még ugyancsak a Maros mellett, Solymos vára alatt elterülő szénarétjét.

A birtokokat a háborús időkben úgy tűnik nehezebb volt megtartani, mint megszerezni, és ennek nem kedvezett a sűrű személycsere sem Erdély trónján. 1599. július 4-én Báthory András fejedelem új adomány címén Borbély Györgynek adományozta Császári egészbirtokát, továbbá az ajtoni és szengyeli részbirtokokat, amelyeket Báthory Zsigmond fejedelem már azelőtt a kedvezményezettnek adományozott, ugyancsak új adomány címén, azonban a zavaros idők következtében azokba nem tudták beiktatni a kedvezményezettet.[57] Az iktatás 1599. szeptember 29-én megtörtént[58]

Jószágai védelmében még ugyanabban az évben újból adománylevél megszerzésére kényszerült, ezúttal Vitéz Mihály vajdától. 1599. december 22-én kelt oklevelében a vajda hangsúlyozta, hogy jóllehet folyó év november 20-án a Gyulafehérváron tartott országgyűlésen az a határozat született, hogy Báthory Zsigmond egykori fejedelem adományai érvényüket veszítsék, mégis figyelembe véve simai Borbély György hűséges szolgálatait, éspedig Facsád, Lippa, Világosvár és Jenő várak visszavétele, azután pedig Lippa védelme során a tatárok és törökök sokasága ellen tanúsított vitézségét, új adomány címén neki adományozza Ménesi, Gyarak és Jászpél (Arad vm.) egészbirtokát, továbbá Lippa városában (Arad vm.) található házát, azonfelül pedig egy Maroson épült malmot a nevezett város határain belül, a bennük rejlő királyi joggal együtt.[59] Ugyanazon a napon egy másik adománylevélben új adomány címén ismét a kedvezményezettnek adományozta Császári egészbirtokát, és az ajtoni és szengyeli részbirtokokat, amely jószágokról szóló oklevelei a zavaros viszonyok következtében elvesztek.[60]

A következő év folyamán az erdélyi nemesség nagy részéhez hasonlóan a család férfitagjai Vitéz Mihály ellen fordultak, a miriszlói ütközet[61] során pedig különösen Borbély veje, Katalin nevű leánya jegyese (később férje), karánsebesi

---

57 Wass cs. lt. F. LXV. 14.

58 Wass cs. lt. F. LXV. 14.

59 Wass cs. lt. F. LXV. 15.

60 Wass cs. lt. F. LXV. 13.

61 1600. szeptember 18.

Vajda Miklós tüntette ki magát.[62] Ebben az időben az idős hadvezért már hosszú ideje köszvény kínozta, olyannyira, hogy mozogni is nehezen bírt. Mindazonáltal az ütközet helyszínére vitette magát, nem pusztán azért, mert látni akarta a csatát, ahogyan Bethlen Farkas állítja,[63] hanem azért hogy szakértelmét felajánlva győzelemre segítse a nemesi hadakat. Mint az erdélyi hadsereg legjobb stratégája ő állapította meg Bastával azt a haditervet, amelynek segítségével Mihály vajda seregeit legyőzték.[64]

A Báthory család régi, megbízható híveként 1601 tavaszán a sokadik alkalommal visszatérő Báthory Zsigmond táborához csatlakozott családjával együtt. 1601. április 27-én, Kolozsváron betegsége miatt ismét írásba foglaltatta végrendeletét, ezúttal a kolozsmonostori konvent requisitoraival.[65] A végrendeletből kiderül, hogy időközben ő lett a teljes család gondviselője. Fivére, András ekkor már bizonyára meghalt, mert [Erzsébet nevű][66] leányáról Borbély György gondoskodott. Ugyanez vonatkozik a hadvezér hajadon húgára, Annára is. Mindkettőjüknek rendelt 600 forintot, húgának úgy, hogy neki hagyta Magyarországon fekvő ősi birtokait[67] a fenti értékben, ezen felül a szüleiktől örökölt ezüstneműt és 200 forintot. Utasította családját, hogy húgát illendő módon adják férjhez.

Szolgálataival szerzett erdélyi javait ismét feleségére testálta, azzal a kikötéssel, hogy ha András fia még életben volna, fizesse meg érte a váltságdíjat. Leányai közül egyértelműen Vajda Miklósné Katalinnak kedvezett legjobban: neki rendelte háportoni ajtoni, császári vagy szengyeli birtokai közül az egyiket. Vejének, Vajda Miklósnak szánta ezüstös szablyáját, katonai szerszámait, szekeres lovát és nyergeit, azzal a feltétellel, hogy ha fia, András a török fogságból megszabadulna, akkor e javak őt illessék. Veje és Katalin leánya iránti feltétlen bizalmának jele volt az a kikötése, hogy ha felesége, Bánrévi Borbála végrendelet nélkül halna meg, akkor a hátrahagyott javak felől szabadon rendelkezzenek.

Intette két másik leányát Bekes Istvánné Annát és Borzási Györgyné Krisztinát,[68] hogy anyjukat a ráhagyott javak békés birtoklásában ne háborgassák, el-

---

62 MNL OL F2. II. 3–5.

63 Bethlen, V. 262.

64 Szádeczky Lajos: *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601.* Oklevéltárral. Temesvár, 1593. 194–195. (továbbiakban Szádeczky, Mihály vajda)

65 *Erdélyi testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei 1600–1660.* Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Tüdős S. Kinga. Marosvásárhely, 2008. 34–35., 3. sz. A végrendelet eredetijére a kötetben megadott téves jelzet miatt nem sikerült rábukkani a kolozsmonostori konvent protocollumaiban, ezért kénytelenek voltunk a kiadott szöveget elemezni a benne található nyilvánvaló hibák ellenére (Bánrévi Borbála helyett Banteny Borbála, rabok sarca helyett rabok sancza stb).

66 Az oklevélben Borbély András leányának neve nem szerepel, azt későbbi forrásokból tudjuk.

67 Itt a már bemutatott három (Ibrony, Pazony, Sima) Szabolcs vármegyei jószágról van szó.

68 Krisztina leánya előző férje, Újrákosi Márton, ekkor már bizonyára elhunyt.

lenkező esetben rekesszék ki őket minden örökölhető jószágból. Két nagyobbik leányát valószínűleg azért sem részeltette javaiból, minthogy őket férjhezmenetelük idején illendő módon ellátta (Krisztinát két alkalommal is), legifjabb leányának, Katalinnak, pedig azért hagyott egy birtokot, mert ekkor még nem volt férjnél, jóllehet az oklevél így beszél róla és jegyeséről, Vajda Miklósról. Báthory Zsigmond egy hónappal később kelt adománylevele azonban Borbély harmadik leányát Vajda Miklós jegyesének és nem feleségének mondja.[69]

Báthory Zsigmond visszatérése után nem feledkezett meg a család hűségéről, 1601. május 26-án Borbély Györgynek és Vajda Miklósnak inscribálta 20 000 talléron Déva várát és tartozékait, továbbá a Felpestesen, Kéménden és Németin szedendő tizedet, előbbinek élethossziglan, halála után pedig Vajda Miklósnak és jegyesének: Borbély Katalinnak, azzal a feltétellel, hogy ha tőlük visszavenné, azonos értékű jószágokkal köteles kárpótolni őket.[70] A birtokba iktatásra bizonyára Báthory Zsigmond goroszlói csatavesztése[71] miatt is, csupán 1602 tavaszán kerülhetett sor,[72] jóllehet Borbély azt de facto birtokba vette, hiszen a goroszlói csata után oda menekült.[73] Az iktatás során a Déván megjelent nemesek kikötötték, hogy a Geszti Ferenc[74] által kibocsátott adománylevelek továbbra is érvényesek kell hogy maradjanak, egy Bár György nevű nemes pedig és Sarmasági Zsigmond servitora Jósika István egykori kancellár fiainak: Zsigmondnak és Gábornak a nevében az iktatás egy részének ellentmondott.

A goroszlói csata után jó egy hónappal visszatérő Báthory Zsigmond ezúttal török támogatással foglalta vissza trónját.[75] Borbély, aki mindaddig a török ellen harcolt, most mégis mellé állt, és ezúttal a fejedelmi tanácsba is felvételt nyert.[76] Kitartását egykori és jelenlegi fejedelme mellett nem csupán a Báthory család iránti feltétlen hűség magyarázza, hanem minden bizonnyal a Báthory Zsigmondnak küldött szultáni athnáme is, amely megerősítette trónján. Az okmány[77]

---

69 MNL OL F2. II. 3–5.

70 Déva vár tartozékai között Déva és Jófő mezőváros és 36 egészbirtok szerepelt.

71 1601. augusztus 3.

72 MNL OL F2. II. 3–5.

73 Szádeczky, Mihály vajda 262.

74 Déva korábbi birtokosa 1581–1595 között

75 A tizenöt éves háború állásáról és az 1601. év során folyt béketárgyalásokról l. Hadnagy Szabolcs – Papp Sándor: Békekötési kísérlet a tizenöt éves háború idején, 1601-ben. = *Aetas,* 2003/2. XVIII. évf. 118–153.

76 ErdKirKv. VII. 3. 1775 és 2027.

77 A Királyi Könyvekben szereplő adománylevélben (l. 76. jegyz.) hivatkozott szultáni kinevezés (conditionibus foederis cum potentissimo Turcorum Imperatore initi ita exigentibus) azonosítását Papp Sándornak köszönöm.

egyik kitétele az erdélyi foglyok török fogságból való szabadon bocsátása volt,[78] melynek megvalósítására Borbély György néhány ezer forintot adott a fejedelemnek.[79] Mint láttuk, az idős hadúr Kolozsváron készített végrendeletében még nem tett le arról, hogy évekkel azelőtt eltűnt András fiát viszontlássa, a jókora pénzösszeg átadására bizonyára ez ösztönözte. Nem tartjuk kizártnak azt sem, hogy leánya, Borbély Anna is ebben az időben került török fogságba,[80] azonban ő kihasználva az őrség figyelmetlenségét egy gyors lovon megszökött, és pár hónapon belül visszatért férjéhez, Bekes Istvánhoz.

Minthogy a foglyok váltságdíján kívül Báthory Zsigmond hadi kiadásaira és egyéb szükségére összesen 20 000 forintot kapott a hadvezértől, Borbély Györgynek és családjának inscribálta előbb 1602. január 28-án Algyógy mezőváros egy részét Hunyad vármegyében, továbbá Nyírmező egészbirtokát és 16 részjószágot, majd az oklevél érvénytelenítése után 1602. június 21-én ugyancsak Algyógy egy részét és Nyírmezőt, de most már csak nyolc részbirtokot.[81] Érdemes megemlíteni, hogy a fejedelem mindkét adománylevél keltekor Borbély György vendégeként a hadúr dévai várában[82] tartózkodott, aki addigi támogatásáért cserében megragadta az alkalmat, hogy, mondhatni, benyújtsa a számlát. A birtokrészek csekélyebb száma a második oklevélben bizonyára a fejedelem szűkülő mozgásterével magyarázható. A jószágok inscriptiója Borbélyt és feleségét életük végéig, leányaikat és nőrokonaikat (Juhos Gergely özvegye Borbély Anna és kéméndi Váradi János felesége Borbély Erzsébet) örökjogon illette.

Kevéssel az adománylevél kelte után Báthory Zsigmond Tövisnél vereséget szenvedett Giorgio Basta seregétől,[83] és végleg távozni kényszerült Erdélyből, hívei, élükön Székely Mózessel, a török hatalomhoz menekültek. Borbély György, nem tudni kényszerből vagy meggyőződésből-e, de Basta oldalára állt,[84] 1602

---

78 „Az feljebbvaló üdőkben Erdélyből elraboltatván – akár nagy, akár közrend s akár szegénység legyen – megszabaduljanak." *Erdélyi Történelmi Adatok* II. Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1856. 319. Az oklevél egy másik változatára l.: Papp, Sándor: *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung*. (Schriften der Balkan-Komission 42.) Wien, 2003. 252–255.

79 MNL OL F2. II. 64–68; ErdKirKv. VII. 3. 2027.

80 A fogság időpontját nem tudjuk megállapítani, Szamosközy csupán az eseményt közli. Szamosközy, III. 342.

81 ErdKirKv. VII. 3. 1775 és 2027.

82 A várat Basta vélhetőleg 1602 folyamán Borbélytól visszavette, és jóllehet Székely Mózes 1603-ban Bethlen Gábornak akarta inscribálni, erre nem került sor. Basta Székely Mózes veressége után ide hívott össze országgyűlést szeptember 5-én. Szamosközy, III. 61, EOE V. 56, 235–236.

83 1602. július 2.

84 1602. jún 22. Basta több más nemes között Borbély vejének, Vajda Miklósnak is menlevelet adott. EOE V. 122.

nyarán ismét a török csapatok ellen harcolt és Székely Mózes török-párti parancsnokától visszafoglalta Solymos várát.[85]

1603 tavaszán a fentiek ellenére Székely Mózes táborában találjuk, és a pálfordulás okát tekintve inkább a kortárs Szamosközy magyarázatát tartjuk hitelesnek,[86] semmint Pesty Frigyesét, aki szerint Borbély Székely Mózes ügyét mindjárt kezdetben felkarolta volna.[87] Szamosközy azt írja, hogy Borbély akaratlanul, pusztán kényszer hatására állt át vejével, Vajda Miklóssal együtt a későbbi fejedelem pártjára. „Életét, feleségét, gyermekeit és saját szerencséjét az enyedi hitvány kastély oltalmára bízta", amelyet a (Székely irányítása alatt álló) tatár csapatok nemcsak körülvettek, hanem a városlakók árulása következtében a kastélyba is bejutottak, így kényszerítve Borbélyt az átállásra.[88]

Székely Mózes felkelése a brassói csatában[89] részt vevő nemesi hadak veresége és a fejedelem halála következtében nem járt sikerrel. A csata után életben maradt nemeseket betegsége ellenére[90] Borbély György próbálta ellenállásra bírni, és szigorú büntetés terhe alatt részgyűlést hívott össze Szászvárosba.[91] Itt határozat született arról, hogy ameddig remény van török segítség elnyerésére, addig nem hódolnak meg Giorgio Basta előtt. Borbélyt az erdélyi hadak főkapitányává tették, és követeket küldtek segítség végett a brassói csatából üggyel-bajjal megmenekült Bektas temesvári pasához.[92]

A gyűlés szétoszlása után, minthogy hírül vették, hogy Basta Gyulafehérvár felé közeledik, Borbély és a hozzá csatlakozott menekülők serege Karánsebes felé vette útját. Útjuk során előbb augusztus 6-án a Bastahoz hű Henri Duval de Dampierre lippai parancsnok támadását verték vissza, két nappal később azonban a Vaskapunál Rákóczy Lajos hajdúvezértől vereséget szenvedtek. Borbély maga úgy menekült meg, hogy a csatáról mit sem sejtve kocsiján a menekülő tömeg előtt utazott. A vaskapui mészárlás túlélői Karánsebesből a szultánhoz folyamod-

---

85 Pesty I. 84.

86 Szamosközy jó kapcsolatban volt a családdal, ő vett részt Algyógy iktatásán a gyulafehérvári hiteleshely megbízottjaként (1602. december 24.), később pedig (1609. szeptember 24.) fogott bíróként tevékenykedett a Borbély örökségért viszálykodó családtagok egyezségkötésénél. MNL OL F2. II. p. 63–70.; IV. p. 28.

87 Pesty I. 85.

88 Szamosközy, III. 340.

89 1603. július 17.

90 Ekkor már annyira beteg volt, hogy még otthon is hordszéken vitték ide-oda, ha pedig utazni akart, kocsira ült. Szamosközy, III. 281.

91 A gyűlésre 1603. július 17 és augusztus 6. között került sor.

92 Szamosközy, III. 275–276; EOE V. 54.

tak segítségért, egy részük a török oltalma alatt talált menedéket, míg Borbély Karánsebesben maradt, és innen sürgette a segítséget.[93]

Eközben Basta szeptember 5-re, Dévára országgyűlést hirdetett, ahol egyebek között kimondták, hogy a Brassónál elesettek és a gyűléstől távolmaradók vagyonát le kell foglalni.[94] A lefoglalandó jószágok között szerepeltek mind Borbély György, mind Vajda Miklós birtokai. 1603 októberében ennek jegyében írták össze Borbély Bihar vármegyében fekvő mezőpanaszi és tarjáni birtokait, és Vajda Miklós ugyancsak Biharban levő kalugyeri, lehecsényi, szelistyei, kristyóri és kreszulyai, Báthory Zsigmondtól kapott jószágait.[95] Birtokai lefoglalását Vajda Miklós nem érte meg, szeptember 18-án Brassóban Basta felakasztatta, jóllehet ekkor már súlyos beteg volt.[96]

Karánsebesre és a törökhöz menekült nemesek hiába reménykedtek a török segítségben, Bektas temesvári pasa nem bocsátkozott döntő ütközetbe Basta hadseregével, ezért Borbély György és társai Gyulafi Lestárt[97] és Kapronai Mártont[98] küldték követségbe Bastához, hogy engedélyt adjon hazatérésükre.[99] Ez meg is történt: Basta 1603. október 31-én menlevelet állított ki Borbély számára,[100] amelyben biztosította arról, hogy nem esik bántódása, továbbá minden jószágát visszaadta, kivéve a negyedrészüket, minthogy azok a dévai országgyűlés értelmében[101] a kincstárat illették.

Borbély György életének utolsó útját, más 1603-ban történt eseményekhez hasonlóan Szamosközy tollából ismerjük.[102] Az Erdélybe vezető utat beárnyékolta az őket kísérő rác csapatok fenyegető jelenléte,[103] de maga Borbély is minden eszközzel halogatta az indulást. Több okból is tartott Basta haragjától: Székely Mózeshez való csatlakozása, a szászvárosi részgyűlés, Duval legyőzése, és a török segítség sürgetése mind ellene szólt. Ugyanakkor nem magától a haláltól,

---

93 Szamosközy III. 276–291; Pesty I. 85.

94 EOE V. 235.

95 EOE V.237–239.

96 Szamosközy, III. 317.

97 Vajdai titkár (1585–1597), a legyelországi diplomácia egyik irányítója. ErdKirKv. VII. 3. 616.

98 Gyulafehérvári aludvarbíró (1602–1603), majd gyulafehérvári udvarbíró (1607–1608, 1611). MNL OL F2. II. 339–340, XII. 29r–v.

99 Szamosközy, III. 324.

100 MNL OL F15. XV. 67.

101 EOE V. 235.

102 Szamosközy, III. 340–341.

103 Basta e tájban bocsátotta el téli szállásra rácokból és hajdúkból álló katonaságát Lippáról, akik Karánsebes felé vették útjukat, ezért Borbély és kísérete nem merte elhagyni a várost, mígnem Rácz György hajdúkapitány fenyegetésekkel rá nem kényszerítette őket. Szamosközy, III. 330–339. Pesty I. 86.

hanem a szégyenletes halálnemtől borzadt. Attól rettegett, írja sötét gúnnyal Szamosközy, hogy Basta „igen engedékenyen" a városi hóhér kezére adja és vejéhez hasonlóan a város (Kolozsvár) falánál felakasztatja. Emiatt egész úton azért fohászkodott, hogy becsületben leélt életét ne fejezze be dicstelenül.

„Non defuit numen supplici."[104] Borbély Györgynek nem volt alkalma Bastával találkozni, netán könyörögni hozzá, Kolozsvárra érkezése után pár nappal meghalt. Félelme azonban jogos volt, a Karánsebesből visszatért nemesek közül, 1604 elején közvetlenül a kolozsvári országgyűlés[105] megtartása után Basta többeket (pl. Boronkai Jánost) kivégeztetett.[106] Bizonyára a fenyegetettség miatt íratta át Borbély özvegye, Bánrévi Borbála 1604. február 4-én a kolozsmonostori requisitorokkal Basta menlevelét.[107] A család védtelenségét fokozta, hogy a hadvezér halálakor már csupán nőrokonai éltek. Két leányán kívül Anna nevű nővére és fivére, András leánya, Erzsébet volt életben. Leányai közül Vajda Miklósné Katalin kevéssel apja halála előtt Karánsebes városában, pestisben hunyt el.[108]

A családtagok későbbi sorsának alakulásáról 1607-ből való az első adatunk.[109] Ebből kiderül, hogy a tizenöt éves háború 1604 után végbement véres eseményeit a hadvezér minden nőrokona túlélte.[110] 1607. január 17-én tett bevallásában nővére, Juhos István özvegye, Borbély Anna minden jószágát, amely Borbély György halála után megillette, – úgymint 200 forint, a simai birtokrész és az algyógyi birtok ráeső része –, fivére, Borbély András leányára, Borbély Erzsébetre hagyta. Az ekkor már korosodó asszony rendelkezését azzal indokolta, hogy Borbély Erzsébet és férje, Váradi János viselték gondját.

Az oklevél az elsődleges információkon túl igen fontos háttéradatokkal is szolgál. Értesülünk belőle arról, hogy a Báthory Zsigmond által 1602-ben adományozott algyógyi birtokrész, továbbá a Magyarországon fekvő ősi, és mindaddig osztatlan birtokok továbbra is a család kezén voltak. A Juhosné Borbély Anna által emlegetett pénzösszeg és a simai birtokrész arra utal, hogy a hadvezér 1603-ban vagy nem végrendelkezett, vagy ha igen, ugyanolyan utasításokkal látta el családját Anna nővérével kapcsolatban, mint 1601-ben. Az algyógyi jószágra utaló fejedelmi adománylevél emlegetése azonban mégis arra utal, hogy 1603-ban Borbély György nem rendelkezett külön testamentumban róla.

---

104 Szamosközy, III. 341.

105 1604. január 24. – február 12. EOE V. 66. (4. jegyz.), 263–269.

106 EOE V. 66.

107 MNL OL F15. XV. 67.

108 Szamosközy, III. 342.

109 *Erdélyi testamentumok V. Marosvásárhelyi kora újkori végrendeletek.* Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Rüsz-Fogarasi Enikő. Megjelenés előtt.

110 Két veje közül pedig Bekes Istvánról tudjuk, hogy betegség következtében hunyt el. MNL OL F2. II. 162–163.

Juhos Istvánné Borbély Anna bevallása után a hadvezér vagyonának fő örököseivé felesége, két leánya és unokahúga váltak. Leányai közül Anna férje, Bekes István 1608 előtt elhunyt, az asszony pedig az ugyancsak Algyógyon birtokló Kun Gothárdhoz ment feleségül,[111] ily módon a két család közt felmerülő vitás kérdések is bizonyára megoldódtak.[112] Másik leánya, Krisztina ebben az időben már harmadszor volt férjnél, egy Kapronca Tamás nevű nemessel kötött házasságot,[113] akiről nevén kívül nem sok adattal rendelkezünk, így azt sem tudjuk, vajon rokona volt-e Kapronca Márton gyulafehérvári udvarbírónak,[114] vagy sem. Unokahúga, Borbély Erzsébet 1602-ben kéméndi Váradi János felesége lett, aki minden bizonnyal Borbély familiárisa volt. A hadvezér úgy tűnik jó érzékkel karolta fel a környezetében található tehetséges fiatalokat, Váradi János mellett Ajtonyi Jakab deákot[115] is ő indította el pályáján, később mindketten a gazdasági értelmiség kiemelkedő tagjaivá váltak.

A családi vagyonból való részesülés a továbbiakban nem csekély mértékben az asszonyok férjein múlott. Váradi János későbbi karrierje[116] garancia volt nemcsak arra, hogy felesége a Borbély vagyonból megkapja a jussát, hanem arra is, hogy rávegye Bánrévi Borbálát a férje végrendeletében foglalt utasítások betartására. Váradi 1608-ban, mindjárt gyulafehérvári udvarbírósága elején, tiltakozott Ménesi és Gyarak Arad vármegyei birtokok elzálogosítása ellen, amelyeket Bánrévi Borbála simándi Cserepes Ábrahámnál vetett zálogba. Tiltakozását azzal indokolta, hogy a jószágokat nem az özvegy szerezte, és azok Borbála asszony leányait a feleségével egyenlő módon illették meg.[117] Szamosközy lapszéli jegyzete az általa vezetett jegyzőkönyvben, miszerint „Megh masoltak azutan ez vegezest", mutatja, hogy a tiltakozás nem volt eredménytelen.

A családon belüli viszály megoldásaként 1609-ben a rokonok, úgymint Váradi Jánosné Borbély Erzsébet és Bánrévi Borbála fogott bírák előtt egyezség-

---

111 MNL OL F2. II. 162–163.

112 MNL OL F2. II. 96–99.

113 MNL OL F2. II. 295–296.

114 L. 97. sz. jegyz.

115 Ajtonyi Jakab deák, lippai harmincadosként, Borbély György kapitánysága alatt kezdte karrierjét. Borbély ajtoni birtokáról származott, és igen valószínű, hogy az ő felszabadított jobbágya lehetett. Személyére l. Gálfi Emőke: Bethlen Gábor hitelezője, Ajtonyi Jakab deák. In. *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok.* Szerk. Papp Klára és Püski Levente. Debrecen, 2013. 115–126.

116 Kéméndi Váradi János előbb lippai udvarbíró (1601), majd gyulafehérvári és szebeni udvarbíró (1608–1616), tizedfőarendátor (1613.) ErdKirKv. VII. 3. 1739, MNL OL F 2. II. 232–236, 324, F 2. V. 54, F 3. Centuriae. L. nr. 26.

117 MNL OL F2. II. 167.

re jutottak bizonyos jószágok tekintetében.[118] Ennek értelmében az algyógyi birtokrészt, amelyet addig Bánrévi Borbála birtokolt három egyenlő részre osztották, amelyből egy rész Borbély Erzsébetnek jutott, továbbá az ő birtokába kerültek a Magyarországon fekvő jószágok is. Az egyezség megvalósítására még ugyanabban az évben sor került: a fejedelmi parancslevél[119] kelte után nyolc nappal Haray János Hunyad vármegyei szolgabíró és Haray Mátyás fejedelmi emberek, a felek által felkért tanú, sárdi Gyarmathy János, illetve Szamosközy István hiteleshelyi tanúbizonyság jelenlétében végbement az algyógyi és a hozzá tartozó kilenc részbirtok, továbbá Nyírmező egészbirtok osztálya,[120] ezekből egyenlő módon jutott egy-egy rész Borbély Erzsébetnek, és a hadvezér két leányának. Ugyancsak leányai örökölték apjuk többi birtokát.

Borbély György Erdély-szerte elterülő birtokainak további sorsáról nem tisztünk beszélni, itt csupán jelezzük, hogy ezek egy része a 17. század folyamán a birtokra vonatkozó oklevelekkel együtt házasság révén a cegei Wass család tulajdonába került.[121] Dolgozatunk befejezéseként részrehajlás nélkül megállapítható, hogy Borbély György katonaként kezdte pályáját, és katonaként ért annak végére. Tettei az erdélyi nemesség legfelső rétegébe juttatták, jellemvonásai alapján kortársai megítélése szerint is oda tartozott.

---

118 MNL OL F2. IV. p. 28. 1609. szeptember 24. A fogott bírák a következő nemes személyek voltak: Cseszelicki Szilvási Boldizsár, Kolozsvári János, Szamosközy István, Dési István.

119 1609. november 10. MNL OL F2. II. 295–296.

120 MNL MOL F2. II. 294–301.

121 W. Kovács, Wass cs. lt. 121.

GYÖRGY BORBÉLY OF SIMA

The study offers a detailed description of the activity, life and career of György-Borbély of Sima. Borbély was a commander of great abilities in the late 16th and early 17th centuries. At the beginning of his career he fought at the siege of Gyula against the Turkish army. As a faithful servant of István Báthory he accompanied the king to Poland where he took part in the campaign against Ivan the Terrible. After returning to Transylvania Borbély became one of the commanding generals of the Fifteen Years' War which was waged against the Turks. As a proof of political instability he soon fell into disgrace but died before being imprisoned or executed.

BOGDÁNDI ZSOLT

AZ ERDÉLYI ÍTÉLŐMESTEREK TÁRSADALMI HELYZETÉRŐL*

Az utóbbi évtizedekben vagy inkább években egyre nagyobb lendülettel folynak az ún. elitkutatások, amelyek a társadalom valamilyen szempontból befolyásosabb, vezetőnek tekintett rétegét veszik vizsgálat alá. Ez a természetesen nyugati mintákra építkező tendencia nem vitatható eredményekhez vezetett, de több kérdést is felvet. Amellett, hogy e talán divatosnak is tekinthető kutatási irányzat még nagyobb mértékben elvonja a figyelmet a társadalom többi, a forrásokban valóban nehezebben megfogható rétegeiről, a jobbágyságról vagy a városi és mezővárosi polgárság jelentéktelenebb és szótlanabb tömegeiről, az elit fogalmának meghatározása meglehetősen problematikus, illetve az Erdélyi Fejedelemség esetében gyakran olyan mértékű a mobilitás, hogy nehéz pontos határvonalat húzni a különböző társadalmi rétegek között. A határvonal meghúzásának nehézségeit tovább fokozza, hogy a fejedelemségkori adminisztráció működésének rejtelmeit csak nagy vonalakban ismerjük, egy-egy tisztség vagy hivatal hatáskörét, tekintélyét nehezen tudjuk meghatározni, és emiatt következnek be az olyan tévedések, hogy például a fejedelmi kisebb kancellária vezetőit, az ítélőmestereket kirekesztjük az elitből, egyszerű szakhivatalnokoknak tekintve őket.

A következőkben néhány 16. századi erdélyi protonotarius példája alapján kísérletet teszünk e „hivatalnokok" társadalmi helyzetének meghatározására, az ún. elitbe való visszaemelésére. Ehhez azonban szükséges röviden áttekinteni a tisztség kialakulásának középkori előzményeit. Szilágyi Loránd megállapítása, hogy a középkori államkormányzat legfejlettebb és legkorábban elvált ágazata az ítélőmesterek tényleges irányítása alatt a kisebb kancellária révén működő igazságszolgáltatás volt.[1] Az ítélőmesterek az ország nagybíráinak (országbíró, nádor) segédeiként a 13. század második felében jelennek meg a forrásokban.[2] Eredeti

---

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Szilágyi Loránd: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban 1458–1526. = *Turul,* 44 (1930). 74–83. (továbbiakban Szilágyi, 1930.).

2 A tisztség kialakulásáról és az ítélőmesterek jogköréről lásd Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt.* Bp., 1899. 48–50.; Bertényi Iván: A nádori és az országbírói ítélőmester bírósági működése a XIV. században. = *Levéltári Közlemények,* 35 (1964). 2. sz. 187–203.

pecsétőri funkciójukból utóbb két szerepkörük alakult ki, nevezetesen a bírói és a kancelláriai.[3] Az ítélőmesterek bírói szerepköre a középkor folyamán nem csupán a törvénykezési szakaszokon való részvételükben merült ki, hanem bírói feladatkört láttak el vidéken is, illetve alkalmanként saját szállásukon, hospitiumukon is hozhattak kisebb ügyekben és a törvényi tiltás ellenére is ítéleteket. Az utóbbiból fakadt a protonotariusok hiteleshelyi jellegű tevékenysége, a nagybírák autentikus pecsétjét maguknál tartó ítélőmesterek, Bónis György szavaival élve „egy országszerte mozgó hiteleshely szerepét" is betöltötték a középkorban.[4] Ugyanezek a feladatok hárultak az ítélőmesterekre Erdélyben, ahol a különálló protonotarius hivatalba állítására csak a 16. század elején került. Itt Barcsai Pál volt az első, aki a teendők mellett az erdélyi ítélőmesteri címet is viselte,[5] és talán éppen az ő pályája a legjobb példa arra, hogy a hivatalviselés révén mekkorát lehetett emelkedni a társadalmi ranglétrán.

Az erdélyi hiteleshelyi és családi levéltárakban szétszórtan fellelhető adatok alapján úgy tűnik, hogy a Buda elestét, majd János király halálát követő zavaros időszakban a Szapolyaiak fennhatósága alatti, változó kiterjedésű területeken a jogszolgáltatás folytonosságának biztosításában a legfontosabb szerep továbbra is a mozgékony ítélőmesterekre hárult. E területeket kincstartóként, helytartóként és főbíróként ténylegesen uraló Fráter György, az alhelytartóvá kinevezett korábbi alvajda Mikola László és társa Kemény János (aki majd Ferdinánd alatt viseli az alvajdai tisztséget) illetve a Gyulafehérváron megállapodott királyné mellett is működött protonotarius.

A bíráskodás egyik központja György barát püspöki székhelye, Várad lett, ahol egy időben bodoni Pósa György személynöki ítélőmester szolgáltatta a törvényt, vélhetően Ferdinánd megbízásából.[6] Neki azonban csak időlegesen juthatott szerep a jogszolgáltatás folytonosságának biztosításában, 1542-ből már van adatunk arról, hogy Fráter Györgynek és Izabellának is saját protonotariusa volt, mindketten a gyalui és szentmihálykői várak ügyében intézkedő bíróság tagjai-

---

3 Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp., 1971. 189. (továbbiakban Bónis, 1971.)

4 Bónis, 1971. 192. Vö. Bogdándi Zsolt: Az erdélyi ítélőmesterek hiteleshelyi jellegű tevékenysége a 16. század második felében. In. *„...éltünk mi sokáig két hazában...". Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére.* Szerk. Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 135–146. (továbbiakban Bogdándi, 2012a.).

5 Jakó Zsigmond: Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején. In. *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bukarest, 1977. 42–61. (továbbiakban Jakó, 1977.).

6 Fráter György váradi ítélőszékéről lásd Bogdándi Zsolt: Az erdélyi központi bíráskodás kialakulása és főbb jellegzetességei (1541–1571). In. *A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán.* Szerk. Máthé Gábor. Bp., 2014. 121–124.

ként szerepelnek.[7] Az oklevelek arról is szólnak, hogy a régi bejáratott hivatalnok-gárda szakértelmére az Erdélybe telepedett adminisztrációnak továbbra is szüksége volt. Szalánkeményi Albert deák, aki 1535-től töltötte be a vajdai ítélőmesteri tisztséget, s akinek Miklós nevű fia utóbb kolozsvári jegyző és konventi requisitor lett, még 1541 decemberében is – tehát jóval patrónusa, Majláth István bukása után – protonotariusként szerepelt.[8] Habár hivatalát ezek után már nem viselte, korántsem számított kegyvesztettnek, hiszen szakértelmét továbbra is igénybe vették, így Fráter György 1544 novemberében Karánsebes vidékére küldte („specialiter deputatus") egy peres ügy elintézésére.[9]

A protonotariusi teendők ellátása Albert magister menesztése után, valamikor 1542 táján Erdélyben szerzett birtokáról csombordinak nevezett Máté mesterre maradt, aki egyedüliként látta el a helytartói, alhelytartói és királynéi kancelláriákon erdélyi ítélőmesterként a rá háruló feladatokat.[10] Bár hivatali működésének számos emléke maradt ránk, személyéről alig sikerült valamit megtudni. 1543 májusában említik először, ekkor még Pernyesi Máté névvel, mint királynéi ítélőmester tiltakozott egy csombordi részjószág iktatásakor, amiért Fráter György ítélőszéke el is marasztalta.[11] Ha Pernyes azonosítható azzal az elpusztult Pernyesházával, melyre később új adományt nyert, Máté magistert a Torontál vármegyei köznemesek közé sorolhatjuk. Valószínűleg hivatali elődjéhez hasonlóan őt is az a népmozgalom sodorta végül Erdélybe, amely a 15. századtól kezdve folyt az ország biztonságosabb helyei felé. Talán ő lehetett az a név nélkül említ-

---

[7] MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F4 Cista comitatuum, Com. Alb., Cista 1, fasc. 5., nr. 42. Az oklevél Izabella ítélőmesterének nevét nem említi meg, de helytartói protonotariusnak Huszti Györgyöt nevezi, kinek nevével sem korábban, sem később nem találkoztunk. Pécsi Anna téves megállapítása, hogy Izabellának nem volt protonotariusa és oklevéladó tevékenysége az adománylevelek kiállítására szorítkozott. Lásd Uő.: *Az erdélyi fejedelmi kancellária kialakulása és okleveles gyakorlata 1571-ig.* Bp., 1938. 21–22. (továbbiakban Pécsi, 1938.).

[8] MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F3 Centuriae, C, nr. 53. Albert magisterről bővebben lásd Jakó, 1977. 57. Szalánkeményi Miklós deák kolozsmonostori requisitorról lásd Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában.* Erdélyi Tudományos Füzetek, 274. Kolozsvár, 2012. 72–73. (továbbiakban Bogdándi, 2012b.).

[9] Pesty Frigyes: *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története. III kötet. (Oklevéltár I. köt.)*. Bp., 1878. 234–238. (továbbiakban Pesty, 1878.).

[10] 1543 szeptemberében királynéi ítélőmester: A Wass cs. cegei lt. az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságán őrzött anyagában, fasc. XVIII. nr. 26.; 1543-ban Fráter György ítélőmestere: MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F4 Cista comitatuum, Com. Alb., Cista 1, fasc. 3, nr. 3.; 1547 januárjában erdélyi ítélőmester: MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F4 Cista comitatuum, Com. Alb., Cista 2, fasc. 5, nr. 7.

[11] MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F4 Cista comitatuum, Com. Alb., Cista 1, fasc. 3., nr. 73.

tett ítélőmester, aki már Lippán a királyné mellett tartózkodott, s innen kísérhette maradék udvarával együtt Gyulafehérvárra. Bizonyára hivatali szolgálataiért nyert el egy csombordi birtokrészt, amelyet utóbb a protonotáriusi tisztsége által nyújtott előnyökkel is visszaélve újabb szerzeményekkel egészített ki.[12] Fehér vármegyei jószágai mellé különféle birtokadományokat kapott azoktól, akiknek ügyei tárgyalásakor használni igyekezett, így Móré Péter egykori gyalui várnagytól jóindulatáért és a kölcsönzött összeg fejében a Kolozs megyei Korógyon kapott részbirtokot.[13] Bár a felszínre került forrásanyag semmit sem árul el róla, pályatársai példája alapján valószínűsíthetjük, hogy hivatali emelkedése a Habsburg uralom idején is folytatódott, de már nem erdélyi ítélőmesterként. 1550 nyarán még Fráter György nevében és pecsétjével állít ki oklevelet saját csombordi birtokán,[14] 1552 júniusában viszont már Bodi Gáspár lectázta és javította Báthory András erdélyi vajda ítéletlevelét.[15] Erdélyt talán már Fráter György bukását követően elhagyhatta, de itteni lehetőségeinek majd csak Izabella vetett teljesen véget: 1558 szeptemberében egykori, immár német pártra tért és emiatt hűtlennek nyilvánított erdélyi ítélőmestere csombordi jószágait hűséges hívének, Bekes Lászlónak adományozta.[16] További sorsáról, fenntartott és jócskán eltúlzott erdélyi jogigényeiről a magyarországi királyi könyvek két bejegyzése tájékoztat: egy 1563-ban kelt új adomány szerint Csombordi Máté saját erdélyi örökségének tartotta Csombord egészbirtokát és a bagói jószágot Fehér megyében, Tordában a kóki, detrehi, szentjakabi részbirtokokat, Kolozs vármegyében pedig Korógy egészbirtokot, a gyerőmonostori, valkói, keleceli, jákótelkei, újfalui és újbudai jószágrészeket, de Torontál vármegyei birtokokra is igényt tartott, melyek valóban ősi birtokainak számítottak.[17] Ezeken kívül felesége jogán Zala, Vas, Sopron és Tolna vármegyei jogigényeket is fenntartott. A másik,

---

[12] 1547-ben a településen régóta birtokló Tompa család egyik jószágát szerezte meg, melyért cserében a Fehér vármegyei birtokokra vonatkozó peres levelek árának törlesztését engedte el. A Kemény cs. csombordi lt. a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságán őrzött anyagában nr. 65.

[13] *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei II. (1485–1556).* Kivonatokban közzéteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp., 1990. 4979. sz. (továbbiakban Jakó, 1990.).

[14] A Jósika cs. hitbizományi lt. az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságán őrzött anyagában, nr. 47.

[15] Kemény József gyűjteménye az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságán őrzött anyagában, nr. 50. Bodi Gáspár erdélyi ítélőmesteri tevékenységének a korábbi forrásokban semmi nyoma, ő nagy valószínűséggel az újonnan kinevezett vajdával került Erdélybe. Pécsi tévesen tartja Fráter György ítélőmesterének is, lásd Pécsi, 1938. 24., 27.

[16] MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F4 Cista comitatuum, Com. Alb., Cista 2, fasc. 4, nr. 18.

[17] MNL OL, Magyar Kancelláriai Levéltár, A 57 Libri regii, 3. köt., 760–761. p.

1565-ös bejegyzés már arra utal, hogy a hivatalnokpályája tovább folytatódott; ekkor nádori ítélőmesterként a győri püspökség romos soproni házát vette zálogba, a maga, felesége és fia részére.[18]

Ha feltételezésünk helyes és Máté mester valóban Izabella udvarával került Erdélybe, akkor a fenti felsorolás a bizonyíték arra, hogy egy évtized alatt ítélőmesterként olyan tekintélyes vagyonra tudott szert tenni, amelynek birtokában gyermekei az ország előkelői sorába emelkedhettek volna. Csombordi Máté működése bizonyítja a legjobban, hogy a tulajdonképpeni Erdélyben ugyanazt a jogtudó személyzetet vették igénybe az ítéletek meghozatalakor és az oklevelek kiállításakor a helytartó és alhelytartói, illetve a királyné bírói széke. Annak ellenére, hogy ez az eljárás visszaélésekre és a hivatalviselők gyors meggazdagodására adhatott okot, igen nagy befolyást biztosítva a pecséteket kezelő és állandóan vándorló protonotáriusnak, megállapíthatjuk, hogy az 1541–1551 között évtizedben sikerült az igazságszolgáltatás működését biztosítani, ami az adott körülményekhez képest komoly eredménynek számít.

Az inkább csak útkeresésnek tekinthető 1541–1556 közötti időszakot követően a különálló erdélyi államszervezet, így az igazságszolgáltatás megszervezésére is Izabella és II. János választott király visszatérte után, 1556 végén került sor.[19] Ekkor döntöttek arról is, hogy a táblán tárgyalt ügyeket a személyes jelenlét, a personalis presentia elé lehet továbbvinni, ahol azokat az illetékes ítélőmester adta elő, a perben pedig tanácsurak és jogtudó személyek döntöttek, olykor a fejedelem jelenlétében. Az erdélyi igazságszolgáltatás legfelsőbb fórumának tehát a personalis presentia bírósága számított, ahova – legalábbis a 16. század második felében – bármilyen ügyet feljebb lehetett vinni.[20]

Magyarországon már a 15. második felére kialakult az a gyakorlat, hogy a személynöki szék beosztásában két protonotarius állott.[21] 1556-tól kezdődően Erdélyben is mindig két ítélőmester működött, mint ahogyan Trócsányi Zsolt, Erdély központi kormányzatát bemutató alapművében is helytállóan megállapí-

---

[18] Uo. 847–848. p.

[19] Az erdélyi fejedelemségkori jogszolgáltatás kezdeteiről, a felmerülő kérdésekről újabban lásd Dáné Veronka: „Minden birodalmak... törvénnyel is oltalmaztatnak". Az Erdélyi Fejedelemség törvénykezése. = *Korunk,* XXIV/3. 2013. március. 50–56.

[20] 1569–1571 közötti időszakból maradt fent egy fellebezés magyar nyelvű fogalmazványa, melyben Bernáld Ferenc árvái nevében tételesen felsorolták, hogy miért tartották sérelmesnek a tábla Maros széki jószágaikra vonatkozó ítéletét és mi „leon oka hogy f(elseged) tulaidon zemelie eleijbe kelleteek ez... dolgot appellalnunk" lásd *Székely Oklevéltár. II. kötet. 1520–1571*. Szerk. Szabó Károly. Kolozsvártt, 1876. 277–286.

[21] Szilágyi, 1930. 76–79. Vö. Hajnik Imre: *A király bírósági személyes jelenléte és ennek helytartója a vegyesházbeli királyok korában.* Budapest, 1892. Értekezések a történeti tudományok köréből XV. 4.

totta, arra viszont már nem adott magyarázatot, hogy miért volt szükség két protonotariusra.[22] Ez talán részint a személynöki szék bíróságának mintájára alakulhatott így, részint inkább az új államalakulat azon jellegzetességével magyarázható, hogy a Fejedelemség egyfelől az egykori erdélyi vajdaság, másfelől pedig Magyarország részeiből, a későbbi Partiumnak nevezett területből alakult ki, és e két terület lakossága jogrendjét tekintve is különbözött. Vélhetően ezért is működtettek Fráter György idején külön ítélőszéket a magyarországi nemesek részére Váradon, amelynek talán egyik ítélőmestere lehetett 1550-ben az a humanista műveltségű Pesti Gáspár, aki korábban vajdai secretariusként és notariusként tevékenykedett.[23] Az 1558 márciusában tartott országgyűlés végzéseiből arra következtethetünk, hogy föltehetően az eljárásbeli különbségek folytán az eredeti elképzelés szerint a Partium ügyeit külön ítélőmester előtt kívánták tárgyalni. Ekkor ki is jelölték e feladatra Földvári Bálintot, aki ítélőszéki ülnökeivel együtt a régi magyarországi szokások szerint volt köteles törvényt szolgáltatni a partiumi nemesek részére.[24] Ugyanezen év júniusában a rendek megismételték e két terület bírósági szervezetben való elkülönítését eldöntve, hogy az említett Földvári Bálint mester legyen magyarországi ítélőmester, Mekcsei László pedig erdélyi, de az ítélethozatalnál mindketten legyenek jelen.[25]

E két – Izabella és János Zsigmond visszatérte utáni – első protonotariusról kevés adattal rendelkezünk. Sommásan csupán annyit állapíthatunk meg róluk, hogy mindketten már korábban valamelyik kancellária munkatársaiként tevékenykedtek, Mekcsei éppen a Ferdinánd hatalma alá került Erdély ítélőmestereként Dobó István és Kendi Ferenc vajdasága idején,[26] Földvári pedig Báthory András országbírói secretariusaként.[27] Mekcsei László vélhetően azon baranyai családból származik, amelynek tagjai már Mohács előtt a jogtudó értelmi-

---

22 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Budapest, 1980. 356–358.

23 Dávid Ferenc 1550-re keltezett elégiájában Pesti Gáspárt „consiliarium ac protonotarium locumtenentis regiae maiestatis in Ungaria"-nak nevezte. Lásd Jakab Elek: *Dávid Ferencz emléke. Elitéltetése és halála háromszázados évfordulójára. II. Dávid Ferencz irodalmi emlékei.* Bp., 1879. 24. Vö. Jakó, 1977. 57–58.

24 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek II. (1556–1576)*, *(Monumenta Comitialia regni Transylvaniae)*, Szerk. Szilágyi Sándor, MTA, Bp., 1877, (Magyar Történelmi Emlékek III. Magyar Országgyűlési Emlékek). 89. (továbbiakban EOE).

25 EOE II. 99.: „magister Valentinus sit prothonotarius Hungaricus, Ladislaus vero Mechkej Transylwanicus: judicia exerceantur vtrisque presentibus."

26 Mekcsei az 1553 végén elhunyt Bodi Gáspárt váltotta e hivatalban, lásd Jakó, 1990. 5253. sz.

27 Földvári Bálint 1554–1555-ben Báthory András országbírói kancelláriáján működött, lásd *A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára,* A család megbízásából kiadja gróf Károlyi Tibor, sajtó alá rendezi Géresi Kálmán, *Harmadik kötet. Oklevelek és levelezések 1491–1600,* Bp., 1885, 279–283, 286–287. Vö. Pécsi, 1938. 27–28, (az adatokat tévesen teszi Báthory erdélyi vajdasága idejére!).

ség felső rétegébe emelkedtek, György például előbb nádori titkár, majd kúriai secretarius, 1514-ben szerepel a Hármaskönyvet elbíráló bizottságban, 1515-ben pedig királyi tanácsosként említik.[28] Az 1557-től már biztosan protonotarius Mekcsei László birtokairól csak annyit tudunk, hogy 1557 táján házat vásárolt Székelyvásárhelyen, amely után a szokásos terheket nem viselte és ezért hosszú perbe keveredett a várossal.[29]

E két ítélőmesternél jóval többet tudunk az őket váltó Wesselényi Miklósról és Szigethy Pálról. A középkorban is már hivatalviselőket adó középnemesi családból származó Wesselényi ügyvédi, fiscalis procuratori és directori hivatalát követően 1567-ben lett protonotarius[30] a korábban említett Mekcsei László és Földvári Bálint halálát követően és a mezővárosi származású Szigethi Pállal egy időben. Hivatalba állásának körülményeiről, a korábban szolgált ítélőmesterek irathagyatékának átvételéről egy keltezetlen, de nagy valószínűséggel 1567-ben megszerkesztett formuláskönyvi bejegyzés tájékoztat.[31] Az egykoron valószínűleg II. János nevében kiállított oklevél megfogalmazása szerint a Szent Lukács nyolcadán tartott törvényszakon a magyarországi és erdélyi országlakosok előadták, hogy az őket illető oklevelek közül több maradt az egykori protonotariusok kezénél. Ezért az ítélőszék elrendelte, hogy a Mekcsei és Földvári szállásán maradt (apud domesticos dictorum protonotariorum) iratokat az újonnan kinevezett Wesselényi Miklós és Szigethi Pál kezéhez adják, hogy ők a maguk során átadhassák azoknak, akiket megillet. A pecsételetlen és aláírás nélküli iratok hitelességét az azokat lejegyző íródeák – az utóbb szintén ítélőmesternek kinevezett Radványczi Márton – eskütétele alapján ellenőrizték, majd az új protonotariusok kezénél levő bírósági pecséttel megpecsételték és kiadták.

E fenti adat nemcsak az ítélőmesteri hivatalba állítás lefolyásához szolgál értékes adalékul, de egyúttal arra is fényt derít, hogy a fejedelemség korának ebben az időszakában hiába is keresnénk különálló táblai levéltárat: a bírósági/kisebb kancelláriai iratokat az ítélőmesterek saját házukban őrizték, az iratanyagot pedig haláluk után az újonnan kinevezett protonotarius kezelte. Arról, hogy hány évtizeden keresztül hagyományozódhatott ilyen módon az ítélőmesteri „levéltár", éppen Wesselényi Miklós működésének köréből van egy késői, 1631. december

---

[28] Bónis, 1971. 321.

[29] Bözödi György regesztagyűjteménye az EME jelenlegi kézirattárában (az oklevelek eredetije Marosvásárhely levéltárában).

[30] Pesty, 1878. 356. Wesselényi Miklósról és ítélőmesteri tevékenységéről lásd bővebben Bogdándi Zsolt: Wesselényi Miklós. Egy ítélőmester életútja a 16. század végi Erdélyben. In. *Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila. Kolozsvár, 2014. 236–250.

[31] MNL OL, Kolozsmonostori Konvent Országos Levéltára, Protocolla, libri regii et stylionaria. F 15. 12. kötet, 121–122. A szöveg kiadását lásd Bogdándi, 2012a. 144–145.

14-én kelt forrásunk.[32] Ekkor Rákóczi György ítélőszéke előtt megjelent Patkó János nagyobb kancelláriai és ugyanakkor ítélőszéki (!) íródeák, aki – hadadi Wesselényi Pál özvegyének, Gyulaffy Zsuzsannának a nevében – az I. Rákóczi György által kiállított és általa bemutatott oklevél átírását kérte. Az átírt szöveg szerint a fejedelem 1631. december 6-án, az özvegy kérésére arra utasította ítélőmesterét, Thoroczkai Mihályt, hogy a kezénél levő iratok és könyvek (regisztrumok?) közül (in dictis libris et exemplaribus) keresse ki a hadadi jószágra vonatkozó ítéletlevelet, és arról állítson ki bírói pecséttel megerősített átiratot. A protonotarius erre a fejedelem nevében kiállított oklevelében átírta Báthory Zsigmond erdélyi vajda 1582-ben kelt mandatumát, amelyben az arra utasította ítélőmesterét, Wesselényi Miklóst, hogy a bírói székén hozott döntés értelmében szálljon ki néhai Jakcsi Boldizsár jószágaihoz, és iktassa azokat a kincstár részére, illetve különítse el özvegyének és leányainak jutó hitbért és leánynegyedet. Ebből a forrásból egyértelműen kiderül, hogy az ítélőmesterek – a hiteleshelyek mintájára – iratmegőrző szerepet is elláttak, Wesselényi hivatali működésének iratanyagát pedig szinte fél évszázaddal halála után is hűen őrizte hivatali utódja, Thoroczkai Mihály. Ha pedig ilyen hosszú ideig sikerült egy-egy hivatalviselő iratanyagát átörökíteni, talán azt a feltételezést is megkockáztathatjuk, hogy a Wesselényi működése során keletkezett okleveles anyag, a protonotariusi „irattár" egy része átvészelte a fejedelemség korának veszedelmeit, és bekerült a 18. század elején felállított királyi táblai levéltárba, majd Budapestre az Országos Levéltárba, ahol az 1945-ös tűzvészben csaknem teljesen megsemmisült.[33]

Wesselényi Miklós ítélőmestersége tárgyunk szempontjából azért bír különös fontossággal, mert forrásaink arról is szólnak, hogy miként tudta egy ítélőmester a saját vagy nemzetsége anyagi gyarapodása érdekében felhasználni hivatalával járó befolyását. A protonotariusoknak a kúriában és azon kívül folytatott tevékenysége a középkorban is nagy lehetőségeket biztosított az anyagi gyarapodásra és – olykor visszaélések árán is – a társadalmi felemelkedésre.[34] Bizonyára nem tévedünk, ha Wesselényi Miklós ítélőmesteri beosztásának is komoly szerepet tulajdonítunk a hadadi uradalom Wesselényiek általi megszerzésében, és Miklós mester „irodájában" tevékenykedő Balsaráti Vitus Gáspár deák „forgódását" is ekképpen értelmezzük. Ezt támasztja alá az is, hogy 1582-ben Gyekén, a fejedelem nevében kelt levelével Miklós mester utasította a kisebb kancellária íródeákjait, többek között az említett Vitus Gáspárt, miután Somlyai Gergely fiskális direktor előadásából értesült, hogy kusalyi Jakcsi Boldizsár fiági örökösök nélkül elhunyt, szálljanak ki és idézzék özvegyét a kúriába a hadadi és zsibói jószágok-

---

[32] Wesselényi cs. lt. az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Igazgatóságán őrzött anyagában, 5. doboz (időrendben).

[33] Lakos János: *A Magyar Országos Levéltár története.* Bp., 2006. 277.

[34] Bónis, 1971. 383.

ra vonatkozó oklevelei bemutatására.[35] Egy újabb oklevélből arról is tudomást szerezhetünk, hogy hamarosan el is rendelték a magvaszakadt személy jószágainak lefoglalását és a kincstár részére való iktatását; ekkor az ítélőszék jegyzői, az említett Gáspár deák és dési Somogyi Boldizsár jártak el, az özvegy pedig megint ellentmondott.[36] Végül 1583-ban a fejedelem éppen Wesselényi Miklóst küldte ki, hogy az utóbb hűséges szolgálataiért unokaöccsének, Ferencnek adományozott jószágokat foglalja le a fiskus számára.

A hadadi és zsibói birtokokhoz viszonyítva Wesselényi Miklós saját részére tett birtokszerzéseiről keveset tudunk. A caput bonorumának számító gyekei udvarházhoz és részjószághoz utóbb Doboka vármegyében Marokházán[37] és Móricon[38] szerzett birtokrészeket, de arról is van tudomásunk, hogy 1583 előtt Gyulafehérváron is birtokolt Thetei Lőrinc királyi jogügyigazgatóval és Cserényi Istvánnal közösen egy hajdani kanonokházat, amelyet utóbb – a többiek részeit felvásárolva – Ferenc nevű testvérének engedett át.[39] És itt álljunk meg egy pillanatra, mert a gyulafehérvári ház birtoklásának hivataltörténeti jelentősége is van. Az eddig feldolgozott források alapján ugyanis úgy tűnik, hogy az ítélőmesteri és a kancellári tisztséggel együtt járt egy akár hivatalinak is nevezhető (többnyire örökölhető és elidegeníthető) ház Gyulafehérvár központjában, a fejedelmi palota közvetlen közelében. Ezt a házat a protonotariusok esetében olykor „domus iudiciaria"-nak, olykor a tábla házának nevezik, a kancellár esetében pedig „cancellariae domus"-nak. Az Erdélyi Fejedelemség hivatali és politikai elitjének házai természetesen a palota szomszédságában helyezkedtek el, így Wesselényi ítélőmester és az ítélőszék ülnökeinek épülete (*egregii Nicolai Vysseleny magistri protonotarii ac juratorum assessorum sedis nostrae judiciariae*)[40] is a székesegyházzal átellenben, Kovacsóczi Farkas kancellár és Boronkai László vajdai kamarás házai mellett állott. Házaik elhelyezkedése mellett az ítélőmesterek meghatározó szerepére utal az is, hogy a szászok általában őket is felsorolták azok között, akiknek ajándékokat szántak, így Wesselényi Miklós neve is feltűnik egy 1571. évi országgyűlésen a fejedelem, Báthory Kristóf, a kancellár, Bánffy György és Pál, valamint Gyulai Mihály mellett, és ugyanígy felsorolják az

---

35 MNL OL, Wesselényi cs lt, P 702 (3. doboz), 1. tétel.

36 Lásd a 32. jegyzetnél idézett forrást.

37 *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599.* Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke. Kolozsvár, 2006. 212. sz. (továbbiakban ErdKápJkv).

38 *Az erdélyi fejedelmek Királyi Könyvei I. Báthory Zsigmond Királyi Könyvei (1582–1602).* Erdélyi Történelmi Adatok VII. 3. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. Kolozsvár, 2005. 119. sz.

39 ErdKápJkv 355. sz.

40 MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F3 Centuriae, D, nr. 9.

ajándokozottak között akkor is, amikor az udvar a következő év elején Szebenben tartózkodott.[41]

A Wesselényivel egy időben hivatalba lépő Szigethy mezővárosi származása ellenére részint szaktudása, részint ügyesen kamatoztatott kapcsolatai révén gyorsan emelkedett a hivatali ranglétrán, és Báthory István uralomra jutása előtt az egyik legbefolyásosabb politikusnak számított.[42] Reményteljes karrierjét, amely talán a kulcsfontosságú kancellári posztra emelte volna, Bekes kudarca törte ketté. Helyére Sulyok Imre került, akinek életpályájáról Jakó Klára már részletesen értekezett.[43] Itt elég csupán annyit megjegyezni, hogy az ítélőmesteri napi teendők mellett politikai-diplomáciai teendőket is teljesített és vélhetően így szerzett gyakorlatának és képzettségének köszönhette kancellári kinevezését.

A 16. század többi ítélőmesteréről, Dobszai Istvánról, Radványi Mártonról[44] és Borsoló Jánosról vannak ugyan szorványos adataink, de azon felül, hogy mindhárman a vármegyei köznemesség soraiból kerültek ki csupán annyit állapíthatunk meg, hogy a protonotariusi hivatal, melyet hosszú ideig viseltek, jelentette karrierjük csúcsát, ennél jelentősebb szerepük az országos politikában valószínűleg nem volt. Dobszairól tudjuk, hogy János Zsigmond udvari familiárisaként indult,[45] protonotariusként pedig esetenként olyan bizalmas feladatot is teljesített, amely e hivatal viselőinek tekintélyét és az ügymenetet is egyaránt jól szemlélteti. A szóban forgó oklevél Báthory Kristóf vajda nevében, de Dobszai ítélőmester előtt (*Coram me magistro Stephano Dobzay de Kerezthwr protonotario eiusdem illustrissimi principis Transsilvaniae*) kelt Kolozsvár városában, 1578. május 4-én.[46] A szöveg szerint Bocskai Erzsébet fejedelemasszony fiának, Zsigmondnak valamint leányainak, Krisztinának és Erzsébetnek nevében Dobszai István előtt letette Enyed és tartozékai 12 000 forintot kitevő inskripciós összegét, pontosan annyit, amennyiért e jószágot még Báthory István kötötte le a szászoknak. A megjelent szász előkelők az egész Universitas nevében az ítélőmester előtt kézhez vették a pénzt, nyugtatták erről a fejedelemasszonyt és gyermekeit és a birtokot pedig átengedték.

---

41 EOE II. 413, 419.

42 Róla bővebben lásd Horn Ildikó: *Hit és hatalom. Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története.* Bp., 2009. 218–221.

43 Jakó Klára: *Lekcsei Sulyok Imre kancellárról.* In. Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2003. 191–207.

44 Radványi irodájában vezetett formuláskönyvről lásd Bogdándi, 2012a. 138–141.

45 MNL OL, A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F3 Centuriae, A, nr. 65.

46 Uo. B, nr. 65.

Az előbbiekhez képest valamivel többet tudunk Kolozsvári Mártonról, aki a 16. század legvégén került az ítélőmesteri székbe. Márton deák karrierje Kolozs vármegyei jegyzőként indult, így került 1575-ben a konventhez, ahol hivatalát valószínűleg haláláig viselte.[47] Kolozsváron 1577-ben, mint köztiszteletnek örvendő, vagyonos polgár már a város centumvirei között szerepelt. 1593-ban a fejedelmi tábla ülnökének tették meg, ahova – országgyűlési határozat értelmében – csak olyanokat választottak, „az kik tudósok deáki tudományban és az törvínben".[48] Márton deák számára azonban ez még nem jelentette hivatalnoki karrierjének csúcsát, 1597-től már ítélőmesterként jelenik meg a forrásokban. Időnként az ország pénzügyeinek igazgatásában is szerepet vállalt, 1594–1599 között többször is adószámvevőként találkozunk nevével. Felkészültségére, a politikában való jártasságára vonatkozóan annyit tudunk, hogy nagy valószínűséggel vele azonosítható az a Márton deák, akit Báthory Zsigmond többször menesztett követként Konstantinápolyba vagy Prágába.[49]

E vázlatos áttekintés alapján talán immár egyértelmű, hogy az erdélyi ítélőmestereket, legalább a 16. század második felében az ún. elit társadalmi kategóriájába sorolhatjuk. Természetesen mindegyik protonotarius képességei, az adott körülmények és talán igényei határozták meg azt leginkább, hogy a társadalmi ranglétrán milyen magasra tudott bármelyikük emelkedni.

ON THE SOCIAL STATUS OF TRANSYLVANIAN PROTONOTARIES

Based on archival material preserved in the archives of loca credibilia of Transylvania and in certain family archives, this paper aims to present the career of the most remarkable protonotaries of the Principality in the second half of the 16th century. It is a well-known fact that after the Turks had captured the town of Buda nearly all political and judicial power concentrated in the hands of the mighty bishop of Várad, György Fráter. One of his judicial courts resided mainly in Várad and it was organized for the nobility of Partium. In the former Transylvanian Voevodate after 1541 the courts of the vicelocumtenentes (László Mikola and János Kemény) and the court of Queen Izabella functioned as courts of law. In all these central courts, and after the judicial reorganization of Transylvania (1556) also in the court of the princes, the protonotaries played the

47 Bogdándi, 2012b. 74–76.

48 1578 áprilisában hozott határozat: EOE III. 133.

49 EOE IV. 10., 14–15.

most important role in legal proceedings. Magister Matheus appears in written sources between 1543–1550 as prothonotarius Transylvanensis or as the protonotary of György Fráter and sometimes as the Queen's protonotary. He originated from Torontál county and as a protonotarius he succeeded in gaining a good reputation and acquired numerous possessions in Transylvania. The best example of a successful career is the protonotariate of Miklós Wesselényi who held the office between 1567–1584. Miklós, whose family originated from Nógrád county, arrived to Transylvania around 1550. Taking advantage of his judicial authority, he established the positions of his family in Transylvania very quickly by facilitating the acquirement of the possession of Hadad.

SZABADI ISTVÁN

ADALÉKOK ECSEDI BÁTHORY ISTVÁN (1555–1605) MECENATÚRÁJÁHOZ*

A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őriznek egy kolligátumot („Veszprémi históriás kolligátuma", jelzete: H 820), amelyben Ecsedi Báthory István halálára írt versek maradtak reánk, a kiadványnak ez az egyetlen reánk maradt példánya.[1] A nyomtatásba megjelent latin nyelvű költemények szerzői debreceni togatus diákok, akik 1596–1603 között subscribáltak a Kollégium anyakönyvében, Wittenberg és Heidelberg neveltjei lettek,[2] később pedig az erdélyi és partiumi lelkésztársadalom elitjéhez tartoztak. A kötet címében Báthory, mint „artium-honestarum Moecenas liberalissimus" jelenik meg, ennek megfelelően kilenc szerző a kilenc múzsa nevében („Lacrymae Musarum") búcsúzik patrónusától.

A kötet szerkesztője Somosujfalvi[Érsek] Péter,akiről tudjuk, hogy 1601. október 4-én iratkozott be a heidelbergi egyetemre, 1603 májusában még ott volt, hazatérve 1604 őszétől két évig a Kollégium rektora Debrecenben. Az említett kilenc költemény előtt szereplő „Threnos" című elégiának is ő szerzője.

A versírók között találjuk Zólyomi Sámuelt, aki Báthory István fűzéri várának papja volt 1604–1605-ben. Ő Báthory temetésére epitáfiumot is írt, ez csupán kéziratban maradt reánk az említett (Veszprémi-féle) históriás kolligátumban.[3]

A kötet elején versben szólal meg Szilvásújfalvi Anderkó Imre debreceni lelkész és kollégiumi tanár, aki a sokszor emlegetett Hodászi Pap Lukács riválisa volt már az ecsedi lelkészi állás megszerzésében. Kettejük kapcsolata közismert (1609-től Hodászi Lukács superintendens legjelentősebb ellenfele), 1610-ben váradi lelkészi állásától megfosztották, majd a huszti és váradi börtönökbe került, 1614-ben száműzte Bethlen Gábor fejedelem, további sorsa ismeretlen. Költe-

* A tanulmány a „Fejedelmi udvar és társadalom a 16–18. századi Erdélyben" című kutatóegyetemi belső kutatócsoport támogatásával készült.

1 Somosújfalvi Péter: *Threnos de obitu illustris ac magnifici... Stephani de Bathor... + Lacrymae musarum.* Debrecen, 1605. RMNy 932.

2 Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. In. *Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve*. Bp., 1980. 243–347.

3 Szentmártoni Szabó Géza:„Márvánkőben metszett írás kopik, vészhet" (Nevezetes verssorok Ecsedi Báthory István nyírbátori tumbáján).= *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2011. 2. sz. 235.

ményében a Báthoryt sirató Hungaria jelenik meg, Szilvásújfalvi emellett epitáfiumot is ír a halott sírjára.

Nevezetes a Melpomenét megszólaltató Keserűi Dajka János, aki 1600. január 24-én subscribált Debrecenben, tanult Wittenbergben (1607), Marburgban (1608) Heidelbergben (1609–1610), hazatérve váradi lelkész, majd 1615-től Bethlen Gábor udvari papja, 1618–1633 között erdélyi püspök.

Klió, a történetírás múzsája, Környei István, azaz az egyik szerző szavaival úgy emlékezik ecsedi Báthory Istvánra, mint aki a pannonusok városaiban szabad folyást engedett a tudományoknak (*hujus nam studio leves Rivos Poeoniis fecitin urbibus*), a Muzsákat itt megtelepítette (*pressa, patriis, siti Musis haus taferant grata magis domum*), most viszont már nem gondoskodik róluk Maecenasként Báthory (*Non te jam Bathoreii Moecenatis aletcurasolertie*), akit az olümposz polgárai között elkészített hely fogad halála után (*Cives inter olympicae Sedis conspicies et Bathoreum*). Körneyi 1600-ban subscribált Debrecenben, 1609. januárjától Wittenbergben, júniusától Heidelbergben tanult, itt hunyt el 1610-ben.

A szerzők közül heidelbergi diák volt még Tasnádi Kincses Imre, Redmetzi T. János, Pankotai P. Mihály, Borzási C. [Heltai szerint Csopa] Péter és Kárászteleki [Szilágyi Pintes] Mihály. Utóbbi Debrecenben contrascriba, szenior, később Wittenbergben és Heidelbergben tanul, hazatérte után Debrecenben rektor (1612), későbbi szatmári, nagybányai, végül ecsedi lelkész. Vásárhelyi Sart[orius] Sámuelről és Mackai [Makkai] Mátyásról nincsen adatom.

Péter Katalin írja Báthory Istvánról, hogy az 1600-as évek elején Erdély szellemi műveltségének hordozói, azoknak legfelső rétege az ő környezetéből került a fejedelemségbe. Az utolsó magyarországi európai színvonalú református főúri udvarként aposztrofálja a korabeli ecsedi várat, leírásában Báthory, mint külsőségekben egyszerű, de a szellemieket nézve fényűző környezetet kialakító birtokos jelenik meg[4]. Szepsi Lackó Máté írja: „Jakab János [Barbiano Belgiojoso] Ecsedbe készül kikémlelni micsoda állapotban legyen Báthori István? kelljen e tőle félni vagy ne? Mert ott feküszik vala a pásztor a bokorban, a kitől a vadak rettegnek vala. Az úr eszében vévé a dolgot, fő ember szolgáit (kik sokan valának) mindenfelől béhivata Ecsedbe, drabantit megszaporítá és Jakab Jánosnak izeni, hogy örömest elvárja, ha oda akar menni hozzája. Elmene Ecsedbe és elálmélkodik a számtalan udvar- népen és fő-fő népeken. A fő nemes népek székben ülvén, néhol a gyalogok között kezeket fogja vala és kérdezi vala, ha ez e az úr ? Végre bé menvén a várba az úrhoz, köszönti; az úr nem kelé fel előtte, veszteg üle. Ebédre meg marasztal és meg vendégeli. Az ebéd után pedig kér vala az úrtól kölcsön a császár számára (a nervust akarván kicsalni); de eludálá az úr a practikát, mondván; Látja kegyelmed, én nékem sok udvar népem va-

[4] Péter Katalin: A fejedelemség virágkora. Tanulás, műveltség. In. *Erdély története I–III*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. 773.

gyon, ennek minden hóra meg kell fizetnem. Jakab János ki jővén Ecsedböl, azt monda: Nem nagyságos úr az ember, hanem nagy herceg".[5]

Mecénásként sosem volt független politikai, tudományos vagy szépírói, sőt egyházszervezői tevékenységétől. Utóbbi kapcsán érdemes kitérni arra az egyháztörténeti kuriózumként emlegetett eseményre, miszerint a Zemplén vármegyei evangélikusok és reformátusok unióra léptek volna 1597 táján, s ebben döntő szerepet játszott az ecsedi főúr.[6] Az állítás ma is fel-felbukkan, jóllehet azt Zoványi Jenő már 1934-ben megcáfolta,[7] sőt kizárta azt is, hogy bármilyen unió létrejött volna. Ugyanis az arra utaló egyetlen forrás, a zempléni református egyházmegye jegyzőkönyvének 1662. augusztus 30-án, a Sátoraljaújhelyben tartott részzsinaton kelt bejegyzése igazából arról tanúskodik, hogy a zempléni szlávajkú lutheránusok a zempléni református egyházmegye igazgatása alá voltak rendelve.[8]

Báthory az irodalmi elit tagjai közül személyes kapcsolatban volt Balassi Bálinttal,[9] fiatalabb kortársai közül pedig a tizenötéves háború korának sztoikus beállítottságú irodalomkedvelő főnemeseivel. Egy ideig Rimay János is az ő szolgálatában állt, titkára volt, ennek köszönhetően ismeretségi köre 1590 körül már kiterjedt az ország legtöbb művelt emberére: elsősorban Balassi barátaira s Lipsius híveire. Rimaynak Balassi mellett másik példaképe Justus Lipsius volt, akinek a tanításaival 20 éves kora körül ismerkedett meg, s akivel levelezett, munkásságára pedig nagy hatással voltak Báthory meditációi. Éppúgy Báthorynak ajánlotta Szenci Molnár Albert Dictionarium Latino-ungaricum-át (Nürnberg, 1604),[10] mint a ritkábban emlegetett, fiatalon elhunyt Fegyverneki Izsák Enchiridion locorum communium című dogmatikai munkáját (Basel, 1586), amely ti-

---

5 *Szepsi Laczkó Máté krónikája 1521–1624*. In. *Erdélyi történelmi adatok. III.* Szerk. Mikó Imre. Kolozsvár, 1858. 51. (továbbiakban Szepsi, 1858.)

6 Dienes Dénes: Az imádkozó nagyságos úr = *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve* 15. Sátoraljaújhely, 2005. 188. (továbbiakban Dienes, 2005.)

7 Zoványi Jenő: Protestánsok állítólagos uniója Zemplénben 1597-ben. = *Protestáns Szemle,* 1934. 4. sz. 226–228. (továbbiakban Zoványi, 1934.)

8 „Dioecesisünkben levő Lutheránus Attjafiak mivel nem exignorantia, sem per negligentiam tartották eddigh velünk az Uniot, hanem ennek előtte való seculumban, circiter Anno 1597-ben, boldogh emlékezetű Bathori István Urunknak az Ecclesián érettek való sollicitatioját s magoknak is károknak nézésén indulatjokat megh tekintvén vötte be Uniojában, ez specificalt Attjafiakat mostanis miis Unionkbol semmiképpen nem akarjuk ki boczatani, nem lévén semmi igaz oka miért kellenék ki boczatanunk, magoknakis nem lévén kedvek hozzá, minek okáért ez utánis azon Uniot vélek edgyütt megh akarjuk tartani". Zoványi, 1934. 226.

9 „A Balassival egyidős, nagy hatalmú nyíri, azaz Ecsedi Báthory István a helvét irányú reformáció támogatójaként írta nevezetes meditációit. Nemcsak Balassi elveszett verse volt meg nála, hanem a Beteg lelkeknek való füves kertecske krakkói, első kiadása is, amelynek újra előkerült, unikum példánya az övé volt, s hemzseg az általa írt marginálétól". Szentmártoni Szabó Géza: *Balassi Bálint conversio-ja.* In. Conversio. Szerk. Déri Balázs et alii., Budapest, 2013. 393–410.

10 Az ajánlás és az előszó kiadva: *Régi Magyar Költők Tára* XVII/6. 458–465.

zennégy kiadást ért meg és szerte Európában használták.[11] Fegyverneki az ajánlásban hosszan beszél patrónusáról, s megemlíti, hogy vele együtt Köcski Lukács peregrinációját is Báthory támogatta.[12]

Báthory nevezetes, teljes terjedelmében csak néhány évvel ezelőtt publikált testamentomában[13] szinte teljes képet kapunk udvarnépéről. A Báthory által Ecsedre hozott református papok között javarészt Wittenberget is megjárt tudós lelkészeket találunk, az ő révükön, Báthory szándékának megfelelően a 16–17. század fordulóján Ecsed egyenesen a tiszántúli református egyházigazgatás központjává vált. Megjegyzem, Báthory maga is képzett teológus volt, ismerjük például azt bázeli kiadású, 1546-ban megjelent Bibliát, melynek egyik possessoraként bőséges marginális jegyzetanyaggal látta el a Szentírást. Ennek során egyházatyák, hittudósok és fordítók mellett olyan klasszikus szerzők ismeretéről tesz tanúbizonyságot, mint Euripidész, Plautus vagy Seneca.[14]

Végrendeletében is megemlékezik Czeglédi Ferencről, aki 1597-ben hunyt el, s értékes könyvtárát az ecsedi ekklézsiára hagyta. Czeglédi 1553-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, az ottani magyar coetusnak, bursának seniora volt, később a krakkói egyetem hallgatója, itthon sárospataki rektor, majd Báthory olaszliszkai, varannói, királyhelmeci birtokán lelkész, innen került 1594 táján Nagyecsedre. „Az szegény Ceglédi Ferenc uram, prédikátorom hagyott vala az ecsedi ekklézsiának könyveket sokat" – írja Báthory – majd folytatja: „... Én is vöttem vala az helmeci prédikátor Gyarmati Miklós könyveit meg, azonképpen az szegény megholt János pap könyveiből is vöttem vala meg". Az említett János pap Vadász Veronika, a végrendelet publikálója szerint nem más, mint Szegedi Király János, egykori wittenbergi peregrinus, majd Czeglédi Ferenc utóda Ecseden, ő 1599-ben halhatott meg. Báthory a könyvekről írja: „Ezeket én is az ecsedi ekklézsiának hagyom, engedje az teljes szentháromság egy bizony Isten, hogy az én halálom után is ezen keresztyén vallás maradjon meg Ecsedben".[15] Emlékezzünk meg egy harmadik ceglédiről is, Czeglédi Jánosról, aki Cegléden született az 1570-es években, tanult Wittenbergben (1589), Heidelbergben (1590), Padovában (1597 és 1600) majd a nagyváradi kollégium rektora. 1603-tól Ecseden telepszik le patrónusa udvarában, mint annak udvari papja és orvosa, illetve Báthory Gábor nevelője. Miután Hodászi Lukácsot superintendensnek választják (1604),

---

[11] Szabó András: A magyar késő humanizmus történetéhez (Matthaeus Dresser és magyar barátai). In. *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint. Szeged, 1990. 221.

[12] Szabó András: Melanchtontól Lipsiusig (Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–598.) = *Irodalomtörténeti közlemények,*1986. 5. sz. 492.

[13] *Ecsedi Báthory István végrendelete 1603*. Bevezetéssel közreadja Vadász Veronika, Szeged, 2002. (Fiatal Filológusok Füzetei Korai Újkor, 1.) (továbbiakban Vadász, 2002.)

[14] Vadász Veronika: Ecsedi Báthory István bibliájáról. = *Magyar Könyvszemle,* 2003. 2. sz. 211–217.

[15] Vadász, 2002. 93–94.

ecsedi első pap lett, s maradt csaknem haláláig, amely 1639-ben következett be.[16] Báthory István végrendelete 1603 februárjában kelt, ugyanazon év márciusában hunyt el egy másik János pap, Monai János ecsedi lelkész, szintén egykori wittenbergi peregrinus. Monai 1600-tól haláláig immár az egész Tiszántúli református püspöke, hivatali ideje alatt háromszor tartottak zsinatot, előbb Tasnádon, majd (Nyír)Bátorban, végül (Ér)Dengelegen. Monait Hodászi Pap Lukács váltotta mind az ecsedi lelkészi, mind a tiszántúli püspöki tisztségben. Természetesen ő is, 1580–85 között, Wittenbergben és Heidelbergben tanult, 1585-től Báthori István udvari papja Ecseden, 1596-ban debreceni lelkész és esperes lett. 1604-ben visszatért Ecsedre és ugyanebben az évben püspöknek választották a tiszántúli egyházkerületben. Báthory halála után, 1607-től újra debreceni lelkész.

Mecénási tevékenységéhez tartozik iskola-alapító tevékenysége is. A Zemplén vármegyében lévő birtokán, Szepsi mezővárosban olyan scholát hozott létre, amelynek diákjai közül hamarosan számos külföldi egyetem (Heidelberg, Marburg, Wittenberg, stb.) magyar peregrinusai kerülnek ki, köztük sok kitűnő író és lelkész, mint például Szepsi Korocz György, Bocskai irnoka, történetíró, Szepsi Macer János, Szepsi Lányi Mihály, Szepsi Laczkó Máté, Szepsi Csombor Márton és sokan mások.[17] Az említett Hodászi Pap Lukács így ír róla: „Igaz hütű keresztyén úr vala, az hitnek ágai és czikkei felől, az szent írás szerint, igaz értelme és vallása vala. Azt szerette és oltalmazta, úgy annyira, hogy sem jószágának pusztulásával, sem penig az sok árulóknak, német császár előtt való vádoltatásokkal halála óráiglan, annak igazán való vallása és oltalmazása mellől el nem álla. Az Isten tisztességének is valóban szeretője vala, melyet megbiztosított ezekkel, mert minden esztendőben tanuló ifjakat nagy költséggel bocsátott Németországba: mindenütt jószágában keresztyén prédikátorokat tartott".[18]

Hodászi Pap Lukács szavai mellett végrendelete is tanúskodik a fentiekről. „Az öreg könyveket metéllyék ki és osszák iskolákba való gyermekeknek, könyvet bele kötni jó leszen. Ezeket eladván és készpénzzé tevén, az aranyak felett, igen igen megnyomorodott magyar raboknak osszák, nem valami fő raboknak, akik megérdemlik, kiket tatár avagy török rablott el. Felett pedig tanoló deákoknak osszák, olyaknak pedig, kiket megeskessenek, hogy az mi hitönkön való prédikátorok lesznek, az mely hitet az több igaz tanítókkal Kálvinus és Béza hirdetett, mely az apostoli vallással egyez, egyéb hiten valóknak egy pénzt se adjanak".[19]

---

[16] Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter: Ceglédi S. János receptlevelei a XVII. század elejéről. = *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica* 1967. 236–242.

[17] Kovács Béla: *A szepsi ev. ref. egyház története.* Sárospatak, 1896. 81.

[18] Hodászi Lukács: *[Halotti beszéd Báthory István felett]*. Debrecen, 1605. RMNy 930. Kiss Sándor: Egy egyetlen példányban fennmaradt debreceni nyomtatvány. Hodászi Lukács halotti beszéde 1605. In. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* Debrecen, 1957. 105–110. Dienes, 2005. 188.

[19] Vadász, 2002. 36.

Báthory igyekezett gondoskodni arról is, hogy birtokain holta után se legyen más felekezetű lelkész, mint kálvinista, erről így ír: „Kívánságom pedig ez az atyafiaktól főképpen, ez mellett egyéb féle kívánságim és hagyomásim is vadnak, kiknek beteljesítésére kötelezem hittel őket. Hogy egyik atyámfia is meg ne háborítsák az én jószágombéli községeket…, kik ez egész országban akármi vármegyékben legyenek, falukban, városokban… hitekben, vallásokban, confessiójokban, azaz az igaz keresztyén vallásban, tudományban. Tudniillik az mely igaz tudományt és vallást az szentírásból Kálvinus János, Teodórus Béza, Jeronímus Zanchus és egyéb sok jámborok ez az valláson valók hirdettenek, hirdetnek most is. …Az én jószágomban való prédikátorokat sehol, semmi szín alatt atyámfiai ne háborgassák, ne háborgattassák, háborgatni se hagyják, se engedjék, mindenekelőtt megoltalmazzák, jövedelmeket el ne vegyék, meg se kisebbítsék. Pápista papokat, jezsuitákat, barátokat és semmi efféle pápista hiten való papokat, barátokat, szerzeteket az én jószágomban, ki reájok marad, be ne hozzanak. Azonképpen lutheránus papokat se hozzanak be, kik az Krisztus testét mindenött lenni és az úrvacsorájában is jelen lenni, szájjal enni, vérét innia torkával mondják, soha jószágomba be nem hozák, be se hozzák, be sem bocsátják, semmi úton és szín alatt”.[20] Haláláról és jelentőségéről Szepsi Laczkó Máté idézett művében ezt olvashatjuk: „1605 25 julii kilencz és tíz óra között estve a tekintetes és nemzetes Nyir-Báthory István Ecsedben meghala. Ötszáz esztendőnél több ideig durált ez a familia. Ez Báthory Istvánt az Isten sokféle ajándékival látogatta volt. Az igaz religionak articulusit fundamentum szerint jól tudta, bibliothecaban igen gyönyörködött, költségével esztendőnként a religo propagálására és alkalmazására sokat promovealt. Hatalmat, becsületet és nervust is a mellé Isten elegendőt adott. Országot, nemzetséget, mindenek fölött pedig az ecclesiát és igaz keresztténységet igen szerette, és egy szóval: fuita cerrimus fidei et libertas patriae defensor. Kiért sokan hazánknak gonosz akarói noha csak veszteg ült a keresztesi harcz után várában, igen tartottanak tőle, és sem hazánk ellen, sem az ecclesia ellen sokáig derekason az ő virusokat nem merték ki fakasztani; mikor pedig Jakab János által kiönték is, az ő hasznos tanácsából orvosoltaték meg a felséges Bocskai István fejedelmünk által”.[21]

[20] Vadász, 2002. 79–80.

[21] Szepsi, 1858. 64–65.

ADDITIONAL INFORMATION ON THE PATRONAGE OF ISTVÁN BÁTHORY (1555–1605)

This paper focuses on the patronage of István Báthory (1555–1605) and predominantly on how he helped to raise the Calvinist ecclesiastical elite. The act of patronage is demonstrated first through the poems written in Latin by the students of the Calvinist College of Debrecen on the death of Báthory which remained to posterity in one copy, and also through the careers of the poets who wrote them. These poets began their studies in Debrecen between 1596 and 1603, then continued their studies in Wittenberg and Heidelberg and later on belonged to the elite of the ecclesiastical society of Transylvania and Partium. Among these poets we find for example Samuel Zólyomi, who served as the clergyman of István Báthory between 1604 and 1605 in the castle of Füzér, Imre Anderkó Szilvásújfalvi, János Dajka Keserűi, who was the chaplain of Gábor Bethlen's court and also the bishop of Transylvania between 1618 and 1633, and finally Mihály Kárászteleki, who later became the clergyman of Ecsed. Many of the ministers brought to Ecsed by Báthory were learned clergymen who studied even in Wittenberg. Due to these clergymen and according to the will of Báthory, at the turn of the 16th and 17th centuries Ecsed became the centre of Calvinist Church administration of the Transtisza region. (János Monai and Lukács Pap Hodászi were both clergymen of Ecsed before they became bishops) The act of establishing schools was also an example of Báthory's patronage. On his estate in Zemplén county and more precisely in the country town of Szepes he founded a school from where many students went abroad to study at university (in Heidelberg, Marburg, Wittenberg, etc.). Many of these students became outstanding authors and clergymen, such as György Koroncz Szepsi who was Bocskai's clerk and also a historian, János Macer Szepsi, Mihály Lány Szepsi, Máté Laczkó Szepsi, Márton Csombor Szepsi and many others. KatalinPéter claims that at the beginning of the 17th century the members of Transylvania's cultural life, especially the elite of these intellectuals, arrived to the principality as the protégé of Báthory's. In many respects Báthory's act of patronizing the Calvinist Church can be seen as an antitype of Gábor Bethlen's ecclesiastical policy.

OBORNI TERÉZ

ADALÉKOK BETHLEN ISTVÁN POLITIKAI, KORMÁNYZATI ÉS UDVARI SZEREPÉHEZ BETHLEN GÁBOR URALKODÁSÁNAK IDEJÉN[1]

Bethlen István történelmi szerepét a Bethlen Gábor halálát követő zavaros időkből, majd az azt követő évtizedből meglehetősen jól ismerjük. Az 1629 előtti másfél évtizedben gyakorolt befolyása, politikai szerepe, tevékenysége, azaz életútjának korábbi szakasza azonban kevésbé ismert, holott ezek az évek már csak Bethlen István időközben megszerzett helytartói és kormányzói rangjára gondolva sem lehettek jelentéktelenek, sem az ő személyes életútja, sem a fejedelemség igazgatástörténete szempontjából. Ezek az évek alapozták meg azt a lehetőséget számára, hogy Brandenburgi Katalin mellett kormányzó, majd egy rövid időre Erdély fejedelme is lehessen. Bethlen István politikai befolyásának és kormányzati megbízatásainak gyarapodásával külön udvartartás kezdett kiformálódni körülötte. Érdemes tehát megkezdeni a kutatómunkát udvartartásának személyi összetételére, funkcionalitására vonatkozóan is, bár e téren jelen írásban csak néhány adattal tudok szolgálni. Az alábbiakban az egyelőre nem teljességgel feltárt forrásanyagból igyekszem a címben jelzett témát körüljárni, és mintegy első kísérletet tenni a fejedelem öccse udvari, politikai és kormányzati szerepének jobb megismeréséhez a jelzett időszakban.

*

Bethlen Gábor udvari történetírója, Bojti Veres Gáspár, amikor említést tett a fejedelem testvéröccséről, a páratlan jámborság és szerénység mintaképeként állította elénk, akinek jellemét az engedékenység és a higgadt egyszerűség, a nyugalom és csendesség határozta meg.[2] Bethlen István valójában csak akkor lépett az erdélyi politika színterére, amikor bátyja fejedelem lett, és lassan, de egyre erőteljesebben bevonta őt a közéletbe. Ahogy teltek az évek, úgy egyre inkább István lett a fejedelem belső bizalmasa, aki igen szerteágazó megbízatásokat teljesített. Mint ahogyan az alábbiakban részletesen bemutatandó apró mozaikokból

[1] Készült az OTKA K 108744 számú kutatási program keretében.

[2] Bojti Veres Gáspár: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In. *Bethlen Gábor emlékezete.* Szerk.: Makkai László. Bp., 1980. 25–26.

kiderül, a fejedelem feltehetően egyeztetett vele bizonyos kül- és belpolitikai ügyekben, és megbízhatósága révén egyre komolyabb befolyásra is szert tudott tenni. Rajta keresztül megbízatást, rangot, megbecsülést lehetett elérni a fejedelem személye előtt és a fejedelmi udvarban, ezért tanácsos volt szolgálatába állni, vagy egy-egy ügyhöz támogatását elnyerni.

Acsády Ignác vélekedése szerint Bethlen István jelentős helyet foglalt el a fejedelmi udvarban, de nem volt kezdeményező típusú ember, inkább azoknak a feladatoknak végrehajtásában jeleskedett, amelyeket a fejedelem rábízott.[3] A később megjelent Bethlen Gábor életéről készült monográfiák meglehetős hallgatásba burkolóztak a fejedelem öccsének szerepét illetően. A néhány mondatos, főként a családi eseményeket megörökítő említésekből leginkább a fejedelem személyisége mögött megbúvó, kissé halovány alak képe rajzolódik ki, akiről valójában nem is tudjuk, hogy ténylegesen milyen szerepet töltött be, hogyan szolgálta az országot.

Bethlen István már Bethlen Gábor uralkodásának kezdetén fontos és megtisztelő megbízatásokat kapott, amikor 1613 őszén Hunyad vármegye, majd 1614 tavaszán Máramaros vármegye főispáni széket foglalhatta el, utóbbit örökös főispáni címmel.[4] Ezek a kinevezések egyébként beleillettek Bethlen hatalma megteremtésének kezdetén alkalmazott személyi politikájába, amely szerint a rangos pozíciókba, köztük a vármegyei ispáni tisztségekbe, rokonait, régi hű embereit helyezte el, belőlük alakítva ki belső bizalmasai körét.[5] 1614-től Bethlen István a fejedelem udvari lovas testőreinek hadnagyaként szolgált a fejedelmi udvarban.[6] Trócsányi Zsolt Borsos Tamás egy levelére hivatkozva 1618-ban, mint az udvari hadak főkapitányát tűntette föl.[7]

---

3 Acsády Ignác: Bethlen Gábor udvara. In. Gindely Antal–Acsády Ignác: *Bethlen Gábor 1580-1629.* Bp., 1890. 241–242. (Magyar Történelmi Életrajzok)

4 Horn Ildikó: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. = *Századok,* 2011. 4. sz. 997–1027. az idézett rész: 1008.

5 Horn Ildikó: „Én creaturáim vagytok édes híveim" Az erdélyi elit változása Bethlen Gábor korában. In. *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai.* (továbbiakban Bethlen Erdélye) Szerk: Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária et al. Kolozsvár, 2014. 189–201.

6 „equitum nostrorum praetorianorum ductor" Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Erdélyi fejedelmi kancellária, F1 Libri regii (továbbiakban F1 Libri regii) 10. köt. 187–188. (A jelzetek itt és a továbbiakban is az Erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) – Erdélyi Királyi Könyvek DVD. Szerk.: Gyulai Éva. Miskolc–Bp., 2005. felhasználása alapján megadottak.)

7 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata* 1540–1690. (továbbiakban Trócsányi, 1980.) Budapest, 1980. 339. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság és hivataltörténet 6.) Jeney-Tóth Annamária: Udvari elit Bethlen Gábor udvarában. A kolozsvári számadások tükrében. In. *Bethlen Erdélye* 202–213. Idézett rész: 211.

Az természetes, hogy István úr tagja volt a fejedelmi tanácsnak, tanácsurasá-gának kezdetét azonban egyelőre nem tudjuk meghatározni.[8] A Bethlen Gábor-kori fejedelmi tanács összetételével, annak változásaival Horn Ildikó és legutóbbi tanulmányában Harai Dénes foglalkozott.[9] Horn Ildikó elemző tanulmányaiból úgy látom, hogy tanácsosi gárdája összeállításánál a fejedelem nem mutatott semmilyen elfogultságot öccse iránt, hiszen trónra kerülése után öccsét nem tette azonnal tanácsossá – bár igen rangos főispáni tisztségeket kapott –, sőt éppen ellenkezőleg, mintha évekig bizonyítania kellett volna rátermettségét, alkalmasságát a magasabb pozíciók elnyerésére. Harai megállapította, hogy a tanácsosok közül mindössze nyolc főt címeztek – igaz, rendszertelenül használva a titulust – belső tanácsosnak *(intimus consiliarius)*: Alaghy Menyhértet, Bethlen Istvánt, Kovacsóczy Istvánt, Péchi Simont, Rákóczy Györgyöt, Rákóczy Pált, Thurzó Imrét és Thurzó Szaniszlót. Mindezek alapján úgy vélte, hogy Bethlen Gábor mellett létezett egyfajta belső vagy titkos tanácsosi kör, amelynek nyilvánvalóan tagja volt testvéröccse. Ehhez hozzáteszem, némiképpen megelőlegezve végkövetkeztetésemet: szerteágazó és olykor komoly megbízatásait tekintve talán az egyik legbizalmasabb tanácsosa lehetett.[10] Ezt az is alátámasztja, hogy – miként szintén Harai idézi – Bethlen Istvánt *supremus consiliarius*nak is nevezték. Ez a tény 1620-tól mindenképpen adatolható. Egyelőre nem látunk tisztán abban a kérdésben, hogy valóban létezett-e ilyen, szervezetten működő belső tanácsosi testület, informálisan azonban biztosan lehetett egy bizalmasabb kör a fejedelem körül, amelynek tagjait *intimus consiliarius*nak nevezték. Arra, hogy az egyes belső tanácsosok konkrétan milyen szerepet, funkciókat, megbízatásokat láttak el, milyen feladatokat teljesítettek, egyénenkénti vizsgálat mutathatna rá.

Bethlen István szerepét, tevékenységét kutatva, a rendelkezésre álló néhány adatból első megközelítésben, kissé elnagyoltan, de mégis fölrajzolható Bethlen István politikai és kormányzati szerepe. E vonatkozásban nehézséget okoz, hogy a tárgyhoz elsőrendűen fontos testvérek közötti levelezésből nagyon kevés került eddig napvilágra. Ugyan Harai Dénes fentebb említett tanulmányában közel háromszáz fejedelmi utasításként értelmezhető levelet vizsgált át, azonban terjedelmi korlátok miatt ezek mélyebb bemutatására és elemzésére nem keríthetett sort.

Bethlen István bátyja fejedelemsége alatti politikai-igazgatási tevékenységére nézve az 1610-es évekből egyelőre nem sok forrással rendelkezem, de a meglévő források mégis megengednek bizonyos következtetéseket. A szórványos adatokból úgy tűnik, hogy a fejedelem már ekkoriban valódi bizalmasaként tekintett testvérére. Bethlen István testvérbátyja trónra lépését követően a már említettek

---

8 Trócsányi, 1980. 40.

9 Harai Dénes: Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király tanácsa és tanácsosai. In. *Bethlen Erdélye* 310–318. (továbbiakban Harai, 2014.)

10 Harai, 2014. 312–313.

mellett, hamarosan igen rangos diplomáciai-reprezentációs feladatokat is kapott. 1614 tavaszán Erdélyi Istvánnal együtt ő vitte a portára azt a levelet, amelyben Bethlen Gábor új ahdnamé kiadását kérte a maga számára.[11] Ő vezette az 1615. júniusi országgyűlésre Erdélybe érkezett Daróczy István és Erich Lassota fogadására küldött ünnepélyes bizottságot Kolozsvár határában. Majd már huszti várkapitányként maga is részt vett Kővár várának királyi kézre adásában 1615 nyarán.[12]

Bethlen István diplomáciai-katonai kapcsolatainak és feladatainak jellegét mutatja, hogy már 1616-ban a temesvári pasával váltott levelet a lippai török katonák kihágásairól.[13] Borsos Tamás portai követ 1618–1619-ben Bethlen Istvánnak írott levelei már a fejedelmi udvar egyfajta szürke eminenciásaként mutatják be az egyébként visszahúzódónak sejtett István urat. A levelekből annyi bizonyosan kiderül, hogy egyrészt Bethlen István mindenről értesülhetett, amiről a fejedelem, másrészt, hogy rajta keresztül döntéseket befolyásoló információkat, titkos vagy kevésbé titkos üzeneteket lehetett eljuttatni a fejedelem számára. Borsos egy alkalommal arról tudósította Bethlen Istvánt, hogy Kamuthy Farkas főkövet híradásával ellentétben, a törökök nem kívánnak lemondani Jenő váráról, és amint lehetőség lesz rá, valamilyen mesterkedéssel megpróbálják megszerezni. Kamuthy hiába vitte haza, Erdélybe az ezzel ellenkező híreket, ő – mármint Borsos Tamás – azt ígéri, hogy mindig a valós helyzetről ad hírt: „ha itt mézet adnak, olyant írok ő nagyságának, ha mérget adnak, olyant írok."[14] Egy másik levelében arra utalt, hogy amit megírt a fejedelemnek, az nyilvánvalóan Bethlen István előtt sem maradt titokban, tehát azt nem ismétli meg. Mégis, Istvánnak bátrabban és bizalmasabban meg meri fogalmazni azokat a nehézségeket, fenyegető híreket, amelyek a Portán Erdélyt veszélyeztetik, hogy – miként írta – „tudjon nagyságtok idein gondot felőlle viselni."[15] Ugyanezen levélben így fogalmazott: „ezt nagyságodnak úgy írom, mint az mi kegyelmes urunk testének", majd később a levélben ezt írta: „ Az Istenért kérem nagyságodat, hogy ez én írásomat pro bono habeat, mert magam is jól tudom, hogy nagyságodnak az emberek sokat tulajdonítnak az mi kegyelmes urunk után." Majd még bölcsen hozzátette: „Úgy vagyon, hogy az jóért kevés köszönet vagyon, tudom, de ha valami rossz

---

11 Bethlen Gábor 1614. máj. 29-én kelt levele, In. *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai*. Kiadta: Szilágyi Sándor, Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica, Scriptores 8.) 84–90.

12 Erdélyi Országgyűlési Emlékek VII. (továbbiakban EOE VII.) (1614–1621) Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1881. 25–27. (Monumenta Hungariae Historica III/b Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae)

13 Mehmed temesvári pasa levele Bethlen Istvánnak, Temesvár, 1616. aug. 6. Erdélyi Történelmi Adatok (továbbiakban ETA) III. Szerk: Mikó Imre. Kolozsvár, 1858. 331–333.

14 Borsos Tamás levele Bethlen Istvánnak, Konstantinápoly, 1618. júl. 30. ETA II. Szerk.: Mikó Imre. Kolozsvár, 1856. 285–287.

15 Borsos Tamás levele Bethlen Istvánnak, Konstantinápoly, 1618. szept. 9. Uo. 287–291.

esik szegény országon, nagyságtok lészen örökké az átokba. Az hazának javát, megmaradását s az mi kegyelmes urunknak dignitását keresse nagyságod."[16]

Borsos egyébként a Bethlen Istvánnak írt levélben arra nézve is adott tanácsokat, hogy mikor és hogyan adják meg a Kamuthy főkövet által megígért adót, és hogy milyen rangú követséget küldjenek a portára az adóval, lehetőleg mediocris authoritásút, vagy egy „posta ifjú legényt" küldjenek, mert ezzel el lehetne odázni Jenő árának megvételét. Azt is írja, hogy nagyjából két évig még a perzsákkal hadakozik a szultán, így addig, jó taktikával, húzni lehet az időt. Ez azért érdemel figyelmet, mert Borsos szinte úgy tájékoztatta a fejedelem öccsét a portai eseményekről, hírekről, mintha egy igen befolyásos személynek, sőt magának a fejedelemnek tett volna jelentést.

Borsos 1618 decemberében írt levele szintén rámutat Bethlen István udvarbeli pozíciójára. Arra figyelmezteti ugyanis az urat, hogy mivel „nagyságtok volna az mi kegyelmes urunknak fejének, életének őrzője," ezért jó lenne, ha nagyobb figyelmet fordítana a Portán zajló eseményekre és változásokra, azokra ugyanis, amelyekről korábbi leveleiben értesítette, úgy is, mint a fejedelem „oldalacsontját."[17] Ismét utalt arra, hogy tudja, amit a fejedelemnek jelentéseiben megírt, azokról István úrnak is tudomása van, tehát azokat nem ismétli meg, hanem inkább olyan információkat ad tudtára, amelyekkel mintegy kiegészítheti a fejedelemnek írottakat. Majd a levél végén hozzátette, hogy Bethlen István bölcs ítéletére bízza, hogy az általa közölt információkat felhasználja-e vagy sem, az otthoni discursusok során.

Borsos egy 1619 februárjában írott levelében, amelyben Jenő vára átadásának lehetőségét, és a portai fenyegető helyzetet taglalta, egy helyütt megjegyezte: „az mi kegyelmes urunk után nagyságodé az szegény haza gondviselése, az mi kegyelmes urunkat is nagyságtok viheti jóra."[18] Szinte könyörögve kérte, hogy Bethlen István járjon közbe annak érdekében, hogy hazajöhessen a portai szolgálatból. Borsos egyébként minden levelében hangsúlyosan említette meg, hogy mindarról, amit a fejedelemnek megírt, nyilvánvalóan Bethlen Istvánnak is tudomása van, és e tekintetben bizonyosan hihetünk neki. Egy néhány évvel később, 1626-ban kelt levelének címzésében már Bethlen István teljes titulatúráját feltüntette, belső tanácsosi és kormányzói rangjával együtt.[19] Ez talán arra vall,

---

16 Uo. 291.

17 Borsos Tamás levele Bethlen Istvánnak, Konstantinápoly, 1618. nov. 6. Uo. 292–296.

18 Borsos Tamás levele Bethlen Istvánnak, Konstantinápoly, 1619. febr. 13. Uo. 303–306. idézett részlet: 305.

19 „…Comitatuum Hunyad et Maramaros perpetuo comiti, Serenissimi domini Sacri Romani Imperii Transylvaniaeque Principis et domini nostri clementissimi intimo consiliario et per Transylvaniam gubernatori etc…" Adalék „Bethlen Gábor és a Porta" közleményhez III. közl. Közli: Gergely Samu. = *Történelmi Tár,* (továbbiakban TT) 1883. 611.

hogy nemcsak az 1610-es évek második felében, de a következő évtizedben is megmaradt közöttük a bizalmi kapcsolat és a levélváltás.

Bethlen István a fejedelemtől belügyi kormányzati megbízatásokat is kapott. A fejedelem 1618-ban öccsét küldte ki a székelyek lustrálásának előkészítésére, meghagyta számára, hogy „*rendeljen és bocsásson mindenik székre igaz Commissariusokat, kik igazán Connumerálják az ekéket és az szerint szedjék fel* [az adót] *az tisztek"*.[20] A fejedelem királyságbeli hadjárata idején Bethlen István már helytartói minőségében adott utasítást Udvarhelyszék tisztségviselői számára. Elrendelte – a fejedelem korábbi azonos tartalmú parancslevelében foglaltak értelmében –, hogy a városban tartózkodó nemesek és jobbágyok a város szokásai szerint a városnak szolgálatot teljesítsenek, magukat azok megfizetése alól ne vonják ki. Ebben az utasításban Bethlen István kifejezetten felhasználja helytartói hatalmát: „Kegyelmeteket intem, sőt authoritate a sua serenitate poroncsolom is serio," – írja a széknek, hogy az udvarhelyieket régi rendtartásukban őrizzék és oltalmazzák meg.[21] A rendelkezést Bölöny (Beöleöny) Gáspár ellenjegyezte, aki 1602-ben és 1606–13 között a nagyobb kancellária írnoka volt, és 1614-től már bizonyíthatóan kancelláriai titkárként tevékenykedett.[22] Bölöny ekkoriban, a fejedelem távollétében, a helytartó szolgálatában állt.

A városok és a városi lakosok jogállásával kapcsolatos ügyekben a fentebbin kívül egy másik ügyben is a gubernátor intézkedett. Az ügyről Trócsányi Zsolt tett említést: 1621-ben Dés város polgárai és az ott lakó halászok keveredtek vitás ügybe egymással, a halászok ugyanis nem tartották magukat a városi joghatóság alávetettjeinek, és Bethlen István kormányzóhoz fordultak az ügy rendezésének kérelmével. 1621-ben ugyancsak a kormányzó rendelte el, hogy a halászok a dési révtartásban közreműködjenek.[23] 1623-ban folytatódott a vita, miszerint a halászok a fejedelemtől kapott mentességük értelmében semmilyen szolgáltatást, adófizetést nem akartak teljesíteni a város javára. A kormányzó ekkor az említett mentesség-levél bemutatására utasította a désieket.[24]

Az 1610-es évek végére a fejedelem testvéröccse már igen nagy befolyással rendelkezhetett, pozíciókat kapott és hozzá birtokadományokat is, a fejedelem megbízásából a legkülönbözőbb ügyekben járhatott el és bizonyíthatta képessé-

---

[20] EOE VII. 491–492., Demény Lajos: XVII. századi történelmünk kiaknázatlan forrásai a székely katonai összeírások. = *Levéltári Közlemények,* 1995. 1–2. sz. 53–65. Idézett rész: 58.

[21] Bethlen István rendelete Udvarhelyszéknek, Gyulafehérvár, 1620. aug. 11. In. *Székely Oklevéltár* IV. (továbbiakban SzOkl IV) Szerk.: Szabó Károly. Sajtó alá rend. Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1895. 210–211.

[22] SzOkl IV. 193., Trócsányi, 1980. 185., 189.

[23] Trócsányi, 1980. 289. 970. jegyz.

[24] Trócsányi, 1980. 278. 798. jegyz.

geit. Az évtized vége, Bethlen hadjáratának megindulása meghozta számára az addig csupán informális hatalomhoz a szükséges felhatalmazásokat.

Bethlen István legnagyobb politikai-kormányzati megbízatását akkor kapta, amikor 1619 augusztusának végén a fejedelem kiindult a Habsburg-ellenes hadjáratra. Bethlen Gábor ettől kezdve több mint három esztendeig nem tért haza Erdélybe, az otthoni ügyek vitelét kezdetben teljhatalmú megbízottjaira, öccsére és Péchy Simon kancellárra hagyta. Bár ez az első felhatalmazás csak egyetlen országgyűlés elnöklésére és ott a fejedelmi jogkörök gyakorlására szólt,a fejedelem már választott magyar királyként az 1620. évi besztercebányai országgyűléssel is jóváhagyatta öccse és Péchy megbízatását. Erre utal a kinevező okirat kétszeres datálása, az 1620. március 15-i és később Besztercebányán a július 23-i dátum.[25] A fejedelem távolléte esetére helytartónak is kinevezte öccsét, tíz nappal a fentebbi megbízatás kelte előtt.[26] Bethlen Gábor kassai udvarából, 1620. március 5-i keltezéssel adta ki az utasítást testvéröccse, Bethlen István számára már, mint főtanácsosnak és erdélyi helytartójának.[27] Az utasítás pontokba szedve foglalta össze mindazokat a felhatalmazásokat, amelyekkel a fejedelem megbízta öccsét. Érdekes, hogy a fejedelem az instrukcióban többször is hangsúlyozta, hogy ez (még?) nem gubernátori megbízatás. Az instrukció kivonatának újraközlését itt azért tartom célszerűnek, mert az egyes pontok jól rávilágítanak a fejedelem által öccsének adott kormányzati felhatalmazások tartalmi lényegére:

1. A fejedelem mindenekelőtt deklarálja, hogy ezzel az instrukcióval nem a kormányzói tisztséggel bízza meg testvéröccsét, Bethlen Istvánt, hanem csak olyan hatalommal ruházza föl, ami ahhoz szükséges, hogy a fejedelem távollétében az országot igazgassa.

2. Utasítja, hogy a fejedelem uralma alatt született végzéseket, törvényeket tartsa és tartassa is be, azok értelmében igazgasson.

3. Cselekedeteiben őrizze meg a fejedelem méltóságát hiszen annak nevében és helyette rendelkezik a hatalommal.

4. Bár a fejedelem egy administratort (azaz pénzügyi igazgatót) akar rendelni a helytartó mellé, mégis meghagyja, hogy az ország jövedelmeire gondosan ügyeljen, azaz a

---

[25] „…eosdem [ti. Bethlen Istvánt, Máramaros és Hunyad vármegyék örökös ispánját és szenterzsébeti Péchy Simon kancellárt, tanácsosokat] loco viceque et in persona nostra ad praedicta generalia comitia Albam Juliam expediendos esse duximus, dantes et concedentes ipsis plenam atque omnimodam in praescriptis comitiis praesidendi, de et super rebus iustis ac legitimis, communemque utilitatem et permansionem Regni salutarem spectantibus et concernentibus cum praedictis statibus et ordinibus agendi, tractandi, consultandi et ad ratificationem articulorum concludendi ac responsa dandi potestatis facultatem prout expedimus damusque concedimus […] Cassoviae die 15 Martii, 1620. Novizolii 23 Julii" MNL OL F1 Libri Regii 12. k. 183–184.

[26] Oborni Teréz: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620) = *Történelmi Szemle,* 2007. 2. sz. 249–262.

[27] MNL OL F1 Libri Regii 12. köt. 152–155.

bányákra, sóaknákra, portusokra, uradalmakra, főképpen pedig a Gyulafehérváron és másutt is megkezdett építkezésekre, és ebben szorgalmasan kövesse a fejedelem példáját.

5. Igyekezzék megszerettetni magát a rendekkel, de azért csak mértékkel tegye ezt, mert hivatalt csak kellő keménységgel lehet viselni, ezért, ha kihágást, vagy hiányt tapasztal a szolgáló személyek körében, azokat intse és fenyítse meg, ha pedig communitas, azaz városok, vármegyék, székek követnek el kihágást, azokat meg is idéztetheti. Nyilvánvaló kihágásokat bebörtönzéssel is büntethet, a gyanús eseteket pedig hozza a fejedelem tudomására.

6. Meghagyja a helytartónak, hogy az egyszemélyű kormányzásból eredően bekövetkező nehézségeket úgy távoztassa el, hogy az ország tanácsosai közül két-három embert váltásban maga mellett tartson, ahogyan ezt a tanácsuraknak is megparancsolja hozzájuk küldött követe által. A tanácsurak udvarbeli ellátására pedig pénzt (1000 forintot) és természetbeni ellátmányt (20 nagy hordó bort, 300 nagy köböl búzát, 300 köböl zabot) rendel ki, amelynek szétosztását a helytartóra bízza.

7. A fejedelem úgy rendelkezik a helytartó további felhatalmazásairól – aki most ugyan gubernátor nem lehet –, hogy külföldi követeket fogadhat és utasíthatja az udvarbírót azok ellátására. A fejedelemhez érkező követeket azonban ne késleltesse magánál, de akik hozzá érkeznek, azokat saját maga fogadja, velük tárgyalhat is. Részletesen megszabja, hogy a török, tatár követeket mivel lássák el. Legfőbb feladatai egyikének jelöli ki az ország határainak vigyázását, posták és kémek küldésével járó ellenőrzését. Ezeknek, ha a Portára mennek, 32 forintot adjon, ha Moldvába vagy Havasalföldre, akkor 12 forintot, és ha a fejedelemhez, akkor 10 forintot, továbbá útlevelet is kapjanak, amelyre ellátást kaphatnak, ahol szükséges. Ezen a területek úgy takaríthatnak meg költséget, hogyha a brassói bírák és a háromszéki tisztségviselők szolgálatait veszik igénybe, akik egyébként is tartoznak ezzel, tudniillik a bereckiek a Moldvára és Lengyelországra való kémkedéssel tartoznak a fejedelemnek. Temesvárra a lugosiak és karánsebesiek vigyázzanak, Lippát pedig Illyéről a saját emberei által figyeltesse. A fejedelemhez küldhet levelet a Váradról induló postával is, de ha valami „derék, titkos és sietős” dologról van szó, akkor saját szolgáit küldje el.

8. Katonai mustrát évente legalább kétszer tartson, de ezekre a fejedelem maga akar utasítást adni írásban, miután a helytartó jelezte neki a megfelelő időt és módot a mustra megtartására. Szükség esetén pedig a rendeket, de kiváltképpen a székelyeket állandó készenlétre szólítsa föl, hogyha hirtelen hadba kell szállni, késedelem a készületlenség miatt ne legyen.

9. A tanácsot és a rendeket nem szükséges összehívni, csak akkor, ha valamilyen veszély fenyegeti az országot. Egyébként nem kell a rendeket „fárasztani”.

10. A törvénykezésre a megfelelő időpontokat jelölje ki az ország törvényei szerint, és a békeidőben a szokásos módon igazságot szolgáltasson, az ítélőtáblán ő elnököljön.

11. A fejedelem engedélyezi, hogy a helytartó kiadhasson gyámsági leveleket, perhalasztásokat, végrehajtó leveleket és bizonyságleveleket, egyezségek végrehajtásáról szóló leveleket. Kirendelt gyámság, kegyadományozás és törvényi halasztások joga kizárólag a fejedelmet illetik. Halálos ítéletek végrehajtását elhalaszthatja addig, amíg a fejedelem tudomást nem szerez róla, és nem rendelkezik.

12. Az arra érdemeseknek megígérheti a fejedelem kegyét, amelyért levélben folyamodhat.

13. A fejedelem megígéri, hogy minden szükséges információt a helytartó tudomására hoz, ami az igazgatás jobb kimeneteléhez szükséges, de kéri, hogy őt is a helytartó és a mellette lévő tanácsosok saját levelével informálja az erdélyi ügyekről.

14. A végvárakat igen gondosan felügyelje, gondoskodjon számukra munícióról és minden segítségről, amiről ugyancsak szorgosan informálja a fejedelmet.

15. A helytartó gondviselése a Partiumra is terjedjen ki, ideiglenesen kivéve ebből Bihar vármegyét.

16. Ha a kisebb tisztségviselők hiányoznak, vagy nem elég jól töltik be feladatukat, a helytartó azokat az administratorral és exactorral egyetértésben lecserélheti. Ilyenek a porkolábok, udvarbírák, harmincadosok, kamaraispánok. A főbb hivatalokat azonban, mint a főkapitányságok, a főispánságok és a királybírák hivatala, csak a fejedelem töltheti be.

17. A gyulafehérvári diákok és növendékek, az ottani két prédikátor és egy tanítómester ellátását a továbbiakban is a fejedelem rendelésének megfelelően kell megtartani.

18. A helytartó éves fizetése tízezer forint legyen, amiből száz lovast és száz gyalogot kell tartania. Ezenkívül búzát (500 köböl), zabot (300 köböl), bort (a termés mennyisége szerint 30–50 hordót) kapjon és bárányt (300 db) az ország dézsmájából. 15 ölre való szénát kaszáltassanak számára a tövisi réten. A pénzt az administrator negyedévenként szolgáltassa ki, az élelmiszert az arendator.

A megbízatást követően először az 1620. április 5–20. közötti gyulafehérvári országgyűlés törvényeit adták ki Bethlen István főtanácsos és helytartó (*supremus consiliarius ac per Transylvaniam locumtenens*) nevében.[28] Az 1620. szeptember 29. – október 7. között Gyulafehérváron megtartott gyűlésen viszont Bethlen István már kormányzóként szerepelt, e minőségében nyitotta meg és vezette a gyűlést a távol lévő fejedelem és választott király helyett. Bethlen István tehát mintegy fél évvel helytartói kinevezését követően szerezte meg a kormányzói rangot, bár ehhez a fejedelem királlyá választása is nagyban hozzájárult. Itt megemlítem, hogy a titulatúrában ekkor már a belső tanácsosi cím szerepelt.[29] Ezen a gyűlésen foglalták írásba kormányzói teljhatalmát Erdélyre és a Partiumra vonatkozóan.[30] A rendek készséggel elismerték a fejedelem öccsét az új tisztségben: „*Ő nagyságát gubernator uramat a Felséged kegyelmes commendatiójához képest s mind*

---

[28] EOE VII. 538.

[29] „Nos comes Stephanus Bethlen de Iktar comitatuum Hunyadiensis et Maramarosiensis supremus ac perpetuus comes, serenissimae regiae Majestatis domini domini Gabrielis Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae etc. Regis, principis Transylvaniae et Siculorum comitis intimus consiliarius et regni Hungariae gubernator" EOE VII. 547.

[30] „et Nos plena cum authoritate gubernandi in aliis suae regiae Majestatis litteris missilibus commendatum toti regni Transylvaniae et partibus regni Hungariae eidem annexis et subjectis praeficere sua Majestas dignata fuerit" EOE VII. 547–548.

penig az maga dicsíretes virtusához képest, avagy virtusára nézve egész országúl Felségedtől creáltatott és előnkben adatott gubernatorunknak agnoscálván nagy böcsülettel és szeretettel acceptáljuk."[31]

A következő, 1621. évi két erdélyi országgyűlést is Bethlen István nyitotta meg, és ő szentesítette a törvénycikkelyeket, a fejedelem és választott magyar király nevében és a tőle kapott felhatalmazás alapján. Ugyan erre nézve újabb megbízólevéllel nem rendelkezünk, viszont közvetett bizonyítékkal szolgál egy 1621-ben Nagyszombatból keltezett, az erdélyi szászok közösségének szóló levél. Ebben a fejedelem utasította a szászokat, hogy a következő, Szent György napra rendelt országgyűlésen jelenjenek meg Gyulafehérváron, és egyben tájékoztatta őket, hogy képviseletében öccse, Bethlen István elnököl a gyűlésen, „teljes auctoritással."[32] Jakab Elek mindezek alapján úgy vélte, hogy Bethlen István kormányzóként minden bizonnyal gyakorolta a fejedelmi jogokat a törvényhozás, kormányzás és az igazságszolgáltatás terén is.[33] A kormányzó igazságszolgáltatási tevékenysége szintén felderítésre vár, egyelőre megemlítem, hogy nagy valószínűséggel egy peres ügymenetben intézkedett, amikor a gyulafehérvári levéltár requisitorait arra utasította, hogy iratokat keressenek ki a levéltárból.[34] Bethlen István a továbbiakban majd 1626-tól, mint Bethlen Gábor halála utánra választott kormányzó tűnt fel, gyakorolhatott bizonyos fokú hatalmat.[35]

Bethlen István személyes befolyását jelezte, hogy 1621-ben a szamosújvári várbörtönben raboskodó Péchi Simon, volt tanácsostársa, könyörgő levelet írt neki. A levélben Péchi azért esdekelt, hogy a kormányzó járjon közbe érdekében a fejedelemnél, hogy valahol egy kevésbé szörnyű helyen tartsák fogva, és ne vasra verten kelljen szenvednie. Érdemes megemlíteni, hogy e levél címzettjeként Bethlen István, egyebek mellett, már mint fő és belső tanácsos jelent meg.[36]

Bethlen István belügyi kormányzati feladatairól leginkább az a levélváltás árulkodhatna, amely a fejedelem és testvéröccse között – ismerve Bethlen levélírási szokásait – minden bizonnyal létezett. E levélváltás dokumentumai összegyűjtésre várnak, de néhány fellelhető darabból mégis levonhatunk bizonyos következtetéseket. Bethlen Gábor 1620 augusztusában hosszú levelet írt testvéröcs-

---

31 EOE VII. 549.

32 Bethlen Gábor levele a szászoknak, Nagyszombat, 1621. ápr. 6. In. *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei.* Kiadja: Szilágyi Sándor, Budapest, 1879. 282.

33 Jakab Elek: *A Ghyczyek Erdély történetében különös tekintettel a kormányzási intézményre.* 1876. 37–38. (Értekezések a történeti tudományok köréből 6.)

34 1621. febr. 2. Bethlen István utasítja Debreczeni János és Taraczközi István requisitorokat Árkosi Gáspár és Kádár Orsolya vallomásainak kikeresésére. In. Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvártt II. közl. = TT ,1895. 414.

35 Trócsányi, 1980. 25.

36 Péchi Simon levele Bethlen Istvánnak, Szamosújvár, 1621. júl. 31. In. ETA, III. 350–357.

csének, a címzésben feltüntetve, hogy a levelet, mint erdélyi helytartójának küldi.[37] A fejedelem tőle megszokott alapossággal hosszasan értekezett a székely jobbágyság ügyének mielőbbi rendezéséről, fölvetve, hogy ezt a dolgot csak országgyűlési döntéssel lehet rendezni közöttük; kérte öccsét, hogy minden rá bízott ügyben szorgalmasan járjon el; tudósítsa a szászsággal folytatott egyezkedésről; megbízta, hogy a moldvai vajdával egy bizonyos pénzt érintő ügyben maga levelezzen, ahhoz nem szükséges a fejedelemnek eljárnia; beleegyezett, hogy az erdélyi rendek nem rendeltek pénzt gyalogság felfogadására, de dühösen kikelt a máramarosi nemesség ellen, akik nem hajlandóak hadi szolgálatra, és a többi között elrendelte, hogy a helytartó küldessen utána a konyhájára ezer berbécset.[38]

1620. november 11-én Pozsonyban keltezett újabb levél november 20-án érkezett Gyulafehérvárra, s ez a tény, valamint a levél tartalma ismételten azt jelzi, hogy igen gyakori és gyors lehetett az üzenetváltás az erdélyi fejedelmi udvar és hadjáratban lévő fejedelem különböző táborhelyei között. A fejedelem nyugtázta az erdélyi postával érkező portai leveleket, és azokra választ is írt, kérte, hogy igen gyorsan, tizenöt nap alatt vigyék be a leveleit Gyulafehérvárról a Portára. Utasításokat adott az ottani követe részére, ezenfelül az erdélyi adóbeszedésre nézve, tájékoztatta öccsét a katonai eseményekről, csatákról számolt be, tudatta, hogy a moldvai és a lengyelországi helyzetről ő is mindent tud, a Krakkóból „jövő-menő" embereitől.[39] Mindezek arra vallanak, hogy igen bizalmas, őszinte lehetett a viszony a testvérek között. A fejedelem domináns személyisége természetesen mind a helytartói utasításban, mind a levelekben – amelyek egyúttal utasítások is – kiütközik, de ez így is van rendjén. A fejedelem leveleiből a határozott kormányzati lépések és rendelkezések parancsoló szigora mellett a gondoskodó felelősségvállalás és az igazán nagy intellektusokat jellemző megértő rugalmasság is kitűnik.

Az első hadjárat során a fejedelem nemcsak az erdélyi országgyűlések lebonyolításában, de – miként a fentebbi levelekből is kiderült – sok más tekintetben is támaszkodott öccsére. Bethlen István tényleges kormányzói vagy helytartói hatalomgyakorlásának rekonstruálására azok a dokumentumok lennének ideális források, amelyeknél az intitulatióban kifejezetten a gubernátori vagy helytartói tisztségét tüntették föl, és ezeknek révén, mintegy „tükörből" lehetne megfejteni István úrkormányzati tevékenységét. Az ilyen típusú, csekély számban ismert

---

[37] „Illustrissimo Comiti et domino Domino Stephano Bethlen de Iktár, Comitatuum Maramarosiensis et Hunyadiensis perpetuo Comiti, Sacratissimae Regiae Majestatis intimo ac supremo Consiliario Regnique ejusdem Transylvaniae Gubernatori etc." Bethlen Gábor levele Bethlen Istvánnak, Besztercebánya, 1620. aug. 8. = TT, 1908. 230–233.

[38] Bethlen Gábor levele Bethlen István erdélyi helytartónak, Besztercebánya, 1620. aug. 6. Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. Közli: Szabó Károly. = TT, 1908. 232–233.

[39] Bethlen Gábor levele Bethlen István erdélyi helytartóhoz, Pozsony, 1620. nov. 11. Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. Közli: Szabó Károly. = TT, 1908. 237–240.

források egyike egy 1620. szeptember 25-én kelt utasítás. Ezt a parancslevelet, amely Balássy Ferencnek, Udvarhelyszék főkirálybírájának volt címezve, de ténylegesen a vármegyék, a székelyek és szászok főtisztségviselőinek, valamint Erdély összes lakosának szólt, Bethlen István, mint erdélyi helytartó adta ki.[40] A parancslevélben felszólította a tisztségviselőket és egészében véve az erdélyieket, hogy lovas katonaként csatlakozzanak a fejedelem magyarországi hadjáratához, megígérte, hogy jó fizetséget kapnak, peres ügyeiket felfüggesztik, és a katonák háza népe távollétük időtartama alatt minden adó alól mentesül. Meghagyta továbbá, hogy akik a hadhoz csatlakoznak, azok Kőhalomszékben, Székely Miklós parancsnoksága alatt gyűljenek össze.

Az említett dokumentum mellett más források is azt bizonyítják, hogy a kormányzónak főként a hadszervezés, katonai utánpótlás terén kellett sok feladatot teljesítenie. 1620 decemberében egy komolyabb katonai edictumot adott ki saját neve alatt.[41] Ebben szigorúan megtiltotta a falvak és az úton járó emberek kifosztását, a tolvajlást, és a tisztek számára nagy összegű pénzbeli büntetést helyezett kilátásba, ha a katonák megszegik a parancsot. Ugyancsak katonai téren intézkedett, amikor 1621 májusában, a fejedelem nevében a szászokat arra utasította, hogy fogadjanak fel hatszáz főnyi gyalogos katonát, vagy fizessék meg ugyanannyi katona hadban tartásának költségeit, valamint adjanak hatvan darab vasas szekeret kifejezetten a fejedelem számára.[42]

Bethlen István uralkodói jogokat gyakorolt akkor is, amikor a szászok püspökét arról értesítette, hogy követeit el fogja küldeni egyházi zsinatukra.[43] Ugyancsak 1620-ban rendelte el a szász püspöknek, hogy imádkoztasson templomaikban a kereszténység uniójáért, és Bethlen Gáborért. 1624-ben pedig meghagyta a szászoknak, hogy a Habsburg uralkodóval éppen folyó béketárgyalások sikeréért könyörögjenek,[44] más alkalommal mentesítette a szász papokat és tanítókat az út-

---

40 Bethlen István levele Balássy Ferenchez, Udvarhelyszék királybírájához, Gyulafehérvár, 1620. szept. 25. In. ETA, III. 338–339.

41 „Senki búzát, öreg barmot és akármi névvel nevezendő házieszközt el ne merjen prédálni, falukat, falukon levő szentegyházakat, méhest fel ne verjen, udvarházakra, prédikátorok házára ne szálljon, szállást tűztől igen oltalmazza, vermeket fel ne bontson. Úton járó jövő-menő embereket meg ne háborgasson, lovokat el ne vonja, se semminemű marhájukat el ne fossza, se ne tolvajoljon, s ne prédáljon, hanem minden ember az feljül elimitált éléssel contentus legyen." EOE VII. 553–554. Említi: Nagy László: Adalékok Bethlen hadseregének erkölcsi arculatához. = *Hadtörténelmi Közlemények,* 12. (1965) 310–311.

42 EOE VII. 558–559.

43 Trócsányi, 1980. 281. 843. jegyz.

44 Trócsányi, 1980. 284. 862. jegyz.

és hídvámok fizetése alól.[45] Kormányzóként 1621. szeptember 4-én kiadott pátense intézkedett arról, hogy a jó pénzt kivihessék az országból.[46]

A fejedelem távollétében Bethlen István a szomszédos oszmán tisztségviselőkkel is kapcsolatot tartott. Ezt jelzi Ibrahim temesvári pasa két 1620-ban kelt levele, amelyben a végeken mindkét fél részéről elkövetett kihágásokról panaszkodott, és erre nézve kért megoldást.[47] Bethlen István rangjának elismertségét jelzi, hogy 1621 novemberében II. Oszmán szultán őt kérte számon arra vonatkozóan, hogy vajon miért nem engedték be Erdélybe a tatár hadakat, amelyeket ő a fejedelem kérésére küldetett oda, most a tatrosi átjárónál várakoznak, és készek lennének azonnal csatlakozni az erdélyiekhez. A szultán megparancsolta, hogy azonnal engedjék be a tatárokat, amire, mint tudjuk, nem került sor. A levélben a fejedelem testvérét kajmekámnak, azaz helytartónak címezték.[48] Ezen a ponton egy mondattal érdemes arra utalni, hogy tudomásom szerint a Porta nem kívánt beleszólni a helytartó vagy kormányzó személyének kijelölésébe, azzal kapcsolatosan kifogást nem emelt, elfogadta a fejedelem döntését.

Az 1621. évi Lengyelország elleni hadjárat során Erdély az oszmán hadak ellátására kapott szultáni parancsot. Ennek akarván eleget tenni, Bethlen István szigorúan elrendelte a székelyek és a vármegyei lakosság számára, hogy az úton lévő oszmán hadaknak Moldvába szállítsanak élelmiszert, amelyet ott pénzért fognak tőlük megvásárolni.[49] Ahmed pasa később meg is köszönte Bethlen Istvánnak a küldött szekereket, élelmiszert, levelében „erdélyi vekil"-nek, azaz helyettesnek, helytartónak nevezte.[50] Huszein aga a Tatroson tartózkodó török hadak vezére ugyanezen hadjárat idejében kérte Bethlen Istvánt, hogy legyen segítségére Erdélyen keresztül Konstantinápolyba tartó követének.[51] Sövényfalvi Dániel erdélyi portai követ Jászvásárról írt jelentést a gubernátornak 1621. szeptember 7-én, amelyben értesítette a portai viszonyokról, valamint a moldvai hadi táborban forgó hírekről.[52] Mehmed nándorfehérvári kajmekám leveléből kiderül, hogy Bethlen István vele is kapcsolatban volt, akinek egy bizonyos kérését Meh-

---

45 Lovas Rezső: A szász kérdés Bethlen Gábor korában. = *Századok,* 1944. 1–3. sz. 449.

46 Trócsányi 1980. 289. 984. jegyz.

47 Ibrahim temesvári pasa levele Bethlen Istvánnak, 1620. In. ETA, III. 336–337., 340–341.

48 II. Oszmán szultán levele Bethlen Istvánnak, 1615. nov. 5–15. között. In. *Török-Magyarkori Állam-Okmánytár* I. (továbbiakban TMÁO I.) Szerk.: Szilády Áron – Szilágyi Sándor, Pest, 1868. 341–342.

49 Bethlen István utasítása, Gyulafehérvár, 1621. aug. 13. In. *Székely Oklevéltár* VI. Szerk.: Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1897. 61.

50 TMÁO I. 318–319.

51 TMÁO I. 329–320.

52 TMÁO I. 321–326.

med közvetítette a Portára és gyaníthatóan több levelet is válthattak.[53] A kormányzóhoz fordult az a bizonyos Juszuf nevű, a temesvári vilájetben élő tisztségviselő is, aki arra panaszkodott, hogy Lugos és Karánsebes környékéről mintegy ezer háznyi jobbágy menekült át erdélyi fennhatóság alatti területekre, és ezzel évi húszezer forintnyi kárt okoznak a szultáni kincstárnak, ezért kérte, hogy ezt ne engedje meg a továbbiakban.[54]

A kormányzónak az 1620-as évek végére meglehetős ismertsége és tekintélye lehetett a Portán, erre engednek következtetni a Bethlen Gábor halálát közvetlenül követő hetekben hozzá érkezett levelek. A fejedelem halála után, 1629 decemberében Murád szultántól nem csak Katalinnak, hanem Bethlen István kormányzónak is külön levél érkezett.[55] Ebben a szultán a következőképpen fogadta el a kormányzó státusát: „Erdélyországnak gubernalása reád maradott a mostani fejedelem Katharina után. Hagyjuk azért és erősen parancsoljuk, az mint enekelőtte rendeltük és parancsoltuk, az Erdély országát tökéletes igazsággal gubernáljad az országnak főrendivel és lakosival együtt."

1629 decemberében a környékbeli oszmán tisztségviselők is levélben reagáltak a fejedelem halálára. Ibrahim temesvári pasa Bethlen Istvánnak, mint Erdélyország gondviselőjének írott levelében együttérzésének kifejezése mellett kérte, intézkedjen arra vonatkozóan, hogy a végeken átutazó kereskedőknek a továbbiakban se legyen semmilyen bántódása.[56] Murteza budai pasa több levelet is küldött Bethlen Istvánhoz, amelyben együttérzését fejezte ki és egyben azt is jelezte, hogy az adott helyzetben őt, Istvánt tartotta Erdély legfőbb urának, felszólította az elhunyt fejedelem politikai irányvonalának követésére: „méltó Nagyságtoknak is nyomdokát követni, nemcsak úgy, hogy magatok hazájára lenne serény vigyázástok, de az hatalmas császárunk birodalmára való igyekezetben is hasonlatosan és mindenekben idején megtudósító legyen Nagyságod."[57] Murteza pasa egyébiránt az ország egészéhez írott levelében felszólította az erdélyieket a Katalin és Bethlen István gubernátor iránti köteles hűségre, és egyúttal arra, hogy a hatalmas szultán köntösétől soha ne távolodjanak el.[58]

---

53 TMÁO I. 327.

54 Juszuf pasa (?) levele Bethlen Istvánnak, Temesvár, 1621. okt. 16. ETA, III. 348–349.

55 Murád szultán levele Bethlen Istvánnak, 1629. nov.28–dec.7. = TT, 1883. 287–290.

56 Ibrahim temesvári pasa levele Bethlen Istvánnak, 1629. december 3. = TT, 1882. 67–68.

57 Murteza budai pasa levele Bethlen Istvánhoz, Buda, 1629. dec. 7. = TT, 1882. 69–72. Idézett rész: 70.

58 „az boldog emlékezettel fénylő király kegyelmes atyánkfiának szerelmes öcscsének mostanság Erdélynek gubernátorának az tekéntetes Bethlen Istvánnak jóakarónknak engedelmesek és mindenben hívek legyetek." Murteza budai pasa levele Erdély lakosaihoz, Buda, 1629. nov. 18–28. = TT, 1883. 290–292.

Cornelius Haga portai követként 1629. december 23-án kelt levelében további jószolgálatait ajánlotta fel Bethlen Istvánnak, ugyanúgy, ahogyan a fejedelem életében szolgálta Erdély érdekeit.[59] Házy János portai követ 1629. decemberi levelében a gubernátornak tett jelentést a fejedelem halálát követően a portán zajlott eseményekről. Jelentette a többi között, hogy a keresztény országok oratorainak írott leveleket eljuttatta a címzettekhez, és Juszuf aga Erdélybe indult fejedelem temetésére. [60]

Az 1620-as években lassan kiformálódott az a személyi kör, amelynek tagjai a mind több megbízatást ellátó Bethlen István udvartartását képezték. Ez a személyi kör még inkább gyarapodott, amikor István kormányzó majd helytartó lett, hivatalosan is országirányító tisztségeket mondhatott magáénak, így rendelkezésére egyre több embernek kellett állnia. A saját udvartartás meglétéről tudósít egy királyi könyvbeli, 1630-ból származó bejegyzés. Eszerint Brandenburgi Katalin bethlenfalvi Imreh Jánosnak és általa nővére fiának, István Péternek nemességet és címert adományozott. Imreh Jánosról megtudjuk, hogy Bethlen István írnoka és udvari familiárisa volt, aki már gyermekkorában igen szorgalmasan tanulta az írás tudományát, majd a kormányzó udvartartásához csatlakozott, és gyakorolta az írásbeliség tudományát.[61] Bethlen István udvari familiárisi körének tagja volt még csekelaki Török György,[62] és szepesi Nagy Pál.[63] Kanizsai Rácz Jánosról pedig szintén egy 1630. évi adománylevélből tudható, hogy Bethlen István udvari lovasainak hadnagyaként szolgált.[64]

A Bethlen István szolgálatába szegődött udvari tisztségviselők közül talán a leghíresebb Fiátfalvi György, Bethlen István íródeákja, aki 1623-ban tűnt föl ebben a tisztségben, és korábban iskolamester volt Erdőszentgyörgyön.[65] Lipcsey András Bethlen István asztalnokmestere, és Bereg vármegye táblabírája volt 1617–1635 között.[66] A Bethlen István köreiben tevékenykedő udvari emberek között kitüntetett helyet foglalhatott el enyedi Pálffy István, a nagyobb kancellária írnoka és jegyzője, aki nemességet és címeradományt kapott a kormányzó

---

59 Cornelius Haga levele Bethlen Istvánnak, Konstantinápoly, 1629. dec. 23. = TT, 1882. 66–67.

60 Házy János levele Bethlen Istvánnak, Konstantinápoly, 1629. dec. 19. = TT, 1882. 75–77.

61 „… scribae et aulae familiaris Illustrissimi Comitis Stephani Betthlen de Iktar" Brandenburgi Katalin adománylevele Imreh Jánosnak és unokaöccsének, István Péternek, Gyulafehérvár, 1630. jan. 29. MNL OL F1 Libri Regii 19. köt. 41–42.

62 Gyulafehérvár, 1626. jún. 13. MNL OL F1 Libri Regii 15. köt. 91b.

63 Fogaras, 1629. jan. 13. MNL OL F1 Libri regii 17. köt. 81.

64 „…Joannis Racz de Kanisa pro nunc certorum equitum aulicorum Illustrissimi comitis domini Stephani Betthlen de Iktar […] ductoris" Brandenburgi Katalin adománylevele, Gyulafehérvár, 1630. máj. 8. MNL OL F1 Libri Regii 18. köt. 66b-67.

65 Lakó Elemér: Fiátfalvi György erdőszentgyörgyi mester históriája 1626-ból. = *Keresztény Magvető,* 1979. 40.; 54.

66 Petrovay György: A bilkei Lipcsey család. Első közlemény. = *Turul,* 1894. 110.

szolgálatában folytatott iratkiadási munkájáért.[67] A kormányzó titkára 1624-ben Zámbó Mihály volt, aki 1607–19 között szintén a nagyobb kancellária írnokaként szolgált.[68]

Bethlen Gábor fejedelemként a szokásos módon igyekezett családja birtokait is növelni.[69] Testvérének és unokaöccseinek is rendszeresen adományozott kisebb-nagyobb birtokokat. 1614-ben Illye várát adományozta öccsének nova donatióként,[70] később birtokrészeket Máramarosban, míg unokaöccseinek Hunyad vármegyében adott birtokokat, sőt magát Vajdahunyad várát is, később Ecsedet, más birtokokat pedig zálogként vagy inscriptióként kaptak a családtagok.[71] A kormányzó nevéhez újabb hajdútelepítések is fűződtek, 1625-ből majd 1627-ből, és később 1637-ből is.[72]

Végezetül csak felsorolás szinten megemlítem, hogy Bethlen István kormányzati szerepköre mellett bátyjához hasonlóan támogatta erdélyi ifjak külföldi tanulmányait, saját alumnusokkal is rendelkezett, amellett, hogy fiai taníttatásáról gondoskodott.[73] Mecénásként, teológiai művek kiadásának támogatójaként

---

67 „… tum vero attentis et considerantis fidelitate et fidelibusque servitiis nobilis Palffi Eniedi Cancellariae nostrae maioris scribae et jurati notarii qua ipse spretis a puero vitiorum illecebris honestissimis artium liberalium disciplinis incumbentes tandem in conscribendis variis litteris primum quidem inter amanuenses Illustrissimi Comiti domini Stephani Bethlen de Iktar Comitatuum Hunadiensis et Maramarosiensis supremi et perpetui comitis consiliarii nostri intimi et Regni nostri Transylvanii gubernatoris nobis honorandis; deinde vero inter etiam cancellariae nostrae maioris scribas et juratos notarios in expediendis missilibus passim legitimisque mandatis nostris per ditiones nostros emanatis;" MNL OL F1 Libri Regii 10. köt. 352–353. Említi: Sunkó Attila: Levélkeresők. A Gyulafehérvári Káptalan és a Kolozsmonostori Konvent requisitorainak archontológiája a XVI–XVII. században. = *FONS, (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* XI. (2004) 316.; Trócsányi 1624-től említi a nagyobb kancellária írnokai között: Trócsányi, 1980. 194.

68 Trócsányi, 1980. 197.

69 Ehelyütt nem szándékoztam a fejedelem által családtagjai számára adott birtokadományokat szisztematikusan áttekinteni, az egy másik tanulmány tárgya lehet.

70 MNL OL Erdélyi Kormányhatósági Levéltárak, Erdélyi kincstári levéltár F234. Erdélyi fiscalis levéltár II. szekrény 135.

71 Zimányi (Mráz) Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. = *Századok,* 1953. 554–555. és uo. 186. jegyz.

72 Seres István: Iktári Bethlen István és Rhédey Ferenc ismeretlen hajdútelepítő oklevelei. Hajdúk a zsákai várhoz tartozó jószágokon. = *Hadtörténelmi Közlemények,* 2004. 4. sz. 1234–1241.

73 Vö. Újabb Adatok id. Bethlen István patrónusi tevékenységéhez. Közli: Monok István. = *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* VI. Bp., 1989. 209–209.; Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez Idősb. Bethlen István levelei. Közli: Monok István – Gömöri György. = *Uo.* 193–207.; Heltai János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1596–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. = *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve,* Bp., 1980. [1982] 262.

szintén ismert, az unitáriusokhoz fűződő, ámbár nem teljesen bizonyított, művelődéstörténeti szerepéről is tudunk.[74]

Összegezve az elmondottakat, úgy vélem, a szórt adatokból egy aktív, sok bizalmi feladatot ellátó, kötelességtudó, sokirányú érdeklődéssel rendelkező és egyre nagyobb önállósággal intézkedő politikus képe bontakozott ki. Bár Bethlen István mindvégig háttérben maradt bátyja, Bethlen Gábor fejedelemsége alatt, de megbízható támasza és segítőtársa lehetett a fejedelemnek, kiváltképpen a hadjáratok ideje alatt. Kiemelt szerepét már maga a tény jelzi, hogy a fejedelem őt jelölte helytartójának és kormányzónak. Az 1610-es években a fejedelem megbízása alapján egyaránt részt vett belügyi és külügyi-diplomáciai jellegű kormányzati feladatok bonyolításában. Amikor azonban hivatalosan is országirányítói felhatalmazásokat kapott, még aktívabb tevékenységet kellett folytatnia, sok tekintetben jóval nagyobb önállósággal, mint korábban tette. Ez annak ellenére feltételezhető, hogy egyelőre a testvérek közötti levélváltásból csak kevés információ nyerhető. Bethlen István hatalmát és befolyását az 1620-as évek végéig folyamatosan gyarapította, kormányzóként, belső és főtanácsosként egyre nagyobb befolyásra tett szert, ami oda vezetett, hogy a fejedelem halála után Brandenburgi Katalin mellett a kormányzat immár első emberekként, személyes hatalmi pozíciója révén vitathatatlanul Erdély egyik legerősebb politikai tényezőjévé vált.

ADDITIONAL INFORMATION ON THE ROLE OF ISTVÁN BETHLEN IN POLITICS, GOVERNMENT AND COURT DURING THE REIGN OF GÁBOR BETHLEN

The political-governmental career of István Bethlen (1582–1648) began during the reign of his brother, Gábor Bethlen, Prince of Transylvania. The Prince first bestowed the title of lord lieutenant of Hunyad and Máramaros counties upon his brother who acquired great influence and confidential position by the end of the 1610s both in the court and in the government of the Principality. In historical literature he appears as a quiet person who hid behind the strong personality of the Prince and obediently executed every task entrusted to him, but the details of his actual activities have not been revealed yet.

This paper is the first attempt which uses contemporary sources to present more thoroughly the role István Bethlen could have really played in politics,

[74] Túri Tamás: Csanádi Pál és Bethlen István. = *Irodalomtörténeti Közlemények,* 2013. 1. sz. 23–38.

government and court during the reign of his brother. István Bethlen acquired the most prestigious titles during the first campaign of Gábor Bethlen against the Habsburgs, when, according to the traditions of the Hungarian Kingdom's public law, the Prince gave him the title of administrator (locumtenens) and then the title of governor (gubernator). Until the end of the 1620s István Bethlen kept on increasing his power and influence; in 1626 he was appointed to be the future governor in case the Prince died.

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

ADALÉKOK AZ UDVARI FAMILIÁRISI KARRIERHEZ I. RÁKÓCZY GYÖRGY UDVARÁBAN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ 1630–1638 KÖZÖTTI ÉVEKRE*

FAMILIÁRIS FOGALMA, FELADATAIK

Az udvari társadalomban sajátos helyet foglaltak el a familiárisok. A tanulmányban azt vizsgálom, hogy Rákóczy György fejedelemségének első fele mennyiben hozott változást a korábbiakhoz képest, mindezt vizsgálom udvartörténeti és társadalomtörténeti szempontból is. Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár meghatározása szerint a familiáris vagy főember szolga: a fejedelem udvar népéhez tartozó fő/nemes.[1] A Rákóczyak udvartartásának létszámát mutató táblázatból is kitűnik, hogy a familiárisok és szolgáik valamint az udvari szolgák már csak létszámuknál alapján is az utazó udvartartás egyik legnagyobb csoportja lehetett az udvari ifjakon és az istálló személyzetén kívül.

1. táblázat. Az utazó udvartartás létszámai 1630–1649 között[2]

Évek	Követek kíséretük nélkül	Főurak	**Familiárisok**	**Udvari szolgák**	Palota	Kamarás	Kancellária
1630−1649	3–5	131 fő	**14/31−126**	**6/25–261**	29–337	1–4 41	2– 68
	Konyha	Mesteremberek	Udvari katonaság	Ajtónállók stb.	Istálló	Összesen	
1630−1649	8–71	8 4/18–82	44–175	4–71	20–331	313–1583	

* A tanulmányt megelőző kutatáshoz és a megírásához, illetve a további vizsgálatokhoz az OTKA K 83521 „Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták a 17–20. századi Magyarországon” és OTKA K 108744 Reprezentáció és anyagi kultúra a 17. századi erdélyi fejedelmi udvarokban című pályázatai valamint Debreceni Egyetem „A fejedelmi udvar és társadalom a 16−18. századi Erdélyben” című belső kutatási pályázata RH/885/213) nyújtott segítséget.

1 Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IV. Bukarest, 1984. Szerk.: Szabó T. Attila. (továbbiakban EMSZT) 344.

2 Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár város Levéltára, Számadások (Direcţia Judeţeană Cluj a Arhivelor Naţionale, Primari Municipiul Cluj, Socotelite) (továbbiakban KvSzám) 18b/III−26/VI.

A familiáris fogalom további értelmezése azonban mindenképpen pontosítást követel. Mindenekelőtt természetesen azokat soroltam a familiárisok közé, akiket a korabeli forrásokban – királyi könyvekben, hiteleshelyi protokollumokban – *aulae nostrae familiaris*ként, a magyar szövegekben *urunk főember szolgái*ként neveztek meg. A forrásokban szintén felbukkanó *udvari szolgák*[3] udvari szolgálattevők voltak ugyan, de egyáltalán nem biztos, hogy a familiárisok közé tartoztak. Sokféle tisztséget betölthettek, később akár a familiárisok közé is „emelkedhettek".

Bethlen Gábor fejedelemsége idején, 1618-ban keletkezett Csehi András végrendelete, melyben a familiáris és az udvari szolga kifejezések rokon értelműek. E forrás alapján, azt mondhatjuk, hogy az udvari szolga megnevezést akár egy nagyobb csoportra is alkalmazhatták, amelynek a familiárisok csak egy részét alkották. Bethlen Gábor birtokadománya szerint, Garázda István udvari familiárisa volt.[4] Brandenburgi Katalin udvari főlegény[5] kifejezést használja 1630-ban, a Gáspár Miklós, Gazda vagy Garázda Istvánnak adott iratban, mely által sokévi jámbor hűséges szolgálatukért Nagydemeter tizedjövedelméből juttatott nekik.[6] Itt érdemes azt megemlíteni, hogy Kolozs vármegye 1634-es lustrajegyzékben Cserényi János és Kapronczay György neve mellett az *udvari szolga* kifejezés szerepelt.[7] Kapronczay ugyanakkor 1643-ban már elsőrendű familiárisként szerepelt a Királyi Könyvekben.[8] I. Rákóczyi György fejedelem 1645. május 27-i parancslevélben udvari continuus szolgák között felsorolta Solymossi Péter, Pongrácz Gergely, Ebeni István, Rácz János, Váradi János, Macskássi Gáspár, Borzassi János, Ispán István nevét, akik között familiárisok illetve az udvari

---

3 Pl. Cseffei László esetében Trócsányi Zsolt használja (Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata. Budapest, 1980., 357.) 1617-ben a fejedelem udvari szolgája, 1623-ban udvari hadnagy, 1629-ben udvari szolga és Belső-Szolnokvármegye főispánja, 1633–1659 között ítélőmester. Lásd részletesebben Monok István: Cseffei László 1592−1662. = *Századok*, 1988/4. 622–647.; Az udvartartással kapcsolatban három alkalommal említik Kolozsvárott: 1618. június 13. KvSzám 14b/XXI. 81.; 1625. november 21. KvSzám 16/XXXIV. 148.; 1626. november 21. KvSzám 17b/VIII. 88.; „1622 7 Junii Juta Rácz Pál urunk szolgája Fejérvárról urunk levelével attam neki húst, kenyeret, bort tt f – d 6½." KvSzám 15b/XXI. 48., „1625. 15 Decembris Juta Cassa felől Turi Mihály udvari szolga negyed maga, attam neki egy tyúkot d 25, fejér cipót d 8 tett f – d 33, abrak cipót 4, bort 2 ejtel d 24 tett f – d 24." KvSzám16/XXXV. 196.

4 ErdKirKv DVD 17. k. 39b.

5 Az EMSZT szerint főrangú ifjú−főrangú nemes ifjú illetve első/belső szolga jelentés értelmét feltételezi. EMSZT IV. 380−381.

6 ErdKirKv DVD 19. k. 44b–45. egy-egy negyvenes hordó bort, és tíz-tíz köböl búzát kaptak a Beszterce vidéki Nagydemeter dézsmájából évente. 1630. március 28.

7 Kolos-vármegye 1634-iki lustrája. Közli: gróf Lázár Miklós. = *Történelmi Tár,* 1878. (továbbiakban TT) 199–204.

8 Erdélyi Királyi Könyvek DVD. Szerk.: Gyulai Éva, Arcanum Kiadó, 2005. (továbbiakban ErdKirKv DVD) 26. k.1b−2b. 1643. augusztus.22.

szolgák egyaránt megtalálhatóak voltak.[9] A Rákóczyak fejedelemsége alatt a familiárisok csoportján belül elkülönült az ún. elsőrendű familiárisok szűkebb csoportja, erről részletesen majd alább.

A Rákóczy-kor legvégén talán a Barcsai Ákos fejedelemsége alatt keletkezett asztali rendtartás nagyszerűen bemutatja a familiárisok helyét az udvarban. A fejedelem és vendégei asztalát követi a familiárisoké: „2. Az uraim asztala melyre az konyhamester viseltessen gondot és az konyhamester asztalánál fognak enni akár idegenekbül, akar magunk öregh legény szolgánkbul állók, kik az magunk asztalánál le nem ölhetnek. Ezen asztalhoz való eszközökre útton is hordaztatására az konyhamester viseltessen gondot, sáfár es egyéb konyhamester keze alatt levők által. De nevezet szerint az sáfárral együtt az csatlósok forgódjanak mellettek mind ezek elfogássába s minden egyéb oda való tisztességes gondviseletben, bor, kenyér és eggyéb ki fogássában."[10]

A familiárisok feladatait − mivel korábbi udvari rendtartások ezt az udvari csoportot nem említették − elsőként írásban így fogalmazta meg Apafi Mihály fejedelem 1682-ben kelt udvari rendtartása: „22. Főember, udvarló és uraim számbeli híveinknek és szolgánknak, az időnek mivoltához képest most csak tekintettel különböztetnek meg. Ezeknek köteles hivataljok azt tartván, nappal palotánkon continuuskodjanak, úton pedig szekerink előtt járván szép renddel cselekedjék hivataljokat. Ebéd és vacsorának idején asztalhoz űlésünkkor s felkelésünkkor is hopmesterinket kísérvén rendes udvarlásokkal condecorálják [ékesítsék], s ha kit közülök a jó rend úgy hozván, hopmesterünk vagy asztalunkhoz mosdat, vagy magához asztalához szólít, magok alkalmaztatását cselekedjék illendőképpen, böcsülettel, üdő után penig magok szállásokra takarodhatnak, várván, ha mi rendkívűli dolog kívánja kegyelmes parancsolatunkat figyelmetes kézséggel."[11]

A familiárisok, mint udvari, fejedelmi szolgálattevők különböző társadalmi rétegekből kerültek ki, és annak megfelelően más-más céllal érkeztek az udvarba. A főrangúak neveltetéséhez hozzátartozott az udvari „gyakorlati képzés", az udvari légkörrel, az ott tartózkodókkal való megismerkedés, a működési, döntési mechanizmusok kiismerése – abban a reményben és várakozásban, hogy a jövő-

---

[9] MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Protocolla (továbbiakban MNL OL, F 2) VII. 161[r]. Közülük szinte mindegyik megtalálható 1647-ben a kolozsvári számadáskönyvek fejedelem diversája c. fejezetében, vagy I. Rákóczy György vagy az ifjabb fejedelem kíséretében. KvSzám 25a/I. 337, 401, 448, 449.

[10] Az egykori Erdélyi Nemzeti Múzeum anyaga, ma a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságán (Direcţia Judeţeană Cluj a Arhivelor Naţionale) Kemény család csombordi levéltára (Fond Familial Kemény din Ciumbrud) XIX. 1600. 1[r]. (1659. augusztus 27.)

[11] *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1607–1708.* Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Koltai András. Budapest, 2001. (továbbiakban Koltai, 2001.) 126. (Apafi Mihály erdélyi fejedelem udvari rendtartása, Radnót, 1682. július 24.)

ben majd országos tisztségeket fognak betölteni. A közép- és kisnemesi származású familiárisokra egyaránt érvényes, hogy egy részük az udvari közegből került ki, jól ismerte az itteni körülményeket, megjárta a különböző lépcsőfokokat: vagyis volt már inas, udvari ifjú is. Az udvar számukra egyértelműen a karrierépítés színhelye volt.

Egy másik út/lehetőség az volt, hogy valaki familiárisként más tisztséget is betöltött: Orlik Szaniszló például német tolmácsként látta el feladatait, Szentpáli István portai követként, de megemlíthetjük Aradi Gergely konyhamestert is, róla majd alább.

A familiárisok egy része a fejedelmi udvarban végezte feladatait, ahol mindenképpen kiemelendő a reprezentációban betöltött szerepük, másik része az udvartól távol látta el megbízatásait. Most én itt csak a fejedelmi udvarban feladatot ellátó familiárisokkal és szolgálattevőkkel foglalkozom, a Váradon, Jenőben, Lugoson és Lippán tevékenykedő familiárisokkal nem.

A familiárisok és az udvari szolgák szolgálataikért fizetést kaptak a fejedelemtől, és Gyulafehérváron saját szálláson laktak szolgáikkal. Gargócz Boldizsár esetében tudjuk, hogy ő maga ajánlkozott a fejedelemnek, aztán 1625-ben a fejedelem arról rendelkezett, hogy „mind megmustrálhasson, s mind velünk együtt megindulhasson, mert elsőben meg akarjuk mustrálni és fizetését úgy rendelni".[12] A fizetését végül is évi 120 forintban állapította meg a fejedelem.[13] Ugyanebben az évben Barcsay Zsigmond 10 lóra 200 forintot kapott fizetésként a fejedelmi udvarban.[14] A fejedelmi udvari familiárisok konvenciói a Rákóczy korszakból nem maradtak ránk szemben az Apafi-korral. 1663-ból ismeretes a Légrádi Mártoné, akinek 100 forint volt az évi fizetése, azon kívül 8 sing gránátposztó, 15 forint értékű bélés járt neki, valamint 6 font hús, 6 cipó, két ejtel bor, két véka zab volt a napi ellátmánya.[15]

---

[12] 1625. július 24. Medgyes Bethen Gábor levele Gargócz Boldizsárhoz: „udvari szolgálatunkra saját indulatjából offerálván és ajánlván magát" megparancsolja, hogy augusztus 16-ra „szerestől oly készülettel, ruházattal, fegyverrel jöjjön Gyulafehérvárra, hogy mind megmustrálhasson s mind velünk együtt megindulhasson, mert elsőben meg akarjuk mustrálni". Iványi Béla: *A római szent birodalmi széki gróf Teleki család gyömrői levéltára*. Szeged, 1931. 249. (továbbiakban Iványi, 1931.)

[13] 1625. augusztus 14. „Conventio egregii Balthasariis Gargocz … Habebit ad personam propriam per annum florenos entum viginti, id est fl 120. – Item ad equos sex menstruatim juxta communem praetorianum militum equitum nostrorum consvetam solutionis pensionem." Iványi, 1931. 250. 1625. augusztus 14.

[14] Szilágyi Sándor: Levelek és acták Bethlen Gábor történetéhez. = *Történelmi Tár,* 1886., 632–633.

[15] „Conventio Egregii Martini Légrádi aulae nostrae familiaris cuius annus incipit die 3 Martii Anno Domini 1663" Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a ROL KmIg kezelésében, Udvartartási iratok (Socoteli princiare) Fond nr. 950. 17.

Olyan is előfordult, hogy felmenthették őket a másokra vonatkozó a kötelező szolgálatok alól, így például a már fent említett 1645. május 27-i parancslevélben,[16] a fejedelem elrendeli, hogy udvari continuus szolgái „hogy mellettünk szolgálatthokat continuálhassák, kegyelmesen meghengettük, hogy se magok az táborba menni, se jószágokról zsoldost állatni ne tartozzanak."

Annak a familiárisnak, aki az udvarban végezte feladatát, szolgálata ellátásához elsőként házat kellett szereznie, amit bérelhetett is, vagy később, ha módja volt rá, vásárolhatott is házat a székvárosban. A familiárisok házai, illetve házhelyei nagyobb részt a falakon belül voltak, közel a fejedelmi palotához, hiszen ezeknek az embereknek bármikor könnyen elérhetőnek kellett lenniük.

A familiárisok Gyulafehérváron részt vettek az udvar mindennapi életében, ha pedig szükséges volt, akkor az udvartartással együtt kísérték el a fejedelmet utazásaira, így jártak közülük többen is az udvartartással Kolozsvárott. Emellett fontos és bizalmas feladataik is voltak, amelyeknek egy része a postálkodáshoz tartozott – ahogy arról Kemény János is tudósított *Önéletírásá*ban –, valamint kisebb-nagyobb megbízatásokkal jártak el különböző ügyekben országszerte, akár Magyarországon is.[17] A familiárisok a levelek kézbesítése mellett a fejedelem vagy az udvar számára vásárolt dolgokat szállították el a nagyobb városokból, a székvárosba, más alkalommal a fejedelmi udvar számára készített eszközökért, arany és ezüst (ötvös)tárgyakért, ezüst lószerszámokért, vagy akár posztóféleségekért mentek érte.[18] A kolozsvári számadáskönyvekben is szerepelnek ilyen leírások. 1646. augusztus 6-án azt jegyezték fel a sáfárpolgárok, hogy „Pettki István ifjú Urunk szolgája feleségestől megy Váraddá", vagyis költözik ura udvarába.[19] 1652. május 2-án „érkezék Bereczki Mihály Somlióról urunk főszolgája, viszen pénzt Fejérvárra".[20] Ugyanebben az évben február 10-én „érkezék Magyarországról Sz[ent]Páli György urunknak főszolgája, urunk őnagysága expediálván az Rákóczi László dolgában".[21]

Nem véletlen, hogy a postaszolgálat vezetői: a postamesterek is a fiatal, de már ifjú koruk óta a fejedelmi szolgálatában álló − akár udvari ifjak, akár − familiárisok közül kerültek ki, Décsei Bálint vagy 1643-ban Dalmadi Mihály volt

---

16 MNL OL, F 2 VII. 161r.

17 „16 Julii 1614 Blenessi Györgyöt és Kovaczóczy Istvánt küldi Urunk Magyarországban […]" KvSzám 13a/XVIII. 143. „23 Januárii Jöve viszsza Cassáról Radák István urunk szolgája harmad magával […]." KvSzám 13b/V. 23., „1620. 12 Januárii Juta Daniel Mihály Pozsonyból betegen, bíró uram hagyásából vittem ajándékot neki […]" KSzám 15a/XXII. 13., „1625 13 Decembris Juta Poroszay Lőrinc postamester Fejérvárról Erdélyi Istvánnak és Camuti Farkasnak leveleket viszen, […]" KvSzám 16/XXXV. 196.

18 További részletek: Jeney-Tóth Annamária: *Míves emberek a kincses Kolozsvárott*. Kolozsvár, 2004., 221–227.

19 KvSzám 24/XV. 335.

20 KvSzám 27/IV. 67.

21 KvSzám 27/IV. 31.

„urunk őnagysága postamestere”.[22] A familiárisok jó része Rákóczy György fejedelemsége későbbi periódusában már az udvari iskolából kerülhetett ki, akik jól ismerték az udvari körülményeket, hiszen fiatalkoruktól az udvarban forgolódtak, voltak inasok, udvari ifjak.

FAMILIÁRISOK A 17. SZÁZAD ELSŐ HARMADÁBAN AZ ERDÉLYI FEJEDELMI UDVAROKBAN

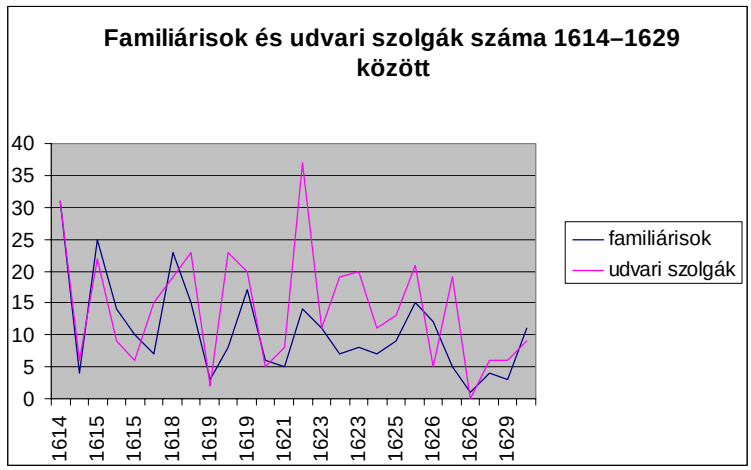
Báthory Gábor uralkodása alatt a familiárisok száma 8 és 33 között, az udvari szolgák száma pedig 2 és 26 fő között váltakozott, amikor az utazó udvartartással Kolozsvárott járt az udvar. Bethlen fejedelemsége alatt is hasonló nagyságrendű számokat kapunk, itt a familiárisok 3 és 25 fő között, az udvari szolgák pedig 3 és 35 fő között voltak jelen az utazó udvartartásban. Ezekhez a számokhoz képest a Rákóczyak udvartartása 1630 és 1638 között alacsonyabb számokat mutat, ugyanekkor az udvari iskola, vagyis a palota létszáma magasabb volt. 1640 után Rákóczy György váradi kapitányságával egy újabb központ jött létre, 1642. évet követően pedig ez már választott fejedelemnek volt saját udvartartása, ennek vizsgálata már meghaladja a jelen tanulmány kereteit.

2. táblázat. A familiárisok és az udvari szolgák számának alakulása Báthory Gábor korában[23]

Időpont	Udvari főszolga (fő)	Udvari szolga (fő)
1608. március	8	2
1608. szeptember	33+?	7–
1608. november	22	
1609. február	26	
1609. április	24+	8–
1609. augusztus	23	10
1609. október	20	1
1610. április	46	23
1610. május	33	17
1610. július 2–4.	32	19
1610. augusztus	24	16
1612. január 29.	19	26

[22] KvSzám 24/IV. 1643.

[23] KvSzám 12a/XVIII. 61., 12a/XVIII. 93., 12b/IV. 182–185., 12b/IV. 327–328., 12b/V. 13–14., 12b/VII. 180–181.

1. diagram. A Kolozsvárott tartózkodó udvari familiárisok és udvari szolgák száma az utazó udvartartásban Bethlen Gábor fejedelemsége idején 1613 és 1629 között

3. táblázat. Udvari familiárisok és udvari szolgák létszáma a Rákóczyak fejedelmi udvartartásában kolozsvári tartózkodásuk idején[24]

Időpont	Udvari Familiáris/ Főszolga (fő)	Udvari szolga (fő)
1630. december 20.	4	12
1631. január	4	6
1631. május 6.	2	4
1631. december	11	14
1632. szeptember	5+1	4
1632. december	3	
1634. november	4	19
1635 nov. 20.	11	28
1636. február 14−15.	3	
1637 karácsonya	10	18
1638. november	13	22

A familiárisok a Rákóczyak idején már nem egy látszólagos homogén tömeget képeztek, hanem létrejött az ún. elsőrendű familiárisok szűkebb csoportja. Az Erdélyi Királyi Könyveket forrásul véve állítottam össze az alábbi táblázatokban szereplő két csoportot.

[24] KvSzám 18b/III−21b/II.

4. táblázat. Az elsőrendű familiárisok az Erdélyi Királyi Könyvek alapján

Név	Egyéb tisztség	Címe	Megye	Kibocsátás	Királyi könyvek
Barcsai Zsigmond		hiányzik		1633.02.07.	18. k. 132−133.
keresdi Bethlen Ferenc		generosus	Küküllő, Belső-Szolnok	1633.07.12.	27. k. 31−34.
Haller Péter		generosus	Fehér, Küküllő	1633.07.30.	20. k. 67−67b.
szárhegyi Lázár István	csík-gyergyó-kászonszéki királybíró	generosus	Kolozs	1633.11.08.	18. k. 150−151b.
szentlászlói Kamuthy László		generosus	Kolozs	1636.01.28.	21. k. 102b−103.
alsónádasdi Pap Márton		egregius	Hunyad	1637.09.26.	22. k. 8−9.
Barcsai Ákos	kamarás, volt kapitány, lugos-karánsebesi bán	generosus	Fehér, Küküllő	1641.01.20.	22. k. 217−218.
görcsöni Serédi István	krasznai főispán	generosus	Kraszna, Közép-Szolnok, Doboka	1641.06.01.	23. k. 33−34.
Kapronczay György		generosus		1643.08.22.	26. k. 1b−2b.
Gyulay Ferenc	volt kamarás	generosus	Küküllő	1644.03.24.	24. k. 84b−85.
Klobusiczky András		egregius	Abaúj, Gömör	1644.07.09.	24. k. 83−83b.
Maurer Mihály		generosus	Fehér	1645.02.10.	24. k. 114b−116.
Ballingh György		generosus	Ung	1645.07.20.	24. k. 157.
magyardellői Jármi Ferenc		generosus	Küküllő	–	24. k. 219−219b.

Az elsőrendű familiárisok között találjuk a főrendű családok: Barcsai, keresdi Bethlen, Haller, Lázár, Serédi tagjainak nevét, mellettük a Szepességből származó Maurer Mihályt, a felső-magyarországi származású Klobusiczky Andrást valamint a vármegyei nemességből származó Kapronczay Mártont, és Jármy Ferencet említik. Közülük Kapronczay és alsónádasdi Pap Márton kivételével a többiek a generosus címmel bírtak, vagyis az erdélyi főnemesség alsóbb csoportjához tartóztak.[25]

[25] Horn Ildikó: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. = *Századok,* 2011. (997−1027.) 1017.

5. táblázat. Az udvari familiárisok az Erdélyi Királyi Könyvek alapján

Név	Egyéb tisztség	Címe	Megye	Kibocsátás	Királyi könyvek
laziskai Orlik Szaniszló	német nyelvű tolmács	egregius	Belső-Szolnok	1631. 03.18.	19. k. 245–245b.
hidvéghi Aradi Gergely	konyha-mester	egregius	Csíkszék	1631. 05.06.	19. k. 170b–171.
betfalvi Radai János		egregius	Udvarhely-szék	1632. 10.02.	20. k. 35b.
Enyedi Váradi György		egregius	Fehér	1633. 03.12.	20. k. 40–41.
alsónádasdi Pap Márton	fejedelmi pohárnok	egregius	Zaránd	1633. 06. 29.	20. k. 74–75.
homoród-szentpáli Szentpáli István	levéltári tikár, fejedelmi követ	egregius, agilis	Udvarhely-szék	1633. 11.20.	18. k. 158–158b.
Pathay Sámuel		egregius	Zemplén	1635. 09.07.	18. k. 165.
Felfalui Gáspár Miklós		egregius	Torda	1636. 02.21.	21. k. 130b–132b.
Báthorkeszi Ferenc		strenuus	Doboka	1636. 08.27.	21. k. 168.
borosjenői Nagy Péter		egregius	Kolozs	1637. 09.04,	22. k. 10–12.
Váradi Kovács János		egregius	Bihar	1638. 04.04.	22. k. 42b–43.
tövisi Csonka István		egregius	Fehér	1638. 11.10.	22. k. 85b.
nagyidai Nagy-idai György	debreceni harmincados	egregius	Bihar	1639. 05.14.	22. k. 119–119b.
Bálpataki János	Lorántffy Zsuzsanna asztalnoka, Rákóczy Zsigmond szolgája, váradgyai sókikötő praefectusa	egregius	Fehér	1639. 08.05.	22. k. 182.
pókai Csontos Pál	volt asztalnok-mester, fejedelmi követ	egregius	Torda	1642. 01.02.	23. k. 92b–93b.
keresdi Bethlen Mihály		generosus	Doboka	1648. 06.18.	27. k. 11.
kolozsvári Pap János		egregius	Fehér	1649. 07.30.	27. k. 156–156b.

Az udvari familiárisok csoportjára tartozók általában egregius címmel bírtak, kivéve keresdi Bethlen Mihályt. Jellemzően a nemesség alsóbb rétegeiből származókkal találkozunk az 5. táblázatban, valamint partiumiak és felső-magyarországiak is számosan vannak közöttük, sőt ebben a csoportban olyan is helyt kapott, mint például tövisi Csonka István, aki ugyanabban az évben kapta meg nemességét is, mint amelyikben familiáris lett egregiusként. Hivatali illetve udvari karrierjükre jellemző példaként említhetjük: Aradi Gergely konyhamesterként tevékenykedett az udvarban, Szentpáli István pedig követként járt el a Portán a fejedelem megbízásából (unitárius), Pathay Sámuel kancelláriai titkárként volt ott, Nagyidai György pedig később debreceni harmincados lett.

Azt gondolom, az a leghelyesebb, ha a fentebb felsorolt familiárisok közül néhányuk karrierjét górcső alá veszem, és megkísérlem részletesebben bemutatni a források segítségével.

KIK MARADTAK A BETHLEN GÁBOR UDVARÁBÓL?

Aradi Gergely Bethlen Gábor udvarában főtálnok volt, szállásosztói tisztet is betöltötte, majd Brandenburgi Katalin udvarában viselt konyhamesteri tisztségét a Rákóczyak udvarában is megtartotta.[26] Többször is volt az utazó udvartartással Kolozsvárott.[27]

Pap Márton Hunyad megyei származású lehetett, Bethlen Gábor pohárnoka,[28] majd kamarása volt, ezt a tisztséget megtartja Brandenburgi Katalin alatt is, akit kikísért Munkácsig, hiszen az − utólag 1636-ban felvett tanúvallatásban − ezüsttárgyak eltűnése (két ezüstkanna) kapcsán említik őt, mint aki Fogarasból kísérte ki a fejedelemasszonyt, majd végül ő is kapott 100 tallér ajándékot.[29] A Rákóczyak udvarában például a fejedelem bizalmas leveleit továbbította 1632 április-

[26] Aradi Gergely fejedelmi konyhamester. ErdKirKv DVD 18. k. 78b–79.; KvSzám 18b/III. 71. 1631.; Gr. Lázár Miklós: Adatok a Perkő alatti várról és kastélyról Kézdi-Szent-Léleken. = *Századok,* 1870. (211−225.) 223.

[27] KvSzám 18b/VII. 72, 182.

[28] ErdKirKv DVD 17. k. 102−102.b. 1629. május 14.

[29] Megjegyzésként ez szerepel: „11.) Két aranyas ezüst kanna. NB. Balling János uramnál vadnak. Megparancsoltuk Balling uranmak hogy megküldje, mi nem láttuk. Az öregének négyét, az aprókban negyvenhatot az fejedelem aszszony anno 1631. die 8. Januarii Pap Márton és Huszti Menyhárt által Fogarasból az Brigába varrott hintóval s hat szekeres lóval ajándékon küldte volt. Melyről testimoniálisok ezeknek is extál, s kiküldtük. Pap Mártonnak ajándékul mi is 100 tallért adattunk volt." Okiratok a két Rákóczy György történetéhez. I. Rákóczy György leszámolása Brandenburgi Katalinnal Közli: Szilágyi Sándor. = *Magyar Történelmi Tár,* 3. sorozat 10. kötet (1887.) (209−242.) 210.

sának végén,[30] 1634 augusztusában cubicularius,[31] bár egy évvel korábban udvari, majd 1637-ben elsőrendű udvari familiáris lett.[32] Testvére András pedig asztalnok volt.[33] A familiárisok szokott postálkodási feladatain kívül 1635 októberében Bukarestben járt követségben,[34] máskor Isztambulba is vihetett leveleket. De gyakran járt az 1630-as évek első felében Kolozsvárott is.[35] Birtokai Hunyadban, Biharban, Zarándban voltak. 1641-ben már csak özvegyét Sarádi Borbálát említik a források.[36]

Gáspár Miklós Bethlen Gábor familiárisa nagyon gyakran volt Bethlen fejedelemsége alatt az udvartartással Kolozsvárott, [37] Székelyföldön és Torda vármegyében is birtokos, aki a Mikó családba házasodott be.[38] A család több ágából láttak el fontos udvari tisztséget, hídvégi Mikó Ferenc kincstartó mellett, oltszemi Mikó Mihály konyhamester nevét a korszakból mindenképp fontos kiemelnünk. 1630 szeptemberében Bethlen István megbízásából ő is vitt leveleket Budára és onnan pedig szóbeli üzenetet Erdélybe.[39]1632. július 22-én Gáspár Miklós azonban már a Rákóczyak udvarában foglalt helyet a fejedelem asztalánál, „Balling György uram őkegyelme, Belényesi György uram őkegyelme, Ballingné asszony, Török János, Váczi Péter" társaságában.[40] Az udvartartással 1635-ben járt Kolozsvárott.[41] Rákóczy Györgytől 1636-ban kapott birtokadományt, amikor is udvari familiárisként említik.[42] 1648-ban már néhaiként említik Torda vármegye jegyzőkönyvének lapjain.[43]

---

30 Naplókönyv 1632-ből. I. közl.: Abafi Lajos = *Magyar Történelmi Tár,* 3. sorozat 6. k. (1883.) 519−542. (továbbiakban Naplókönyv 1632.) 523−524.

31 MNL OL, F 2 VII. 117^{v}.

32 ErdKirKv DVD 20. k. 74−75. (1633. 06.29.); 22. k. 8−9. (1637. 09. 26.)

33 ErdKirKv DVD 24. k. 184−185. (1634.)

34 Szilárdy Áron és Szilágyi Sándor (szerk.): *Török–Magyarkori Állam–Okmánytár*. /Monumenta Hungariae Historica 4. Diplomataria. IV./ (továbbiakban TMÁO) Pest, 1869. II. k. 289.

35 KvSzám 18b/III. 59., 18b/VII. 184., 18b/XI. 26., 19/XIII. 626., 20/III. 409.

36 MNL OL, F 2 VIII. 31^{r}.

37 KvSzám 13a/XVIII. 123, 111., 14a/XVIII. 78., 14b/XVIII. 110., 15a/XI. 108., 15a/XII. 53., 18a/II. 185.; 1630. április 5. KvSzám 18b/I. 51. Magyarfülpösi Gáspár Miklós Torda vármegyében. Magyarfülpös melletti erdő birtoklása. Háromszéken kap birtokot, egregius. Dáné Veronka: *Torda vármegye jegyzőkönyvei I. 1607−1658.* Kolozsvár, 2009. (továbbiakban TvmJkv) 420, 462.;

38 1627. július 4-én volt Mikó Annával az esküvő. Köblös Zoltán: A hidvégi gr. Mikó család leszármazása. = *Genealogiai Füzetek,* 1905. 93. „Anno Domini 1627 die 3 Mártii az nénémet Mikó Anna asszonyt adtuk Gáspár Miklós uramnak. Itt Bodokon lött kézfogások ő kegyelmeknek. Velem lakott néném asszony." Kelemen Lajos: Bodoki Mikó Miklós családi krónikája. II. közlemény. = *Genealogiai Füzetek,* 1906. 47.

39 Brandenburgi Katalin és Bethlen István összeköttetése a portával. Közli: Gergely Samu. = *Magyar Történelmi Tár,* 3. sorozat 8. k. 1885. (97−117.) 105.

40 Naplókönyv 1632. 655.

41 KvSzám 20/III. 398.

42 ErdKirKv DVD 31. k. 130b−132, 1636. február 21.

43 TvmJkv I. 479.

KIK ÉRKEZTEK A RÁKÓCZYAK UDVARTARTÁSÁVAL GYULAFEHÉRVÁRRA, ÉS KIK VOLTAK A SAJÁT NEVELÉSŰEK?

Herczeg Zsigmondról, a Rákóczyak kipróbált hű emberéről, Alvinczi Péter kassai lelkész 1629. novemberi leveléből tudjuk, hogy fontos szóbeli információkat általa küldte Rákóczinak.[44] Zólyomi Dávid is azt kérte Rákóczitól 1630. július 26-én Székelyhídról írott levelében, hogy „Kgd azért küldje hozzám Herczeg Zsigmond uramat késedelem nélkül, Kgdnek izenhessek ő kgltől mindenekről."[45] 1630 szeptemberében Alaghy Menyhárthoz is Herczeg vitte el Rákóczy levelét.[46] Fejedelemségbe való bemenetelt követően, nem véletlen, hogy az athnaméért induló portai követség egyik tagja lett Herczeg Keresztessy Pál mellett.[47] Újabb feladatáról így írt Szalárdi János: „Valának fejedelemnek inaugurálásakor, fejedelmi hivataljába való beállatásakor három fia: György, Zsigmond és Ferenc; a két elsőket már a deák tudományra tanítattja vala, Herczeg Zsigmond jeles fő ember inspectiója, gondviselése és Keresztury Bíró Pál becsületes református tudós prédikátor ember praeceptorok educálása alatt, kiknek tanulások alkalmatosságával az erdélyi úri és főrendek közül is némelyeknek fiok együtt taníttatnak vala vélek, mint Bethlen János, Lázár György s többiek…".[48] Az 1630-as évek közepén feladatai tehát igen sokrétűek voltak, egyrészt az udvari iskolában,[49] másrészt viszont diplomáciai feladatokat kapott Bécsbe.[50] Ugyanakkor Kolozsvárott is szinte mindig ott volt a fejedelem és családjának udvartartásában.[51] 1637-ben „nemzetes vitézlő Herczeg Zsigmond jámbor főember szolgánknak" mondott köszönetet a fejedelmi pár.[52] A neki adott zálogbirtok kapcsán kiadott oklevél így szólt a szolgálatairól: „Hozzánk eleitől fogva való álhatatos igaz hűségéről, mellettünk már nehány számos esztendőktől fogva, mind magunkat úri

---

44 Rákóczyak levéltárából 1611–1630. V. közl. Közli: Szilágyi Sándor. = *Magyar Történelmi Tár*, 3. sorozat 18. k. (1895. 307−328) 324−325. 1629. november 26.

45 Rákóczyak levéltárából 1611–1630. VI. közl. Közli: Szilágyi Sándor. = *Magyar Történelmi Tár,* 3. sorozat 18. k. (1895. 457−485.) 463. 1630. július 26.

46 Uo. 468. 1630. szeptember 18.

47 Szilágyi, 1893. 190−191.

48 *Szalárdi János Siralmas krónikája*. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt írta: Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 145.

49 Szilágyi Sándor: *Rákóczy Zsigmond 1622−1652*. Magyar Történeti Életrajzok, Budapest, 1886. II. 23.; Szilágyi Sándor: I. Rákóczy György udvari iskolái történetéhez. = *Magyar Könyvszemle,* 1892−1893. 91.

50 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* IX. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1883. 442−446.; Lukinich Imre: Bethlen István támadása 1636-ban. = *Századok,* 1910. III. közl. (212−227.) 213−214.

51 KvSzám 18b/III. 55., 18b/XI. 27., 19/IV. 146., 19/VI. 183., 20/III. 398., 21b/II. 339−462.

52 ErdKirKv DVD 21. k. 190. Erdőbényei szőlő, zálogbirtok, 1637. április 20.

állapotunkba, s mind ez fejedelmi méltóságba Isten kegyelmessége által lőtt állattatásunknak utána, minden őreá bízott dolgainkban, s kiváltképpen fiainknak kedvünk szerént való gondviselésében, reájok való vigyázás és szakadatlanul való jámbor szolgálattjában nekünk mutatott…”.[53] Hirtelen haláláról így írt Szilágyi Sándor, a Rákóczy Zsigmondról szóló monográfiájában: „1638 elején Zsigmond úrfival s Kassayval, a korlátnokkal, Kolosvárra ment. Január 26-dikán épen ebéd alatt hirtelen rosszul lett, eszméletlenül a földre esett s attól fogva nagy kínokat szenvedett. Többé magához nem tért. A fiatal Zsigmondot, kit e váratlan csapás mélyen lesújtott, Kassay nem bocsátá hozzá. Néhány óra múlva kiszenvedett. A korlátnok rangjához illő temetésről gondoskodott, melyen a fejedelmet fiai képviselték.”[54] Balogh Jolán kutatásainak köszönhetően azt is, tudjuk, hogy minderre a főtéri Filstich házban került sor.[55]

Pókai Csontos Pál az itt bemutatott familiárisok közül a saját udvarban nevelkedetteket reprezentálja. A talán felső-magyarországi származású Csontos 1631-ben ételkfogó,[56] majd asztalnokmester lett, aki 1635-ben kapott birtokadományt.[57] Ismeretes, hogy 1631. december 21-én őt küldte a fejedelem a svéd királyhoz következtként,[58] 1632. február 18-án Frankfurtban tárgyalt Gusztáv Adolf akkori székhelyén.[59] Megérkezéséről a 1632-ben vezetett naplókönyv így számol be: „1632 július 5 Akkor jött meg Csontos Pál svetiai király túl, mely 12 ... bris ment volt el Kolozsvárrúl.[60] Birtoka kapcsán olvasunk róla 1636-ban Torda vármegye jegyzőkönyvének lapjain.[61] 1642-ben udvari familiáris lett.[62] 1644-ben a felső-magyarországi hadjáratból is kivette részét: Rákóczy György 1644. július 1. feleségének írott levele szerint: „Lőcsére jő idején Gaudi András is 200 muskatérossal, Csontos Pál, Kerekes Tamás és az munkácsi jó 100 gyalog Bánháziékkal bementek volt; Kemény János uramék is csak egy mélyföldön vol-

---

53 Uo.

54 Szilágyi Sándor: *Rákóczy Zsigmond 1622−1652*. Budapest, 1886. 30.

55 A Filstich házban a Főtér 5. szám alatt szállt meg és itt is halt meg Herczeg Zsigmond, a fejedelem fiainak a hopmestere 1638-ban (*Erdélyi Történeti Adatok* IV. Szerk.: Szabó Károly. Kolozsvár, 1862. 215.; Balogh Jolán: Késő renaissance kőfaragó műhelyek. IV. = *Ars Hungarica*, 1975. (3. évf. 2. szám, 211−276.) 248−249.

56 KvSzám 18b/VII. 76.; ErdKirKv DVD 29. k. 55−57. 1652. december 20-án testvérét, Csontos Miklóst Felső-Magyarországról származóként említik.

57 ErdKirKv DVD 21. k. 69−70. 1635. szeptember 9.

58 Szilágyi, 1893. 216.

59 Szilágyi, 1893. 218.

60 Naplókönyv 1632. (II. 645−655.) 650.

61 TmvJkv I. 379.

62 ErdKirKv DVD 23. k. 92b−93b. 1642. január 2.

tak tegnap Lőcséhez, az ellenség Lőcsén innen egy mélyföldön volt, …”.[63] 1645-ben újra Felső-Magyarországon találjuk.[64] II. Rákóczy György udvarában fejedelmi vadászok mestereként, vagyis jägermeisterként említik a források.[65]

Összegzésül elmondhatjuk, hogy bár a kutatások alapján úgy tűnik, hogy a Rákóczyak udvarában csökkent a familiárisok száma − különösen I. Rákóczy György fejedelemsége első évtizedében − azonban, ezt a réteget kiegészítette az udvari iskolákban felnövők generációja is. Az udvari familiárisok csoportja azonban elsőrendű familiárisokra és udvari familiárisokra vált szét. Míg a főrendű származású familiárisokat zömmel az elsőrendű familiárisok között találjuk, addig a vármegyei nemesség, valamint a főrendűek és a vármegyei nemesség között elhelyezkedő családokból származók nagyobb részt az udvari familiárisokhoz tartozhattak. A hiteleshelyi jegyzőkönyvek további vizsgálataival és azok elemzésével részletesebb és árnyaltabb képet tudunk majd a Rákóczyak udvarának familiárisairól rajzolni.

ADDITIONAL INFORMATION ON THE CAREERS OF FAMILIARES IN THE COURT OF GYÖRGY RÁKÓCZY I, WITH A SPECIAL EMPHASIS ON THE YEARS BETWEEN 1630 AND 1638

As the sources of my paper I used the Transylvanian Royal Books, the account books of Kolozsvár (Cluj-Napoca) and the protocols of notaries. The number of familiares decreased in the court of the Rákóczy family, especially in the first decade of György Rákóczy I's reign -, however, this group was replenished with the generation of those who grew up in the schools of the court. The court familiares were divided into two groups: familiares of the first rank and the court familiares. Those who belonged to the peerage became members of the first group, while the noble class of the counties and those families who stood between the peerage and the county noblemen in the social hierarchy mainly provided the members of the second group. The paper presents the career of Gergely Aradi of Hidvégh, Miklós Gáspár of Felfalui, Márton Pap of Alsónádasd, Zsigmond Herczeg and Pál Csontos of Póka in details.

---

63 *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése.* Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1875. 193. (továbbiakban Szilágyi, 1875.)

64 II. Rákóczy György levele apjának 1645. február 26-án: „Az gránátokat megindíthatnók, de az mozsarakat még el nem hozták, egy felől 700 vagy 800 készen; valóban indításokon mind magam praefectus rajta vagyunk. Csontos Pál 20. künn leszen nagyságod mellett, elég puskása leszen. Az székely tiszteknek meghagyom, lovat székely gyalog ne vigyen, noha difficultálni fogják, de nagyságod parancsolatjának kell meg lenni.” Szilágyi, 1875. 304−305.

65 ErdKirKv DVD 29. k. 55−57. 1652. december 20.

KÓNYA PÉTER

KIRÁLYHELMEC ARISZTOKRATA BIRTOKOSAI*

Királyhelmec mezőváros, Alsó Zemplén legrégebbi települései közé tartozik. A 15. századtól mezővárosi fejlődésnek indult, és fokozatosan az egész Bodrogköz gazdasági és kulturális központjává vált. A hasonló nevű uradalom központjaként századokon át több arisztokrata család birtokában volt, amelyek jelentős módon befolyásolták a város gazdasági, társadalmi fejlődését, felekezeti viszonyait, és nyomot hagytak építészeti fejlődésén is.

Királyhelmec első ismert birtokosa az 1214-ben említett Boleszlaw váci püspök volt, aki valószínűleg apja után örökölte, valamikor a 12. század második negyedében.[1] A 13. század elején a település a szomszédos leleszi premontrei prépostság tulajdonába került. A konvent kezében azonban nem maradt sokáig, mert még a század vége előtt több magánszemély vette birtokába. Egyikük Budun fia Dénes volt, akit a 14. század eleji források a helmeci jobbágytelkek és udvarház tulajdonosaként említenek.[2] A 13. század végén Angyal fia Sándor volt a település birtokosa. Ő került konfliktusba IV. Lászlóval és Henrich bánnal s fiaival együtt fogságba is vette a királyt, aki azután elkobozta összes birtokait.[3] Így Királyhelmec királyi adományként jutott új birtokosok kezébe, a már említett Budun és fiai (Dénes, Donch, Máté, János, Mihály, György és Miklós) birtokába.[4]

Néhány éven belül ezek a földesurak is szembekerültek az uralkodóval, és I. Károly (Károly Róbert) király ellen a 14. század első negyedében Aba Amádét támogatták. Sőt, 1314 júniusában részt vettek a híres rozgonyi csatában is. Még ez sem volt nekik elég, az abaúj-vármegyei Györkén merényletet követtek el a király ellen, de végül csak László nevű kamarását gyilkolták meg. Ezért a király összes birtokaikat elkoboztatta. Helmecet később I. Károly – a királynő ajánlásá-

* A tanulmány az OTKA K 83521 számú pályázata keretében készült.

1 Uličný Ferdinand: *Dejiny osídlenia Zemplínskej stolice.* Bratislava, 2002. 246. (továbbiakban Uličný, 2002.)

2 Kristó Gyula: *Anjou-kori Oklevéltár I.* Budapest, 1990. 291.; II. Budapest–Szeged, 1992. 14.; Uličný, 2002. 246.

3 Kristó Gyula: *Anjou-kori Oklevéltár VII.* Budapest–Szeged, 1991. 272.

4 Uo.

ra – Ákos nembeli Mikcs bánnak adományozta, aki hősiesen harcolt a király mellett Csák Máté ellen. Tetteiért I. Károly az 1323. november 20-án kiadott oklevéllel Királyhelmecet neki adományozta.[5]

A 14. század első negyedének végén Helmec az ország más birtokaival együtt Mikcs bán és utódai birtokába került. A bánon kívül azonban a településnek más birtokosai is voltak.[6] A leleszi prépostság sokáig nem volt hajlandó lemondani egykori birtokairól. A prépost már 1342-ben I. Lajoshoz fordult azzal a kérelemmel, hogy Királyhelmec birtokát visszakaphassa, tagadván a birtok adományozásának jogosságát Mikcs bánnak. A király kivizsgálást rendelt el, de jelentősebb eredmény nélkül.[7]

Legkésőbb a 15. század végén Királyhelmec az Újfalussy és a Horváthy családok birtokába jutott. Miután azonban a Horváthyak felléptek Zsigmond ellen, a király újból elkobozta a helmeci birtokot. Később azonban (1403. november 5-én) Királyhelmecet Kisgéressel, Semjénnel és Ricsével együtt Pálóczi Péter fiainak, Pálóczi Mátének, Imrének és Györgynek adományozta.[8] A Pálócziaknak is harcolni kellett a leleszi prépposttal, aki többször (1404, 1411, 1414) is pereskedett velük.[9]

A 15. század első felében Királyhelmec a dúsgazdag, erős Pálóczi család székhelye lett. A Pálócziak voltak Zemplén és Ung vármegye legnagyobb mágnásai. Az 1420-as évektől Pálóczi László az ottani udvarházban lakott, és a városban hatalmas udvart tartott. Az 1420-as évektől Pálóczi László országbíró lakott a városban, aki Helmecen keltezte leveleinek nagyobb részét.[10] Kisebb birtokrészeket a 15. században más földesurak bírtak. Többek között a Helmeczi család is állandóan a városban lakott, és az ottani jobbágytelkek egy részét birtokolta.[11]

Ettől kezdve Királyhelmec a középkor végéig a Pálócziak tulajdonában maradt. A 15. század közepén, 1453-ban Pálóczi László országbíró, Pálóczi Simon királyi főlovászmester és Pálóczi János V. Lászlótól új adománylevelet kapott a terjedelmes dél-zempléni birtokokra, az újhelyi várral, Sátoraljaújhely és Sárospatak városaival együtt. Az adománybirtokok sorában szerepelt a helmeci birtok és szomszéd falvak, Kisgéres, Semjén és Ricse is.[12]

---

5 Kristó Gyula: *Anjou-kori Oklevéltár VII.* Budapest–Szeged, 1991. s. 272.

6 Kristó Gyula: *Anjou-kori Oklevéltár XI.* Budapest–Szeged, 1996. 77.

7 Kristó Gyula: *Anjou-kori Oklevéltár XXVI.* Budapest–Szeged, 2007. 283–284.

8 Mályusz Elemér: *Zsigmond-kori oklevéltár I., II.* Budapest, 1958. 317.

9 Mályusz Elemér: *Zsigmond-kori oklevéltár III.* Budapest, 1993. 103., valamint Uő: *Zsigmond-kori oklevéltár IV*. Budapest, 1964. 471–472.

10 Varjú Elemér: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonci Bánffy család történetéhez I.* Budapest, 590.

11 Mályusz Elemér: *Zsigmond-kori oklevéltár IV*. Budapest, 1964. 248.

12 Bogoly János – Oláh Tamás: Királyhelmec története a mohácsi vészig. In. *Széphalom: a Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve* 20. k., 2010. 339. (továbbiakban Bogoly – Oláh, 2010.)

A Pálócziaknak állandóan feszült kapcsolatai voltak a környékbeli földesurakkal, főleg a leleszi préposttal, aki továbbra sem akart lemondani a birtokra vonatkozó igényéről. Ez a konfliktus nem egyszer erőszakoskodáshoz is vezetett,[13] de a helmeci birtokosok egymás ellen is harcoltak. Így pl. 1413-ban betörtek a Helmecziek rokonai és Literáti László királyhelmeci udvarházába, elverték szolgáikat és ellopták vagyonukat.[14]

Királyhelmec jelentősége – leginkább a vásártartásnak köszönhetően – a 14–15. században nőtt meg. Bizonyos, hogy már a 14. század elején tartottak Helmecen országos vásárt.[15] A vásárjog megszerzése legkésőbb a 14. század első negyedére tehető. Az országos vásár létrejöttének feltétele a közeli kereskedőút volt, amely összekapcsolta az alsó- és a felső-zempléni területeket. A következő században, a Pálócziak alatt, Helmec piactartási jogot is kapott. A csütörtökön tartatott heti piacot először az 1462-dik évi okiratban említik.[16] Az országos vásárt április 9-én tartották.[17] Elsősorban a vásár- és piactartási jognak köszönhetően, amely alapvetően befolyásolta a település gazdasági és társadalmi fejlődését, Királyhelmec már a 15. század második felében mezőváros lett, és a késő középkori forrásokban már az „oppidumként" szerepelt.[18]

Ugyanabban a korszakban, szintén a Pálócziak birtoklása alatt, a 15. század elejétől lett Királyhelmec egy kisebb uradalom központja, amely rajta kívül még három szomszéd faluból (Kisgéres, Semjén, Ricse) állt. Nemcsak a vásár, a piac és az uradalmi központ folytán nőtt meg a Pálócziak alatt a mezőváros fontossága. A család néhány évtizeden át ott rendezte be székhelyét, s így Királyhelmec a 15. században az egyik legjelentősebb északkelet-felvidéki mágnás család rezidenciája lett. Ez a változás pozitív értelemben befolyásolta a településnek mind gazdasági, mind társadalmi és kulturális fejlődését, megerősítette mezővárosi jellegét.

A családi székhely, az úgyszintén a Pálócziak által alapított vár lett. A helmeci várat a Pálócziak építették fel egy, a település fölötti hegyen, legkésőbb a 15. század közepén.[19] A középkor utolsó évtizedeiből a várkapitányok neve is fennmaradt, ezek a következők: Miklós „de Iwagh" (1482), Anarcsy János (1494), Kaponyai Mihály (1509) és Monyorósi János (1521).[20]

---

13 Uo. 336.

14 Mályusz Elemér: *Zsigmond-kori oklevéltár IV.* Budapest, 1964. 248.

15 Az említett 1214-es okirat, amely említést tartalmaz a vásárról, hamisítván íratott össze a következő század elején, amiből kikövetkezik, hogy akkor már tartatott a helmeci vásár. Uličný, 2002. 247.

16 Uo.

17 Z r. 1461 a 1462. Bogoly – Oláh, 2010. 338.

18 Uo. 338, Uličný, 2002. 247.

19 Bogoly – Oláh, 2010. 338.

20 Uo.

A Pálócziak teljesen a család kihalásáig, a tragikus mohácsi csatáig voltak Királyhelmec földbirtokosai. Mivel Mohácsnál Pálóczi Antal zempléni főispán is elesett, 1526-ban helmeci uradalom újból gazdát cserélt. Pálóczi Antal a csata előtt végrendeletet írt, amelyben óriási birtokait húgának, Pálóczi Katalinnak és fiainak (Csaholi Ferenc és Imre, Ráskai Zsigmond, István és Mihál) hagyta, akik Mohácsnál szintén meghaltak. Utána Helmec valóban Pálóczi Katalin fiainak jutott,[21] az óriási Pálóczi birtokok azonban nem kerülhették ki mindkét király figyelmét.

Így János király már 1526 őszén a Pálóczi birtokok egy részét Perényi Péternek adományozta. Az újonnan kinevezett erdélyi vajda és abaúji főispán azonban csak a pálóczi örökség felét foglalta el, a királyhelmeci uradalom másik fele továbbra is Pálóczi Katalin fiainál maradt.[22] Változás csak a következő évben következett be, miután Perényi Péter, János távozása után belépett a Habsburg táborba, és koronaőrként részt vett I. Ferdinánd koronázásán. Ezt követően adományozta neki a király 1527-ben a többi Pálóczi-birtokokat, köztük Királyhelmecet, a helmeci várat és hozzá tartozó falvakat.[23]

1527-ben Királyhelmec az óriási Perényi birtokok része lett, és az maradt egész negyven évig, 1567-ig. A birtokos-váltás azonban – mivel Perényi Péter és Gábor többször visszament János király táborába – hosszú évekre negatív következményekkel járt, elsősorban a Habsburg, vagy az erdélyi zsoldos katonaság pusztításai miatt. Amikor Perényi Péter az 1530-as években visszatért I. Jánoshoz, 1538-ban új adománylevelet kapott összes birtokaira, beleszámítva Helmec várát és uradalmát is.[24]

Pálóczi Katalin örökösei nem voltak hajlandók megbékélni birtokaik elvesztésével, ezért 1546-ban Csaholi Imre özvegye fiaival együtt panaszt tett a leleszi prépost előtt a volt Pálóczi birtokok elfoglalása ellen.[25] A kezdeményezés azonban sikertelenül végződött, és 1548-ban, Perényi Péter halála után, birtokait fia, Perényi Gábor örökölte.

A fent említett birtokviszonyokat igazolták a 16. századbeli adóösszeírások. 1541-ben Perényi Péter tulajdonosa volt összesen hat királyhelmeci portának.[26] Hasonlóan hét évvel később, 1548-ban Perényi Pétert említik az összes tizenegy

---

21 Bogoly – Oláh, 2010. 339.

22 Bogoly János – Oláh Tamás: Otthonok. A Felső-Bodrogköz képeskönyve. Királyhelmec, 2010. 22. (továbbiakban Bogoly – Oláh, 2010a.)

23 Uo. 22.

24 Uo.

25 Uo.

26 MNL OL (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára) Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1666. 3.

helmeci jobbágyporta tulajdonosaként.[27] A következő évben viszont már fia, Perényi Gábor volt a mezőváros összes jobbágy-, zsellér- és új telkének birtokosa.[28]

Mivel Perényi Gábor János Zsigmond híve lett, 1556–1567 között birtokaiba többször betörtek az uralkodó magyar király zsoldosai, és több várat és megerődített helyet (a kövesdi és zétényi várat) elpusztítottak. A helmeci vár elfoglalását vagy kiégetését azonban a források nem említik. Ennek oka az lehet, hogy már hamarabb felégették azt, ahogy 1548-ban elrendelte az országgyűlés, feltehetően birtokosának király-ellenes magatartása miatt.[29]

Amikor 1567-ben Perényi Gábor örökös nélkül meghalt, óriási birtokai újból az uralkodó kezére jutottak. A király több részre és több új birtokosnak osztotta a terjedelmes Perényi-birtokokat. Királyhelmecet uradalmát – a sárospataki uradalomhoz hasonlóan – 1572-ben Mágóchy Gáspár szerezte meg, de tulajdonképpen csak egy évig birtokolta.[30] Ugyanis már a következő évben zálogként kapta meg az ország egyik leggazdagabb családja, a Báthory család. Királyhelmec új tulajdonosa először Báthory Zsigmond volt, utána a 80-as évek elejétől Ecsedi Báthory István országbíró, aki a század végén is birtokolta.[31]

Az 1574-es dica-összeírás szerint az összes helmeci porta Báthory Zsigmondé volt,[32] két évvel később pedig Báthory István tulajdonolta,[33] 1578-ban és 1582-ben újból Báthory Zsigmondé,[34] majd 1590-ben már Báthory István országbíró tulajdonában volt a hét és fél helmeci porta.[35] 1598-ben és 1599-ben ugyanúgy az ő tulajdonában volt mind a 80 paraszthház, ill. jobbágytelek is a városban.[36] Báthory István a leggazdagabb mágnás volt Zemplén vármegyében, ahol több mint ezer jobbágytelek volt a kezén.[37]

Az uradalom urain kívül a 16. században más földesurak, ill. nemesek is éltek a városban, mint pl. Day János, akinek 1560-ban Perényi Gábor két helmeci jobbágyteket zálogosított el.[38]

---

27 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1666. 21., 127.

28 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1666. Maksay Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén.* Budapest, 1990. 1043.

29 Bogoly – Oláh, 2010a. 23.

30 Uo.

31 Uo.

32 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1668. 164.

33 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1668. 203.

34 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1668. 245., 357.

35 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1668. 424.

36 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1668.

37 Adalékok Zemplén vármegye történetéhez IV (Ed. Dongó Gyárfás Géza). Sátoraljaújhely, 1898. 170.

38 Adalékok Zemplén vármegye történetéhez IX (Ed. Dongó Gyárfás Géza). Sátoraljaújhely, 1903. 295.

A belháború és több tulajdonoscsere folytán elpusztult Királyhelmecen az urasági székhely, a vár. A források utoljára 1546-ban említették, s 1548-ban sor került arra a korábban már említett országgyűlési döntésre, ami az építmény felégetésére, lerombolására vezetett.[39] A következő években már a várat nem is említették, bizonyára azért, mert már nem volt lakott hely. Később, 1570-től, mint lerombolt vár szerepelt a forrásokban.[40] A várleírás hiánya miatt csak találgatni lehet, hogyan nézett ki. Mivel a várterület, később a város belső telkeivé vált, még pontos terepnyomok sem maradtak az egykori erőd után. A létező falmaradványok és pincék alapján valószínű, hogy a vár valójában egy jól megerődített várkastély volt, hasonló, mint a Pácinban vagy Borsiban ránk maradt kastélyok.[41]

Biztosan azért, mert a helmeci uradalom új tulajdonosai más uradalmaikban tartották székhelyeiket, nem tartották fontosnak a lerombolt helmeci vár újjáépítését. Ugyanakkor a vár lerombolása után is maradt a városban legalább egy úri udvarház, amely alkalmanként az uraság lakhelyéül is szolgált. Már 1573-ban említik a források Királyhelmecen a kastélyt, ill. kúriát (domus et curia nobilitaris), amely a Báthoryak tulajdonában volt.[42] Egy másik úri lak (kúria) lehetett a Helmeczi családé, és talán a már említett Day Jánosé is.

A 17. század elején Királyhelmec még mindig a Báthoryak birtokában volt. Az 1604. évi adóösszeírás szerint az összes tizenhat helmeci jobbágytelek, és a következő évben tizenhárom lakott és három elpusztult jobbágytelket jelentő birtok tulajdonosa Báthory István volt.[43] Báthory azonban 1605-ben meghalt, és zempléni birtokai Nyáry Pál kezébe kerültek.[44] Mivel azonban ő is rövid időn belül meghalt, 1609-ben Királyhelmec és az ugyanazon nevű uradalom tulajdonosa özvegye lett.[45] A következő évben Nyáry Pál fia, Nyáry István lett a város birtokosa.[46] Nyáry István volt 1613-ban mind a három helmeci jobbágyporta és a két zsellérporta tulajdonosa, még 1630-ban is az egész mezővárost kezében tartotta, amelyről viszont – feltehetően nem a valóságnak megfelelően – azt közölték a források, hogy csak két jobbbágy- és egy zsellérportából állt.[47]

---

39 *Adatok S.-A.-Ujhely XIV–XVIII. évszázbelit történetéhez.* In. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez (Ed. Dongó Gyárfás, G.) 10, Sátoraljaújhely, 1904. 282.

40 Uo.

41 Slivka Michal – Vallašek Adrián: *Hrady a hrádky na východnom Slovensku.* Košice, 1991. 143. E könyv szerzői csak a 16. század elejére teszik a vár építését, ami viszont ellentmond a forrásoknak.

42 Géresi Kálmán: *Nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára III*. Budapest, 397.

43 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1668.

44 Bogoly – Oláh, 2010a. 26.

45 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1669. 1023.

46 Bogoly – Oláh, 2010a. 26.

47 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1669. 80.

A Nyáryak birtoklása alatt Királyhelmec és az ottani Perényi-kastély a mágnáscsalád egyik székhelye lett. Bizonyára emiatt tartotta 1618. november 15-én a királyhelmeci református templomban Nyáry Krisztina és Thurzó György nádor fia, Thurzó Imre díszes esküvőjét.[48]

A 17. század második évtizede jelentős változásokat hozott az ország fejlődésében. Miután Zemplén vármegye, a többi hat felső-magyarországi vármegyével együtt 1619 után többször is Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokába került, a birtokviszonyok is megváltoztak. A 40-es évek végén Királyhelmec és a hozzá tartozó uradalom új birtokosa I. Rákóczi György erdélyi fejedelem lett. Utána Lorántffy Zsuzsanna örökölte meg a várost és az uradalmat.[49] Így Királyhelmec még a század közepe előtt az ország egyik legerősebb családja, a Rákócziak kezébe került. Anyja, Zsuzsanna Lorántffy után II. Rákóczi György erdélyi fejedelem lett a város birtokosa. Tragikus lengyelországi hadjárata, majd bekövetkező halála (1660) után Helmec és helmeci uradalom új tulajdonosa fia, I. Rákóczi Ferenc lett. Ő is fiatalon meghalt, így Királyhelmec az özvegye, Zrínyi Ilona kezére jutott. Miután 1692-ben, a Thököly kezdeményezte – Heißler császári tábornokkal történt – fogolycsere során férje után utazott a törökországi Nicomédiába, Királyhelmec következő és utolsó arisztokrata tulajdonosa fia, II. Rákóczi Ferenc lett.[50]

Királyhelmecnek főúri birtokként a Rákócziak földesurasága volt az utolsó korszaka. Főleg Lorántffy Zsuzsanna mély nyomokat hagyott a város történetében és hagyományaiban. Annak ellenére, hogy a fejedelmi pár kedvenc és állandóbb lakhelye a sárospataki vár volt, a fejedelemasszony nagyon kedvelte Királyhelmecet is, és az ottani kastély, ill. Perényi-kúria kedvenc helyei közé tartozott. Bizonyára ezért történt, hogy 1654-ben a kastély nagyszabású átépítéséhez kezdett. A még mindig földszintes kastély egy nagy teremből, négy lakószobából, egy személyzeti szobából, sütőházból, konyhából és néhány kamrából állt. A kastélyhoz a gazdasági épületeken kívül két kert is tartozott, amelyeket Lorántffy Zsuzsanna szép virágos és gyümölcsös kertekké változtatott át.[51]

A királyhelmeci kastély a hagyomány szerint Lorántffy Zsuzsanna legkedveltebb helyei közé tartozott, ahol gyakran tartózkodott, fogadta benne vendégeit és írta leveleit.[52] Sőt, a legenda szerint a fejedelemasszony 1660-ban nem is Sárospatak várában, hanem Királyhelmecen hunyt el.[53] Királyhelmeccel kapcsolatban a fejedelemasszony felekezete iránti szeretetét is kimutatta. Az éppen királyhel-

---

48 Bogoly – Oláh, 2010a. 27.

49 Uo. 28.

50 A kérdésről részletesebben lásd a kötetben Bagi Zoltán Péter tanulmányát.

51 MNL OL Budapest, UC (Urbarialia et Conscriptiones), 101/55.

52 *A Rákóczi – család a Sárospataki Református Kollégiumban őrzött dokumentumok tükrében*. Ed. Dienes, Dénes. Sárospatak, 2003.

53 Bogoly – Oláh, 2010a. 28.

meci kastélyban megírt végrendeletében ugyanis úgy fogalmazott, hogy abban az esetben, ha fiának és a család többi ágának nem lenne utódja, helmeci és ruszkai birtokait a Sárospataki Református Kollégiumra hagyja.[54]

A Rákóczi (Perényi) kastélyon kívül még néhány nemesi udvarház is állt a városban. Közülük a legnagyobb az Ibrányi-kúria volt, amelyet valószínűleg a 17. század első felében épített egy helybeli nemes, és utána a Rákócziak birtokába került.[55] 1696-ban 16 jobbágyház tartozott hozzá.[56] Egy másik úri lak volt a Horváth-kúria, amelyhez 4 jobbágyház tartozott. A harmadik és legkisebb volt közülük a Balogh-kúria, négy hozzá tartozó jobbágyházzal.[57] Az 1683. évi úrbéri összeírásban még Cserni Pál kúriáját is megemlítették.[58]

Lórántffy Zsuzsanna halála után unokája, I. Rákóczi Ferenc nem nagy figyelmet fordított a királyhelmeci kastélyra. Két évtized múlva már szomorú állapotban találhatjuk, több elhagyott puszta szobával, üres istállókkal és gazzal benőtt kertekkel.[59]

Bár Lórántffy Zsuzsanna már említett végrendelete Királyhelmecre nézve nem valósult meg, a századfordulón a mezőváros és az uradalom egy egyházi intézmény kezébe került, amely azonban nem a pataki Kollégium volt. Miután II. Rákóczi György fejedelem halála után özvegye, Báthory Zsófia (fiával együtt) visszatért a katolikus egyházba, bőkezűen támogatta a birtokain működő katolikus egyházi intézményeket. A helmeci paptól elvette a jövedelmet, és fia, I. Rákóczi Ferenc 1670-ben erőszakkal elfoglalta a királyhelmeci templomot. A század második felében megerősödött a leleszi prépostság, amely középkori birtokai, köztük Királyhelmec és uradalma visszaszerzésére törekedett.[60]

Miután 1693-ban a Szent Liga seregei visszavették Nagyváradot, Benkovich Ágoston váradi püspök elfoglalhatta egyházmegyéjét, s a leleszi prépostságot Schöllinger Ferencnek, az osztrák perneggi premontrei konvent apátjának adta át. Schöllinger Ferenc a század végén I. Lipót segítségével szerezte meg Királyhelmecet és uradalmát. 1697-ben II. Rákóczi Ferenctől 18 ezer Ft-ért vette meg a mezővárost, és további 10 ezer Ft-ot adott I. Lipótnak a török háború költségeire.[61]

---

54 *A Rákóczi – család a Sárospataki Református Kollégiumban őrzött dokumentumok tükrében.* Ed. Dienes, Dénes. Sárospatak, 2003. 162.

55 MNL OL Budapest, U. et C. (Urbarialia et Conscriptiones), 11/36 a.

56 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1666., Királyhelmec összeírása 1696.

57 MNL OL Budapest, E 56: Dicális összeírások, 1666., Királyhelmec összeírása 1696.

58 MNL OL Budapest, E 156, U. et C., 11/36 d: Helmeci uradalom urbáriuma 1683.

59 MNL OL Budapest, U. et C. (Urbarialia et Conscriptiones), 101/55.

60 A leleszi premontrei konvent 1610-ben újból megszerezte a hiteles hely statumát, amit viszont Bethlen Gábor ismét a világi papoknak adott. Bogoly – Oláh, 2010a. 26.

61 Zemplén vármegye történeti földrajza. II. In. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez VIII., Ed. Dongó Gyárfás, G. Sátoraljaújhely, 1903. 232.

Egy évvel később, 1698-ban a Szepesi Kamara hivatalosan beiktatta a leleszi prépostot Királyhelmec és a többi javak birtokába.[62]

Így 1698-ban Királyhelmec történetében lezárult az a majdnem hét évszázadig tartó korszak, amely alatt a város a világi, rendszerint arisztokrata földesurak birtokában volt. Ebben a korszakban a település megkapta a város- és piactartási jogot, és a középkor végétől mezővárosként fejlődött. Később az azonos nevű uradalom központja lett, az uradalmi és családi rezidenciául épült várral. Ezt a korszakot az új földesúr, a leleszi prépostság beiktatása zárta le a 17. század végén, amely 1848-ig volt a város birtokosa.

THE ARISTOCRATIC LANDLORDS OF KIRÁLYHELMEC (KRÁĽOVSKÝ CHLMEC)

The country town of Királyhelmec (Kráľovský Chlmec) is among the oldest settlements in Lower Zemplén county. In the 15th century it began to evolve into a country town and gradually became the economic and cultural centre of the whole Bodrogköz region. As the centre of an estate it belonged to various aristocratic families throughout the centuries who greatly influenced the town's economic and social development, denominational conditions and architectural achievements. From the beginning of the 13th century the estate had belonged to the Premonstratensian Provostry of Lelesz but after a century it went to the possession of aristocratic families. In the 15th century, after being possessed by the sons of Budun and Mikcs bans, the Pálóczi family acquired Királyhelmec (Kráľovský Chlmec) and the estate belonging to it and turned it into the centre of their estate and household. After the battle of Mohács the town was owned by the Perényi and after them by the Mágócsy and the Nyári families who also all made Királyhelmec (Kráľovský Chlmec) their seat and built a castle in the town after the fortress was destroyed. Then István Báthory and later György Rákóczi I became the owner of the estate. Finally Ferenc Rákóczi II sold the town together with the estate to the Premonstratensian Provostry of Lelesz which took possession of them permanently only after the Treaty of Szatmár.

[62] Bogoly – Oláh, 2010a. 32.

KÓNYA ANNAMÁRIA

NÉHÁNY ADAT AZ ARISZTOKRÁCIA REKATOLIZÁCIÓS TEVÉKENYSÉGÉHEZ

Ahogyan a reformáció terjesztésében, a rekatolizáció folyamatában is fontos szerepet játszottak az arisztokrata és nemesi családok. Politikai befolyásuk, anyagi hátterük és elsősorban jobbágyaik magas száma lehetőséget nyújtott számukra a rekatolizáció sikeres, tömeges terjesztésére. A nemesség hatását egyes protestáns irányzatok terjesztésére, illetve a privilegizált réteg viszonyát a reformációhoz a nemesi konfesszionalizáció fogalmával szokták jellemezni.[1] Ez a fogalom természetesen nem csak azt írja körül, hogy a nemesség miképpen tért át egyik vagy másik reformációs felekezetre, vagy a katolikus hitre, hanem főképpen azt a folyamatot írja körül, miképpen terjesztette hitét a saját birtokain élő nép közt, milyen befolyást gyakorolt egyházára, hogyan befolyásolta felekezete nézeteit, kultúráját és más ezzel kapcsolatos viszonyokat. Általánosságban véve néhány pontban össze lehet foglalni azokat a módszereket, amelyekkel a nemesség és az arisztokrácia birtokain befolyásolni tudta – pozitívan vagy negatívan – a reformáció illetve később a rekatolizáció terjedését. Az alábbi pontok, illetve a nemesi konfesszionalizáció jellegzetességei a reformáció és a rekatolizáció időszakára egyaránt érvényesek. Azt azonban rögzíteni kell, hogy a rekatolizáció időszakában a nemesi konfesszionalizáció más feltételek és körülmények között zajlott, ami főképpen abban állt, hogy a katolikus nemesi konfesszionalizációt az állam is támogatta.

A legkézenfekvőbb esélyt a patrónusi jog kihasználása adta. Mivel a patrónusi jog a nemesség egyik alapvető jogát képezte, a templom papjának, az iskola tanítójának alkalmazása a birtokos döntésén múlott. Természetesen minden nemes igyekezett saját udvari papját, de a birtokain működő papokat is saját vallási meggyőződése szerint alkalmazni. Abban az esetben, ha az igehirdető református illetve más református tanokat kezdett hirdetni, néhány intés után a birtokos elbocsáthatta, ami sok esetben meg is történt. Ez a fluktuáció teljesen legitim és megszokott praxisként működött. A patrónusi jog vonatkozott az iskolamester alkalmazására is, ami újabb lehetőséget nyújtott az adott hit, illetve annak szel-

---

[1] Rdlička, Josef: *Konfesijní politika šlechtických vrchností a šlechtická konfesionalizace v Čechách a na Moravě v 16–17. století.* In: = *Český časopis historický,* 2010. 3. sz., 406–441.

leme megszilárdításában, terjesztésében. Főképpen jellemző ez a magasabb típusú iskolák esetében (pl. sárospataki református iskola).[2]

A nemesi konfesszionalizáció lehetőségeinek másik csoportját a különféle gazdasági, pénzügyi támogatások alkották. Ezek alatt azt kell érteni, hogy a gazdag birtokosok pénzadományokkal, templomépítéssel és iskolaalapítással befolyásolhatták az egyházi élet fejlődését uradalmaikban. A templomok berendezése, különféle művészeti alkotások megvásárlása, művészeti stílusok használata az egyes hithez való igazodás és a konfesszionális identitás kialakítását is segítette. De hasonló hatást tudtak elérni a gazdasági, illetve anyagi támogatás lehetőségének kihasználásával, illetve annak a megvonásával. A legjobb példa lehet itt Báthory Zsófia, aki rekatolizálása után hamarosan megvonta a sárospataki református kollégium és további néhány református gyülekezet anyagi támogatását, másrészt viszont támogatta a katolikusokat, pl. keresztmamaságot vállalva, vagy egyszeri pénzadományt adva rekatolizálás esetén.[3]

A harmadik csoportot a nemesi konfesszionalizáció folyamatában a különféle kényszerítő módszerek alkották. Ezek mindenféle zaklatást (pszichikai, fizikai), megfélemlítést, bebörtönzést jelentettek. Ugyanakkor általában fordított hatásuk volt, vagyis inkább növelték az emberek ellenszenvét a rájuk kényszerített felekezet iránt. Ezek a „keményebb" eszközök inkább a rekatolizáció idején voltak jellemzőek a nemesi konfesszionalizációra, de a reformáció terjedése során is voltak példák ilyen magatartásra. Ebbe a kategóriába sorolhatnánk olyan ügyeket is, amikor valamiféle bűncselekmény büntetésének eltörölését helyezték kilátásba, ha az illető személy rekatolizál. Példaként meg lehet említeni Terebes zempléni mezővárost, ahol 1648-ban a református egyházlátogatási jegyzőkönyvbe egy lótolvaj esetét jegyezték fel, aki a nemesi család büntetése alól csak úgy tudott megmenekülni, hogy azonnal katolikus hitre tért.[4] Szintén ugyanebből a mezővárosból származott egy nagyon rossz magatartású asszony is. Mivel már a

---

[2] A sárospataki református iskola legnagyobb patrónusa I. Rákóczi György és felesége, Lorántffy Zsuzsanna volt, akik jelentékeny pénzügyi, politikai, egyházi támogatást nyújtottak számukra. Báthory Zsófia, fiuk özvegye viszont rekatolizációja után megszüntette az iskola támogatását és végül a császári katonasággal együtt az épületet is elvette a reformátusoktól, diákjait és tanárai kénytelenek voltak az iskolát elhagyni.

[3] Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. = *Egyháztörténeti Szemle,* 7, 2006. 2. sz. 36–37.

[4] Verebes a Perényiek kihalása után a Homonnai Drugeth család tulajdonába került, akik 1609-ben szintén rekatolizáltak. Azóta zempléni és Ung vármegyei birtokaikon nagyrészt rekatolizálták református jobbágyaikat. Borovszky Samu szerk: *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén vármegye.* Budapest, 516.

második alkalommal szült fattyút, és tartott az uraság büntetésétől, szintén a katolikus hitre tért át.[5]

A tanulmány további részében három konkrét példán illusztrálom néhány arisztokrata személy magatartását jobbágyaik katolikus hitre való visszatérítésében.

Az első rekatolizációs ügy a tragikus gyászévtized időszakában történt az ország nyugati részében, Trencsén vármegyében. Ez a példa az evangélikusokat érinti, pontosabban a Kohanóc nevű falu evangélikus templomának elvételét. 1672-ben a császári hadsereg segítségét kérte Trencsén vármegye akkori főispánja, és ami annál is meglepőbb, nem olyan régen még maga is evangélikus, gróf Illésházy György.[6] Kohanóc a Felső Ozorai Ottlyk nemesi család birtokába tartozott és mivel Felső Ozorán csak nemesi kápolna volt, az Ottlykok három faluban élő jobbágyai (Kohanóc, Felső és Alsó Ozora) a kohanóci gyülekezetbe tartoztak. Az akkori birtokos, Ottlyk György felmenői nem kis pénzösszegeket fordítottak a helyi evangélikus templom felépítésére, amelynek patrónusai voltak és ezért 1664-ben ott helyezték örök nyugalomra Ottlyk Jánost, Trencsén vármegye egykori alispánját, Ottlyk György apját is.[7]

A templom elvétele még azért is érdekes, mert a főispán, gróf Illésházy volt Ottlyk György keresztapja, aki az egész incidenst feljegyezte naplójába. A keresztapaság nem akadályozta meg abban, hogy Pálffy Tamás nyitrai püspök és kancellár egyenes parancsára vagy kezdeményezésére elvegye a kohanóci evangélikus templomot. A katonákkal megérkezve a faluba a temetőn keresztül eljutott Ottlyk Miklóshoz, akit felszólított a templom kulcsainak átadására. Ottlyk erre azt felelte, hogy a királyi parancs felmutatása után *„nemcsak a templomtól, de saját maga házától is odaadja a kulcsokat.”*[8] Erre a főispán megparancsolta embereinek, hogy ragadjanak fegyvert és vegyék körül a templom bejáratát. Ottlyk Miklós azután hazament, de az ott összecsődült nép ott maradt és hangoztatta nemtetszését. A hajdúk felszólítása ellenére sem volt a nép hajlandó szétoszlani, sőt elsőként a kohanóci nők kövekkel és pálcákkal támadták meg a katonákat. Ezután olyan csetepaté következett, hogy senki sem úszta meg ütés nélkül. A fellázadt nép haragja elől a katonák egy házban húzódtak meg. A főispán, gróf

---

5 Dienes, Dénes szerk.: Zempléni vizitációk. Sárospatak: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2008. 198–199.

6 Felsőozoróczi és Kohanóczi Ottlyk György önéletírása. In. Történelmi naplók 1663–1719 (Szerk. Thaly Kálmán). Budapest, 1875. 6.

7 Ottlyk György (1656–1723) – Trencsén vármegye fontos evangélikus nemesi család sarja. Először császári ezredes, majd a Rákóczi generálisa, harcolt a törökök ellen. A kurucok oldalán részt vett Thököly Imre és a II. Rákóczi Ferenc által vezetett szabadságharcokban. Sok erőt és pénzt fektetett az evangélikus egyház támogatására. Kónya Peter: *Za Boha, vlasť a slobodu! Pohnuté osudy kuruckého generála Juraja Ottlyka*. Prešov, 2009.

8 Felsőozoróczi és Kohanóczi Ottlyk György önéletírása. In. Történelmi naplók 1663–1719 (Szerk. Thaly Kálmán). Budapest, 1875. 7.

Illésházy a kohanóci plébániára ment, ahol csak Rudini evangélikus pap védelmével menekült meg a parasztok ütlegelésétől.[9] Harmadnapra a főispán katonákkal ismét visszatért és azok segítségével személyesen vette el az evangélikusoktól templomukat. Gróf Illésházy az első sikertelen templom elvételt úgy bosszulta meg Ottlyk Miklósnak és Kohanóc jobbágyainak, hogy az összes elraktározott gabonát és bort ötven szekérre felrakatta és saját kastélyába szállítatta. Az ifjú Ottlyk György kis falubeli majorságát csak azért nem bántotta, mert a fiú személyesen kérte, hogy legyen tekintettel egymáshoz való viszonyukra (keresztapaság).[10]

A másik eset szintén a fent említett időszakban történt, de ezúttal a reformátusokat érinti. Ebben az esetben Királyhelmec zempléni mezőváros erőszakos rekatolizációjáról van szó, amely a 17. század 70-es éveinek elején ment végbe. Az egész esemény kiváltója a kudarcba fulladt Wesselényi összeesküvés lett, amelynek egyik résztvevője I. Rákóczi Ferenc volt. Ismert, hogy anyjának, Báthory Zsófiának nem kis erejébe és pénzébe került egyetlen fia megmentése a halálra ítéléstől. Báthory Zsófia fia megmentése után még nagyobb erővel és kegyetlenséggel folytatta a rekatolizációt a Rákóczi birtokokon, amiben maga Ferenc fia is besegített.

I. Rákóczi Ferenc 1671. július 12-én tört be zöld puskásaival Királyhelmec városába és erőszakkal elfoglalta a református templomot. A templomban éppen istentisztelet folyt, amelyet a pap igyekezett minél hamarabb befejezni és a híveket biztonságban kijuttatni onnan. A templom előtt Rákóczi követelte a paptól a templom kulcsainak átadását, ám amikor az tiltakozott a kérés ellen, erővel vették azt el tőle. Haszontalan volt az ott megjelent hívek könyörgése is. Másnap, magának a fejedelemnek kérésére már misét szolgáltak a helmeci templomban.[11] Egyes tanúk szerint I. Rákóczi Ferenc tudatában volt cselekedete igazságtalanságának, és a reformátusok panaszára azt válaszolta, hogy ilyen tetthez eskü kötelezte.[12] Így időlegesen megszűnt a királyhelmeci református gyülekezet, és csak az 1670-es évek végén, Thököly kurucainak megérkezése után újította fel tevékenységét. Ezt a fennmaradt prédikátor és iskola rektor neve bizonyítja. Mivel a városban és környékén számos református felekezetű nemes élt, feltételezhető, hogy a református gyülekezet a következő időszakban is megmaradt. A gyülekezet végül is megszűnt és a református templomot a leleszi prépost vette át, ugyanis a századfordulón a kőből épített parókiai templom már a katolikusok tulajdonába volt.[13]

---

9 Felsőozoróczi és Kohanóczi Ottlyk György önéletírása. In. Történelmi naplók 1663–1719 (Szerk. Thaly Kálmán). Budapest, 1875. 7.

10 Uo.

11 Teleki Mihály levelezése, V. 1670–1671. Szerk. Gergely Sámuel. Budapest, 1910. 577–579.

12 Uo. 577–578.

13 Adatok az Egri Egyházmegye történelméhez. Szerk. Leskó József. Eger, 1907. 293.

A harmadik és legrészletesebb leírásban ránk maradt rekatolizációs ügy Sáros vármegyéből, Héthárs mezővárosából származik. Sáros vármegyében több arisztokrata család is folytatott rekatolizációs tevékenységet, itt megemlíthetnénk, Bártfa környékbeli birtokain Klobusiczky Antal gróf özvegyét, Szapáry grófnőt, báró Sztáray Imrét Aboson, aki tiltotta jobbágyainak, hogy fizessék az evangélikus lelkészt, Szentiványi grófnőt Alsó Sebesen, aki addig tartotta az evangélikusokat a börtönben, amíg nem katolizáltak, báró Klobusiczky Istvánt, aki nem engedte Radacs falu evangélikusait Eperjesre járni templomba.[14] Sárosban különösen aktív volt Barkóczy Klára grófnő,[15] Szirmay Tamás[16] sáros megyei főispán felesége. *„Nemcsak férje birtokain vette el az evangélikusok minden templomait, de mint a főispán felesége a megyei tisztviselőket is arra ösztönözte, hogy az egész megyében vegyék el az evangélikus templomokat, s adják a katolikusoknak …oly buzgón (kegyetlenül) fáradozott, hogy maga a fél megyét térítette meg”*.[17] Ebben legnagyobb segítője a megyei alispán Bornemisza István volt, aki hajdúival több sárosmegyei falut bejárt és elvette, vagy legalább megrongálta az evangélikusok templomait. Az 1747–48. évből fennmaradt egy viszonylag terjedelmes feljegyzés az említett sárosi mezőváros, Héthárs lakosainak rekatolizációjáról, amit Barkóczy Klára grófnő erőszakosan vitt végbe.

Az egész ügy 1747 nyarán, aratás idején kezdődött, amikor is egy teljesen banális eseményt kihasználva a grófnő elkezdte zaklatni Héthárs polgárait. Egy bizonyos Matzkó Mihályt büntetésre és pénzbírságra ítéltek, mert teherbe ejtett egy lányt. Mikor a grófnő tudomást szerzett az ügyről, udvarába, Tarczára hívatta a vádlottat, Héthárs bíróját és esküdtjeit. A vádlottat börtönbe vetette és a többiektől dúrván számon kérte, hogy egyúttal miért nem kényszerítették az elítéltet katolikus hitre térni. Ilyen szavakkal illette őket: *„Ördög bújjék a ti lutheránus anyátokba, hogy vigyen el titeket, mind, az ördög a ti Luther Mártonotokkal, miért nem büntettétek őt más templomra, de a ti eretnek templomotokra…”*.[18] Mikor pár nappal később a vádlottat meglátogatta leánya, férjével együtt őt is meg-

---

[14] Hörk József: *A Sáros-zempléni evangélikus esperesség története*. Kassa: Bernovics Gustáv könyvnyomdája, 1885. 103–104. (továbbiakban Hörk, 1885.)

[15] Barkóczy Klára (1706–1722), apja Barkóczy Ferenc és anya Zichy Julianna. Az esztergomi érsek-prímás, Barkóczy Ferenc huga. Hörk, 1885. 90.

[16] Szirmay Tamás (1688–1760), eredetileg a Dessewffy családból származott, de Szirmay István örökbe fogadta 1694-ben, azzal a feltétellel, hogy elhagyja evangélikus hitét és katolikussá lesz. Maga Szirmay István is eredetileg evangélikus volt, de kétszeres bebörtönzése után, amikor is felségsértéssel vádolták, csak úgy tudott szabadulást elnyerni, hogy 1687-ben a felvette a katolikus hitet. Azután terjedelmes birtokain szigorú rekatolizációba kezdett. 1697-ben bárói, majd 1707-ben grófi rangot kapott. Szirmay István 1711-ben halt meg. Fogadott fia Tamás 1730-ban lett Sáros vármegye főispánja. Nagy Iván: *Magyarország nemesi családai X*. Budapest, 744–745.

[17] Hörk, 1885. 90.

[18] Hörk, 1885. 92.

fogták, sőt még két gyereküket is odahívatták Tarczára a grófnőhöz és csak akkor engedték szabadon, amikor katolikusokká lettek.

Nem sokkal ezután egy készülődő esküvő kapcsán történt incidens. A menyasszonyt, aki evangélikus megfélemlítették, s végül Tarczán a grófnőnél katolizált. Továbbá, a grófnő parancsba adta, hogy az esküvő semmiképpen nem Héthárson, hanem más vidéki plébánián legyen megtartva. Mivel az ellenkezett a szokásokkal, a héthársiak tiltakoztak, de nem sok eredménnyel, mert a tiltakozók neveit feljegyezték, akik azután verést kaptak.

A héthársi lakosok és az uraság közt a további időszakban is folytatódtak az összetűzések. A tél vége felé a család zászlótartója, egy Dekovics Tamás nevű személy, bizonyára parancsba kapta, hogy egy Héthárson néhány nappal azelőtt született csecsemőt szállítson a kocsiján a Dobó falui plébániára és ott kereszteltesse meg a helyi katolikus pappal. Mivel önkényes cselekedete miatt tartott a polgárok bosszújától, fegyverrel kényszerítette a jegyzőt és három esküdtet, hogy bizonyítsák ártatlanságát. Ugyanez a zászlótartó viszont már pár nappal később igyekezett fegyveresek segítségével a grófnőhöz vinni egy beteg evangélikus héthársi lakost, csak a többi városlakó megakadályozta.[19]

Ezt követően 1748. február 15-én a helyettes szolgabíró, Zombory Mátyás egy század katonával és Szirmay grófnő szolgáival ismét Héthársra ment, hogy a város lakosait tovább zaklassák. Elrendelték a bíró és az esküdtek bebörtönzését és a katonáknak, akik az egyes családoknál voltak elszállásolva, megparancsolták szállásadóik szigorú felügyeletét. Hat polgárt (Jobbády István, Teschinszky, Ambrózy András, Tirsch Krisztián, Bornemann Sámuel, Jáger Mihály), akiket a helyettes szolgabíró maga elé hivatott, megkötöztek és nagyon durván megvertek, azután kocsikra ültették őket és elszállították. A katonák nem kímélték az illetők családtagjait, asszonyokat, gyerekeket sem, akiket szintén botütéssel szétkergettek. Egy másik katonacsapat a városi tanítót, Droschelius Dávidot fogta meg, és őt is az utcára kivezetve szitkozták és bottal verték. Egy özvegyasszonyt, bizonyos Tokaji Annát szintén megvertek és kocsira dobva Tarczára szállítottak. Ott mind a hat férfit és az özvegyasszonyt is mégegyszer megverték (átlagban 50–70 ütést kaptak), majd börtönbe zárták őket. Kiengedésük után mindenféle munkát kellett végezniük a birtokon, pl. fát vágni, tollat fosztani, vagy az árnyékszéket tisztítani.[20]

Két nappal később, február 17-én a szolgabíró, Dobay Károly és hajdúi újból Héthársra jöttek, ahol ezúttal négy nőt fogtak el, ketten, Petschauer Zsuzsanna és Leskó Éva, tartva a további eseményektől rögtön megígérték, hogy katolikussá lesznek, a másik kettő (Bornemann Zsófia és Teschinszky Mária) 12 kegyetlen ütést kapott.

---

[19] Uo. 96–98.

[20] Uo.

A bebörtönzött hat héthársi polgár további kínzásoknak volt kitéve, aminek folytán közülük három (Ambrózy András, Tirsch Krisztián és Teschinszky János) végül áttért a katolikus vallásra, a maradék hármat 12 napi börtön után az ifjú gróf, Szirmay Tamás közbenjárására engedtek el, de esküt kellett tenniük, hogy minden katolikusokkal szembeni, vagy a grófnő elleni összeesküvésről híradást adnak.

A katolikus hitre való térítéstől nem voltak Héthárson megóvva sem a fiatalok, sem az idősek. 1748. március 9-én egy körülbelül 100 éves öregembert, Horváth Sámuelt, aki már kórházban fekve, utolsó napjait élte, ugyanúgy kocsira tették és Tarczán a grófnő birtokán rekatolizálták. Ezen megrázó események után Háthárs több evangélikus lakosa elhagyta a várost és máshol keresett menedéket. Bizonyára többen is sejtették, hogy Barkóczy Klára grófnő nem fogja addig abbahagyni a polgárok zaklatását, míg katolikusokká nem válnak, vagy míg el nem veszi tőlük templomukat. Ez a veszély már néhány nappal később realitássá is vált.[21]

Március 13-án ugyanis a város bírája, Passuth János néhány katolikus polgárral felkereste az evangélikus papot, Ruffini Jánost és követelte tőle a templom átadását és a paplak elhagyását. Mivel a pap nagyon bátran ellenállt és nem volt hajlandó követelésüket teljesíteni, a bíró összehívatta a katolikus és evangélikus polgárokat és igyekezett őket meggyőzni, hogy mindenki jobban jár, ha rábírják az evangélikus lelkészt az engedelmességre. Mivel a pap akkor sem volt hajlandó a követeléseknek eleget tenni, másnap reggel a bíró néhány katolikus polgárral együtt erőszakkal feltörte a templom külső lakatját, de mivel a belső lakatot már nem tudták leverni, egy kisfiút juttattak be a templomba, aki belülről kinyitotta az ajtót. Azonnal, négy másik katolikus plébános jelenlétében misét mondtak a templomban. Annak ellenére, hogy a szentséget az oltár felett hagyták, az evangélikusok a következő napon megtartottak ott istentiszteletüket. Nem sokkal azután megjelent Dobay Károly szolgabíró és fegyveresei, a templomot lepecsételték, mivel egész nap összetűzések voltak, egyik oldalon az evangélikus, illetve másik oldalon a hajdúk és katolikus lakosok közt, több család biztonsága védelmében inkább elhagyta a várost. [22]

A harmadik napon a héthársi templomban megjelentek a környékbeli faluk katolikus lakosai, több vármegyei funkcionárius és nemes, sőt maga az ifjú Szirmay gróf és részt vettek a katolikus szertartáson. Azután a plébániára mentek és felszólították az evangélikus pap feleségét, hogy az elkészített három kocsira pakolja fel holmijaikat és hagyja el a paplakot. Az asszony könyörgése semmit se ért, sőt azonnal ki kellett mennie a házból, és kocsival a szomszédos Kisszebenbe szállították. A következő nap vasárnap volt, újból katolikus misét tartottak a héthársi templomban és azután a paplakban nagy lakomát rendeztek, amelyhez Barkóczy Klára grófnő járult hozzá. Így érte el Héthárs katolizálását.

---

[21] Hörk, 1885. 99.

[22] Uo. 100–102.

Az ügy epilógusaként talán csak azt lehetne megjegyezni, hogy 1813-ban a Tarcza völgyében nagy árvíz pusztított, aminek során Barkóczy Klára grófnő fényes udvarát teljesen elsodorta a víz, de a templomát is, sőt magának a grófnőnek a sírját is.[23]

Ez a néhány felsorolt példa a protestáns lakosság katolikus hitre való áttérítéséhez tulajdonképpen nem számított semmi egyedi és különlegesebb eseménynek, mivel bizonyosan az ország minden részében és számos nemesi vagy arisztokrata család birtokán volt az erőszakos, de a csendes rekatolizáció időszakában is ilyen cselekedetekre példa. Az említett rekatolizációs ügyek közös vonásaként lehet megjegyezni, hogy a legtöbb esetben a rekatolizációt kényszerítő arisztokraták még nem sokkal előtte maguk is protestánsok voltak, ami viszont nem gátolta őket a legdurvább eszközök felhasználásában sem.

SOME INFORMATION ON THE ROLE OF THE ARISTOCRACY IN THE RE-CATHOLICIZATION

The Catholic and re-catholicized aristocratic families played a particularly important role in the process and successful completion of the Re-catholicization. By reconverting a significant number of their peasants living on their estates Re-catholicization began on a truly large scale. The process of Re-catholicization is associated with Péter Pázmány, primate of Hungary and archbishop of Esztergom, who recognized this "opportunity" and successfully began this process. The aim of this paper is to present this process through concrete examples and to provide a closer look at how it took place in the region, especially in the northern counties of Upper-Hungary, namely in Sáros, Zemplén and Ung counties. The paper intends to present the methods the local Catholic or re-catholicized families (the Drugeth and Barkóczi families and Zsófia Báthory) used in the spread of Re-catholicization on their estates, the results of these methods and other events that relate to these.

[23] Hörk, 1885. 104.

KÓNYA ANNAMÁRIA

BÁTHORY ZSÓFIA REKATOLIZÁCIÓS TEVÉKENYSÉGE

A felső-magyarországi ellenreformáció egyik legmeghatározóbb személyisége kétségkívül Báthory Zsófia, aki a protestáns egyháztörténet-írás szemszögéből a 17. század második felének egyik hírhedt alakja, a katolikus egyház rendíthetetlen híve, jobbágyainak kíméletlen ellenreformátora volt. Neve a protestáns történeti irodalomban egyoldalúan negatív, jóllehet őt sem volt mindig a fanatikus hit vezette. Vallásügyi döntéseiben őt is befolyásolták magánéleti, társadalmi és politikai szempontok.

Báthory Zsófia 1629-ben született Szilágysomlyón, az egyik legbefolyásosabb erdélyi arisztokrata család sarjaként. Apja Báthory András, anyja a lengyel Zakreszka Anna. Meszlényi Antal,[1] Báthory Zsófia biográfusa így jellemzi: *„Külseje hasonlóan vonzó, mint a legtöbb Báthorynak. Ifjúsága magas és sudár alakkal áldotta meg, arca vékony és hosszú, szemei beszélnek, magas homloka belső intelligenciáról árulkodik.”*[2] Gyermekévei nem tartottak sokáig, hiszen már 14 éves korában összeházasították az akkor 22 éves, ifjabb Rákóczi György váradi kapitánnyal, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna fiával. Házasságuk Gyulafehérváron köttetett 1643. február 3-án, amelynek létrejöttében a gazdasági érdekek mellett a fiatalok egymás iránti vonzalma is szerepet játszott.[3] Báthory Zsófiát katolikusnak nevelték, míg az ifjú György az egyik legbefolyásosabb református család sarja volt. A Rákócziak a házasság alapfeltételéül kötötték ki, hogy Zsófiának a református hitre kell térnie. Biztosra vehető, hogy ez a menyasszony számára nem volt könnyű elhatározás. Zsófia az áttérésre csak az eljegyzést (1641) követő második évben, 1643. április 5-én szánta el ma-

---

1 Meszlényi Antal: *Báthory Zsófia élete és végrendelete*. Budapest, 1939.; Kiss Kálmán: *Báthory Zsófia életrajza*. Nagybánya, 1879.

2 Fehér Erzsébet: *Pataki nagyasszonyok.* Budapest, 1994. 19.

3 Uo. 20.; Vagyonuk örököse II. Rákóczi Ferenc 446 jobbágyfalut, összesen 1 398 789 holdat birtokolt.

gát, a Rákócziak többszöri sürgetésére. Közismert, hogy új hitét csak formálisan követte, titokban továbbra is látogatta egy gyóntató pap.[4]

1645. február 24-én megszületett Ferenc fiuk, 1648-ban pedig II. Rákóczi György elfoglalta az erdélyi trónt. A békés családi élet időszaka ezzel véget is ért: a fejedelem ideje nagy részét az uralkodói kötelességeknek szentelte. Politikai akaratának nem egyszer csak háborúk árán tudott érvényt szerezni. Maga is a csatamezőn esett el, 1660. június 7-én a Kolozsvár melletti szászfenesi csata után halt meg. Súlyosan megsebesült, majd néhány napra rá – szeretett felesége karjai közt – belehalt sérüléseibe. A fejedelmet Sárospatakon édesanyja, Lorántffy Zsuzsanna mellé temették, aki mindössze két hónappal korábban hunyt el.[5] A tragikus eseményeket követően az akkor 31 éves Báthory Zsófia elhagyta Erdélyt és fiával együtt magyarországi birtokaira vonult vissza, ahol leginkább Sárospatakon tartózkodott. A vallási kérdésekben kérlelhetetlen anyós és a szeretett férj elvesztése után újra felmerült benne a vágy katolikus hite iránt. A rekatolizációra nem sokkal a családi tragédia után, 1661-ben sor is került.[6]

Az eseményről a történetírás elfogultan és szűkszavúan ír, árnyaltabb képet csupán a rákövetkező néhány hónap történéseiből kaphatunk. A katolikus egyházpolitikának már korábban is hatékony fegyvere volt az arisztokraták és nemesek megnyerése, ezzel ugyanis tömegeket lehetett ismét a katolikus hitre téríteni.[7] Nem meglepő tehát, ha a katolikus egyházi és politikai vezetés rögtön a fejedelem halála után puhatolózni kezdett Báthory Zsófia és fia rekatolizációja ügyében.[8] Érdekes, hogy a fejedelemasszony és fia rekatolizációját a vallási kérdésekben fanatikus császár, I. Lipót nem támogatta nyíltan és egyértelműen. Lipótot még a pápai udvarnak is sürgetnie kellett. A tartózkodó magatartást a császári tanács néhány tagjának ellenkező álláspontja váltotta ki: stratégiailag kívá-

---

4 Szikszai Pál: Báthory Zsófia és a protestánsok. = *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1884. 24. évf. 1692–1728.

5 Acsády Ignácz*: A Magyar Nemzet Története VII. Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711)*. Budapest, 1898. 96.

6 Érdekes módon, II. Rákóczi György és Báthory Zsófia boldog és szeretetteljes házassága ellenére az özvegy nem volt hajlandó tiszteletben tartani férje halála előtt írt végrendeletét, amelyben arra kérte feleségét, hogy maradjon meg a református hitben, és abban nevelje egyetlen fiukat is. A fejedelem óhaját Báthory Zsófia nem tudta teljesíteni. Uo. 139.

7 Magyarországon ezt a módszert Pázmány Péter (1570–1637) esztergomi érsek alkalmazta először. Számos arisztokrata családot (Forgách, Zrínyi, Thurzó, Drugeth etc.) sikerült a katolikus hitre visszatérítenie. Bitskey István: *Pázmány Péter*. Budapest, 1986.; Kulcsár Árpád: A sárospataki hitvita. 1660. szeptember 30. – október 1. (Forrásközlés). In. *Fiatal egyháztörténészek írásai*. Szerk. Kulcsár Csaba, Miskolc, 1999.

8 Uo. 2.

natosnak is tűnt, ha a fiatal Rákóczi Ferenc *„megmarad kálvinistának, mert az alkotmány szerint eretneket nem lehet királynak választani”*.[9]

Nem szabad azonban a külső kényszernek túl nagy jelentőséget tulajdonítani. Amint az események későbbi menetéből is látszik, Báthory Zsófia önállóan döntött, döntésében nem lehetett sem megingatni, sem bármilyen módon befolyásolni vagy akár késleltetni. Az áttérés körülményei éppen ezért főként Báthory Zsófia szempontjából érdekesek. 1660 szeptemberében jeles református és katolikus teológusokat hívott össze Sárospatakra, hitvitára. A katolikus oldalt Millei István jezsuita,[10] a reformátusokat a sárospataki Szatmári Baka Péter képviselte.[11]

A disputára szóló meghívójában Báthory Zsófia a jezsuitákat azzal kecsegtette, hogy „*nem nagy öröm számára a kálvinisták szektájához tartozni*”,[12] a református teológusoknak ugyanakkor azzal hízelgett, hogy a nyilvános vitával fia igazi hitben való növekedését és a hitvitában való jártasságát szeretné előmozdítani.[13]

Valódi szándékára a nyilvános vitán derült csak fény, amikor a református teológusok „a vádlottak padjára kerültek.” Tiltakozásuknak az úrnő nem adott helyet. A reformátusok arra a kérésükre, hogy Báthory Zsófia egy új nyilvános vitát hívjon össze, azt a választ kapták, hogy annak semmi értelme, hiszen neki és fiának a hit dolgában semmiféle kételyeik nincsenek. Eltökéltségét a következő eset is jól példázza: Az első disputa alkalmával a fiatal és kissé ittas fejedelem vacsora közben a reformátusok szeme láttára többször is keresztet vetett. Báthory Zsófia ezt úgy magyarázta, hogy fia ezért már elnyerte a büntetését, és már régen megbánta, hogy hitet váltott. Báthory Zsófia tehát burkolt, de egyértelmű válaszszal szolgált. Amint később kiderült, a megbánást nem fia illetlen viselkedésére, hanem korábbi saját hitváltoztatására értette.

Figyelemre méltó, hogy a meggyőződéses katolikus Báthory Zsófia, aki a kálvinizmust csak formálisan vallotta és férje halála után ténylegesen vissza is tért a katolikus hitre, a vita során miért tanúsított kétértelmű magatartást. Feltételezhető, hogy a nagy nyilvánosság és a formalitások miatt színlelt. Elképzelhető,

---

9 Uo.

10 Millei István (1610–1677) református családban született, 1632-ben tért át a katolikus hitre és belépett a jezsuita rendbe. Tanulmányait Grazban és Bécsben folytatta. 1656-tól 1660-ig Kassán volt pap. 1661-től Báthory Zsófia udvari papja és az ifjú I. Rákóczi Ferenc tanítója. *Magyar Katolikus Lexikon.http://lexikon.katolikus.hu/M/Millei.html*

11 Szatmári Baka Péter (1625–1673) hollandiai egyetemeken tanult, megfordult Franciaországban és Svájcban. Hazatérése után több helyen szolgált református lelkészként: Sárospatakon, Királyhelmecen, Ecseden. Egy ideig a nagyváradi református kollégium rektora is volt. Élete végén néhány arisztokrata család udvari papja, néhány teológiai mű szerzője. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái I*. Budapest, 1891.

12 Kulcsár, 1991. 2.

13 Uo.

hogy a reformátusok számára fenn akarta azt a látszatot tartani: nekik is meghagyja az esélyt. Mindazonáltal így a jezsuitáknak is lehetőségük nyílt arra, hogy teológiai álláspontjukat előadhassák, és a jelenlevőket meggyőzhessék. A fejedelemasszony minden bizonnyal érvekkel is meg akarta győzni fiát döntésük helyessége felől.[14]

Báthory Zsófia a katolikus hitre visszatérve jobbágyai között is elrendelte a rekatolizációt. A felhasznált módszereket tekintve ellenreformációs tevékenységét két időszakra lehet osztani. Az első időszakot (1671 augusztusáig) az erőszakmentesség jellemezte. Ekkor Sárospatakon és környékén a jezsuiták végezték a missziót. 1663-ban jöttek Sárospatakra, ahol Báthory Zsófia kolostort alapított számukra. Meg kell említeni, hogy ekkor a jezsuiták már nem az egyetlen katolikus rend voltak a városban, működtek itt pálosok is. A jezsuiták Patakon először két kőházat kaptak, majd kápolnát is építettek számukra a református templom közelében. Egészen 1671-ig mindössze 5 szerzetes és egy tanító működött, akik így nem jelentettek különösebb veszélyt a református többség számára.[15] A jezsuiták tevékenysége nem vált nagyobb konfliktus forrásává, hiszen ők maguk is igyekeztek a lakosság szimpátiáját megszerezni; a magyaron kívül németül és szlovákul is prédikáltak. Missziós tevékenységet folytattak a cigány lakosság közt, de a „cseh testvéreket" és az elítélteket is látogatták. Gyakran fordultak meg a helyi földbirtokosoknál is. A lakosságra különösen a jezsuiták egyházi ünnepei és a színházi előadások hatottak újdonságként. Ezeken fiával együtt részt vett a fejedelemasszony is. A korabeli feljegyzések szerint, az egyébként szűkmarkú Báthory Zsófia ilyenkor a gyerekeknek szentképeket osztogatott, egy-egy család rekatolizációjához pedig pénzbeli segítséget is nyújtott. Gyakran vállalta az ilyenkor szokásos keresztanyaságot is.

Péter Katalin történész arra mutat rá, hogy Báthory Zsófia tevékenysége legitim volt, hiszen csak élt patrónusi jogával: támogatta egyházát, rendtagokat hívott meg és kolostorokat alapított számukra. A katolikus hívek támogatása is teljes mértékig jogszerű, amely egyébként az arisztokrácia és nemesség ellenreformációs tevékenységének egyik leghatásosabb módszere volt. Péter Katalint idézve *„A jezsuiták működésének első szakasza tehát Sárospatakon földesúri támogatással alakult ki, és az ellenreformáció jegyében zajlott. Ellenreformáció volt, tekintve, hogy a protestantizmussal szemben, a katolikus egyház érdekében tett mindent, de az ellenreformáció fogalmával rend szerint összekapcsolódó erőszak távolról sem jellemezte. A református vallásgyakorlat szabadságát meghagyták; míg a katonaság a templomra nem rohant, a gyülekezet az istentiszteleteket megtartotta, és rendesen folyt a tanítás a kollégiumban. A protestantizmus híveit*

[14] Millei István élete példaként is szolgálhatott az ifjú fejedelemnek, hiszen Millei is az ő korában katolizált, és 22 évesen lépett be a jezsuita rendbe. Kulcsár, 1999. 4.

[15] Péter Katalin: A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon. = *Egyháztörténeti Szemle,* 2006. 7. évf. 2. sz. 36.

mind a fejedelmi család tagjai, mind a szerzetesek a térítés eszközeivel igyekeztek a maguk vallására vonni."[16]

A sárospatakihoz hasonlóan folyt a rekatolizáció Zemplén megye egész területén, amint arról az egyházlátogatási jegyzőkönyvek is tudósítanak. Ebben az időszakban a zempléni református esperesség területén csak elvétve fordult elő protestánsok elleni erőszak. Mindössze egy, a református egyházat súlyosabban érintő változás érdemel figyelmet, mégpedig az addigi anyagi támogatások megvonása a sárospataki eklézsiától, néhány prédikátortól, tanítótól, akiket a Rákócziak azelőtt folytonos anyagi támogatásban részesítettek. A kollégium sem kapott többé kegyúri támogatást.[17] Báthory Zsófia magatartása nem volt váratlan, de a további fejlemények tükrében mégsem mondható teljesen sikeresnek. A támogatások megvonásával megnehezítette ugyan az érintett gyülekezetek és a kollégium sorsát, viszont ezzel egyben fia későbbi politikai céljainak elérését is megnehezítette.

A sárospataki és az érintett gyülekezetek igen hamar összeírták sérelmeiket: megtagadták tőlük a Rákócziak és Lóránttfy Zsuzsanna végrendeletében is rájuk hagyományozott összegek folyósítását, a protestáns lakosságot különféle atrocitások érték; gátolták az istentiszteletek látogatását; részt kellett venni a katolikus ünnepeken; az iskola rektorát kiűzték házából; katolikusokat is temettek a református temetőbe; zavarták az istentiszteleteket, stb.[18] Panaszukkal a reformátusok 1662-ben a vármegyéhez is fordultak, ahol igazat is adtak nekik, pénzbüntetést róva ki Báthory Zsófiára. Az úrnő visszautasította a vádakat. A zempléni protestánsok panaszukkal – a többi felső-magyarországi vármegyével együtt – magához Wesselényi Ferenc nádorhoz, majd az uralkodóhoz is folyamodtak. A protestáns rendek sérelme az 1662. évi soproni országgyűlésen napirendre került ugyan,[19] ezeket azonban akkor még nem orvosolták.

A szigorban átmeneti enyhülés csak a 60-as évek második felében volt érezhető; az 1664. évi „szégyenteljes" vasvári béke ugyanis egy táborba terelte a lipóti politikával egyaránt elégedetlen katolikus és protestáns magyar rendeket. A Wesselényi-féle összeesküvésben részt vett I. Rákóczi Ferenc is, akit apósa, Zrínyi Péter győzött meg arról, hogy a protestáns és katolikus rendek csakis összefogással érhetnek el sikereket a Habsburg abszolutizmussal szemben. Felértékelődött tehát a protestáns felső-magyarországi rendek támogatása, amiért viszont cserébe panaszaikat is meg kellett hallgatni, ill. sérelmeiket orvosolni kellett. Így

---

16 Uo. 37.

17 Sárospatak, Újhely, Toronya, Helmec, Vámosújfalu, Bodrog-Keresztúr, Tokaj, Szerencs, Abara. Szikszai, 1884. 1693.

18 Uo. 1693–1695.

19 Zemplén vármegyében a következő községekben voltak panaszok I. Rákóczi Ferenc és anyja Báthory Zsófia tevékenységei ellen: Sárospatak, Sároraljaújhely, Tokaj, Bodrog-Keresztúr, Tarcal, Szerencs, Királyhelmec, Szerencs, Kis- és Nagytoronya, Abara. Zsilinszky Mihály: *A magyar országgyűlés vallásügyi tárgyalásai III*. Budapest, 1983. 228–231.

történhetett, hogy I. Rákóczi Ferenc – anyja heves tiltakozása ellenére – 1669-ben végül is kötelezte magát a múltban elmaradt pénzügyi támogatás utólagos kifizetésére, mégpedig egy összegben. Megígérte azt is, hogy a továbbiakban minden kegyúri kötelességének eleget tesz.[20] A gyülekezetek a nagy összeget érdekes módon nem a szokványos gyülekezeti célokra költötték, hanem hitelügyletekbe bocsátkoztak.[21] Ez azt mutatja, hogy sem a pataki iskola, sem a református gyülekezetek nem voltak olyan nagyon a kegyúr támogatására ráutalva, hiszen működésük nem akadozott a támogatás több évi elmaradásakor sem.

Nem sokkal a „kiegyezés" után azonban lelepleződött a Wesselényi-féle összeesküvés, így I. Rákóczi Ferenc is a felségárulás gyanújába keveredett. Báthory Zsófiának nem kevés diplomáciai igyekezetébe és pénzébe került, hogy egyetlen fiát a halálos ítélettől megmentse. A jelentős pénzösszeg lefizetése mellett a császári katonaságot is be kellett engednie váraiba. 1671 nyarán a sárospataki várba Starhemberg parancsnok katonáit szállásolták be, akik augusztus 5-én lefoglalták a református templomot, egy nappal később pedig a kollégiumot. A diákokat és tanárokat elűzték.[22]

Az intézkedés ellen Báthory Zsófia tiltakozott, elsősorban saját sérelmei miatt, hiszen ezzel az ő kegyúri- és birtokjogait is semmibe vették. Panaszát végül a legfelsőbb fórumok elé terjesztette, de a templomot a reformátusok már nem kapták vissza; a kollégiumhoz hasonlóan ez is a jezsuiták kezére került. Az erőszakos ellenreformáció időszakát ettől az eseménytől számíthatjuk Zemplénben. Az újfajta térítőmunkában a császári katonaságnak is nagy szerep jutott. Az erőszakos ellenreformációhoz nemsokára Báthory Zsófia is csatlakozott, aki szintén nem riadt vissza az erőszaktól.

A protestánsokat egész Zemplén vármegyében üldözték. 1671-ben a megye levelet is küldött I. Lipót császárnak és Eleonóra királynénak, miszerint 117 faluban, ill. mezővárosban került sor erőszakos templomfoglalásra, protestáns papok és prédikátorok elűzésére, bebörtönzése stb.[23]

A vallási fanatizmus terén Báthory Zsófiára ekkor gyóntatója és tanácsadója, a jezsuita Kiss Imre volt a legnagyobb hatással.[24] Kiss ösztönzésére az erőszak immár nemcsak a protestáns egyházi személyek, hanem a jobbágyok ellen is irányult. Ebben a kérdésben Báthory Zsófia menyével, a szintén katolikus Zrínyi

---

20 Uo. 305.

21 Péter, 2006. 37.

22 Dienes Dénes–Ugrai János: *A Sárospataki Református Kollégium története*. Sárospatak, 2013. 44–45.

23 Zsilinszky, 1983. 503.

24 Kis Imre (1631–1683) 1648-ban lépett be a jezsuita rendbe. Tanítóként Kassán és Nagyszombaton működött, majd Báthory Zsófia gyóntatója lett, 1662-től pedig I. Rákóczi Ferenc tanítója. Zoványi Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. Budapest, 1977. 314.

Ilonával is összekülönbözött.[25] Báthory Zsófia kíméletlenségére csak részben szolgálhat magyarázatul szeretett fia korai, 1676-ban bekövetkezett halála. Tény viszont, hogy a reformátusok elleni dühe ettől fogva folyton nőtt, az ellenreformációhoz pedig egyre jobban ragaszkodott. Maga is írt egy énekeskönyvet, amelyet a 18. században nyomtattak ki.[26]

A következő évek zempléni eseményeiről nem sokat tudni. Magyarországon felfüggesztették az alkotmányt, feloszlatták az országgyűlést, a protestáns egyházakat pedig törvényen kívül helyezték, így panaszra és a sérelmek orvoslására sem volt többé lehetőség. A zempléni esperesi tiszt 1672–1686 között betöltetlen maradt; ebből az időszakból a református egyházlátogatási jegyzőkönyvek is hiányoznak.[27] A zempléni esperes utolsó egyházlátogatására 1671-ben került sor, amikor Szentpéteri János esperes a Bodrogköz református gyülekezeteit látogatta meg.[28] Zemplén vármegye déli részén 48 református parókia és 6 filia működött. Ezután csak a parókiák és prédikátorok első országos összeírásának éveiből (1725–29) ismeretesek adatok. Ekkor az egész vármegyében összesen 91 (53 anya- és 38 leányegyház) létezett, abból a vármegye szlovákok lakta területein 35 parókia és 45 filia.[29] Ha ezt összehasonlítjuk a 17. századi adatokkal, amikor is Zemplénben összesen 167 (72 parókia és 95 filia) működött,[30] akkor az egyházközségek számában mintegy 50 százalékos visszaesésnek lehetünk tanú, főleg a vármegye északi és középső, többnyire szlovákok lakta vidékein. Sok olyan református gyülekezet megmaradt viszont, amely közvetlenül Báthory Zsófia ellenreformációs tevékenységének központjában feküdt. Megmaradt a református gyülekezet Sárospatakon, Királyhelmecen, Abarán és Toronyán. Sajnos a források hiánya miatt nem lehet már megállapítani, hogy az egyházközségek számának visszaesésében konkrétan milyen szerepe volt Báthory Zsófia tevékenységének, milyen az egyéb politikai, katonai, társadalmi eseményeknek (a II. Rákóczi Ferenc féle szabadságharc, pestisjárvány, új katolikus lakosság betelepítése stb.).

Túlzásnak tűnik mindenesetre a korábbi protestáns történetírás azon álláspontja, hogy minden egyes református közösség megszűnéséért közvetlenül Báthory Zsófiát és az erőszakos ellenreformációt terheli a felelősség. Ha ugyanis Báthory Zsófia valóban olyan következetes és sikeres lett volna tervei végrehaj-

---

25 Zoványi, 1977. 57–58.

26 Uo.

27 Zoványi, 1977. 703.

28 Dienes Dénes: *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*. Sárospatak, 2008. 391.

29 Csáji Pál: *A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása 1725–1729. = Egyháztörténet,*1958. 1 évf. 1. sz. 49–56.

30 Dienes, 2008. 441.

tásában, mint ahogyan azt a protestáns történetírás elénk tárja, akkor annak sokkal súlyosabb következményei lettek volna, a zempléni protestánsok esetében egyszerűen megsemmisítőek. Péter Katalin történész arra is rámutat, hogy az erőszakos ellenreformáció a reformátusoknak nemcsak ártott, hanem az összefogásukat is előmozdította. Ne feledjük, hogy a vészkorszak kezdetén a református egyházat még az ellenreformációnál is nagyobb veszély fenyegette: a belső szakadással fenyegető puritanizmus.[31] Az ellenreformáció árnyékában a református egyház kénytelen volt összezárni, így a puritanizmus ügye is háttérbe szorult.

A hitéhez mindvégig hűséges és keménykezű ellenreformátor Báthory Zsófia 1680-ban (51 éves korában) hunyt el, pontosan az erőszakos ellenreformáció korszakának végén. Annak az időszaknak a végén, melynek ő is az egyik formálója és meghatározó alakja volt. Halálával a protestánsokat sújtó gyászévtized szimbolikusan is véget ért.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány Báthory Zsófia Zemplén vármegye területén gyakorolt ellenreformációs tevékenységével foglalkozik. Közismert tény, hogy Báthory Zsófia református hitét csak ideiglenesen, férje haláláig vette fel, azután fiával a református hitben született Rákóczi Ferenccel ismét a katolikus hitre tért. Ezt követően birtokain – elsősorban Sárospatakon – maga is szerepet vállalt a katolikus egyház újraszervezésében és az ellenreformációban. Hittérítő tevékenységét a módszerek tekintetében két időszakra oszthatjuk. Az első szakasz 1667-ig tartott, a térítői

[31] A puritán vagy presbiteriánus mozgalom a 17. század ’40-es éveiben kezdett elterjedni Magyarországon. Több külföldi, főleg holland és angol egyetemeket megjárt teológus hozta haza az egyház igazgatásával kapcsolatos új nézeteket. A mozgalom első képviselője Tolnai Dali János, Lorántffy Zsuzsanna udvari papja és a pataki református kollégium rektora volt. Nézetei szerint a református egyház igazgatásába a presbiteri modellt kellene bevezetni, amely szerint a gyülekezeteket fő irányító szerve a presbitérium. A presbitériumot a gyülekezett tagjaiból maga a gyülekezet választja, vagyis jobbágyok is választhatók presbiternek. A tisztség betöltésének alapvető feltétele lett volna az írni-olvasni tudás. A nemesek és arisztokraták java része viszont tartott az egyszerű nép „szellemi felfegyverzésétől”, hiszen ennek következményeit az angol polgári forradalom is jól példázta. A presbiteriánus nézetek magát az egyházi személyeket és a laikusokat is két részre osztották volna, ami több hitvita és zsinat tárgyát is képezte. A nézetek nagy részét akkor még nem fogadták el, hiszen sem a politikai, sem a társadalmi helyzet nem volt még érettezek befogadására. A puritanizmus tehát a 17. század második felében még szakadással fenyegette a református egyházat úgy Erdélyben, mint Magyarországon. Köpeczi Béla: Medgyesi Pál és a megalkuvó puritanizmus. In. *Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna I.* Szerk. Tamás Edit, Sárospatak, 2000. 109–114.; Petrőczi Éva: Lorántffy Zsuzsanna és Medgyesi Pál. In. Uo. 115–128.

tevékenység ekkor még csak a patrónusi jogok gyakorlásában merült ki, és viszonylag békésen folyt le. Az ezt követő időszak munkamódszerét – többnyire a megváltozott politikai körülmények hatására – immár sokkal inkább az erőszak és a türelmetlenség jellemezte. Nem csak az egyháziak, hanem immár a jobbágyok között is folyt az erőszakos térítés, melyhez a császári hadsereg szolgáltatta a meggyőző erőt és a legitimitást. A 17. századhoz képest a 18. századra a református gyülekezetek száma mintegy 50%-kal esett vissza Zemplén vármegyében. A források hiánya miatt nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy ez a veszteség milyen mértékben ered Báthory Zsófia ellenreformációs tevékenységéből, Zemplénben ugyanis a református lakosságot az 1710. évi pestisjárvány is tizedelte. Érdekes kérdést vet fel továbbá, hogy hogyan maradhattak meg olyan gyülekezetek (Sárospatak, Királyhelmec, Abara, Toronya) amelyek kezdettől fogva ki voltak téve az ellenreformációs törekvéseknek. Ha Báthory Zsófia a rekatolizációt valóban olyan következetesen hajtotta volna végre birtokain, mint ahogyan azt a protestáns történetírás beállítja, akkor tevékenységének jelentősebb nyoma kellett volna, hogy maradjon, Zemplén megye protestáns lakossága körében pedig egyenesen végzetesnek.

THE RE-CATHOLICIZING ACTIVITY OF SOPHIA BÁTHORY

Sophia Báthory was undoubtedly one of the most significant characters of the Counter-Reformation in Upper-Hungary and according to the protestant historiography she was also one of the most infamous characters in the second half of the 17th century, a staunch follower of the Catholic Church and an uncompassionate counter-reformer of her peasants.

After returning to the faith of the Catholic Church Sophia Báthory ordered her peasants to do the same. Considering the methods she used her re-catholicizing activity can be divided into two periods. The first period lasted until August, 1671 and was characterized by non-violence. In this phase the Jesuits carried out their mission in the town and in the surroundings of Sárospatak.

In the period of retaliation after the fall of the Wesselényi Conspiracy (from 1671) began the second phase of re-catholicization. Protestants were persecuted in the whole county of Zemplén. In 1671 the county even sent a letter to Leopold I and Queen Eleonore, according to which violent occupation of churches, the expulsion and imprisonment of protestant clergymen and preachers and other actions took place in 117 villages and country towns.

Compared to the 17th century the number of Calvinist congregations decreased by 50 per cent by the beginning of the 18th century in Zemplén county. Due to the lack of written sources it cannot be unequivocally determined to what

extent was the re-catholicizing activity of Sophia Báthory responsible for this decline, since the plague also decimated the Calvinist population of Zemplén county in 1710. Besides, that fact that those congregations (Sárospatak, Királyhelmec (Kráľovský Chlmec), Abara (Oborín), Toronya (Торунь)) which were exposed to re-catholicization from the beginning could survive also raises an interesting question. If Sophia Báthory had really carried out Re-catholicization so consequently on her estates as the protestant historiography states, her activity should have left more significant marks, and regarding the protestant population of Zemplén county even catastrophic ones.

KÓNYA PÉTER

ARISZTOKRÁCIA ÉS NEMESSÉG SZEREPE AZ EPERJESI KOLLÉGIUM ALAPÍTÁSÁNÁL*

A magyar protestáns arisztokraták és nemesek a kora újkor századaiban már hagyományosan segítették az oktatás, a művelődés és általában a kultúra fejlődését. Mivel a reformáció jelentősen hozzájárul az iskolák fejlesztéséhez, és az oktatásügy elválaszthatatlan része lett az egyházi életnek, így a protestáns egyházaknak mind egyházi, mind világi képviselői nagy figyelmet fordítottak rá. A lutheri egyházban, amely szorosabban össze volt kötve a világi hatalommal, mint a református, és a földesurak, a patrónusi jog jegyében teljesen irányították és támogatták a gyülekezetek életét, az arisztokrácia és nemesség központi feladatot játszott az iskolaügy fejlődésében. Sok evangélikus nemes, a magyarországi diákok németországi tanulmányainak támogatása mellett, jelentős adományokkal támogatta a parókiai iskolákat, és a vagyonosabb földesurak saját felsőbb iskolákat, ill. földesúri gimnáziumokat is fenntartottak.

Az alsó-magyarországi mágnások és nemesek több jelentős evangélikus földesúri iskolát működtettek. A Trencsén vármegyei Bánban Illésházy Gáspár 1570-ben alapította az ottani gimnáziumot. Hozzá hasonlóan Thurzó György nádor már 1590-ben létrehozta híres nagybicsei iskoláját. Galgócon szintén a Thurzó család tartotta fenn az ottani földesúri gimnáziumot. Ilaván Ostrosith Mátyás és Miklós alapították és a továbbiakban támogatták az ottani középiskolát. Túróc vármegyében, Mosócon már Révay Ferenc 1589-ben létrehozta evangélikus gimnáziumát. Több földesúri középiskola virágzott Liptóban: 1567-ben Krusith Sándor alapított iskolát Rózsahegyen, 1584-től működtették iskolájukat a Szentiványiak Szentiványban és 1600-tól az Okolicsányiak is tartottak fenn Okolicsánban hasonló iskolát. Vágbesztercén 1601-ben Balassa Zsigmond alapította meg iskoláját. A Nyitra megyei Szenicén gróf Nyáry Lajos 1615-től pénzelte saját középiskoláját.[1]

Felső-Magyarországon például a Sáros megyei Berzeviczén a helybeli Berzeviczyek egy középkori plébánia-iskolából fejlesztettek egy jelentős földesúri oktatási intézményt. Szepes vármegyében, Markusfalván Máriássy Zsigmond a 16. század utolsó évében, 1600-ban alapította középiskoláját. A Szepes megyei

* A tanulmány az OTKA K 83521 számú pályázata támogatásával készült.

1 Rezik Ján–Matthaeides Matej: Gymnazilógia. Ed. Ružička, V. Bratislava, 1971.

Nagyőrben 1595-ben Horváth-Szansith Gergely hozta létre, majd működtette híres földesúri gimnáziumát. A Dunántúlon, például Csepregen 1615-től, gróf Nádasdy Ferenc, Tamás és János tartotta fenn jelentős iskoláját.[2]

Ezek az iskolák viszont, az alsó- és felső-magyarországi szabad királyi városok fejlettebb humanista gimnáziumaihoz hasonlóan a középfokú képzésen kívül nem tudtak magasabb képzést adni diákjaiknak. Így végzősei külföldi, elsősorban németországi egyetemeken kényszerültek tovább tanulni. Ez a praxis azonban nemcsak drága volt, de több más, külső veszély is fenyegette, mint a háborúk, a rekatolizáció stb. Azért már Thurzó György foglalkozott a hazai evangélikus egyetem vagy felső-oktatási intézmény létesítésének gondolatával. Maga legszívesebben Nagybicsén szeretett volna látni olyan iskolát.[3] Ez a terv azonban nem valósult meg, s így a magyarországi evangélikus egyház a század második feléig főiskola nélkül maradt. A felsőfokú képzettséget is nyújtó evangélikus kollégium csak 1666-ban létesült Felső-Magyarországon, Eperjes szabad királyi városban.

Eperjes a 17. század második felében a legjelentősebb szabad királyi városok közé tartozott, és jelentős gazdasági és politikai kiváltságokkal rendelkezett. A város elsősorban Felső-Magyarország egyik legfontosabb ipari és kereskedelmi központjaként volt híres, de ugyanakkor, a török-ellenes háborúk és a magyar függetlenségi küzdelmek korában a város egy modern erődöt is jelentett. Eperjes gazdasági szerepe mellett a város kulturális jelentősége is fontos volt, amelynek révén az országon belül és külföldön is hírnevet szerzett. Abban, hogy Eperjesen a 17. században egy erős művelődési és kulturális központ alakult ki, elsősorban a Kollégium alapítása előtt több mint száz évvel korábban lezajlott reformáció játszott kulcsszerepet. Az evangélikus hit elfogadása után, 1531-től a város fontos feladatot kapott a felső-magyarországi protestantizmus történetében.

Az eperjesi evangélikus egyházi gyülekezet nemzetiségi alapon szerveződött, miközben az egységes gyülekezetben három nemzetiség (a német, a magyar és a szlovák) saját templomával és lelkésszel rendelkezett.[4] Míg a magyar és a szlovák evangélikusok egy-prédikátort tartottak, a német náció két lelkészt alkalmazott, akik közül egyik mindig a város papja is volt. Miután 1531-ben győzött Eperjesen a lutheri reformáció, a városban nem működött sem a katolikus egyház, sem más protestáns gyülekezet, s így mind a városi tanács, mind a céhek vezetése az evangélikusok kezébe került. Más felekezetűek, rendszerint az idegenek (katolikusok) vagy nemesek (reformátusok) csak a magánházakban gyakorolhatták vallásukat.

Annak ellenére, hogy a 17. század közepén megerősödött az uralkodó által támogatott rekatolizáció, amely főleg Alsó-Magyarországon komoly sikereket ért

---

2 Uo.

3 Veselý Daniel: *Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku.* Bratislava, 2005.

4 A németek a régi gótikus plébániatemplomot használták, a szlovákok a volt ispotályi kápolnát, és a magyarok egy kis Szlovák utcai templomot.

el, Felső-Magyarországon tovább folytatódott mindkét protestáns felekezet többoldalú fejlődése, miközben az evangélikus egyház legerősebb központjai és támogatói a szabad királyi városok, s köztük főleg Eperjes lettek.[5] Eperjesen az erős protestáns polgárságot képviselő evangélikus városi tanács már a 17. század első felében (1642–1647) demonstrálta hatalmát az új, nagyszabású magyar evangélikus templom építésével. A Kollégium létrehozásában – a társadalmi-politikai feltételek mellett – jelentősek voltak a városi iskola hagyományai, amelyek a 15. század elejéig nyúltak vissza. Már a 16. század közepén humanista gimnáziummá vált a régi városi iskola, amely néhány évtizeden át hírnevet szerzett mind az egész királyságban, mind a határon túl.

Az Eperjesi Evangélikus Kollégium alapítása a hazai társadalmi-politikai viszonyokra alapozódott, de ugyanakkor nagyon szorosan összefüggött a nemzetközi helyzet alakulásával és az európai hatalmi egyensúly változásaival a 17. század első felének végén. A harmincéves háború következtében a Habsburg uralkodók nem léphettek fel túl erélyesen a magyarországi protestáns rendek ellen, sőt néhányszor el is kellett ismerniük a protestánsok vallásszabadságát.[6] Csak a westfáliai béke után szabadultak fel a háború folytán vállalt kötöttségei, és megerősödött a centralizációs, abszolutizmushoz vezető Habsburg politika, s vele együtt az erőszakos rekatolizáció. A győzedelmes rekatolizációban rendkívül fontos helyet foglalt el a nagyszombati jezsuita egyetem, mint a magyarországi katolikus egyház kulturális és ideológiai központja, s egyúttal új, képzett, művelt papok nevelésének centruma. Keleten, Felső-Magyarországon ez a szerep a nem is olyan régen, 1656-ban alapított kassai jezsuita akadémiának jutott.

Magyarországon mindkét protestáns egyház működési feltételei fokozatosan romlottak. A nemzetközi viszonyok változásai folytán, és a Habsburg Birodalom német fejedelemségekkel való kapcsolatainak rosszabbodása következtében a század közepén már egyre bonyolultabb lett a magyar fiúk iskoláztatása a németországi egyetemeken, amelyek a hazai á. h. evangélikus egyházból érkezők többségét fogadták. Ezért szükségessé vált egy magyarországi teológiai felsőoktatási intézmény alapítása. Ugyanakkor mindkét jezsuita egyetem (főiskola) tevékenysége is kiváltotta az ezeknek ellensúlyt képező, önálló evangélikus, ill. protestáns főiskola felépítésének szükségességét. Ugyanakkor a református egyház már régóta rendelkezett két meghatározó intézménnyel: a debreceni- és a sárospataki Református Kollégiummal.

A legjobb feltételek egy evangélikus főiskola, ill. felső iskola alapítására és működtetésére az ország észak-keleti részén, Felső-Magyarországon alakultak ki. Annak ellenére, hogy Kassán már a század első éveitől megkezdték működésüket

---

5 Eperjes volt a legnagyobb és leggazdagabb lutheránus város, amely a 16. század végétől lett a felső-magyarországi egyházigazgatás és műveltség központja.

6 Főleg az 1608-iki és 1647-iki vallásügyi törvénycikkekkel.

a jezsuiták, és ugyanabban az időben Drugeth György hatalmas rekatolizációs tevékenységet kezdett terjedelmes uradalmaiban,[7] a protestáns egyházak továbbra is megtartották meghatározó szerepüket mind a rendek közt, mind a jobbágyság soraiban. Ezekkel a tényekkel és veszélyekkel tisztában voltak a felső-magyarországi rendek, amikor 1665-ben, kassai tanácskozásukon, megalapították a Felső-Magyarországi Rendek Kollégiumát, mint a királyság első és egyetlen evangélikus á. h. főiskoláját. Ez a lépés egyúttal a protestáns rendek hatalmát is demonstrálhatta az állami hatalommal szemben az erősödő abszolutizmus és rekatolizáció korában.

Több ok miatt a felső-magyarországi rendek követei éppen Eperjest választották a leendő intézmény helyéül. Erről a kérdésről közös tanácskozásokon döntöttek, még a Kollégium alapítását kinyílvánítása előtt, 1665 nyarán.[8] Ugyanis a hat felső-magyarországi szabad királyi város közül, egyedül Eperjes rendelkezett egyszerre több, a rendeket teljes mértékben kielégítő sajátossággal. A városban nem működött a katolikus egyház, ami forrása lehetett volna a diákok és a polgárok közötti különböző vallási összecsapásoknak és hitvitáknak. Eperjes mindhárom magyarországi nemzetiség által lakott település volt, aminek köszönhetően a diákok könnyen sajátíthatták el mind a német, mind a magyar nyelvet. A város készségesen hajlandó volt a leendő Kollégium számára egy méltó főtéri telket kínálni, és a városi tanács mindenképpen kész volt támogatni az intézmény létrehozásának gondolatát.[9]

Miután ezt és más kérdéseket tisztáztak, a felső-magyarországi grófok, bárók, mágnások, a vármegyék, a szabad királyi- és a királyi bányavárosok követei, az 1665. november 18-iki gyűlésen megszavazták a Kollégium alapítását Eperjesen.[10] A követek kérvényükhöz csatlakozást és anyagi támogatást kértek, s ennek az egész országban nagy visszhangja volt. Vitnyédy István, Sopron megyei evangélikus politikus, 6000 forintot adományozott a Kollégium építésére. 1000 forinttal több evangélikus nemes is hozzájárult az intézmény alapításához, további néhány ezres, ill. néhány száz forintos összegeket adományoztak a polgárok, a sárosi nemesek és a szabad királyi városok tanácsai. A pénz mellett többen terményeket (búza, gabona, bor, sör) ajánlottak fel az intézmény alapításához, amelyeket később felhasználtak a tanárok vagy a diákok szükségére.[11] Egyes polgárok saját házaikat, vagy más ingatlanokat adták, ill. kölcsönözték a leendő Kollégiumnak, pl. tanári lakásként (Nebest háza).[12] Maga Eperjes városa az intézmény számára két jobbágyfalujának (Mochnya és Kajáta) jövedelmeit és két másik nemesi birtokot adományo-

---

7 Drugeth György a homonnai és az ungvári uradalom ura volt.

8 ŠA Prešov, EKP, 101: Instruction für die Gesandten der Stadt Kesmark zur Beratung hinsichtlich der Stiftung des Eperieser Kollegiums A. 1665. Frenyó Lajos leírásában (1932).

9 Uo.

10 ŠA Prešov, EKP, 101: Az Eperjesi Evangélikus Kollégium alapítólevele 1665. november 18.

11 EOL (Evangélikus Országos Levéltár) Budapest, V. 11.

12 Hörk József: *Az Eperjesi Ev. Ker. Collegium története.* Kassa, 1896. 30. (továbbiakban Hörk, 1896.)

zott. A következő hónapokban az egész országban és külföldön is folytatódott a pénzgyűjtés. Nem csekély összegekkel járultak hozzá a Kollégium építéséhez az erdélyi rendek, a német birodalmi és a németalföldi városok, vagy a dán és a svéd király, aki egyedül 20 000 Ft-ot adományozott az intézet javára.[13] Ezeknek köszönhetően 1666 elején az összegyűjtött összeg már meghaladta 50 000 Ft-ot.[14]

Az evangélikus nemesek és polgárok a következő években is adakoztak a Kollégium építésére, ill. üzemeltetésére. A legbőkezűbbek közé tartozott gróf Thököly István, aki a leendő Kollégiumnak adományozta mádi szőlőit, mindösszesen 10 000 Ft értékében.[15]

Jelentős szerepet játszottak ebben a pénzgyűjtésben a külföldi főurak, elsősorban a német fejedelmek, akik nemcsak nagy összeget ajándékoztak a kollégium építésére, hanem politikai támaszt is jelentettek a rendeknek az intézet alapításához, és közvetítettek a többi uralkodónál.

A meglévő források alapján erről a folyamatról legpontosabb információkkal a würtenbergi herceg esetében rendelkezünk, aki rendkívüli fontos szerepet töltött be a felső-magyarországi rendek diplomáciai segítésében. Eberhard herceg az első információkat a leendő első és egyetlen magyarországi evangélikus főiskoláról már 1665. november végén megszerezte. 1665. november 18-án a Kollégium alapítólevelének kiadása után, mind a felső-magyarországi rendek követei, mind a felső-magyarországi református konvent részvevői a külföldi uralkodókhoz fordultak.[16] Kérvényükben nemcsak az anyagi segítséget kérték az iskola építésére, hanem politikai támogatást is, mind saját uralkodójukkal szemben, mind a külföldi uralkodó házaknál, főleg a Német-római Birodalomban. 1666. január 14-én újból, hasonló kérvényt küldtek rendek a hercegnek. A következő hónapban, február 19-én, a hercegtől közvetítést kértek a francia királynál, útlevél kiadását képviselőik számára, és engedélyt a pénzgyűjtésre a francia reformátusok között.[17] A würtenbergi herceg Vitnyédi Istvántól, a magyarországi evangélikusság jelentős képviselőjétől szerzett részletes információkat a felső-magyarországi rendek céljairól és a kollégium építéséről, aki néhány levelet írt a stuttgarti udvarnak.[18]

A külföldi, különösen németországi gyűjtés lassan haladt, azért az egész igyekezet az iskola építése alatt is folytatódott. Vitnyédi, a rendek képviseletével Würtenbergi hercegségben 1666 októberében Dömötöri Györgyöt, a tübingeni egyetem teológia-hallgatóját bízta meg. Nincsenek ugyan adatok arról, mekkora

---

13 Korabinsky J. M.: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn.* Pressburg, 1786. 154. (továbbiakban Korabinsky, 1786.)

14 Hörk, 1896. 9.

15 Korabinsky, 1786. 155.

16 Hauptstaatsarchiv Stuttgart(HStAS), A 53, Bü 98: A rendek levelei 1665. november 18-ról.

17 HStAS, A 53, Bü 98: A rendek levele 1666. február 19-ről.

18 HStAS, A 53, Bü 98: Vitnyédi István levelei 1666. március 19-től május 17-ig.

összeget sikerült neki megszereznie, csak egy adattal rendelkezünk arról, hogy 1666 októberében valakitől 300 Ft-ot kapott.[19] Az év végén a rendek ismét Eberhard herceghez fordultak, akitől konkrét segítséget kértek a kollégium támogatására, mind a würtenbergi hercegségben, mind a svábföldi fejedelemségekben és birodalmi városokban, illetve Svájcban is. Eberhard herceg már 1667. január 2-án kiadott egy útlevelet, ill. oltalomlevelet Dömötöri György és Kersten János Zsigmond számára.[20] Egy hónap mulva, február 3-án, maga Eberhard herceg fordult egy terjedelmes levéllel a német evangélikus fejedelmekhez, az Egyesült németalföldi Provinciák rendjeihez, a nassaui és a brandenburgi uralkodóhoz és a három birodalmi városhoz, (Frankfurthoz, Brémához és Hamburghoz), amelyben elmagyarázta a kollégium alapításának okait, a magyarországi rendek nehéz helyzetét, és segítséget kért a főiskola építéséhez és fenntartásához.[21] Néhány hónap múlva, 1667 májusában, Vitnyédi ismét a herceg segítségét kérte a közvetítésben, nemcsak a német fejedelmeknél, hanem Németalföldön és Svédországban is. Közben Dömötörihez, ill. Kerstenhez még egy fiatalt ember küldött, Martini Mátyást.[22] Bizonyosan erre a kérvényre Eberhard herceg júniusban és júliusban még két levelet küldött, a svéd és dániai királynak, valamint a mecklenburgi, hollsteini és anhalti hercegnek.[23]

Érdekes, hogy mind a rendek, mind Vitnyédi, de főleg Eberhard herceg leveleiben néhány dologra hívták fel a figyelmet. Elsősorban a kollégium főiskolai voltát hangsúlyozták, és arra vonatkozó elnevezésekkel illették: Academia, Hochschule, Academisches Gymnasium, Collegium Academicum. A segítségkérésnél megmagyarázták, hogy nemcsak anyagi támogatást kérnek, hanem tanárokat is, főleg a teológiai és filozófiai képzésben. Emellett elmondták, hogy a felső-magyarországi rendeknek nincsen elegendő pénzük a kollégium építésére, részben a hosszú török háború miatt, részben az egyház összeszűkült jövedelmei miatt. Természetesen, elsősorban azt hangsúlyozták, hogy a kollégium támogatásával az evangélikus egyház erősödését és az egész kereszténységet segítik.

Már az intézmény felépítése előtt világos volt, hogy milyen irányban fog az iskola fejlődni. Számos adományozója ismert volt nemcsak buzgó protestáns hitéről, hanem radikális Habsburg-ellenes nézeteiről is, s többen a közeljövőben bekapcsolódtak a Wesselényi összeesküvésbe. Az összeesküvés fő részvevői közé tartozott gróf Thököly István is, akit csak az mentett meg a kivégzéstől, hogy az ostromolt Árva várában természetes halállal meghalt. A Keczer család tagjai óriási birtokokat veszítettek el az ellenállásban való részvételért, és a Kollégium

---

19 HStAS, A 53, Bü 98: Vitnyédi István levele 1666. október 30-ról.

20 HStAS, A 53, Bü 98: Eberhard pátense 1667. január 2-ról.

21 HStAS, A 53, Bü 98: Eberhard levele 1667. február 3-ról.

22 HStAS, A 53, Bü 98: Vitnyédi István levele 1667. május 17-ról.

23 HStAS, A 53, Bü 98: Eberhard levelei 1667. júniusából és júliusából.

adományozói közül más evangélikus nemesek is a Rottal-féle bíróság elé kerültek. Közülük néhányan az 1682 utáni években csatlakoztak a Thököly Imre által vezetett felkeléshez. Féja Dávid Kassa kuruc bírája lett, Géczi István Thököly udvari kapitányaként működött, Fajgel Péter kuruc főtisztként nem egy csatában vett részt, Fleischakker György lett az eperjesi Thököly-párti bíró, és a felsoroltakon kívül is több későbbi kurucot találhatunk a Kollégium egykori adományozói között. Néhányuk nevét ott találhatjuk az eperjesi vértörvényszék áldozatai között.[24] Ugyanakkor a felsorolt uralkodók, ill. országaik nem tartoztak a Habsburg monarchia szövetségesei közé. Erdély már hagyományosan támogatta a magyarországi Habsburg-ellenes ellenzéket, és Svédország a Habsburg-ellenes tábor vezetője volt a nemrég befejezett harmincéves háborúban. Feltételezhető, hogy a felső-magyarországi rendek alapításának, építésének és támogatásának egyik célja volt a Habsburg-ellenes ellenzék támogatása.

A szükséges összeg összegyűjtése után elkezdődhettek a további előkészületek, és 1666. április 6-án ünnepélyesen letették a Felső-Magyarországi Rendek Kollégiumának alapkövét. Mind a katolikus egyházi hierarchia, mind az uralkodó elejétől fogva akadályozni igyekezett az építkezést. Szelepcsényi György esztergomi érsek még az alapkő letétele előtt tiltakozott az eperjesi városi tanácsnál, és követelte, hogy hagyja abba az építkezést.[25] I. Lipót császár és magyar király is kétszer megparancsolta az eperjesi bírónak a további építkezés abbahagyását. A rendek és a város azonban folytatták az építőmunkákat.[26] Meg voltak győződve, hogy az intézmény építése nem ellenkezik az ország törvényeinek, és olyan erősnek érezték magukat, hogy nem látták szükségesnek betartani az uralkodó parancsát.

A rendek még az építés befejezése előtt, 1667. április 16-án szerződést kötöttek Eperjes városával a leendő Kollégium közös használatáról és vezetéséről. Az intézmény tanáraitól elvárták, hogy ne csak az ágostai hitvallás hű követői legyenek,[27] hanem művelt és magas szintű egyetemi képzettséggel rendelkező férfiak.[28]

A Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma Eperjesen ünnepélyesen nyitotta meg kapuját 1667. október 18-án. Az első tanrend értelmében az intézmény tízéves gimnázium volt, a felsőbb tudományok, azaz a filozófia és a teológia tanításával a legmagasabb osztályokban foglalkoztak. Éppen ezek az osztályok és bennük kínált képesítés, az egész országból csábították Eperjesre a diákokat. Ennek köszönhetően a Kollégium már a kezdetben kiemelkedett a magyarországi középiskolák soraiból.[29]

---

24 Kónya, Peter: Krvavý súd. Prešov 1992.

25 Hörk, 1896. 9.

26 Uo. 9–11.

27 A tanárok esküdtek is az Ágostai hitvallásra és a Liber Concordiaere.

28 ŠA Prešov, EKP, 101: Leges Illustris Gymnasii Epperiessiensis.

29 Hörk, 1896. l.

Sajnos, az intézmény hányatott sorsa következtében a 17. századi anyakönyvei nem maradtak meg, és a diákok neveit csak hiányosan ismerjük, más forrásokból.[30] Neveik mutatják, hogy a nemes fiúkat tanáraik nemcsak a tudomány- és művészetszeretetre, hanem, és főleg, az evangélikus egyház és a haza szeretetére nevelték. A kollégium egyik első és egyúttal leghíresebb diákja a fiatal gróf Thököly Imre volt, aki 1668 januárjától 1670 tavaszáig tanult Eperjesen.[31] Az a nem egészen három év, amelyet a későbbi Habsburg-ellenes felkelés vezére a Kollégiumban eltöltött, életében nagyon jelentősnek bizonyult. Vele együtt az első években Eperjesen tanultak: a későbbi generális, Petrőczy István báró, vagy Klesch János, a későbbi Rákóczi-párti eperjesi főbíró, de ugyanakkor Bogdány Jakab is, aki a századfordulón az angol királyok udvari festője lett.[32] A másodéves névjegyzék még világosabban mutatja, milyen szellemben neveltek a tanárok. A fiatal Thökölyn és Petrőczin kívül több olyan nemesi ifjú tanult ott, aki később jelentős szerepet játszott a Thököly-felkelésben. Ilyen volt Petenády György, később Thököly diplomatája, Izdenczy Márton (fejedelmi várkapitány), Szirmay András, később a kurucok kassai kamarájának vezetője, Jánoky Farkas, későbbi kuruc ezredes, Kelemessy János, a Thököly birtokok igazgatója, későbbi kuruc főtisztek, mint Bertóthy Zsigmond és Dobay Zsigmond. Az egykori eperjesi diákok közül többen a Rákóczi-szabadságharcban is magas katonai vagy államigazgatási tisztségekben szerepeltek: Keczer Sándor (tanácsos, a Szenátus tagja), Roth Mihály (sárosi alispán), Szalay Pál, Sztankay Samu, vagy Makay Ádám.[33] Thököly másik iskolatársa Ottlyk György volt, aki tizenöt évvel később a kuruc fejedelem ezredese és a testőrség parancsnoka lett. Ugyanakkor tanult a Kollégiumban Rezik János, a későbbi rektor és jelentős író is.

A Kollégium már az első években nagy hírnevet szerzett, és elöljárói (pl. Pomarius Mihály rektor) tervezték egyetemmé történő átalakítását. Ez utóbbi viszont nem valósulhatott meg, mivel az intézetet a Wesselényi összeesküvés utáni események során az uralkodó elkobozta. A Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma több mint tizenkét évre[34] szüneteltette tevékenységét. Csak a Thököly-felkelés alatt, 1682-ben, a templomok és a többi egyházi vagyon visszaadása után nyitotta ki újból kapuit az Evangélikus Kollégium.

A rendkívül nehéz anyagi helyzetben maga Thököly Imre nagy segítséget nyújtott a Kollégiumnak. A felkelés vezére, mint az intézet volt tanítványa és az

---

30 Az első diákok neveit csak a Ladiver Illés iskola drámaiban szereplők névjegyzékei tartalmazzák.

31 Thököly Imre levele Teleky Mihálynak 1668. október 25-én. Gróf Thököly Imre levelei. Budapest, 1882. 1.

32 Ladiver Elias: Eleazar constans. OSzK (Országos Széchényi könyvtár), Kézirattár és régi nyomtatványok tára. M2/2602.

33 Ladiver Elias: Papinianus tetragonos... Levoča 1669. Tamtiež, FM 2/1045. Thaly Kálmán: Thököly Imre és iskolatársai, mint színjátszók, 411–414.

34 Egy rövid szünettel az 1672-ik kuruc felkelés alatt, amikor visszaszerezték az evangélikusok.

egyik legjelentősebb adományozójának fia, személyesen is támogatta működését. Mivel az elkobzások folytán a Kollégium vagyon nélkül maradt,[35] az anyagi segítség nélkül nem tudta volna kötelességeit teljesíteni. Thököly még 1682-ben meglátogatta Eperjest, és meggyőződött volt iskolája siralmas állapotáról. Apja példáját követve adományozott akkor neki 600 hold tállyai szőlőt és Rimaszombat város jövedelmének felét.[36] Az anyagi segítségen kívül másképp is igyekezett biztosítani az iskola magas színvonalát. Ezért rektorául az erdélyi száműzetésből hazahívta kedvenc tanárát, Ladiver Illést és 300 Ft-ot küldött neki az útiköltségek fedezésére.[37] Thököly-felkelés alatt rendkívüli helyzet állt be az evangélikus oktatásban. Eperjesen is, a több mint egy évtized iskola nélküli állapot után nagyon sok diák jelentkezett, mind az alsóbb, mind a felsőbb osztályokba. A Kollégium anyagi bázisa a már említett adományból és a visszaszerzett alapokból és ingatlanokból állt. Mivel az új körülmények között ez sem volt elegendő, az intézet kiadásainak egy részét, főleg a tanári fizetéseket, állandóan Eperjes város fedezte.[38] A háborús helyzet és a bonyolult nemzetközi körülmények ellenére az anyagi és politikai segítség érdekében a Kollégium elöljárói igyekeztek megújítani kapcsolataikat a protestáns uralkodókkal. Ennek a tevékenységnek egyik eredménye volt 1682-ben a részletesebben nem ismert anyagi támogatás a svéd királytól.[39]

Így az eperjesi Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma a Thököly-felkelés alatt, a komplikált és kedvezőtlen külső helyzet ellenére újból az ország egyik legjelentősebb oktatási, tudományos és kulturális intézménye lett. Természetesen, maga sem állhatott a jelentős országos eseményeken kívül. Eperjes szabad királyi város vezetéséhez hasonlóan a Kollégium is határozottan a felkelés és Thököly Imre oldalán állt. Ebben a szellemben zajlottak le a nyilvános vizsgák, színelőadások és összes iskolai ünnepség. Az intézet tanárai, komoly tudományos és pedagógiai művek mellett több politikai-publicisztikai iratot is kiadtak, amelyekben természetesen Thökölyt ünnepelték.[40] Mindezekre a körülményekre nézve, ebben a korszakban (1682–1685) a Kollégium nagyon jellemző nevet kapott: „Collegium Thökölyanum".

---

35 A kamara még 1670–73-ban elkobozta az intézet összes vagyonát, amely nagyjából a jezsuitáknak jutott.

36 Hörk, 1896. 42.

37 Fabiny Tibor: Egy hányatott életü eperjesi tudós, Ladiver Illés. In. *Eliáš Ladiver a Michal Greguš, osobnosti a ich dielo v obraze doby*. (Ed. Kónya, P. a Káša, P.). Prešov, 1995. 27. (továbbiakban Fabiny, 1995.)

38 ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy, II. A – a, 8, 15: Számadási könyv 1684–85.

39 Hörk, 1896. 44.

40 Ilyen volt Ladiver Illés verses műve: Natale presagium victoriarum Emerici Thököly 1683-ból. A következő évben mutatták be Schwartz János Helena Menelao reddita-című művét, amelyben a Thököly előtt menekülő I. Lipótnak leesett a királyi koronája. Fabiny, 1995. 28., Hörk, 1896. 46.

Eperjes már 1685 őszén ismét az uralkodó kezébe került, aki másfél év múlva elkobozta a Kollégium épületét, amely 1705-ig új tulajdonosai, a jezsuiták birtokában maradt. II. Rákóczi Ferenc szabadságharc idején Eperjes, az erős Habsburg helyőrség miatt, csak 1704. december 4-én került a fejedelem kezébe. Annak ellenére, hogy Rákóczi rendszerint nem helyeselte a templomok és iskolák visszaadását a protestánsoknak, amit országosan a leendő országgyűlésen akart rendezni, az eperjesi Kollégiummal kivételt tett. Az evangélikusok panaszai után a fejedelem már 1705. január 2-án Bertóthy Ferencet főhadbiztost küldte a városba, aki elrendelte, hogy a jezsuiták hagyják el az intézetet, és vissza is adta azt az evangélikus egyháznak.[41]

Így 1705 elején, a második hosszú szünet után visszaállítatott a Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma, amelynek újból nagyon hasonló problémákkal kellett küszködnie, mint a Thököly-felkelés éveiben. Ebben a nehéz helyzetben a Kollégium felügyelői Rezik Jánost, volt tanárát hívták meg a Kollégium rektorául, aki nem régen tért vissza Thornból és vette át a kézsmárki líceum vezetését.[42] Az első kuruc országgyűlés 1705 őszén ezt a helyzetet megerősítette. Az országgyűlés vegyes bizottsága 1705. október 21-én visszaadta az intézetnek a Nebest házat és a Kollégiumhoz tartozó tokaji szőlőket is.[43]

Még ugyanabban az évben, 1705-ben, a törökországi száműzetésben meghalt Thököly Imre, aki végrendeletében is gondolt a Kollégiumra. Annak ötödik pontja szerint ráhagyta Rimaszombat és Gyöngyös jövedelmeit, ugyanazokkal a jogokkal, amelyeket ő maga is élvezett.[44] Természetesen, az egykori „kuruc király" végrendeletének inkább csak jelképes jelentősége volt, mivel az egész ország előtt demonstrálta a Kollégium fontosságát, de korántsem tudott az iskolának nagyobb hasznot hozni.

Az előző felkeléshez hasonlóan nagy probléma maradt az intézet finanszírozása, ugyanis nehéz anyagi helyzetét egykori vagyona jelentős részének visszaadása ellenére sem sikerült megoldani. Azért 1705 márciusában a Kollégium vezetése újból kéréssel fordult az összes magyarországi evangélikushoz az iskola segítése érdekében. Felhívásukban hivatkoztak az intézet országos jelentőségére és nélkülözhetetlenségére az új nemzedék nevelésében.[45] Bár az adakozás eredménye korántsem volt olyan nagy, mint 1665-ben, a Kollégium javára sikerült összegyűjteni néhány ezer Ft-ot készpénzben és évi néhány száz Ft-ot adó jöve-

---

41 Fabiny Tamás: *II. Rákóczi Ferenc valláspolitikája.* Budapest, 1971. 83. Kézirat.

42 Series Primariorum Professorum et Rectorum prout et eorundem collegarum schola, et Collegio Eperiessiensi Praepositorum. Arhív ev. a. v. cirkevného zboru v Prešove.

43 Annales fata et vicissitudines Ecclesiae Evangelicae Epperiessiensis 1671–1721. Arhív ev. a. v. cirkevného zboru v Prešove.

44 Thököly Imre végrendelete. Késmárki Thököly Imre és némely föbb híveinek naplói és emlékezetes írásai 1686–1705 (ed. Thaly K.). Pest, 1668. 400.

45 EOL Budapest, V. 12: Lectori Bonis literis faventi Cultum, Officia, Amorem, 1706–1707.

delemben. Magasabb összegeket adományoztak: Szirmay Miklós 1000 Ft-ot, Szirmay András 500 Ft-ot, Kereszti Dániel 600 Ft-ot, Meltzel Mihály szenátor 200 Ft-ot. Roth Mihály főbíró 30 Ft-ot hozó alapítvánnyal járult hozzá az adakozáshoz, Székely András és más evangélikus nemesek, ill. polgárok hasonlóan. Kisebb-nagyobb összegeket (nehéz anyagi helyzet miatt) Kisszeben, Sárospatak, s más városok vagy mezővárosok is adományoztak. Összesen több mint száz személy vett részt az adakozásban.[46]

Az anyagi és politikai támogatás érdekében a Kollégium felügyelői és kurátorai újból megszólították az iskola külföldi jóakaróit. Elsősorban hagyományos szövetségesükhöz fordultak, az evangélikus nagyhatalomhoz, a Svéd királysághoz. Ezért a polgárok a nemességgel együtt 1705 nyarán Meltzel Mihály gyülekezeti felügyelőt és Szirmay Miklós sáros-zempléni esperességi felügyelőt Lengyelországba küldték, ahol akkor XII. Károly svéd király tartózkodott. Az evangélikus rendek követeinek a politikai támogatáson kívül sikerült néhány állami finanszírozott helyet kapni a svédországi egyetemeken. A király megígérte négy magyarországi diák iskoláztatását a Greifswaldi egyetemen a svéd királyi pénztár terhére, és négy diákot a királyi alumnisták között.[47]

A Felső-Magyarországi Rendek Kollégiumával, mint a magyarországi evangélikus egyház egyetlen főiskolájával, az 1707. április 3–10-én ülésező Rózsahegyi zsinat is foglalkozott. A zsinat követei elővettek sok komoly problémát, amelyek az új politikai helyzetben fennálltak az egyház előtt. A Kollégiumot a zsinaton három követe képviselte: Szirmay Miklós, Brezinay János és Haydenreich János inspektorok. Eperjes szabad királyi város szintén három követet, Roth Mihály sárosi alispánt, Klesch János bírót és Schwartz János, volt kollégiumi rektort küldött a zsinatra.[48] A zsinat két cikkelyben foglalkozott a kollégiummal, és a szuperintendenseknek elrendelte, hogy különös figyelmet fordítsanak rá. Az iskola anyagi segítésére elrendelte az országos egyházi pénzgyűjtést.[49] A zsinat is követséget küldött a svéd királyhoz, anyagi támogatás céljával. Tagjai voltak Krman Dániel szuperintendens és Pohorszkky Samu. A követség találkozott ugyan a királlyal, de a megkeresés jelentősebb eredmény nélkül végződött. A király, a siker nélkül zajló orosz háború miatt nem tudott nyújtani Kollégiumnak anyagi támogatást, csak politikai segítséget ígért neki.[50]

A protestáns nemesek és a megmaradt főurak nélkülözhetetlen szerepet játszottak a Felső-Magyarországi Rendek Kollégiuma létrehozásánál és működésé-

---

46 Uo.

47 Hörk, 1896. 72.

48 EOL Bp., I. a 9. 20: Originale Synodi Rosenbergensis Evangelicae in Memoria serenissime Posteritati conservatur.

49 Uo.

50 Hörk, 1896. 79.

nél. A szabad királyi városokkal együtt anyagilag támogatták az iskola alapítását, építését, és részt vettek az intézmény vezetésében. A rekatolizáció után segítettek neki visszaszerezni egykori pozícióját az ország oktatási rendszerében, és támogatták működését. Mivel a magyar evangélikus arisztokrácia a 17. század utolsó harmadában csaknem eltűnt, a Kollégiumot megalakulásakor a külföldi, főleg németországi és svéd arisztokraták és uralkodók támogatták.

THE ROLE OF THE ARISTOCRACY AND THE NOBILITY IN THE FOUNDATION OF THE LUTHERAN COLLEGE OF EPERJES (PREŠOV)

In the early modern period the Hungarian protestant aristocracy and nobility traditionally helped the development of education, literacy and culture in general. Since the Reformation was a great contribution to the development of schools and education became an inseparable part of ecclesiastical life, both spiritual and secular representatives of protestant churches paid great attention to education. In the Lutheran Church, which was more interconnected with secular power than the Calvinist Church and therefore the Lutheran landlords completely controlled and supervised the life of the congregation due to their rights as patrons, the aristocracy and the nobility played a central role in the improvement of education. In 1665 the estates decided to establish the College of the Estates of Upper-Hungary and the institution was established in Eperjes (Prešov) a year later. The estates financed the construction of the College by raising money in Hungary and abroad. Remarkably great sums were donated by not only protestant monarchs, but also by Count István Thököly, István Vittnyédy and other noblemen from Upper-Hungary. Among the first students of the school we can find the young Count Imre Thököly, baron István Petrőczy and other protestant noblemen. The protestant noblemen and the remaining protestant aristocrats played an indispensable role at the establishment and operation of the College of the Estates of Upper-Hungary. Together with the Free Royal Cities they financially supported the establishment and construction of the school and helped to run the institution. After the Recatholization they assisted the school in regaining its formal position it had before in the country's education system and also helped to run it. Since the Hungarian Lutheran aristocracy almost vanished in the last third of the 17th century the College was supported by foreign (mainly German and Swedish) aristocrats and monarchs.

OROSZ ISTVÁN

TEMPLOM ÉS FÖLDES URASÁG EGY HEGYALJAI MEZŐVÁROSBAN*

Mád hegyaljai mezőváros római katolikus templomának tornyán két évszám és egy felirat található. A torony közepe táján az 1651-es, lentebb az 1653-as évszám olvasható egy felirattal: Johannes Czirner de Leocze aedificavit 1653. A vaskos, lőrésekkel ellátott torony kissé nagynak tűnik az oldalhajós, síkmennyezetes, támfalakkal ellátott, 350–400 személyt befogadó templomhoz képest, és jogosan veti fel azt a kérdést, hogy egyszerre épült-e a templom és tornya? A mezőváros által 1635-ben kötött szerződés két földesurával: Rákóczi Györggyel és Pállal pedig arra adhat választ, milyen szerepük volt az uraságoknak egy közösség vallási életének alakulásában. A válaszhoz utalnunk kell azokra az adatokra, amelyek eligazítanak a mezőváros egyháztörténetében.

Anonymus Gestájában Mád nem szerepel, csak a néphagyományban.[1] Az első okleveles adat a településről 1255-ből származik, amely a Meszes faluból[2] Mád felé vezető útról tudósít.[3] Ugyanakkor feltételezhető, hogy Mád a kora Árpád-kori magyar falvak közé tartozik. Személynévi eredetű, mint a Szabolcs, vagy Pozsony megyei Mada.[4] Arról nincs ismeretünk, hogy a kora-árpádkori település azok sorában volt-e, amelyek már szent István idején is templomot építettek maguknak, az azonban bizonyos, hogy a 14. században már templomos település, mert szerepel az 1332–37. évi pápai tizedjegyzékben. Nemcsak azt tudjuk, hogy a templom patrocíniuma szent Tamás apostol volt, hanem azt is, hogy az össze-

* A tanulmány az OTKA K 83521 számú pályázata és a „Fejedelmi udvar és társadalom a 16–18. századi Erdélyben” című kutatóegyetemi belső kutatócsoport támogatásával készült.

1 E szerint Árpád azt mondotta: Ma ád Isten szerencsét e tájon. Ebből lett három település: Mád, Szerencs és Tállya.

2 Meszes már Mohács előtt is puszta, ma a Máddal szomszédos Erdőbénye egyik határrésze.

3 Georgius Fejér: Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et Civilis. (CD) I–XI. Buda, 1829–1844.

4 Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára I-IV*. k. Pest, 1851. (Nagy) Mad Pozsony m. (Kis- és Nagy)Mada, falu és mezőváros Szabolcs megyében. III. k. 54. „A puszta személynévi névadás és a személynévből képzővel történő névalkotás a korai ómagyar kor évszázadaiban egyaránt gyakori jelenség volt”. Tóth Valéria: *Településnevek változás-tipológiája*. Debrecen, 2008. 101.

írás időszakában plébánosát Domonkosnak hívták.[5]A szent Tamás apostolról elnevezett mádi egyház a későbbi századokban is őrizte patrociniumát, a mezővárossá alakulás után a város pecsétje a hitetlen Tamást ábrázolja, amint kezével megtapintja a feltámadt Krisztus oldalán ejtett sebet,[6] s a város határában máig is van egy szent Tamásról elnevezett szőlőhegy.

Nincsenek közelebbi ismereteink arról, hogy Mád közössége mikor tért át a reformációra. A közeli, meghatározó települések (Sárospatak, Tokaj, Tarcal, Tállya) esetében ez már a 16. század derekán bekövetkezett, a szomszédos Tarcalon 1563-ban protestáns zsinatot is tartottak, e tájon működött többek között Sztárai Mihály, Perényi Péter földesúr is korán az új vallás híve lett,[7] feltételezhető, hogy Mád sem maradt ki a megreformált hit követői közül. Prédikátorai közül név szerint is ismerjük 1606-ból Vizsolyi Mihályt, 1609-ből egy Morvai nevűt, 1616-ból pedig Koros Miklóst. A gyülekezet a rangosabbak közé számíthatott, mert 1818-ban a korábban pataki professzor Lövey György, 1635-ben Salánky György, 1641-ben Bényei D. József jött Mádra lelkésznek.[8] Mád ránk maradt tanácsi jegyzőkönyve több adatot is tartalmaz a (protestáns) egyház működéséről. 1607 január 7-én egy jegyzőkönyvi bejegyzés nem hagy kétséges afelől, hogy a templom már állt, és arról sem, hogy a gyülekezet protestáns vallású volt, mert „a Sacramentumok osztogatására asztalt csináltattak a templomban."[9] 1653 előtt több kegyes adományt is tettek a város polgárai az egyház javára, amellyel kapcsolatos elszámolások egyébként többször is szerepelnek a jegyzőkönyvben.[10]

---

5 Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia Series Prima Tomus Primus (Vatikani Magyar Okirattár Első Sorozat, Első Kötet) Budapest, 1887. 250., 340., 345. A település: Mag, Maad, Mad néven szerepel. A pápai tized viszonylag alacsony, így Mád nem tartozott a jelentősebb falvak közé. Orosz István: Tokaj-Hegyalja a pápai tizedjegyzékekben In. Orosz István – Papp Klára szerk: *Szőlőtermelés és borkereskedelem* (Papp Klára: sorozatszerkesztő: Speculum Historiae Debreceniense 2.) Debrecen, 2009. 24–25.

6 Az 1538-ból ránk maradt pecséten jól kivehető, hogy a térdelő alak belenyúl a keresztet tartó feltámadt Krisztus oldalába. Kalmár János: *Mád, Tokajhegyaljai község élete a XVI–XVIII. században.* Mád „falukönyve". h. é. n. 91.(továbbiakban Kalmár, Mád) A szenttamás hegyi szőlőről: uo. 129. A szőlőhegyet Szirmay Antal 1805-ben első osztályúnak tartotta. Antonius Szirmay: *Notitia Topographica, Politica Inclyti Comitatus Zempléniensis,* Buda, 1805. 159. (továbbiakban Szirmay, 1805.) Szirmay azonban úgy tudta, hogy a város pecsétje keresztelő szent Jánost ábrázolja.

7 Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, 1985. 41., 70.

8 Kalmár, Mád 122–23. 1616-ban „fogott bírák" döntöttek Koros Márton és öccse Miklós pap javairól és adósságáról. U. o. 160. Szirmay, 1805. 213–14.

9 Uo. 124. Kalmár Jánosnak az a feltételezése, hogy az úrasztala helye egy oratórium is lehetett, elég gyenge lábakon áll, hiszen egyértelműen templomról van szó. U. o. 93.

10 1630. július 14-én Vargha Tamás 10 forintot hagyott a templom épületére, ugyanebben az évben Pető János mádi szőlőjét úgy hagyja feleségére, hogy annak halála után az eklézsiára szálljon. Hasonló módon rendelkezett Jósvai György is. 1631-ben Bereznay Mátyás abból a követelésből, amellyel egy szepsi polgár tartozott neki, 31 forintot hagyott a templomra. Ugyancsak ő, „ha atyafiai nem jönnének el," Becsek nevű szőlőjét is a templomra hagyja. 1645-ben egy tállyai

A reformáció elterjedése az iskoláztatás magasabb szintre emelkedésével járt együtt. A 16. század második felében a sárospataki (lelkészképző) főiskola mellett középfokú iskolák működtek Tokaj-Hegyalján Újhelyben, Szántón, Tállyán, Mádon, Tarcalon, Tokajban, Keresztúron, Liszkán, Bényén és Tolcsván, azaz a középiskola megkülönböztető jegye lett az oppidum jellegnek.[11]

Mád jegyzőkönyvében több esetet is találunk, amelyben szó esik a „skóla mesterekről," az iskola és a deákok javára tett jámbor adományokról. 1599-ben Alsólindvai Ádám deák volt „az my Schola mesterünk", írják a jegyzőkönyvben. 1605-ben Szixay György deák töltötte be ezt a posztot. 1622-ben Soós György tett szóbeli testamentumot javairól. Ebben szerepelt, hogy a Vilmány hegyen lévő szőlőjét „Mád város iskolájában tanuló szegény deákoknak hagyta" azzal a megkötéssel, hogy életében a felesége használhassa s az ő halála után legyen az iskoláé.[12]

A műveltség terjesztését elsősorban a mezővárosi polgárság tekintette szívügyének. A földes uraságok, az arisztokrácia tagjai, különösen, ha a település lakossága is az ő felekezetük tagja volt, a templom bővítésében, renoválásában, az eklézsia gazdagításában jeleskedett. Ezt tapasztalhatjuk Mád esetében is.

A mádi templom tornyán található két évszámra két, igen hasonló tartalmú szerződés ad választ, amelyet a mezőváros két földesurával: Rákóczi Pállal és Rákóczi Györggyel kötött.[13] A szerződés lényeges pontja, hogy a szerződésben foglalt munkákon kívül semmi más munkára nem kötelezhetőek, ezért viszont „annuatim tartozzanak my nekünk Eött száz Magiari forintot készpénzül Szent Pál fordulasa Napiara simul et semel az feölfeöldi Taxás házaktól való fizetesen kiuül be szolgáltatny...".

Egy korábbi tanulmányomban már kimutattam, hogy a hegyaljai mezővárosok fejlődésének fő iránya a 17. században a taxássá válás, azaz a robot, a munkajáradék és más földesúri szolgáltatások helyett egy összegű pénz, vagy bor fizetése. Ehhez azonban nem kellett az uraságoknak a mezővárosi közösséggel egyezséget kötni, mindenki egyénileg taxált le urával.[14] Mád esete azonban 1635-ben más volt, hiszen itt a kommunitás egyezett meg Rákóczi Pállal és György fejedelemmel, hogy „több héti szolgálatokért" (pontosabban azok elengedéséért) egyeztek meg az 500 forint taxa, vagy summa fizetésében.

---

nemes: Eötvös Mátyás „az úr vacsorájának osztogatására" egy aranyozott ezüst tányért adományozott a gyülekezetnek. Uo. 167–68. „Az egyház pénz jövedelmének számtartására" többször is sor került: így 1599 februárjában, 1610. március 10-én, 1621. március 4-én stb. Uo. 114., 119., 163.

11 R. Várkonyi Ágnes szerk. *Magyarország története 1526–1686.* 3/1 Budapest, 1985. 7. sz. térkép. Protestáns iskolák és nyomdák Magyarországon a 16. században.

12 Kalmár, Mád 113., 121., 164.

13 Kárffy Ödön: Rákóczi Pál és a mádi jobbágyok szerződése, 1635. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1903. 463–64. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Kamarai Levéltár Urbaria et Conscriptiones (U. et C.) fasc. 101. nro. 56.

14 Orosz István: *Hagyományok és megújulás.* Debrecen, 1995. 95. (továbbiakban Orosz, 1995.)

Ha egészen őszinték akarunk lenni, azt kell megállapítanunk, hogy a mádiak nem jártak igazán jól az urbáriális kontraktussal. Hét évvel korábban még Alaghy Menyhért földesuruk adott a város részére új urbáriumot, amiben a pénzbeli cenzust[15] (szent Márton adóját) 15 forintról negyvenre emelte fel s arra is kötelezte őket, hogy az ispánoknak is adjanak 15 forintot, 12 köböl zabot és egy rét termését. De az ispánoknak kellett átengedi az elöljáróságot illető bírságpénzeket is. Ez az urbárium ugyanakkor megengedte, hogy az irtványföldek után királyi dézsmát (azaz egyházi tizedet) ugyanúgy ne fizessenek, mint a szomszédos települések. Hét évvel később született a fent említett urbáriális contractus Rákóczi Györgygyel és testvérével, Pállal, amelyben a szent Márton adóját 20 forintban határozták meg. Ha mindkét földesúr 20–20 forintot kapott, akkor az Alaghy-féle urbáriumhoz képest a cenzus nem változott, bár a mádiak hivatkoztak arra, hogy korábban csak 15 forintot fizettek. (Az ispánoknak fizetett 15 forintról 1635-ben nem esett szó). Mindkét szerződésben szerepel, hogy a subditusok kötelesek az uraságok 5 pénzen vett szőlőjének minden munkáját elvégezni, megadva a szőlőnek „mindennemű Culturáját, valamit az szőlőhöz kiuantatnak és a mivel akarmely Szeöleö miues emberek elni szoktak.”A pénzen műveltetett szőlők szedése is a mezőváros lakosainak kötelezettsége maradt. A termést Rákóczi Pál esetében Zboróra, György esetében Szerencsre kellett beszállítani. A szőlők mellett az uraságok nyolc szántóföldjét is meg kellett műveli, az uraságok vetőmagjával bevetni és betakarítani. Egy rét szénáját is a mádiak kaszálták le és gyűjtötték fel.

A robot racionalizálásának azt a formáját, amelyben nem heti szerjárással hajtották be a munkajáradékot, hanem egy meghatározott terület minden munkáját kellett elvégezni, más földesurak is alkalmazták, Mádon azonban az 500 forintos robotváltság úgy jött létre, hogy bizonyos szőlők és szántóföldek együttes megművelésében ez a racionalizált robot is megmaradt. A szerződések ugyanakkor hangsúlyozták, hogy a felsoroltak mellett semmi mással nem tartoznak. Valószínűleg így akarták kivédeni azt a 17. században egyre terjedő gyakorlatot, amelyben a robot nem volt meghatározva, az urasági tisztek bármikor kirendelhették munkára az uradalmak jobbágyait.[16]

Mindezek ellenszolgáltatásaként (?) olvashatjuk a fejedelem szerződésében, mivel saját jó szántukból, valamint saját költségükön és fáradságukon templomuk elé harangtornyot kezdtek építtetni, Rákóczi György nemes szándékukat azzal viszonozza, hogy a mészárszéket az őszi és tavaszi két hónapban is, tehát egész esztendőben „kezekben bocziatottuk”. (Ugyanez megtalálható a Rákóczi

---

[15] Kalmár, Mád 166.

[16] A 16. század végén és a 17. század elején „megjelent a robot korlátlan igénybevételének az egész év tartamára való kiterjesztése is”, a munkajáradék elsajátításának nincs korlátja, „hanem egészen határozatlanul az uraság és a tisztek kényétől, mindenkori szükségletétől függ.” Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században.* Budapest, 1963. 213–14.

Pál szerződésében is a toronyra való hivatkozás nélkül.) A szerződés azzal a záradékkal ér véget, hogy az úrbéres contractus a fejedelem tetszése szerinti ideig marad érvényben. További sorsáról nincs tudomásunk. Mád azon felének birtoka, amely I. Rákóczi Györgyről II. Rákóczi Györgyre, majd I. Rákóczi Ferencre háramlott, 1674-ben 20 ezer rajnai forint fejében Szelepcsényi György esztergomi érsek zálogbirtoka lett,[17] akit bizonyára nem kötelezett egy korábbi erdélyi fejedelem szerződése.

A szerződés, tartalmának társadalmi hatásától függetlenül azonban eldönti a mádi templom és a torony építése közötti összefüggést,[18] és utal a földes urasági kulturális szerepére egy 17. századi mezővárosi közösségben.

A földesurak szerepét egy vallási közösség életében a középkortól fogva az ún. kegyúri jog szabályozta. A ius patronatus alapján a föld birtokosa „a birtokán lévő egyházak felett annak fejében, hogy az egyházat alapította, a templomot építtette és fenntartotta, a templomnak és a paróchiának fundust adott s az egyházat javadalommal látta el, különböző jogokra tett szert". Mindezért a templomba temetkezhetett, kegyúri jövedelmet húzott, ellenőrzést gyakorolt a javadalom felett, főként pedig gyakorolhatta a „ius praesentandit", azt, hogy a javadalomra kijelölt egyházi személyt ő javasolhatta a püspöknek, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy tőle függött a javadalmas személye. Ez a jog a 16. századtól kezdve összekapcsolódott a földesúr tulajdonjogával a „ius fundi"-val, ami szerint a templom és az egyház földjén is urasági tulajdonjog feküdt.[19] A linzi békét megelőzően elkeseredett vita folyt katolikusok és protestánsok között, hogy a bécsi békében biztosított vallásszabadság jelenti-e azt, hogy a paraszti közösségek „una cum templo," a templommal együtt gyakorolhatják-e vallásukat, vagy más vallású földesurak a kegyúri jogon akár be is zárhatják más vallású jobbágyaik templomát? I. Rákóczi György – mint ismeretes – buzgó protestáns volt, Mád felének megszerzésekor nem vetődött fel az a probléma, hogy a szintén protestáns mezőváros lakói megmaradhatnak a templom használatában, sőt az 1635-ben keletkezett szerződést, a robot nagy részéről és a mészárszék jövedelméről való lemondást úgy is tekinthetjük, mint a kegyúr gondoskodását a rá bízott gyülekezetről. Aligha véletlen, hogy ebben az évben kezdődött a torony építése és maga a fejedelem is nemes szándéknak tartotta a város elhatározását. Talán az sem véletlen, hogy a katolikusnak maradt Rákóczi Pál szerződésében nincs hi-

---

17 Kalmár, Mád 35.

18 Nincs alapja azoknak a megállapításoknak, amelyek szerint „a mai római katolikus templom kezdetben magányos őrtorony volt, később kisebb templom csatlakozott hozzá"... a mai templom felszentelésére pedig az 1653-a évszám utal.

19 Szabó István: A jobbágy vallásügye 1608–1647. In. *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948. 219. Rácz István, aki kincstári, alapítványi, szabad királyi (városi), községi és magánkegyúri jogot különbözetett meg, úgy vélte ennek tiszteleti, hasznos elemei vannak, a legfontosabbnak azonban ő is a prezentálás jogát tartotta. Rácz István: *Protestáns patronátus*. Debrecen, 1997. 12–15.

vatkozás a harangtorony építésére. Rákóczi György kegyúri nagylelkűsége abban is megnyilvánult, hogy 1645-ben aranyozott ezüst fedeles kupát adományozott a mádi gyülekezetnek az úrvacsora kiszolgáltatásához, amelyet 1910-ben a Nemzeti Múzeum vásárolt meg és árából a település református paplakot építettek.[20]

A mezőváros elidegenítése után, illetve Báthory Zsófia katolizálását követően a magánkegyúri jog hatása ellentétessé vált, a mádi katolikusok urasági közreműködéssel visszakapták a templomot, annak ellenére, hogy a tornyot már a reformátusok építették. A katolikus II. Rákóczi Ferenc ugyan az 1705-évi szécsényi országgyűlés határozata nyomán még egyszer visszaadta a reformátusoknak a templomot, 1711-után azonban végleg a katolikusoké lett, akik most már nem szent Tamás, hanem Szentháromság titulussal szentelték újra.[21]

A leírtak csak annak megállapítására jogosítanak fel, hogy Mádon a templom és tornya két különböző időpontban készültek és a tornyon lévő évszám(ok) nem a templom, hanem a torony építésének idejére vonatkoznak és a templom épülete 1635-ben, amikor a torony építése elkezdődött, már készen állt. Ezt igazolja a templom szentélyének gótikus kialakítása, az ugyancsak a gótikára jellemző, máig meglévő támfalak, s az hogy a toronynak a templomhoz építését máig meglévő külső jelek tanúsítják. A templomban eredetileg valószínűleg hiányzott a karzat, amit a megépült torony egy részéből alakítottak ki. Feljárni azonban nem a templomhajóból, csak kívülről lehet. Templom nyugati bejárata és a torony bejárata között egy (a helybeliek által zengőnek nevezett) üres tér van, amelyből csak több lépcsőn és újabb ajtón át lehet a templom főhajójába bejutni. Mindezek a korabeli bizonyító adatok nélkül is arra utalnak, hogy a tornyot utólag építették a templomhoz. A kérdés csak az miért? A választ a mezőváros helyzetének megváltozásában kell keresnünk.

A török előrenyomulása révén a 17. századra a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom határa már közvetlenül a hegyaljai mezővárosok szomszédságában húzódott, s Dél-Zemplénben elérte a Tiszaladány, Prügy, Mezőzombor Megyasszó, Bekecs vonalat. Időnként Mád, de még a centrális fekvésű Tolcsva is adót fizetett a töröknek. A veszélyeztetettséget alig csökkentette, hogy a magánföldesurak birtokaik védelmére hajdúkat telepítettek a Sajó-Hernád mellékére is.[22] A mezőváros saját védelmének megszervezése is szükségszerűvé vált s ezért kellett a templomot erődtemplommá átalakítani.

Mád településszerkezetében a templom centrális szerepet játszott. A város a hegyek közé benyúló völgyben helyezkedik el, csak dél felé nyitott. A völgy –

---

[20] Kalmár, Mád 93. A kupa a fejedelem címei mellett jelmondatát is tartalmazta: „non est currentis, neque volentis, sed miserentis Deus."

[21] http:// www. tirek. hu/turisztika/ informacio/ mutat/ 154/

[22] Orosz, 1995. 54–55. A hajdútelepekre: Rácz István: *A hajdúk a 17. században* (Magyar Történeti Tanulmányok II) Debrecen, 1969. Rákóczi Zsigmond 1608-ban és 1609-ben Szerencsre, Tarcalra és Hernádnémetibe, Rákóczi György 1621-ben Csalánosra, 1630-ban Hernádnémetibe, 1642-ben Lúcra, testvére Rákóczi Pál 1631-ben ugyancsak Hernádnémetibe telepített hajdúkat.

László Tamás szerint – a fallal kerítettség érzetét kelti."[23] A mezővárost, amely észak-déli irányú négy párhuzamos utcájával Kassa településszerkezetét utánozza kicsiben, valójában csak dél felől lehetett megtámadni, e támadások ellen kellett a templomerődöt kialakítani. A városi jegyzőkönyv bejegyzéséből tudjuk, hogy a 17. század végén a templom (kő)fallal volt körülvéve.[24] Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy ez a kerítés legkésőbb a torony építésével együtt születhetett s olyan célokat szolgált, mint a torony, amely felépülés után uralta az egész völgyet.[25] A templom épülete veszély esetén befogadhatta a lakosság jelentős részét, a kerítésen belül védeni lehetett az állatállományt, a lőrésekkel ellátott toronyból óvható volt a templom körüli (máig is meglévő) pincerendszer.

A célszerű védekezés rendjének fontos kelléke volt a templomtorony, amelyhez hasonló 1632-ben Olaszliszkán is épült.[26] A mádi városszerkezet hasonlóságát a kassaihoz, vagy lőcsei építőmester alkalmazását a torony építésénél az is magyarázza, hogy a hegyaljai mezővárosok igen szoros kapcsolatban állottak a felvidéki városokkal. Bártfa, Kassa, Eperjes, Lőcse polgárai számos szőlő tulajdonosai voltak a Hegyalján. Aligha véletlen, hogy 1641-ben Mádon 13 hegyaljai mezőváros és falu (Bénye, Keresztúr, Liszka, Mád, Ond, Rátka, Szántó, Szerencs, Tarcal, Tállya, Tokaj, Tolcsva és Zombor) és a felvidéki „pentapolis" (Bártfa, Eperjes, Lőcse, Kassa és Kisszeben) együtt készítette el a „Puncta Regulamenti Vinearum"-ot, azaz a szőlőrendtartást.[27] Az együttműködés szinte mindennapos volt, hiszen a pentapolis polgárainak vincellérei voltak Hegyalján, napszámosokkal műveltették szőlőiket, a hegyaljai bor e városok közvetítésével jutott el Lengyelországba.[28] A kapcsolatok egyházi téren is élénkek voltak, a földesúri hatalom ezeket nem gátolta, hanem addig, amíg nem volt ellentét az uraságok és a város hitvallása között, rendszeresen támogatta. Ez történt a mádi templomtorony építése esetében is.

---

[23] László Tamás: Mád történeti városszerkezete (A városszerkezet, mint a kommunikációs kapcsolatok tükröződése) In. Bencsik János – Viga Gyula szerk: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza* (Az 1987. október 19-kén Mádon rendezett tájkonferencia anyaga) A miskolci Hermann Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XXII. Miskolc, 1988. 75.

[24] 1695-ben a városi bábaasszony ellen folyó perben az egyik tanú azt vallja, hogy feleségét a bába a „templom kerítésében… a kunyhók között" szólította meg. A templomot körülvevő kőkerítés máig létezik. Kalmár, Mád 108.

[25] László Tamás szerint „a mai napig élő, rögzült és sűrű települési hely a római katolikus templom környezete lehetett. A XVI. században nyilvántartott 15–20 porta – amely Orosz István szerint 790–850 lakost jelenthetett – *„nyomaiban ma is láthatóan erődített"* (az én kiemelésem: O. I.) templomtól északra és délre helyezkedhetett el." László, 1988.

[26] Borovszky Samu szerk: *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely* rt. város. Budapest, 1909. 95.

[27] Égető Melinda szerk: *Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye (1470–1846)* Budapest, 2002. 23.

[28] Vinkler Bálint: Krakkói vámnaplók tokaj-hegyaljai borokra vonatkozó bejegyzései 1597-ben In. Orosz István – Papp Klára szerk: *Szőlőtermelés és borkereskedelem* (Papp Klára: sorozatszerkesztő: Speculum Historiae Debreceniense 2.) Debrecen, 2009. 55–75.

Összefoglalva annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy 1635-ben, amikor a mádiak egy lőcsei építőmester vezetésével elkezdték annak a toronynak az építését, amelyet 1651-ben, vagy 1653-ban fejeztek be, ezt urasági támogatással tehették.[29] A magánuraságok patronátusa alapján Rákóczi György és Pál egyaránt közreműködtek abban, hogy a mezőváros a török elleni védelem céljára toronnyal egészítse már meglévő templomát, így a valószínűleg már létező templomkerítéssel együtt lehetőséget teremtsen a lakosságnak a portyázó török csapatok pusztításainak kivédésére. A protestáns Rákóczi György patrónusi szerepét azzal is erősítette, hogy díszes és igen drága aranyozott ezüst kupát is ajándékozott a városi gyülekezetnek, talán azért is, mert az 1635-ben kötött taxás szerződésben, bár a fejedelem hivatkozott rá, túlságosan nagy ajándékot nem kapott a mezőváros közössége.

CHURCH AND LANDLORD IN A COUNTRY TOWN OF HEGYALJA

This paper uses the example of Mád, a country town in Tokaj-Hegyalja to investigate the role landlords played in the religious life of a settlement in 17th century Hungary. The landlords were in contact with the populace of settlements due to their right of patronage (ius patronatus). The principle of the right of patronage was that the landlord acquired certain rights for founding the church, for building and maintaining it, for providing plot for the church and for the rectory and for allowing benefice to the church. These rights include the following: the landlord could have his burial-place in the church, he was entitled to income, had

[29] E tanulmányban bizonyítandónak csak azt tekintettük, hogy a templom és a torony különböző időben épült. Arra nem vállalkozhattunk, hogy a templomépítési idejét is megbecsüljük. Ennél két dolgot mindenképpen mérlegelni kell. Az egyik, hogy azoknak a településeknek a templomai, amelyek Máddal együtt már a 14. század elején plébániákkal rendelkeztek (Szántó, Tállya, Szerencs, Tarcal, Keresztúr, Liszka, Tolcsva stb.) a 13–15. században épültek, elképzelhető, hogy a torony nélküli mádi templom is ebből a korból való. A másik, hogy e feltételezést a mádi templom gótikus szentélye, hajója és gótikus támfalai inkább erősítik, mint cáfolják. Annak, hogy „1651–53-ig a reformátusok átépítették a tornyot" (http// www. tirek. hu turisztika/ informacio/ mutat/154/) mi nem találtuk nyomát, annak viszont igen, hogy a reformátusok 1635-ben kezdték építeni és 1653-ban lett kész. Még kevésbé valószínűsíthető, hogy „a mai római katolikus templom kezdetben magányos őrtorony volt, később kisebb templom csatlakozott hozzá" és ezt a templomot 1653-ban szentelték fel. (http:// www. szeporszag.hu/M%C3% A1d.telepules). Szokatlannak tűnik az is, amire a Katolikus Lexikon hivatkozik, hogy 1609-ben a város református lett lakói az 1526-ban épült templomot lerombolták és e helyet 1655-ben (!) építettek újat maguknak, de a lerombolt helyett 1689-ben a sajátjukat kellett átadni a katolikusoknak. (http:// lexikon. katolikus. hu/ MM%C3%A1d.html) A templom építésének idejét a Borovszky-féle megyetörténet különböző időkre teszi. Az egyik megállapítás szerint 1521–26 között épült, a másik szerint 1651-ben. Borovszky Samu szerk: *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely* rt. város. Budapest, 1909. 79., 310.

control over the possessions of the church, and principally the landlord could nominate the leader and the parish-priest of the church (ius praesentandi).

Mád had two landlords: two Rákóczi brothers, György and Pál. György, the Prince of Transylvania was a zealous Protestant, but Pál remained a Catholic. Despite their religious differences both of them supported the intention of the inhabitants of Mád who turned Protestants to build a stout tower with arrow-slits next to their church between 1635 and 1651–53. They agreed to the redemption of the socage for 500 forints, gave the income of the shambles to the town, while György Rákóczi even gifted a gilded silver cup for the Holy Communion to the inhabitants. The raising of the tower became a necessity since the border of the Turkish occupation reached the country towns of Hegyalja, therefore the tower with its arrow-slits together with the stonewall surrounding the churchyard provided protection against the Turkish attacks.

BALOGH JUDIT

APOR ISTVÁN, AZ ERDÉLYI KATOLIKUS ARISZTOKRATA HELYE A SZÉKELY ELITBEN

Az Erdélyi Fejedelemség fennállásának másfélszáz éve alatt a székelységen belül teljes elitváltás történt.[1]

Az 1562-ben elveszített kollektív nemesség nemcsak káoszt és egzisztenciális bizonytalanságot teremtett, ahogyan azt a székely történelem korábbi megírói állították Szádeczky-Kardoss Lajostól[2] kezdve Egyed Ákoson[3] át Demény Lajosig,[4] hanem katalizátora is lett a társadalmi mobilitásnak és lehetőséget adott a felemelkedésre azok számára, akik képesek voltak megragadni ezt.

Így, ezt a társadalmi átrendeződést kihasználva minden addiginál nagyobb hatalom-koncentrációt és birtokkomplexumot tudott létrehozni néhány család, akik sajátos módon mind egyetlen székben, Udvarhelyszéken voltak birtokosok. A birtokolt jobbágyok száma, a birtokok mérete és a politikai hatalom tekintetében is egyértelműen a székelyföldi átlag fölé kerültek a homoródszentpáli Kornisok, a derzsi Petkiek valamint a hozzájuk kötődő családok, a vargyasi Danielek, később a Gerébek, és az Ugronok. A többi szék vezető családjainak hatalma mind mélyen alatta maradt ezen családokénak.

Ezek a családok nemcsak a birtokaik elhelyezkedését tekintve voltak közel egymáshoz, hanem felekezetüket tekintve is. Horn Ildikó kutatásai is azt mutatták,[5] hogy a 16. század végén egy erős unitárius elit jött létre Erdélyben, akik ügyesen hozták helyzetbe egymást, beletartoztak egymás kapcsolati hálózatába és csoporttudatuk magas állami pozíciókhoz juttatta a csoportba tartozókat.

Az ekkor felemelkedő székely elit minden igazán súlyos családja unitárius volt ekkoriban, a köréjük szerveződött kliensi körben sem voltak jelen katolikusok, a 17. század elején azonban megjelentek közöttük reformátusok, illetve több

---

1 Balogh Judit: Székelyföldi karrierek. Bp., 2011. (továbbiakban Balogh, 2011.)

2 Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya. Bp., 1927. (Szádeczky-Kardoss, 1927.)

3 Egyed Ákos: A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra. In. Székely felkelés 1595–1596. Bukarest, 1979. 53–58.

4 Demény Lajos: Az 1562. évi felkelés. In. Székely felkelés 1595–1596. Bukarest, 1979. 63–70.

5 Horn Ildikó: Az unitárius elit stratégiái (1575–1603) Keresztény Magvető, 1999/1–2. 28–34.

család egy-egy ága lett reformátussá, esetleg szombatossá vagy radikális unitáriussá, mint Péchy Simon vagy a Balássyak, Danielek és az Ugronok.

Ez az elit, amelynek a tagjai olyan befolyással rendelkeztek a Székelyföldön, hogy rövid idő alatt képesek voltak a székelység egészét Bocskai István mellé állítani, a 15 éves háború harcaiban felmorzsolódott vagy néhány család kihalt, a megmaradtakat pedig Báthory Gábor igyekezett még erőteljesebben háttérbe szorítani.

Az új összetételű székely elit felépítésének kezdete Bethlen Gábor nevéhez kötődik, aki, noha még használta a megmaradt udvarhelyi elitet is, elkezdett megszervezni egy új vezető réteget, akik háromszéki és csíki családok közül kerültek ki.

Ez az elit II. Rákóczy György uralma idején már jelentős hatalomra tett szert, amit Apafi Mihály fejedelemsége alatt tovább épített.

Ilyen volt a Béldi család. Béldi Pál 26–27 évesen vette feleségül bikali Vitéz György Zsuzsanna nevű leányát.[6] Az „öreg" Rákóczy György halálát követően a fiával is jó viszonyt ápoló Béldi 1653-tól már a fejedelem főasztalnoka lett, 1654-ben pedig Háromszék főkirálybírójának nevezték ki.[7] Főkirálybírói tisztségében azt a vargyasi Daniel Jánost követte,[8] aki Bethlen Gábor alatt szerezte egészen kivételesnek számító műveltségét[9] és már az ő fejedelemsége alatt diplomáciai szolgálatba lépett. I. Rákóczy György idején folyamatosan diplomataként szolgált. Mivel a Daniel család Bardóc fiúszék ura volt, már a 16. század végétől szívesen terjeszkedtek át a háromszéki területekre, időnként a háromszéki főtisztségek megszerzésének a szándékával. Daniel János, mint fiatalabb testvér, a birtokokat tekintve szintén megosztozott a bátyjával, Daniel Ferenccel,[10] aki a vargyasi birtokok ura maradt és Udvarhelyszéken töltött be széki főtisztséget, 1653 és 1660 között ugyanis a szék főkirálybírája volt.[11]

Háromszék elsőszámú főtisztségét, a főkapitányságot Basa Tamás, egy olyan család tagja töltötte be, amelyik folyamatosan kitörni kívánt a háromszéki legbefolyásosabb birtokoscsalád, a Mikesek árnyékából.

---

6 Bikali Vitéz György, Zsuzsanna apja 1653-ban tagja volt az Approbata Constitutiones kodifikációs bizottságának. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* (továbbiakban EOE) XI. 72., Sebestyén Kálmán: *Magyarbikal története.* 1996. 1–11.

7 Lázár Miklós: *Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig.* (kézirat) Kolozsvári Egyetemi Könyvtár ms. 371.

8 Balogh, 2011. 55.

9 Daniel János az oderafrankfurti egyetem mellett Leydenben is tanult, számos nyelvet megtanult, a németül, latinul és olaszul is kiválóan beszélt. Kelemen Lajos: *Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez.* 1913. 18–22. (továbbiakban Kelemen, 1913.) Szabó Miklós – Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700.* Szeged, 1992. 113.

10 Kelemen, 1913. 35.

11 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, XII. 20.

Bár a Basák előneve II. Rákóczy György idején már „zabolai" volt, a család valójában Gelenczéről származott, de már a 16. századtól rivalizált a zabolai Mikesekkel. Basta 1602-es lustrája alkalmával hiányoztak az összeírásból, nem esküdtek a császár hűségére,[12] a 17. század folyamán azonban folyamatosan jelen voltak a szék életében. Basa Péter Tamás nevű fia a szintén ősiként számon tartott Kálnoky családból választott magának feleséget, Kálnoky Bálint Druzsina nevű leányát. A házasságból született négy fiú közül István 1610-ben belekeveredett a Báthory Gábor ellen szervezett összeesküvésbe, amiért még ugyanazon év március 25-én a besztercebányai országgyűlésen fej- és jószágvesztésre ítélték.[13] A lázadozó kedvű székely nemest végül Bethlen Gábor akasztatta fel.[14] Péter nevű testvére az 1614. évi lustrajegyzék tanúsága szerint nemcsak lázadozó és izgága volt, de ambiciózus birtokgyűjtő és hatalmaskodó jobbágyszerző is. Már Zabolán írták össze az egész Háromszék legjelentősebb jobbágytartójaként, aki nyolc településen összesen 132 jobbágyot birtokolt, amivel sikerült maga mögé utasítania a 94 jobbágyot birtokló Mikes Benedeket.[15] A családból mégsem ő emelkedett a legmagasabbra, hanem a még testvéreinél is erősebb egyéniségként, a vidéken élet és halál uraként ismert Basa II. Tamás. Alakja mesékbe és mondákba is belekerült, egészen a valóságtól elrugaszkodott történetek is megőrizték az emlékét.[16] Ezek egy igazi helyi „kiskirályként" festették le Basát, aki nem nagyon tűrt meg maga felett senkit. Karrierje annak ellenére is magasra ívelt, hogy több ízben volt panasz a viselkedésére. A pályája a 30-as években kezdődött, amikor 1636-ban I. Rákóczy György Lupul vajdához küldte követségbe.[17] Még ugyanebben az évben újabb megbízatást kapott, a fejedelem békebiztosa volt a Zaránd megyei Jenőnél, ahol Rákóczi egyezséget kötött a budai pasával. Az egy éven belüli két megbízatás azt sejteti, hogy Basa Tamásnak ezekben az években sikerült utat találnia az udvarhoz. Feltételezhető, hogy ez a közeledés összefüggésben állt a Mikes fiúk elítéltetésével. A két család közötti rivalizálást néhány évre eldöntötte az, hogy a Mikesek nótáztatott birtokai közül Basának is sikerült

---

12 Szokl. Új. sorozat. IV. 73.

13 EOE VI. 201.

14 Horn Ildikó: *Tündérország útvesztői.* Bp., 2005. 252–253. (továbbiakban Horn, 2005.), Orbán Balázs: *Székelyföld leírása* III. Pest, 1869. 138–146. (továbbiakban Orbán, 1869.), Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családjai.* Sepsiszentgyörgy, é. n. (továbbiakban Pálmay, é. n.), Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája* II. Budapest, 1993. 321–326. (továbbiakban Gudenus János József, 1993.)

15 Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében.* Erdélyi Tudományos Füzetek, 254. Kolozsvár, 2005. 180–181. (továbbiakban Balogh, 2005.)

16 Orbán, 1869. 140.

17 Uo. 138–146., Pálmay, é. n., Gudenus János József, 1993. 321–326.

megszerezni néhányat. 1639. június másodikán a kézdiszéki Dálnokon malmot szerzett a Feketeügy nevű folyón.[18]

A Mikesek visszaszorítása azért is felelhetett meg a fejedelem politikai szándékainak, mert éppen ebben az évtizedben döntött a református egyháznak a korábbinál erőteljesebb támogatása mellett a többi felekezet rovására. Basának a kálvini irány iránti harcos elkötelezettségét mutatja, hogy Zabolán, ahol a 15. század végéig nem gyökeresedtek meg a reformáció tanai, a 17. század elejétől már az egész települést reformátusnak említették.[19] Lehetséges tehát, hogy az a Basa Tamás, aki 1644-ben új harangot öntetett a zabolai református templomnak, a gyülekezetet pedig folyamatosan támogatta, még 1666-ban is tornyot építtetett a templomhoz,[20] részt vett a kálvini reformáció akár erőszakos terjesztésében is. A katolikus Mikesek településén a katolicizmus ilyen mértékű visszaszorulása legalábbis erre enged következtetni. A faluban szolgált művelt református lelkészek és az innen peregrinációra indult diákok egészen kivételesen nagy száma azt sugallja, hogy Basa bőkezű támogatója volt egyházának.

I. Rákóczy György így Háromszéken szövetségesének tudhatta Basa Tamást, akit ezért 1642-ben a fejedelem támogatásával megválasztottak Háromszék főkirálybírójának.[21] Bár a szakirodalom egy része már ekkortól széki főkapitánynak nevezi, valószínűbb, hogy a főkapitányságot csak leghamarabb 1650-ben, esetleg 1653-ban nyerte el. A háromszéki befolyása így is jelentős volt.

1644-ben a fejedelemmel tartott a hadjáratában, ahol összekülönbözött a fiatal II. Rákóczy Györggyel, aki ezért megintette őt.[22] Apja azonban hasznosnak ítélhette a székely nemes szolgálatait, mert már 1645-ben Konstantinápolyban járt portai követségben.[23] 1649 novemberében újabb birtokokat is szerzett, Teleken, Kovásznán, Páván valamint Zabolán, és újabb malomhoz is jutott ekkor.[24]

Először széki főkapitány lett, majd 1653-ban a fejedelmi tanács tagja lett.[25] Rákóczy Kézdiszékben meg is adományozta Basát, hogy erősítse széken belüli súlyát.[26] Az 1653. évi valamint az 1655. évi hadjáratok tovább erősítették Kemény és körének a befolyását, amit a fejedelem Basa Tamás háromszéki hatal-

---

18 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 22. 133.

19 Sipos Gábor: Háromszéki egyházszervezeti viszonyok 1581-ben. = *Református Szemle,* 2003. 6. sz. 635–637.

20 Orbán, 1869. 140.

21 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690.* Bp., 1980. 23.

22 *Okmánytár II. Rákóczy György fejedelem diplomácziai összeköttetéseihez.* Szerk. Szilágyi Sándor, Bp., 1874. 230.

23 Szádeczky-Kardoss, 1927. 181–189.

24 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 27. 199-200b.

25 Horn, 2005. 251.

26 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 29. 209.

mának növelésével igyekezett ellensúlyozni. Nemes János naplója jól mutatja, hogy 1654-ben a széki nemesség legnagyobb részével folyamatos kapcsolatban volt, a házánál gyűléseket tartott nekik.[27]

1658-ban már Mikes Kelemen volt Háromszék kapitánya, ami egyértelművé tette a Kemény-párt győzelmét itt is.[28] Basa Tamásnak a széken belüli tekintélye azonban a továbbiakban sem csökkent, amit jól mutat az, hogy Nemes János még a lengyel hadba induláskor is kapitánynak nevezte.[29]

A lengyelországi hadjáratban részt vett, de tatár fogságáról nincsen forrásos adatunk vele kapcsolatban, sőt már 1658-ban bizonyosan otthon volt.[30] Apafi fejedelemmé választását követően 1662-re belső tanácsosi címet szerzett, Kézdiszékről átterjeszkedett Orbaiszékre is, folyamatosan növelni tudta a birtokait. 1662. június elsején Apafi Mihály már a Kolozsvár melletti táborában megadományozta a hozzá hűséges székely nemest, és Kovásznán, Páván és Zabolán, valamint Léczfalván adományozott neki újabb birtokrészeket.[31]A széki kapitányi címet azonban, talán hajlott korára tekintettel, (hetvenedik életéve felé közeledett), nem tudta visszaszerezni. Basa 1667-ben még életben volt akkor, amikor Bethlen Miklós megkérte az unokája, Kún Ilona kezét.

Háromszék másik, a 17. század húszas-harmincas éveiben jelentős emelkedésnek indult családja a Mikes volt. Ez a család a székely tradícióban az ősi, székely eredetű famíliák között van számon tartva. A Mikes testvérek egyike a művelt és tehetséges Mikes Mihály volt, aki európai peregrinációja során nemcsak elméleti képzésben részesült, de modern tüzérségi ismereteket is elsajátított.[32] Mivel apja, aki 1635-ben halt meg, tanácsúr és főlovászmester volt, legtehetségesebb fiának lehetősége nyílt a tanulásra. 1628 és 1630 között a bécsi egyetem jezsuita kollégiumában tanult, majd Erdődy György kíséretében öt esztendőn át peregrinált Európában. Járt Leydenben és Itáliában is folytatott tanulmányokat.[33] A lányrablást követően 1639-ben már kegyelmet kapott, ekkor visszatért Erdélybe, és a fejedelem szolgálatába állt. Első szolgálati helye az udvari lovasság volt.[34] A harmincéves háborúba bekapcsolódó Rákóczy a tüzérség parancsnoká-

---

27 Nemes János naplója. = *Történelmi Tár,* 1902. 245.

28 SZOkl. VI. 215-222.

29 Nemes János naplója. = *Történelmi Tár,* 1902.249.

30 Uo. 251.

31 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 30. 468.

32 Horn, 2005. 253., Haller Gábor naplója, ETA, IV., 19–20; Katona Imre: A Mikesek Vas megyei kapcsolatai, = *Savaria,* 13/14, 1979–1980, Szombathely, 1984, 307–324; Szabó Miklós–Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700, In. *Fontes Rerum Scholasticarum,* IV., szerk. Keserű Bálint, Szeged, 1992, nr. 1949.

33 ETA IV. 19–20.

34 Lázár Miklós: *Erdély főispánjai 1540–1711.* Bp., 2012. 196–199.

vá tette a tehetséges Mikest, aki katonai sikereket aratott, Jármy Ferenccel együtt vezette a székely hadakat, amelyek Regéc várát is sikerrel ostromolták.[35] 1648-ban diplomáciai feladatokat is kapott, tárgyalt a kurlandi herceggel és a brandenburgi választófejedelemmel is.[36] 1649-ben sikeresen szerezte vissza családjának a korábban elveszített marosújvári uradalom egy részét. 1650-ben, amikor II. Rákóczy György seregei is közreműködtek a moldvai vajda elűzésében, Mikes újabb katonai sikereket aratott. Az apjánál gyengébb és persze jóval fiatalabb új fejedelem nem tudta megállítani Kemény János előretörését, aki megszerezte az udvari lovasság főkapitánya címét. Mikes a helyetteseként tevékenykedett, és ez a „munkakapcsolat" elmélyítette kettejük barátságát. Az 1653. évi hadjáratban is alvezérként harcolt Kemény János mellett. Ezekben az években a lengyel uralkodó segítségére rendelt erdélyi seregrész főparancsnoka volt, közben pedig évente követi szolgálatot teljesített a lengyel királynál. 1654. május 22-én ő ment Klobusiczkyval Varsóba a katonai segítségért hálás uralkodóhoz, aki lengyel indigenátust ajánlott fel néhány erdélyi főúrnak.[37] Mivel ily módon a fejedelem „lengyel szakértőjévé" vált, természetes volt, hogy folyamatosan jelen lehetett a szövetségi tárgyalásokon 1655-től kezdődően.[38] Az udvari ranglétrán egyre feljebb jutó Mikes elkezdte a Székelyföldön kívüli birtokok gyűjtését, ami arra utal, hogy saját személyes karrierjét nem, vagy nem kizárólag Háromszéken belül képzelte el.

Már 1649-ben megszerezte az Alsó-Fehér megyében fekvő Marosújvár és Csongva birtokrészeit a Belső-Szolnok területén található Nagydebrikkel együtt,[39] majd 1652-ben Alsó-Fehér megye több településén szerzett birtokot.[40] Még 1655-ben Belső-Szolnok megyében is birtokot szerzett, Felsőszűcs nevű településen.[41] Ekkori titulusa az udvari lovasság alkapitánya és táblai ülnök volt. 1656-ban a fejedelem kinevezte fejedelmi tanácsosává és kancellárrá is.[42] 1656-ban újabb birtokadományokat kapott, ami megerősíti Horn Ildikó feltételezését, miszerint II. Rákóczy György a fiatalabb Mikes Mihály támogatásával Kemény János súlyát igyekezett kissé kompenzálni. Kemény tekintélye azonban olyan nagy

---

35 Szádeczky-Kardoss, 1927. 188.

36 Horn, 2005. 253.

37 Végül a gyermek I. Rákóczy Ferenc mellett Kemény János és Petki István kapta a lengyel indigenátust.

38 *Erdély és az északkeleti háború I.* közzétette Szilágyi Sándor, Bp., 1890. 103., 109., 236., 280–297.

39 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 25. 87–88.

40 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 28. 573–574. Offenbánya, Csorra, Szarvas, Munczel és Brezest településeken szerzett birtokrészeket.

41 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 29. 515–517.

42 Horn, 2005. 253.

volt, hogy a kancellári cím ellenére sem Mikes, hanem Kemény maradt a döntések meghozatalának a kulcsfigurája.

A lengyel hadjáratban Mikes is részt vett, itt azonban már nem a tüzéri képzettségét, hanem diplomáciai képességeit hasznosította a fejedelem. Kancellárként a kijelölt erdélyi tárgyaló volt, aki Wierczboczban a fejedelem nevében aláírta a békeokmányokat. Később Rákóczy szűkebb kíséretében volt, amikor az hazamenekült a lengyel kudarcot követően. Itthon neki is fontos szerepe volt abban, hogy II. Rákóczy György a lemondása után is megtarthatta az erdélyi birtokait. Később, egészen Rákóczy haláláig kitartott mellette. Kemény János tatár fogságba kerülése után ő lett Rákóczy seregének a vezére, ő vezette azt a sereget is, ami a Barcsay Ákos által behívott török sereget Balázsfalvánál bekerítette. Később a csapataival Brassót is bevette, ahová korábban Barcsay menekült a Rákóczy-pártiak támadása elől. 1660 januárjában Nagyszeben ostromához is hozzákezdett. A vezénylete alatt harcoló székelyek támadása nagyon erős volt, ám az ostromot félbe kellett hagyni a török sereg közeledtének a hírére. Mikes és serege innen vonult Gyalu irányába és részt vett a szászfenesi csatában is, ahol Rákóczy György halálos sebet kapott. Mihály Barcsayval szemben még hősiesen védelmezte Ecsed várát, noha a török vezér testvérének, Mikes Jánosnak a megölésével fenyegette őt. A harcokban ekkor már a Mikes család több tagja is részt vett, Mihály egyik unokatestvére, György valamint két testvére, János és Kelemen. Amíg Mihály az udvarban forogva építette a családja karrierjét, addig a család többi tagja Háromszéken igyekezett visszaszerezni a család hatalmát a Basákkal szemben. A széki periratok alapján egyértelmű a munkamegosztás a családtagok között, Mihály gyakorlatilag nem szólt bele a széki történésekbe. Nem így testvérei, akik közül elsősorban Kelemen igyekezett a Mikesek számára minél több szimpatizánst szerezni. Kelemen a széken belül nősült, a szintén ősi Kálnoky családból származó Zsuzsannát vette feleségül. Mihály birtokszerzései révén az ő feladata volt a folyamatosan gyarapodó birtokok egyben tartása. Mikes Kelemen ekkor még túl fiatal volt ahhoz, hogy egyedül képviselje a széken belül a Mikeseket. Ezért az 1652–1656 közötti években a Zágonban birtokos Mikes György volt a család széki tevékenységének a szervezője, különösen a Nemes és Jankó családokkal igyekezett szoros kapcsolat kiépítésére. Az ötvenes évek jól láthatóan a nagy társadalmi mozgások időszaka volt Háromszéken, egyelőre a Kálnoky, a Mikó, a Nemes valamint a Daczó családok a helyüket keresték a két „nagy” család kapcsolati hálójában. 1657-ben a Mikesek már elég erősnek érezték magukat egy széken belüli hatalomátvételhez, ezért Kelemen egyre erősebben próbált élni széki főkapitányi pozíciójával. 1659-re Mihály elérte Rákóczynál, hogy öccsét ítélőmesterré tette.

Mikes Kelemen 1660-ban, II. Rákóczy György halálának időpontjában még csupán elkezdte a Mikes család hatalmának a széken belüli kiépítését, amit nehezített a család hosszas ragaszkodása Rákóczyhoz. A széki kapitányi tisztség

azonban ehhez megteremtette a kiindulópontot. Az öreg Basa Tamás haláláig ennek ellenére nem sikerült felülkerekedni a Basa családon.

Kelemen 1664-ben, Mihályhoz hasonlóan, megkezdte birtokai szaporítását a Székelyföldön kívül is.[43]

Háromszék mellett Csík- Gyergyó- és Kászonszék társadalma ment át a legnagyobb átalakuláson a 17. század közepére. A szék a középkor végére szép csendesen a Lázár család uralma alá került, olyannyira, hogy a 16. század közepére a Lázárok sikeresen örökletessé tették a széki vezető tisztségek egy részét, sőt Kászonszéket saját birtokukként kezelték.[44] A Lázárokkal és Bethlen Gáborral is rokonságban lévő hídvégi Mikó Ferenc is Csíkszéket nézte ki terjeszkedése színhelyéül, ugyanis noha maga háromszéki származású volt, Bethlen révén megszerezte a csíki főkapitányi tisztséget és házasságának köszönhetően birtokokhoz is jutott itt. Csíki terveire utal az, hogy Csíkszereda közelében udvarházat, nemesi kastélyt kezdett építeni. Fiú örökös híján azonban a Mikó család nem került be a csíki elitbe.[45]

Rákóczy Zsigmond legendás kancellárjának, dersi Petki Jánosnak a családja fiú ágon kihalt, sőt Báthory Gábor a birtokaik egy részétől is megfosztotta őket. A család azonban különböző ágakon tovább élt és először átterjeszkedett Marosszékbe, majd pedig a nagyobb lehetőségekkel kecsegtető Csíkszékben jelent meg. A 17. század elején kezdték használni a „királyhalmi" előnevet. 1614-ben még csak három csíki településen volt birtokrészük és összesen 29 jobbágyuk, ám I. Rákóczi György uralma idején a család egy újabb „erős embere" ismét az élvonalba tudta emelni a Petkieket. Az agilis katonaember, Petki István szerencsés csillagzat alatt született, ugyanis egyik nagynénje révén megörökölte a Bethlen Gábor alatt hatalmas vagyont gyűjtött Balássy család vagyonának a jelentős részét, ami megalapozta a család karrierjét.[46]

Királyhalmi Petki István rokona, Petki Ferenc I. Rákóczy György egyik török követe volt.[47] Apja, Petki Farkas, noha az Alsó-Fehér megyében található Királyhalma nevű birtokról is nevezte meg magát, jobbágyai számát tekintve a

---

43 Alsó-Fehér megyében szerzett birtokokat. Szunyogszegen. MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 30. 862–863.

44 Balogh, 2005. 35–36.

45 Nagy János: *Mikó Ferenc életrajza.* Keresztény Magvető 1875., Szádeczky-Kardoss, 1927. 173.

46 A Balássy család Udvarhelyszék vezető családja volt, oldalágon része a Kornis-klánnak. A szentdemeteri és véczkei Balássy családra ld. Balogh Judit: A székely társadalom Báthory Gábor korában. In. *Báthory Gábor és kora*. Szerk. Papp Klára – Jeney Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 160–161., lásd még Balogh Judit: A székely nemesség helyzete Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a Liber Regius oklevelei alapján. In. *Publicationes Universitatis Miskolcinensis Sectio Philosophica tom. 13.* (2008) fasc. 3. 333–361.

47 Szádeczky-Kardoss*,* 1927. 181.

harmadik helyen állt Csíkszék nemesei között.[48] Csíki megtelepedését legitimálta a székből származó felesége, Lázár Erzsébet, csicsói Lázár János lánya.[49] Petki Farkas idősebb fia, Farkas Csíkcsicsón élt családjával,[50] kisebbik fia, István pedig a fejedelmi udvarban próbált szerencsét. A gyermekként Bethlen Gábor udvarában nevelkedett Petki útját talán rokona, Balássy Ferenc egyengette. A hadseregben és következtében is jól használható, agresszív és céltudatos fiatalember 1633-ban Tusnádon szerzett birtokot, 1634-ben pedig már Csíkszék alkapitánya volt. A Bethlen István és I. Rákóczy György közötti konfliktus során a határszéli szorosokban aratott katonai sikereket. 1636-ban ő is részese volt annak a követségnek, amely Bethlen Istvánnal a békét aláírta. Már ekkor Csíkszék kapitánya volt, és láthatóan Mikó Ferenc örökébe kívánt lépni, minthogy annak 1635-ben bekövetkezett halála után követte is őt a főkapitányságban. Az utód nélkül meghalt Mikó Ferenc birtokait is próbálta megszerezni. Mikó Ferencné feletti gyámsága segítségével biztosította, hogy a Mikó birtokok a tulajdonába kerüljenek.[51] Petki a források szerint maga is morózus, igazi katonaember volt, hamar kiváltotta az ellenszenvet önmagával szemben.[52]

A harmincas évek közepén már jelentős hatalommal bíró Petki 1635-ban már nős ember volt, házasságában talán katonai kapcsolatai játszottak szerepet. Sükösd György, az apósa a fejedelem mezei kapitánya volt, aki a Küküllő megyei Alsórákoson volt birtokos és nem lehetett szegény ember, ugyanis 1624-ben négy sarkos várkastélyt építtetett, Orbán Balázs „hatalmas unitárius főúr”-ként említi,[53] akinek a gyönyörű síremléke és kőkoporsója Nagyteremiben található. Petki István elit rokonokat szerzett a Sükösd családba való benősüléssel, ugyanis a másik Sükösd-lányt uzoni Béldi János vette feleségül, így tehát a Béldi családdal is sógorságba került. Sükösd György ugyan 1631-ben meghalt, a házasság azonban az említettek miatt remekül szolgálta Petki István felemelkedésének érdekeit. Felesége révén már 1635-ben birtokokat szerzett, Udvarhelyszéken Homoródszentpéteren és Újfaluban, valamint az Alsó-Fehér megyei Somborban birtokrészeket.[54]

---

48 Balogh, 2005. 152–186., ROL Kmlg Udvarhelyszék levéltára, Székely Láda Fond m 16. 56. sz. VIII. 1. Az 1614-es Conscriptio.

49 Kis Bálint: A Petki család. = *Turul,* 13. (1895) 97–110.

50 ROL Kmlg Udvarhelyszék levéltára, Székely Láda Fond m 16. 50. 51. sz. Az 1627-es Conscriptio.

51 Sándor család levéltára. I. 96–100. Idézi Endes Miklós: *Csík-, Gyergyó-, Kászon székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig.* Bp., 1938. 112. (továbbiakban Endes, 1938.)

52 Bíró Vencel: *Altorjai gróf Apor István és kora.* Kolozsvár, 1935. (továbbiakban Bíró, 1935.)

53 Orbán, 1869. 138–146.

54 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 21. 85–86.

Petki Lázárfalvát szemelte ki birtokközpontjának, mert már 1640-ben megkezdte itt egy családi kastély felépítését. A negyvenes évek folyamán örökölte meg nagynénje, Petki Erzsébet birtokait, akire négy férje, köztük Balássy Mihály,[55] komoly vagyont hagyott. Ekkor került Petki birtokába Szentanna, Jobbágyfalva, Marosszentgyörgy, valamint udvarfalvi, remetei, csejdi, mogyorósi és libáncsi részbirtokok. Ezzel fontos marosszéki területek felett szerzett befolyást, így birtokai már Csíkszékben, Marosszéken és a vármegyei területeken is tekintélyes méretűre nőttek, ezzel a súlya a csíki nemesekhez képest hatalmas lett. Csíkban újabb adományt kapott Vacsárcsi, Szentmihály, Menaság, Kozmás és Csekefalva településeken.

A nagy tekintélyű főkapitány minden széki eseményt irányított, az 1644. évi hadjárat előtt lustrát tartott a székben 1643-ban. A törvényhozás elnöklését sem engedte ki a kezéből.

Mire II. Rákóczy György uralomra került, már Petki csíki hatalma megkérdőjelezhetetlen volt. Komoly kliensi hálózatot épített ki már a század közepére, amely tagjainak adományok juttatását is kijárta a fejedelemnél. Ilyen szervitora volt csíkszentmártoni Bodó Bálint, akinek lófősítő oklevelet adatott 1653 márciusában[56] valamint csíkszentsimoni Endes Miklós lófő, akit udvari familiárisának nevezett az oklevél, akinek 1659-ben nemességet adományoztatott.[57] 1652-ben komoly szerepet játszott a gyermek Rákóczy Ferenc fejedelemmé választásában. 1653-ra az egész erdélyi elit legfontosabb tisztségeit is elnyerte. Bár jogi ismereteiről nincsenek adataink, természetesen ő is részt vett az erdélyi törvénykönyv megalkotásában. Az I. Rákóczy György halála után a hatalmi vákuumot[58] érzékelő Kemény János a korábbinál is nagyobb aktivitásba kezdett, hogy befolyását növelje az erdélyi politikában. A Petkivel együtt Bethlen udvarában nevelkedett Kemény ekkor kezdte meg a fejedelmi tanácsba delegálni a hozzá közel állókat, elsőként éppen régi barátját, Petki Istvánt. Az ekkor kezdődött moldvai hadjáratban is együtt harcoltak, Szucsáva bevétele pedig tovább növelte Petki tekintélyét. A már korábban említett lengyel indigenátus megszerzése[59] az erdélyi nemesek

---

55 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 12. 184-185. Marosszéken Remete, Harczó, Szabéd, Szentanna, Somosd, Folyfalva, Bodon, Koronka, Odorfalva településeket örökölte Balássi Mihálytól az özvegy, Udvarhelyszéken Maksa, Magyarzsákod, Andrásfalva településeket, a vármegyei területeken Torda vármegyében Hétbükk, Küküllő vármegyében Fületelke, Oláhzsákod, Domáld, Belső-Szolnok vármegyében pedig az ősi birtokközpontnak számító Véczke településen lévő jószágot, nemesi kúriával.

56 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 29. 190–191.

57 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 30. 209–210.

58 Az öreg és tekintélyes, erőskezű, „öreg" Rákóczyhoz képest fia fiatal volt és talán az udvar is érzékelte vele szemben apja bizalmatlanságát, uralma kezdetén minden bizonnyal jelentős volt a kontraszt apa és fia között.

59 Rhédey Ferenc és Rákóczy fia mellett csak Kemény és Petki kapta meg.

rangsorában is az első öt főúr közé emelte. Az év márciusában adományként megszerezte a Marosszékben található Szentgyörgynél a Székes patakon lévő híd vámjának a szedési jogát.[60] Ekkor felsorolt címei a csíki főkapitányság mellett a főudvarmester és a belső tanácsos volt.

A lengyel hadjáratban természetesen a fejedelem legszűkebb környezetének tagja volt, így nem esett fogságba. 1658-ban, Rákóczy lemondása után az országgyűlés helytartóvá választotta. A fejedelemhez annak haláláig hűséges maradt, a Barcsay Ákost beiktató marosvásárhelyi országgyűlést csíki székely katonáival együtt otthagyta és Rákóczy mellett küzdött csíki seregével a szászfenesi csatában is. Ezután Kemény János mellé állt. Ellenállása nagy szerepet játszott abban, hogy a török seregek Csíkszéket felprédálták. Az új fejedelemmel, Apafi Mihállyal 1663-ra békélt meg. 1667-ben halt meg, és bár sok gyermeke született, nem a vér szerinti leszármazottai folytatták a széken belüli hatalmának növelését, hanem egyrészt veje, szárhegyi Lázár István, aki Kata nevű leányának volt a férje és akit fiaként szeretett,[61] valamint az a tehetséges ifjú, akit rokonaként nevelt fel, Apor István. A család harcos katolicizmusáról is híres volt, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy I. Rákóczy György kísérlete a Székelyföld reformátussá tételére ebben a székben járt a legkisebb sikerrel. Hatalmát a vallás terén is érezttette, patrónusként ugyanis ő elnökölt 1643-ban a csíki zsinaton.[62]

Csíkszéken még a 17. század elején is meglehetősen kevés jobbágy volt a többi székhez képest, a csíki társadalom legnagyobb része éppen ezért továbbra is őrizte archaikus, katonáskodó jellegét, a társadalom struktúrájára pedig a szabad állapotúak túlsúlya volt jellemző. Az ősi primori családok egy része kihalt, mellejük tehetséges lófők emelkedtek fel, ám a vagyoni szint általánosságban alatta maradt még a székelyföldi átlagnak is. Az egyetlen, hatalmát századokon át megtartani képes család a szárhegyi Lázár család volt, amely azonban megelégedett a szék feletti befolyással, és alig tett kísérleteket jelentősebb vármegyei birtokok vagy országos tisztségek megszerzésére.

Királyhalmi Petki István nagyszerűen használta fel a családi kapcsolatait és a szerzett kapcsolatrendszerét arra, hogy a Lázár István főkirálybíró halála utáni hatalmi vákuumban gyakorlatilag Csíkszék „egyeduralkodója" legyen. Szerepét eddig a történetírás elsősorban katonaként méltatta, pedig egy egészen egyedülálló karrier és hatalomkoncentráció köthető a nevéhez, ami különösen annak a fényében grandiózus, hogy a szülei szintjén még alkapitányokat sem találunk, és

---

60 MNL OL F 1, Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 29. 622–623.

61 Szárhegyi Lázár István Lázár István csíki főkirálybíró és Székely Ilona fia volt, 1651-ben már a gyergyói lovasok hadnagyaként említették. Mivel apa nélkül nőtt fel, Petki Istvánt apjaként szerette és tisztelte. A fiatal Lázár tehetséges és művelt fiatalember volt, kiterjedt levelezést folytatott a Magyar Királyság és Erdély nemességével, sőt moldvai és havasalföldi bojárokkal is jó viszonyt ápolt. Endes, 1938. 142–143.

62 Kállay Ferenc: *A pogány magyarok vallása.* Bp., 1999.159.

iskoláiról is hiányosak az ismereteink, valószínű, hogy csupán a bethleni udvarban szokásos képzésben vett részt.

Csík társadalma tehát inkább a karriert építeni kívánó székely nemesek számára volt remek terep, mint ahogyan ezt Apor István még Petkinél is nagyívűbb karrierje mutatja az Apafi-uralom idején és azt követően. II. Rákóczy György nem tudott semmilyen módon befolyást gyakorolni Csíkszékre, de erre nem is törekedett. Petki István feltétlen hűsége biztosította neki azt a csíki katonai kontingenst, amire a háborúiban szüksége volt. A modell ugyanaz volt, mint a távoli ős, dersi Petki János esetében. Rákóczy Zsigmond fejedelem ugyanis a 17. század elején teljesen dersi Petki Jánoson keresztül, az ő tanácsait követve hozott döntéseket a székelyekkel kapcsolatos ügyekben. Ugyanezt tette Petki István, aki csíki hatalma megszilárdítása után elsősorban országos karrierjét építette és katonai kiválósága révén bármikor képes volt mozgósítani a hagyományokat féltve őrző székely közösséget. A kora újkor társadalmi változásai összességében ezt a széket hagyták a leginkább érintetlenül, ennek köszönhető, hogy a 18. században éppen ennek a széknek a társadalma tudott a legkevésbé alkalmazkodni a változásokhoz, és ez vezetett végül a madéfalvi veszedelemhez.

A székely elit felekezeti összetétele a 17. század második felére teljesen átalakult, az unitáriusok fokozatosan koptak ki belőle, a még megmaradók pedig reformátusokká lettek vagy a marosszéki főtisztséget betöltő Tholdalagi katolikussá.

A Rákóczyak alatt feltűnően nagyszámú székely katolikus jelent meg az elitben, akik Mikes Mihály és Petki István körül szerveződtek és egyre erősebb felekezeti elitcsoportot hoztak létre. Az általam eddig feltárt adatok azt mutatják, hogy a szerveződés motorja Petki István volt, aki II. Rákóczy György uralma alatt ért a karrierje csúcsára. A fejedelem is megbízott benne, de nagyon szoros szálak fűzték a fejedelemasszonyhoz, a katolikus gyökereihez végig ragaszkodó Báthory Zsófiához is.

Kemény János emlékirataiból tudjuk, hogy ennek az elitnek II. Rákóczy György fejedelmi kvalitásaival kapcsolatosan komoly kétségei voltak. Lorántffy Zsuzsanna a férje halálát követően lemondott a fejedelemasszony címről és átadta azt a menyének, ezzel párhuzamosan pedig végleg Sárospatakra költözött. Pataki udvara hamarosan sajátos másodlagos fejedelmi udvarrá alakult, hiszen mind az erdélyi elit zömmel református-unitárius nemessége sűrűn megfordult itt, mind pedig a diplomáciai kapcsolatok egy részét itt bonyolították.

A legitimitási deficitet II. Rákóczy György egy hozzá hűséges elit felemelésével igyekezett ellensúlyozni, így több olyan székely is került a fejedelmi udvarba, akikben a saját emberét látta. Ennek a gyulafehérvári udvarnak a székely elithez kötődő tagjait vizsgálva figyeltem föl Báthory Zsófia levelezésére és a levelezésben egy olyan izgalmas és eddig kellően fel nem tárt kapcsolati hálózatra,

aminek az egyik talán legaktívabb tagja Petki István csíki főkapitány volt, aki nagy erőkkel szervezte a székely katolikus nemességet.

Petki, aki gyámsággal megszerezte Mikó Ferenc birtokait, lánya házassága révén családi kapcsolatba került a szintén katolikus Lázárokkal, akik Gyergyót már századok óta családi birtokként kezelő családdal, kliensévé tette a Damokosokat és olyan hatalommal rendelkezett a székben és Háromszéken, hogy Báthory Zsófia katolikus székely udvarhölgyeit is ő házasította ki szintén székely nemesekkel. Így került a kapcsolati hálójába a szintén katolikus Imecs család is. Imecs Judit, aki Báthory Zsófia kedvelt és levelezésében is többször megemlített udvarhölgye volt, Petki István támogatását élvezte férje, Apor Lázár halála után[63] és a fiát, Apor Istvánt is az udvarába vitte nevelésre. Báthory Zsófia udvara valóságos gyűjtőhelyévé vált a katolikus székely nemes leányoknak, hiszen Apor István későbbi feleségei is, akik közül az első kettőt minden bizonnyal maga Petky István választotta ki a számára, szintén udvarhölgy volt. Az összehasonlítás kedvéért említsük meg, hogy a református erdélyi nemesek leányai viszont Lorántffy Zsuzsanna udvarában fordultak meg szívesen, aki maga adta férjhez Bornemissza Annát a későbbi fejedelem Apafi Mihályhoz.

Petki István kapcsolati hálóját vizsgáljuk, azt látjuk, hogy Csík és Háromszék fontosabb katolikus nemesei mindannyian a részévé váltak.

Petky István állandó katonai hadvezér-társa volt a háromszéki nemesek közül Mikes Mihály, aki már I. Rákóczy György hadjárataiban a tüzérség parancsnoka volt és zabolai Mikes Kelemen, aki II. Rákóczy György alatt kezdte karrierjét építeni és a fejedelem feltétlen hívévé vált. A felesége révén a kapcsolati hálójában tudhatta a köröspataki Kálnoki családot, a későbbi vicekancellár Kálnoki Sámuelt. Mikes Kelemen olyan elkötelezett katolikusnak számított, hogy Apor Péter szerint a kortársak Kelemen pápának nevezték. A katolicizmus melletti harcias kiállása miatt Apafi Mihály több alkalommal akadályozta meg azt, hogy Háromszék főkapitányává megválasszák. A két Mikes testvér, akik közül Kelemen széki főkapitány, fejedelmi táblai ülnök, ítélőmester, a fejedelmi tábla elnöke, székely generális és Fehér vármegye főispánja lett, Mihály szintén széki főkapitány, ítélőmester és 1656-tól kancellár volt, Háromszék legnagyobb birtokosaivá váltak. Mivel Mihálynak nem maradt örököse, ezért a végrendeletében meghagyta, hogy minden vagyona egyesüljön a Mikes családi vagyonnal, ami testvérének, Kelemennek a fiai kezében volt, elsősorban pedig öccse Mihály nevű fia kezében. A 17. század végére a Mikeseknek és Kálnokiaknak Háromszéken belül sikerült felülkerekedni a szék korábban tekintélyesebbnek számító református nemesein, a Nemeseken és a Basa családon is, a szintén református Daczók pedig sosem emelkedtek ilyen magasra.

---

63 ROL KmLg. Apor. cs. lt. III. 40.

A Mikesek által irányított háromszéki katolikus kapcsolati háló és a Petki István által létrehozott csíki hatalmi struktúra altorjai Apor István személyében ért össze, aki Petki István gyámfiaként unokaöccsét, Pétert összeházasította Kálnoki Sámuel Borbála nevű leányával.

Az erős katolikus csoporttudat a székely eliten belül több komoly együtt mozgást is eredményezett amellett, hogy a század végére sikerült elérniük, hogy a protestáns, ekkor már református többségű székely székek élére is katolikus főtiszteket nevezzenek ki.

Ezek közül az első az a politikai lobbitevékenység, aminek a révén a székelység lett II. Rákóczy György majd pedig Kemény János legeltökéltebb támogatója.

A második ilyen együttes fellépés a református Béldi Pál összeesküvésének a leleplezésekor történt, amiben fontos szerepet játszottak a Mikes testvérek és Apor István is, Petki István ekkor már nem élt.

Mind Mikes Kelemen, mind Mikes Mihály, mind pedig Apor István hatalmas birtokrészeket kaptak adományként a fejedelemtől azért, mert a Porta felé jó kapcsolatokat ápoló református székely főúrral szemben a fejedelemhez fordultak.[64] Ennek következtében felekezeti hovatartozásuk ellenére sikeresen emelkedtek széki riválisaik felé. Ezt a hálózatot a legtökéletesebben a fejedelemség bukását követően tudták alkalmazni, amikor a jezsuita rend képviselőin keresztül ennek a körnek a tagjai olyan magasra emelkedtek, mint korábban székely nemesek sohasem.

A Mikesek, a Kálnokiak, Petki István és Apor felekezeti identitása számos patrónusi tevékenységükben is megmutatkozott. Mindannyian harcos képviselői voltak az erdélyi katolikus státusnak, folyamatosan támogatták a székelyföldi kolostorokat, sőt maguk is jelentős építtetők voltak.

Ezzel a láthatóan erős csoporttudattal rendelkező katolikus székely elittel szemben gyakorlatilag nem állt fel protestáns csoporttudattal szerveződött református vagy unitárius székely elit. A protestáns székely nemesek talán azért érezték szükségtelennek ezt, mert a református fejedelmek uralma alatt az állam által támogatott felekezethez tartozás tudata miatt ezt szükségtelennek érezték.

Az unitárius elit önvédelmi képessége ekkorra teljesen elolvadt, sőt a 17. század végén–18. század elején a reformátusság még mindig az unitáriusokkal volt elfoglalva, mint bármilyen szoros felekezeti alapú kapcsolati hálózat kialakításával.

Udvarhelyszéken, ahol az elitben még ekkor is unitáriusok és reformátusok voltak az Ugronok és a Danielek révén, nem volt kivel küzdelmet folytatni, a két család pedig részben a lokális vezető pozíciókat kereste, részben pedig vármegyei pozíciókat igyekezett megszerezni.

---

[64] Bíró, 1935. 137–138.

Marosszéken a 17. század közepéig nem jelent meg jelentősebb vagyonnal és hatalommal rendelkező főúri csoport, így a zömében református szék szsbad terep volt Tholdalagi Mihály számára, aki a Szentföldnek nevezett területen, Mikházaközpontal jelentős katolikus központot tudott kiépíteni.

A Székelyföld elitjének katolikussá válását érzékelte I. Rákóczy György, aki megpróbált valamit tenni ezzel szemben. Háromszéken a zabolai Mikesek egyre nagyobb tekintélyét próbálta ellensúlyozni a szintén zabolai Basa Tamás támogatásával, valamint neki köszönhető az is, hogy a Béldi-fiúk konverziója révén egy időre erős református bázis alakult ki a már Bethlen alatt felemelkedő Nemes családdal együtt. Az említett három család között azonban nem mutatható ki semmilyen felekezeti alapú kapcsolatrendszer még akkor sem, ha a birtokán Basa és Béldi is komoly egyháztámogató tevékenységet folytatott, csakúgy, mint a nem székely Rhédeyek, akiknek Erdőszentgyörgyre telepítése a marosszéki katolikus Tholdalagi család súlyát volt hivatott ellensúlyozni.

Bethlen Gábor nagy terve egy református elit kialakítása volt Erdélyben, akiknek csoporttudatát családi szálakkal igyekezett egyre szorosabbá tenni. A Bethlenek, Rhédeyek, Apafiak, Barcsayak, Bornemisszák, Bánffyak kapcsolati hálózata azonban csak részben terjedt ki a Székelyföldre is, aminek katolikus elitje a 17. század végére szinte minden fontos pozíciót megszerzett és eredményesen osztotta újra ezeket egymás között ezáltal alkalmassá válva arra is, hogy a létrejövő Gubernium vezető pozícióit elfoglalhassa.

A székely elit átrendeződése a korábbi katonai identitás háttérbe szorulását is eredményezte.

Az 1658-as háromszéki tatár betörés azt mutatta meg, hogy a székely katonaság egyre nehezebben birkózott meg még az önvédelem feladataival is.

Apafi törekedett a székelységgel való viszonya rendezésére, az ellene lázadóknak megkegyelmezett, de a széki főkapitányi pozíciókat elsősorban nem székelyekkel töltötte be.

Udvarhelyszék főkapitánya így először Bethlen János kancellár lett, majd őt 1667-ben követte a fia, Bethlen Miklós. Marosszék élére Haller Gábor került főkapitányként, majd 1663-tól Kornis Gáspár volt a szék főkapitánya egészen 1684-ig.

A renitens Csíkszék élén állandó őrségváltás zajlott hosszú éveken át, mert Apafi a református és korábban kisebb súlyú Daczó Jánost kívánta elfogadtatni a székkel. Az állandó tiltakozás hatására 1664-ben visszahelyezte Petki Istvánt, aki 1667es haláláig újra főkapitáy lett. Őt egy éven át Szentpáli István követte, aki a fejedelem sógora volt, ám az ő halála után Apafi megint Daczó beiktatásával próbálkozott.a szék minden tiltakozása ellenére.

Háromszék főkapitánya Nemes János lett egy rövid, egy éves intermezzot kivéve egészen 1688-ig.

A székelység Apafi alatt sok hadi vállalkozásba kényszerült részt venni, ezek azonban jellegüket tekintve teljesen mások voltak, mint azt megelőzően. 1663-ban a török sereg tartalékaként vettek részt a hadjáratban, ott voltak Érsekújvár alatt is. A székely elittel szemben azonban a fejedelem bizalmatlan volt, így nem is kaphattak a korábbihoz hasonló feladatokat, amik kellő súllyal lehettek volna katonai karrierjük elemei. Ez az elit egyre nagyobb mértékben választott alternatív karrierstratégiákat, ilyen volt a képzettség, mint Kálnoki Sámuel életútja, vagy a gazdasági elitbe kerülés útján történő, addig teljességgel atipikusnak számító hatalomépítés, amit Apor István esetében modellezhetünk.

Apor István, a katolikus mecénás arisztokrata prototípusává vált a 17. század végi Erdélyben. Gyámja, a szintén katolikus Petki István építette be őt a katolikus elit kapcsolati hálójába. Anyja, Imecs Judit a birtokán a szegény gyermekek számára is iskolát működtetett, és a szintén szigorú katolikus Báthory Zsófia udvarhölgye volt.

Apor István Altorja után a jezsuiták kolozsvári iskolájában tanult,[65] de valószínűleg a legnagyobb hatást a rendkívül tudatos karrierépítő, Petki István tette rá, aki megláthatta a fiatal fiúban a jó anyagot ahhoz, hogy ugyanúgy nagyívű pályát fusson be, mint ő maga. Aport, csakúgy, mint Petkit, egészen elképesztő tudatosság jellemezte, a megfelelő pillanat megragadásának a képessége. Talán ez a kulcsa az apori életműnek, amely zseniális húzással a Béldi-féle összeesküvés lelepleződésével vette kezdetét, amelyből saját testvére elárulása révén került ki nemcsak nagy anyagi haszonnal, de Apafi bizalmát is elnyerve. Bánffy Dénes bukását követően zseniális időzítéssel érezte meg a fejedelem bizalomvesztését az addig kegyelt irányában.

Ettől kezdve Apor mesterien játszotta a fejedelmi bizalmas szerepét, esetenként túl is játszva azt. 1677-ben már Apafi Mihály megbízottja volt Csíkban, részt vett a fejedelmet támogató portai követségben, majd megszerezte a brassói harmincadvám bérleti jogát, amit később a máramarosi, dési, kolozsvári és láposiharmincadhelyekkel bővített, ami által korábban emelkedett be az országos gazdasági, mint a politikai elitbe.[66]

A Gubernium létrejöttével lezajlott uralkodóváltás vallási vonatkozásaiban rejlő lehetőségeket is ő mérte fel a leghamarabb. Egyáltalán nem véletlen, hogy a főnemesi szerepei között a 90-es évektől kapott nagyobb hangsúlyt az egyházi ügyek képviselete.[67] A század folyamán már működő Katolikus Státus leghangosabb és legbefolyásosabb tagjai közül Gyulaffy László marosszéki főkapitánnyal épített ki a legközelebbi kapcsolatot.[68] Rá azért volt szüksége, mert ugyanakkor a

---

65 ROL. Kmlg. Apor lt. IV F1 /39.

66 Bíró, 1935. 19.

67 Apor lt.V F1 No. 18. 34–38.

68 ROL. Kmlg. Apor lt. V. F1. No. 18. 72–74.

gazdasági kérdésekben a református Bánffy György gubernátor volt a legfőbb szövetségese, sőt üzlettársa, Bethlen Miklóssal pedig óvatos volt, hiszen ő számított a Diploma utáni Erdély egyik erős emberének. Apor István azonban nagyon hamar rájött arra, hogy jezsuiták neveltjeként, katolikus kapcsolatokkal rendelkezve nagyszerűen meg tudja találni a nemzetközi jezsuita kapcsolati háló révén az érdekérvényesítés legoptimálisabb útjait. Bécsben ezt tette, amikor először Hevenessy Gábor jezsuita házfőnököt találta meg, majd rajta keresztül a legsúlyosabb embert, aki nemcsak az erdélyi kérdésekben, de az ő személyes karrierjében is a legtöbbet tehette.[69] Felajánlkozásaival folyamatosan megkereste magát Kollonich Lipót esztergomi érseket, államminisztert, udvari kamarai elnököt. A Katolikus Státusban a nála régebben és aktívabban részt vevő Haller Istvánt és Mikes Mihályt is háttérbe szorítva lett a legaktívabb, aminek az lehetett a következménye, hogy levelezésében folyamatosan keveredtek a hivatalos természetű ügyek a magántermészetű kéréseivel. Miközben magát a bécsi udvar, a jezsuiták és Kollonich szemében az erdélyi katolikus ügy legfőbb zászlóvivőjeként pozícionálta, az így szerzett személyes kapcsolatai révén sikeresen építette a saját pályáját, kapcsolati hálóját is. Ezt a levelezés által tartott kapcsolatot azonban nem tarthatta elégségesnek, mert egyrészt egyre erőteljesebben kereste az alkancellárként állandóan Bécsben tartózkodó Kálnoky Sámuel barátságát olyan módon is, hogy saját fia nem lévén, unokaöccsét, Pétert házasította össze Kálnoky leányával, Borbálával, sőt emellett székely primor társa, a szintén katolikus Henter Benedeknek a kancelláriáról való eltávolítása árán szerezte meg a helyére választott Fiath János bizalmát.

Az apránként felépített főnemesi pálya egyik legfontosabb elemévé lépett elő tehát a katolikus főúri szerep, amit az agilis és energikus Apor István a lehető legteljesebb mértékben kiaknázott. E tekintetben nemcsak a fejedelemség korának erdélyi főnemeseit szárnyalta túl, hanem azokat a református főurakat is, akik, főképpen a 17. század folyamán, a bőkezű és buzgó református fejedelmek támogatását és helyeslését is a magukénak tudhatták.

A nagyra törő Apor István azonban nem őket, sokkal inkább a királyság arisztokratáit tekintette a maga számára példának. Az 1666-ban még alcsíki alkirálybíró Apor 1685-ben lett Csík-Gyergyó és Kászonszék főkirálybírója, 1686-ban pedig az országos politikai elitbe emelkedett táblabíróként.[70]

Az 1690-et követő bő másfél évtized során egy olyan főúri mecénás képét építette fel Erdélyben, aminek sokszínűségében és jellemzőiben nem volt előzménye, és ami mindemellett egyesítette magában a királyi Magyarországban látott példákat a Báthory Zsófia által adott mintával.1693-ban bárói, 1696-ban pe-

---

[69] Bíró, 1935. 5., 17., Cserei Mihály: *Erdély históriája [1661–1711]* a bevezetőt és a jegyzeteket írta Bánkúti Imre, Bp., 1983. 102. ROL. Kmlg. Korda lt. XIII/6.

[70] EOE. XV. 482.

dig grófi címet kapott,1697-ig a Societas Arendatoria, a kincstári jövedelmeket bérlő érdekcsoport tagja volt. 1694-ben főkormányszéki tanácsos,1695-ben Haller lemondását követően kincstartó lett.

1696-ban Torda vármegye főispánja lett, amivel végérvényesen az erdélyi arisztokrácia részévé vált. Saját maga alkotta meg a saját reprezentációs terét, Erdélyben korábban nem használt elemek igénybe vételével.

A karrierje összegezte elődei hatalomépítési technikáit és új, járható utat mutatott kortársainak, amit azok a 18. század során mintaként követtek.

ISTVÁN APOR, THE PROTOTYPE OF TRANSYLVANIAN ARISTOCRATS AT THE END OF 17TH CENTURY

This paper presents the life of István Apor whose career was perhaps the most grandiose in the second half of the 17th century. His techniques of building power, the establishment and running of his networks of connections and his remarkably consciously shaped self-representation are not only interesting as the individual traits of a Székely nobleman who turned aristocrat. The investigation of István Apor's career is relevant in this era because on the one hand it summarizes the Transylvanian career building traditions in the early modern period, but on the other hand his career also transcends these traditions, creating the prototype of the 18th century Catholic Transylvanian aristocrat.

The offices he held and his social roles show perfectly that Apor, standing on the border of two eras, brilliantly found the ways to rise to power in the last days of Principality of Transylvania, and did the same just as well after the fall of the Principality, when he became the key figure of the new government of Transylvania by building up a network of connections reaching even Vienna. The externals attached to his power, the formalities and his engagements with the Catholic Church created an aristocratic model earlier unknown in Transylvania which the aristocrats of the forthcoming centuries followed.

BAGI ZOLTÁN PÉTER

DONAT JOHANN HEIßLER VON HEITERSHEIM ÉS ZRÍNYI ILONA CSERÉJÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ[1]

„1692 eszt[endőben] – Ezen esztendőben Mélt[óságos] Heusler Generál Ő Nagys[ága] Mélt[óságos] Tököli Imre Fejedelem Ő Nagysága keze alá esvén raboskodásra […] onnan alkalmas summának ígérésével is szabadulását külömben meg nem nyerhette, hanem Zrínyi Ilona Fejedelem – Asszony' Bécsi Apáczák' klastromából való szabadításával. Király Ő Fels[ége] kegyelmes adnuentiájából személyéhez illendő tisztességes accomodatióval egész compánia német vitézek kísérésével Böjt-elő havának első napján Tokajba érkezvén, 's ottan más nap processiózván; onnan Erdélyen által Moldvába mindenütt tisztességéhez képest való ellenséges accomodátiók által útját folytatván, érkezik békével urához a' Duna mellett lévő Új-Palánka nevű helyben, holott Mélt[óságos] Tököli Imre ötöd magával, úgymint: Sándor Gáspárral, Petróczy Istvánnal, Madács Péterrel és Horváth Ferencczel, magához hasonló szakálas Fő- rendűekkel excipiálván Zrínyi Ilona Asszonyt, azok közzúl a'nagy zokogó sírás közben alig tudhatta sok esztendőktől fogva nem látott hitves urát igazán kiismerni."[2] Babocsay Izsák tarcali nótárius ekképpen írta meg a mezővárosával kapcsolatos főbb eseményeket megörökítő művében Zrínyi Ilona és Donat Johann Heißler von Heitersheim[3] császári-királyi altábornagy fogolycseréjét. „A generálisért cserélt hitves" –

---

[1] Szeretnék köszönetet mondani Géczy Lajosnak, Domokos Györgynek, Brandl Gergelynek és Seres Istvánnak segítségükért. Seres Istvánt külön köszönet illeti, hogy készülő forráskiadványából, amelyben az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményében található Thököly iratokat jelenteti meg, két fontos okmányt rendelkezésemre bocsátott.

[2] Babocsay Izsák: Fata Tarczaliensia, az az Tarczal városának főbb változásai (1670–1700). In. *Monumenta Hungarica sermone nativo scripto, azaz a' Magyarok magyar nyelven írt emlékezetes írásaik.* Összeszedte és kiadta: Rumi Károly György. Pest, 1815. 1–174. 111–113. (továbbiakban Babocsay, 1815.) Lásd még: Nagy László: *„Nem jöttünk égi hadak-útján…" Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról.* Bp., 1982. 138.; Nagy László: *Kard és Szerelem. Török kori Históriák.* Bp., 1985. 405. (továbbiakban Nagy, 1985.)

[3] Heißler életéről lásd: *Thaten und Charakterzüge berühmter österreichischer Feldherren.* Erster Band, zweyte Abtheilung. Wien, 1808. 330–332. (továbbiakban *Thaten und Charakterzüge,* 1808.); Schweigerd, Carl A.: *Oesterreichs Helden und Heerführer von Maximilian bis auf die neueste Zeit.* Zweiter Band. Leipzig, 1853. 356–359. (továbbiakban Schweigerd, 1853.); *Allgemeine Deutsche Biographie.* Band 11. 671–672.

idézve Nagy László frappáns fejezetcímét[4] – története bár ismert és forrásait, mint ahogyan látni fogjuk, már a 19. században jórészt megjelentették nyomtatásban, mégis azt mondhatjuk, hogy részleteit homály fedi. A továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy röviden bemutassam mindazokat az eseményeket, amelyek Heißler fogságba esésétől Zrínyi Ilona Jeni-Palánkba, azaz Thököly Imréhez érkezéséig lezajlottak a fogolycsere ügyében.

A ZERNYESTI CSATA ÉS HEIßLER FOGSÁGBA ESÉSE 1690. AUGUSZTUS 21.

Apafi Mihály 1690. április 15-kén Fogarason befejezte földi pályafutását. Halála után nem sokkal – június 8-án – a Portán kiállították az új fejedelem ahdnaméját. A szultáni kinevező okmányt azonban nem a korábban Isztambulban megerősített, Bécsben pedig szintén jóváhagyott választott fejedelem, az akkor 14 esztendős II. Apafi Mihály kapta, hanem Thököly Imre. A Porta döntését a meghalt fejedelem hűtlenségével és a kuruc fejedelem eddigi kiváló szolgálataival indokolta. Úgy tűnt tehát, hogy Thököly 1686 óta dédelgetett és a francia diplomácia által támogatott terve végre valóra válhat. Megszerezheti az erdélyi fejedelmi trónt, amely érdekében 1689-ben még – Frederico Veterani[5] tábornokon keresztül – a bécsi udvarral is igyekezett felvenni a kapcsolatot. Ahhoz azonban, hogy ezt elérje, szükség volt arra, hogy a szultán a Köprülü családhoz tartozó Fázil Musztafát nevezze ki 1689 októberében nagyvezírré, aki teret engedett XIV. Lajos francia király külpolitikai törekvéseinek a Portán.[6] Így tehát Thököly kurucai mellé rendelt – Cserkesz Ahmed özüji beglerbég vezetésével – egy török csapatot, valamint a tatár kán kisebbik fia, a núrredin szultán címet viselő Gázi Giráj parancsnokolta lovasokat és a havasalföldi vajda, Constantin Basarab Brâncoveanu katonaságát (puskás gyalogosait) is.[7]

---

4 Nagy, 1985. 371.

5 Veterani életéről lásd: Veterani, Frederico: *Des Grafen Veterani, Kaiserlichen Feldmarschalls, Feldzüge in Ungarn und angränzenden Provinzen, vom Jahr 1683 bis 1694.* Dresden, 1788.; *Thaten und Charakterzüge,* 1808. 322–329.; Schweigerd, 1853. 364–366.

6 Babocsay, 1815. 104–105.; *Nagyajtai Cserei Mihály históriája. A szerző eredeti kéziratából Kazinczy Gábor által.* Pest, 1852. 194. (továbbiakban Cserei, 1852.); Angyal Dávid: *Késmárki Thököly Imre (1657–1705).* II. kötet. Bp., 1889. (továbbiakban Angyal, 1889.) 211–214.; Szádeczky Lajos: Thököly erdélyi fejedelemsége. = *Századok*, 1898. 32. évf. 230–247., 328–339., 420–430., 499–509., 621–631., 695–715. (továbbiakban Szádeczki, 1898.); R. Várkonyi Ágnes: Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In. *Erdély története 1606-tól 1830-ig.* II. kötet. Szerk. Makkai László – Szász Zoltán, Bp., 1986. 784–971, 878–879.; Papp Sándor: Thököly Imre erdélyi fejedelemsége és a Porta. In. *Az „Üstökös kegyeltje." Késmárki Thököly Imre (1657–1705).* Szerk. Gebei Sándor, Hajdúszoboszló, 2010. (továbbiakban Papp, 2010.) 191–208., 191–195.

7 Cserei, 1852. 194.; Szádecky 1898. 233.; Karácson Imre: *Török–magyar oklevéltár 1533–1789.* Bp., 1914. (továbbiakban Karácson, 1914.) 288–291., 293–296.; Papp 2010. 195–198.

Thököly kuruc-török-tatár serege 1690 júliusának elején indult el a bulgáriai Rahovicánál lévő téli szállásáról Erdély irányába.[8] III. Szülejmán szultán július 7-én rendelte el a havasalföldi vajdának, hogy a csapatok mozgásának megkönnyítésére a „vizek és gázlók fölé a kellő hidak, a csónakokra szoruló helyeken pedig a hajók előkészítessenek."[9] Havasalföldön csatlakozott a sereghez a tatár csapatok zöme, valamint Brânkoveanu egységei is. Az így összegyűlt kuruc-tatár-török-havasalföldi csapat létszámának meghatározása igen nehéz, de körülbelül 15 és 20 000 főt számlálhatott.[10]

Thököly kinevezése és hadának felvonulása nem maradt titokban az erdélyiek és Heißler előtt sem. Előbbieket a szultán tájékoztatta az új fejedelem személyéről, felszólítva őket a kötelező hűségre.[11] A Veterani helyett az erdélyi császári-királyi csapatok vezetésével megbízott altábornagyot[12] pedig Cserei Mihály szerint egyrészt a havasalföldi vajda látta el információkkal, aki számára a szultáni fermánban parancsolt segítségnyújtás igen terhes volt.[13] Másrészt a névtelen szász polgár feljegyzése szerint Thököly több alkalommal is leveleket küldött Heißlernek, és ezekben már augusztus elején világossá tette szándékait az altábornagy számára. Emellett figyelmeztette, amennyiben nem hagyja el a fejedelemséget csapataival önként, úgy erőszakkal űzi ki onnan. Végül augusztus 16-án, immáron utoljára fordult Heißlerhez. Levelében, mint Erdély jog szerinti fejedelme: megismételte eddigi követelését, valamint felajánlotta, hogy amennyiben az altábornagy az ország elhagyása mellett döntene, úgy a magyar határig elkísérteti katonáival csapatait.[14]

Az altábornagynak azonban esze ágában sem volt feladni a rábízott országot és Teleki Mihály erdélyi főgenerálissal együtt hozzálátott a védelem megszerve-

---

8 Szádeczky, 1898. 233.

9 Karácson, 1914. 292.

10 A különböző adatokra lásd: *Theatrum Europaeum, oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten, so sich hin und wieder in der Welt, fürnemblich aber in Europa und Teutschlanden, sowol im Religion- als Prophan-Wesen, vom Jahr Christi 1687 biß auff das Jahr 1691 exclus… sich zugetragen. Dreizehender Theil*. Frankfurt am Main, 1698. (továbbiakban *Theatrum Europaeum..., 1698.*) 1019.; Le Clerc, Jean – Eder, Balthasar – Korn, Martin: *Merkwürdige Geschichte des Lebens des Grafen Emerich Tököly und der durch die Ungrischen Mißvergnügten erregten Unruhen und Kriege.* Berlin, 1793. (továbbiakban Le Clerc – Eder – Korn, 1793.) 300.; Des Grafen Tököli Einfall in Burzenland. In. *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens.* Herausgegen durch G. Joseph Kemény. II. Band. Kolozsvár, 1840. (továbbiakban Des Grafen Tököli Einfall...) 238–279. és 240–241.; Röder von Diersburg, Philipp: *Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken. II. Band.* Karlsruhe, 1842. (továbbiakban Röder, 1842.) 127.; Szádeczky, 1898. 233.; Papp, 2010. 198–199.

11 Papp, 2010. 196.

12 Erre lásd: Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 241.

13 Cserei, 1852. 198.; Szádeczky 1898. 233.

14 Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 241, 243.

zéséhez. Erdélyben ekkor hét császári-királyi lovasezred állomásozott, ám ebből három a Vaskapuhoz vonult, hogy ott akadályozzon meg egy lehetséges betörést az országba. Maradtak tehát a d'Oria és a Noirquermes vértes-, valamint a Castelli és a Magni dragonyosezredek, amelyekről a névtelen szász polgár úgy nyilatkozott, hogy régi és jól felszerelt lovasság volt. Mivel azonban az ezredek nem voltak teljesen feltöltve, összlétszámukat mintegy 2–3000 főre becsülték.[15] Ehhez csatlakozott még a székely katonaság, amely körülbelül további 4–5000 könnyűfegyverzetű katonát jelentett, Constantin Bălăceanu saját pénzén felfogadott zsoldosai, valamint 8 kisebb ágyú is.[16]

Heißler császári-királyi és erdélyi hada tehát alig fele akkora volt, mint kuruc-török-tatár-havasalföldi sereg, mégis az altábornagy a siker reményében készült a Thökölyvel való újabb összecsapásra.[17] Egyrészt – mint ahogyan ezt Cserei papírra vetette – bízott a német lovasság és a székelyek katonai erényeiben, saját és beosztott főtisztjei (Carlo Alessandro Magni grófja vezérőrnagy, Giovanni Baptista d'Oria őrgrófja és Franz Leopold Graf von Noiquermes ezredesek)[18] tapasztalataiban és tudásában. Emellett talán Brânkoveanu titkos üzenetei és a kémjelentések is arról győzték meg, hogy ellensége csak mindenféle szedett-vetett, kétes harcértékű haddal tud ellene vonulni.[19] Másrészt a Tölcsvári, a Bodzai és az Ojtozi szorosokban Heißler sáncokat építtetett és ezeket német és székely gyalogsággal őriztette.[20] Mind az összeszedett hadak, mind a sáncok erejében annyira bízott, hogy hiába javasolta Teleki is a visszavonulást, a Vaskapunál lévő ezredek visszarendelését, a várakban lévő ágyúk hadszíntérre rendelését, az altá-

---

15 *Theatrum Europaeum...,* 1698*,* 1020.; Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 244.; Röder 1842. 125.; Cserei 1852. 198.; Angyal 1889. 215.; Wrede, Alphons von: *Geschichte der K. und K. Wehrmacht.* III. Band Wien, 1901. (továbbiakban Wrede, 1901.) 183., 647., 656., 683.

16 *Theatrum Europaeum...,* 1698*,* 1020.; Des Grafen Tököli Einfall..., 1840. 244.; Röder, 1842. 127.; Cserei, 1852. 200.; Angyal, 1889. 215.; Szádeczky, 1898. 234–238.; Papp, 2010. 203.

17 Heißler és Thököly korábban két alkalommal is találkozott a harcmezőn. Először 1686. április 24-én ütött rajta a Heißler vezette katonaság a Szeged alatt gyülekező kuruc és török csapatokon. Majd 1688 februárjában Heißlernek ismét sikerült egy meglepetésszerű támadással vereséget mérnie a Thököly vezette seregekre a Várad melletti Telegdnél. Lásd: *Theatrum Europaeum...,* 1698, 259.; Reizner János: *Szeged története*. Szeged, 1899. 166–167.; Doberdoi Bánlaky (Breit) József: *A magyar nemzet hadtörténelme. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1699.* 17. kötet. Bp., 1940. (továbbiakban Bánlaky, 1940.) 344.; Sugár István: *Lehanyatlik a török félhold.* Bp., 1983. (továbbiakban Sugár, 1983.) 84–86.; Szakály Ferenc: A török kiűzésétől a szatmári békéig. In. *Szeged története. 2. kötet. 1686–1849.* Szerk. Farkas József, Szeged, 1985. 15–82. 18.

18 Wrede, 1901. 185, 647, 681–683. Doriáról: A névtelen szász polgár feljegyzésében fontosnak tartotta lejegyezni, hogy a genovai származású d'Oria tanult és nagy tapasztalatú hadfi volt. Des Grafen Tököli Einfall…, 1840. 244. Cserei pedig a következőket írta róla: „Kemény, kedvetlen, magyargyűlölő vala nyavalyás." Cserei, 1852. 217.

19 Cserei, 1852. 198–199.; Papp, 2010. 200.

20 Des Grafen Tököli Einfall, 1840. 241.; Szádeczky, 1898. 235–237.

bornagyot nem lehetett szándékától eltéríteni. Úgy számított ugyanis, hogy Thököly a Tölcsvári szoroson keresztül fogja megkísérelni a betörést Erdélybe, ahol egy kisebb létszámú sereg is sikeresen védekezhet a túlerővel szemben.[21]

Az altábornagy terve azonban nem járt sikerrel és ezúttal a kuruc fejedelem lepte meg őt egy váratlan hadmozdulattal. 1690. augusztus 21-én, míg egy csapat a Tölcsvári szorosban támadta a sáncokat, addig a kuruc-török-tatár-havasalföldi had zöme Zernyestnél tűnt fel.[22] Heißler azonnal csatarendbe állította császári-királyi és erdélyi egységeit, és a már a tatárok által felgyújtott Tohán felé indult. A kialakított harcrendet azonban hamarosan meg kellett bontania, mivel Thököly a jobbszárnyat a harcmező egy cserjés részén át akarta karolni. A tatárok ellen ezért Heißler d'Oriát küldte hat lovasszázaddal, amely egységhez a Henter Mihály[23] háromszéki vicekapitány vezette 13 zászló székely lovas csatlakozott. Thököly látva a császári-királyi és erdélyi sereg balszárnyának meggyengülését, támadásra indította kuruc-török-tatár lovasságát, amely Cserei szerint mintegy 32 zászlóból, hozzávetőlegesen hatezer lovasból állt. A támadás teljes sikert hozott. Heißler taktikai elképzelése ugyanis, miszerint az első sorba felállított német dragonyosok sortüze visszaveri a heves lovassági rohamot, míg a második sorban felállított székelyeknek pedig a már megfutamodott ellenséget kell űzniük és vágniuk, csődöt mondott. Thököly lovasainak ugyanis a nagy veszteségek ellenére is sikerült áttörniük. Ezt látva a székelység hanyatt-homlok elmenekült a csatatérről. Ez a mozzanat el is döntötte a csata sorsát, amely mindkét oldalon hatalmas áldozatokat követelt. A kuruc-török-tatár-havasalföldi sereg pontos veszteségeit nem ismerjük, azonban jól példázza a harc hevességét, hogy maga a szerdár, Cserkesz Ahmed özüji beglerbég is elesett. A másik oldalon mintegy 1200 halottról tesznek említést, akik között ott volt Teleki Mihály és Constantin Bălăceanu valamint, Magni[24] és Noiquermes is. Fogságba esett a megsebesült d'Oria, akinek kikülönített katonái a legtovább harcoltak a túlerővel szemben. Hasonló sorsra jutott Heißler, aki – Cserei szerint – látva genovai származású ez-

---

21 Cserei, 1852. 199.; Szádeczky, 1898. 237.

22 A Kárpátok hegyláncain való átkelésről lásd: Szádeczky, 1898. 238–239.; Szalay Béla: Thököly havasi útja. = *Hadtörténelmi Közlemények,* 1910. 11 évf. 125–164.; Papp, 2010. 199–202.

23 Henter Mihályra lásd: Papp Sándor: A Rákóczi-szabadságharc török diplomáciája. = *Századok,* 2004. 138. évf. 4. sz. 793–821. passim.; Heckenast Gusztáv: *Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár.* Bp., 2005. (továbbiakban Heckenast, 2005.) 187.

24 Cserei szerint Magni a csatában csak megsebesült, de sikerült elmenekülnie. A végzet azonban őt is hamarosan utolérte. Hermány nevű faluba érve a szászok ráismertek, becsalták a kastélyba és agyonverték. A *Theatrum Europaeum* hasonlóan örökíti meg az eseményeket. A névtelen szász polgár szerint pedig ő is sebesülten fogságba esett. *Theatrum Europaeum...,* 1698*,* 1020.; Des Grafen Tököli Einfall…, 1840. 245.; Cserei, 1852. 202–203.

redes csapatainak kitartását, visszatért a harcmezőre és nem hagyta magára embereit, valamint két alezredes és további 18 tiszt.[25]

HEIßLER ÉS D'ORIA A FOGSÁGA ÉS A THÖKÖLYVEL KÖTÖTT SZERZŐDÉS

A zernyesti csatát követő napon Madách Péter,[26] Thököly főkapitánya a következő pátenst bocsátotta ki az erdélyi rendek számára: „adom tudtára mindenkinek, az kiknek illik ezen patenslevelemben, hogy már Isten kegyelmességéből tegnapi ellenségünkön győzedelmeskedtünk, Hajzer is több officerieivel kéznél vagyon."[27] A névtelen szász polgár feljegyzései szerint a kuruc fejedelem a tatároktól Heißlert 300 dukátért, míg d'Oriát 80 rénes forintért váltotta meg.[28] Tette ezt már ekkor azzal a céllal, hogy Zrínyi Ilonát kiváltsa értük cserébe bécsi fogságából. Az ezredest – azzal az ígérettel, hogy visszatér hozzá – el is küldte I. Lipóthoz, hogy jelentést tegyen az addig történtekről. A már szeptember 12-én Bécsbe érkezett d'Oriának azonban nem csak ezt a feladatot szánta, hiszen már ekkor elvitt magával egy szerződést is. Ebben Thököly a következőket fogalmazta meg: először is feleségét és annak gyermekeit cseréljék ki az elfogott altábornagyra és számára javait és birtokait adják át. Másodszor a császár ismerje el őt Erdély törvényes uralkodójának, és a Magyar Királyságot helyezze vissza régi jogaiba. Ez utóbbi végrehajtását pedig kijelölt biztosok felügyelnék.

---

[25] *Theatrum Europaeum...,* 1698, 1020.; Le Clerc – Eder – Korn, 1793. 300.; Babocsay, 1815. 106–107.; Des Grafen Tököli Einfall…, 1840. 243–246.; Röder, 1842. 127.; Cserei, 1852. 199–203.; Almády István naplója 1687–94. *Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai.* In. *Monumenta Hungariae Historica (Magyar Történelmi Emlékek). Második osztály: Írók.* (továbbiakban MHHS) Közli: Thaly Kálmán. 23. kötet. Pest, 1868. (továbbiakban MHHS. 23. (1868) 720.; Horváth Mihály: *Zrínyi Ilona életrajza.* Pest, 1869. (továbbiakban Horváth, 1869.) 93–94.; Késmárki Thököly Imre leveleskönyvei és emlékezetes írásai. In. MHHS. Közli: Thaly Kálmán. 24. kötet. Bp., 1873. (továbbiakban MHHS. 24. (1873) 393–395.; Angyal, 1889. 215–216.; *Czegei Vass György és Vass László naplói. Magyar történelmi évkönyvek és naplók.* III. kötet. Közli. Nagy Gyula. Bp., 1896. (továbbiakban Czegei – Vass, 1896.) 92.; Szádeczky, 1898. 239–247.; Pósta Béla – Kelemen Lajos – Biás István: *Teleki Mihály temetkezése.* Kolozsvár, 1913. (továbbiakban Posta – Kelemen – Biás, 1913.) 48–49.; Karácson, 1914. 296–297.; Bánlaky, 1940. 396–400.; Sugár, 1983. 240–243.; Varga J. János: *A fogyó félhold árnyékában.* Bp., 1986. 205–207.; Seres István: *Thököly Imre és Törökország.* Bp., 2006. (továbbiakban Seres, 2006.) 91–92.; Papp, 2010. 202–204.

[26] Tevékenységéről és életéről bővebben lásd: Seres István: Thököly Imre emigráns katonaságának tisztikara Törökországban a karlócai béketárgyalások idején. = *Hadtörténelmi Közlemények,* 2005. 118. évf. 3. sz. (továbbiakban Seres, 2005.) 424–500.

[27] Posta – Kelemen – Biás, 1913. 48.

[28] Des Grafen Tököli Einfall…, 1840. 246.

Emellett d'Oria Zrínyi Ilonának is vitt egy rövid levelet Thökölytől. Ebben felesége számára is megírta, hogy Heißlerért cserébe ki kívánja váltani, valamint azt is, hogy az ezredessel elküldte Mihály nevű szolgáját, hogy felügyelje az eseményeket, azaz szeme és füle legyen.

Az őrgróf már szeptember 15-én visszaindult az udvar válaszával. Eszerint I. Lipót Zrínyi Ilona és gyermekei kicserélésével és a javak visszaszolgáltatásával kapcsolatban hajlandónak mutatkozott a tárgyalások megkezdésére, ám nem kívánt Thökölyvel egyezkedni sem Erdélyről, sem pedig a magyar rendi jogok védelméről. Ennek megfelelően az uralkodó engedélyezte Zrínyi Ilona számára, hogy férjének levelet küldjön, bár ahogyan meg is írta, úgy hogy elküldés előtt elolvasták. Ebből kiderül, hogy d'Oria a bécsi Orsolya-rendi apácák zárdájában elhelyezett főnemesi asszonyt meglátogatta és szóban beszámolt neki az eseményekről. Az ezredes ígéretet tett arra, hogy udvari ismeretségeit latba vetve igyekszik a cserét minél hamarabb véghezvitetni. Levelét pedig azzal zárta, hogy tiszta szívéből azt kívánja, bárcsak ő lenne a helyében, az altábornagy pedig az övében.[29]

Czegei Vass naplójának tanúsága szerint d'Oria inasával együtt már 1690. október 3-án Kolozsvárra ért, ahonnan egy héttel később indult tovább Tordára, majd a kurucok táborába,[30] és ő közvetített Veterani és Thököly között a tárgyalásokon. Az ezredes 1690 novemberében és decemberében ezért újra az udvarnál járhatott, ahonnan csak a következő esztendő januárjában érkezett meg Brassóba, majd e hónap 15-én folytatta útját tovább a már Havasalföldön táborozó kuruc fejedelemhez. Ám mégis több mint egy hónapot késlekedett és csak február 18-án indult tovább Nagyszebenből. A Theatrum Europaeum szerint d'Oria azért nem indult hamarabb, mert Thököly állandóan változó követelései miatt (Ekkor 25 000 dukátos váltságdíjat kért!) még az is megfordult a fejében, hogy ígéretét megszegve, Veterani mellett marad.[31] Végül azonban erre nem került sort. Almády István naplójából tudjuk, hogy 1691. február 26-án megérkezett a Duna melletti Biszterc nevű faluba, egy napon Thökölyvel.[32]

Heißler ekkori sorsáról viszonylag kevés információval rendelkezünk. Annyi bizonyos, hogy ha nem is mindig a kuruc fejedelemmel, de állandóan szoros őrizet alatt a kurucok táborával vonult.[33] Almády naplójából tudjuk, hogy ő február

---

29 *Theatrum Europaeum* 1698, 1022.; Horváth, 1869. 94.; Takáts Sándor: *Régi magyar nagyasszonyok.* Bp., 1982. 293.

30 Czegei – Vass, 1896. 99, 102.

31 *Theatrum Europaeum, oder außführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdiger Geschichten, so sich hin und wieder in der Welt, fürnemblich aber in Europa und Teutschlanden, sowol im Religion- als Prophan-Wesen, vom Jahr Christi 1687 biß auff das Jahr 1691 exclus… sich zugetragen. Dreizehender Theil.* Frankfurt am Main, 1702. (továbbiakban *Theatrum Europaeum…,* 1702.) 13.

32 MHHS. 23. (1868) 730.

33 *Theatrum Europaeum…,* 1702. 13.

19-én Bajlesen egy asztalnál vacsorázott az altábornaggyal, és még egy tubákkal megtömött szelencét is neki ajándékozott.[34] A következő híradás Heißlerről Madách Pétertől származik, aki június 28-án a következőket írta a craiovai kapitánynak: „Hajszler uram is, az rab német general, egy levelet írt kglmednek, kéreti kglmedet, hogy azon emberrűl tudósítsa kglmed, kit kegyelmedhez küldettem ezelőtt nyolcz hetekkel; valami orvosságokot és ruházatjára való köntöst kért, hogy küldjenek neki Erdélyből."[35] A már többször említett Almády pedig azt jegyezte fel 1691. július 25-re vonatkozóan, hogy „itt [Karánsebesnél – B. Z. P.] akart elszökni Hajzler uram ő nagysága: de észrevettük."[36] Thököly Heißlert mindezek után szorosabb felügyelet alatt tartotta. Egy kocsiban még az oszmán fősereg táborába is elvitte magával, így az altábornagy, igaz fogolyként, szemtanúja volt az évszázad legvéresebb csatájának is.[37]

A szoros felügyeletet azonban nem csak Heißler szökési kísérlete, hanem a Porta szándéka is indokolta. Az 1691. április 23-án Vidinből Zrínyi Ilonának küldött levélből kiderül, hogy a nagyvezír bár nem tiltotta meg, de nem is engedélyezte a már szinte tető alá hozott cserét, úgy tűnik saját céljai elérésére akarta felhasználni a foglyokat. Mivel emiatt Veterani megtiltotta, hogy Thököly az ügy rendeződéséig kapcsolatba lépjen feleségével, ő is ugyanezt helyezte kilátásba Heißlerrel szemben.[38] Ugyanezen leveléhez Thököly csatolt egy másikat is feleségének, amelyben megírta, hogy az ügyben nemsokára tárgyal a nagyvezírrel és más jóakarói segítségében is bízik. Emellett kérte Zrínyi Ilonát, hogy ő maga is küldjön a Portára törökül vagy latinul levelet, valamint, ha lehet, egy török rabot is, hogy szóban is, és írásban támogatást eszközöljön ki a maga számára: „az török nemzet neked is athnámét adott, mely mellett Munkácsot mennyi ideig tartottad; mindenedet hűsegekért elvesztetted; athnáméjok s hitek ellen azzal ne fizessenek, és legalább Hajszlernek és Dóriának szabadúlásukat s érted való elbocsáttatásokat ne impediálják."[39] Ugyanazon a napon Veteraninak is megírta ugyanezeket, bár meg kell jegyeznem, hogy sokkal rövidebben megfogalmazva álláspontját és kevésbé dölyfösen, mint ahogyan a feleségének.[40]

---

[34] MHHS. 23. (1868) 729–730. Ekkor már a havasalföldi lakosságon élősködő kuruc katonaságot és a velük tartó erdélyi menekülteket a vajda kiüldözte országából. Seres, 2006. 92.

[35] Thököly Imre fejedelem 1691–1692-iki leveleskönyve. In. MHHS. 34. kötet. Az eredetiről közli: Thaly Kálmán. Bp., 1896. (továbbiakban MHHS. 34. 1896.) 52.

[36] MHHS. 23. (1868) 741.; Horváth, 1869. 97.

[37] Röder, 1842. 159.

[38] Horváth, 1869. 94–95.; MHHS. 24. (1873) 399–400.; Takáts, 1982. 293.

[39] Horváth, 1869. 95–96.; MHHS. 24. (1873) 400.

[40] MHHS. 24. (1873) 401–402.

Április 26-án Thököly a Portán lévő francia követhez, Pierre Antoine Castagneres de Chateauneuf-höz[41] írt levelében újra foglalkozott e témával. Írásában hosszasan fejtegette a kialakult helyzetet és azt a méltánytalanságot, ahogyan vele és hitvesével viselkednek, majd leszögezte, hogyha nem történik a nagyvezír részéről újra felszólítás Heißler és d'Oria átadásával kapcsolatban, akkor is híven szolgálja a továbbiakban az Oszmán Birodalom érdekeit.[42]

Egyelőre nem világos, hogy Thököly és a nagyvezír a vitás ügyet mikor rendezte.[43] Nem tartom azonban elképzelhetetlennek, hogy Heißler karánsebesi szökési kísérletét sem csupán a császári-királyi seregek viszonylagos közelsége, hanem az attól való félelem is ösztönözte, hogy kuruc helyett török fogságba fog kerülni. Emellett ehhez természetesen hozzájárulhatott az is, hogy az elhúzódó tárgyalások miatt a kuruc fejedelem egyszerűen fenyegetőzni kezdett.[44] Az azonban bizonyos, hogy Thököly, az altábornagy és d'Oria között szeptember 20-i dátummal Jeni-Palánkon megkötteteett egy 17 pontból álló szerződés. Két ok miatt is érdemes az irat tartalmát röviden összefoglalni: egyrészt magyarul ez idáig ez nem történt meg. Másrészt pedig a szerződés nem csupán a fejedelemasszonyra és a két császári-királyi főtiszt sorsára gyakorolt döntő befolyást.

A megállapodás értelmében tehát Zrínyi Ilonát rangjához illő, megfelelő kísérettel kellett elindítani Erdélybe, ahol Veteraninak kellett jeleznie megérkezését, és gondoskodni a csere helyéről, idejéről és miként jéről. Ugyanakkor Heißlernek szintén Erdélybe kellett utaznia és két lovassági tisztet (*Rittmeister*) visszaküldeni d'Oria mellé, hogy mindhárman túszok legyenek. Arról is megállapodtak, hogy a Thököly mellett maradt ezredes és Zrínyi Ilona cseréjére Szent Imre napjáig (november 5.) vagy legkésőbb november végéig sor kellett, hogy kerüljön (1. és 2. pont).

A szerződés értelmében Thökölynek szabad volt az altábornaggyal együtt egy hírnökét is Erdélybe küldenie, aki innen postakocsin Heißler megbízottjával együtt Bécsbe megy és onnan saját dolgait elrendezvén, vissza is térhet szabadon (7. pont). A már lefizetett kétezer aranyon felül a foglyoknak fizetniük kellett még tizennégyezer aranyat, amely összegből Bécsben annyit voltak kötelesek Zrínyi Ilona kezébe adatni, amennyit ő maga megkívánt. A fennmaradó összeget pedig a csere alkalmával kellett Thökölynek átadni egy hintóval és hét lóval (9. pont). Amennyiben Heißler vagy d'Oria meghalt volna a csere előtt, a szerződés

---

41 Zachar József: Thököly Imre francia kapcsolatai. In. *Az „Üstökös kegyeltje." Késmárki Thököly Imre (1657–1705).* Szerk. Gebei Sándor, Hajdúszoboszló, 2010. 103–132. 130.

42 MHHS. 24. (1873) 409–413.

43 Annyi bizonyos, hogy Thököly még 1692 januárjában Heißler kezeseinek is felhánytorgatta, mi mindent állt ki azért, hogy a Porta az altábornagyot ne vegye el tőle. MHHS. 34. (1896) 175.

44 Thököly július 16-án Veteraninak írt levelében már bosszúval fenyegetett, ha nem teljesülnek az általa szabott feltételek. MHHS. 34. (1896) 59–60.

egy pontja sem veszíti el érvényét, de az életben maradott csak a saját részét köteles megfizetni (10. pont).

A megállapodás értelmében az 1688. január 17-én, Munkácson kötött szerződés 14 pontjából a Zrínyi Ilonára vonatkozó passzusok érvényben maradtak. E szerint a fejedelemasszony jegy és nász javait, valamint ezek jogait vagy egyenértékű javakban vagy évi kamatokban meg kellett volna, hogy kapja. Emellett mindazokat az ékszereket, amelyekről be tudja bizonyítani, hogy az övé, szintén vissza kellett volna neki szolgáltatni. Ezek összértéke 70 476 forintra rúgott az 1688. március 20-i inventár szerint.[45] Az 1691. szeptember 20-i megállapodás úgy rendelkezett, hogy Zrínyi Ilonának szabad lesz bármilyen ingóságát vagy magával vinnie, amihez megfelelő számú szállítóeszközt is kap, vagy eladhatja, vagy szabadon másként dönthet felőlük. Ezen felül az ingatlan vagy házassági javak jövedelmét megtarthatja, vagy ezekről is rendelkezhet az eddigi szokott mód szerint. Mindezek megtartását pedig egy császári rendelet biztosítja, amit Thökölyinek át kellett adni (3. pont). Emellett Zrínyi Ilonának Heißler át kellett adjon egy brandenburgi kocsit is (8. pont).

A szerződés további pontjai már nem Zrínyi Ilona és a két császári-királyi főtiszt kicserélésének mikéntjét és körülményeit taglalták, hanem további személyek sorsáról rendelkeztek. A 4. és az 5. pont szerint Petrőczy István, Sándor Gáspár és Nemessányi Bálint[46] részére az uralkodónak engedélyeznie kellett, hogy vagy szolgájukat elküldhessék vagy személyesen (ez csak Nemessányira vonatkozott) elutazhassanak feleségeikhez. Amennyiben a három úrnő férjeihez kívánna menni, úgy megtarthassák az ingó vagyonuk feletti szabad rendelkezést, ill. azokat magukkal vihessék. Az ingatlanaik hasznát pedig szintén bírhassák és bárhol is legyenek, szabadon dönthessenek róla. Ezen felül biztosítékot kívánt arra, hogy Petrőczy feleségének javait anyja halála után nem fogják elvenni, annak jövedelmei felett rendelkezhessen. A kapcsolatfelvétel Thököly három legfőbb hívének feleségeivel a szerződés megkötését megelőzően megtörtént. 1691 januárjában Heißlernek egy szolgájával Petrőczy feleségéhez, Révay Erzsébethez eljuttatott egy rövid levélkét, amelyben hat és fél esztendei hallgatás után érdeklődött hogyléte után.[47] Az 1691. április 23-án Zrínyi Ilonának, illetve Veteraninak

---

[45] *Theatrum Europaeum…*, 1698. 257–258.; Horváth, 1869. 88, 90.; R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona és a korabeli magyar politika. In. *Thököly emlékünnepség. A fejedelem halálának 270. évfordulója alkalmából. 1975. október 18.* Szerk. Molnár Mátyás, Vaja, 1975. 79–90. 89.; R. Várkonyi Ágnes: Zrínyi Ilona. In. *Nők a magyar történelemben.* Összeállította: R. Várkonyi Ágnes, Bp., 1997. 131–170., 164–165.; Mészáros Kálmán: Zrínyi Ilona. In. *Az „Üstökös kegyeltje." Késmárki Thököly Imre (1657–1705).* Szerk. Gebei Sándor, Hajdúszoboszló, 2010. 25–32., 30.

[46] Petrőczyről, Sándorról és Nemessányiról lásd: Heckenast, 2005. 304, 339–340., 372.; Seres, 2005. 424–500. passim.; Seres, 2006. passim.

[47] *Petrőczy István és Révay levelei 1690–1699.* Közzéteszi: Kovács Sándor. Bp., 1916. 1–2.

írt levelekben, ha csak röviden is, de újra feltűnnek a feleségek is. Míg előbbiben csak említés szintjén, mint a Heißler és d'Oria elengedésének egyik feltételét említi meg Thököly őket, addig Erdély császári-királyi parancsnokától követelte, hogy a három asszony szabadon írhasson újra férjének.[48]

A további pontok a hadifoglyok kicseréléséről rendelkeznek. Heißler ígéretet tett arra, hogy a múlt esztendőben már magukat megváltott császári-királyi tisztekért még egy fogoly erdélyi kuruc szabadon engedését is kieszközli (6. pont). Azt a százötven aranyat, amelyet a törököknek tett le az uralkodó a Starhemberg ezred zászlóvivőjének kiszabadulásáért, a csere idején leteszik és visszaadják (11. pont). Ezen túl Thököly a kurucok fogságában lévő összes császári-királyi tiszt és közkatona, valamint egy magyar hadnagy elengedését megígérték, ha egy bizonyos Szántait és Malatinszky Gábort az udvar szabadon bocsátja (12. pont). Az említett magyar hadnaggyal kapcsolatban nem kizárható, hogy ekkor még Semsey Lászlót[49] értették alatta, aki lugosi labanc kapitányként esett Petrőczy Várad környékén táborozó katonáinak fogságába. Július hónapban már a kurucok kezében lehetett, mivel Thököly augusztus 4-i levelében már szerepel a neve.[50] Szántai pedig lehet, hogy éppen ezen harcok idején esett a labancok fogságába, de az bizonyos, hogy Petrőczyhez közel állhatott. A kuruc fejedelem ugyanis a neki küldött, a szerződés megkötéséről hírt adó szeptember 25-i levelében fontosnak tartotta megemlíteni, hogy az egyességbe belefoglalták az ő cseréjét egy magyar hadnagyra.[51] Malatinszky pedig Thököly komornyikja volt. Bizonyosan Munkácson volt a vár ostromának idején, így az amnesztia rá is vonatkozott, ám később fogságba eshetett.[52]

Heißler kérésére a kuruc fejedelem megegyezett a törökökkel, hogy Laurenz Victor Solari[53] grófját kétezer arany váltságdíj ellenében szabadon bocsátják. A szerződés szerint az altábornagy Erdélybe jövetelekor két lovastiszttel küldi el a

---

48 MHHS. 24. (1873) 399., 402.

49 Nagy Iván: *Magyarország családai… X. kötet.* Pest, 1863. 141.; Borovszky Samu – Sziklai János: *Magyarország vármegyéi és városai. I. kötet. Abauj-Torna vármegye és Kassa.* Bp., 1896. 512.; Pozsonyi József: *A semsei Semsey család története. Régi magyar családok I. kötet.* Debrecen, 2002. 19–20.; Seres, 2005. 428–429.

50 MHHS. 34. (1896) 68.

51 MHHS. 34. (1896) 91.

52 A szövegben, mint alkamarása szerepel. = *Török-magyarkori történelmi emlékek.* Szerkesztették és jegyzetekkel ellátták: Szilády Áron és Szilágyi Sándor. Első osztály: Okmánytár. VIII. Pest, 1871. 529.; MHHS. 24. (1873) 706.

53 Egyelőre még ismeretlen a számomra, hogy Solari gróf mikor esett fogságba, az azonban bizonyos, hogy szabadulása után 1694-ben ezredtulajdonos lett (az egykori Beck gyalogezredet vette át). Ezrede Várad őrségét adta, majd 1696. augusztus 26-án egy zászlóalja részt vett a hetényi csatában, ahol szinte teljesen felmorzsolódott. A következő évben Solari részt vett a zentai csatában, ami után az ott tanúsított hősiességéért vezérőrnaggyá léptették elő. Wrede, Alphons von: *Geschichte der K. und K. Wehrmacht. I. Band.* Wien, 1898. 444–446.

pénzt, amelyet d'Oriánál kellett elhelyezni (13. pont). Thököly egyébként Solari ügyében már 1691. május 10-én felvette a kapcsolatot a nisi pasával, akitől érdeklődött a német kapitány (!) holléte felől, mivel egy kapitányának szabadulását remélte a cserétől.[54]

A megállapodás szerint Heißlernek Erdélybe érkezése után meg kellett sürgetnie egy bizonyos Vollin (Vullin és Vellin névalakban is szerepel) rác hadnagy, egy kereskedő, akiért Veterani papja kezeskedett és Vay Mihály váltságdíjának megküldését is (14. és 15. pont). Nem először fordulnak elő Thököly levelezésében ezek a személyek, hiszen az Erdély császári-királyi parancsnokához 1691. július 16-án írott üzenetében már követelte őket.[55] Sajnos ez idáig csak Vay Mihályról vannak információink, aki Teleki Mihály vejeként (Teleki Zsuzsanna férje volt) részt vett a zernyesti csatában és fogságba is esett. Ő azonban hamarabb kezdhette el váltságdíjának összegyűjtését, mivel 1691. február 6-án már Nagyszebenből írt levelet anyósának, Veér Juditnak, de mint látni fogjuk nem sietett a megfizetésével.[56]

A megállapodás két utolsó pontjában Thököly rendelkezett arról, hogy az ő vagy Zrínyi Ilona csere előtti halála esetén mely passzusok maradnának érvényben, illetve hogy a váltságdíjak mekkora hányada jusson ekkor Petrőczy, Sándor, Madách, Nemessányi, Bay Mihály, Daróczy András és Horváth Ferenc[57] kezébe.[58]

A SZERZŐDÉS MEGKÖTÉSÉTŐL ZRÍNYI ILONA JENI-PALÁNKI MEGÉRKEZÉSÉIG

Ha csak néhány szóval jellemezhetném Thököly szempontjából az 1691. szeptember 20. és 1692. május 14. közötti időszakot levelei alapján, akkor a következőkkel tenném: várakozás, fenyegetőzés, csalódottság és düh. Szerződés szerint 1691. november 5-én (Szent Imre napja) vagy legkésőbb e hónap végén meg kellett volna történnie a cserének. Heißler meg is érkezett Bécsbe, mint ahogyan erről a fejedelemasszony december 22-i levelében be is számolt férjének,[59] ám Zrí-

---

54 MHHS. 34. (1896) 28.

55 MHHS. 34. (1896) 59.

56 Posta – Kelemen – Biás, 1913. 51, 59, 67.; Heckenast, 2005. 453.

57 Bay, Daróczy és Horváth életéről lásd: Heckenast, 2005. 51–52, 192.; Seres, 2005. 424–500. passim.; Seres, 2006. passim.

58 Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Alte Feldakten 1691/9/3; Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye. Cat. I. Rex. regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes. d. Tökölyana, 1661–1699. Nr. 15.; Szilágyi Sándor: Zrínyi Ilona életéhez. = *Történeti Lapok,* 1875. 2. évf. 23. sz. 1190–1193.

59 Takáts,1982. 295.

nyi Ilona – különböző okok miatt – csak 1692. január 2-ára tervezte az elindulást a császárvárosból.[60] Pedig Thököly nagyon várta a megérkezését. Már 1691. december 13-án, a temesvári pasának írt leveléből kiderül, olyan hírt kapott, mely szerint felesége már Erdélybe érkezett és vagy Lippa vagy Karánsebes felé fogják küldeni.[61] 1692. február 20-án pedig azt tudatta Petrőczy Istvánnal, hogy Csontos Jánost (Jankó) azért küldi mellé, hogy Zrínyi Ilonáról végre információkat kapjon. Inasának addig kellett ott maradnia, amíg Hunyad vármegyébe nem ért a fejedelemasszony, majd szolgálatába kellett ismét állnia.[62] Zrínyi Ilona végül március 5-én érkezett Karánsebesre, de még több mint két hónapig tartott, míg a csere megtörtént és férjével találkozhatott.[63]

A fejedelemasszony rangjához méltó utazása szintén elmaradt. Sándorné, Nemessányiné és Petrőczyné nem tartottak Zrínyi Ilonával,[64] emellett pedig – ahogyan ezt Thököly 1692. március 8-i levelében Petrőczy Istvánnak megírta – a fejedelemasszonynak sem ideje, sem engedélye nem volt arra, hogy szolgákat és cselédeket fogadhasson maga mellé. Így férje a megfogyatkozott személyzet kiegészítésére egy szakácsot kívánt mellé küldetni.[65] Thököly Daróczi András bízta meg végül, hogy felesége elé 400 lovas és ugyanannyi gyalogos kíséretében Karánsebesre vonuljon. Emellett utasította Petrőczyt, hogy Daróczynét is küldje felesége elé, valamint, hogy Pécsi Gábor egy konyhakocsit és egyéb szekereket is készítsen elő, mivel a Zrínyi Ilonát kísérő német kocsisok csak a már említett határvárig voltak hajlandók eljönni.[66] A cserére végül Lugoson került sor, ahogyan a kuruc fejedelem május 2-án Veteraninak írt leveléből kiderül.[67]

Thököly csalódottságának és dühének azonban csak az egyik kiváltója volt a fejedelemasszonynak a vártnál mintegy fél évvel későbbi megérkezése. A másik ok az volt, hogy sem a kialkudott váltságdíjat, sem pedig a Zrínyi Ilonát megillető javak értékét nem kapta meg. Előbbit azért, mert d'Oria még 1691. december 13. előtt meghalt a fogságban, így hétezer aranytól elesett.[68] Emellett Thököly azt állította a fogságban lévő Bekir pasának, hogy Heißler feleségének „ötezer

---

60 Petrőczy, 1916. 3.

61 MHHS. 34. (1896) 110.

62 MHHS. 34. (1896) 149.

63 MHHS. 23. (1868) 755.; MHHS. 34. (1896) 174.

64 MHHS. 34. (1896) 158, 173, 204.; Petrőczy, 1916. 3–13.

65 MHHS. 34. (1896) 158.

66 MHHS. 34. (1896) 210.

67 MHHS. 34. (1896) 215.

68 Cserei, 1852. 217.; MHHS. 34. (1896) 110, 213.

aranynál többet kezibe nem adott."[69] Ez is csak arra volt elég, hogy adósságait rendezze belőle és beszerezze az utazáshoz legszükségesebbeket.[70]

Az udvar a szerződés harmadik pontjában foglaltakat sem tartotta be, amiről pontos képet ad egy 1692 májusában készült jegyzék, a nem teljesített pontok jegyzéke. Eszerint a munkácsi szerződésben meghatározottakból és a regéci javadalomból Kollonich Lipót esztergomi érsek csak 4416 tallért fizetett ki. Ezért Thököly vizsgálatot kért ez ügyben és úgy kívánta, hogy a megállapított különbözetet Rákóczi Juliannának fizessék ki.[71] Ehhez pedig Heißler közbenjárását és segítségét kérte Zrínyi Ilona.[72] Mindezeken túl a neki megígért hét spanyol lóból (9. pont) is hiányzott öt.[73]

Thököly már 1691 decemberében megsejtette, hogy a szerződésben foglaltak teljesítése nem fog zökkenőmentesen menni. Ekkor azt írta Ugróczi Lászlónak, hogy a feltételek be nem tartása esetén Heißler becsületét fogja veszíteni az egész világ előtt és vissza kell térnie a fogságba.[74] Majd egészen május elejéig ezt számtalan alkalommal megismételte Veteranihoz, Ugróczihoz, Petrőczyhez és az altábornagyhoz küldött leveleiben.[75] Türelme azonban úgy tűnik 1692. március elejére fogyott el végérvényesen, amikor is úgy vélte, hogy feleségének Karánsebesre történő utazását és a cserét meg akarják akadályozni. E hónap 17-i levelében ezért Petrőczynek már azt az utasítást adta, hogy amíg nem érkezik válasz sérelmeire és ígéret ezek orvoslására, addig mind a túszokat, mind pedig Semseyt veresse vasba, vegye szigorú őrizet alá, kenyéren és a Duna vizén tartsa, ne úgy viselkedjen velük, mint azelőtt, vendégként. Egy tömlöcben töltött éjszaka után maguknak a foglyoknak kellett megírniuk sorsuk sanyarúvá válását Veteraninak, Heißlernek, Lajos badeni őrgrófnak vagy egyéb jóakarójuknak. Emellett Thököly azzal fenyegetőzött, hogy a szerződést, a császári rendeletet Zrínyi Ilona elbocsátásáról és a már említett Türkenlouis paroláját kinyomtattatja és a bécsi udvar szégyenére mindenhol terjesztetni fogja. A levélből az is kitűnik, hogy az 1692 májusában összeállított nem teljesített pontok jegyzékében szereplő hiányosságok közül már ekkor tisztában volt a kuruc fejedelem Kollonich tettéről, arról hogy nem adta ki a Zrínyi Ilonának járó javakat.[76]

1692. május 14-ig nem oldódott meg Vay, Vollin, az ismeretlen kereskedő, Szántai és Solari ügye sem. Előbbi többszöri panasz után végül 1692. június 28-

---

69 MHHS. 34. (1896) 169, 213.

70 MHHS. 34. (1896) 213.

71 MHHS. 34. (1896) 170, 244.

72 MHHS. 34. (1896) 243.

73 MHHS. 34. (1896) 244.

74 MHHS. 34. (1896) 109.

75 MHHS. 34. (1896) 109–243. passim.

76 MHHS. 34. (1896) 168–171.

án fizette meg váltságdíját Thökölynek. A nem teljesített pontok jegyzékéből pedig kiderül ezzel kapcsolatban, hogy a megállapított összeget Boksára kellett megküldenie.[77] Vollin és az ismeretlen kereskedő esetében csak az bizonyos, hogy 1692. május közepéig nem rótták le a rájuk kiszabott váltságdíjat.[78] Szántai sem érkezett meg Zrínyi Ilonával egy időben, de elbocsátásáért cserébe – a nem teljesített pontok jegyzék szerint – egy bizonyos Hajdú Jánost és egy német furirt kellett szabadon engedni.[79] Ennek ellenére Semsey is kiszabadult a fogságából.[80] A legtovább Solari ügye húzódott, aki az albán származású Mahmud beg-ogli[81] pasa fogságában volt és Mehmed pasára akarták kicserélni. Ő végül 1693 májusában szabadult.[82]

ADDITIONAL INFORMATION ON THE EXCHANGE OF DONAT JOHANN HEIßLER OF HEITERSHEIM AND ILONA ZRÍNYI

The story of exchanging the spouse for the general is well-known and its sources were mostly published in the 19th century but we can still state that its details are unclear. This study intends to present all the events which occurred in connection with the exchange between the capture of Heissler and the arrival of Ilona Zrínyi to Imre Thököly.

In his proposal sent to the Court in Vienna Thököly made the following requests: his wife and the children of his wife were to be exchanged for the captured lieutenant-general and Thököly's possessions and estates were to be handed over to him. Secondly the emperor was to recognize him as lawful ruler of Transylvania and to restore the ancient rights of the Hungarian Kingdom. The Court, however, only gave its consent to the travel of Ilona Zrínyi.

It is a less-known and unpublished detail in the Hungarian literature that on 20 September 1691 Thököly signed a contract containing 17 points with the two captured senior officers, d'Oria and Heissler. According to this contract they

---

77 Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye. Cat. I. Rex. regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes. d. Tökölyana, 1661–1699. Nr. 16.; MHHS. 34. (1896) 216, 243, 244, 298.

78 Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye. Cat. I. Rex. regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes. d. Tökölyana, 1661–1699. Nr. 16.; MHHS. 34. (1896) 216, 244.

79 MHHS. 34. (1896) 136, 244.

80 Lásd: 49. lábjegyzet.

81 Seres, 2005. 430.

82 MHHS. 34. (1896) 110–244. passim.; Késmárki: Tököly Imre naplója 1693. 1694. évekből. In. MHHS 15. kötet. Az eredeti kéziratból közli: Nagy Iván. Pest, 1863. 46–85. passim.

agreed to the circumstances of the exchange of prisoners, the officers were obliged to pay 14 thousand forints, the contract Ilona Zrínyi signed at Munkács (consigning her dowry worth around 70 thousand forints) was to be observed and the wives of Thököly's three followers (Petrőczy, Sándor, Nemessányi) were to be released.

However, Ilona Zrínyi arrived to Thököly half a year later than expected and Thököly received neither the ransom agreed upon in the deal, nor the value of the possessions entitled to Ilona Zrínyi.

PAPP IMRE

A FRANCIA ARISZTOKRÁCIA A RÉGI REND ALKONYÁN

A keresztény Európában a középkor óta használt volt az „arisztokrácia" kifejezés. Kortól, régióktól és országoktól függően azonban sokféle értelmezése létezett. A 18. században az európai arisztokráciák külsőségeiben több rokon vonást nyertek. Gyakran hasonlóan öltözködtek, hasonló etikettet követtek, hasonló nyelvezetet használtak, mindenütt különleges kiváltságokat élveztek, s mindenütt törekedtek úgy megjeleníteni magukat, mint akik a társadalom színe-javai, akik minden más társadalmi réteg felett állnak. Társadalmi beágyazottságuk, viszonyuk a többi társadalmi csoporthoz, az államban betöltött szerepük, a politikai hatalomból való részesedésük és a gazdaságban elfoglalt helyük azonban az egyes országokban nagyon különböző volt.[1]

A felvilágosodás egyik szülő hazájában, Franciaországban még a 18. század második felében is jelentős társadalmi tényezőnek számított az arisztokrácia. Befolyása, szerepe a társadalomban, az államban, a közéletben és a kultúrában a felvilágosodás századában sem szűnt meg. Sokan törekedtek rá, hogy a soraiba kerüljenek. Műveltségével, ízlésével nagy hatást gyakorolt a társadalomra. Létszámarányához képest a leggazdagabb volt. Költekezésével, luxus fogyasztásával irritálta ugyan a társadalmat, de élénkítette is a gazdaságot. Különleges privilégiumaival, urasági jogaival a korban megfogalmazott haladás kerékkötője volt, ugyanakkor beruházásaival a gazdasági fejlődést is egyengette.[2]

A 18. század második felének politikai szakirodalma az arisztokrata erények mellett egyre inkább különleges társadalmi státuszának árnyoldalait vette tollhegyre. Az arisztokrata státusz nem csupán vonzó volt, hanem elvetetté is vált, mint amely a társadalom jogi egyenlőségének egyik legfontosabb gátja. A felvilágosodás gondolkodásában egyre inkább teret nyert a szerzett érdemek szembeállítása a születés, a származás „zsarnokságával" és az öröklött vagyon hatalmával. A jogi egyenlőség eszménye mély gyökeret vert, de megvalósítása csak 1789-ben kez-

---

1 Meyer, Jean: *Noblesses et pouvoirs dans l'Europe d'Ancien Régime.* Paris, 1973. 28.

2 Fiette, Susanne: *La noblesse française des lumières à la belle époque. Psychologies d'une adaptation.* Paris, 1997. 8. (továbbiakban Fiette, 1997.)

dődhetett el.[3] A forradalmat megelőző évtizedekben az arisztokrácia létét nem fenyegette alapvető veszély, de belső ellentmondásokat bőven hordozott.

Kik tartoztak az arisztokráciához? Természetesen pontos határt nem húzhatunk, mert a határ ingadozott. A szakirodalom azért kísérelt meg fogalmat adni az arisztokrácia mibenlétéről. Ezek szerint az arisztokrácia olyan szűk társadalmi csoport volt, amely egyesítette a régi előkelő származást, a magas rangot, a hatalmas vagyont és a nagy társadalmi-politikai befolyást. Nemesség volt a nemességen belül, mert szolgálati és származási előjogaival elkülönült a nemesség többi rétegétől. Mindez annak ellenére történt, hogy az állam és a nemesi ideológia egy és oszthatatlan nemességet ismert el. Az arisztokrácia és a nemesség más felső rétegei között a határ porózus jellege abból adódott, hogy a felsorolt jegyek közül többet is magukénak vallhattak. Volt, aki csak igen régi származással és magas ranggal büszkélkedhetett, de szerényebb vagyonnal rendelkezett, vagy csak nagy vagyonnal és társadalmi befolyással bírt, de származása és rangja már nem volt annyira előkelő.[4]

Az 1730–1740-es évekig az arisztokráciát nagyjából azonosították az udvari arisztokráciával, amely az udvari társadalom, vagyis az udvari nemesség felső rétegét képezte. Az udvari arisztokrácián belül a király rang alapján alkotott hierarchiát. A monarchia legmagasabb rangját a vér hercegei (a királyi hercegek) viselték, vagyis Szent Lajos férfiági leszármazottai. A király családja állt az élen, majd a testvérek és az unokatestvérek következtek. Őket a francia királyi udvarban élő külföldi királyi hercegek követték. Ezután a királyi hercegek- és pairek viselték a legmagasabb rangot. A sort az egyszerű hercegek és a tiszteletbeli hercegek zárták. 1789-ben az egész hercegi hierarchia kilencvenegy családból állt.[5] Az udvari nemességnek csak egy szűk körét alkották.

A többi arisztokrata alacsonyabb rangot (őrgróf, gróf, algróf, báró) viselt. Ezek a rangok azonban a 18. század folyamán inflálódtak, az állam csupán a hercegi rangot ellenőrizte következetesen. Így a hercegi rang alatt a rang helyett a származás régisége vagy a királyi szolgálat szintje lett a mérvadó.[6] A 18. század folyamán az uralkodók szabályozták, hogy ki lehet udvari nemes. XIV. Lajos óta a nemesség számára igen vonzóvá vált az udvar, mivel külön privilégiumokkal (előjogok az udvari és az állami tisztségek, a magas katonatiszti rangok, valamint a magas egyházi méltóságok betöltésére, királyi kegydíjak élvezetére stb.) járt.

---

3 Köpeczi Béla: *A francia felvilágosodás.* Bp., 1986. 290.

4 Duma, Jean: Caractères d'une économie aristocratique en France. XVIe–XVIIIe siècle. In. *Aristocracy, patrimonial manegement strategies and economie developpement, 1400–1800.* Szerk. Robert Brenner, Paul Janssens, Bartolomé Yuncasalilla, Sevilla, 1998. 28. (továbbiakban Duma, 1998.)

5 Texier, Alain: *Qu'est-ce que la noblesse?* Paris, 1988. 552.

6 Brocher, Henri: *Le rang et l'étiquette sous l'Ancien Régime.* Paris, 1934. 3–6.

XV. Lajos 1732-ben és 1759-ben szabályozta a királynak való bemutatást, vagyis az udvari nemessé válást. A rendelkezések szerint az lehet udvari nemes, aki bizonyítja, hogy ősei 1400 óta nemesi címet viseltek. A szabályt azonban maga a király sem tartotta be: 1789-ben az udvari nemesség 51%-a 1400-nál későbbi származású volt.[7]

Az udvari nemesség, amelynek az élén az arisztokrácia állt, a 17. század végére sajátos társadalmi együttessé vált. Korábban az uralkodó meghívására csak az udvarba látogattak az ország előkelőségei, az udvarban állandóan azonban csak a fő tisztségviselők éltek. Az átalakulást XIV. Lajos politikája hozta, aki Versailles-ba költöztette az arisztokráciát, hogy „domesztikálja", megszelídítse, megfossza annak lehetőségétől, hogy a tartományokban lázadást szítson. Az arisztokrácia elszakadt a vidéki nemességtől, tartományi politikai és katonai szerepe helyett új funkciót nyert: a király környezetében élni és a monarchia fényét növelni. A csillogás, a gazdagság és a nagyság látványos kinyilvánítása a rendszer szerves része lett, az arisztokrácia pedig a királyi hatalom „szolgájává" vált, elveszítve eddigi viszonylagos függetlenségét.[8]

Az udvari társadalom az arisztokrácia számára az önkontroll kitermelője lett, amelynek következtében új cselekvési normák és magatartásformák terjedtek el. Megszűnt annak a lehetősége, hogy az arisztokrácia erőszakos eszközökkel érvényesítse érdekeit, így kénytelen volt „civilizált" politikai módszereket választani.[9] Megfontolttá, számítóvá és képmutatóvá vált, megtanult hosszabb cselekvési láncolatban gondolkodni. Ehhez bizonyos szintű műveltségre volt szükség, amelyet nem annyira könyvből, mint inkább a szalonból és a színházból sajátított el.[10]

Az „aranykalitkába zárt" arisztokráciát,[11] ahogy Saint-Simon írta, XIV. Lajos lehetőleg távol tartotta a politikai kormányzástól. A hatalmas monarchia irányítását többnyire szakképzett hivatalnok nemesek végezték, akik között természetesen lehetett régi származású arisztokrata is, de a kiválasztódásban nem ez volt a fő szempont, hanem a kormányzásban való jártasság. A királyi hercegeknek és a legelőkelőbb származású arisztokratáknak az udvari tisztségek maradtak, amelyeknek nem volt politikai súlyuk, de tekintélyt jelentettek és magas kegydíjakkal jártak. XIV. Lajos az udvari és az állami funkciókat igyekezett szétválasztani

---

7 Clinchamps, Philippe du Puy de: *La noblesse.* Paris, 1978. 62–63.

8 La Bruyère, Jean de: *Les caractères ou les moeurs de ce siècle.* t. I. Nouv. éd. Paris, 1874. 170.

9 Elias, Norbert: *La société de cour*. Paris, 1985. XIX–XXI.

10 Hauser, Arnold: *A művészet és irodalom társadalomtörténete.* Ford. Nyilas Vera és Széll Jenő. Az utószót írta Németh Lajos. I. köt. Bp., 1980. 371. (továbbiakban Hauser, 1980.)

11 Saint-Simon (Louis de Rouvroy de) *herceg emlékezései.* Válogatta, fordította és a bevezető tanulmányt írta Győry János. Bp., 1960. 48.

egymástól.[12] Ennek ellenére az arisztokráciát mégsem lehetett teljesen kizárni a politikából. A 18. század elején – a spanyol örökösödési háború elveszítése és az állam eladósodása következtében – a királyi hatalomnak új politikai ellenzéke támadt, a leendő régenssel, Orléans-i Fülöppel az élen. Az ellenzék – szemben a korábbi évszázadok hagyományaival – nem a fegyverhez, hanem a tollhoz, a beszédhez, a politikai szervezkedéshez és az intrikához nyúlt.[13]

A kísérlet nem volt sikeres, a király által irányított abszolút monarchiát nem lehetett átalakítani egy „arisztokratikus abszolút monarchiává," amelyben a politikai hatalom minden ágazatát a királlyal megosztva az udvari arisztokrácia gyakorolta volna. A kudarc azonban nem volt teljes. XIV. Lajos halála után az arisztokrácia visszaszivárgott a nagypolitika irányításába, de a hatalmat sosem tudta teljesen megszerezni, 1789-ig mindig osztozkodnia kellett a hivatalnok nemességgel. XIV. Lajos utódai, XV. Lajos és XVI. Lajos igazán nem voltak jelentős államférfiak, így személyes szerepük csökkent a politikai irányításban. A legfontosabb döntéshozó és irányító szerv a magas tanács volt, amelynek tagjai – a királyon kívül a pénzügyi főellenőr, a kancellár és a négy államtitkár – önállóbbá váltak. XV. Lajos és XVI. Lajos alatt többször előfordult, hogy a magas tanács az uralkodó nélkül döntött. A korabeli politikai irodalomban ezt nevezték „miniszteri despotizmusnak".[14] Az uralkodó helyett az állandóan változó összetételű és sikerű udvari klikkek szerepe nőtt meg, amelyek vagy az uralkodó vagy a vetélytársak hívei voltak. XV. Lajos és XVI. Lajos maga is szereplője lett valamelyik csoportosulásnak. Ebből adódott, hogy a 18. század második felében a politikai rendszer a szükséges reformok bevezetése és a változatlanság fenntartása között táncolt, amely végül is a működésképtelenségéhez vezetett. A király személyi szerepének csökkenése lehetővé tette, hogy az udvarban szabadabb legyen a vélemény nyilvánitás. Richelieu marsall, a tipikus udvaronc arisztokrata, aki XIV. Lajost, XV. Lajost és XVI. Lajost egyaránt szolgálta, kissé karikírozva azt írta, hogy XIV. Lajos korában az emberek nem merték kinyitni a szájukat, XV. Lajos idején suttogtak, XVI. Lajos alatt pedig már gátlástalanul beszélgettek.[15]

A 18. század folyamán a vagyon, a pénz és a jövedelem szerepe felerősödött a francia társadalomban. A közgazdasági gondolkodásban (pl. a fiziokratáknál) megjelent a pénz eszményítése, mint amely jelentős társadalom-tagoló és a társadalmi viszonyok befolyásolója. Ezt csak részben lehetett összeegyeztetni a rendi társadalom képletével, a származással, a tekintély, a megbecsülés eszmé-

---

[12] Mousnier, Roland: *Les institutions de la France sous la monarchie absolue.* t. II. *Les organes de l'État et société.* Paris, 1980. 115. (továbbiakban Mousnier, 1980.)

[13] Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások.* Ford. Berényi Gábor. Bp., 1987. 729. és 743.

[14] Cosandey, Fanny – Descimon, Robert: *L'absolutisme en France. Histoire et historiographie.* Paris, 2002. 146.

[15] Hauser, 1980. 8.

nyével és a régi eredetű nemesi erényekkel. A képlet bonyolult volt, ha a társadalom leggazdagabb rétegeit vesszük szemügyre. Az udvari arisztokrácia a társadalom leggazdagabb rétege volt, amely a származás, a rang és az egyéb privilégiumok alapján bírt különösen nagy jövedelmekkel. Számára a jövedelem követte a hagyományos társadalmi hierarchiát. Más, hasonlóan gazdag rétegek esetében azonban már a fordított folyamat is működött: a nagy vagyon, a sok pénz lehetőséget adott, hogy feljebb emelkedjen a rangon alapuló társadalmi hierarchiában.[16]

Az udvari arisztokrácia –, amely Versailles mellett Párizsban is élt – származásának és rangjának megfelelő életmódjához igyekezett igazítani jövedelmét. Egész életét olyan foglalatossággal töltötte, amely pénzbe került. Származási privilégiumát kihasználva hatalmas birtokain kívül az udvari tisztségekkel járó fizetés és a királyi kegydíjak is duzzasztották jövedelmét. XVI. Lajos alatt a királyi családot követően a király unokatestvére, az Orléans-i herceg családja rendelkezett a legnagyobb jövedelemmel, több mint évi 6 millió livre-rel. Az Orléans-i ház hatalmas jövedelmének 46%-a saját birtokból, 54%-a apanázs birtokból, vagyis használatra átengedett kincstári tulajdonból eredt. A szerkezetet illetően a jövedelem 44,5%-át az erdőgazdálkodás, 33,3%-át a regálék, 22,2%-át a földjáradék és az urasági jogok hozták.[17]

Az Orléans-i ház után származásban a Condé család következett, amelynek évi 1,52 millió livre volt a jövedelme, amely a királyi hercegek között nem számított kimagaslónak. Jövedelmüknek azonban csak 56%-a származott a családi vagyonból, 44%-át az udvari tisztségek tiszteletdíjai és a királyi kegydíjak tették ki.[18] A forradalom előtt tizennégy királyi herceg volt. Évi jövedelmüket a forradalom idején 48 millió livre-re becsülték, vagyis egy hercegre 3,4 millió livre jutott. Penthièvre herceg (XIV. Lajos házasságon kívüli fiának leszármazottja) tiszta jövedelme 1771-ben 5,9 millió livre volt.[19]

XVI. Lajos két öccse, a Provençe-i gróf (a későbbi XVIII. Lajos) és az Artois-i gróf (a későbbi X. Károly) is bővelkedett jövedelemben. A Provençe-i gróf az apanázs birtokaiból évi 1,2 millió livre-t, az Artois-i gróf jó 500 000 livre jövedelmet élvezett. A saját birtokaik jövedelme pontosan nem ismert, de valószínűleg meghaladta az apanázs birtokok bevételét. Ezen kívül a királytól évi 1–1 millió livre kegydíjat kaptak. Költekező életmódjuk miatt azonban a jövedelmükből sosem tudtak kijönni, ezért tetemes adósságot halmoztak fel. A forrada-

---

16 Mousnier, Roland: *La stratification sociale à Paris au XVIIe et XVIIIe siècles.* Paris, 1975. 124.

17 Hyslop, Béatrice F.: *L'apanage de Philippe-Égalité, duc d'Orléans (1785–1791).* Paris, 1965. 150. (továbbiakban Hyslop, 1965.)

18 Roche, Daniel: Aperçus sur la fortune et les revenus des princes de Condé à l'aube du 18e siècle. = *Revue d'Histoire moderne et contemporaine,* 1967. 3. sz. 242.

19 Duma, Jean: Les Bourbon-Penthièvre à Rambouillet. La constitution d'un duché-pairie au XVIIIe siècle. = *Revue d'Histoire moderne et contemporaine,* 1982. 2. sz. 292. és 304.

lom előtti években a király egyszeri adományként a Provençe-i grófnak 14, az Artois-i grófnak 22 millió livre-t juttatott a törlesztésre.[20]

Az egyszerű hercegek és egyéb magas rangú udvari arisztokraták szerényebb jövedelemmel rendelkeztek, de az arisztokrata életvitelt megengedhették maguknak. Az 1710-es évek végén a híres mémoire író, Sain-Simon herceg évi jövedelmét 173 000 livre-re becsülték. Trémoille herceg 1778-ban 260 000 livre-t költhetett el. A burgundiai származású Saulx-Tavanes családnak a Dijon környéki birtokairól 1780-ban 61 707 livre földjáradék származott. Ezt az udvari tisztségekből még közel 30 000 livre-rel egészíthette ki.[21] A Levis-Ajac család a 13. századból származott, viszont a birtokaiból eredő jövedelme az udvarban szerénynek számított: 1784-ben 41 874 livre volt. Levis marsall azonban tisztségei révén még évi 100 000 livre-t szedett össze az udvarban.[22]

Az udvarhoz kötődtek a magas állami tisztségviselők is, akik közül sokan gazdag új nemesek voltak. A monarchia szolgálatáért a magas udvari tisztségviselőkhöz hasonló juttatásokat kaptak. Államilag megszabott fizetések nem voltak, mértékük a királyhoz való viszonyuktól függött. Az 1780-as években a legnagyobb fizetéseket a kancellár, a pénzügyi főellenőr és a négy államtitkár élvezte. Ezek 220–100 000 livre között mozogtak. A nagyhatalmak fővárosaiban szolgáló követek, többnyire régi származású arisztokraták, 100–200 000 livre fizetést kaptak évente. A harminckét intendáns fizetése 20–60 000 livre között ingadozott. Visszavonulás után egyszeri jutalom és nyugdíj járt.[23]

Az udvari arisztokrácia jövedelmi rangsorát még folytathatnánk, de helyette inkább a monarchia leggazdagabbjainak jövedelem határára utalnánk. A korban a gazdagságnak és a szegénységnek sajátos rendi szemléletű fogalmai léteztek. A két társadalmi állapot más jövedelmi szintet jelentett a nép, a tisztes városi polgár, a nemes és az arisztokrata számára. A kormányzati becslések szerint az 1760-as évek végén a nemesi szegénység határa évi 1000 livre tiszta jövedelem volt. Társadalmi státuszának megfelelően volt szükséges öltözködnie, gyermekeit taníttatnia, kúriáját rendben tarttatnia, szolgákat fogadnia, vendégeket hívnia stb. Ugyanekkora jövedelemmel rendelkező közrendű városi lakos már tisztes polgárnak számított, egy vidéki földműves pedig egyenesen gazdagnak.[24]

---

20 Hyslop, 1965. 104.

21 Forster, Robert: Le noble de province: un propriétaire dinamique. In. *Une histoire des élites. 1700–1848.* Szerk. Guy Chaussinand-Nogaret. Paris-La Haye, 1975. 102–103.

22 Labourdette, Jean-François: *Étude comparative de quatre fortunes ducales françaises au XVIII*e *siècle.* Angers, 1978. 21–24.

23 Mousnier, 1980. 537–538.

24 Meyer, Jean: Un problème mal posé: La noblesse pauvre. Exemple breton au XVIIIe siècle. = *Revue d'Histoire moderne et contemporaine,* 1971. 2. sz. 175.

A biológiai szegénység, a tényleges létminimum határát a kor szakirodalma a vidéki és a városi nép számára húzta. A neves kémikus Lavoisier, aki a társadalmi viszonyok iránt is érdeklődött, az 1780-as évek végén úgy vélte, hogy egy vidéki 4–5 tagú napszámos család megélhetésének alsó határa pénzben kifejezve legalább 264 livre volt.[25] Párizsban természetesen magasabb volt a megélhetési költség, legalább 350–400 livre-be került. Ennek az összegnek kb. 60%-át kenyérre költötték, a fennmaradó 40%-ból fedezték az összes egyéb szükségletüket.[26]

Az 1780-as években úgy becsülték, hogy Párizsban az arisztokrata életvitelhez legalább 50 000 livre évi tiszta jövedelemre volt szükség. Az az arisztokrata, aki ennél kevesebb jövedelemmel rendelkezett, szegénynek számított. A megfelelő életvitel társadalmi elvárás volt. A jövedelem 30–40%-a étkezésre, vendéglátásra, társasági életre, 20%-a a személyzet (legalább 15–20 fő: személyi titkár, házvezető nő, inasok, szakácsok, cselédek, kocsisok, lovászok, hintókísérők stb.) fizetésére, 10–15%-a a palota fenntartására, a többi rész öltözködésre (kb 10%), utazásra, színházra, adományozásra ment el.[27] 50 000 livre-nél nagyobb jövedelemmel kb. 300 család rendelkezett a 27 millió fős monarchiában, vagyis családtagokkal együtt (kb. 1500 fő), a népesség kb. hat ezred része.[28] Jelentős hányada azonban nem az udvari arisztokráciához tartozott. Más gazdag társadalmi csoportoknak is jutott hely a királyságban, amelyek már nem csupán öröklött, hanem szerzett érdemek (nagy vagyon és társadalmi befolyás, szakképzettség) alapján váltak arisztokratákká.

A 17. században a nemessé válás meghatározó útja a nemessé emelő hivatal birtoklása vált. A hivatalvásárlást – a hivatal magas ára miatt – csak a harmadik rend (polgárság) gazdag csoportjai engedhették meg maguknak. Az állam a harmadik rendből a második (nemesi) rendbe többnyire csak a nemesség felső, módos rétegeibe tette lehetővé a betagozódást. Ez a 18. században átrétegződést váltott ki a nemesi társadalom csúcsán.[29] A rendszer a 18. század első felére egy újabb felső réteget termelt ki: a taláros nemesség színe-javából kialakult a parlamenti arisztokrácia. A 13. század végén a francia király a legfelsőbb bíráskodási jogát szakképzett testületekre (parlamentekre, vagyis a legfelsőbb királyi bíróságokra) bízta. A 18. században a párizsin kívül még tizenhárom tartományi parlament működött. Az 1770–1780-as évekre a parlament tagjainak döntő része

---

25 Lavoisier, Antoine Laurent: *Résultats extaits d'un ouvrage intitulé de la richesse territoriale du royaume de France* (1791). Textes et documents présentés par Jean-Claude Perrot. Paris, 1988. 168.

26 Morineau, Michel: Budgets populaires en France au XVIIIe siècle. = *Revue d'Histoire économique et sociale,* 1972. 4. sz. 452.

27 Bluche, François: *La vie quotidienne de la noblesse française au XVIIIe siècle.* Paris, 1973. 31.

28 Chaussinand-Nogaret, Guy: *La noblesse au XVIIIe siècle. De la féodalité aux lumières.* Paris, 1976. 77–78.

29 Duma, 1998. 28.

már „született nemesnek” (ősei legalább négy generáció óta nemesek) számított, vagyis előkelő származásúvá vált és vidéki vagy városi ingatlanjai alapján magas nemesi rangokat szerzett. A nemesi rangok a birtok nagyságához kötődtek, a király a birtokot emelte bárói algrófi, grófi, őrgrófi és hercegi rangúvá. A birtok tulajdonosa ez alapján viselhette a rangot.[30]

A parlamenti arisztokrácia vagyona és jövedelme a királyi hercegekéhez képest szerényebb volt, de a többi udvari arisztokratákéval vetekedhetett. A parlamenttel rendelkező tartományok székhelyein általában a parlamenti arisztokraták voltak a leggazdagabbak. A törvények alapján udvari tisztségekből és kegydíjakból nem származhatott jövedelmük, mert ezekből nem részesedhettek. Az államtól megvásárolt nagy értékű hivataluk után – a hivatal árát előlegnek tekintve – évi kamat járt a kincstárból. Bíráskodási tevékenységükért fizetés és rezsipénz illette őket. A pereskedő felek által fizetett hivatalos költségek egy része (az ún. fűszer) is őket illette. Volt egy negyedik forrás is a hivatalból, a kenőpénz, amely természetesen nem becsülhető meg. A párizsi parlament első elnökének 1763-ban 41 950 livre fizetés, 20 000 livre rezsipénz és 18 000 livre „fűszer” járt. Ehhez párosult még az ingatlan vagyonából származó jövedelme, amely összjövedelmének a nagyobb felét tette ki. Évi jövedelme elérhette a 200 000 livre-t.[31]

A vagyonuk természetét illetően három csoportba oszthatóak. Az első csoport hasonlított leginkább az udvari arisztokráciához: vagyonának döntő részét a földbirtok alkotta, a hivatal értéke csupán 10–20%-ot tett ki. Ide tartoztak a bretagnei parlament nagy múltú arisztokrata családjai. A parlament tagjai a helyi hagyományok szerint csak született nemesek lehettek. A második csoportba azok az arisztokraták tartoztak, akiknek a vagyonukból a földbirtok kisebb mértékben részesedett, a jövedelmező városi ingatlan (bérház, telek, szálloda stb.) és a járadéktőke valamint a különböző intézmények (városháza, kincstár, egyház, tartományi rendi gyűlés) által piacra dobott kötvények javára. A harmadik csoport a földbirtok mellett a hivatalokat részesítette előnyben. Tagjai „hivatalhalmozók” voltak, akik többféle hivatalt vásároltak, amelyben a funkciókat nem ők látták el, de élvezték az állam által a hivatal értéke alapján fizetett kamatot.[32]

A parlamenti arisztokrácia társadalmi súlyát, tekintélyét, befolyását közhatalmi funkciója, s annak megjelenítése adta, vagyis maga a parlamenti tevékenysége. A parlamentek nem csupán a legfelsőbb bíráskodás letéteményesei voltak, hanem rendészeti és politikai funkciót is elláttak. A politikai funkció különösen nagy súlyúvá vált a 18. században. A parlamentek feladata volt a királyi rendele-

---

30 Bluche, François: *Les magistrats du parlement de Paris au XVIIIe siècle (1715–1771).* Besançon, 1960. 93–94. (továbbiakban Bluche, 1960.)

31 Bluche, 1960. 147–155.

32 Sentou, Jean: *Fortunes et groupes sociaux à Toulouse sous la Révolution (1789–1799). Essai d'histoire statistique.* Toulouse, 1969. 86–89.

tek, nyilatkozatok, királyi tanácsi határozatok bejegyzése (beiktatása) és megőrzése. Csak az a rendelet, határozat stb. volt érvényes, amelyet a parlamentek bejegyeztek. A beiktatáshoz felülvizsgálati jog párosult: megvizsgálták az új rendeleteket, határozatokat, hogy megfelelnek-e a királyság alaptörvényeinek, a korábbi uralkodói döntéseknek és sértik-e vagy nem az alattvalók „szabadságjogait" (privilégiumait).[33]

A felülvizsgálati jogból alakult ki a parlamentek tiltakozó intelmi joga, más néven az óvási joga. Ez azt jelentette, hogy elutasíthattak egy rendelet, határozat vagy nyilatkozat bejegyzését, ha az szerintük ellentmondott a korábbi törvényeknek. Az óvási jogukat XIV. Lajos felfüggesztette, de Orléans-i Fülöp régens, a kiskorú XV. Lajos nevében visszaadta, vagyis a királyi hatalom elismerte. Ez a jog volt az egyetlen legitim eszköz, amellyel a király szavának ellentmondhattak. A 18. században gyakran éltek is vele, arra hivatkozva, hogy ez a törvénykezés javát szolgálja.[34] Az 1750-es évektől a taláros arisztokrácia a parlamentek jogainak szélesítésére törekedett. Véleményt kezdtek formálni az egész kormányzásról, az adózásról, a költségvetésről, vagyis olyan ügyekről, amelyek eredetileg nem tartoztak a jogkörükbe. A hagyományok szerint a parlamenteknek csak egy-egy konkrét, eléjük terjesztett törvényt, rendelkezést volt joguk megóvni.[35] A parlamentek ellenkezésével szemben a királynak is voltak jogai. Amennyiben valamit a parlament nem volt hajlandó beiktatni, az uralkodónak joga volt személyesen, ünnepélyes keretek között megjelenni a parlamentben („lit de justice": a király trónja a parlamentben) és megparancsolni a beiktatást. A parlament azonban ilyenkor megjegyzést tehetett, amely szerint a beiktatás kizárólag a király akaratából történt.[36]

A parlamenti arisztokrácia, funkciójánál fogva nem azonosulhatott sem az udvari arisztokráciával, sem a vidéki nemességgel. Sajátos „rétegtudata" született, amely jelentősen hozzájárult, hogy arisztokráciának tekintse a társadalom. A családokat erős összetartozás tudat és funkció tudat jellemezte. Mivel az országos rendi gyűlést a francia királyok 1615 és 1789 között nem hívták össze, a parlamenti arisztokrácia közvetítőnek tekintette magát a nép és a király között. Gyakran hangoztatta, hogy a parlament a monarchia fundamentuma, amely nélkül nem létezhet. A párizsi parlament a „monarchia templomának", a törvényesség „szentélyének" tekintette magát.[37]

---

33 Marion, Marcel: *Dictionnaire des institutions de la France aux XVIIe et XVIIIe siècles.* Paris, 1923. 422–423.

34 Montesquieu, Charles de Sécondat, baron de La Brède et de: *A törvények szelleméről.* Ford. Csécsy Imre és Sebestyén Pál. Utószó Hahner Péter. Bp., 2000. 117.

35 Egret, Jean: *Louis XV et l'opposition parlementaire, 1715–1774.* Paris, 1970. 124.

36 Ford, Franklin F.: *Robe and Sword. The regrouping of the French Aristocracy after Louis XIV.* New York, 1965. 81–82.

37 Aubertin, Charles: *L'esprit publique au XVIIIe siècle.* Paris, 1889. 412.

A bíráskodásban és a rendészetben a parlamentek általában konzervatívok, hagyományőrzők voltak. A bíráskodás folyamatában gyakori volt a részrehajlás, a visszaélés. Régi, elavult büntetőeljárásokat alkalmaztak, amelyeket Montesquieu „barbárnak" nevezett. Védték a kínvallatás alkalmazását és a tiltott könyvek elégetésének szokását. A kodifikálásban szűklátókörűek voltak, ellenezték a sokféle tartományi szokásjog egységesítését. A kormányzat részéről kezdeményezett reformokat általában sikerült is megakadályozniuk.[38] Rendészeti, igazgatási jogkörük alkalmazásában is gyakorta voltak az újítások ellenzői. Kifogásolták például a burgonyatermesztés és a postai kézbesítés elterjesztését, vagy az új gyógyszerek alkalmazását.[39]

A politika színterén viszont népszerűek lettek a parlamentek. Az udvari csoportosulások által befolyásolt királyi kormányzat és a parlamentek közötti feszültségek az 1760-as évek közepétől új szakaszba léptek. 1766-ban a párizsi parlament szolidaritást vállalt a rennes-i parlamenttel, amely tiltakozott a breton tartományi autonómia megsértése miatt. Válaszul XV. Lajos megjelent a parlamentben és elmondta híres „ostorozó" beszédét, amely a királyi hatalom osztathatlanságáról szólt, magában hordozva a parlamenti jogkörök felszámolásának lehetőségét, amely megvalósításra is került. XV. Lajos Maupeou kancellár javaslatára 1771 januárjában felfüggesztette a parlamentek működését, és helyette új legfelsőbb bíróságok felállítását rendelte el.[40]

Az intézkedés nem bizonyult sikeresnek, mert az a társadalmi kör, amely helyettesíthette a parlament tagjait, szolidáris maradt a taláros arisztokráciával, így az új legfelsőbb bíróságok légüres térbe kerültek. Az udvarban is akadtak ellenzői a felfüggesztésnek. Az 1774-ben trónra lépő XVI. Lajos a népszerűség visszanyerése érdekében helyreállította a parlamentek működését. Ezzel minden kezdődhetett elölről a királyi kormányzattal való viszálykodásban. A múltból okulva azonban a parlamentek 1787-ig mértékletes ellenzéki magatartást tanúsítottak, s ügyüknek mindig megnyertek maguknak egy-egy udvari klikket.[41]

A kiszélesedő költségvetési és kormányzati válság 1787-re teremtett olyan helyzetet, amely a parlamenteket határozottabb fellépésre késztette. A párizsi parlament 1787 júliusában a király jelenlétében sem volt hajlandó az adóreformokról szóló kormányzati tervezetet beiktatni. A király rövid időre száműzte a taláros arisztokratákat, majd ismét hozzájuk folyamodott, hogy bejegyezzék az

---

38 Carré, Henri – Sagnac, Pierre – Lavisse, Ernest: Louis XVI (1774–1789). In. *Histoire de France illustrée depuis les origines jusqu'à la Révolution.* t. IX. Szerk. Ernest Lavisse. Paris, 1911. 198.

39 Bluche, 1960. 61–62.

40 Michel, Antoine: Sens et portée des réformes du chancellier de Maupeou. = *Revue historique,* 1992. 3. sz. 58.

41 Mousnier, 1980. 627.

újabb kölcsönök felvételéről szóló rendeletét. A taláros testület különös, a jövője szempontjából kiszámíthatatlan feltételt szabott a bejegyzéshez: az uralkodó hívja össze az 1615 óta nem ülésező általános rendi gyűlést, hogy új adórendszert szavazzon meg, mivel a monarchia hagyományai szerint ezt csak ez az intézmény jogosult megtenni. A király és kormányzata előbb támadt, 1788 májusában felfüggesztette a parlamentek óvási jogát, majd 1788 augusztusában meghátrált és bejelentette az általános rendi gyűlés összehívását. Úgy tűnt, hogy a parlamenti arisztokrácia győzött, hosszabb távon azonban kiderült, hogy szerepének felszámolásához asszisztált a forradalom kitörésével.[42]

A 18. század közepére egy harmadik rétege is kialakult az arisztokráciának: a pénzarisztokrácia, az állam pénzügyeit kezelő főadó begyűjtőkből, kincstárnokokból és főadóbérlőkből álló csoport, amelyet 60–70 család alkotott. A pénzembereket „alantas" származásuk miatt – többnyire új nemesek voltak, vagyis négy generációnál később szerezték címüket – sokáig lenézték az udvarban és a parlamenti arisztokraták körében, s foglalkozásuk is megvetendő, de nem nélkülözhető volt az udvari arisztokrácia szemében. A társadalomban sem voltak szeretettek, „a nép vérszívóinak" tekintették őket.[43] A parlamenti arisztokrata, Montesquieu is csípős megjegyzést tett róluk a *Perzsa levelek*ben. A perzsa vendég kísérője a következő szavakkal mutatta be a pénzembert: „Ez az ember… közönséges adóbérlő, épp annyival gazdagabb, mint amennyivel alantasabb származású… egész Párizsban nála lenne a legjobb asztaltársaság, ha ő maga soha nem ebédelne otthon."[44]

A pénzemberek pénzükkel, foglalkozásukkal és udvari befolyásukkal emelkedtek fel az arisztokrácia szintjére. Szolgálatuk nélkülözhetetlen volt az állam és az udvar emberei számára. A főadó begyűjtők a megbecsült egyenes adót megelőlegezték az államnak, természetesen kamat és rezsiköltség fejében, majd behajtották a huszonhét adókerületben. A főadóbérlőknek, akik a közvetett adókat bérelték, a foglalkozásuk háromféle jövedelmet biztosított: a kincstárnak előlegezett bérleti díj kamatát, fix fizetést és a bérlet hasznát. A kamat az 1780-as években 6%, a fix fizetés évi 24 000 livre volt. A bérlet haszna ingadozott, de általában egy főadóbérlő évente 140–150 000 livre-t zsebelhetett be.[45]

A pénzemberek az udvari arisztokraták körében ingatlanügyleteik lebonyolításában és adósságaik kezelésében működtek közre. Magas jövedelmeikben a

---

42 Mousnier, 1980. 640.

43 Dessert, Daniel: *Argent, pouvoir et société au Grand Siècle.* Paris, 1988. 7–10. (továbbiakban Dessert, 1988.)

44 Montesquieu, Charles de Sécondat, baron de La Brède et de: *Perzsa levelek.* Ford. Rónai György. Bp., 1980. 105–106.

45 Guery, Alain: Les finances de la monarchie française sous l'Ancien Régime. = *Annales ESC,* 1978. 2. sz. 221–222.

másik két arisztokrata réteghez képest a földbirtok kisebb szerepet játszott, bevételeik jelentős hányada különböző értékpapírokból, államkötvényekből, részvényekből származott, amelyeket szorgalmasan forgattak a piacon. A pénz fokozatosan a rang és a származás szintjére emelkedett a társadalom legfelsőbb köreiben, de az udvari arisztokrácia gondolkodásában a pénz még nem önmagáért való volt, csupán eszköz a származáshoz és ranghoz illő életvitelhez.[46]

A sajátos vagyoni és jövedelmi szerkezettel rendelkező pénzarisztokrácia természetesen nem becsülte le a földbirtok jelentőségét. A birtok és a kastély nélkülözhetetlen eleme volt társadalmi státuszuk elismertetéséhez. A főadóbérlők többsége Párizsban palotát, Párizs környékén vagy más vidékeken, gyakorta ahonnét származott, kastélyt, kúriát és takaros birtokot vásárolt. A birtokán földesúrként viselkedett, ahogy az egy nemeshez illett.[47]

Az 1780-as években a kortársak a jövedelmét évi 200–300 000 livre-re becsülték. A szakirodalomnak a 18. századból harmincöt főadóbérlő vagyonát sikerült megbecsülnie az inventáriumok alapján. 1735–1789 között az egy főre eső átlagvagyon – az adósságokat és egyéb követeléseket leszámítva – kerekítve 2,5 millió livre volt. A vagyon tehát évente 8–12%-ot jövedelmezett. Ez meglehetősen magasnak számított, vagyis a készpénz vagyon, az értékpapírok és a különböző kötvények tisztán többet jövedelmeztek, mint a földbirtok, amely évente értékének 4–6%-át hozta.[48] Ugyanakkor az értékpapírok, részvények és kötvények a pénzarisztokrácia vagyonát instabillá tehették. Gazdasági krízis, hosszú háborúk, magas költségvetési hiány idején a főadóbérlők egy része fizetésképtelenné vált és eladósodott. Egy Marchant de Varennes nevű főadóbérlőnek 1777-re 1,4 millió livre adóssága halmozódott fel. Amikorra mindent kifizetett, 40 000 livre vagyona maradt, vagyis tönkrement.[49]

Sokmilliós vagyonnal nem csupán a három arisztokrata réteg bírhatott. A 18. század második felében kb. 50–60 olyan, nemesi címmel nem rendelkező nagypolgár család élt a monarchiában, amelynek a vagyona vetekedett az arisztokráciáéval. A nagypolgárság egy része mindig nemessé vált, de mindig újra is termelődött. A 18. századi gazdasági fellendülés, különösen a külkereskedelem virágzása éltette ezt a folyamatot. A bordeaux-i nagykereskedő, a zsidó hitű Abraham Gradis 1780-ban 10 milliós vagyonról végrendelkezett. A szintén bordeaux-i nagykereskedő, François Bonaffe-nak 1789-ben 15 millió livre vagyona volt. Necker miniszter, aki eredetileg bankár volt, 4–5 millió livre közötti vagyonnal rendelkezett.[50] A Le Havre-i

---

46 Durand, Yves: *Les fermiers généraux au XVIIIe siècle.* Paris, 1971. 648. (továbbiakban Durand, 1971.)

47 Durand, 1971.149.

48 Durand, 1971. 133.

49 Dessert, 1988. 131.

50 Léon, Pierre: *Économie et société préindustrielle. 1650–1780.* t. II. *Les origines d'une acceleration de l'histoire.* Paris, 1970. 364.

Begouen-Demeaux gyarmatáru nagykereskedőnek 1788-ban 4 milliós vagyona volt, ebből 1 millió gyarmati ültetvényben, 2 millió hajóparkban és árukészletben, 1 millió kötvényekben hasznosult. 300 000 livre tiszta jövedelmet élvezett, amely a vagyon értékének 7,5%-át tette ki. Nemessé kívánt válni, s egy nemessé emelő hivatalt vásárolt, de új társadalmi státuszába a forradalom kitörése miatt már nem léphetett be.[51]

A nagy vagyon, a társadalmi befolyás, a műveltség és a luxus életmód hasonlóvá tette a három felső réteget, de nem vált egységes arisztokráciává. A vagyoni, életmódbeli és kulturális közeledés nem biztos, hogy eltüntette a határokat.[52] A tartós társadalmi kapcsolatok egyik fontos kialakítója a házasság volt, amelyet úgy fogtak fel, mint két család szövetkezését. A házasságkötésben társadalmi (származás, rang, pozíció) és vagyoni megfontolások döntöttek. Az azonos rétegből származó házastársválasztás a 18. század második felében is uralkodó jellegű maradt. A hercegi réteg különösen zárkózott maradt. Az ifjú hercegek fele hercegkisasszonyt vett feleségül, 40%-a régi származású nemes lányát, s csak 10%-a házasodott össze parlamenti arisztokraták lányaival. A rangon aluli házasodás, a „mésalliance" ugyan ismert volt, de nem fordult elő túl gyakran.[53]

A parlamenti arisztokrácia szintén a saját rétegét részesítette előnyben házasodáskor. A párizsi parlamentet a rokonsági szálak szövevényes hálója fűzte összse. Az udvari arisztokráciával természetesen szívesen házasodott, ha lehetőség kínálkozott. Nem zárkózott el a pénzemberekkel való rokonság elől sem, főleg ha jó hozományt ígért.[54] A legnyitottabb a pénzarisztokrácia volt. Itt is uralkodott az egymás közötti házasodás, de erőfeszítéseket tettek, hogy lányaikat szerényebb vagyonú udvari vagy parlamenti arisztokratához adják, mivel a gyermekek az apjuk rangját és származását örökölték. Anyagi előnyök reményében a nagypolgársággal is ápolta a rokonsági kapcsolatokat.[55]

Anélkül, hogy egy új, több rétegből álló arisztokrácia született volna, a két új arisztokrata réteg és a régi udvari arisztokrácia közeledése nem vonható kétségbe. Ez a folyamat az udvari arisztokrácia és a régi származású vidéki nemesség körében a veszélyeztetettség érzését keltette: az új rétegek elfoglalhatják társadalmi pozícióik egy részét. Az ebből adódó politikai feszültségek az 1780-as években a monarchia berendezkedésének gyengülését egyengették.[56]

---

51 Richard, Guy: *Noblesse d'affaires au XVIIIe siècle.* Paris, 1974. 100–102.

52 Vovelle, Michel: L'élite ou le mensonge des mots. = *Annales ESC,* 1971. 1. sz. 49–57.

53 Labatut, Jean-Pierre: *Les ducs et pairs de France au XVIIe siècle. Étude sociale.* Paris, 1972. 186–188.

54 Fiette, 1997. 26.

55 Durand, 1971. 338–344.

56 Carré, Henri: *La noblesse de la France et l'opinion publique au XVIIIe siècle.* Paris, 1920. 310.

A francia arisztokrácia a polgári forradalom koráig tehát megőrizte vezető szerepét a társadalomban, élén az udvari társadalom krémjét alkotó születési arisztokráciával. A vezető szerep azonban nem jelentett teljes változatlanságot. Egyrészt az udvari arisztokrácián belül is volt átcsoportosulás: XV. Lajos és XVI. Lajos uralkodása alatt bomlófélben volt egységes politikai arculata, politikai szerepét tekintve állandóan változó kontúrú klikkekké vált. Másrészt a 18. század második felére két új réteg jelent meg a társadalom csúcsán: a parlamenti arisztokrácia és a pénzarisztokrácia. Így a forradalom előtti évtizedekre a francia arisztokrácia egy hárompólusú társadalmi együttessé alakult át, amely azonban nem vált egy összeforrott réteggé.

THE FRENCH ARISTOCRACY AT THE DECLINE OF THE ANCIEN RÉGIME

The study analyses the constant and changing traits of 18th century French aristocracy. In the decades before the Revolution approximately 300 aristocratic families (around 1500 people) lived in France which had a total population of 27 million. Therefore the aristocracy constituted a miniature minority within the total population and even within the nobility (340 thousand people). However, due to its wealth and economic and social influence this group played a significant role. In the first decades of the 18th century the aristocracy was mostly associated with the court aristocracy living in Versailles and Paris. This latter group was of the most illustrious birth and possessed the greatest wealth. During the reign of Louis XIV they did not play any part in political governance, but during the reign of Louis XV they entered high politics again. By the second half of the 18th century the autocratic character of court aristocracy ended. Two new aristocratic groups emerged to them: parliamentary aristocracy and financial aristocracy. The three groups developed common traits but clashes also emerged between them. By the 1780s these clashes had contributed a great deal to the weakening of the monarchy.

IFJ. BARTA JÁNOS

ARISZTOKRATÁK MÁRIA TERÉZIA MEZŐGAZDASÁGI TÁRSASÁGAIBAN*

Bécsben, a Hofkammerarchivban őriznek egy különös, talán kissé groteszknek tűnő névsort. Egyik oszlopában nemesek, főleg arisztokraták nevei sorakoznak, a másikban birkák, pontosabban számok, amelyek birkákra vonatkoznak. Az első oszlopban 30 főt (közöttük 18 arisztokratát) találhatunk, a másodikban 130 juh szerepel.[1] Az első oszlopban olvashatjuk Wenzel Anton Kaunitz herceg (Fürst), államkancellár, Dominik Kaunitz gróf (a kancellár fiatalabb öccse), Rudolf Chotek gróf, főkancellár, Wallis gróf, Dietrichstein gróf, Hatzfeld gróf, Bartenstein báró (Freiherr) nevét, de ott szerepel megnevezés nélkül a bécsi érsek is.[2] A névsor célja az volt, hogy feltüntesse, kinek és hányat juttasson az Alsó Ausztriai Tartományi Kormányszék a Marcopailban található juhtenyészetből kikerült, a dokumentum szerint „igazolt" (mai szóval: törzskönyvezett) juhokból.

A névsort látva az olvasóban természetszerűleg motoszkálni kezd a gondolat, hogy ugyan mi késztette a felsorolt arisztokratákat arra, hogy juhokért álljanak sorba a hatóságoknál. Valóban olyan fontos lehetett Kaunitz kancellárnak, hogy

---

* A tanulmány az OTKA K 83521 számú pályázata és a „Fejedelmi udvar és társadalom a 16–18. századi Erdélyben" című kutatóegyetemi belső kutatócsoport támogatásával készült.

1 Österreichisches Staatsarchiv, Finanz und Hofkammerarchiv, Wien (a továbbiakban: HKA), Niederösterreichische (továbbiakban: NÖ) Kommerz. Fasc. 27. (Alte rote Nummer 79, neue 78.) 1775. október 16. Franz Anton von Raabnak, a Kereskedelmi Kollégium tanácsosának jelentése az Alsó Ausztriai Kormányszék (Regierung) számára a Marcopail-ban található juhtenyészetből igényelt juhok számáról. – Itt kell megjegyeznem, hogy a Hofkammerarchiv állagainak jelölése során nem mindig tudtam figyelembe venni a levéltári anyag jelenlegi számozását. Amikor 1973-ban először kutathattam Bécsben, akkor a korábbi fasciculus szerinti beosztás helyett egy egységes – ún. rote Nummernek nevezett – számozás volt érvényben. Azóta azonban a levéltárban visszatértek a fasciculus szerinti jelöléshez, sőt – az egyes állagoknak – dobozszámát is feltüntetik. Mivel újabb, 2013-i bécsi kutatásom során nem minden 1973-ban átnézett anyagot volt időm újra kikérni, nem minden esetben tudtam alkalmazni az átszámozást. A kétféle számozás ellentmondásainak elkerülése végett azonban a régi (rote Nummerben megadott) számot azokban az esetekben is közlöm, amelyekben ismerem a jelenlegi – fasciculus vagy dobozszám szerinti – beosztást is.

2 A méltóságot 1757–1803 között – az egy ideig párhuzamosan váci püspökként is funkcionáló – gróf Christoph Anton Migazzi bíboros töltötte be. (Váci püspöki méltóságáról II. József uralkodása alatt le kellett mondania.)

6, öccsének, hogy 8, Migazzi érsek-kardinálisnak, hogy 12, a többieknek pedig, hogy különböző számú merinói tenyészkost szerezzenek gazdaságuk számára? (A további igénylők között Wallis gróf 10, Chotek gróf 4, Dietrichstein gróf 6, Hatzfeld gróf 8, Bartenstein báró 4 jószággal szerepelt. A névsorban magyar arisztokrata nevét nem találjuk, bizonyos N. Sculteti urat azonban a magyar udvari kancellária titkáraként neveznek meg.) Igaz, 1775-ben a Habsburg államot nem rázta meg olyan politikai vagy közéleti esemény (háború, vallási konfliktus), amely a politikai vagy az egyházi vezetők figyelmét túlságosan lekötötte volna. A dokumentumot első ránézésre akár értelmezhetnénk úgy is, hogy a nevezettek a mezőgazdaság kérdései iránt fokozott érdeklődést mutató királynő, Mária Terézia figyelmét kívánták volna magukra vonni, sőt, éppen kedvében akartak járni az uralkodónak. Jelentkezésüket tehát azoknak az arisztokratáknak az igyekezetéhez hasonlíthatjuk, akik a királynő által pártfogolt mezőgazdasági társaságokba jelentkeztek, s azoknak működtetésében vállaltak tevékeny részt.

A Habsburg állam mezőgazdasági társaságainak vizsgálata eddig sem hiányozhatott a történetírás palettájáról.[3] Hiszen ezen társaságok tevékenysége jól illeszkedik a királynő mezőgazdaságot támogató politikájába, észrevételeiket, tanácsaikat a helyi (tartományi) hatóságok is figyelembe vették. Korábban, több mint harminc évvel ezelőtt magam is igyekeztem hozzájárulni a kérdéskörhöz egy – alcímében meglehetősen árulkodó – tanulmánnyal,[4] amelyben azt igyekeztem bizonyítani, hogy a királynő a mezőgazdasági társaságok alapításával – a mezőgazdaság javításának ösztönzésén túl – birodalma nemességét is igyekezett aktivizálni, jobban bevonni a közéletbe. (Ezen a téren a Habsburg Monarchia nemességét a Hohenzollern állam rendkívül aktív, mindenekelőtt a hadseregben pozíciót kereső nemességével lehet szembeállítani.) Akkor megjelent tanulmányomban azonban elsősorban a kormányzat oldaláról vizsgáltam a kérdést, mintha a királynő kísérlete egyoldalú akció lett volna, amelyben a nemesség tagjai csak passzívan vettek részt. Pedig érdemes a másik oldalra is egy kis figyelmet fordítani. A Hofkammerarchiv más dokumentumai arról tanúskodhatnak, hogy a Habsburg Monarchia örökös tartományainak arisztokratái között számosan akadtak, akik valóban érdeklődtek a mezőgazdaság iránt – amit persze nem feltétlenül a birka-osztásnál sorban álló képviselőikkel tudunk igazolni. Érdeklődésük oka ugyan lehetett valóban csupán a közéleti szereplés vágya (megfelelve a királynő szándékának), s belefért a saját birtok gazdálkodásának elősegítése is, de nem

---

3 Karl Dinklage: Gründung und Aufbau der theresianischen Ackerbaugesellschaften = *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie.* Jg. 13. 1965/2. 200–211.; Christian d'Elvert: *Geschichte der k. k. mährischen-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues.* Brünn, 1870. (503 lap); Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában.* Bp, 1922. (380 lap) A gazdasági társaságokról 24.; Gustav Otruba: *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias.* Wien, 1963. (220 lap) A társaságokról: 106.

4 Ifj. Barta János: Mária Terézia mezőgazdasági társaságai. Kísérlet a Habsburg-monarchia nemességének aktivizálására = *Agrártörténeti Szemle,* 23. évf. 1981/1–2. 31–50.

egyszer találkozunk a mezőgazdasággal, annak egyes kérdéseivel alaposabban törődő, egyes agrárágakkal közelebbről foglalkozó, annak részleteiről akár nyomtatott munkákban beszámoló arisztokratákkal is. Általában őket találjuk a királynő uralkodása alatt létrehozott mezőgazdasági társaságokban is. Ezúttal az ő oldalukról kívánom vizsgálni, hogy részvételük mennyire volt spontán ezekben a társaságokban, s egyáltalán milyen szerepet vállaltak azok működtetésében.

Arisztokratáktól indult, még ha egyéni kezdeményezés is volt, az a két javaslat, amely a hatóságoknál a mezőgazdasággal foglalkozó társaságok alapítását indítványozta. Amikor 1764. január 21-i emlékiratában Maximilian Emmanuel de Freemaut márki, kereskedelmi tanácsos (vízügyi szakember, aki 1762-ben a bécsi Duna szakasz szabályozásának feladatával érkezett Ausztriába) gazdatisztekből és szakírókból álló társaság alapítását javasolta, tervezete még csak egyes tartományokban váltott ki komolyabb érdeklődést. Március 16-i beadványában négy birtokos kezdeményezte a Belső Ausztriai Tartományi Kormányzóságnak (gubernium) Stájerországban mezőgazdasági társaság alapítását, amelytől a gazdálkodás javítását, s így közvetve az állam számára biztosított hasznot remélték. Többek között a társaságnak a len, a kender és a festőnövények termesztése, a gyümölcs- és eperfa telepítés, a trágyázás, rétművelés, jószágtartás javításában várható szerepét emelték ki, de szerepelt még az erdészet és a bányászat is. Az előterjesztők között két arisztokratát is találunk, Joseph Wurmbrand és Batthyány György József grófokat. A kérvényt a gubernium április 14-én küldte tovább a királynőnek Bécsbe.[5] A királynő leghamarabb, 1764. május 22-én a Stájerországi, május 29-én pedig a Krajnai Mezőgazdasági Társaság megalapítását engedélyezte, de egyelőre pénztámogatás nélkül. Az anyagi segítséget esetről esetre a tényleges eredményekhez kívánta kötni.[6] Karintiában – ahová időközben Freemaut márkit a gyakran áradó Dráva megfékezésére küldték – ugyancsak négy birtokos kezdeményezte a tartományi kormányzósághoz intézett, 1764. október 1-jei beadványával a társaságalapítást, s egyúttal felsoroltak közel két tucat birtokost is, akiket a munkába be lehetett volna vonni. A négy aláíró közül ezúttal csak egy volt arisztokrata, Niklas Lodron gróf, a csatlakozásra ajánlottak között azonban több grófot, bárót és egyházi előkelőséget találunk. A kezdeményezés új, a hazai viszonyoktól szinte idegen voltát mutatja, hogy a tervezett egyesület nevét még franciául adták meg (Societé d'agricultur et d'arts). A királynő igen hamar reagált, s 1764. november 1-én már engedélyezte is a társaság felállítását. Az első ülésre 1765. február 11-én, Klagenfurtban került sor. Ezen Lodron gróf személyében igazgatót választottak s elfogadták az egyesület alapszabályait is, amelyek később a többi örökös tartományban is meghatározták a működés alap-

---

5 HKA Innerösterreichische (továbbiakban IÖ) Kommerz Fasc. 23. (Rote Nr 337, most: 494. doboz) Az eredeti előterjesztés kelte: Graz, 1764. március 16.

6 Dinklage, 1965. 202. – A királynő leirata: HKA IÖ Kommerz Fasc. 23. (Rote Nr. 337).

elveit.[7] Stájerországban ugyancsak 1764 végén kezdődött a mezőgazdasági egyesület szervezése. Az alakuló egyesület elnöke, Johann Wenzel Purgstall gróf – úgy tűnik – kezdetben valóban nem kapott anyagi támogatást, 1765. március 20-i levelében azt állította, hogy mindaddig ő volt az egyetlen, aki tett valamit a társaságért, s azt is saját zsebéből.[8] A fentieket cáfolni látszik, hogy a királynő 1764. december 11-ei rendelete nemcsak ahhoz járult hozzá, hogy évi 200 forint fizetéssel írnokot alkalmazzon, hanem azt is felajánlotta, hogy ha a társaság pályadíjat ír ki valamilyen, a mezőgazdaság kérdéseivel foglalkozó kérdés kidolgozására, azt évente 150 forint értékű éremmel jutalmazza. Mindennek fejében félévente jelentést kért a társaság munkájáról.[9]

A társaságalapítás igazi hullámát Karl Zinzendorf gróf 1764 végén benyújtott tervezete indította el. A gróf a dolog társadalmilag hasznosítható oldalára is rátapintott, amikor az elsősorban a gazdálkodás elméleti kérdéseire szorítkozó londoni társasággal (alapítva 1754-ben) a birtokos tagokból álló türingiai egyesületet (amelyet alig néhány évvel korábban, 1762-ben alapítottak) állította szembe. A Kereskedelmi Tanács (Kommerz Rath) 1765. január 8-i előterjesztésében úgy vélte, hogy a birtokosok érdeklődését csak ilyen társaságok révén lehet felkelteni. [10] E hivatal felkérésére a társaságok működésének alapelveire az alsó-ausztriai Wenzel Breuner gróf tett előterjesztést. Terjedelmes, szinte tudományos értekezés méretű véleményét 1765. október 18-i javaslatában azzal alapozta meg, hogy míg Mária Terézia uralkodása alatt a kereskedelem és a manufaktúrák sokat fejlődtek, addig a mezőgazdaság javítására nem gondoltak. Maguk a birtokosok sem törődtek vele, inkább vadásztak, amivel sok kárt okoztak parasztjaiknak, s az ő kedvüket is elvették a gazdálkodástól. Nem értenek a gazdálkodáshoz a jószágkormányzók és a gazdatisztek sem. Olyanok vezetik a gazdaságot, akik sohasem szántottak, s nem is tudnának. Breuner gróf úgy vélte, Anglia, Franciaország, Svédország és Svájc példáját kellene követni a gazdálkodás javításában. A tervezet a társaságok felépítésére is javaslatot tett. Az igazgató és a titkár mellett gazdasági szakembereket, mérnököt, botanikust is meg kellene hívni.[11]

Ennek alapján Mária Terézia 1765. március 5-én arra utasította a Kereskedelmi Tanácsot, hogy Csehországban, Morvaországban, Alsó- és Felső- Ausztriában a javaslatnak megfelelő társaságokat hozzanak létre, amelyek működésüket

---

7 Az ülés jegyzőkönyve: HKA NÖ Kommerz Fasc. 24. (Rote Nr. 338, most 496. doboz)

8 Dinklage, 1965. 202.

9 HKA Sammlung der Handschriften. Nr 290. Maria Teheresiens allerhöchster Entschließungen (A továbbiakban Resolutiones Augustissimae) Bd. 1. Vom 14ten August 1764 bis 12ten Jänner 1767.

10 Zinzendorf gróf bekötött úti beszámolói, valamint a Kereskedelmi Tanács véleménye: HKA NÖ Kommerz Fasc. 54. (Rote Nr. 116, most: 135. doboz.)

11 Niederösterreichisches Landesarchiv, Wien (a továbbiakban NÖLA), A–V–17–1. Breuner gróf előterjesztése, 1765. október 18.

a karintiai társaság szabályzatához igazítják. Működésére, könyvek beszerzésére, levelezésre, a pályaművek nyomdai kiadására minden társaság évente 300 forintot kaphatott. A királynő egyúttal minden tartományra kiterjesztette az évi egy-egy 150 forint értékű, a pályamunkákat jutalmazó érem felajánlását is.[12] Szándékát egy héttel később rendelettel erősítette meg, amelyben már a társaságoktól elvárt feladatokra is utalt. A társaságok eszerint elméleti megalapozottsággal bíró kísérleteket is végezhetnének, amelyekkel a gazdálkodást a tartományok eltérő éghajlati sajátosságaihoz tennék alkalmassá. Vizsgálniok kellene az egyes növények termelési lehetőségeit a különböző tartományokban, a földfajtákat, javításuk lehetőségeit. Őfelsége azt is pártolta, hogy a társaságok főleg birtokosokból (begüterte Landleute) álljanak, hiszen ők tudnak leginkább saját birtokaikon tapasztalatokhoz jutni, s tudják eredményeiket legjobban a gazdálkodókkal megismertetni.[13] A szervezést néhány birtokosból álló alkalmi bizottságoknak kellett megkezdenie. A belépni szándékozóknak a helyi kormányzóságon kellett jelentkezniük, a társaság felállítása után pedig igazgatót választaniuk. Külön rendelettel szorgalmazta a királynő egy bánáti mezőgazdasági társaság alapítását.[14] A korai érdeklődés és engedélyezés ellenére a Stájerországi Társaság alakuló ülésére csak 1766. március 17-én és 20-án került sor, Purgstall gróf elnökletével. A kétnapos gyűlés hangulatát Purgstall gróf 12 lapnyi, frázisoktól hemzsegő, felfuvalkodott, a parasztokkal szemben ellenséges megnyitója határozta meg. (A megnyitó elhúzódásának is szerepe lehetett abban, hogy a gyűlést az első napon nem tudták befejezni, tartalmának pedig talán abban, hogy a második napon az első nap 17 résztvevőjéből már csak 13-an jelentek meg.) Az igazgató mellett a jelenlévők között négy más arisztokratát is találunk, nevezetesen Max Joseph Wildenstein, Joseph Stadel és Schärfenberg grófokat, valamint Königsbrunn bárót. A későbbi ülések jegyzőkönyveiben Joseph Petazzi és Franz Anton Stürgkh grófok neve is szerepel. Purgstall egyébként már az első ülésen helyettest választatott maga mellé (Wildenstein gróf személyében).[15]

Alsó Ausztriában – Breuner gróf korai aktivitása ellenére – meglehetősen későn jött létre a mezőgazdasági társaság. Csak az 1767. február 28-i udvari decretum bízott meg egy öttagú bizottságot azzal, hogy dolgozzon ki tervezetet a tartományban megalakítandó gazdasági társaság felállítására. A kijelölt öt fő között három arisztokratát találunk: Heissenstein gróf kerületi alkapitányt, Niklas Falkenhayn grófot és a korábban is említett Wenzel Breuner grófot, akit a következőkben a társaság igazgatójává neveztek ki.[16]

---

12 Resolutiones Augustissimae. Bd. I. A resolutio kelte: 1765. március 5.

13 HKA NÖ Kommerz Fasc. 23. (Alte rote Nummer 78, neue 77.) Decretum, 1765. március 12.

14 Resolutiones Augustissimae Bd I. 1765. március 31.

15 HKA IÖ Kommerz Fasc. 23. (Rote Nr 337, most 494. doboz) – Dinklage, 1965. 206.

16 NÖLA A–V–17–1. Hofdecretum, 1767. február 28.

A többiekhez képest meglehetősen későn, csak 1769-ben alakult meg a Csehországi Mezőgazdasági Társaság. Alapítását Mária Terézia 1769. november 6-án szentesítette, az első ülést 1770. január 5-én tartották. A nyolc tag között az igazgató, Pachta gróf mellett más arisztokratákat is találunk, így Adam Sternberg, Joseph Kinsky, Salm-Reiferscheid grófokat és Wanczurer bárót, a következő hónapban pedig újabb arisztokrata is csatlakozott, Salm gróf személyében.[17] A csehországinál is később jött létre a Morvaországi Társaság. Amikor a gubernium 1766-ban ezen tartományban is meg akarta alakíttatni a társaságot, abba mindössze négy gazdatiszt és egy inspektor jelentkezett. Az ekkori kudarc után 1769-ben próbálkoztak újra, ekkor tizenhatan jelentkeztek. (A sikeres induláshoz nagyban hozzájárult, hogy II. József császár 1769. augusztus 19-én, az országon átutazva az egyik településen kipróbálta az ott használatos ekét, és néhány barázdát szántott.) Az első ülésre 1770. június 12-én került sor. Igazgatóvá Christoph Blümegen grófot, a főkancellár testvérét választották, aki később a tartományi gubernium elnöke lett. Ekkor már számos arisztokrata és egyházi vezető csatlakozott a társasághoz.[18]

A társaságok működését a királynő a későbbiek során is figyelemmel kísérte. Bekérte az üléseik jegyzőkönyvét, s külön jóváhagyásra a kiírásra tervezett pályázati kérdéseket, Esetenként ezekkel kapcsolatban módosításokat is előírt, mint például amikor a Stájer Mezőgazdasági Társaság 1766-i kérdései esetében kifogásolta, hogy azok között nincs megfelelő összhang, két kérdés között átfedés van, míg másutt azonos kérdésen belül talált ellentmondást.[19] A királynőhöz kellett fordulni az alkalmazottak – egy kancellár és egy írnok – alkalmazásának engedélyeztetése végett is, de erre a célra a Kereskedelmi Tanács további támogatást nyújtott. A Stájer Mezőgazdasági Társaságnak évi 200 forint utaltak ki az írnok fizetésére.[20] Mária Terézia mindenesetre nem fukarkodott a társaságok működésének támogatásával. A csak 1768. november 9-én megalakult Alsó Ausztriai Társaság még abban az évben többször kapott pénzt működése megindítására, bár a Cseh-Osztrák Kancellária esetenként sietett megjegyezni, hogy a következőkben csak a pályaművek jutalmazására adnak külön támogatást. Az 1768. november 23-i ülésen a Kereskedelmi Kamarától kapott kétezer forintos támogatásról vélték úgy, hogy abból – többek között – vegyék meg a Codex Austriacus

---

17 Státni Ústredni Archiv v Praze (a továbbiakban SUA), Vlastenecko-hospodárská spolecnost (a továbbiakban VHS) Sessions Protocoll der k.k. Ackerbau Gesellschaft im Königreich Böhmen. Bd. I. 1770. A január 5-i és február 15-i ülések jegyzőkönyve.

18 Dinklage, 1965. 210. – d'Elvert, 1870. 35.

19 HKA IÖ Kommerz Fasc. 23. (Rote Nr 337, most 494. doboz) A Belső Ausztriai Kormányzóság leirata, 1766. július 17. – A pályázatot egyébként az állattenyésztés javítását és a jószágvész terjedésének megakadályozását segítő javaslatokra írták ki.

20 Resolutiones Augustissimae Bd I. 1764. december 11.

nevű rendelet-gyűjteményt.[21] Gazdasági könyvek vásárlására fordíthatott az évi 1200 forintos támogatásból 200 forintot a Csehországi Társaság is.[22]

Az örökös tartományokban 1765–1770 között 10 mezőgazdasági társaság jött létre. Az említetteken kívül Görzben az uralkodó 1765. június 4-i leirata nyomán alakult társaság, amelynek igazgatójává – helyi javaslat alapján – Johann Kaspar Lanthierit nevezte ki, akit 1770-ben Strasoldo gróf váltott fel. Felső Ausztriában 1766. augusztus 26-án, Tirolban 1766 végén alakult meg a mezőgazdasági társaság. 1768. február 4-én Elő Ausztriában (Freiburg zu Breisgau) is létrejött egy hasonló társaság, majd később még a poroszok által meghagyott ún. Osztrák Sziléziában is.[23] Tevékenységük középpontjába a kor mezőgazdaságának megújításához szükséges változtatások vizsgálata és támogatása került. Rendszeresen foglalkoztak a közösségi használatban lévő földek (elsősorban a legelők) felosztásának, a krumpli és a takarmánynövények (lóhere, lucerna, takarmányrépafélék) termesztésének, az intenzívebb (istállózó) jószágtartásnak, a nagyobb hasznot hozó fajták (szarvasmarha, juh) meghonosításának lehetőségével, de olyan – a gazdálkodásban végül perifériku snak számító – kérdésekkel is, mint a selyemhernyó-tenyésztés és hozzá kapcsolódóan az eperfa telepítés, új édesítőszerek bevezetése (pl. juharfa nedvéből). A Krajnai Mezőgazdasági Társaság *Sammlung nützlicher Unterrichte* címmel folyóiratot is kiadott, amelynek 1770–1779 között négy évfolyama (tk. négy száma) jelent meg. Egyes társaságok, mint az Alsó Ausztriai és a Karintiai érdeklődési és tevékenységi köre szélesebb, másoké, mint például a Stájerországié szűkebb volt. Utóbbiban a viták során elkerülték a gazdálkodás központi területeit, s megmaradtak a selyemhernyó gondozás és eperfa ültetés támogatásánál, vagy a jószágvész elhárításának problémáinál. Az állam pénzügyi támogatásának fejében tevékenységüket a Kereskedelmi Tanács rendszeresen ellenőrizte, amihez üléseik jegyzőkönyveit be kellett küldeni a tartományi hatóságoknak.

A társaságok működésének rendjét a közülük egyik legkorábban létrejött karintiai egyesület szabályzatához igazították.[24] Ez a földművelésben jártas birtokosokat szólította meg, akiktől a gazdálkodás elméleti és gyakorlati felvirágoztatását várták. Feladatuk saját lakókörnyezetük megfigyelése, s erről beszámoló készítése a többi tag számára. A működés rendjét az igazgató (elnök) határozta meg, ő tartotta a kapcsolatot a hatóságokkal és a másutt működő társaságokkal. Pozíciójához a tagok választása révén juthatott. Munkáját kancellár, titkár, jegy-

---

[21] HKA NÖ Kommerz (Rote Nr 78.) A Cseh-Osztrák Kancellária figyelmeztető leirata, 1768. február 26. – A Codex Austriacus megvásárlásának ajánlása: NÖLA A–V–17–1.

[22] SUA VHS Bd. I. Az 1770. február 15-i ülés jegyzőkönyvében.

[23] Dinklage, 1965. 206–208.

[24] HKA IÖ Kommerz. Fasc. 24. (Rote Nr 338. most 496. doboz) A Karintiai Társaság alapszabályai. Melléklet a társaság 1765. április 2-i ülésének jegyzőkönyvéhez. – A szabályzatot egyébként a következőkben a többi társaságnak is megküldték, anyagukban ez általában most is megtalálható.

ző és írnok segíthette. A tagok választhattak protectort is, akinek befolyását és tekintélyét a társaság határozatainak végrehajtására kellett fordítania. Figyelemreméltó a szabályozás társadalmilag toleráns, a királynő a birtokos tagjelölteket előnyben részesítő rendeletének elvileg ellentmondó szemlélete. Az alapszabály ugyanis kimondta, hogy minden jelentkezőt szívesen kell fogadni, „a társaságok tagságához egyetlen rendnek sincs kizárólagos joga", a felvételeket „rendre és vagyonra való tekintet nélkül" kell engedélyezni, mert a tudás vagy tapasztalat és a hazafiúi erény nem lehet egyetlen társadalmi rend sajátja (11. pont). Kimondta, hogy a társaságok minden tagjának azonos jogokat kell biztosítani, a gyűléseken a különböző osztályokhoz tartozó tagok egyenlő értékű szavazattal rendelkeznek. Az üléseket köralakú asztal mellett kellett tartani, hogy az ülésrend ne feszélyezze a jelenlévőket (16. pont). Az egyesületi tagok írásbeli érintkezésében (levelezésében) el kellett tekinteni a tagok bonyolult megszólításának, titulusainak használatától, a ceremoniális udvariaskodástól, ami a nemes, de mindenekelőtt az arisztokrata tagoknak járt volna ki (10. pont). A szabályzatnak szinte a szabadkőműves „egyenlőséget" idéző nagylelkűsége, amely azonban itt nyilvános, a kormányszervek által elismert, szinte félhivatalos társaságokban jelentkezett, nagymértékben elősegítette a különféle rendbeli tagok együttműködését, s jó példát szolgáltathatott a hatóságoknak is.

Az ülések időbeli rendjéről (rendszerességéről) a szabályzatban nem esett szó. Annak persze a szervezők is tudatában voltak, hogy a többnyire vidéken lakó birtokosok aligha fogják rendszeresen látogatni a társaságok gyűléseit. A tagokat ezért több „osztályba" (csoportba) osztották. Voltak a tartomány székvárosában, vagy annak közvetlen környékén lakó ún. „munkás", azaz aktív, az egyesületi életben folyamatosan résztvevő tagok. A távolabb lakó, de véleményüket a többiekkel rendszeresen megosztó érdeklődőket levelező tagnak tekintették, míg a társaság azokat, akik a gazdálkodás számára értékes javaslatokat tettek, maga hívta meg tagnak.[25] Az „aktív" tagok száma általában 5–10 közé esett, amelyben általában fele-fele arányban képviseltették magukat az arisztokraták és a nem arisztokrata birtokosok. Az éves közgyűlést az adott tartomány rendi gyűlésének időpontjához igazították, amin a helyi nemesség általában meg tudott jelenni, s ez a lehetőség a tagságot is átsegítette az érdektelenség bevallásán.

A társaságok iránti érdeklődés természetesen nem mindenütt volt egyforma. A legtöbben a Krajnai, a Karintiai és az Alsó Ausztriai Társaságba jelentkeztek (46, ill. 24–24 fő).[26] Kezdetben további három társaságnál találunk tucatnyinál több tagot. A többség természetesen a birtokosok közül került ki, de mellettük több egyházi méltóságot is találunk, s az udvar igyekezett tudósokat is bevonni a

---

[25] NÖLA A–V–17–1. A tagok besorolásának lehetőségét Breuner gróf későbbi – 1765. december 5-én kelt – javaslata tartalmazta.

[26] HKA IÖ Kommerz Fasc. 25. (Rote Nr. 339. most 496. doboz) Kivonat a Cseh–Osztrák Udvari Kancellária 1765. július 12–13-i ülésének jegyzőkönyvéből.

munkába.[27] Mária Terézia 1766. január 4-i átfogó decretuma előírta, hogy az egyes társaságok forduljanak a tudósokhoz (matematikus, mérnök, botanikus, gazdaságtudós), akik majd a szakterületük ügyeiben segítik őket, ugyanakkor a tudósoktól azt várta el, hogy anyagi ellenszolgáltatás nélkül működjenek közre a társaságok munkájában. De amikor az Alsó Ausztriai Társaság a bécsi egyetem kémia és botanika tanárát, Jaquin professzort kérte fel a közreműködésre, az azzal hárította el a kérést, hogy egyetemi előadása miatt nem tudja vállalni a megjelenést. A társaság így előadásának más napra való áthelyezését kérte tőle, hiszen bármely gyűlésen előfordulhat, hogy a gazdaság számára fontos tudományos területeinek valamelyikében kell véleményt mondania.[28] Hasonlóképpen igyekeztek megnyerni a prágai egyetem tanárait is. A társaságok aktivitása természetesen igen eltérő lehetett. Míg az Alsó-Ausztriai és a Csehországi Társaságok viszonylag sűrűn, mások sokkal ritkábban üléseztek. A kezdeti lelkesedés hanyatlása persze végül a legtevékenyebb társaságokat is elérte. Éppen a birtokosok voltak visszavonulóban, egyre kevesebben jártak el az ülésekre, s inkább a szakember, gazdatiszt résztvevők tartottak ki.

Az arisztokraták kezdettől fogva jelentős szerepet játszottak a társaságok életében. Az Alsó Ausztriai Társaságba jelentkező 24 tag több mint fele, 14 jelentkező közülük került ki. Ahogyan a királynő a társaságok szervezésében a helyi kormányszerveknek, s ezáltal vezető hivatalnokoknak juttatott szerepet, ugyanúgy az egyesületek vezető pozíciói is kivétel nélkül arisztokraták kezébe kerültek. A protector általában a tartományi kormányszékek valamelyik vezetője lett. Az Alsó Ausztriai Társaság protektora, Georg Adam Stahremberg herceg (Fürst) államminiszter, a Karintiai Társaságé, Heister gróf, karintiai tartományi kapitány, a krajnaié, Heinrich Auersperg gróf, krajnai tartományi kapitány, a Csehországi Társaságé Philipp Kollowrat gróf, a csehországi közigazgatás legfőbb vezetője (a talán a nádorhoz hasonlítható oberster Burggraf), majd az ő 1773-ban bekövetkezett halála után Fürstenberg herceg (az új Oberster Burggraf), a Morvaországi Társaságé Ernst Kaunitz-Rittberg gróf, az államkancellár legidősebb öccse, morvaországi tartományi kapitány (Landeshauptmann), az Osztrák Sziléziában 1770-ben alakult társaságé Harrach gróf, a tartományi hivatal elnöke volt. Az igazgatók az alacsonyabb (rendszerint kerületi) hivatalok vezetői vagy magasabb rangú hivatalnokai voltak. Franz Joseph Pachta gróf, a Csehországi Társaság igazgatója tartományi főbíró (Oberster Landsrichter), Niklas Lodron gróf, a Karintiai Társaság igazgatója a Kereskedelmi Bizottság elnöke volt. Christoph Blümegen gróf, a Morvaországi Társaság igazgatója, a főkancellár öccse, később maga is a gubernium elnöke és tartományi kapitány lett. Azt végül birodalmi szinten nem tisztázták egyértelműen, hogy mennyiben vehetnek részt a magasrangú tisztviselők az

---

[27] Dinklage, 1965. 210.

[28] NÖLA A–V–17–1. Az Alsó Ausztriai Társaság 1769. január 11-i ülésének jegyzőkönyve. – Jaquin ügyében a társaság még van Swieten minisztert is felkérte közbenjárásra.

egyes társaságok irányításában vagy egyáltalán munkájukban. Amikor a kérdés a Krajnai Társaság alapításakor (1765) felmerült, a hatóságok úgy foglaltak állást, hogy ne legyenek tagok, de támogassák működésüket. Amikor 1776-ban Christoph Blümegen grófot, a Morvaországi Társaság igazgatóját a tartományi kormányzóság (gubernium) elnökévé nevezték ki, társasági igazgatóságát az eddigi kancellár, Mitrowski gróf vette át, az új kancellár pedig Hauspersky báró lett. (A hivatal és a tisztség összeegyeztethetetlenségének ellenpéldájaként említhetnénk, hogy a gyakorlatilag alig működő Erdélyi Gazdasági Társaság alakuló ülésén 1769-ben kilenc guberniumi tisztviselő jelent meg.[29]) A társaságok első ülésein azután az igazgatók rendszeresen mutattak be új tagokat, köztük arisztokratákat is. Az Alsó Ausztriai Társaság harmadik, 1768. december 7-én tartott ülésen – amikor Wenzel Breuner, Niklas Falkenhain és Traun grófok már tagok voltak –, került sor Franz Anton Khevenhüller, Leopold Schallenberg és Anton Hartegg grófok valamint Max Joseph Linden báró (Freiherr) új tagként való bemutatására.[30]

Kérdéses lehet persze, hogy mennyire volt őszinte a nevezett „tisztségviselők" érdeklődése az adott társaságok, s általában a mezőgazdaság iránt. Hozzáállásuk természetesen nem lehetett egyforma. Találunk közöttük olyant is, aki már a hatóságok többsége által közömbösen fogadott Freemaut-féle javaslatra is felfigyelt. Johann Wenzel Purgstall gróf kezdeményezte, hogy a hatóságok járuljanak hozzá a Stájerországi Mezőgazdasági Társaság felállításához, míg Karintiában a Kereskedelmi Bizottság a tartomány három kerületéből 24 olyan személyt tudott megnevezni, akik hajlandónak mutatkoztak a gazdasági társaságba jelentkezni. A jelentkezők között találjuk Niklas Lodron grófot, a Kereskedelmi Bizottság elnökét (aki azután a társaság első igazgatója lett), Rosenberg grófot, Offenfels bárót, és egy bizonyos Portic herceget (Fürst) is (akinek a nevével viszont később nem találkozunk). A pályadíjakat gyakran az érintett társaság főrangú protectora adta át az éves közgyűlésen, ami az alkalmanként pályázó arisztokrata társaknak aligha jelenthetett különleges eseményt, de a díjazottak között sokkal gyakrabban szereplő gazdatisztek, vidéki lelkészek, de még a kisebb birtokosok is annál inkább tekinthették a kiemelkedő megbecsülés jelének találkozásukat egy főúrral.

A társaságok szabályzatába általában bekerült egy olyan igény, hogy az aktív tagok válasszanak maguknak a mezőgazdaság köréből egy-egy területet, amelylyel alaposabban foglalkoznak, s tapasztalataikról a többieknek beszámolnak.[31] Az Alsó Ausztriai Társaságban az arisztokraták közül Breuner gróf, igazgató, a pusztaföldek javítására és betelepítésére, Rudolf Traun gróf a lótenyésztés, Adam

---

[29] Kárffy Ödön: Az első erdélyi földművelő egyesület működése (1769–1772) = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle,* 5. évf. 1898/6. 297–319.

[30] NÖLA A–V–17/a Az Alsó Ausztriai Társaság 1768. december 7-i ülésének jegyzőkönyve.

[31] Uo. Az Alsó Ausztriai Társaság 1769. január 17-i ülésének jegyzőkönyve.

Kufstein gróf a szarvasmarhatartás, Unwerth báró az olajnövények művelésének javításával készült foglalkozni, Harsch gróf az erdészet területét választotta, Zeno Montecuccoli gróf pedig arra vállalkozott, hogy a robotmegváltás hasznát fogja vizsgálni. A választás azonban nem kötötte a tagokat, akik esetenként más területekről is véleményt formáltak. Traun gróf a Marchfeld (Morvamező) futóhomokjának fatelepítéssel való megkötésére, Falkenheyn gróf a méhészet szorgalmazására is tett javaslatot.[32] A társasági ülések jegyzőkönyvei többször említenek olyan eseteket, amikor az arisztokrata tagok a társaságok által kiírt pályázatokra készítettek pályaműveket, amelyeket utóbb nyomtatásban is megjelentethettek. Montecuccoli gróf az Alsó Ausztriai Társaságban a rétművelés javítását ajánló munkája miatt kapott dicséretet, Niklas Falkenhayn grófnak, ugyanezen társaság helyettes igazgatójának a földművelés általános javításáról, benne a krumpli termesztésről írt könyvét meg is jelentették,[33] akárcsak Pompeius Brigido bárónak (Freiherr), a Belső Krajnai Kerület kapitányának a Krajnai Társaság 1770-i pályázatán juhtenyésztésről szóló, pályadíjnyertes munkáját.[34] Lodron grófné, a Karintiai Társaság igazgatójának felesége (maga is született arisztokrata – Arco grófnő) pedig nemcsak azzal mutatta ki érdeklődését, hogy még 1765-ben jelentkezett a férje által vezetett társaságba, hanem azzal is, hogy a mesterséges (tehát vetett) rétek műveléséről olyan munkát tudott benyújtani, amellyel pályadíjat nyert. A Karintiai Társaság a munka terjesztését is programjába vette. Lodron gróf hatását vélhetjük felfedezni abban is, hogy a társaság 1766-i pályázatán a 150 forintos aranyérmet Anton Karl Willburg, a gróf sebész orvosa nyerte.[35] De nyerhettek a pályázatokon olyan arisztokraták is, akik nem voltak az egyes társaságok tagjai: mint a stájer társaság 1767-i pályázatán Gallenfels báró, celle-i kerületi kapitány. A Stájerországi Társaság igazgatója, Purgstall gróf azoknak a gazdáknak, akik a francia nyelvben nem járatosak, francia eredeti munkák alapján saját maga szerkesztett a márga talajjavító hatásáról német nyelven egy rövidebb összefoglalást.[36]

---

[32] Uo. Az Alsó Ausztriai Társaság 1769. január 24-i, 1769. április 12-i és további üléseinek jegyzőkönyvei. – Az Unwerth báró által bőrkikészítésre előterjesztett kelet-indiai olajmagvakat a véleményezésre felkért mester nem találta megfelelőnek. Vö. a Csehországi Társaság 1770. július 3-i ülésének jegyzőkönyvével. A cél fontossága miatt azonban a kísérletezést folytatni akarták.

[33] Uo. Az Alsó Ausztriai Mezőgazdasági Társaság 1769. június 28-i ülésének jegyzőkönyve. – Falkenhayn gróf könyvének címe: *Praktischer Unterricht zum Feldbau,* 1771.

[34] Brigido báró *Erfahrungsmässiger Unterricht wie die Schafe durch gute Pflege zur vollkommensten Art gebracht werden können* c, munkája az udvar támogatásával 1774-ben Magyarországon (Pozsonyban, Patzko Ferenc nyomdájában) mind eredeti nyelvén, németül, mind fordításban, magyarul és szlovákul is megjelent, igaz az arisztokrata szerző megnevezése nélkül.

[35] HKA IÖ Kommerz Fasc. 24. (Rote Nr. 338. 496. doboz) A Karintiai Társaság 1766. március 26-i ülésének jegyzőkönyve.

[36] HKA IÖ Kommerz Fasc. 23. (Rote Nr. 337.) Az 1766. szeptember 26-i ülés jegyzőkönyve.

Az Alsó-Ausztriai és a Karintiai Társasággal ellentétben a Csehországi Társaság arisztokrata tagjai maguk nem igyekeztek a gazdálkodáshoz közelebb kerülni. Ugyanakkor e társaság jegyzőkönyvei arról tanúskodnak, hogy a társaság valóban aktív tagjainak szakmai tevékenységét mindenben segítették. A sűrűn tartott ülések szinte mindegyikén előkerült a gazdálkodás valamilyen ágának javításához kapcsolódó tervezet, javaslat, pályamű, vagy már megjelent kiadvány, amit alaposan ismertettek, véleményeztek. Témáik ellen sem lehetne bármiféle kifogást emelni, hiszen a korabeli gazdálkodást érintő legalapvetőbb problémákra kerestek megoldást: a takarmánynövények (lóhere, répafélék) termesztésére, a jószágtartás hatékonyságának növelésére, a juhállomány minőségi javítására, a méhészet elterjesztésére. Szerzőik között megtaláljuk a korszak legnevesebb agráríróit, az ausztriai Wiegandot, több csehországi szerzőt, mint a kameralisztika prágai professzorát, Joseph Ignatz Butscheket, vagy Wenzel Johann Pault, akit levelező tagként neveztek meg. Ez a cím azonban a Csehországi (prágai) Társaság esetében külön immatrikulációhoz (gyakorlatilag vizsgához) volt kötve. A csehországi gazdálkodás színvonalára az is ösztönzőleg hathatott, hogy Mária Terézia 1773. október 28-i rendelete az országban a gazdatiszti állás betöltését is a társaság előtt teendő vizsgához (immatrikulációhoz) kötötte.[37] A gazdatisztektől elvárt vizsga elősegítése végett pedig támogatást ígértek a gazdatisztek (és általában a falusi lakosság, beleértve a jobbágy fiatalok) képzéséhez. A társasági üléseken beterjesztett javaslatok szerzői többnyire maguk is gazdatisztek, jószágigazgatók voltak, akiknek esetében nem mulasztották el megemlíteni, hogy melyik birtok, vagy éppen melyik birtokos alkalmazottai. Eredményeiket kenyéradóik is figyelemmel kísérhették. Amikor 1775-ben Joseph Mehler levelező tag (ő is vizsgát tett), hosszú nyugat európai útjáról hazatért, tapasztalatait (pl. az angol takarmánynövényekről, mezőgazdasági eszközökről) Thun gróf (akinél udvarmesteri tisztet töltött be) kérésére írásba foglalta, s a társaság azt javasolta, hogy kérjen engedélyt a gróftól néhány napos prágai tartózkodásra, hogy a társaságnak rajzait, leírásait bemutathassa. A bemutatásra 1775. június 1-én és 2-án egy kétnapos ülésen került sor.[38] Élénk kapcsolatot tartottak más örökös tartományok mezőgazdasági társaságaival is, ahonnan nyilván hírt kaphattak azok arisztokrata tagjainak aktivitásáról. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az arisztokrata tagok maguk is bekapcsolódtak volna a vizsgálatokba, vagy legalább nevüket adták volna a kísérletezgetésekhez, a javításokat leíró értekezésekhez.

Általánosságban véve a mezőgazdasági társaságok alapítása elérte célját. A pályázatokra néha messze földről (más Habsburg tartományokból, Németországból) nyújtottak be a gazdálkodás alapvető kérdéseire választ adó pályaműveket,

---

[37] Archiv Česky čili staré pisemné památky České i Moravské sebrané z Archivu Domacich i Cizich. Ed. Josef Kalousek. XXIV. Praha, 1910. 459.

[38] VHS Bd. II. Az 1775. január 28-i és 1775. június l-2-i ülés jegyzőkönyve. A beszámoló alaposságára utalhat, hogy Mehler 35 fajta angliai ekét sorolt fel.

amelyeket esetenként azután nyomtatott formában, vagy kéziratban terjesztettek. A nem túl magas színvonalat mutató Stájerországi Társaság 1767. évi pályázatára (témája: miért olyan kicsiny és gyenge Stájerországban néhány jószágfajta) egyenesen 26 pályamű, a Karintiai Társaság 1768. évi pályázatára (amely szintén az állattenyésztés területéről tűzte ki a témát: hogyan előnyösebb a szarvasmarhát tartani: istállóban vagy legelőn?) 22 pályamű érkezett, mindkét esetben alapos fejtörést okozva a vezetőségnek. Az előző társaság pályadíját az arisztokrata kerületi kapitány, Joseph Gallenfels báró nyerte el, az utóbbit a mezőgazdasági szakirodalomból jól ismert kupferzelli lelkész, Johann Friedrich Mayer, aki egyébként már korábban kétszer is (1767, 1768) kapott jutalmat. Ezúttal ő az istállózó tartás mellett foglalt állást, mert úgy vélte a takarmánynövény termesztéshez kevesebb föld kell, mint a legeltetéshez, így több jószágot lehet tartani. Egyébként úgy vélte, hogy a teheneket a tejelésre kell tartani, munkára az ökröket kell fogni.[39] Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a pályaművek eredményeinek alkalmazására a tagok birtokain is törekedtek. A gazdálkodás lényeges javulásának társadalmi akadályain azonban nem tudtak változtatni. Az Alsó Ausztriai Társaságban Montecuccoli gróf és Linden báró pályadíj kitűzését javasolták a földek tagosításának (megfogalmazásuk szerint „az urasági és paraszti földek keveredése" megszüntetésének) a tervezetére, a pályadíj kitűzése azonban aligha hozhatott megoldást. Linden báró valamivel később olyan írást adott be elbírálásra *(Patriotische Gedanken über die einzelne Zertheilung der Aecker)*, amelyben a faluközösségek közös földjeinek felosztását javasolta az adót fizető gazdák között, de ugyanekkor ebből kizárta volna az idegeneket, zselléreket és cselédeket. Ugyanő javasolta a tized pénzben való megváltását is.[40] Montecuccoli gróf a robotmegváltás hasznának kiderítésére is javaslatot tett, s egy helyi kísérlet alapján úgy vélte, hogy a robotot napi 6 krajcárral megválthatóvá kellene tenni.[41] A Karintiai Társaság 1766. február 18-i ülésén Thys kancellár ismertette azokat a javaslatokat, amelyek a társasághoz a közösök hasznosítására beérkeztek. Úgy vélte, hogy a jószág közös legeltetése, amit gyermekek felügyelnek, ahelyett, hogy iskolába járnának, a lakosság lustaságát, kényelmességét növeli. A felosztás viszont túlságosan elaprózná a földeket, így helyette a legtöbbet ajánlóknak kellene pénzért eladni, s a faluközösség jogosult tagjai közt ezt a pénzt kellene felosztani.[42] Ha a tervezett javítás a földesúri érdeket sértette, a társaság birtokos tagjai rendszerint elhatárolódtak tőle. Amikor az Alsó Ausztriai Társaság 1770. május 3-i ülésen Wiegandnak a jobbágyság (Leibeigenschaft) felszámolását javasló

---

39 Uo. 1769. május 11.

40 NÖLA A-I-17/a. Az Alsó Ausztriai Mezőgazdasági Társaság 1770. február 8-i és február 22-i üléseinek jegyzőkönyvei. Ez a pályamű a Csehországi Társasághoz is eljutott. Vö. VHS 1770-A1. Melléklet a Gubernium 1770. május 22-i átiratához.

41 NÖLA A-I-17/a. 1769. április 12-i és június 7-i ülések.

42 HKA IÖ Kommerz Fasc. 25. (Rote Nr. 339.) Karintiai Társaság 1766. február 18-i ülés.

művét tárgyalták, úgy vélték, hogy a függésnek ez a formája saját tartományukban már megszűnt, szerző munkáját inkább a Prágai Társasághoz javasolták elküldeni, hogy ott hasznosítsák. A következő évben Wiegand robotellenes művéről vélték azt, hogy tárgyalása nem tartozik a társaság hatáskörébe.[43] A Csehországi Társaság „idealistának" minősített, és így elutasított minden olyan javaslatot, amely nem állt kapcsolatban valamilyen technikai újítással. A forrásokból kiderül, hogy nem foglalkoztak a társadalmi viszonyokat akár a legkevésbé érintő kérdésekkel, mint pl. az adózásra vonatkozó javaslatokkal. Jegyzőkönyvükben említetlenül hagyták a királynő 1775-i csehországi úrbéri rendeletét is. Hiába mutatkozott olyan demokratikusnak a társaságok szabályzata, a társadalom jelentős részét adó gazdálkodók eleve ki voltak zárva belőlük. Nem mindig az előírásoknak megfelelően történhetett az igazgatóválasztás. Breuner grófot, az Alsó Ausztriai Társaság alapító igazgatóját, felsőbb szerv állította a társaság élére. Amikor viszont 1768-ban Rudolf Traun gróf (aki majd 1780-tól lett a társaság igazgatója) Trautson herceget javasolta protectornak, a tagok éltek választási szabadságukkal, és nyolc tag jelenlétében 5:3 arányban Stahremberg herceg mellett döntöttek.[44] A döntésben aligha a herceg mezőgazdasági ismeretei játszottak szerepet. Ő ugyanis 1769-ben, amikor az államtanács úgy döntött, hogy ösztönzi a krumpli művelését, ellenezte a tervet, mert úgy vélte, hogy a növény túlzottan is kimeríti a talajt. Igaz, a társaság 1770. július 13-i ülésén a tagok is úgy vélték, hogy Ausztriában a krumpli termesztésére nincsenek annyira rászorulva, mint Erdélyben, mert a gabonafélékből jobb kenyeret tudnak készíteni. A krumplit elsősorban takarmányként ajánlották.[45] Két évvel később azonban – az örökös tartományokat sújtó ínség következtében – a Stájerországi Kereskedelmi Bizottság mégis azt ajánlotta a tartományban működő társaságnak, hogy élelmiszerként is foglalkozzanak a krumplival, mivel az nemcsak bőséges takarmány, hanem szárítva és lisztté őrölve a rozskenyérnél fehérebb és ízletesebb kenyeret lehet belőle sütni.[46]

A társaságok működését, hatékonyságukat természetesen a tagok sem feltétlenül akarták túlbecsülni. A Karintiai Társaság 1766. november 1-ei ülésén Thys kancellár – más társaságok példájára hivatkozva – vetette fel, hogy pusztán hazafias lelkesedéssel nem lehet számottevő eredményt elérni. A javaslatokat, tervezeteket a valóságban is ki kellene próbálni, hogy hasznosságukról meggyőződhessenek.[47]

---

43 NÖLA A-I-17/a. Az Alsó Ausztriai Mezőgazdasági Társaság 1770. május 3-i és 1771. január 3-i ülései.

44 Uo. Az Alsó Ausztriai Mezőgazdasági Társaság első ülésének jegyzőkönyve. 1768. november 9.

45 Uo. Alsó Ausztriai Mezőgazdasági Társaság, 1770. május 3-i ülés.

46 HKA IÖ Kommerz Fasc. 23. (Rote Nr. 337. most: 494. doboz) Melléklet a Stájerországi Kereskedelmi Bizottság 1772. február 17-i leveléhez.

47 HKA IÖ Kommerz Fasc. 25. (Rote Nr 339.) Karintiai Társaság, 1766. november 1-i ülés.

Találhatunk persze olyan eseteket is, amikor a társaság javaslatát az érintett közösségek vagy gazdálkodók vetették el. A Karintiai Társaság 1766. május 12-i ülésén Thys kancellár arról számolt be, hogy amikor a klagenfurti városvezetésnek az egyik közösségi terület, egy városi rét felosztását és a városkörnyéki láp javítását javasolták, a magisztrátus olyan gúnyolódó, a társaságot vádoló választ küldött, hogy a kancellár jobbnak látta, ha a javaslatot visszavonják. Arról viszont a társaság nem mondott le, hogy a várost legalább az érintett terület bérbeadására ösztönözze, hogy a bérlő hozzáfoghasson valamiféle javításhoz.[48] Más esetekben a társaságok képviselhettek olyan álláspontot, amely nem felelt meg a királynő érdekeinek. Amikor 1766-ban a Karintiai Mezőgazdasági Társaság arra tett javaslatot, hogy szüntessék meg a contributio adó havi beszedésének gyakorlatát, továbbá csökkentsék a só árát, a királynő – bár megdicsérte a társaság igyekezetét, s azt is elismerte, hogy a javaslatok a közjót szolgálják – azok teljesítését nem tartotta időszerűnek. Úgy vélte, hogy az állattenyésztés visszaesése nem vezethető vissza a só árának emelkedésére.[49]

A szabályzatban előírt nagy demokrácia ellenére persze a társadalmi különbségeken sem lehetett mindig túllépni. A társaságok érdeklődőbb tagjai figyeltek a korszak mezőgazdasági irodalmára, s a honi szerzőket igyekeztek bevonni a munkába. Az üléseken résztvevők névsorában (rendszerint azok végén) gyakran találkozunk uradalmi gazdatisztekkel. A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy nekik illett engedélyt kérniök alkalmazójuktól (valamely nagybirtokos arisztokratától, aki nem is volt feltétlenül tagja a társaságnak) a társasághoz való csatlakozásukhoz, s esetenként az üléseken való részvételhez is, azaz ahhoz, hogy vidéki lakóhelyükről az ülés színhelyére (általában a tartományi székvárosba) utazzanak. Az Alsó Ausztriai Társaság 1769. január 11-i ülésének jegyzőkönyve számolt be arról, hogy Johann Wiegand, a neves agrárszerző csak ura, Lichtenstein herceg engedélyére vár, s amint megkapja, örömmel szenteli magát a társaság szolgálatának.[50] Azt pedig, hogy igazi tekintélyt mégis csak a nemes tagok szerezhettek akár a társaságokon belül, akár a hatóságok vagy az udvar előtt, az mutathatja, hogy Mária Terézia a nagyon is „demokratikus" Karintiai Társaság legfőbb mozgatóját, a nem nemes Johann Thys kancellárt (klagenfurti posztógyárost) szolgálataiért alig két hónappal az első társasági ülést követően nemesi címmel tüntette ki.[51] A társadalmi különbségek az ülések jegyzőkönyveinek névsoraiban is tük-

---

48 Uo. 1766. május 12-i ülés.

49 HKA Resolutiones Augustissimae Bd. 1. 1766. július 2-i rendelet.

50 NÖLA A–V–17/a. – Bár az agrárszerző végül nem tudott minden ülésen megjelenni, munkáit a társaság ülésein rendszeresen bemutatták. A parasztnépet szorgalomra buzdító könyvének *(Versuch dem Fleiß unter dem Landvolke einzuführen zu verbreiten)* kiadását a társaság 1770. március 8-i ülésén Linden báró szorgalmazta.

51 Dinklage 1965. 203.

röződtek. Azt nem tudjuk, hogy a tagok valóban köralakú asztal mellett ülésez-tek-e, az viszont biztos, hogy az Alsó Ausztriai Társaság első nagygyűlésén, 1769. február 22-én a 30 résztvevő neve között a nem nemes agrárszerző Wiegandé a 28., Dywald kereskedőé a 29. volt, utánuk már csak a titkár következett.[52] A neves agrárszakíró egyébként így is csak a nagygyűlésekre jutott el.

A királynő szerette volna, ha Magyarországon is az örökös tartományokban megalakított mezőgazdasági társaságokhoz hasonlóak létesülnek. Az 1766. szeptember 13-i királyi rendelet azonban nem ért el érdemleges eredményt.[53] Egy újabb, 1770. március 23-án kelt rendelet az egyes megyéket bízta meg mezőgazdasági társaságok alakításával. A Helytartótanács jelentései azonban arról tanúskodhatnak, hogy a megyék többségében még a szándék sem volt meg arra, hogy figyelembe vegyék a királynő intencióját.[54] A hazai történeti irodalomban alig néhány olyan adat szerepel, amely egy-egy társaság megalakulására vonatkozik, tényleges, bár igen rövid tevékenység azonban legfeljebb az erdélyi társaságban (elnevezése: Erdélyi Gazdasági Társaság) folyt. A megalakulás körülményei itt megfeleltek az örökös tartományokénak. Az első ülésre 1769. május 1-én került sor Bánffy Farkas gróf házában, elnökké Lázár János grófot választották. Joseph Auersperg gróf, gubernátor vállalta a protektorságot. A tagok tudomásul vették a királynő által javasolt (gyakorlatilag az örökös tartományokban elfogadott) alapszabályokat. Az 1769. szeptember 8-i ülésen kitűzték a pályadíj kérdéseit a pala haszna a tetőfedésben, a kőszéné a gazdaságban, tőzeg-lelőhelyek felkutatása, Az 1769. november 25-i nagygyűlésen az elnök félig lisztből, félig krumpliból készített kenyeret is bemutatott. A tagok ezt túl nedvesnek találták, de a burgonyapálinka osztatlan sikert aratott. A hatóságok azonban nem különösebben méltányolták a társaság tagjainak lelkesedését, de még igyekezetüket sem. A következőkben ugyanis eltanácsolták őket attól, hogy a burgonyával foglalkozzanak, mivel arról már igen sokat írtak. Kaptak persze kritikát másért is, például, mert túl szűk körben hirdették meg a pályázataikat. Ugyanezen a november 25-i ülésen Kemény Simon báró, a társaság levelező-tagja tervezetet nyújtott be a Maros folyón folyó tutajozás feltételeinek javítására. (A tutajon való szállítást megnehezítették a lépten-nyomon kivetett vámok.) A javaslatot azonban – időhiány miatt – nem tárgyalták. Néhány – a mezőgazdasággal legfeljebb perifériku kapcsolatban álló – témában többször is folytattak még vitát, a pályázatokra azonban mindössze egyetlen komoly szerző nyújtott be pályamunkát, Fridvalszky János jezsuita atya, aki több pályadíjat is benyújtott (az irtások ösztönzése adómentességgel, a trágyázás ösztönzése stb.) Az 1770. december 3-i ülés egyetlen napirendi pontja Lázár gróf

---

52 NÖLA A–V–17/a Az 1769. február 22-i ülés jegyzőkönyve.

53 Wenzel Gusztáv: *Magyarország mezőgazdaságának története*. Bp. 1887. 417.

54 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Helytartótanácsi Levéltár C 35 Acta oeconomica Lad. A. Fasc. 20. No. 3. Megyei jelentések, továbbá a magyar kancellária 1771. március 30-i leirata.

lemondása és Bánffy Farkas gróf elnökké választása volt. Mindezek után az 1771. január 15-i ülés jegyzőkönyvében az áll, hogy 1770-ben semmi felemelőt nem produkáltak, s így érdemleges jelentést sem tudnak benyújtani. 1772. november 5-én azonban a társaság végül megszűnt működni (pontosabban beolvadt a főkormányszéken belül működő Kereskedelmi bizottságba).[55]

Wenzel Gusztáv klasszikus agrártörténeti munkája úgy tudja, hogy Vas megyében Batthyány Tivadar gróf elnökletével alakult társaság.[56] Ennek működéséről azonban semmit nem tudunk. A gróf mezőgazdaság iránti fogékonyságát mégis igazolhatja, hogy 1771. február 22-én az Alsó Ausztriai Társaságba mindenképpen felvették őt.[57] A Vas megyére vonatkozó értesülést azonban magam sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudom, Vas megye beszámolóját ugyanis nem találtam azok között a megyei jelentések között, amelyek a helytartótanácshoz a társaságalapításról (illetve annak elmaradásáról) befutottak. Más megyék jelentéseiben, az esetleges alapítással kapcsolatba hozott nevek azonban nem arisztokratáké, hanem legfeljebb megyei tisztségviselőké. Borsod megyében Király György bírósági ülnököt, Biharban a Kazinczy által is említett alispánt, Baranyi Gábort említették.[58]

Tanulmányom elején groteszknek neveztem azt a listát, amelyben a juhokat igénylő arisztokraták felsorolását találjuk. Ezt nem annyira a juhok szétosztása indokolná, mint az érdekelt arisztokraták magas társadalmi állása. Maga a nemes juhok osztogatása nem volt ritka a Habsburg örökös tartományokban, hiszen a mezőgazdasági társaságok, de a az egyes kormányhivatalok is gyakran vállaltak aktív részt az udvari politika közvetítésében, így a tenyészállatok szétosztásában is.[59] A Csehországi Társaság alapításakor eleve vállalta a merinói fajtához tartozó „spanyol" és „páduai" juhok szétosztását. Nemes kosok és anyajuhok igénylésére és szétosztására a társaság történetében már a bevezető példánkat megelőző évekből is találunk példát. 1770 februárjában a csehországi Gubernium 90 „páduai" és 10–12 „spanyol" juh szétosztására várta az igényeket.[60] 1770. szeptember 13-i ülésükön jelentették be, hogy gróf Auersperg felügyeleti (Intendenza) elnök 50 bárányt nevelt fel két éves koráig, s ezeket Bécsbe szánták szétosztásra.

---

55 Kárffy, 1898. 319. – A társaság üléseinek jegyzőkönyvei: HKA Ungarische Kommerz Rote Nr 935.

56 Wenzel, 1887. 417.

57 NÖLA A-I-17/a. Az 1770. február 22-i ülés jegyzőkönyve.

58 Eckhart, 1922 24–25.

59 A Marcopailban található tenyészetet 400 páduai–spanyol egyedre rendezték be. A növendékeket két éves korukban osztották ki az uradalmak között, ingyenesen. Az 1772. augusztus 17-i udvari decretumra hivatkoznak a Csehországi Társaság 1773. február 5-ei ülésén. VHS Bd. I.

60 Uo. Az 1770. február 15-i ülés jegyzőkönyve.

Néhány nap múlva (a szeptember 18-i ülésen) kiderült, hogy ezekből 30-at Elő Ausztriában vártak.[61] Azt, hogy az igényes jószágfajta elfogadása és beillesztése a helyi gazdálkodásba nem mindenütt volt természetes, két példával is igazolhatjuk. A Csehországi Társaság 1771. január 3-i ülésén panaszolták, hogy a leitmeritzi kerületben a helyi gazdasági hivatal csak tavasszal hajlandó átvenni a nekik juttatandó juhokat, arra hivatkozva, hogy a juhaklok túlságosan tele vannak, de a kedvezőtlen időjárás amúgy sem lenne megfelelő a szállításra.[62] Az Osztrák Sziléziai Tartományi Hivatal pedig 1776. december 14-én egyenesen azt jelentette a Kereskedelmi Tanácsnak, hogy a tartományból senki nem jelentett be igényt a Marcopail-ból hozandó nemesebb juhokra.[63] De a pozitív példák sora is szaporítható. Ugyancsak 1770 februárjában Morvaországból rendeltek 150 egyedet, 1772 márciusában Stájerországból 24 jószágot, 1775-ben Felső Ausztriából 37 példányt. Esetenként a teljesítést a hatóságok anyagilag is segítették, mint egy 1772-i stájerországi rendelésnél, amikor a költségek felét a tartományi Kereskedelmi Kamara viselte.[64] Arisztokraták rendelhettek juhokat egyedileg is, mint például Batthyány Ádám gróf (a stájerországi Burgau uraként említik), aki a Belső Ausztriai guberniumtól 1777-ben 18 kost és 2 anyajuhot kért a spanyol–páduai tenyészetből.[65] Ahol elfogadták a kapott jószágokat, ott beépülhettek a gazdaságba, s tovább szaporíthatták őket. A leitmeritzi kerület halogató jelentésével egy időben a Csehországi Társaság arról számolhatott be, hogy egy másik kerületből (Bunzlau) több birtokos beküldte az elismervényt a jószág átvételéről. Sőt, az ekkor kapott 30 juh mellett, amit az állam fizetett, készpénz ellenében további 30 kost és 120 anyajuhot is kértek.[66] Csehországból Auersperg gróf 1770 szeptemberében már egyenesen 50 kétéves bárányt küldött Bécsbe, további szétosztásra, azzal a figyelmeztetéssel, hogy szaporításra még nem alkalmasak.[67]

A tanulmány elején idézett dokumentum példa lehetett az abban felsoroltak egyfajta kiállására a királynő politikája mellett, kísérletükre jóindulatának megnyerésére. Az ott megnevezett arisztokraták között ennek ellenére nem találtam olyant, aki valamelyik örökös tartománybeli mezőgazdasági társaság tagja lett volna. Ha ők maguk nem is csatlakoztak a mezőgazdasági társaságokhoz, kiállá-

---

61 Uo. 1770. szeptember 13. és 18.

62 Uo. Az 1771. január 3-i ülés jegyzőkönyve. – Talán menti a hivatal habozását, hogy 1770-et követően több év időjárása is különösen csapadékos és hideg volt, aminek kárait az ország gazdálkodásában nem tudták kivédeni.

63 HKA Böhmische Kommerz, Rote Nr. 756. 1776. december 14.

64 HKA IÖ Kommerz Rote Nr. 343. 1772. március 30, Kivonat a Belső Ausztriai Kereskedelmi Tanács jegyzőkönyvéből.

65 HKA IÖ Kommerz, Rote Nr. 343. 1777. augusztus 12. A Belső Ausztriai Gubernium jelentése.

66 VHS Bd. I. 1771. március 7-i ülés.

67 Uo. 1770. szeptember 13-i ülés jegyzőkönyve.

suk mégis ösztönzést jelenthetett a gazdálkodást ténylegesen támogatni szándékozó társaik számára. A társaságok tagjai között több olyant is találhatunk, akit valóban érdekelt gazdasága tökéletesítése, s ennek – többek között – azzal is tanújelét adta, hogy leveleivel ostromolta a hatóságokat, hogy vagy a nevezetes Marcopail-i tenyészetből, vagy máshonnan tenyészállatokat kaphasson. S nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a társaságoknak – a pályázatokra kitűzött jutalmak reményében, vagy azoktól függetlenül – nemesek is rendszeresen nyújtottak be különféle – reális vagy irreális eredményeket ígérő, a takarmánynövények termesztésére, vagy akár vetőgépek építésére buzdító – javaslatokat és tervezeteket, amelyekkel a gazdálkodás különféle ágazatait igyekeztek felkarolni. Tekintélyük, birtokaiknak a környezetükre gyakorolt hatása következtében pedig ez nem lehetett közömbös az örökös tartományok mezőgazdaságára sem.

Mária Terézia élete végéig nem mondott le a mezőgazdasági társaságok támogatásáról. A gazdálkodás ösztönzése II. József politikájából sem hiányzott, az ő elképzelései azonban különböztek anyjáétól. Ő elméleti viták, tudományos értekezések publikálása helyett a gyakorlati szemléltetésnek tulajdonított szerepet, s elsősorban erre a célra kívánta felhasználni a meglévő társaságokat. A királynő kitűntető figyelmének elenyészése azonban nem használt a birtokosok, köztük az arisztokraták politikailag is egyre elégedetlenebbé váló csoportja gazdasági érdeklődésének. Az addig jól működő társaságok hanyatlani kezdtek, arisztokrata tagjaik egyre inkább visszavonultak. A császár 1787. május 23-i rendelete megvonta a társaságok anyagi támogatását s felszámolta a hatóságokkal való együttműködésükből származó előnyöket.[68] A magánegyesülés szintjére degradált társaságok általában nem élték túl e megpróbáltatást. Azok, amelyek közülük ezután is fennmaradtak (mint pl. a csehországi), jó két évtizedig csak stagnáltak, mígnem 1807-ben visszakapták az uralkodói támogatást. Az arisztokráciával való együttműködésük szakasza azonban az örökös tartományokban már nem tudott visszatérni.

[68] Dinklage, 1965. 206.

ARISTOCRATS IN THE AGRICULTURAL SOCIETIES OF MARIA THERESA

Naturally Maria Theresa principally expected the agricultural societies founded in the Hereditary Lands to assist the development of agriculture. However, these societies could serve as a means to integrate the nobility of the given area (country, territory or smaller administrative units) into public life. The leaders and several members of the agricultural societies founded in the Austrian and Czech Hereditary Lands were aristocrats, and their presence could appeal to the landed nobility as well. The activity of the aristocrats varies from society to society; the most active aristocrats strove to help land cultivation and stock-raising in their surroundings by writing agricultural literature and improving the agriculture of their own estates.

This attempt of the Queen to intensify the activity of the aristocracy did not succeed in the Lands of the Hungarian Holy Crown. The aristocrats distanced themselves even from the only active society which was founded in the Principality of Transylvania.

KURUCZ GYÖRGY

KÉNYSZERHELYZET ÉS VÍZIÓ: GRÓF FESTETICS GYÖRGY ÉS A MAGYARORSZÁGI AGRÁRSZAKOKTATÁS A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A 18. század második felében a magyarországi tudásáramlás folyamatait elősegítő intézményi, adminisztratív, szellemi, materiális eszközök, beleértve a tudástranszferek különböző módjait, pl. a kapcsolati háló bővülése vonatkozásában, egyértelmű változás következett be a korábbi időszakokra jellemző állami és egyházi oktatási intézményrendszerek által biztosított lehetőségekhez képest. Nem kétséges, hogy ez a folyamat szoros összefüggést mutat a Habsburg Birodalomba integrált Magyar Királyság társadalmi, szellemi, adminisztratív, s természetesen oktatási viszonyait is befolyásoló központi kormányzati kezdeményezésekkel, amelyek egyértelműen Mária Terézia (1740–1780) uralkodásának második felében vették kezdetüket, illetve azzal a szekularizációs folyamattal, amely II. József (1780–1790) uralkodása idején vált meghatározó jelentőségűvé a szellemi, kulturális, s természetesen a vallási élet terén.[1]

A tudástranszferek változó térbeli és időbeli relációinak, különösen a magasabb minőségi szintet feltételező tudásáramlási folyamatok vizsgálata, egyértelműen azt mutatja, hogy a Habsburg Birodalom határain túli protestáns tudásközpontok hatása a hagyományos tudományterületekhez, így a teológia, jog és orvostudományhoz képest már a modern diszciplínák más területeinek kibontakozásában is figyelemre méltó szerepet játszott. Ez utóbbi jelenség semmiképpen sem értelmezhető a Habsburg Birodalom, s ezen belül a Magyar Királyság institucionális és instrumentalizációs feltételrendszerétől független folyamatként.[2]

---

[1] A problematika bőséges szakirodalmából az alábbi műveket emelem ki: Mikoletzky, Hanns Leo: *Österreich, das grosse 18. Jahrhundert*. Wien, 1967.; Klingenstein, Grete: *Staatsverwaltung und kirchliche Autorität im 18. Jahrhundert. Das Problem der Zensur in der theresianischen Reform.* Wien, 1970.; Benda Kálmán: Gerard und Gottfried van Swieten und die Schulreform in Ungarn. In. *Gerard van Swieten und seine Zeit*. Lesky, Erna – Wandruszka, Adam (Hrsg.), Wien, 1973. 164–174.; Hajdu Lajos: *II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Bp., 1982.; Beales, Derek: *Joseph II: In the Shadow of Maria Theresa, 1741–1780. vol. 1.* Cambridge, 1987.; Reinhalter, Helmut (Hrsg.): *Der Josephinismus. Bedeutung, Einflüsse und Wirkung, Frankfurt am Main*, 1993.; H. Balázs Éva: *Hungary and the Habsburgs, 1765–1800.* Bp., 1997.; Beales, Derek: *Joseph II: Against the World, 1780–1790. vol. 2*. Cambridge, 2009.

[2] A protestáns tudásközpontok hatásához, illetve a Habsburg központi politika értelmezése szerint a „hasznos" tudományok közé sorolt *medicina* institucionális hátterének kialakulásához az újabb episztemológiai perspektívában átfogó áttekintést ad Krász Lilla: The Circulation of Knowledge in Eighteenth-Century Hungary.= *East Central Europe,* 2013. 40. évf. 268–295.

Ugyanakkor olyan tudásáramlási folyamatról van szó, melynek köszönhetően a korszak egyik új tudományága, vagyis az *ars* értelmezési és institucionális kereteihez képest előtérbe kerülő agrártudományok már komplex entitásként, a *scientia* világába tagozódtak be.[3]

A jelen tanulmány egyfelől a 'Wissenschaft vom Menschen' narratíva figyelembe vételével az előbbi sajátosság főbb elemeinek megvilágítására törekszik, minthogy éppen a vizsgált időszakban Magyarország viszonylatában meghatározó mintaként jelentkezett a göttingeni egyetem speciális programja, s jelentősen hozzájárult ahhoz a látványos átrendeződési folyamathoz, amely a tudományok világában bekövetkezett. A hivatkozott narratíva feltétlenül alkalmasnak tűnik annak az antropológiai fordulatként is aposztrofált paradigmaváltás-jellegű, s radikális változást jelző folyamatnak a megragadására, amelynek során a „szekularizált, naturalizált és historizált embert" megjelenítő tudományok addig egységes univerzuma fokozatosan új diszciplináris rendszerbe szerveződött.[4]

Másfelől kétségtelen, hogy a többi tudományterülethez képest az agrártudományok magyarországi intézményi, oktatási rendszerének mintaadó megalapozása, a tudásáramlás materiális és financiális segítőeszközeinek biztosítása döntően nem a központi politika támogatása, hanem gróf Festetics György mecénási víziója, műveltsége, a *salus publica* iránti egyéni elkötelezettsége révén valósulhatott meg. Jelen tanulmány tehát a terjedelmi keretek figyelembe vételével a dunántúli főnemes intézményi, vagyis iskolateremtő tevékenységének szellemi, kulturális és financiális hátterének felvázolására is törekszik, egyidejűleg kitérve tevékenységének, illetve az általa 1797-ben létrehozott agrár-felsőoktatási intézmény kortársi recepciójára.

EGYÉNI ÚTKERESÉS, POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI KÉNYSZERHELYZETEK

A 18. századi Magyarország főnemesi és köznemesi családjai a Habsburg Birodalom adminisztratív és katonai szervezetének szolgálatában egyfelől a korábbi családi hagyományok alapján, természetesen a század katonai konfliktusait is kihasználva, másfelől a kormányzat új elvárásainak megfelelő műveltség és szakismeret megszerzése révén igyekeztek érvényesülni. A kevésbé vagyonos, illetve a rokoni kapcsolatok révén jóval kisebb befolyással rendelkező családok újabb generációinak férfitagjai a magyar kormányszékek hivatalainak és a vármegyei

---

[3] Rumy, Georg Karl: *Populäres Lehrbuch der Oekonomie*. *Bd. I.* Wien, 1808. IV–VI.

[4] A probléma elméleti, módszertani, episztemológiai áttekintéséhez: Bödeker, Hans Erich – Büttgen, Philippe – Espagne, Michel (Hrsg.): *Die Wissenschaft vom Menschen in Göttingen um 1800*. Göttingen, 2008.

adminisztrációk erősen korlátozott pozícióinak elnyerése mellett igen nagy számban találtak megélhetést és alkalmazást egyes nagybirtokos családok birtokigazgatásában. Nem kétséges, hogy a magasabb katonai, hivatali pozíciókat elsősorban a főrangú családok fiai nyerték el, s ebben a vonatkozásban még Magyarországon is alkalmazhatónak tűnnek „az arisztokratikus évszázad" jellemző, általános európai főnemesi érvényesülési mintái. A század közepétől azonban – különösen a hétéves háborút követő időszaktól – a Habsburg Birodalom reformtörekvéseivel összhangban egyértelműen kiviláglik az a törekvés, illetve elvárás, hogy a nemesség ne önmagában, pusztán születési előjogánál fogva legyen az „udvar dísze", töltsön be különböző hivatalokat, pozíciókat, hanem valóban az érdem, a műveltség és felkészültség alapján kerüljön kiválasztásra egy-egy személy. A kormányzati igények természetes módon hatással voltak az oktatási rendszer egészére, jóllehet a század közepén a bécsi kormányzat elsősorban az elit képzésének fontosságára fektetett különös hangsúlyt. Nem elhanyagolható tény viszont, hogy a gyakorlati szakképzés egyes elemei, így a gazdálkodási ismeretek oktatása már az 1746-ban felállított központi hivatalnokképző intézet, a Theresianum tananyagában is megjelentek.[5]

A fenti érvényesülési minta, illetve a szellemi értékekhez való, különleges viszony jellemezte a Nyugat-Dunántúl 18. században felemelkedő, eredetileg köznemesi rangú családját. A Festeticsek a 17. század elején települtek Magyarországra, s a család vagyoni, társadalmi előbbre jutását Festetics Pál (1639–1720) alapozta meg, aki a törökellenes visszafoglaló háború során gróf Batthyány Ádám dunántúli főkapitány tisztjeként harcolt. Bár fiai neveltetésére komoly gondot fordított, hiszen már elsőszülött fiát is külföldi egyetemeken taníttatta, a hivatalnoki

---

[5] Pálmány Béla: A magyarországi nemesség társadalmi tagolódása (1686–1815). In. *Mágnások, birtokosok, címerlevelesek. Rendi társadalom – polgári társadalom 9.* Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter, Debrecen, 1997. 37–96.; Ságvári György: Karrier-rajzok a XVIII. századból. Jean-François L'Huillier, Forgách Ferenc és Dessőffy Ferenc katonai életpályája. = *Hadtörténelmi Közlemények,* 2013. 126. évf. 23–72. A problematika európai kontextusához: Chaussinand-Nogaret, Guy: *La noblesse au XVIIIe siècle*. Paris, 1976.; Conrads, Norbert: *Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert.* Göttingen, 1982.; Cannon, John: *Aristocratic Century. The Peerage of Eighteenth-Century England.* Cambridge, 1984.; Scott, Hamish (Ed.): *The European Nobility in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. vols. 1–2.* London–New York, 1995.; Pohl, Hans: Eliten in Wirtschaft und Gesellschaft aus historischer Perspektive. = *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 88.*, 2001. 48–69.; Canning, Joseph – Wellenreuter, Hermann. (Eds.): *Britain and Germany Compared. Nationality, Society and Nobility in the Eighteenth Century.* Göttingen, 2001.; Cerman, Ivo – Velek, Luboš (Hrsg.): *Adelige Ausbildung. Studien zum mittel-europäischen Adel. Bd. 1.* München, 2006. A Theresianum működéséhez lásd: Igálffy–Igály, Ludwig: Das Theresianum – Seine Wandlungen zu Lebzeiten seiner Stifterin. In. *Maria Theresia und ihre Zeit.* Koschatzky, Walter (Hrsg.), Salzburg–Wien, 1980. 239–250. A szakképzés alapjainak kidolgozása a pesti egyetem későbbi paptanárának, a jezsuita Mitterpacher Lajos (1734–1814) nevéhez fűződött. Mittelpacher, Ludwig: *Entwurf der oekonomischen Kentnisse, welche in dem kaiserlichen königlichen Theresianum der adelichen Jugend beygebracht werden.* Wien, 1773.

pályát csak a jogászként végzett legkisebb fiú, Kristóf (1691–1768) választotta. Vármegyei tisztségek betöltése után hivatali karrierje kiemelkedő mozzanata volt, midőn a királyi kancellária javaslatára III. Károly (1711–1740) kinevezte a Helytartótanács tanácsosának 1736. március 9-én. Nyolc évvel később, az 1744. október 8-án kelt okirat szerint Mária Terézia a főként háramlási ügyekkel foglalkozó Hétszemélyes Tábla bírájává nevezte ki.[6] A társadalmi presztízs kifejezéseként azonban Festetics Kristóf nem csak a folyamatos birtokgyarapítást tartotta fontosnak, hanem az ő nevéhez fűződik a családi könyvtár megalapítása is.[7]

Festetics Kristóf elsőszülött fia, Pál (1722–1782) az apai érvényesülési mintát követte. Soproni gimnáziumi tanulmányait követően a nagyszombati egyetemen alapozta meg jogi ismereteit, majd húszéves korától katolikus létére külföldi, méghozzá protestáns német egyetemen, Lipcsében folytatta tanulmányait. Fontos megemlítenünk, hogy Johann Wolfgang Goethe, aki maga is Lipcsében tanult, „kis Párizs"-ként aposztrofálja önéletírásában a felső-szászországi várost, amely egyúttal az angol filozófiai, irodalmi, gazdasági könyvek németföldi közvetítő központjának is számított a korban.[8] Miután hazatért, a kőszegi kerületi táblánál szerzett jogi gyakorlatot. Rövidesen országgyűlési követté választották, s az 1751. évi országgyűlés alkalmával többször is az udvar előterjesztéseinek elfogadása mellett foglalt állást. Ezt követően apja nyomdokain haladva előbb a Helytartótanácsnál, majd 1756-ban az Udvari Kamaránál, s a Magyar Kancelláriánál kapott tanácsosi állást. Ez időtől fogva jobbára Bécsben élt, s rövidesen Mária Terézia magyar ügyekben nélkülözhetetlen tanácsadójává vált. Nevéhez fűződik a paraszti-földesúri viszonyt az udvar érdekeinek megfelelően szabályozó 1767. évi úrbéri rendelet kidolgozása, ráadásul Festetics Pál a királynői kegy jóvoltából tovább emelkedett a ranglétrán. 1771 novemberében meghalt Grassalkovich Antal gróf, a Magyar Kamara elnöke, s az új elnök az addigi alelnök Erdődy János gróf lett. Az így megürülő posztra 1772-ben Festetics Pál kapott kinevezést, s ezzel szinte egy időben az uralkodónő grófi címet is adományozott számára.[9]

Magától értetődőnek tűnt tehát, hogy a Bossányi Julianna grófnővel kötött házasságból származó elsőszülött fiú, György (1755–1819) az apai érvényesülési mintát fogja követni, különösen azután, hogy tizenhárom éves korától a bécsi Theresianumban folytatta tanulmányait. A bécsi tanintézet tananyagában nemcsak a kor kameralista, állambölcseleti, továbbá a hagyományos klasszikus ókori irodalmi szerzők munkái szerepeltek, hanem a bécsi évek alatt a felvilágosodás

---

6 Szabó Dezső: *A herceg Festetics család története.* Budapest, 1928. 69–89. Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Festetics Levéltár (Lt) P 235 (Memorabilia) 117. d. ff. 140, 117.

7 Klempa Károly: *A keszthelyi Festetics könyvtár.* Keszthely, é. n. [1938.] 5–7.

8 Kurucz György: *Keszthely grófja. Festetics György*. Bp., 2013. (továbbiakban Kurucz, 2013.) 63.; Goethe, Johann Wolfgang: *Életemből. Költészet és valóság*. Ford. Szöllősy Klára, Bp., 1965. 334.

9 Kurucz, 2013. 65–75.

időszakának valamennyi meghatározó francia, angol vagy német írójával is megismerkedett, kihasználva azt a lehetőséget, hogy apja pozíciójának köszönhetően a könyvcenzúra által tiltott művekhez is hozzájutott. Bécsben állambölcseleti, igazgatási, jogi ismereteit Joseph Sonnenfels (1732–1817) és Karl Anton Martini (1726–1800) előadásai révén gyarapította, míg átfogó irodalmi és könyvtártörténeti, szervezési ismereteket Michael Denis (1729–1800) jezsuita költő, fordító tananyagának köszönhetően szerzett. Egy 1778-ből fennmaradt könyvjegyzék alapján már bécsi évei alatt önálló magánkönyvtárral rendelkezett, melyet a családi könyvtárból időnként kölcsönzött művekkel egészített ki. Magas szintű német, francia, latin, angol, olasz nyelvismerettel bírt, melyet fennmaradt levelezései szintén igazolnak. Rousseau, Voltaire, Hume, Mendelsohn, Lessing munkái mellett Tasso, Metastasio, Cervantes, Corneille, Fielding, Richardson, Pope, Edward Young, Goldsmith és Lawrence Sterne műveit olvasta.[10]

Tanulmányai befejeztével, talán éppen a család eladósodottsága okán, Festetics a kor más hazai és európai főnemesi családjának gyakorlatától eltérően nem tett hosszabb külföldi tanulmányutat, hanem szám feletti tanácsosként hivatalt vállalt a Magyar Kamara pesti igazgatóságán.[11] Ezt követően nemsokára Zágrábba helyeztette át magát, majd apja akaratával szembeszegülve, a valóban ígéretes hivatali érvényesülés lehetőségéről lemondva, 1778-ban gróf Nádasdy Ferenc (1708–1783) horvát bán huszárezredéhez csatlakozott.[12] Az európai látókörű, művelt és korábban nagy elvárásokkal szembesülő fiatalember azonban hamarosan megtapasztalta, hogy a hadsereg sem nyújt számára gyors előmenetelt, ráadásul a család anyagi helyzetére tekintettel apja egy nyilvánvaló érdekházasságba is belekényszerítette. Sallér Judit (1765–1829) grófnő 400 000 forint (továbbiakban: ft) értékű hozománya alig javított anyagi helyzetén, hiszen Festetics Pál 1782-ben bekövetkezett halála után György, mint elsőszülött fiú, a majorátus egyben tartása mellett döntött. Vállalta, hogy két öccsének 200–200 000 ft-ot fizet, férjezetlen húgainak 30–30 000 forintot, férjezett testvéreinek pedig, így nővérének Széchényi Ferencné Festetics Juliannának (1753–1824) 20–20 000 ft-ot. A Festetics Györgyöt terhelő passzívák teljes értéke 1 160 440 ft-ot tett ki, ami még sógora, egykori theresianumi diáktársa, gróf Széchényi Ferenc adósságait is felülmúlta. Fontos megjegyeznünk, hogy ez az adósságállomány, legalábbis a Festeticsek keszthelyi ága esetében ekkor még nem a költekező életmódnak tu-

---

[10] Kurucz György: Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén. = *Aetas,* 2006. 21. évf. (továbbiakban Kurucz, 2006.) 93–108. MNL Festetics Lt P 274 246. d. ff. 533–567.

[11] Pedlow, Gregory: *The Survival of the Hessian Nobility, 1770–1870.* Princeton, 1988. 77.; Kutter, Uli: *Reisen–Reisehandbücher–Wissenschaft. Materialen zur Reisekultur im 18. Jahrhundert.* Neuwid, 1996.; Stagl, Justin: *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800.* Wien–Köln–Weimar, 2002.; Kurucz 2006. 99.

[12] MNL Festetics Lt P 246 1. d. f. 430.

lajdoníthatóan halmozódott fel, hanem a birtokgyarapításhoz szükséges és az előző generációktól örökölt hitelfelvételek nyomán.[13] Az 1785-ből származó kimutatás szerint a birtokaiból származó bevételek 203 515 ft-ra rúgtak, de ebből le kellett vonni 176 409 ft-nyi egyéb kiadást (pl. tisztek fizetése, saját családi kiadások, stb.). Nem nehéz belátni, hogy ilyen anyagi kondíciók mellett hihetetlen nehéz volt számára a kamatfizetési, illetve a felmondott tőkeösszegek miatti kötelezettségek teljesítése.[14]

A magánéleti problémák mellett azonban azzal is szembesülnie kellett, hogy bár kezdetben maga is nagy reményeket fűzött II. József trónra lépéséhez, a józsefi politika, elsősorban a magyar nemesség alkotmányos előjogainak visszaszorítását célzó törekvései, az általános adózás bevezetésének előkészületei Festetics bizonytalan anyagi helyzetében súlyos következményekkel fenyegettek. Ráadásul az uralkodó szerencsétlen török háborúja, a háborús hozzájárulások terhei miatt egyre erőteljesebbé vált a magyarországi társadalom egészét átható elégedetlenség. Festetics ekkor már a Graeven huszárezred alezredeseként Belgrád mellett harcolt. II. József 1790-ben bekövetkezett halálát követően Festetics György komoly politikai reményeket táplált a magyar nemességnek a Habsburg dinasztiával való viszonyát érintő változásokat illetően, sőt a köznemesi mozgalom hatására a magyar ezredek állomásoztatása és vezénylete kapcsán tiszttársaival együtt egy, az önálló magyar haderő megteremtését magában rejtő beadványt is az országgyűlés elé terjesztett. A trónra lépő új uralkodó, II. Lipót (1790–1792) azonban ügyes taktikával leszerelte és nemzetközileg elszigetelte a magyar nemesi mozgalmat. Festeticset haditörvényszéki vizsgálatnak vetették alá, majd a forradalmi Franciaország ellen vívott háború németalföldi hadszínterére vezényelték. Észak-itáliai áthelyezését követően az uralkodó elfogadta kérelmét, s tiszti rangjának megtartása nélkül kiléphetett a hadsereg kötelékéből.[15]

Harminchat éves volt ekkor; a hivatali, katonai pálya lezárult előtte. Birtokait hatalmas adósságok terhelték, magánélete távolról sem volt ideálisnak nevezhető. Mégis, pontosan ettől az időszaktól kezdve, a magánérdek szintjén messze túlmutató, a *salus publica suprema lex esto* elvének szolgálatát célzó szakképzési, oktatási program gyakorlati megvalósításába kezdett.

---

13 Kurucz, 2013. 105–110. Széchényi Ferenc adósságai 1 040 800 forintot tettek ki.

14 MNL Festetics Lt P 235 147. d. „Wirtschafts Abschluss pro 1785"

15 Kurucz, 2013. 126–136.

VÍZIÓ ÉS INTÉZMÉNYI HÁTTÉR

Festetics rendkívüli műveltsége és a magyar nyelvű sajtó támogatását célzó fiatalkori kezdeményezése ellenére, anyagi helyzete alapján aligha lett volna várható – a magánéleti problémák és a politikai illúzióvesztés lélektani tehertételeiről nem is szólva –, hogy az 1790-es évek második felétől egy olyan program megalapozásába kezd majd, amely meghatározó jelentőséggel bír a magyarországi mezőgazdasági szakképzés intézményi rendszere, a hazai tudományos tudásáramlás adott területére nézve. Nem mellékes ugyanakkor, hogy a felvilágosodás tolerancia-elvével összhangban, 1794. április 26-án katolikus főrend létére református gimnáziumot alapított Somogy megyei birtokainak központjában, Csurgón.[16] Az iskola több ezer forintos alapítványi összegének biztosítása csakúgy, mint az építkezések, egyéb beruházások, beleértve a leendő tanárok javadalmazásának költségeit, birtokgazdálkodásának és általános anyagi helyzetének konszolidációja nélkül nem lett volna lehetséges. Jóllehet már korábban, vagyis még katonai szolgálata idején új adminisztrációs nyilvántartási rendszert dolgozott ki, illetve a hazai, cereáliákon alapuló szántóföldi növénytermesztési gyakorlathoz képest, takarmánynövény-termesztéssel is kísérletezett, birtokgazdálkodásának irányítási rendszere egyértelműen átalakításra szorult. Miután 1791-ben kockázatos befektetésre határozta el magát, s 1 609 000 forintért az Althan grófi családtól megvásárolta a muraközi uradalmat, a következő évben alkalmazásába fogadta az első átfogó, magyar nyelvű mezőgazdasági szakkönyv szerzőjét, Nagyváthy Jánost (1855–1819). Nagyváthy komplex instrukciókat szerkesztett Festetics tisztjei számára, illetve egy központi birtokigazgatási szerv, a Directio felállítására dolgozott ki javaslatot.[17]

A mennyiségi mutatók egyértelmű előbbrelépésről árulkodnak, amit az egyes uradalmak regisztrált terméseredményei illusztrálnak. 1785-ben 3790 kereszt gabonát takarítottak be a csurgói uradalomban, 1795-ben 6884 keresztet. Az állatállomány, ezen belül a francia háborúk konjunktúrájára tekintettel a juhállomány is jelentősen gyarapodott. Az összesített gazdálkodási eredmények alapján Festetics birtokigazgatása az adott évben 518 706 ft-os költséggel szemben 551 242 ft bevételt regisztrált. A hitelfelvételek, tőketörlesztések és adósságszolgálati terhek összegzése alapján Festetics éves nettó készpénzbevételei az 1790-es évek közepéig már elérték a 40 000 ft-ot, az 1790-es évek végéig pedig az 52 000 ft körüli összeget.[18]

---

16 MNL Festetics Lt P 274245. d. f. 7.

17 MNL Festetics Lt P 279 3. d. ff. 530–533v.; Kurucz, 2013. 144–145., Lukács, G: Nagyváthy, a Festetics-birtok tudós direktora. In. *Nagyváthy János emlékkönyv.* Szerk. Lukács, G. – Kocsondi, J., Keszthely, 2007. 118.

18 MNL Festetics Lt P 235 147. d. „Gazdaság Tüköre", MNL Festetics Lt P 235 141. d. ff. 420–527.; Kurucz 2013. 155–160.

A birtokigazgatás napi gyakorlata alapján a keszthelyi gróf számára egyértelművé válhatott a képzett tisztek hiánya. Festetics kérésére Tessedik Sámuel (1742–1820) szarvasi evangélikus lelkész, aki paraszti származású fiatalok számára létrehozott alapfokú tanintézetében gyakorlati ismereteket oktatott, 1795. június 3-i levelének mellékleteként megküldte Keszthelyre iskolája leírását.[19] Festetics azonban két évvel később, a Helytartótanács elnökéhez, József nádorhoz intézett beadványában, amelyben az általa Keszthelyen felállítandó felsőfokú mezőgazdasági tanintézet megnyitásának jóváhagyásáért folyamodott, egyértelműen az angliai mezőgazdasági gyakorlat eredményeinek hazai meghonosításának szükségességével indokolta a Georgikon létét. Érvelése során név szerint hivatkozott a kor angliai eredményeinek propagálásban elévülhetetlen érdemeket szerzett Arthur Young (1741–1820), az angol Board of Agriculture titkára, valamint Sir John Sinclair (1754–1835), a testület elnöke, továbbá Albrecht Thaer (1752–1828) alsó-szászországi tanácsos közvetítő szakirodalmi munkásságára. Figyelemre méltó ugyanakkor, talán taktikai megfontolásból is, hiszen a bécsi udvarban erősen nehezteltek rá korábbi politikai szerepvállalása miatt, hogy a Habsburg Birodalom legfontosabb oktatási- és tudáscentrumának, a Bécsi Egyetem tanárának, Peter Jordan (1751–1817) professzornak a véleményét is kikérte a Georgikon tananyagával kapcsolatban.[20]

A Georgikon kezdeti időszakában, mindenekelőtt a tangazdasági gyakorlatra épülő oktatás megalapozásában, elsőként Pethe Ferenc (1763–1833), a Debreceni Református Kollégium egykori diákja játszott fontos szerepet. Pethe előbb Utrechtben tanult teológiát, majd hosszabb tanulmányutat tett Angliában, Franciaországban, s 1795 és 1797 között Bécsben az első magyar nyelvű mezőgazdasági folyóirat szerkesztőjeként vált ismertté.[21] Ezt követően négy éven át a Georgikon professzora volt. Távozása után 1801-től Asbóth János, a soproni evangélikus líceum egykori diákja, utóbb a göttingeni Georgia Augusta teológus hallgatója, későbbi késmárki evangélikus líceumi tanár vette át az „ökonómia" oktatásával járó feladatokat.[22] Asbóth keszthelyi működése idején, az 1810-es évek közepén lett Festetics György alkalmazottja Rumy Károly György (1780–1847), Asbóth korábbi késmárki diákja, aki maga is a göttingeni egyetemen tanult teológiát, s három éven át szintén gyakorlati gazdálkodási ismereteket oktatott a Georgikon-

---

19 MNL Festetics Lt P 279 6. d. f. 67.

20 Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár, Quart. Germ. 1240 ff. 79–84v.; Entwurf eines Planes für den oekonomischen Unterricht" MNL Festetics Lt P 279 5. d. ff. 259–268.

21 A lap részletes elemzéséhez l. Kurucz György: Pethe Ferenc az első magyar agrárszaklap élén. = *Agrártörténeti Szemle,* 1986. 28. évf. 34–55.

22 A göttingeni egyetem kitüntetett szerepének vizsgálatához: Futaky István: *Göttinga. A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén.* Bp., 2007.

ban.[23] E három tanár közül Asbóth János töltötte a leghosszabb időt a Balaton parti városban, összesen tizenhét évet, de keszthelyi munkássága a hosszabb időtartamon is túlmutatva, sok tekintetben eltért Pethe és Rumy tevékenységétől. Asbóth ugyanis nemcsak mint gazdasági és gyakorlati tárgyú tantervek kidolgozója, illetve különböző tantárgyak előadója volt, hanem a Georgikon tangazdaságának egyik irányítójaként, a tanintézet hazai és külföldi ismertségének elősegítőjeként, egyúttal pedig a Directio egyik vezetőjeként is tevékenykedett.

Amikor Pethe távozása nyomán Festetics a korabeli magyarországi lapokban meghirdette a professzori állást, a jelentkezők közt korábbi tanulmányaik révén igen sokan kötődtek a göttingeni egyetemhez, illetve a soproni líceumhoz. A pályázók minden esetben fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy Göttingenben tanultak, továbbá melyik jelentősebb professzor óráit látogatták. Nem érdektelen, hogy Németh László győri evangélikus gimnáziumi tanár, 1800. október 12-én kelt levelében szintén jelentkezett az álláshirdetésre. Mint Németh írja, gazdálkodási gyakorlatot édesapja rábaközi birtokán szerzett, „… theoretice pedig a Göttingai Universitásban Beckmann Professor urtól, kitől mindaz által mivel akkor szükségesnek nem tartottam bizonyságtevő levelet nem hoztam…”.[24] Mindez azért is figyelemre méltó, mert Johann Beckmann (1739–1811) egyrészt egyetemi előadásai révén, másrészt műveivel, illetve mezőgazdasági, élelmiszertechnológiai, közgazdasági tárgyú kiadványok szerkesztésével jelentős szerepet vállalt a racionális gazdálkodási elveknek a német fejedelemségek, illetve a Habsburg Birodalom országai felé történő közvetítésében.[25] Némethnek ez a megjegyzése bizonyára felkeltette Festetics érdeklődését, hiszen a Georgikon alapítója pontosan Beckmann Grundsätze der teutschen Landwirtschaft c. 1769-től Göttingenben megjelent többkötetes tankönyvének Pethe Ferenc által történő lefordításával és átdolgozásával kívánt egységes tankönyvet biztosítani keszthelyi tanintézete számára.[26] Nem volt véletlen, s egyértelműen Festetics átgondolt könyvtárgyarapító elképzelésének tulajdonítható, hogy bécsi, pesti és lipcsei könyvkereskedők

---

[23] Fried István kutatásai szerint Rumynak köszönhetően jutott el Göttingenbe Berzeviczy Gergelynek a parasztság állapotáról írt latin nyelvű munkája, a *De conditione et indolerusticorum*nak a szerző feltüntetése nélkül kiadott egyik példánya. Fried István: Adatok Rumy Károly György sajtó- és kiadvány-vállalkozásainak történetéhez. = *Magyar Könyvszemle,* 95. évf. 1979. 3. sz. 288–297. A cenzúra miatt komoly nehézségekbe ütköző megjelentetés részleteihez lásd: H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely a reformpolitikus, 1763–1795*. Bp., 1967. 233.

[24] MNL P 279 22. d. f. 384–385. Németh László 1791. okt. 14-én joghallgatóként iratkozott be, míg Kis János ugyanezen a napon lett a teológiai fakultás hallgatója. Selle, Götz: *Die Matrikel der Georg August Universität zu Göttingen 1734–1837*. Hildesheim–Leipzig, 1937. 332.

[25] Arndt, Karl – Gottschalk, Gerhard – Smend, Rudolf (Hrsg.): *Göttinger Gelehrte. Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001. Bd. 1–2*. Göttingen, 2001. Bd. 1. 54–55.

[26] MNL Festetics Lt P 279 20. d. f. 80.

révén Beckmann számos művét beszereztette keszthelyi szakkönyvtári gyűjteménye számára.[27]

Természetesen a keszthelyi tanintézet hosszú távú elismertsége nemcsak az oktatás minőségétől, hanem a tangazdaság eredményességétől is függött. A Georgikon tangazdasága, amely a szántóföldi növénytermesztéstől a konyhakertészeten, gyümölcstermesztésen keresztül az állattenyésztésig valamennyi ágazatot magában foglalta, Festetics szándékai szerint az intézményben oktatott racionális gazdálkodási elvek és gyakorlat eredményességének demonstratív eszköze is volt. A konkrét adatokat vizsgálva azt látjuk, hogy az intenzív növényápolással és angliai mintájú vetésforgók alkalmazásával a szántóföldi növénytermesztés a Georgikonban az 1806. évben 2266 ft ráfordítás mellett 8521 ft tiszta bevételt hozott. 1814-ben 205 ft befektetés mellett a burgonyatermesztés 754 ft tiszta bevételt eredményezett. A burgundi répa termesztésének jövedelmezőségi mutatója holdanként 50 ft hasznot mutatott 1814-ben. A tangazdaság állattartásának mutatói szintén pozitívumot jeleznek, hiszen pl. a juhászat 1814-ben 12 001 ft ráfordítás mellett 18 579 ft bevételt produkált.[28]

A növénytermesztési és állattenyésztési ismeretek gyakorlati elsajátítása során a Georgikonban a legkorszerűbb mintákat igyekeztek követni. Az intenzív talajművelés, a meszezéssel, márgázással, alagcsövezéssel való talajminőség javítása, a magyar éghajlati viszonyokhoz szabott vetésforgók kialakítása, a tangazdaság juhászata, tejtermelő tehenészete, stb., mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a Georgikonból kikerülő hallgatók a magasabb színvonalú nyugat-európai agrotechnika ismerőivé, magyarországi terjesztőivé válhattak. Előbb Pethe Ferenc, majd Asbóth János foglalkozott behatóbban az ugar hasznosításának problémájával, illetve kiiktatásának szükségességével, s ez a törekvés a tananyagként kiadott instrukciókban, a vetésforgókkal kapcsolatos kísérletekben is fellelhető.[29]

Aligha kétséges, hogy egy ilyen tanintézet felszerelése, a tanárok fizetése, a hallgatói ösztöndíjak, tenyészállatok beszerzése, stb. – legalábbis amíg a tanintézet önfenntartását a tangazdaság biztosítani nem tudta – igen komoly befektetéseket igényelt. Ugyanilyen komoly tételt jelentett a szakkönyvtári fejlesztés, melynek során Festetics a korabeli angol agrárirodalom különleges gyűjteményét hozta létre, vagyis magánkönyvtára egyúttal a szakoktatás intézményi, tudományos hátterét is biztosította.[30] Természetesen kisebb volumenű, de nem elhanya-

---

[27] Az egyik figyelemre méltó sorozat: Beckmann, Johann: *Beyträge zur Oekonomie, Technologie, Polizey- und Cameralwissenschaft.* Göttingen, 1779–1791. Theil 1–12. Beckmann Physikalische Ökonomische Bibliothek c. 1799-ben Göttingenben megjelent sorozatának huszadik kötetét 1800. jún. 24-én vette állományba a könyvtáros. MNL Festetics P 279 21. d. f. 346.

[28] MNL Festetics Lt P 276 160. d. ff. 19–27, 236–237., 327v., 257. 262.

[29] MNL P 283 3. d. ff. 137v, 196.

[30] Festetics bécsi hitelpénztárának kimutatása szerint 1806. december 10-én 100 font értékű összeget allokáltak Vay Miklós (1756–1824) báró számára, aki maga is járt Angliában, szak-

golható tételt jelentett a Georgikon kézikönyvtárának létrehozása is. Az ún. „Georgikoni építő kassza" tételei az 1800-as évek elején 7–10 000 ft között mozogtak, míg a tanári fizetések kezdetben 4–800 ft készpénzt, s természetbeni juttatást, meghatározott számú szarvasmarha, sertés tartását foglalta magában. 1815-ben pl. Jánossy József matematika professzor 1390 ft készpénzt, Rumy Károly György az ökonómia tanára pedig 1604 ft-ot kapott.[31]

Festetics azonban nemcsak a mezőgazdasági szakoktatás intézményi hátterének megteremtésére áldozott komoly összegeket, hanem a hallgatók számára ösztöndíjakat is meghirdetett. Ezek összege – az egyébként is ingyenes oktatás biztosítása mellett – további 50–150 ft-os tételt jelentett hallgatónként. Ha ehhez hozzávesszük, hogy egy-egy tehetséges hallgatót vagy tanárt, mint pl. Asbóth Jánost, rendszeres tanulmányutakra küldte, ezek az összegek további 1–3000 ft-nyi kiadást jelentettek számára. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy mindemellett még fiatal orvosok, mint pl. Bene Ferenc (1775–1858) vagy a későbbi szülészorvos, Birli Ede (1787–1854) külföldi tanulmányait is támogatta, orvosi szakkönyvek magyar nyelvű megjelentetését tette lehetővé, akkor valóban különleges, a közjóért nem egyedi, esetleges módon cselekvő és áldozatot vállaló főnemes alakja bontakozik ki előttünk.[32]

ÖSSZEGZÉS

Festetics elképzeléseinek megfelelően a Georgikon olyan tanintézetként működött, mely tanárai, tananyaga, a tangazdaság eredményességének köszönhetően a hazai tudásáramlás elősegítőjévé válhatott, s mindenekelőtt a göttingeni egyetem révén egyre bővülő európai kapcsolati hálót épített ki. Ennek egyik első példájaként nem sokkal Keszthelyre kerülése után Asbóth Jánost Heinrich August Wrisberg (1739–1808) anatómia professzor 1801. november 8-án kelt előterjesztése nyomán a Göttingeni Tudós Társaság levelező tagjává választották.[33] Az egykori göttingeni hallgató rangos elismerése Festetics számára is kellő megerősítéssel szolgálhatott alkalmazottja képességeit illetően, s a keszthelyi gróf a Georgikon publicitása érdekében tudatosan épített a göttingeni kapcsolatrendszerre. Asbóth *Beschreibung des Georgikons, oder der Gräflich-Georg-Festetitschischen Schule der Oeconomie zu Keszthely am Balaton im Szalader Comi-*

---

könyveket, vetőmagvakat, földművelési eszközöket hozatott. MNL Festetics Lt P 276 766. d. 1806–1807. f. 1v.; Kurucz, 2013. 210–211.

31 Kurucz, 2013. 264.; Uő: A Georgikon alapításától 1848. In. *Georgikon 200. I.* Szerk. Fülöp Éva Mária, Keszthely, 1996. 100.

32 MNL Festetics Lt P 279 76. d. T. II. f. 502., Kurucz 2013. 260–261.

33 *Göttingen, Archiv der Academie der Wissenschaften Pers*. 12 Nr. 38.

tate in Ungarn címmel részletes leírást küldött a keszthelyi tanintézetről.[34] Festetics Györgyöt a Társaság 1802. augusztus 1-i ülésén választották tiszteletbeli taggá.[35]

Ugyanígy Rumy Keszthelyre kerülésével a Georgikon külföldi kapcsolatrendszere, ismertsége tovább erősödött. A fiatal ökonómia professzor német nyelvű leírását a Georgikonról a Göttingische Gelehrte Anzeigenben is recenzálták, illetve az Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitungban is több híradást tettek közzé az iskola működéséről.[36] Lehrmann József és Fleckel Károly különböző német fejedelemségekben, Svájcban, illetve Németalföldön és Angliában tett tanulmányútja csakúgy, mint Gerics Pálnak, a Georgikon későbbi igazgatójának több éves nyugat-európai tartózkodása, amelyből három évet Nagy-Britanniában töltött, szintén élő kapcsolatrendszer kialakítását eredményezte. Útja során többek között felkereste Albrecht Thaert, Karl Asmund Rudolphit (1771–1832), a modern parazitológia megteremtőjét, Angliában Thomas Coke, Leicester grófja (1754–1832) személyesen mutatta be számára európai hírű mintagazdaságát Holkham Hallban, mint ahogy személyes ismeretséget kötött Sir John Sinclairrel is.[37]

E példák alapján aligha kétséges, hogy Festetics víziójának megfelelően a Georgikon évtizedeken át a magyarországi tudásáramlás egyik jelentős intézményének számított.

NECESSITY AND VISION: COUNT GYÖRGY FESTETICS AND THE HUNGARIAN AGRARIAN EDUCATION AT THE TURN OF THE 18TH AND 19TH CENTURIES

Count György Festetics (1755–1819), a unique figure of late eighteenth and early nineteenth century Hungarian enlightenment, was the first born son of Pál Festetics, one of Queen Maria Theresa's chief councillors in Hungarian affairs. Young Festetics was bound to have a smooth career. He was educated at the Collegium Theresianum of Vienna which was meant to prepare young aristocrats and noblemen for serving in different positions of contemporary Imperial-Royal state administration. However, he soon had had enough of tedious pen pushing, so he decided to leave his office and join the army in 1778.

---

[34] Asbóth írását Christian Gottlob Heyne (1729–1812) professzor recenzálta. = *Göttingische Gelehrte Anzeigen,* 1803. I. 745–749. Festetics utasítására a Directio számára is sokszorosították Asbóth Göttingenbe megküldött ismertetőjét. MNL MOL P 279 35. d. f. 38v.

[35] *Göttingen, Archiv der Academie der Wissenschaften Pers.* 12 Nr. 41. Festeticset erről Heyne professzor 1802. aug. 19-én kelt levelében tájékoztatta. MNL Festetics Lt P 279 30. d. ff. 514–514v.

[36] = *Göttingische Gelehrte Anzeigen,* 1815. II. 1319–1320.; = *Intelligenzblatt der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung,* 1815. 22. 171.

[37] MNL Festetics Lt P 274 3. d. Jelentések 5. Gerics Pál jelentései külföldi útjáról.

On account of his involvement with petitioning the Diet of Hungary in 1790 concerning the commandeering of Hungarian regiments incorporated in the Habsburg Imperial Royal Army, he was compelled to give up his military career and retired to his debt-ridden estates. Yet, he managed to consolidate his finances by the early 19th century. At the same time, he decided to set up a modern college of farming in 1797 which consisted of high level specialist schools of training agriculturists, surveyors, foresters, gardeners, or even educating peasantboys to become vintners or specialist farm hands. This school, named Georgikon, earned a reputation of disseminating modern English farming techniques as well as nurturing contacts with contemporary authorities on economics, farming, or veterinary sciences. Festetics generously invested in training as well as offering free training for talented young men, including the financing of study tours abroad, irrespective of their social background and descent. Also he established contacts with Georgia Augusta of Göttingen and several authorities of his time. The professors of Georgikon regularly sent reports to contemporary German periodicals and papers. By doing so, the founder's vision of maintaining a model farm and employing outstanding intellectuals of his time must have been undoubtedly instrumental in contributing to the circulation of scientific knowledge in Hungary.

SIPOS GÁBOR

A 18. SZÁZADI ERDÉLYI REFORMÁTUS ARISZTOKRÁCIA VALLÁSI ÖNTUDATÁRÓL

1709-től fogva, amikor a Habsburg-hatalom újból és immár véglegesen berendezkedett Erdélyben, a bécsi udvar fogódzókat keresett uralmának megszilárdítására és legitimizálására. Ebben fontos szerepet szánt a katolikus egyháznak, remélve, hogy az újonnan megszerzett tartományban ugyanazok a folyamatok játszódnak majd le, amelyek a 17. században Magyarországon: a kezdetben protestáns többségű országban néhány évtized alatt a katolikus egyház került túlsúlyba, nem utolsó sorban az arisztokrata családok konverziójának köszönhetően.

Persze a bérces kis hazában a Lipóti Diploma alapján a magyarországitól eltérő kormányzati és társadalmi berendezkedés alakult ki, annak ellenére, hogy a bécsi udvar igyekezett a maga szájaíze szerint alkalmazni a Diploma előírásait. Így a század első felében, a katolikus főtisztségviselők számának nem mindig előírásszerű növelése mellett figyelnie kellett legalább a reformátusok és evangélikusok vezető tisztségbe emelésére, az illető egyházak státusai erre féltékenyen ügyeltek. (Az unitárius főrendeket aránylag korán sikerült kiszorítani a kormányzati tisztségekből.)

Az 18. századi erdélyi arisztokrácia vallási megoszlásáról tudtommal még nem készült pontos, az eredményeket látványos grafikonban ábrázoló felmérés, de egy gyors pásztázással első pillantásra szembetűnik a reformátusok túlsúlya, a továbbra is tekintélyes és hangadó régi főúri családok többsége (a Bánffiak több ága, a bethleni Bethlenek, az iktári Bethlenek, a Wesselényiek, a Danielek egyik ága, a gyerőmonostori Kemények, a Toldalagiak, a Wassok) ide tartozott, és ugyancsak ide számítandó a 17. század végén főrangúvá vált széki Teleki és borosjenői Székely família is. Mellettük viszont a reformáció óta katolikusok maradtak például a Hallerek, a göncruszkai Kornisok, a Mikesek, és ezt a tábort gyarapította a főrangúvá vált Apor família.

Ami a református egyházat illeti, a hitsorsos tisztségviselő főrendeket és birtokos nemeseket meg a püspököt és espereseket egybefogó Főkonzisztórium biztosított intézményes keretet a kálvinista arisztokrácia egyházvédő tevékenységéhez, amelynek felvállalása általánosnak tekinthető. Nemigen ismerek olyan református főurat, aki például guberniumi tanácsossá válva ne tekintette volna tel-

jesen természetesnek, hogy új tisztségével automatikusan együtt jár az egyházi főgondnokság is, és részt kell vennie az Egyházfőtanács munkájában.

A református főúri családok körében tapasztalható vallási öntudat többek között épp e kötelességvállalással kapcsolatosan mutatkozik meg. A nagyenyedi Bethlen kollégium egyik gondnoka, Kemény Sámuel 1744-ben bekövetkezett halála előtt nem sokkal jelentette a Főkonzisztóriumnak, hogy egyedül maradt a gondnokságban, új kurátorok kinevezését kérte, magáról pedig jelezte, hogy akárcsak az elmúlt évtizedben, továbbra is szívesen szolgál Isten dicsőségére.[1] Bethlen Imrét is azzal a reménységgel nevezte ki az Egyházfőtanács 1736-ban a fogarasi egyházközség főgondnokává, „hogy ezen munkát nem csak nem fogja detrectálni, sőt azt keresztényi kötelessége szerint egész készséggel és ugyan buzgósággal gerjedezve subeálni."[2] Teleki József, a későbbi koronaőr 1772-ben, gyönge egészségi állapotára és gyakori magyarországi tartózkodására hivatkozva csak húzódozva fogadta el a marosvásárhelyi kollégium főgondnokságát, ennek ellenére haláláig, 1796-ig aktívan viselte a tisztséget.[3]

Kétségkívül a vallásos öntudat egyik próbaköve a vegyes házasság, e témában változatos felfogásokat és magatartásokat figyelhetünk meg. Gyakran az a méltányos megoldás érvényesült, amikor mindegyik fél megmaradt a maga vallásában, a gyermekek pedig nemük szerint követték szüleik vallását. Ezt azonban már a 17. században időnként felülírta a mágnáskisasszonyoknak azon véleménye, hogy jobb, ha jövendő férjük vallására térnek át, ezzel azonban sokszor szüleik neheztelését, sőt átkát vonták magukra. Gyakran előfordult a 18. században is, hogy a vegyes házasság problémáját a református ifjúasszony áttérése oldotta meg, amit időnként a katolikus férj családon belüli erőszakos viselkedése provokált ki. Gyulafi László legalábbis így térítette a maga vallására ifjú feleségét, Gyerőffi Borbálát, aki évtizedekkel később már belenyugvással tekintett vissza a történtekre.[4] Daniel Péter unitárius főrend szintén a családi vallásegyezés hívének bizonyult; amikor 1729-ben Zsófia leányát a „jámbor jó pápista úrhoz", gr. Haller Jánoshoz, a későbbi gubernátorhoz adta feleségül, kifejtette, hogy ő bizony „a leányt semmi religiora nem tanította, hanem úgy ítélt, hogy akinek rendeli az Isten, az tanítsa a maga religiójára."[5]

---

1 Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, az Erdélyi Ref. Főkonzisztórium levéltára, beosztandó iratok, Kemény Sámuel levele: „Istenünk dicsőségére nézendő dolgokban, amikben szolgálhatok, azt tartom főbb nyereségemnek, mely nem világi haszonnal szokott repremiáltatni, hanem ez világi haszonnál kedvesb és becsesebb isteni beneficiumokkal jutalmaztatni."

2 Uo. Bethlen Imre kinevezése és instrukciója.

3 F. Csanak Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó.* Bp., 1983. 231. (továbbiakban F. Csanak, 1983.)

4 *Árva Bethlen Kata Önéletírása*. Kiad. Tonk Sándor. Kolozsvár, 1998. 47.

5 *Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* S.a.r. S. Sárdi Margit. Bp. 1992. 395.

Más leányok viszont szigorúan ragaszkodtak hitükhöz, és nehezen fogadták el a más vallású vőlegény gondolatát. Közismert Bethlen Sámuel leányának, Katának első házassága Haller Lászlóval, amelyre sajátos módon édesanyja, a református Borsai Nagy Borbála kényszerítette. Borbála asszony ugyanis 1708-ban özvegyen maradt, és másodjára Haller Istvánhoz, a rendek elnökéhez ment férjhez, aki nem avatkozott bele református mostohagyermekei neveltetésébe. 1710-ben azonban Haller István is meghalt, és a másodszor is özvegysorba jutó asszony azt a megoldást látta a legjobbnak, ha Kata leányát mostohafiához, Haller Lászlóhoz adja férjhez. Bethlen Kata nagy nehezen engedett a kényszernek, de azzal a feltétellel, hogy jövendő leánya református lesz. Férjét egyébként megszerette, de a valláskülönbség miatti széthúzás, békétlenség fennmaradt köztük. Egyik – áttérését szorgalmazó – ferences gvárdiánnak, a püspök követének ki is fejtette: „ha én igazabbnak ismerném a pápista vallást, úgy nem az én férjemért, sem a kegyelmed jovallásáért, hanem az igazságnak isméretéért lennék én pápistává, de azt sem kegyelmed, sem más nem éri, hogy én pápista legyek."[6] Hasonló tudatos hitvallást persze kevés kortársától várhatunk, hasonló magatartást már valamivel többet.

Bár most csak Bethlen Kata véleményét idézhetjük, mégis az a benyomásunk, hogy az erdélyi református mágnáscsaládok a felekezeti endogámiát tartották a legmegfelelőbbnek. 1730-ban Teleki Sándorral osztotta meg azt az aggodalmát, hogy Bethlen István és Macskási Krisztina botrányos házasélete miatt mind a Teleki, mind a Bethlen család félhet attól, „hogy idegen vallás jő bé a familiába."[7] Amikor Teleki Sándor özvegyen maradt leánya, Teleki Judit második házasságáról tárgyalt a széles család, akkor is „a vallásunkon valók" jöttek elsősorban számításba.[8]

Sajátos módon a valláskülönbség még a protestáns felekezetek között is problémát okozhatott. Teleki József, a későbbi koronaőr még külföldi tanulmányútja előtt ismerkedett meg az evangélikus vallású sziráki birtokos, Róth Tamás leányával, Johannával. Szüleinek, Teleki Lászlónak és Ráday Eszternek tetszett a választás, de többek között azt a feltételt szabták a házasságkötés előtt, hogy a születendő leányok is reformátusok legyenek, sőt erről reverzálist is kértek jövendő apatársuktól. Róth Tamás rossz néven vette a reverzáliskérést, ő a fent említett méltányos megoldásnak volt a híve, de Johanna megoldotta a bonyodalmat egy a formális kötelezvényt helyettesítő ígérettel. A vőlegény véleményére érdemes itt figyelnünk: ő hajlandó lett volna leányát evangélikusnak kereszteltetni, annak ellenére, hogy ez „kis alkalmatlanságra adna okot jövendőben," mivel „Erdélyben a szász náción kívül minden úri rend – aki nem catholikus – a re-

---

6 *Árva Bethlen Kata Önéletírása*… 45.

7 *Árva Bethlen Kata levelei.* S.a.r. Lakatos-Bakó Melinda. Kolozsvár, 2002. 22.

8 Uo. 12. 1728, Teleki Józsefné Bethlen Kata levele Teleki Sándorhoz.

formata ecclesiához tart." „Különben én – hangsúlyozta Teleki József – a két vallást egynek tartom, és a közöttök levő különbséget éppen nem oly fontosnak, hogy a külön eklézsia nevet érdemeljen."[9] A házaspár első gyermeke leány lett, és a korábbi tervvel ellentétben nem az apai nagyanyja nevét, az Esztert kapta, hanem Johannának keresztelte az evangélikus lelkipásztor. A szülői akaratot tehát felülírta az ifjú férj józan belátása.

Általánosan tapasztalható a 18. században, hogy a katolikus-református vegyes házasságokból származó gyermekek igaz hitben való neveltetésére féltékenyen ügyelt a katolikus rokonság, és ebben a bécsi udvar teljes támogatását élvezte. Megint csak Bethlen Kata esetét eleveníthetjük fel, aki 1722-ben ment férjhez Teleki Józsefhez, és a katolikus rokonság veszélyeztetve látta félárva fia, Haller Pál neveltetését. Kornis Zsigmond gubernátor, Kászoni János kancellár és Antalfi püspök összefogásával, a bécsi udvar jóváhagyásával végül mindkét gyermekét katolikus család gyámsága alá helyezték, holott Borbála lánya református neveltetéséről annak idején a férje, Haller László kötelezvényt is adott.[10]

A vallásilag vegyes főrendű famíliák életébe való közvetlen uralkodói beavatkozás Mária Terézia uralkodása idején fölerősödött. Több példát is említhetnék, de most elégedjünk meg a legnagyobb hírre szert tevő esettel, Teleki Sámuel és eljegyzett menyasszonya, Bánffi Ágnes sorsával. A menyasszony szülei, a pazarló életmódjáról elhíresült Bánffi Dénes és felesége, Barcsai Ágnes külön éltek, 1761-től a birtokokat is az asszony kezelte, és kikötötte, hogy leányát maga nevelhesse. Bánffi Dénes áttért katolikusnak, és a református vallásához hű feleségén azzal akart bosszút állni, hogy az udvarnál kifejtette: Ágnes lánya igaz keresztyén neveltetését veszélyeztetve látja. Barcsai Ágnes 1765-ben épp azért jegyezte el idejekorán, 11 éves korában a lányát Teleki Sámuellel, hogy biztonságba tudhassa, és jövendő veje a gyermekei javára, tékozló férje kizárásával tett testamentumát is segít majd megerősíteni. Bánffi kérelme viszont meghallgatásra talált a királynőnél, és Bajtay József püspök meg a szintén nemrég katolizát Bethlen Miklós közreműködésével, katonai erővel rabolták el a leányt az anyjától. Hiábavalónak bizonyult a keserves anya és a vőlegény instanciázása, Bánffi Ágnes 1768 elején a bécsi udvari kápolnában vallást cserélt, később, mint a királynő udvarhölgye Esterházy Jánoshoz ment feleségül. Teleki külföldi kapcsolatai révén a párját ritkító eset híre gyorsan terjedt, sőt a bécsi angol és porosz követ is szót emelt az erőszak ellen, de hiába.[11]

A Habsburgoknak az erdélyi katolicizmust a főrendűek körében megerősítő módszerei között a promóció, a tisztségekbe jutásnál a katolikusokat preferáló

---

[9] Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai 1759–1761. S.a.r. Tolnai Gábor. Bp., 1987. 242. – F. Csanak, 1983. 96–101.

[10] *Árva Bethlen Kata Önéletírása*. 16.

[11] Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* Kolozsvár, 1997. 41–45.

politikája jelentős sikereket ért el. 1713-tól, Kornis Zsigmond gubernátorrá választásának körülményeit ismerve mindenki számára nyilvánvalóvá lehettek az udvar szándékai. Teleki Józsefet Kornis gubernátor figyelmeztette arra 1725-ben, hogy ne álljon ki olyan keményen felesége, Bethlen Kata igaza mellett, mert elrontja az előmenetelét. „Melyre így felelt az én uram – írja Bethlen Kata –, hát azt gondolja excellenciád, hogy én olyan boldogtalan ember volnék, hogy elhinném azt, hogy a feleségem dolgáért nincsen nékem promócióm: nem az az oka, hanem a vallásom, mert ha a vallásom nem tett volna akadályt, eddig érdemem szerint előbb ültem volna a zöld asztalhoz excellenciádnál, mert mind felséges uramnak, mind hazámnak többet szolgáltam."[12]

Aki a világi előmenetelét többre tartotta a vallásához való hűségnél, valóban fölemelkedhetett, és lassan ki is alakult Erdélyben egy katolikus hivatalnokarisztokrácia. Tagjairól pontosan tudta a közvélemény, hogy konvertálásuk jutalmaként nyerték el tisztségeiket vagy részesültek rangemelkedésben. Sárpataki Keresztes Mártonról írja Hermányi Dienes József, hogy „pápistává lévén nyere grófságot és Küküllőben főispánságot."[13]

A hivatali előmenetelhez kötődő katolizálás legismertebb esete a Kemény Lászlóé, aki előbb a számvevőségi elnöki tisztet, majd pedig az erdélyi gubernátorságot nyerte el ezzel.[14] Ugyancsak figyelemre méltó Bethlen Ádám guberniumi tanácsos, református főgondnok három fiának a sorsa. Közülük Gábor számított a família egyik legjelentősebb tagjának, az ő nevéhez fűződik. az ún. Bethlen-adórendszer kidolgozása. Áttérése után udvari kancellár lett, tíz évig viselte e tisztséget, mesés összegért öt nagy uradalmat vásárolt. Öccse, Miklós szintén katolizált, és fényes hivatali karrier végén jutott el az országgyűlés elnöke tisztségébe, egyébként a bécsi udvar rekatolizációs törekvéseinek buzgó támogatójaként tartották számon a kortársak is. A harmadik fiú, Ádám viszont hű maradt vallásához, ennek ellenére figyelemre méltó katonai pályát futott be, tábornoki rangban volt hadtestparancsnok és huszárezred-tulajdonos.[15] Általános közfelfogást rögzíthetett Rettegi György a két Bethlen katolizálásáról szólva: „Derék, nagyérdemű úriemberek s azért lettek inkább, hiszem, pápistákká, hogy midőn látnák, hogy olyanok állnak elé a directióra, kik is nem arravalók, a reformátusnak pedig repectusa nincs, magok pedig tam ingenio, quam industria arra termettek, nem lehet csudálni."[16]

---

12 *Árva Bethlen Kata Önéletírása.* 63.

13 *Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* 122.

14 Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok.* Közzéteszi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1970. 338–339. (továbbiakban Rettegi, 1970.)

15 Lukinich Imre: *A bethleni gróf Bethlen-család története.* Bp., 1927. 506–510, 514–516.

16 Rettegi, 1970. 149.

A katolizálás egyenlő a gyors karrierrel – ezt a véleményt ellenkező előjellel is rögzítette Rettegi, amikor az 1775-ben elhunyt Mósa Lászlóról emlékezett meg: „Ez Kővár vidéki, karulyai román nemzetségből való volt, de az édesatyja is magyarizatus és derék ember volt. Ez igen hatalmas deák, jó törvénytudó és Erdélyben híres tanult ember vala. Sokszor candidáltatott gubernialis secretariusságra, ítélőmesterségre, s ha pápistává lett volna, nagy promociókat ért volna. De megmaradván religiojában, nem ért egyebet, hanem notarius és főbíró volt Belső-Szolnok vármegyében valami 30 esztendeig."[17]

Bár a református közvélemény ésszerűnek tartotta a közéleti előmenetel érdekében tett vallásváltoztatást, igazából a hűséget tartotta nagyra; erre utal az, hogy Erdély-szerte terjesztették és olvasták Serédi Benedeknek katolizált fiához írt levelét, amelynek néhány jellemző mondatát Hermányi Dienes József jegyezte fel: „Vettem leveledet ördög atta! írod, hogy pápistává lettél kutya atta! s.a.t. Isten tőled, ördög veled! Apád.[18] Ugyanilyen gúnyosan írt 1755-ben Bethlen Kata Kemény Ádám zavaros nőügyek miatti áttéréséről: „Kemény Ádám uram pápistaságát látom; éppen a római anyaszentegyházba való bizony ő, eddig is a Péter lepedőjébe kellett volna béesnie."[19]

Katolizált főurak református feleségei általában nem követték férjük példáját. Teleki Zsuzsánna, Kemény László felesége „halálig állhatatosan megmarada a reformata religioban." Egyik bécsi útjukból hazafelé vendégül látta őket Esterházi Imre esztergomi érsek, és az asztali beszélgetés során Zsuzsánna asszony igen alapos bibliaismeretről és töretlen vitakészségről tett tanúságot.[20] Bánffi Dénes 1755-ben tért át a római anyaszentegyházba, felesége, Barcsai Ágnes a református valláson maradt.

Jelentősen hozzájárult a református arisztokrácia vallási öntudatának erősítéséhez az évente változó helyszínen tartott zsinaton való részvétel. Az országos zsinat alkalmával egyrészt az egyházmegyék küldöttei a püspök elnökletével és a Főkonzisztórium képviselőivel megtárgyalták az egyházfegyelmi és más vitás ügyeket, másrészt a lelkészjelöltek felkészültségét vizsgálta egy bizottság. E vizsga nyilvánosan zajlott a templomban, hitvita formájában, a jelöltek egyházközségének képviselői is jelen voltak, a jelöltekkel vitázó opponensek pedig a kollégiumok teológus hallgatóiból kerültek ki. Valóságos társadalmi eseménynek számított a református zsinat, ezért nemcsak a környékbeli, hanem a távolabb lakó főúri családok is részt vettek. Rettegitől tudjuk, hogy az 1770-ben Széken tartott synodus alkalmával az egyik főkonzisztóriumi képviselőt, Wass Györgyöt a

---

17 Rettegi, 1970. 359.

18 *Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* 286.

19 *Árva Bethlen Kata levelei.* 159. Kemény Ádám áttéréséről lásd Rettegi, 1970. 205.

20 *Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* 215., 469.

felesége is elkísérte, rajta kívül jelen volt Bánffi Dénesné Barcsai Ágnes, Wass Ádámné, Bánffi György és Bánffi József.[21]

Két unitárius faluban, Olthévízen és Vajdakamaráson a református eklézsia megalapítása a helybéli birtokosok, Árva Bethlen Kata, illetőleg Bethlen József buzgóságának köszönhető. Egykorú följegyzések tanúsága szerint nem erőszakos térítésről volt szó, hanem olyan meggyőzésről, amelyet a földesúri tekintély és segítség is támogatott.

Református egyházukhoz való hűségüket adományokkal bizonyító főúri családok emlékét őrzik az erdélyi eklézsiák gyönyörűen hímzett selyem úrasztali terítői és keszkenői, az aranyozott ezüst kelyhek és paténák, az ezüst keresztelőkannák és boroskancsók, amelyek gyakran ma is használatban vannak. E „szabadtéri múzeumban" nemigen találunk cserépkancsókat vagy rézedényeket, mint például a Tiszántúlon, és e reprezentatív adományok látványosan tanúsítják az erdélyi kálvinista mágnásfamíliák áldozatkészségét.

ON THE RELIGIOUS CONSCIOUSNESS OF THE CALVINIST ARISTOCRACY IN 18TH CENTURY TRANSYLVANIA

This study examines the loyalty of Calvinist aristocratic families to their faith who went to a defending position and also how they felt and thought about mixed marriages and about the changes caused by marriage. In the first half of the 18th century religious affiliation was taken into account in Transylvanian public life and at the distribution of offices, therefore I also try to investigate how conversions in favour of career were judged.

[21] Rettegi, 1970. 238–239.

EGYED EMESE

MŰVELT NEMESEK ÉS TUDÓS PÁRTFOGOLTAK KÖNYVKIADÁSI SZOKÁSAI A XVIII. SZÁZADI ERDÉLYBEN*

A 18. századot illetően az irodalomkutatók leginkább az eszmék és témák, a szöveghagyományozódás kérdését vizsgálták, továbbá a nyelvet: presztízsét, az írói nyelvválasztást, a prozódiai kérdéseket. Figyelmet kapott az ízlés alakulása a viták révén: így lett a korszak fekete bárónya Gyöngyössi János, a tordai lelkész és a Kazinczy és köre által mélyen megvetett leoninusok kiötlője; így lett a nagy elvárások szent megtestesítője, a – ma már mondhatjuk –, vérmes nyelvi és könyvkiadási remények letéteményese Aranka György, az erdélyi magyar nyelvhasználati megújulás nyelvpolitikai programjának felelőse.

Az évszázad művelődése többféleképpen tagolható; az irodalomtörténet-írás főként a felvilágosodás korszakhatárait firtatva tett ilyenre kísérleteket. Nagy jelentőségűek a nyilvánosságformákra vonatkozó kutatások,[1] ideértve az íráshasználati szokásokat és a *peregrinatio academica* vizsgálatát. Újabbak az olvasási és irodalompártolási szokásokra is rávilágító családtörténeti vizsgálatok vagy az olyan alapkutatások, mint a kolozsvári nyomdák 18. századi teljesítményének áttekintő vizsgálata.[2]

A könyves kultúra fogalom a kézirat létezésére is utal. Kézirat és nyomtatott mű a róluk való beszéddel, tudással együtt adja a könyvről szóló diskurzus lényegét. Nálunk kevés könyv saját történetének vizsgálata készült el a 18. századból. Leginkább a cenzúra-kérdések és a botrányok visznek egy-egy könyv törté-

---

* A tanulmány az OTKA K 83521 számú pályázata támogatásával készült.

1 Ilyen Vita Zsigmond klasszikus tanulmánya: Erdélyi könyvkereskedők és katalógusaik a felvilágosodás idején és a reformkorban. In. *A Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve* 1966. 55–73. on-line változata: http://mek.oszk.hu/03200/03231/html/vita.htm – 2014.09.16.

2 Lásd magyarul például Monok István: *Olvasó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján* című tanulmányát, Madas Edit és Monok István munkáját, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Történelem, helytörténet,művelődéstörténet* címűt (Balassi kiadó, Bp, 2003. 237.), vagy Pavercsik Ilona: Az erdélyi könyvkereskedelem magyarországi kapcsolatairól a felvilágosodás idején. című tanulmányát = *Erdélyi Múzeum,* 2007. 69. 3–4. 77–86. On-line változata: http://epa.oszk.hu/00900/00979/00420/pdf/077-086.pdf, amelyek a 18. század elejét a könyves kultúra koramodern szakaszához kapcsolják; románul Illyés Hajnalka doktori disszertációját (Kolozsvár, 2012): *Rolul Clujului ca centru tipografic în secolele XVI–XVIII.*

netének részletesebb feltárása felé. A kérdésről annál is inkább érdemes kutatásokat végezni, mert az erdélyi történelem nemcsak politikailag hozott szaggatottságot a tradíciók folyamatosságába (például az enyedi református kollégium könyvtára életébe vagy a csíksomlyói ferences kolostor szöveges kincsei használatába), hanem a világi intézmények gyér volta és egyre nagyobb fokú szétszórtsága (nyomdák, színházak, katonai laktanyák, iskolák) is megnehezítette az ízléscsoportok kialakulását, kritika létrejöttét.

A szerző és közönsége e korszakban is sajátos kapcsolatban képzelendő el. Szerzővé válni csak közönség által lehet és az erdélyi nyomtatott műveknek, a vallási élet gyakorlatát szolgáló könyvekétől eltekintve nem alakult ki jól körvonalazható olvasóközönségük. Az új irodalmi és fordításművek csak szűkebb körben lettek ismertté és kis hányaduk vált publikációvá. Többnyire előszók, ajánlások jelzik, ki támogatta egy-egy mű megjelenését és ezáltal szerzője írói-fordítói szerepe kiteljesedést, neve ismertté válását.

Néhány példával e helyzet sokféleségben megragadható tendenciáit kívánjuk felvázolni. Erdély székely és magyar nációja körében volt ugyan becsülete a könyvnek, de nem túlságosan széles körben. A sajátos felekezeti viszonyok az arisztokrácia körében is különböző könyvolvasási és könyvkiadási szokásokat alakítottak ki. A római katolikusok számára meghatározó jelentőségű volt a Habsburg támogatással megerősödő egyház, mint szervezet és ezen belül a főnemesi mecenatúra, amely a könyvkiadásban is érezhető volt, továbbá az iskolák színvonalának emelését és újabb oktatási intézmények létrehozását is jelentette.

MEGRENDELŐ/SZERZŐ/ FORDÍTÓ/ NYOMDA/ KÖZVETÍTŐ/ OLVASÓ

A „három nemzet” Erdélyében kevés működési engedéllyel rendelkező nyomda szolgálta a műveltséget a 18. században, azok sem szakosodtak egy-egy kiadványfajta publikálására. Különös kiváltsággal a szebeni nyomdászok rendelkeztek addig, amíg a Főkormányszék Kolozsvárra nem költözött. A főúri mecenatúra, a klasszikus (főleg latin) és modern nyelvek nyomtatásbeli használata és az egyházi szükségletek együttese adott keretet a nyomtatott művek kiadásának.

A KÉZIRAT ÉS A NYOMTATOTT KÖNYV

Katolikus irodalmi mecénások a 18 században Csíkszékben, Háromszéken, Szebenben, Kolozsváron azonosíthatók a Kálnokyak, Hallerek, Aporok sorában. Többnyire a vallásos irodalomnak az egyházi szervezet megerősítését szolgáló latin és magyar nyelvű szövegek magyar nyelű publikálásához járultak hozzá.

A korán elárvult Mikes Kelemen (1690–1761) tanulását a szűkebb család támogatta. A kolozsvári jezsuita kollégium (ezen belül a Convictus Nobilium) diákja volt néhány évig, de műveltségének gyarapodásához kétségtelenül későbbi olvasmányai és életútja környezeti hatásai is hozzájárultak (főrangúak udvarai, könyvtárak, tudós személyek közelsége Lengyelországban, Franciaországban és Törökországban). Rodostóból halála után hazakerült kéziratos könyveinek (többnyire fordításoknak) megrendelőjét vagy megrendelőit nem ismerjük, de nem zárható ki egy vagy több, az erdélyi katolicizmus terjesztésében érdekelt főrangú személy sem (a ferencesekhez vezetnek a szálak, akiknek jelenlétét Dés városában Mikes Mihály háromszéki főkapitány, Mikes Kelemen nagybátyja is támogatta). Forrásaink szerint a *Le chemin royal de le croix*, amelynek latin nyelvű az eredetije (Van Haeften holland lelkész műve), és amelyet Mikes franciából fordított le 1747-ben, Rákóczi kamarásának munkái közül leghamarabb került erdélyi olvasók elé: Mikes – misszilis levele másolata szerint – be Erdélybe is elküldte a könyvet (Huszár Sándor kezébe). Ha nem csupán magyar nyelvűségét, igényesen illusztrált voltát tekintjük,[3] hanem tartalmára figyelünk: a mű leginkább a katolikus leánynevelés céljait szolgálhatta; a mű gazdagon illusztrált, a benne foglaltak szerint a Krisztus-követés legmagasabb formája a teljes áldozat, a folyamatos imádkozás – vagyis nők esetében a zárdába való vonulás. Kérdés, hogy a családi (magán-)nevelés, vagy a zárdai közösségben való nevelés céljaira szánta a fordító munkáját, itt jegyezzük meg, hogy a dialógus-formájú teológiai mű e magyar fordítása a teljes publikálást csak a 20 században érte csak meg.[4]

A *Törökországi levelek* címadója és közreadója ugyan Kultsár István volt, de a szöveg nyomdai előkészítésben az a Péteri Takács József segédkezett, aki Széchényi Ferenc gyermekeinél volt nevelő. Tudjuk, a mecénás nem minden esetben adott engedélyt nevének a könyv ajánlásában való megemlítésére. Festetics György anyagi támogatása nemcsak az ügynek szólt (magyarnyelvűség, élvezetes olvasmányok közreadása), hanem a tényleges kiadói vállalkozás mögött is ott érezhető (1794-ben jelent meg Szombathelyen a *Törökországi Levelek*). Mikes főnemesi származása nem kétséges, de művei és fordításai elkészültekor nem az író arisztokratáról, hanem inkább a főnemes jogfosztottságáról beszélhetünk vele kapcsolatban.

Tartalmait tekintve *A keresztnek királly úttya* izgalmas változatát képviselte a római katolikus keresztény teológiának (Jézus alakja fiatalember személyében,

---

[3] A fordító Mikes egy francia edícióból – amely az eredeti latin nyelvű könyv illusztrációit francia kísérőszöveggel ellátva reprodukálja – kivágta az összes képet és a lefordított művel egyező rendszerben beragasztotta a kéziratos kötetbe. A kéziratos kötet a dési állami gimnáziumból került mai őrzési helyére, a kolozsvári Egyetemi könyvtárba.

[4] Tüskés Gábor 2011-ben is a megoldatlan problémák között sorolja fel a kézirat Désre, az állami Gimnáziumba való kerülésének körülményeit. Tüskés Gábor: Az új Mikes-kutatásokról. = *Magyar Tudomány,* 2011.03.08. (2014. 09.03.)

aki az erdőben meggyőző leckéket ad az isteni hívástól el nem zárkózó leánynak a hittitkokról). A kéziratos könyv Erdélybe kerülése azonban nem tipikus. A teológiai jellegűnek számító könyvek behozatala a Habsburg birodalomba tilos volt, ez a protestáns felekezetek vallásgyakorlatát megnehezítette, de a filozófiai gondolkodás alakulására is befolyással volt: tényleges nehézségekbe ütközött az erdélyiek bekapcsolódása az európai szellemi áramlatokba.

A protestánsok közül most főleg a széki Telekiek mecenatúrájára összpontosítunk.

Közvetett és közvetlen támogatás eseteit azonosíthatjuk. Pápai Páriz Ferenc könyves munkássága például Teleki Sándor anyagi hozzájárulása nélkül elképzelhetetlen – ennek a kapcsolatnak állít emléket a házasságkötése alkalmára írott épületes színjáték, az *Izsák és Rebeka házassága*, amely nyomtatásban is megjelent. Pápai Iskolatörténetének kinyomtatására úgy tűnik, Pápai Páriz már nem kapott támogatást (kéziratban maradt műve aztán a szerzőre való hivatkozás nélkül lett szerves részévé több, az enyedi Református Kollégium történetét összefoglaló értekezésnek).[5]

Teleki László Bethlen Katát, mint árva özvegyet és általa Bod Péter munkásságát is is támogatta. Bod Pétert úgy is pártfogásába vette, hogy a keze alá adta tehetséges fiát, Józsefet –, a magyarigeni tanulóhónapok a Teleki család és Bod Péter viszonyában jelentős eseménnyé lettek, nemcsak azáltal, hogy a főrangú neveltekből könyvek kiadására vállalkozó személyek lettek, hanem azáltal is, hogy a Teleki ifjak hozzájárultak Bod Péter könyvkiadási terveinek megvalósításához Erdélyben és külföldön.

Kovásznai Sándor (1730–1792) a Telekiek körében vált kiadói szerkesztővé. Római Szent Birodalmi széki gróf Teleki Sámuel (a kancellár) Kovásznai Sándor, a marosvásárhelyi református skóla tanárának támogatója volt. Kovásznai filológusi munkája nélkül Janus Pannonius műveinek összegyűjtése, annotált kiadása nem jelenhetett volna meg. (Pannoniust Teleki Sámuel szegről-végről rokonának tekintette.) Így árnyalni kell a kijelentést, amely szerint Teleki Sámuel érdeme volna Janus Pannonius műveinek első kritikai igényű szövegkiadása, amelynek előkészítése során egykorú kéziratokat és tizenhárom edíciót vetett össze. (A kétkötetes munka 1784-ben, Utrechtben jelent meg). Az is igaz, hogy a kiadványon nem jelenik meg Kovásznai neve, de a Janus-kiadással egy időben – szintén Utrechtben – elhagyja a sajtót Kovásznai verseinek kötete. „Cicerónak az emberek tisztéről és kötelességeiről" írt munkájának fordítása (Pozsony 1795.) Kovásznai 1760-ban a lejdai egyetemre ment, 1761-ben a marosvásárhelyi kollégium meghívta a história és a klasszikus irodalom tanszékére. Állását 1764. jan. 23-án foglalta el s haláláig folytatta, mint a humanisztikus és reális tudományokban és számos nyelvben jártas tudós. Sok latin alkalmi verset és beszédet adott

[5] Lásd e kérdésről újabban a kolozsvári Rácz Emese kutatásait.

ki. Halotti búcsuztatói összegyűjtve Carmina exequialia cím alatt Utrechtben jelentek meg (1782). Fordításai: M. T. Cicero nagyobbik Catója, Laeliusa, paradoxumai és a Scipio álma (Kolozsvár 1782); M. T. Cicero az emberek tisztéről és kötelességeiről (Pozsony 1795); Két komédia (Kolozsvár 1782).

Hogy Kovásznai a család támogatottja volt, azt az is jelzi, hogy éppen a Pannonius-munkálatok idején hagyja el a sajtót Teleki Sámuel és Bethlen Zsuzsánna fiának ajánlva Kovásznai két prózai drámaszövegét tartalmazó, egy kötetbe szerkesztett fordításműve: *Két komédia, mellyek közüll az egyik Plautusból, a' másik Terentiusból forditatott magyarra Kovásznai Sándor által, Kaprontzai Ádám (typographia); Kolozsvár, Református Kollégium, typ. 1782.* Tanévkezdésre egyszersmind kilencedik születésnapjára kapja ajándékba az iskola história és klaszszikus irodalom tanárától a nyomtatott könyvet ifjú gróf Teleki Domokos – aki aztán maga is ír tényleges színpadi érzékről tanúskodó, bár nem a komikumra épülő darabot (ezt végül nem nyomtatták ki).[6] Csaknem száz év múlva lett kötelező szerző a magyar tannyelvű iskolákban e két drámaíró Magyarországon;[7] a művek bizonyára nem 9 éves gyermeknek valók, akkor sem, ha Teleki Domokos az átlagnál magasabb intelligenciával rendelkező és ifjú kora ellenére igen művelt fiatalember volt. Kovásznai fordítói-könyvszerkesztői ajánlása magának a kollégiumba beíratott előkelő gyermeknek szól, de sejthető, hogy a kiadvány előállítására az anyagi fedezetet maga a tehetséges gyermek apja, Teleki Sámuel teremtette elő (ekkor még nem volt kancellár).

„Méltóságos Gróf Úrfi!

Szeptemberbek ötödik napja vagyon ma, a' Nagyságod' világra lett születésének esztendőnként előforduló napja; melynek emlékezetére ugyan ezen napon a' mostan folyó 1781-dik esztendőben, Nagyságod a' maga édes szüléivel nyóltz esztendős korábann, és az említett naponn kilentzedikbe fordulván, ebbe a' mi Maros-Vásárhellyu kollégzomunkba bé-hozatott, és az Isteni s emberi tudományoknak megtanulására, olly gyenge korában bészenteltetett. Semmit el nem mulatott az édes atyai gondviselés az iránt, hogy a' Nagyságod tanulása mennél bóldogabb és elő-menetelesebb lehetne, és tudós tanitókat szerezvén Nagyságod mellé, mind a Németben még ötödik esztendővel ennek előtte, mind pedig az utánn a' Deákbann. Annyira-is ment Nagyságod a' Német nyelvben hogy többire minden közönséges dolgokról folyvást tudjon beszélleni; mivelhogy az Isten Nagyságodat szép éles elmével sokak felett meg-is áldotta. Nagy reménységünk

---

6 A Spanyolok Mexicóba. Vö. Egyed Emese *Emberi részvét, emberjogi gondolat. A Spanyolok Mexicóba* c. tanulmányát megjelenés alatt (a nyitrai Konstantin filozófus Egyetemen 2012-ben megrendezett drámakonferencia kötetében)

7 „A legújabb ministerialis tanterv Plautus vagy Terentius egy vigjátékát szabja elé a hetedik osztály számára" = *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1879. 3. kötet, Magyar Tudományos Akadémia, Budapesti Philologiai Társaság, 1879. 197.

vagyon azért, hogy ha Nagyságod igyekezik a Deákbann-is, hívséges tanitóinak vezérlések-által hasonlóképpen elé fog menni. Jóllehet pedig hogy a' nagyságod bolts tanitói, tudják azt magoktol is, mitsoda utat módot kelljen Nagyságodnak a' tanólásban követni, azoknak engedelmekböl mind-az-által mind Mélt édes Szüléinek, mind a' mi nagy reménségünknek és kivánságunknak eleget tehessen, és annak tökélletesenn valaha meg-felelhessen! És hogy ez a két Komédia avagy tsak legkisebbet is erre a nagy tzélra szolgáljon!

Nagyságodnak ... Irám Maros-Vásárhelyt, September 5dik napjánn 1781-dik Esztend. Kovásznai Sándor"[8]

Noha ez az az ajánlás címzettjének német nyelvismeretére utal és a latin nyelvtanulást szorgalmazza, magyarnyelvűsége, fordítási színvonala az európai újhumanista filológiai irányzatokba való bekapcsolódás igényét jelzi.[9] A következő, Ráday Gedeon által szorgalmazott munkához (Gyöngyösi István műveinek kiadás) Kovásznai már nem nyerte meg Teleki Sámuel támogatását, így az elkezdett nagyszabású filológus munka máig kéziratban maradt.[10]

NÁSZAJÁNDÉKOK VAGY TÁRSADALOMKRITIKA ÚJPÁRKÖSZÖNTÉS ÜRÜGYÉN

Teleki Ádám fiának lakodalmára ír verset, kéziratos változata a kolozsvári egyetemi könyvtárban található.). Páldi István műhelyében jelent meg az az *Epithalamium*[11] 1764-es keltezéssel (!!), amely Teleki II. Ádám és Wesselényi Mária házasságát köszönti. Benne blason és Teleki Adám életrajzi szekvenciája. A kiadvány datálása azonban zavart keltő. Teleki Ádám ugyanis, mint örömapa és szerző fia esküvőjére könyvet készített elő. Fia, ifj. Teleki Ádám azonban – feleségét sirató versében (1785)[12] – azt állítja, 1765-ben jegyezte el és 1766. szeptember 23-án vette feleségül Wesselényi Máriát (1748–1785). Ő Wesselényi István és a költő Daniel Polixéna lánya, Wesselényi Miklós testvére volt.

Összehasonlításképpen egy másik nyomtatott, verses nászajándék. Barcsay Ábrahám erdélyi költő, bécsi testőr és császár katonája versei nem jelennek meg önállóan. Orczy Lőrincnek és a Károlyi családnak – nem utolsó sorban a Kár-

---

8 *Két Komédia Kolozsvár 1782. Ajánlás*.

9 Itt köszönöm meg Boér Tamásnak a fordításkompráciában nyújtott segítségét.

10 Kutatója jelenleg a kolozsvári Demeter Zsuzsa.

11 Kolozsvár, Egyetemi könyvtár, jelzete: 108851

12 Kolozsvár, Egyetemi könyvtár, jelzete: 99939.

olyiak pártfogoltjának, Révai Miklós piaristának köszönheti, hogy fennmaradtak és 1789-től nyomtatásban terjedtek versei.

1789-ben Károlyi József és Waldstein Jozefa lakodalma ülte lakodalmát Nagykárolyban. Révai Miklós, Károlyi pártfogoltja verseskötettel kedveskedik az ifjú párnak, de inkább az egész családnak. Korábban már rávette Orczy Lőrinc bárót arra, hogy publikálni engedje verseit a Révai által kezdeményezett könyvsorozatban, a magyar költeményes gyűjteményben. A *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől* 1788-ban jelent meg (a báró nem járult hozzá, hogy neve szerepeljen a kötet címlapján). Ez alkalommal a tudós piarista alkalmi antológiát szerkesztett. A kötetet, mint két szerző nevük feltüntetése nélkül, és némileg önkényes szerkesztésben kiadott kötetét emlegeti a szakma, de valójában több szerző munkájáról van szó.

Nagyságtok! az ajánlás címzése. (az alkalomhoz illő szép nagyítással a haza javára szolgáló eseménynek tekinti a mennyegzőt és kétszer is megfogalmazza könyve ajándék-voltát).

Nagyságos úri pár! engedd meg nékem is,
Hogy együtt rebegje itt az én nyelvem is,
A'mit érez szívem ezen innepléskor,
Hazánk javára tett szentséges kötéskor.
Ajándékomat is fogadd el szívesen,
'S miként illik hozzá, nézd azt is kegyesen.

A kötet tartalomjegyzéke szépen beleépül az ajánló ves szövegébe, a közreadó témacsoportokat állapít meg a *docere és delectare* jegyében."[13]

Mi jó a Szabadság féket nem szaggatva:
Mi boldog a Függés szívet nem szaggatva
Mi nagy az érdeme szántóvető pórnak
Mi rút bűne vagyon a dagályos kórnak
Ha e munkás rendet a' henye uraság
Tsigázza s tapodja kaczér katonaság,.
Mi szent Kötelesség a hazát szeretni,
Boldogulásáért a halált meg vetni.
Mi szép tündökleni velős tudománnyal
S hogy kell élni ezen égi adománnyal.

[13] „Több más iyly oktatás szelídebb érzéssel
Vagyon itt Játék is szép idő töltéssel." (oldalszám nélkül)

Következik tehát az ajánlás utána lakodalmi kötetben Orczy *Futó gondolat a Szabadságról* című politikai filozófiai költeménye (ókori és újkori államformákról). Orczy Lőrincnek 1779 február végén Bécsből írott levelében Bessenyei György arról tájékoztat, hogy a verset – kéziratban – kézről kézre adják, úgy olvassák, és hogy a tartozó közbeszéd szerint ekkor a báró még hárítja a sajtó alá bocsátás gondolatát.„El ragadta tőlem Bartsai a *Szabadság*ot, mellynek utána megyek. El ne sikkassza nagyságod azt a munkát, mert örökös sérelmet fog nevének, s nemzetének okozni."[14]

Pozsonyban Weber Simon Péternél jelent meg Rhédei Ádám és Teleki Mária Magdolna lakodalmára nyomtatott köszöntő (Kolozsvári Egyetemi könyvtár, 1795). Egyik darabját *Béts 1798* címmel gróf Teleki Domokos készíti: „igy láttam kedves húgomnak die 14 sept 1795 tartott menyegzőjét a' Carlsbadi vizeknél Tseh országban."

A KÖNYVKIADÁS TÁMOGATÓI

Önéletírásában Bod Péter Teleki József tanítójának vallja magát (széki gróf Teleki László fia 1753. június 26-án érkezett Magyarigenbe) „Szállást az iskolában és az iskolamester házában, étkezést és oktatást nálam nyert. Ő egyszerre tanulta a francia és német nyelvet és mennyiségtant a Magdeburg Frigyes Károly pomerániai greifswaldi jeles ifjú vezetése mellett." – írja *Önéletírásában* Bod.[15] Ez az önéletírás azonban bizonyára emlékezetből és valamilyen célra készült, nem tekinthetjük sem kimerítőnek, sem tévedhetetlennek. Bod Péter a *Magyar Athenas*t a három Teleki fiúnak (Sámuelnek, Józsefnek és Ádámnak) ajánlja. Bevezetőjében „Hazádat és nemzetedet igazán szerető kegyes olvasóhoz szól, magyar olvasókra számít: azokra is, akiknek a művet ajánlja…

HALOTTI BESZÉDEK

Az arisztokrácia körében szokásos halotti búcsúztatók nyomtatott változatai ismertek. A Teleki család törekedett ezek megőrzésére is. Ilyen például a Halotti oratio Gróf Teleki Pál felett – Verestói György tartott nyomtatásban is megjelent munkája (Kolozsvár, 1731.), két kiadása is volt. A református iskolák protekto-

---

[14] Balogh Béla: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei család- és irodalomtörténeti okmányok a nagybányai állami levéltárban. Nagybányai Állami levéltár, Orczy család levéltára (Fond szám 294), 550-es leltár. In. *Szabolcs-Szatmár-beregi Levéltári Évkönyv X.* Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai 1994. Nyíregyháza, szerk. dr. Nagy Ferenc. 39

[15] Bod Péter *Önéletírása*. Mentor, Marosvásárhely, 2007. 101.

raként ismert család elhunyt családtagjai elparentálására az egyház elöljárói közül választott temető lelkészt.

Más a helyzet ifj. Teleki Ádámmal. Édesapja, Teleki Ádám halálakor a *Cid*-fordító Teleki Ádám egykori nevelőjét, a tudós professzorrá lett Bodoki Józsefet kéri fel az egyik temetési beszéd megtartására. (Bodoki keleti nyelveket, történelmet és régészetet tanít a református kollégiumban Kolozsváron, Leidenben tanult 1760-tól 62-ig.) A prédikáció címe *Az igaz hittel vitézkedő és azzal győzedelmeskedő lelki vitézről való halotti tanítás, melyet… gróf széki Teleki Ádámnak… eltakaríttatásának alkalmatosságával elmondott*. (Kolozsvár, 1775.) Id. Teleki Ádám édesanyja felett is Bodoki mondott búcsúztatót (az is megjelent: *Az igazoknak számokra készített mennyei jutalmat el nyert… asszony*. Kolozsvár, 1769. (Gróf Teleki Pálné, Vajai Vay Kata volt az elhunyt.)

Különös értékű a halotti búcsúztatók és temetési beszédek kötet formában való megjelentetése. Ide sorolandó *A Teleki Mária sírhalma* címmel Teleki László által Bécsben 1801-ben megjelentetett kiadvány (búcsúztatók és prédikációk gyűjteménye az elhunyt férjének előszavával és szerkesztésében). Mindezek a kiadványformák a család belső kohéziójának fenntartására, növelésére is szolgálnak és a család emlékének fennmaradását eredményezik. Nem mellékes, hogy női halottat is megtiszteltek ilyen kiadványokkal.

ÉRTEKEZÉSEK

Egyetlen példát hozunk erre: Gróf Teleki József *Essai sur la foiblesse des esprits-forts* című, francia nyelvű hitvédő értekezését Voltaire és követői ideológiájának cáfolásául készítette. Nyugat-európai tanulmányútján nyomtatta ki, de nincs információnk arra vonatkozóan, mikor írta és önállóan készítette-e vagy esetleg éppen régi tanára, Bod Péter keze is benne van a dologban. (Magyarigeni felkészülési évei francia nyelvtanáráról tudunk, de keveset). Bizonyára az sem véletlen, hogy karácsonyra, a keresztények egyik legnagyobb ünnepére, Krisztus születése napjára időzíti a kiadvány első edíciója megjelenését. Teleki József Isten fogalmából kiindulva észokokkal igyekezett alátámasztani a csodákba, a misztériumokba, a megváltásba és a feltámadásba vetett hitet. Hogy a racionalistákat támadó könyv Rousseau tetszését is megnyerte volna, arra Teleki Józsefen kívül más nem utal, tény, hogy Teleki úgy tekintett a montmorency-i bölcsre, mint akivel szövetségre léphet a keresztény gondolkodás megőrzése érdekében. Tény, hogy Rousseau nem zárkózott el a mű szerzőjével való személyes találkozástól 1761 márciusában. Az *Esprit-Forts...* nemzetközi fogadtatása nemcsak Rousseau érdeklődése miatt mondható jelentősnek. A kötetre a francia jezsuiták is felfigyeltek, és lapjukban, a Journal de Trévoux 1761. áprilisi számában terjedelmes recenziót jelentettek meg róla. A jezsuita kritikus voltaképpen elismerően

szól az *Essai*-ről, s tételeit a hitvédelem szempontjából hasznosaknak és megalapozottaknak véli. A fent említetteken kívül Teleki még számos tudóssal tartott kapcsolatot Párizsban, köztük Voissin-nal, Hollandia párizsi nagykövetének lelkészével. *Az Essai sur la foiblesse des Esprits-Forts* megnyerte Voissin tetszését, aki üzletet is látott benne. Útinaplójában Teleki erről ezt írja „[Az Esprit-Forts-t] nagyon megszerette … és mivel az első editiojába, melyet én Lejdába nyomtattam, sok hibát ejtett Lusac uram, itten a maga költségén akar ezer exemplart nyomtatni, hogy osztán el adja." A mű új kiadásának korrigálását együtt végzik, Voissin egy „avertissement"-t is ír a kötet elé, 1762-ben jelent meg Amsterdamban, Teleki Daniel Bernoullinak szóló ajánlásával.

SZERZŐ VAGY PÁRTFOGÓ? A SZERZŐI SZEREP ÉS NÉV

A szerzőség vállalásában többféle attitűd is megfigyelhető a század főrangú erdélyi magyar szerzőinél vagy azoknál, akik Erdélyben kívánták műveiket megjelentetni.

Van példa a név elhallgatására vagy csak az előszó/ajánlás típusú szövegben való közlésére esetleg körülírásos közlésére. Ilyen a Révai Miklós által szerkesztett kötet, a *Két nagyságos elme költeményes szüleményei*, 1789. Pozsony (Orczy Lőrinc báró és az erdélyi nemes, Barcsay Ábrahám levelezésének verses részei), és ilyen a debreceni református Kollégium nyomdájába szánt dráma: *A Spanyolok Mexicóba* kézirata (gróf Teleki Domokos munkája).

Nem biztatták műve színpadi célú kiadására: „Az én tsekély ítéletem szerént leg jobb volna ezen drammbol egy historica deductiot tsinálni, szinte ugy dialogice mint p. o. Fessler a' maga munkájiban, vagy Dugonics az Etelkájában, rövid részekre fel osztván a' munkát." – olvasható a lektori véleményben, amelynek szerzője bizonyos T. J. mk.[16]

Van eset arra, hogy írói nevet (álnevet) használnak. A művei kéziratait Aranka Györgyhöz (az Erdélyi Nyelvművelő Társasághoz) kiadás céljából eljuttató mágnás, gróf Fekete János *Alethophilos isten haragjából régi káplár*ként írja alá Voltaire-fordítása kéziratát.

Előfordul, hogy a szerzők szignót használnak: (MK[17]); R.SZ.B.G.T.J.[18] (nyomtatványban); GTD (nyomtatványvban).[19]

---

[16] Vö. Deé Nagy Anikó: Ifjú gróf Teleki Domokos = *Erdélyi Múzeum*, 1994. 56. kötet, 1–2. füzet. 25–50.

[17] Kéziratban (hagyományosan Mikes Kelemennek olvassuk)

[18] Római Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki József.

[19] Ilyen a Gróf Teleki Domokos által készített útleírás. Egynehány hazai utazások leírása. Tót és Horvát országoknak rövid ismertetésével. Kiadatott G. T. D. Á. ltal Bécs, 1796.

Az ekkori erdélyi főnemes többnyire tartózkodott attól, hogy saját neve alatt életében könyvet adjon ki. De előfordult az is, hogy a szerző – fordító – vállalta nevét: Teleki Ádám *Cid*-fordítása közreadásakor (1773-ban a kolozsvári református kollégium nyomdájában) magát, mint fordítót nevezte meg – a szerző nevét magyar K-val írta Korneille Péter (a helyes kiejtést részesítette előnyben akárcsak Fekete János).

Az események megjelölése az időben a nyomtatott könyv vagy az írásmű, mint időtagoló személyes szimbolikus értékű tárgy révén történik. Az antropológiai szempontú számvetés elsősorban név- és születésnapok, házasságkötés és gyászesemények jelölésére létrehozott írásműveket rendel csoportokba. E rendszerezés során azonban az eltérések a modernizálódás folyamataira is mutatnak példákat: ezek a már íróinak nevezhető szemléletmódokra, az új európai irányzatokhoz való kapcsolódás szándékára utalnak. Pártfogókból és pártfogoltakból az írói respublika tagjai lesznek a 19. század elejére.

EDITORIAL POLICIES REGARDING ERUDITE NOBLEMEN AND THEIR SCHOLAR-PROTÉGÉES IN 18TH CENTURY TRANSYLVANIA

The present study examines printed works presented as gifts for different celebrations as well as biographies presented to the public. We will focus on printed poems presented as gifts on weddings and printed scientific works presented on different occasions having to do with the study cycle since we consider these works to be the traditional versions of texts linking to European culture. Following the same concept, biographies will be interpreted here as the referential narrative structure of traditional obituaries. These publications comprise not only written requisites of noble representation but also functioning tools designated to shape memory according to their established function.

PAPP KLÁRA

EGY ARISZTOKRATA CSALÁD POLITIKÁJÁNAK MEGALAPOZÓJA: JÓSIKA ANTAL KOLOZSI FŐISPÁN TERVEZETEI

(Beszéde Hunyad- és Zaránd vármegye közgyűléséhez, levelezése a hadi segedelemmel, tervezete az adózással kapcsolatban)

A Jósika család hitbizományi levéltárában maradt fenn néhány kézirat, amelyet Jósika Antal (1745–1803) különböző időpontokban írt, s amelyeket fia, Jósika János „édesatyám némely plánumai" felirattal tett egy iratcsomóba.[1]

Valamennyi kézirat fogalmazvány, ahol a szöveget több helyen betoldások, lehúzások tarkítják, készítője logikusan felépítve, de szemmel láthatóan első ötleteit, elképzeléseit vetette benne papírra. A katolikus ifjúság oktatásáról megfogalmazott elképzeléseket már egy tanulmányban elemeztem,[2] jelen tanulmányban a gyűjtemény fennmaradó iratait kívánom áttekinteni, végiggondolni.

Jósika Antal családja a 16. század végéig vezetheti vissza a karrierek útját, apja, Jósika László Hunyad vármegye főispánja volt.[3] A források tanúsága szerint a fiatalember 1759–1761 között a kolozsvári jezsuita gimnázium tanítványa volt, ahol a vicerektori tisztet is betöltötte, majd tanulmányai után a rend tagja lett. Életpályája azonban Mária Terézia döntését követően – amelynek alapján a jezsuita rendet feloszlatták – egészen új fordulatot vett. A rendből kilépve ugyanis egy jónak ítélhető házasságot kötött Teleki Ferenc testvérével, Josephával.[4]

---

[1] A tanulmány az OTKA K 83521 számú pályázata és a „Fejedelmi udvar és társadalom a 16–18. századi Erdélyben" című kutatóegyetemi belső kutatócsoport támogatásával készült. A levéltári anyag lelőhelye: a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Arhivele Naţionale ale României, Direcţia Judeţeană Cluj) (továbbiakban ROL KmIg) a Jósika család hitbizományi levéltára. (továbbiakban Jósika hitb. lt.) No. 141.

[2] Papp Klára: Jósika Antal kolozsi főispán tervezete az erdélyi katolikus ifjúság neveléséről. In. *A francia história nagykövete. Ünnepi kötet Papp Imre 65. születésnapjára.* Debrecen, 2013. 145–158.

[3] Jósika László báró, Hunyad vármegye főispánjának felesége Kun Katalin volt. A családi genealógia szerint Jósika Lászlónak Antal nevű fia mellett csak egy leánya volt, Mária, aki uzoni Béldi Antalhoz ment feleségül. http://www.parragh.n1.hu/keret.cgi?/eucsafa/genealogy.euweb.cz/hung/josika2.html (letöltve 2013. szept. 1.)

[4] Kazinczy szerint „Eltöröltevén a szerzet, visszatére a világba, s elvevé Gróf Teleki Ferencznek testvérét, Josephát…" A feleség, Teleki Mária Josepha (1749–1815) apja, széki Teleki Pál (1719–1773) volt, anyja Haller Borbála (1719. szeptember 11., Árokalja–1770). Lásd: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kanczellár úti naplója 1759–1763*. Sajtó alá rend. ifj. Biás István. Bev. írta Imre Sándor. Marosvásárhelyt, 1908. http://issuu.com/buksi/docs/09924; valamint Sas Péter: *A*

Élete ettől kezdve egy arisztokrata nagybirtokos politikai pályája, amelyet azonban Jósika neveltetése, műveltsége és kapcsolatai jelentősen meghatároztak. Jósika Antalt ott találjuk az erdélyi első szabadkőműves páholy-tagok sorában. A szebeni Szent András páholynak 1778 körül Bánffy György[5] és Bánffy Farkas után lett tagja, hozzájuk csatlakozott Aranka György, Teleki Ádám, Esterházy János, a későbbi kincstartó, Bethlen József, vagy a szebeni lapkiadó, Martin Hochmeister is.[6]

A Jósika családi címer[7]

---

kolozsvári piarista (egykori jezsuita) templom sírfeliratai. Lymbus Magyarságtudományi Közlemények, 5. évf. (2007) 149–178. http://epa.oszk.hu/01500/01500/00005/pdf/10sas.pdf

Haller Borbála gyászjelentése: A' mindeneken hatalmason uralkodó Szent Úr-Istennek tetszvén néhai kedves feleségemet,…Haller Borbárát…ötvenedik esztendeiben, ezen folyó hólnapnak hatodik napján…ez életből ki-venni… (Kolozsvár,) 1770. (12.) Febr. (Gr. Teleki Páll.) (Kolozsvár) (1770), [Református Kollégium betüivel.] [1] lev. – 2. OSzK Knyt, http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/Petrik/fc54/100f5/1049d?fn=document-frame.htm&f=templates&2.0

A megállapításokhoz még azt is hozzátette: „Élte örömeit olvasásban találta. Nevezetes számú könyveit a Hora és Gloska társai elégették, széthordták." Lásd: Kazinczy Ferencz: *Erdélyi levelek.* In. *Kazinczy Ferencz utazásai.* (Kazinczy Ferencz eredeti munkái. II. k. Utazások.) Budán, 1849. XV. 289. http://books.google.hu/books?id=NFQAAAAAcAAJ&pg=PA289&lpg=PA289&dq=Jósika+Antal+kolozsi+főispán&source=bl&ots=4a_L5d2_NO&sig=fEu1T2KXuCnBg

5 Bánffy György 1787. január 9.–1822. július 5. között volt Erdély gubernátora

6 A szabadkőművesek közé tartozott Samuel von Brukenthal gubernátor (1777. július 16.–1787. január 9.) is. *Erdély története. Második kötet 1606-tól 1630-ig.* Felvilágosodás és ferenci reakció (1771–1830) /4. Az első rendi reformmozgalom. (Szerk. Makkai László és Szász Zoltán) Bp., 1986. On-line változat: http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/356.html (továbbiakban Erdély története II. k.) 1070. Jósika Antal Teleki Sámuel sógora és bizalmasa volt, aki könyvei ügyében levelezett vele. Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.* Kolozsvár, 1997. 179.

7 A Jósika-czímer Siebmacher «Wappenbuch»-jából (IV. 15. Bd. 208. Taf. p. 275.) való, közli: Dézsi Lajos: Jósika Miklós 1794–1865. Magyar Történelmi Életrajzok, Bp. 1916. on-line változat: http://mek.oszk.hu/05800/05804/html/02.htm#footnote-35 (letöltve 2015. január 5.) Leírásában „A bárói czímer: Négyelt paizsban az osztóvonalak találkozási pontján arany korona; az első és negyedik vörös mezőben fejével befele fordított, körben hajlott farkába harapó koronás ezüst kígyó; a második és harmadik kék mezőben befelé fordult, ágaskodó ezüst oroszlán mellső lábaiban maga előtt gyökerestől kitépett zöld lombos fát tart; sisak nincs, bárói korona."

Az 1780-as évek közepén, amikor az akkori kolozsi főispán, Csáky János a Horea-felkelés visszaszorításában vállalt szerepe miatt kegyvesztett lett az udvarnál,[8] s ezért vissza kellett térnie felvidéki birtokaira, a megye első tisztét Jósika Antal kapta meg, amelyet 1803-ban bekövetkezett haláláig betöltötte.[9] Feladatait nagy gondossággal és odafigyeléssel végezte, amiről a ránk maradt tekintélyes iratanyag, valamint az abban megőrzött és a főúr politikai elképzeléseit rögzítő tervezetek is tanúskodnak.[10]

Személyes érintettsége azonban őt is vezethette részrehajlásra, amiről egy 1796. július 21-én keltezett, Bánffy György gubernátortól származó, dörgedelmes levélből értesülünk.[11] Kiderült, hogy egy Boár Dimitru nevű rab elbocsátásának körülményei miatt Kolozs vármegye viceispánját, Iványi Sámuelt fogták kérdőre, akinek a válaszából terelődött Jósika Antalra a figyelem. Iványi ugyanis, a „Kormányzó Tanács" rendelését nem teljesítette azonnal, hanem a 4401. számú parancsot kiküldette Budatelkére, Jósika főispán birtokára, bizonyára a főispán elvárásainak megfelelően. Az adott esetben azonban – ahogyan azt Bánffy érvelése tartalmazta – „maga a főispány az bépanaszolt fél, aki ezen tárgyban nem mint vármegye tisztje, hanem mint bépanaszolt fél tartattathatik. Mégis kegyelmed a fenn megírt rendelésnek a főispánnyal való közléséig, annak foganatját maga kötelessége ellen késleltetvén, a főispány rendelésének vétele nélkül a rabot ki nem bocsátotta…". A gubernátor a liber bárónak, Jósika Antalnak címeztette a levelet, s őt felszólította fel arra, hogy 8 napon belül a késedelmes elbocsátásnak és a hibás eljárásnak adja okát, s az erről szóló válaszlevelet küldje el a Guberniumnak. Ezt a választ azonban a Gubernium iratanyagai egyelőre rejtik előlünk.

A főispán utókorra maradt feljegyzései közül időrendben az első *egy beszédfogalmazvány, amelyet Jósika Hunyad és Zaránd vármegye közgyűlésén mondott el, 1792-ben.*[12] Köztudott, hogy a II. József idején végrehajtott közigazgatási reform értelmében Hunyad és Zaránd vármegyék igazságügyi tekintetben Kolozs

---

[8] Csáky János a nemesi felkelést kívánta mozgósítani a parasztlázadás ellen, amit a hadsereget bevetni kívánó II. József nem vett jó néven. Csákynak feleségével is megromlott a viszonya, aki később elvált tőle, ezért nyílván nem csupán a katonai-politikai szerepvállalás vitte őt vissza a családjához. Az utóbbiról részletesen Papp Klára: *Az erdélyi Csákyak.* Kolozsvár, 2011.

[9] Csáky János évekkel később a következőképpen emlékeztetette barátját: „emlékezzetek meg azon esetre, mely által Erdélynek rabja, s végtére koldusa lettem, meggondolván, hogy Hora idejiben készebb voltam vagyonomat felszentelni, magamot a sok költség mia adósságban, az által a gyalázatos sequestrumba vetni, hogy se rühes pallos alá oláhnak engedni…". Jósika hitb. lt. No. 142. 1799. június 11-én Kassáról írott levele szerint erdélyi adósságait ekkorra tudta csak megfizetni.

[10] Jósika hitb. lt. No. 133., 134.

[11] Az eredeti parancslevelet június 30-án keltezték, a júliusi levél viszont Jósikának szól, őt kötelezi magyarázkodásra. Jósika hitb. lt. No. 134.

[12] Jósika hitb. lt. No. 141.

vármegye fennhatósága alá tartoztak, amelyet akkor a pecsétfeliratban is ki kellett nyilvánítaniuk, s bár József halála után a döntést megváltoztatták, a vármegyék között mégis létezhetett valami kapcsolat.[13]

Báró Naláczi József szüleinek, Naláczi Istvánnak és feleségének, Tholdalagi Zsuzsannának ezüstpohara 1747-ből, a két család címerével díszítve (Iparművészeti Múzeum) illetve a Naláczi címer rajza Szolnok-Doboka vármegye monográfiájából

Mivel a bécsi magyar testőrségben szolgáló, s francia nyelvből fordításokat készítő Naláczi József 1792 végétől nyerte el Zaránd vármegye főispáni tisztét, a forrás első elolvasásakor már megfogalmazódott bennem egy feltételezés: lehetséges, hogy a beszéd az ő beiktatására készült.[14] Amikor a Jósika hitbizományi levéltár iratai között Jósika főispáni korszakának iratanyagát vizsgáltam, egy megbízólevél egyértelműen igazolta, hogy feltevésem helyes volt. Az 1792. március 27-én keltezett iratban Bánffy György gubernátor leírta, hogy amikor Naláczi József a Guberniumnak bemutatta „… őfelsége adomány levelét, mely által

---

[13] Hunyad megye pecsétje a következő feliratú volt: Zaránddal egyesült Hunyad vármegye Kolozsvári Kerületnek alárendelt Törvényszéke (Judicium Subalterni Comitatus Hunyadiensis cum Zaránd Uniti Districtus Kolosiensis) Idézi Pál Antal Sándor: *Az erdélyi és a partiumi megyék címeres pecsétjei* on-line változata: http://www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/271-306.pdf. 276. Pál Antal Sándor a címerrel ellátott vármegyei pecsétek közül legrégibbnek tartja Hunyad vármegyéét, amely 1490-ből való (Uo. 270., ill. 294.), Zaránd vármegyéről viszont közli, hogy III. Károly idején kapott pecsétet, 1712-ben. (Uo. 273., a pecsét ábrázolása 296.)

[14] Nalácziról Csávossy György: Az erdélyi szőlőművelés és borgazdaság úttörői = *Korunk*, 2002. december, online: http://korunk.org/?q=node/7079 (letöltve: 2014. október 31.) Naláczi 1792-1809-ig volt a megye főispánja, s 1796-tól a nagyenyedi református kollégium főgondnoka lett, ahol gyermekként tanulmányait végezte.

őkegyelme nemes Zaránd vármegye főispánjának tétetett, oly kérelemmel, hogy ezen újonnan nyert hivataljában való beiktatására Kegyelmedet, báró Orbán Antal őkegyelmével együtt, mint gubernális biztosokat rendelné ki a Királyi Gubernium".[15] A gubernátor a kérésnek megfelelően értesítette a megye rendjeit döntéséről, s Jósikának és biztos-társának kötelességévé tette, hogy a főispáni fizetés iránti rendelkezés megtétele céljából közöljék a beiktatás pontos napját, maguk pedig „báró Naláczi József őkegyelmét" a mellékelt esküszöveg elmondatásával „maga rendi s módja szerint beiktassák".[16]

A beszéd a Mária Terézia halála utáni időszakot, vagyis II. József uralkodását idézte fel: „úgy, mint midőn kedves anyánktól elhagyattunk, méltán sirassuk vala" – írta a királynőre emlékezve, s egyértelműen a szenvedés, a visszaszorítottság korának nevezte azt.

Bár a szöveg nem mondja ki a kesergés okát, világos, hogy ezek legsúlyosabbika az erdélyi parasztfelkelés pusztítása, illetve az ahhoz való uralkodói hozzáállás volt. Úgy tűnik, Jósika ebben a kérdésben teljes mértékben osztotta főispán-elődjének, a felvidéki ághoz tartozó Csáky Jánosnak, Csáky Antal abaúji főispán fiának nézeteit, aki a felkeléssel szembeni nemesi ellenállás fő szervezője volt.[17]

Csáky főispán a Horea-féle parasztfelkelés idején már 1784. november 12-én megszavaztatta a vármegye közgyűlésével a nemesi insurrectiót, amely után a kétszázötven kolozsi nemes Szászfenes felé indult, a parasztok ellen.[18] Bár a kolozsi főispán a terület védelme érdekében tevékenykedett, mégsem eléggé körültekintő módon tette, mivel II. József nem a nemesség részvételével, hanem az erdélyi katonai erővel akarta a felkelést leveretni. Döntéséről azonban a fejedelemségbe csak november 22-én érkezett meg a híradás. A katonai fellépés elrendelése mellett az uralkodó a továbbiakban szigorúan figyeltette a kolozsi nemes-

---

15 Jósika hitb. lt. No. 133. (Jósika kolozsi főispáni iratai)

16 Jósika jól ismerte Naláczit, saját gazdasági feljegyzése szerint a feleségének (?) adósa is volt. Tartozását 1799-ben fokozatosan fizette: előbb augusztusban 1000 ft capitálist, majd novemberben ismét 175 Ft-ot, majd 25 Ft-ot, végül 930 Ft interrest és 467 Ft és ismét 720 Ft capitalist. 1799-ben a kimutatás alapján 25 631 Ft többlettel zárhatta számadását (95 153 Ft bevétele és 69 521 Ft kiadása mellett!) Jósika hitb. lt. No. 134. br. Jósika Antal naplójegyzetei gazdaságáról, vagyoni állásásról, 1798–1799.

17 Nagy Iván CD-ROM szerint Csáky Antal (meghalt 1764-ben) pedig Csáky Zsigmond (1665–1738) tárnokmester fia volt.

18 Gheorghe Gorun: *Răscoala lui Horea în comitatul Bihor. Izvoare documentare. I–II.* Kolozsvár, 2000–2001. 180–181. Az erdélyi zenebonáról beszámoló Magyar Hírmondó is megemlékezett a kolozsvári önvédelem megszervezéséről: „Ezen külömb-külömb műhelyekben tanult városi katonáknak gróf Csáki és a város bírájának jelenlétekben éppen ma kelletett a város előtt egybegyűlniek számoknak megtudása és némelyek által a fegyveri gyakorlásban lejendő tanittatások végett, kiknek számok 4000-re mégyen." Kolozsvári és dévai levél a felkelésről. 1784. november 27-én. = *Magyar Hírmondó,* 1981. 174.

séget, s arról is jelentést kért, miért rendelt Csáky 2000 egyenruhát?[19] A bonyodalmat csak 1785 szeptemberére simították el, bár nehezen volt magyarázható, mire kellettek valakinek az uralkodó nevével vésetett kardok, ha nem akarta azokat használni. Csáky az eset miatt minden bizonnyal kegyvesztett lett, hiszen II. József akarata ellenére cselekedett.

Ifjabb Csáky János kamarás 1791-ben látott ismét lehetőséget a karrierépítésre, ezért saját szerepét erősen felnagyítva tudósította az új hatalom képviselőit a kolozsi nemesi felkelés megszervezéséről „a 18 000 rebellis oláh ellenében a 29 00 nemes" mozgósításáról, amelynek végén – ahogy saját tevékenységének jelentőségét értékelte – „a békét helyreállítottam, és … gondoskodtam a vezérek, Horia, Kloska és Krizsán" elfogásáról.[20] Jósika vármegyei közgyűlés előtti beszéde alapján az valószínűsíthető, hogy az erdélyi nemesség korabeli meghatározó képviselői közül többen vélekedtek hasonlóan a parasztfelkelés megítéléséről, s annak rémképével a közös nemesi fellépés összetartó erejét lehetett felidézni.

A következő idézetből sugárzik a mélységes felháborodás: „kedves atyánkfiai, ki ne siránkozott volna közülünk, midőn láttuk alacsony nemzet által atyánkfiainak némelyeink gyermekeinek, feleségeinknek hallatlan és kegyetlen megölettetéseket, vagyoninknak elprédálását, házainknak porrá tétetéseket, egyszóval nem csak magunk tulajdon keresményeinknek, hanem őseinktől maradott minden vagyonainknak tőlünk erőszakos elvétetését, amelyet még csak keresni, vagy nyomozni sem vala szabad."

A hangulatot fokozta a megmaradott vagyont pusztító török felidézése („a török ellenség szeme láttára égette és pusztította, úgy, hogy már némely falunak csak a neve maradott."), valamint a császári hadsereg tetteire való utalás („azon hadinép, amely Fejedelmünktől hazánk védelmére volt rendeltetve, az pusztította, rontotta gyűjteményeinket").

A kezdéshez hasonlóan II. József rendeleteinek hatásáról is a hagyományos nemesi szemlélettel vélekedett, amikor a nemesi szabadságon esett sérelmeket csokorba szedte: *„a nemesi elégett házaknak falai, szintén, mint a paraszt házak egyenlő szám alá vétettetnek, itten is a tisztjeinknek törvény szerint szokásban volt szabad választása tőlünk el vétettetett, idegen és új módi törvénykezésnek módja behozattatott vala, már a nyelvünkön se vala szabad se kérnünk, se törvénykeznünk. Annyira mentünk vala, hogy elpusztult hazánkba az házunkat kerestük, vártuk már naponként, mi lesz a vége nagyobbára tőlünk fizetett föld mérésének, tudniillik, hogy nemesi szabadságunk nevezetes sérelmével, adózók és parasztjainkkal egyenlővé tétessünk."*

---

[19] David Prodan: *Răscoala lui Horea*. I–II. Bucureşti, 1979. 525–526.

[20] MNL OL P. 77. Fasc. III. 1791. március 6-án keltezett irat.

Jósikának főispánként egészen konkrét tapasztalatai voltak a vármegye földesurainak alávetett népesség helyzetéről. A mindennapok természetes módon elválasztották a birtokosokat és parasztjaikat, véletlenül sem valamiféle egyenlőség képét mutatva, hanem nagyon is az évszázadok szerint kialakult rend alapján. Úgy azonban, hogy előfordult: a jog szerint a birtokos védte meg saját népességét. A beszéd elhangzásának évében a gubernátor feleségének, Wesselényi Zsuzsannának fejérdi jószágában vizsgáltatott ki Jósika egy panaszt, amit Bánffyné zsellérei fogalmaztak meg a tiszttartó, egy bizonyos nemes Visky Mihály ellen. A vizsgálat irataiból az derült ki, hogy a birtokos saját jobbágyaival megállapodott a könnyebb szolgálatról, de a tiszttartó – nem tudjuk meg, hogy Bánffy feleségének tudtával, vagy éppen a szándék ellenére – korábbi állapotukba akarta őket visszakényszeríteni. A zsellérek (szabadon költöző, szolgáltatásait megállapodás alapján teljesítő népesség) gubernátorné birtokán „bizonyos alkalom és egyezség mellett telepedtenek, …, de két esztendő múlva mindjárt az alkalom szerint való szolgálattételek megváltoztatván, s az arrul való edgyezés levél őtőlük elvétetvén, az régi jobbágyi szolgálatnál is mind marhájukkal, mind gyalogszerbe sokkal többe erőltettek”.[21] A túlzó követelésnek az lett a vége, hogy az urasági szolgálatra, s maguk eltartására is alkalmatlanokká váltak, különösen, hogy Visky keményen megbüntette, megalázta őket: éjszakára a renitenseket bezáratta az árnyékszékbe, a büdös tyúkólba, majd reggel megverette s úgy küldte őket dolgozni. Merra István, a vármegye által kirendelt comissarius végül azt jelentette, hogy Visky hajlandónak mutatkozott megbékélni a „szolgáló emberekkel”. A folyamat végén a gondviselő az öt fejérdi zsellér-panaszosnak 30 magyar forintot fizetett és két kupa bort adott, azok pedig „kézbeadással” megfogadták, hogy „megbékéllenek Visky Mihály urammal, minden további panaszokról s keresetökről lemondván”.

Jósika beiktatási beszédében az isteni kegyelem megnyilvánulásának tekintette, hogy az „meglágyította Felséges Fejedelmünknek, megholt József császárnak szívét”, aki ezért három kivételével visszavonta „minden törvények ellen tett rendeléseit”. Mivel „az Isten eszközök által munkálódik”, fontosnak tartotta a nemesi közösség számára egyértelműsíteni a visszanyert szabadságok érdekében közbenjáró neves személyeket: Kaunitz herceget, Bánffy Györgyöt, Erdély gubernátorát, és Pálffy Károlyt, Magyar- és Erdélyországnak fő kancelláriusát.

A beszédet egy határozott kéréssel zárta, amely a további időszak nyugodt és kiegyensúlyozott működése érdekében olyan viselkedést vár el, amely méltósággal teszi lehetővé a várható kihívásoknak való megfelelést: „… annak az hazának, amely minket szült, nevelt és tartott, legyünk igaz fiai, türvényünkhez ragaszkodjunk, amellett álljunk, amellől el ne mozdullyunk, hazánk köntösét és

[21] A panasz, a vallomások, majd a kiküldött megbízott jelentése, s az ügy lezárása is együtt található a Jósika hitb. lt. No. 133. iratai között.

nyelvét mind eddig sokan cselekedtünk, meg ne vessük, egyet értsünk, mert üdvözítőnk szava szerént amely ország magába meghasonlik, annak el kelletik pusztulni. Ezen nagy szükségében hazánkat védelmezzük, katona és eledel béli segítséget nékie tehetségünk szerént nyújtsunk, egymást szeressük, előljáróinknak törvényünk szerént szavát fogadjuk, és tőllek hallgassunk, így lészen, hogy visszanyert szabadságainknak gyümölcsével mind magunk, mind maradékunk állandóul élhessen."

Jósika Antalnak két következő tervezete feltétlenül összefügg: egyrészt mindkettő ugyanabban az évben, 1797-ben született, másrészt a tartalmi kérdések is összekapcsolják a két írást, ezek az adózásról és a hadi segedelemről írott elképzelések.[22] Az adózásról szóló – különösen a 17. század végétől bemutatott történeti vázlat az adórendszer változásáról – egyértelműen saját kutatásaira és személyes gyakorlatára alapozódik, azok tapasztalatait összegzi, s annak alapján fogalmazza meg elképzelését az általa jónak, elfogadhatónak tekinthető adózásról és az adó behajtásának módszeréről.

A hadi segedelem a napóleoni háborúk idején nyújtott támogatással azonos, az irat keletkezési éve (1797) mellett a levél szövege is magáért beszél. A francia nemzet ebben a szemléletben „felfuvalkodott és megátalkodott, (amely) a néki ámbár igazságos feltételek mellett ajánlott békességet elfogadni nem akarta." Az uralkodó erőfeszítéseket tesz ennek a „keresztény vallást nyilván és szemlátomást megvető, a nemességet gyökereiből kifordítani kívánó, a népeket megtámadó, vagy mintegy árvíz módgyára elborító" ellenségnek a visszaszorítására, ezért késedelmet nem szenvedhet a támogatása. A vármegye fő birtokosainak szóló levélben Jósika maga is úgy értékelte, hogy a franciák ellen „katona, pénz, gabona, ló és ökör kívántatik", amelyet a kérés teljesítésének gyorsasága miatt nem lehet országgyűlés döntésére bízni. A gubernátortól kapott utasítás értelmében neki főispánként a birtokosok nevét, s azt követően a felajánlását is össze kellett írnia, de azt is jelentenie kellett, ha valaki semmit sem ajánlott fel támogatásként.

Sajnálatos, hogy a felhívó levél írásának pontos dátuma nincsen meg. Tudjuk, hogy 1796. november 6-ra azért hívott össze I. Ferenc Pozsonyba országgyűlést, hogy ott a rendek a Napóleon elleni újoncok, természetbeni támogatás és szükség esetén a nemesi felkelés megadásáról is döntsenek. 1797. április 8-án született a hadba hívást elrendelő uralkodói levél, de április 18-án már meg is kötötték a campoformiói békét. Mivel Jósika szövege még elutasítottnak tekinti a Napó-

[22] Hadi segedelem, 1797. április 15. és Az adózásnak módgyáról (1797), Jósika hitb. lt. No. 141. Az utóbbin a következő, más kéz által írott cím olvasható: Kolos megyei főispán, Jósika Antal vélekedése az adózás felől. Jósika János, a szerző fia pedig azt írta a tervezet végére: Néhai szegény édes atyám gondolati az adózás dolgáról.

leonhoz címzett, békességre szóló kezdeményezéseket, a levél és felhívás valószínűleg még ezen időpont előtt születhetett.[23]

Ismerjük Bánffy Györgynek egy 1797. április 15-én, magához Jósika Antalhoz írott, személyesen a bárót és családját példaadásra felkérő levelét, amelyben a gubernátor már korábban elküldött, „minden kerületbeli fő tiszt urakhoz" bocsátott kérésére hivatkozott. Mindez azt mutatja, hogy a vármegyékhez írott levelet április 8. és április 15. között írták. A személyes levélben Bánffy különösen azt hangsúlyozta, hogy „Őfelsége ezen hadi segedelemben nem tsak katonát, és pénzt, hanem gabonát is, nemkülönben lovakat és ökröket is, kegyelmesen elfogadni méltóztatik…", ezért kérte, hogy a támogatás egyértelműen remélt és elvárt szándékáról, annak mértékéről és módjáról őt családja nevében mielőbb tudósítsa.[24]

Azt hihetnénk, hogy a megkötött béke semmissé tette a felajánlásokat. A valóságban egyáltalán nem ez történt. 1797. december 31-én ugyanis a gubernátor éppen arra kérte Jósikát, hogy nézzen utána az uralkodónak tett felajánlások szerinti beszolgáltatások állásának. A szilveszteri feladat szerint Jósikának a király sürgetésére írta azt: „hathatós és sükeres rendeléseket tenni és tétetni ne sajnáljon, hogy a még ekkoráig bé nem szolgáltatott ajánlásoknak részei szorgalmatosan felszedetvén, hová hamarabb az illő helyekre béadassanak", azzal együtt, hogy tegyen kimutatást arról, a felajánlások „végrehajtásában hol, kitől és minémű szorgalmatosság fordíttatott légyen".[25]

A kért felmérés az iratokhoz csatolt összegzés szerint valóban megtörtént, amely a vármegyei nemesség részéről nem mutatott nagy hajlandóságot a megvalósításban. A táblázat alapján ugyanis a vármegyében 282 katonát, 264 köböl gabonát, 127 köböl zabot, egy lovat, két ökröt valamint 3625 Ft-ot és 14 krajcárt ajánlottak fel, de hátralékban volt még a katonaállítás, 239 köböl gabona, az összes zab, a két ökör, valamint a pénzből 3343 Ft és 21 krajcár. Bánffy 1798. február 11-én írott levele megelégedéssel vette tudomásul, hogy a főispán megtette a tőle elvárt rendelkezéseket. Ugyanakkor éppen azért tekintette fontosnak és elmaradhatatlannak az általános ellenőrzést, mert a megye nemességének egyes képviselői nemcsak Jósikának, hanem az altiszteknek, sőt neki, a gubernátornak személyesen is tettek felajánlásokat, amelyeknek mindegyike egyenértékű, azt kell tehát megakadályozni – érvelt Jósikának –, hogy valaki megpróbáljon kibújni a kötelezettség teljesítése alól. A katonaállítást, amelyben némi előrehaladás időközben történt (Kabos István két katonát ajánlott, valamint 50 katonát már kiállítottak), továbbra is fontosnak tekintette, mondván, hogy a 230 fő mielőbbi ki-

---

[23] Láczay Magdolna: *A szabolcsi nemesség rétegződése 1797-ben.* A tanulmány online változata: www.szabarchiv.hu/drupal/sites/default/files/79-98.pdf 77. (letöltve 2014. október 5.)

[24] Jósika hitb. lt. No. 134. A levél is neki és a „méltóságos famíliának" szólt.

[25] Uo. Bánffy György 1797. december 31-én Kolozsvárról írott levele Jósika Antalnak.

állítása nélkülözhetetlen, mert a hazabocsátott invalidusok helyett az erdélyi regementekbe új emberek kellenek.[26]

Az adózásról szóló viszonylag részletes tervezet szintén tartalmaz a katonaság tartására vonatkozó eszmefuttatásokat, de nem valamely különleges helyzetre, hanem hosszú évtizedek tapasztalataira építve.

A bevezető néhány mondat arról árulkodik, hogy Jósika a tervezetet a leendő országgyűlés tárgyalásaihoz készítette: „Minek előtte mostani elő veendő adó adózás módgyáról a T. Státusok és Rendek eleibe valamit terjesztenénk, szükségesnek láttuk rövideden leírni ebben az hazában micsoda módok tartattattak eddig az adózás dolgában…" A célt is egyértelműen megfogalmazza: szükséges, hogy láthatóak legyenek a jelenlegi adórendszer hibái, összevethetőek a javaslattal, amivel biztosítható az új adórendszer elfogadása.

Mivel utoljára 1794–1795-ben volt országgyűlés, s – utólag tudjuk – a következőre csak 1810–1811-ben került sor, az valószínű, hogy Jósika az 1791. évi országgyűlés által kiküldött rendszeres bizottságok közül az adóügyi bizottság számára vetette papírra gondolatait.[27]

A tervezet az elmúlt két évszázad adózási rendszereit három csoportra osztotta. Az országgyűlés és a rendek szerepét látta megvalósulni a 17. században és a 18. század első felében is, amikor szerinte az adó mennyiségét „az ország szükségihez képest" határozták meg, amely az Approbatae Constitutiones által meghatározott módon „ennekutánna is a kapu szám után való adózásnak számát, módgyát és rendit az ország közönséges gyűlésiben szokta elrendelni az állapotoknak mivoltához képest". A Lipót császár által adott Diploma hasonlóan a hagyományokat erősítette, amikor kimondta, hogy „az adó summának elosztása, s felszedése egyedül a rendeket illeti". Ezt követően az adó mennyiségét „az ország szükségeihez képest a statusok, rendek és a Királyi Regius Plenipotentiárius" együtt döntötték el. Jósika külön kitért arra, hogy ez akkor nem jelentette az uralkodó egyedüli jussát az adó meghatározására. Példái egyértelműen azt igazolják 1699-ből, 1714-ből és 1746-ból, hogy az egyes natióknak az adóból való részesedését valóban az országgyűlésen döntötték el.[28] Az adóalap kezdetben a porta volt, amiből a vármegyékben 1050, a szászoknál 1450-ről tudott, ahol az

---

[26] Uo. Bánffy 1798. február 11-én, Kolozsvárról küldött levelében arra is kérte Jósikát, hogy a katonák legalább egy részét a téli időszakban állítsák ki. Arra is hivatkozott, hogy a főispán 1798. február 4-én jelentette neki intézkedéseit.

[27] Erdély története II.

[28] 1699-ben az egy millióból a székelység vállalt fel 90 ezer forintot, százat a taxás helyek, görögök és a zsidók, a többi a másik két natio fizette. 1714-ben a 600 ezerből 86 ezret a székelység, 181 700 forintot a szászok, 163 300 forintot a vármegyék, s a többit a taxás helyek fizették. 1746-ban 609 940 Rhforint 35 krajcár volt, amely mellé a statusak aplacidáció által tétetett 111 892, az elmúlt esztendőről 73 564. Ajándék pénz 33 200, a közönséges szükségre 129 295 Rft 30 krajcár. Summa: 957 892 Rft 5. krajcár."

1692. évi megegyezés alapján 10 „gazdaembert vevén egy portára”. Ezt követően a nemzetek ereje szerint osztották meg a terheket: 100 forintból „a vármegyékre tétetett 38, a szász székekre 38, székelységre 17, taxalis helyekre 7 (amint eztet mutatja 1748-ban 19-dik Junii, 630. szám alatt költ repartitito).”

Igazolta azt is, hogy a 18. században fokozatosan történtek módosulások a rendszerben. 1726-ban III. Károly elrendelte a Domestica Conscriptio megtételét, de ezt csak 1750-ben hajtották végre. Miután a három nemzetből kirendelt comissariusok által az összeírás megtörtént, a comissariusok az udvarban adtak számot, s 1754-ben – mint a későbbi példák mutatják tíz évre kiterjedő érvénnyel – meghatározták, kinek mit kell fizetnie. Ezt nevezi második szakasznak, vagyis „Systhema Bethlenianumnak”. Ekkor már a fő pénz, a vagyon utáni pénz mellé még a vetés után is fizetni kellett, de külön kiemelte, hogy „amely forduló bevettetett, arra is bizonyos taxa tétetett, de nem a földre, hanem a köböl vetésre.” Jósika pontosan leírta a folyamatot és az udvar által kiküldött bizottság által javasolt adórendszert, de sajátos módon ennél a szövegrésznél nem fogalmazott meg ellenérzést az adó kivetésének módjával és az adóalappal kapcsolatban, pedig a későbbiekben éppen erre helyezte kritikáját.[29]

Az adórendszer később szerinte annyiban változott, hogy 1759-ben a katonaság eltartására 160 000 forintot adtak, azért, hogy a továbbiakban „semmi ingyen való terh hordozással ne terheltessék az ország”. 1762-ben a vetés után tett adót jugerum után fizetett adóvá változtatták, s minden nemes személy mellett lakó, 15 életévét meghaladó személy után is még 18 krajcárt róttak (ez nemcsak a nemesekre, hanem minden gazda cselédjére vonatkoztak, beleértve a „fejér népek”-et is). Ez az általa leírt adórendszer-módosítás valójában 1763-ban történt, s az azt irányító Buccow erdélyi főhadparancsnokról a Systhema Buccowianum nevet viseli.[30]

A harmadik szakaszt 1769-től, Mária Terézia rendeletétől állapította meg, amelyre az jellemző, hogy „mivel Őfelsége bizonytalan és változás alá vettetett objektumokról bizonyosabbakra akarná az adót vetni, tehát ezután a köböl vetések helyett tétetnék az adó a jugerumra, úgy, hogy *a nép lassanként szoknék a föld alá való adózásra.* Ezen jugerumok pedig classificáltatnának, és a classificá-

---

[29] Az 1750. évi összeírás után, az udvari kancellárról, Bethlen Gáborról elnevezett adóreformot a történeti szakirodalom a Habsburg abszolutizmus legjelentősebb változtatásának tartja Erdély 18. századi történetében. Újdonságát éppen abban határozzák meg, amit Jósika kitartóan cáfol, hogy tudniillik az a hasznos, ha az egyes adóalany pontosan meg van határozva, s az adó kivetése így kikerül a rendek kezéből: „az egyes adózóra, annak jogállására és vagyonára épül, szemben a korábbi rendszerrel, amelyben országos szinten csak az egyes natiok voltak megfoghatóak, vagy legfeljebb az egyes törvényhatóságok adómennyiségei” *Erdély története II*. k. 1019.

[30] Uo. 1020. A szülőkkel egy kenyéren élő, 15 éven felüli személyek is a szolgákra kivetett adót, a „taxa impossessionatorum”-ot voltak kötelesek fizetni.

tiók szerint tétetnék az adó reájok, nemkülönben a szénarétek is, nem proventus, hanem jugerum s classificatio szerént taxáltatnának."[31] A legnagyobb problémát abban érzékelte, hogy *nem az ország szükségletei szerinti az adózás, s főleg nem az ország hírével,* amely így igen megemelkedett (kb. másfél millióra), olyan országban, ahol a pénzforgalom csekély és „a kereskedés mindenkor passiv". Ahol az adó nem az ország szükségletéhez igazodó, ott szerinte lehet arra példa, hogy többlet keletkezik, amit máshol lehet felhasználni. Sajátos, hogy az ellenkező lehetőséget, hogy tudniillik kevesebb is lehet a beszedett adó, mint ami szükséges lenne, nem is mérlegelte. Azt is megtudjuk, miért csak az első lehetőséggel számolt: arról kapott ugyanis híreket, hogy a császárné szükségletére vittek ki Erdélyből 200 ezer forintot, így válhatott szemében ez a módszer egyedül az udvar érdekeinek megfelelővé.

A harmadik szakaszban kialakult adózás nagy hibájának azt tekinti, hogy „*ezen adózás módgya törvényünk világos tartása ellen vagyon."* Bővebben is kifejtette, miben áll a törvénytelen mód, ez pedig a következő „a földre nem tétethetik az adó, mivel a föld a possessoré, aztat bíró paraszt a birtokosnak szolgál utána, vagy ha a nem tetszik, pénzt is fizet, a törvénytelenség mellett tehát igazságtalanság is, hogy ugyan egy objektumtól kétszeresen taxáltassék valaki". A korabeli nemesi felfogás nemcsak Erdélyben, a Magyar Királyság területén is hasonlóan értelmezte a földtulajdon és a földhasználat kérdését.

Az adó manipulációja szerinte különösen az adózó nép terheinek növekedésében mutatkozik meg. Sok olyan adózót lehet találni, akinek terhei emelkedtek, holott olyanok a körülményei, hogy éppen mentesítést kellene számára adni az adózási kötelezettség alól.

Gyakran megesett, hogy az adózó többet adott, mint amennyit jogos lenne tőle követelni, ezt orvosolná a rebonificatio, de annak összegét az adózó többnyire soha nem látja, sőt, – ahogyan Jósika sokat sejtetően fogalmazott – „vagy a perceptornál marad, vagy a Comissáriusnál, falusi nótáriusnál elenyészik, vagy maguk a bírák, esküdtek zsebekbe teszik, megisszák és ritkán gyün annak a keziben, akit illet."

Azt bizonyosnak tekinti, hogy a meglévő rendszerben egyetlen Perceptor sem jár jól: az ügyek olyan lassan rendeződnek, hogy sokszor a számvevő halála után özvegyeiknek kell az adóssággal foglalkoznia. Ez ellen egyetlen módszerrel lehet eredményesen védekezni, ha rendszeressé, és évente visszatérővé tennék az ellenőrzést. A tervezetben ennek az elképzelésnek országos megvalósulását látná helyesnek. Ahogy írja: „Akár mitsoda jó rendelt gazdaságban igen szükséges, hogy *a jámbor számadó szolgától minden esztendőben szám vétessék,* hogy a rossz szolga megesmértetvén, hivatallyától félre tétessék, a tett kár tőle könnyeb-

[31] Uo. Ezt az adóváltoztatást nevezi a szakirodalom Erdély akkkori gubernátoráról „Systhema Brukenthalianum"-nak.

ben meg vétethessék, és a további visszaélésre néki alkalmatosság ne adattassék. Aki gazdaságát másképpen folytattya hibás, *mennél hibásabb az olyan manipulatzio, amely az ország jövedelmeit kockáztattya és annak rossz administratorit maga idejében félre nem teszi.*"

Példái alapján az adózó népesség igen rosszul járt a katonaság tartására elrendelt 160 000 forint fizetésének kötelezettségével, mert az összeget kifizették, de a katonát is tartották, s annak ellenértékét esetleg a következő évi összeírásnál vették számításba. Leírt olyan esetet is, amikor a Perceptor számadásából tíz év múlva derült ki a paraszt járandósága, de természetesen fizetés nem lett a dologból.

Jósika adózási javaslata utal azon új uralkodói akaratra, amely szerint „azt kívánnya meghatározottnak lenni, mi légyen az országnak közönséges szüksége, és osztán az adót ahhoz mérsékeltetni kívánnya."

A gondolat lehetőséget adott számára annak ismételt megerősítésére, hogy az országban az országgyűlés joga a „közönséges szükség" meghatározása, bár erre a gondolatra I. Ferenc nem utalt a propositiójában. Ugyancsak fontos számára annak kinyilvánítása, hogy az adózás módja nem ellenkezhet az ország törvényeivel, hanem annak megfelelően kell azt meghatározni. Saját elképzelésének erősítését érzékelteti az uralkodói véleményének leírásával, miszerint az adózás „propositione facultatum repertiendae" történjék, vagyis „az adózó nép arról fizessen, amije vagyon".

A helyzetből és az udvartól érkező utalásokból arra következtetett, hogy meg lehet fogalmazni egy visszatérést a Fejedelemség-korabeli állapotokhoz, amikor az országgyűlés osztotta szét az adót az egyes natiok és taxás helyek között. Ezt a következtetést határozottan ki is jelentette, amikor azt tanácsolta, hogy *„Az ország gyűlése félre tévén azon adó számokat, melyek haza meghallgatása nélkül gyüttek bé, az haza szükségét megtekintvén, és a regius plenipotentiáriussal aszerint accordára menvén, minden Natio és Taxalis hely, a proportione moderne contributionis vállalná magára a kvantumat Semel, pro Semper…".*

Az adózás módját az adózó teherbíró képességéhez igazítaná. Szerinte olyan felosztás kell, amit a paraszt is megért, ami az adott év lehetőségeihez illeszkedik, főleg pedig, amit az adózó már az év elején biztosan tud. *„Az adónak objectumai légyenek azok, amikkel az adófizető bír, tudniillik a maga személye, amelyet terhelni lehet a comissiója szerént, tudniillik, ha szabad ember, kevesebb házi terhel lévén megterhelve, maga kézi munkájával többet kaphat, és ezért az ország cassájába is többet adhat, ha colonus, kevesebbet, az adózónak marhája és termése, ebből következik, hogy az adózó arról fizet, amije vagyon, és amiből pénzt kaphat."* A helységekben lakó nemesség biztos ellenőre lehet e terhek megosztásának, hiszen egyik nemes sem akarja, hogy az ő emberét jobban terheljék a szomszédjáénál. Ez jó meglátás, egyáltalán nincsen azonban végiggondolva, hogyan működhetne az ellenőrzés a gyakorlatban.

Megfogalmazta azt is, hogy a téli hónapokban a termés és a marha után kell beszedni az adót, „nehogy amie vagyon, megigya. A fő pénzt pedig nyárra, midőn munkájával valamit kereshet, kelletnék hadni. A bíró felszedvén az adót, vigye a Perceptorhoz, aki a falu könyvébe, amint eddig, bé írja a percipiált pénzt, úgy a maga Diáriumába is, amely Diáriumnak egyezni kelletik a falu könyvivel, a Perceptornak semmi egyéb dolga nem lévén, csak a perceptio …".

A Perceptortól az év vége felé egy számadást kérne, ami neki magának is hasznos hozna. Az összesítő kimutatást három vármegyei emberrel ellenőriztetné, így minden évben észlelnék a hibát, amit helyre lehetne hozatni, s a rossz Perceptortól idejében meg lehetne válni. (Országosan a három natióból választott három, jól fizetett assessorral, levéltárossal és írnokkal lehetne a hibákat kiszűrni.)

Ami a katonaság tartását illeti, azt elfogadta, hogy 1759 óta „az ingyen kenyér, hús és lótartás 160 000 forinttal megváltatott, tehát tsekély ítéletünk szerént méltán kívánhattya az ország a Fejedelem jóságától, hogy a naturáknak ára a ben lakó regimentekre nézve úgy figáltassék, hogy azon pénz az országból ki ne menjen, hanem itten avval a katonák fizettessenek az ország egyetértésével meghatározandó áron és kész pénzen."

Úgy vélte, mindenképpen tudatosítani kellene, hogy a paraszt miután fizetett, s hogy a fizetést követően semmiféle ingyen vecturával, vagy természetbeni adománnyal nem tartozik. Ha ezt tudja, akkor lehetővé kell tenni számára, hogy amennyiben nem fizet a katonaság mindezért, akkor megfelelő helyen panaszt tehessen. Ha joga lesz panaszt tenni, azt is jó előre pontosítani szükséges, kinek teheti, s kötelezni a panaszokat fogadókat az intézkedések megtételére. Eddig ugyanis senki nem tudta, kinek lehet panaszkodni, s nem létezett kötelezettség az intézkedésekre, ami kilátástalanná tette, hogy valaki hozzájuthasson a katonaságnak nyújtott szolgálat ellenértékéhez.

Jósika bizakodó volt a tekintetben, hogy lehet megoldást találni az utóbbi problémára, mert kéziratban maradt javaslatát a következő mondattal zárta: *„Így a manipulatio megkevesedvén, a paraszt tudván, hogy miről fizetett, és amit adván, mind készpénzül megkap, bizonyosan a mostani, majd elviselhetetlen terhtől sokat meg fog könnyebbedni."*

Úgy értékelhetjük tehát, hogy Jósika az adó elosztása és beszedésének módja területén valóban komolyan végiggondolta a lehetséges megoldásokat, és tudott ésszerű javaslatokat tenni az 1791. évi országgyűlés által kiküldött rendszeres bizottság számára. Szemléletében azonban a hagyományos nemesi érdek képviselete keveredett a racionális, gyakorlati megoldásokat kereső vezető elképzeléseivel.

Az eredmény eléggé lehangoló: az utókor történészei éppen ennek a bizottságnak a munkáját nem értékelték újszerűnek. „Az adó- és Commissariatica-ügyi bizottság adóügyi munkálata kevés újdonságot tartalmaz. Leszögezi, hogy az adó nem a földre, hanem az adózók fejére és vagyonára vetendő ki, összege az ország

szükségleteihez és az adózók erejéhez igazodjék, az adózás differenciált legyen, és ösztönözze a szorgalmat – ezek után pedig lényegében érintetlenül hagyja a fennálló adórendszert, nem talál szerencsés megoldást az egyházi nemesek, armalisták, székely lófők és gyalogok adómentességére."[32]

A Jósika hagyatékában fennmaradt kérvények azt mutatják, hogy a következő években nem történtek gyakorlati lépések az adóbehajtás szempontjainak és módszerének változtatására, s főispánként továbbra is maradt elég problémája az adóbehajtással. Amikor ugyanis 1799-ben hat collector azt kérelmezte, hogy ne tekintse őket „Koloson, királyi portio felhajtásában hátra állók"-nak, indokaik között éppen az adóbehajtást gátló tényezőket sorolták fel. „… oly akadályok történtek 1780-tól fogva, hogy azok miatt lehetetlen volt szednünk (egyik esztendőrül a másikra maradván), mint példának okáért a terméketlen esztendők, a marha döge, az inexigibilitásnak egy néhányszori investigálása, mely szerint, míg az folyt, az portio hajtás állott, de ha keménykedtünk közbe közbe, az is következett, hogy a collectoroknak kárt tettenek…".[33]

A tervezetek azonban éppen jellegüknél fogva nem is igazán a megvalósulás eredményességének jelzésére alkalmasak, hanem a készítők – jelen esetben Jósika Antal báró – szándékainak és elképzeléseinek megmutatására. A báró, aki saját gazdasági feljegyzései alapján jelentős birtokgyarapító tevékenységet végzett, s általában jelentős bevételekkel zárta az évet, aki saját fiát és lányát meghatározó arisztokrata körökből vett társakkal házasította, széleskörű műveltséggel rendelkezve is inkább a rábízott feladatokkal kapcsolatos óvatos reformokban tudott gondolkodni. Olyan változtatásokban, amelyek racionálisabbá, jobban működőkké teszik a társadalmat, de amelyben természetesen saját arisztokrata identitása erősödik, ahol családjának lehetőségei, perspektívái szélesednek.

A családi politika kiteljesedését a továbbiakban fiának, a konzervatív Jósika Jánosnak – aki az előző kolozsi főispán, a magyarországi ágból származó Csáky János lányát, Rozáliát vette feleségül, s végül a főkormányszék elnöke lett – és unokáinak, Jósika Samunak, Lajosnak és Jánosnak közéleti-politikai szerepvállalásaiban, tevékenységében tapasztalhatjuk, vizsgálhatjuk, értékelhetjük.[34] Ennek

---

[32] *Erdély története II.* k. 1124. http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/356.html

[33] Jósika hitb. lt. No. 133. Sorolták a konkrét eseteket is: 1781-ben Kozma Tamás szénáját elégették a mezőn, 1784-ben Kováts Istvánnak égették el két boglya szénáját, 1786-ban Dósa György két kalangya szénáját eloldozták a mezőn és széjjelhordták, 1787-ben Gáspár József szénáját a házánál égették el, s mikor azt eloltották, a házát gyújtották fel. 1798-ban 52 marhát kellett volna behajtaniuk, de kiderült, hogy az elmúlt évi bíró, Bálint Mihály, nem tudni, mi okból azokat eleresztette, s ebből 20 darabot előttük az úton mások szedtek össze. Azt panaszolták, hogy annyit nem szedtek össze, ami elég lett volna az executorok kifizetésére, azt is a saját pénzükből kellett megtenniük.

[34] Konzervatív politikusi pályákra lásd a kötetben pl. Zsoldos Ildikó tanulmányát (Neveltetés és oktatói tevékenység a szatmári Vécseyeknél), vagy Uő: Két arisztokrata karrierút a hosszú 19. században. In. A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszo-

a több generációra kiterjedő politikai útkeresésnek első eredményeit, alapvetését láthatjuk Jósika Antal tervezeteiben.

THE FOUNDER OF THE POLITICS OF AN ARISTOCRATIC FAMILY: THE PLANS OF ANTAL JÓSIKA, LORD LIEUTENANT OF KOLOZS COUNTY

The male members of the Jósika family played a very significant role in the history of 19th century Transylvania. János Jósika was a councillor of the government and later even became its president when no governor was appointed. One of his sons, Samu was an Imperial and Royal councillor, while Lajos, another son, became Lord Lieutenant of Torda county and both were conservative politicians.

Antal Jósika, the father of the president of the government, became the Lord Lieutenant of Kolozs county in the middle of the 1780s following János Csáky in this office. He was a Jesuit in his youth, then studied at the university in Nagyszombat (Trnava) but after the order was dissolved he married the sister of Ferenc Teleki, Maria Josepha. He was a member of the Saint Andrew Freemason Society of Nagyszeben (Sibiu) together with György Bánffy, Ádám Teleki and György Aranka and also became a follower of the notions of the Enlightenment. Around 1790 and 1791 he wrote his manuscripts on the education of the Catholic youth of Transylvania.

Antal Jósika (1745–1803) was a highly educated member of his family, although he did not agree with the measures of Joseph II regarding the nobility. He gave his opinion on the subject in a speech he delivered at the general assembly of Zaránd county when József Naláczi was inaugurated as Lord Lieutenant. This paper studied those drafts kept in the family archives which concern taxation and military aid and which Jósika probably prepared for the diet. Out of these two subjects he dealt with that of taxation in more detail. In this draft he reviewed the Transylvanian tax system from the issue of the Diploma of Leopold I until the end of the 18th century and tried to outline a tax system which was acceptable but rationally understandable for the nobility, collectable in reality, and also possible to comply with for the tax paying population.

nyok. Speculum Historiae Debreceniense 12. szerk. Papp Klára és Püski Levente, Debrecen, 2013. 255–277.

PÁL JUDIT

ARISZTOKRATÁK A CSÁSZÁR ÉS KIRÁLY SZOLGÁLATÁBAN: ERDÉLY KÉT „KORMÁNYZÓJA" A 19. SZÁZAD KÖZEPÉN*

A következőkben két integrációs kísérletet mutatok be röviden a 19. század közepéről, két arisztokrata életrajzán keresztül, és arra keresek választ, volt-e, és ha igen, milyen összefüggés a két életpálya és az integrációs kísérletek között. A két élettörténet egyúttal adalékként szolgál az arisztokrácia szerepének vizsgálatához a 19. század közepének nagy társadalmi és politikai átrendeződései közepette. Sajnos egyik vizsgált személy sem hagyott ránk naplót vagy emlékiratot, így motivációikat, szerepfelfogásukat nem tudtam vizsgálni, csak a hivatali forrásokból kirajzolódó életpálya nyomán próbálok következtetések levonni.

1848 jelentős fordulatot képez mind Erdély, mind a Habsburg Monarchia történetében. Az 1848-as törvények eltörölték a kiváltságokat, köztük a három rendi nemzet és a négy bevett vallás rendszerét, de ugyanakkor kiélezték a nemzetiségi ellentéteket Erdély három nagyobb etnikai csoportja, a románok, magyarok és szászok között. A magyar szabadságharc leverését követően, 1849 őszétől az új osztrák közigazgatás Erdélyben is a centralizáció és egységesítés irányvonalát követte, a „Gesamstaat" eszméjéből kiindulva.

A neoabszolutizmus rövid időszakát mind a mai napig másképp értékeli az osztrák és a magyar történetírás. Ha Ausztriában „forradalom felülről" vagy „bürokratikus modernizációs diktatúraként"[1] írják le, amely azonban „a meghatározó lépést [képezte] a feudális államtól a polgári társadalom felé",[2] Magyarországon Somogyi Éva, Deák Ágnes, Pap József és mások úttörő kutatásai[3] ellenére a kép

---

* A tanulmány az OTKA K 83521 számú pályázata támogatásával készült.

1 Stefan Malfèr: Der Konstitutionalismus in der Habsburgermonarchie – siebzig Jahre Verfassungsdiskussion in „Cisleithanien". In. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. VII/1. Verfassung und Parlamentarismus*. Hg. Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch, Wien, 2000. 29.

2 Helmut Rumpler: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien, 1997. 305. (továbbiakban Rumpler, 1997.)

3 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig.* Bp., 1976; Deák Ágnes: Társadalmi ellenállási stratégiák Magyarországon az absolutista kormányzat ellen 1851−1852-ben. = *Aetas*, 1995. 4. sz. 27−59; Deák Ágnes: *„Nemzeti egyenjogúsítás". Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Bp., 2000 (továbbiakban Deák, 2000.)*;* Pap József: A pasz-

még mindig egyértelműen negatív, a rendszer önkényuralmi, elnyomó vonásait hangsúlyozza. Magyarországot nem csak a császár és a bürokrácia akarta a birodalom keretében megtartani, hanem az örökös tartományok polgársága is. Magyarország nélkül ugyanis felborult volna az egyensúly a szlávok javára, ráadásul az Osztrák Császárság nagyhatalmi súlyát is elvesztette volna, így Bécs számára létfontosságú volt Magyarország megtartása.[4] Felix zu Schwarzenberg herceg kormányának fő feladata is az egységes állam konszolidálása és megerősítése volt.

Erdélyben a közigazgatási egységek többszöri átszabása is azt a célt szolgálta, hogy végképp felszámolják a korábbi rendi nemzetek szerinti felosztást. Ugyanakkor azonban Bécs azt is megakadályozta, hogy a románok és szászok kérésének megfelelően etnikai alapon rajzolja meg az új egységek határait. A tartomány élére megbízható embereket neveztek ki, és szakítva az addigi gyakorlattal − bár a 18. században és a 19. század első felében is akadt erre még néhány példa −, nem a helyi elit köréből, hanem Bécsből küldték le a kormányzókat. A rendkívüli állapotokra való tekintettel a polgári és a katonai kormányzatot összeolvasztották, és 1849 nyarán Ludwig von Wohlgemuth altábornagy lett Erdély polgári és katonai kormányzója. Mellette polgári biztosként (*Zivilkommissar*) Eduard von Bach, Alexander von Bach belügyminiszter testvére működött. Wohlgemuth korai halála után (1851 április) 1851–1858 között Karl zu Schwarzenberg herceg, az ő halála után, 1858–1861 között pedig ismét egy magas rangú katonatiszt, Friedrich von und zu Liechtenstein herceg altábornagy lett a kormányzó. Az 1850-es években emellett jelentős számban neveztek ki a birodalom más tartományaiból – Csehország, Galícia, Bukovina stb. − érkezett hivatalnokokat is. Az ún. Bach-huszárok majdnem teljesen monopolizálták a pénzügyigazgatást, és nagy számban fordultak elő a polgári közigazgatás magasabb pozícióiban is.

szív ellenállás, a neoabsolutizmus korának mítosza? = *Aetas*, 2003. 3−4. sz. (továbbiakban Pap, 2003.) 119−136.

4 Rumpler, 1997. 305.

KARL ZU SCHWARZENBERG HERCEG, ERDÉLY KATONAI ÉS POLGÁRI KORMÁNYZÓJA

Az első vizsgált személy Karl (Carl Boromäus Philipp) zu Schwarzenberg herceg (Bécs, 1802. 01. 21. – Bécs, 1858. 06. 25.).[5] A Schwarzenbergek a Monarchia arisztokráciájának elitjébe tartoztak. Hősünk nagyapja az egyik leggazdagabb birodalmi herceg,[6] apja, Karl Philipp a szekundogenitúra feje, a lipcsei csatában a Napóleont legyőző szövetséges haderő fővezére, a Haditanács elnöke, később párizsi nagykövet volt.[7] Lovasszobra Bécsben ma is a róla elnevezett teret diszíti. Felesége Maria Anna von Hohenfeld grófnő. A pár három fia közül Karl Philipp volt a középső. Az ifjú Karl Lipcsében tanult és a diákszövetség (*Burschenschaft*) tagjaként hatással volt rá a német romantika. Egy visszaemlékezés szerint az ifjú nemcsak minden szépért és jóért, hanem az igazságért és szabadságért is lelkesedett.[8]

Pályaválasztását egyaránt meghatározták a családi és az arisztokrácián belül érvényesülő hagyományok. Az arisztokrácia számára a diplomáciában, a hadseregben és a közigazgatás csúcspozícióiban történő szolgálat számított ranghoz illőnek, egyúttal hozzájárult az arisztokrácia, mint elitcsoport befolyásának megőrzéséhez.[9] A lipcsei győző mindhárom fia is tiszti pályára lépett. Az idősebbnek, Friedrichnek igen kalandos sorsa volt, de a legfiatalabb, Edmund a tábornagyi rangig vitte. A tisztikar képezte különben a Monarchia egyik tartóoszlopát; egészen ennek a sajátos összetett államnak felbomlásáig a tisztikar volt a birodalmi egységtudat és császárhűség megtestesítője.[10]

---

5 Karl zu Schwarzenberg életrajzára lásd: Jacob Rannicher: *Das Fürstenhaus Schwarzenberg. Ein Denkmal der Erinnerung an ... Carl Fürst zu Schwarzenberg ... den Mitgliedern des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. Hermannstadt, 1859; Josef Ritter von Grimm: *Carl Fürst zu Schwarzenberg, Gouverneur von Siebenbürgen. Ein Denkblatt*. Wien, 1861. (továbbiakban Grimm, 1861.); Roman Holec − Judit Pál: Karol II . Schwarzenberg a Sedmohradsko (1851–1858). In. *Schwarzenbergové v české a středoevropské kulturní historii*. Ed. Martin Gaži. České Budějovice, 2008. 453−474. (továbbiakban Holec – Pál, 2008.)

6 Brigitte Mazohl-Wallnig: *Österreichischer Verwaltungsstaat und administrative Eliten im Königreich Lombardo-Venetien 1815–1859*. Mainz, 1993. 174. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. Universalgeschichte, Bd. 146). (továbbiakban Mazohl-Wallnig, 1993.)

7 Hannes Stekl: *Österreichs Aristokratie im Vormärz. Herrschaftsstil und Lebensformen der Fürstenhäuser Liechtenstein und Schwarzenberg*. Wien, 1973. 117118. (továbbiakban Stekl, 1973.)

8 Emilie von Binzent idézi: Fürst Karl zu Schwarzenberg: *Geschichte des reichsständischen Hauses Schwarzenberg*. Neustadt an der Aisch, 1963. 298. (továbbiakban Schwarzenberg, 1963.)

9 Stekl, *Österreichs Aristokratie im Vormärz,* S. 118.

10 Hannes Stekl – Marija Wakounig: *Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert*. Wien, 1992. 270−271.

Karl gyorsan haladt a katonai ranglétrán: 32 évesen ezredes lett, 1848-ban Bresciában hadosztályparancsnokká léptették elő. Közben 1834-től − bátyja lemondása után − ő lett a szekundogenitúra hitbizományának feje. A birtokok túlnyomórészt Csehországban feküdtek, feleségét szintén a csehországi arisztokrácia köreiből választotta. Josef Wratislaw von Mitrowic gróf, csehországi tartományi gyűlés elnökének lányát, Josefinét vette feleségül, aki fiúörökös hiányában apja birtokainak és prágai házainak örököse is volt.[11] A házaspárnak egy fia és két lánya érte meg a felnőttkort, de a lányok fiatalon meghaltak.[12] A pár prágai házát átengedte cseh nemzeti rendezvények, többek között Palacký előadásai számára is, a herceg 18421848 között, prágai tartózkodása alatt támogatta a cseh nyelv és kultúra „újjászületését", maga is írt cseh nyelvű verseket, ennek ellenére a Monarchia nemzetek fölötti császár- és kormányhű arisztokráciájához tartozott.[13] A Schwarzenbergek a Monarchia legjelentősebb arisztokrata családjai közé tartoztak, így a herceg császárhűségére kettős minőségében – mint arisztokrata és mint katonatiszt – lehetett számítani.

1848-ig egy igen sikeres, ha nem is olyan csillogó katonai pályát futott be, mint apja. A hadsereg jelentősége − mint a multietnikus Monarchia legfőbb összetartó ereje – mindig is nagy volt, de az 1848-as forradalmak nyomán ez még inkább előtérbe került. Karl zu Schwarzenberg számára azonban egyúttal új működési terep nyílt. Prágában a nemzeti gárda parancsnokává választották, de azt nem fogadta el. 1848 tavaszán és nyarán Radetzky tábornagy itáliai hadseregében vett részt az erődítményrendszer védelmében. Unokatestvére, Felix zu Schwarzenberg miniszterelnök többször bízott rá kényes feladatot. 1849 nyarán egy kisebb egységgel a németországi nyugtalan helyzetet kellett volna pacifikálnia.[14] A herceg a forradalom idején kapott először más természetű, a civil közigazgatást érintő megbízást: 1849 októberében szintén Radetzky tábornagy főkormányzósága alatt megbízták Lombardia helytartóságával, egyúttal kinevezték valóságos belső titkos tanácsosnak. A körülmények és a herceg konzervatív felfogása ellenére ő volt az egyetlen az itáliai helytartók és kormányzók között, akit liberális olasz körökben is pozitívan értékeltek, de itáliai működése túl rövid volt, kapcsolatai pedig túl felületesek ahhoz, hogy mélyebb nyomokat hagyjon maga után.[15] 1850 őszén saját kérésére felmentették és visszatért a hadsereg kötelékébe.[16] A továbbiakban mind Lombardiába, mind Velencébe polgári helytar-

---

11 Stekl, 1973. Anhang 3. 216.

12 Schwarzenberg, 1963. 299.

13 Stekl, 1973. 124; Schwarzenberg, 1963. 300.

14 Rudolf Kiszling: *Fürst Felix zu Schwarzenberg. Der politische Lehrmeister Kaiser Franz Josephs*. Graz−Köln, 1952. (továbbiakban Kiszling, 1952.) 101.

15 Mazohl-Wallnig, 1993. 270−277.

16 1850. november 27-én mentették fel a lombardiai helytartói állásról. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848−1867. II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg.*

tókat neveztek ki. Lemondása azonban főleg személyes okokra vezethető vissza, a Milánóban élvezett nagy népszerűségnek ugyanis árnyoldalai is voltak. Ahogy ő maga panaszolta Kempen rendőrminiszternek, azért kérte felmentését, mert egyrészt ellenfelei renegátnak tartották, aki elfeledkezett katonai mivoltáról új állásában, másrészt Radetzky tábornaggyal is megromlott a viszonya. Meggyőződése volt – ahogy erről Kempen naplójából értesülünk −, hogy Lombardia a legjobban rendezett koronatartomány és megfelelő bánásmód mellett, ha hagynák szabadon fejlődni, két év múlva a császár is nyugodtan meglátogathatná.[17]

Hamarosan azonban unokatestvére, Felix zu Schwarzenberg miniszterelnök javaslatára újabb megbizatást kapott, 1851. április 29-én Erdély katonai és polgári kormányzójává, egyúttal az Erdélyben állomásozó XII. hadtest parancsnokává nevezték ki.[18] Egyik feltétele az volt, hogy több jogosítványt kapjon, mint elődje.[19] Wohlgemuth idejében ugyanis a polgári biztossal, Eduard Bach-hal való nézetkülönbségek is nehezetítették a kormányzó feladatát, ráadásul lombardiai helytartóként Radetzkyvel való nem éppen felhőtlen viszonya is intő példaként szolgált. Schwarzenberg tehát mindkét funkciót egyesítette. A kormányzó különleges pozícióját jól mutatja, hogy a pénzügyminiszter kérésére a minisztertanács korlátozta helyettesének hatáskörét.[20] Schwarzenberg feladatai közé tartozott a birodalmi törvények gyakorlatba ültetése és a tartomány közigazgatásának irányítása.

De mért éppen Schwarzenberget nevezték ki Erdély korományzójának? Erre nyilván nincs pontos válasz, de néhány szempontra azért utalni lehet. A levert magyar szabadságharc után Magyarországon és Erdélyben katonai közigazgatás vezettek be, így természetes volt, hogy magasrangú katonatisztet neveznek ki, aki egyszemélyben polgári kormányzó és Erdély katonai parancsnoka. Az, hogy szakítva az 1848 előtti hagyományokkal, cseh-osztrák arisztokrata került Erdély élére, azzal magyarázható, hogy Erdélyben az arisztokrácia majdnem kizárólag magyarokból állt, illetve a betelepedett családok is ehhez a magyar arisztokráciához asszimilálódtak. Közülük többen aktívan is részt vettek a magyar szabadságharcban. Az ő lojalitásukra nem lehetett tehát számítani, vagy akiére mégis, az nehezen tudta volna elfogadtatni magát a helyi elittel. Másrészt a kiélezett nemzetiségi ellentétek miatt sem volt célszerű magyar arisztokratát nevezni ki Erdélybe, ahogy az addig szokásban volt. A pillanat kedvezőnek látszott egy centralizált összbirodalom létrehozására, ennek voltak eszközei a Bécsből kine-

Bd. 4. 14. Oktober 1850 – 30. Mai 1851. Hg. Thomas Kletečka. Wien, 2011. (továbbiakban: Kletečka, 2011.) 111.

17 Kempen rendőrminiszter 1851. március 24-i bejegyzése. (Johann Franz Kempen von Fichtenstamm): *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859*. Hg. Josef Karl Mayr. Wien–Leipzig, 1931. (továbbiakban Kempen, 1931.) 207−208.

18 Kiszling, 1952. 179.

19 Kiszling, 1952. 443. 1. lábj.

20 1851. május 7-i minisztertanács. Kletečka, 2011. 459.

vezett kormányzók is. Az azonban fontos volt, hogy magasrangú, tekintélyes férfi kerüljön erre a pozícióra, aki egyrészt a nemzetiségi ellentétek fölött áll, másrészt a helyi elittel is el tudja fogadtatni magát. A herceg teljesen megfelelni látszott a célnak, és nyilván az is elősegítette kinevezését, hogy a család az uralkodóval szoros kapcsolatban állt – unokatestvére, Felix zu Schwarzenberg volt a miniszterelnök −, és annak föltétlen bizalmát élvezte. Felix testvére, Friedrich pedig prágai érsek és bíboros, tehát a Monarchia másik támasza, a katolikus egyház magas rangú képviselője volt. Ferenc József uralkodásának korai szakaszában amúgy is sokkal fontosabb szempont volt a megbízhatóság, a hűség és a megfelelő erkölcsiség, mint a szaktudás, helyismeret vagy a rátermettség.[21]

A helyzet igen kényes volt, ugyanis a levert magyar szabadságharc nyomán napirenden volt a tartomány sokat vitatott közigazgatási átszervezése, ráadásul az etnikai és felekezeti feszültségek is nagy körültekintést igényeltek. A magyar elit nagy része passzív ellenállásra rendezkedett be, bár ez korántsem volt olyan mértékű, amilyennek sokáig a magyar közvélemény és a történetírás stilizálta.[22] A románok és szászok viszont benyújtották a számlát az 1848−49-ben az uralkodóház iránt tanúsított hűségükért; mindkét nemzetiség külön, közvetlenül Bécstől függő közigazgatási területet szeretett volna cserében. Bécs célja azonban – amit az új közigazgatási beosztással is elő akartak segíteni – a nemzetiségek fokozatos összeolvadása volt.[23]

Ebben a nehéz helyzetben kellett tehát átvennie a tartomány igazgatását. Schwarzenberg kinevezését fenntartásokkal fogadták Erdélyben. Egy szász küldöttség éppen Bécsben tartózkodott, hogy a szászok számára kedvező közigazgatási beosztásárt „lobbizzanak".[24] Az 1851 áprilisában Schwarzenberg miniszterelnöknél való audiencia azonban nem sok jóval bíztatta őket: „márványarca még hidegebb és mozdulatlanabb volt, ha ez lehetséges, mint előző évben" – írták a szász küldöttek.[25] Unokatestvére kinevezésének sem örült a szász küldöttség, mivel abban az „ostromállapot újabb meghosszabbítását, vagyis Erdély végleges rendezésének újabb kitolását", valamint az „ariszokrata-katonai elv teljes hevességgel való elimserését" látták, pontosabban attól tartottak.[26] Amikor megtudták,

---

21 Alexander Novotny: Der Monarch und seine Ratgeber. In. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918.* II. *Verwaltung und Rechtswesen*. Hg. Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch, Wien, 1975. 67.

22 Lásd pl. Pap, 2003.

23 A pénzügyminiszter hozzászólása az 1851. április 16-i minisztertanácson. Kletečka, 2011. 414.

24 Az 1848. december 21-i uralkodói leirat még önálló állást ígért a szászoknak, 1849-ben azonban már erről szó sem volt.

25 *Vierhundertfünfzehn Tage in Wien. Das Tagebuch der siebenbürgisch-sächsischen Nationaldeputation (1850–1851)*. Hg. Mádly Lajos-Loránd, Cluj-Napoca, 2007. (továbbiakban Mádly, 2007.) 404.

26 Mádly, 2007. 413. 1851. ápr. 27-i bejegyzés.

hogy kinevezése végleges és a szászok körében nagy népszerűségnek örvendő Eduard Bach sem tér vissza többé Erdélybe, aggodalom uralkodott el a küldöttségen. Eduard Bach azzal próbálta megnyugtatni őket, hogy Schwarzenberg „rendkívül intelligens és humánus ember", akivel ő már tárgyalt a szászok dolgáról, és akit részletesen megismertet az erdélyi viszonyokkal.[27] Amikor az újonnan kinevezett kormányzónál tettek udvariassági látogatást, az előszobában a románok képviselőivel találkoztak; ezek is meglepetten és lehangolva vették tudomásul az új fejleményeket.[28] A kormányzó azonban jó benyomást gyakorolt rájuk, megnyerő, nemes fériként írták le, aki „katonáknál szokásos" nyíltsággal fogadta, és aki a szászokról is pozitívan nyilatkozott.[29]

Kérdés azonban, mennyire tudta hivatalát meghatározni Schwarzenberg egy olyan tartományban, amelyet nem ismert. A funkció ugyanis Erdély esetében is új volt, akárcsak Lombardiában, ahol Schwarzenberg volt az első helytartó. Erdélyben is az 1848 előtti gubernátorokhoz képest a kormányzónak más feldat- és hatásköre volt. Schwarzenberg először egy körút során ismerkedett Erdéllyel. Az általános ünneplés közepette igyekezett tájékozódni, de valószínűleg sokkal inkább a még Bécsben Erdélyről hallottak határozták meg nézőpontját. Az utazása nyomán készített beszámolóban például határozottan a szászokkal szembeni különleges elbánás ellen foglalt állást, azzal érvelve, hogy a jogegyenlőséggel ellentétesnek találja kedvezni a 167 ezernyi szásznak szemben az 1,2 millió románnal és a mintegy 600 ezer magyarral.[30] A sokat idézett magyarázattal folytatta, miszerint a szász intézmények amúgy is túl demorkatikusok, majdhogynem republikánusok. Láthatólag unokatestvére, Schwarzenberg miniszterelnök elveit követte, aki a szilveszteri pátens után hangsúlyozta a belügyminiszternek, hogy Erdélyben is világossá kell tenni az elvet: „egy úr, egy törvény, egy kormányzat" és nincs többé nemzeti alapú kiváltság.[31]

Úgy tűnik, kezdetben a hercegnek sikerült pozícióját megerősítenie. Hivatalát eleinte lelkiismeretesen látta el, ahogy az egyik munkatársa visszaemlékezéseiből tudjuk, minden nap áttekintette a hivatali ügymenetet, a fontos ügyeket bármikor elő lehetett adni. A déli audiencián mindenkit fogadott az excellenciás uraktól az egyszerű parasztokig, még vasárnap is.[32] Sőt, Erdélyről szorgalmasan olvasta a különböző statisztikai és történeti munkákat a különböző szakértői vélemények mellett, így hamarosan alaposan megismerte az erdélyi közigazgatást, amelynek átalakítására különböző reformokat javasolt – írta róla a nem éppen el-

---

27 Mádly, 2007. 417−418. 1851. május 3−4-i bejegyzés.

28 Uo. 419–420. 1851. május 6-i bejegyzés.

29 Uo. 420.

30 A kormányzó 1851. dec. 7-i felterjesztése. Mádly: Einleitung. In. Mádly, 2007. 24.

31 Uo. 25.

32 Grimm, 1861. 2.

fogulatlan Joseph Grimm.[33] Kezdeti sikerei nyomán, de sokkal inkább hadseregbeli múltjára és családjára való tekintettel 1852-ben több más magas kitüntetés mellett az Aranygyapjas-rend tagja lett. Működése azonban korántsem aratott osztatlan sikert, az intrikák végigkísérték működését. Éppen a magas kitüntetést követően a befolyásos és Erdélyt jól ismerő Nádasdy Ferenc gróf panaszolta be Kempen rendőrminiszternél, hogy Schwarzenberg „nem nőtt fel" a feladatokhoz és Erdélyben siralmas állapotok uralkodnak.[34]

1852 áprilisában meghalt Felix zu Schwarzenberg miniszterelnök. Ferenc József nem nevezett ki utódot, már korábban, 1851 májusától maga vette át a kormány irányítását és fokozatosan elfordult a Schwarzenberg-féle konzervatív reformpolitikától. Az abszolutista fordulat megnyilvánulása volt a szilveszteri pátens is (1851), amely felfüggesztette az alkotmányt. A kormányzó nem értett egyet teljes mértékben az új kurzussal, de jó katonához hűen végrehajtotta a Bécsből kapott utasításokat.

Politikai nézeteit közvetlenül nem fejtette ki, de valószínűleg közel állt bátyja konzervatív, legitimista nézőpontjához.[35] Közeli munkatársa, Joseph Grimm szerint a herceg nem volt nagy barátja az új rendszernek, az állam túl nagy szerepének, szerinte a tartományoknak meg kellett volna hagyni az önállóságot, és a különböző nemzetiségek jogaira is tekintettel kellett volna lenni.[36] Egyfajta köztes álláspontra helyezkedett: a birodalom egységét képviselte, de a tartományok autonómiáját is meghagyta volna olyan mértékben, amennyiben nem veszélyeztette a Monarchia hatalmi állását. A „határtalan centralizáció" hátrányait kormányzóként is tapasztalhatta. A demokráciának, a tömegek uralmának zsigeri ellensége volt, de egy törvényekre és jogra alapozott állam híve.[37] Ismerve azonban a bécsi viszonyokat, egyre inkább aggasztota az új irányvonal: miután Erdély számára kidolgoztak egy statútumot, előre látta, hogy ez csak a minisztériumi „aktakukacoknak" szól, ennek alapján nem fognak országgyűlést összehívni.[38]

Milánóba még elkísérte felesége is, de Erdély túl vad és elmaradott tartománynak tűnt Bécsből, így ide csak egyedül érkezett, a család többi tagja Bécsben, illetve csehországi birtokaikon maradt. A csehországi birtok kezelésének gondja fiára maradt, bár ő is naponta foglalkozott az ottani ügyekkel. Az erdélyieket elkápráztatta fejedelmi háztartásával, a teadélutánokkal és whist-partikkal, valamint fényes gálavacsoráival.[39] Amúgy a herceg megnyerő, lovagias, szép férfi volt, az alacso-

---

33 Uo.

34 Kempen, 1931. 270. 1852. dec. 7-i bejegyzés.

35 Schwarzenberg, 1963. 290−291.

36 Grimm, 1861. 8.

37 Grimm, 1861. 8−9.

38 Grimm, 1861. 9.

39 Volt magántitkára, istállómestere, szakácsa, lakája, huszárjai, két vadásza, 4–6 szolgája és 4 kocsisa. Grimm, 1861. S. 8−12; Mazohl-Wallnig, 1993. 183.

nyabb rangúakkal patriarchálisan viselkedett, a hozzá közel állókkal figyelmes volt, számon tartotta nevenapjukat, gyakran ajándékokkal lepte meg őket.[40]

Szenvedélyes vadász volt és a lovak iránt is élénken érdeklődött, de a különböző jótékony és tudományos egyesületeket is támogatta. Miután Erdélybe került, a csehországi egyletek támogatását fia vette át, ő pedig a helyi egyesületeknek szentelte figyelmét. Különösen a szászok által alapított honismereti (*Verein für Siebenbürgische Landeskunde*), a természettudományi és mezőgazdasági egyesületet támogatta aktívan, mind pénzügyi, mind politikai értelemben. A herceg jótékonykodásra is sokat költött: egy-egy utazása során 1700 forintot is szétosztott a szegények között. Ezek a tevékenységek hozzátartoztak az arisztokrácia szerepfelfogásához, erősítették a helyi társadalommal való kapcsolatot, ezen kívül az elmaradt tartományokban igen fontosak voltak a társadalmi és kulturális szerveződés elősegítése szempontjából is.[41]

A herceg a német mellett jól beszélt csehül és franciául, valamilyen szinten olaszul és angolul is.[42] Erdélybe való érkezése után magyarul kezdett tanulni, minden reggel órát vett, és a végén már értette a nyelvet, sőt beszélgetni is tudott.[43] A lehetőségekhez képest Schwarzenbergnek sikerült megkedveltetnie magát a magyar lakossággal, még egy Habsburg-ellenes összeesküvésben való részvétel miatt börtönbüntetését töltő egykori diák is dícsérően írt róla az emlékirataiban, mivel 1853-ban egy a börtönben kiütött tűzből ő szabadította ki a foglyokat: „a humánus öreg úr, herceg Schwarzenberg emlékét ez eset miatt is kegyelettel kell említenünk annyi fanatikus magyargyűlölő barbár ember között”.[44]

A magyar arisztokráciával jó kapcsolatokat ápolt, különösen annak konzervatív, császárhű – és nem utolsósorban legvagyonosabb − csoportjával (gr. Bánffy György, br. Jósika Lajos, br. Bánffy Albert). Ennek érdekében, illetve gesztusként a magyarok felé Kolozsváron is tartott fenn magának lakást Nagyszeben mellett. Grimm szerint nem telt el hét valamelyik mágnás látogatása nélkül, utazásai során a herceg is meglátogatta őket, sőt a közigazgatásról is tanácskozott velük.[45] Köztük elemében érezhette magát, még ha az illetők Bécsben nem is tartoztak volna az „első társasághoz”. Főképp azonban a közös arisztokrata „hobby”, a vadászat kötötte őket össze.

Jól mutatja az erdélyi magyar konverzatív arisztokrácia véleményét az erdélyi úrbéri törvényszék elnökének, Jósika Lajosnak megjegyzése a herceg halálakor:

---

40 Grimm, 1861. 9−10.

41 Az utóbbira lásd: Stekl, 1973. 207.

42 A Kriegsarchiv adatai alapján. Schwarzenberg, 1963. 300.

43 Grimm, 1861. 2.

44 Deák Farkas: Részint megőrültek, részint állandó kedélynyavalyába estek. In. *Megőszült a föld. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*. II. Szerk. Tóth Gyula, Bp. 1985. 41–42.

45 Grimm, 1861. 6.

„szegény Hercegünk veszte nagy csapás lesz Erdélyre”.[46] Az új kormányzónak, Liechtenstein hercegnek is kifejtette Jósika, hogy Schwarzenberg a tartományt és az embereket úgy ismerte meg, hogy sokat volt közöttük, sokat vadászott velük, vadászat közben pedig az emberek szabadabban beszélnek. Persze kívánatos lett volna, hogy többet hallgasson a saját belátására, mint a máséra – tette hozzá.[47] Ezzel arra a gyakori szemrehányásra utalt, hogy túlságosan is Andrei Şaguna román görögkeleti mitropolita befolyása alatt áll, aki naponta vendégeskedett nála. Schwarzenberget emiatt többször bepanaszolták Bécsben, többek között Haynald Lajos erdélyi katolikus püspök.[48] A pletykákat még hű embere, Grimm is megemlítette halála után.[49] A románok és szászok ennek ellenére úgy vélték, hogy éppen ellenkezőleg, túlságosan is a magyar arisztokrácia befolyása érvényesült.

Amiért jó kapcsolatokat ápolt a magyar arisztokráciával és részben támogatta is őket, azért egy percre sem feledkezett meg küldetéséről, végig a kormányzat által képviselt összbirodalmi álláspontot képviselte. Ez jól meglátszik például, amikor véleményt nyilvánított egy Kolozsváron alapítandó jogakadémia kérdésében. Az uralkodó ti. gesztusként – részben a megszüntetett jogászképzés kárpótlásául – a nagyszebeni német nyelvű jogakadémia mellett 1853-ban engedélyezni akarta egy kolozsvári magyar nyelvű jogakadémia alapítását is. Schwarzenberg teljesen magáévá tette Leo Thun vallás- és közoktatási miniszter álláspontját. A minisztertanácsban azzal a kifogással ellenezték a javaslatot, hogy a jogakadémia egy túlságosan is magyarérzelmű városban csak „a szeparatista nemzeti törekvések számára jelentne táptalajt, és mélyítené a két fő néptörzs, a székely és a román közti szakadékot”.[50]

Később úgy tűnik, Schwarzenberg egyre inkább belefásult a hivatali munkába, és mindinkább a vadászatok jelentették számára az áhított kikapcsolódást. Élete utolsó szakaszában sokat betegeskedett, 1859. június 25-én Bécsben halt meg.

Az 1859-es itáliai kudarc rákényszerítette az uralkodót a belpolitikai kurzusváltásra. Schwarzenberg halála után nem sokkal, 1860 őszétől, az Októberi Diploma nyomán újra visszaállították a régi közigazgatást – beleértve az Udvari Kancelláriát és Erdély központi kormányszervét, a Főkormányszéket − és ismét a régi elit köréből nevezték ki annak elnökét, gróf Mikó Imrét.[51] Miután azonban

---

[46] Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Arhivele Naţionale Române Direcţia Judeţeană Cluj, Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori levéltára, F 255, Jósika család. Jósika Samu levelezése. Jósika Lajos levele Jósika Samuhoz, 1858. jún. 21.

[47] Uo.

[48] Kempen, 1931. 393−394. 1856. ápr. 15-i bejegyzés.

[49] Grimm, 1861. 7.

[50] Thun hozzászólása, 1853. jan. 22-i minisztertanács. Hg. *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung: Das Ministerium Buol-Schauenstein, Bd. 1. 14. April 185−13. März 1853*. Hg. Waltraud Heindl. Wien, 1975. 430.

[51] Életútjára lásd Egyed Ákos: *Mikó Imre – Erdély Széchenyije*. Debrecen, 2005.

nem sikerült a magyar elittel a kiegyezés, 1862-ben Mikó lemondott és ismét egy magas rangú katonatiszt, Ludwig Folliot de Creneville altábornagy lett a Gubernium elnöke. Ahogy azonban a Monarchia, úgy Erdély helyzetetét sem sikerült megnyugatóan konszolidálni.

PÉCHY MANÓ, ERDÉLY KIRÁLYI BIZTOSA

A következő nagy fordulat, az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés ismét új helyzetet teremtett. Magyar követelésre ismét életbe léptették az 1848-ban kimondott uniót Magyarországgal. Erdély integrálásának átmeneti időszakára 1867 tavaszán Andrássy Gyula miniszterelnök javaslatára az uralkodó királyi biztost nevezett ki egy magyarországi főispán, gróf Péchy Emánuel (Manó) (1813–1889) személyében, aki egyben Erdély legfőbb kormányszervének, a Guberniumnak is elnöke lett.[52]

Péchy családja ugyan erdélyi származású volt, de már a 17. században Észak-Magyarországon kapott birtokot. A kiterjedt nemesi család egyik ága nagyon későn emelkedett az arisztokráciába, csak Péchy apja kapott grófi címet a napóleoni háborúk során kifejtett – nem annyira hadi, hanem sokkal inkább szervezői – tevékenységéért. A család különben több generációra visszamenőleg magasabb hivatalokat töltött be, a pénzügyigazgatásban, illetve a Hétszemélyes tábla bírái között találjuk őket.

Péchy a jogakadémia elvégzése után ügyvédi vizsgát tett, majd nagyon fiatalon országgyűlési követ lett. Az alsóház szerepe a reformkorban egyre jobban megnőtt, ezt mutatja a politika iránt érdeklődő arisztokraták szerepvállalása is. Az 1839–40. évi országgyűlésen Péchy a konzervatív táborhoz csatlakozott. Ez a tény – valamint az országgyűlésen szerzett politikai kapcsolatok – nagyban elősegítették karrierjét. Az országgyűlést követően, 1841-ben Zemplén megye adminisztrátorává nevezték ki. A későbbi országgyűléseken a felsőház tagjaként vett részt. 1844-ben megnősült. Felesége, br. Meskó Zenaida ugyanahhoz a hivatalnok-arisztokráciához tartozott, mint maga Péchy, ráadásul nővérével együtt apjuk tekintélyesnek számító vagyonát is megörökölték.

Péchy karrierjét megtörte az 1848-as forradalom kitörése. Hivataláról lemondott és visszavonult birtokaira. Bár konzervatív, császárhű hivatalnok volt, de a neoabszolutizmus idején sem vállalt semmiféle hivatalt. Ebben valószínűleg szerepet játszott az ókonzervatívokkal szemben megnyilvánuló ellenszenv és bizalmatlanság a kormányzat részéről, de óvatos természete is, azaz hogy nem akarta magát kompromittálni. 1850 áprilisában a magyar konzervatívok emlékiratot in-

---

52 Péchy életrajzi adataira lásd: Roman Holec – Judit Pál: *Aristokrat v službách štátu. Gróf Emanuel Péchy*. Bratislava, 2006; Pál Judit: Péchy Manó – a „mintahivatalnok". = *Erdélyi Múzeum*, 2007. 1–2. sz. 33–61.

téztek az uralkodóhoz, amelynek aláírói között Péchy is szerepelt. Az emlékirat élesen elítélte a forradalmat, éspedig már a kezdetétől fogva, így az áprilisi törvények jogosságát sem ismerték el – amelyre a Deák Ferenc és az egész liberális tábor, mint jogalapra hivatakozott −, bár ők is hangsúlyozták a reformok szükségességét. A fennálló helyzettel azonban ők sem voltak elégedettek. A dinasztiához való hűségük kinyilvánítása mellett elítélték az új, idegen intézményeket. A megoldást az alkotmány, a régi törvények és az ország határainak, azaz az 1847-es állapotok visszaállításában látták. A későbbiekben azonban Péchyt – bár a konzervatív táborhoz tartozónak tartották – nem találjuk ott például a Ferenc József magyarországi látogatása kapcsán született újabb kérvény aláírói között. Úgy tűnik, más téren sem próbált meg közéleti szerepet vinni, nincs semmilyen fontosabb gazdasági vagy más jellegű egyesület irányítói között sem, bár több egylet is a konzervatívok befolyása alatt állt.

Péchy az Októberi Diploma nyomán, 1860 decemberétől vállalt ismét hivatalt: Abaúj vármegye főispáni tisztségét. A megyében feküdt birtokai nagy nagy része, tehát kinevezése kézenfekvő volt. A főispánok többsége a konzervatív táborból került ki, akárcsak Péchy. Hivatalát buzgón, erős kézzel látta el, és utolsó percig helyén maradt. A magyarországi főispánok testületileg lemondtak, de az uralkodó az örökös főispánok mellett egyedül Péchynek hagyta meg a cím viselésének jogát, egyben legmagasabb elismerését is kifejezve tevékenységéért. A provizórium idején is jó kapcsolatai voltak: Zichy Herman magyar kancellár Péchy sógorának, Zichy Henriknek volt az öccse; 1864-ben pedig a kancellár egy másik öccse, Rudolf vette el Péchy egyetlen lányát, Jaqueline-t feleségül.

1865-ben aztán egyre-másra mutatkoztak a változás jelei, és a Magyarországgal szemben követett politika is fokozatosan módosult. A Schmerling-rendszer bukásának Magyarország számára is fontos következményei voltak. Júniusban az uralkodó új embereket nevezett ki a magyar és az erdélyi udvari kancellária élére. Úgyszintén a megyék élére is új főispánokat neveztek ki, köztük Péchy Manót ismét Abaúj vármegyébe. 1865 decemberére az uralkodó összehívta a magyar országgyűlést. A mérsékelt konzervatívok szintén a liberális Deák Ferencben látták a kiegyezés biztosítékát, így jelentős részük a Deák-párt táborát növelte, akárcsak Péchy.

Karrierjének csúcsát Péchy Manó tehát a kiegyezés után érte el mint Erdély királyi biztosa. Valószínűleg erdélyi politikust erre a nagyon kényes állásra eleve nem akartak kinevezni. Alkalmasabbnak látszott a feladat elvégzésére egy kívülálló, akit személyes kötődései, rokoni–baráti kapcsolatai nem befolyásolnak. Érdekesek e szempontból a reformkori Erdély legjelentősebb politikusának, Wesselényi Miklósnak megjegyzései 1848-ból, aki az akkori kormánybiztost kritizálva írta: „Nem is lépett ő itt fel elég innepélyességgel. Oly bureacratico-aristocratikus országban, mint Erdély, nem lehet republicanus egyszerűséggel imponálni:

itt cím, fény, pompa kell."[53] Tehát már 1848-ban sem tartották szerencsésnek erdélyit kinevezni, inkább egy magas rangú magyarországi személyiséget szerettek volna. Hogy ez 1867-ben is hasonlóképpen alakult, a későbbi miniszterelnök, Lónyay Menyhért naplóbejegyzései is megerősítik, aki 1867 elején azt jegyezte fel, hogy az erdélyi magyarok „nem erdélyit és nagy urat" szeretnének.[54] Péchy Manó már többször bizonyította az uralkodóház iránti lojalitását, de a Deák-pártnak is hűséges, megbízható embere volt. Feltehetőleg az Andrássy családdal – és jelesül a miniszterelnökkel, Andrássy Gyulával − való kapcsolatai is hozzájárultak ahhoz, hogy a kormány figyelme éppen őrá irányult, amikor a királyi biztosi kinevezés szóba került.

A királyi biztos elsőrendű feladata volt Magyarország és Erdély egyesülését a gyakorlatba ültetni, valamint megnyugtatni a kedélyeket, csillapítani a nemzetiségi és vallási surlódásokat. Úgyszintén feladatai közé tartozott, hogy az erdélyi állapotok részletes tanulmányozása nyomán javaslatot tegyen a kormánynak a szükséges intézkedések iránt. Erdély korábbi autonómiája, valamint a bonyolult nemzetiségi kérdés nem tette azonban könnyű feladattá Erdély integrációját. Péchy Manó kiterjedt közigazgatási tapasztalattal rendelkezett, Erdély sajátos viszonyai azonban idegenek voltak számára, és az embereket sem ismerte. Ezért mielőtt Erdélybe jött volna, Pesten szükségesnek tartotta az erdélyi képviselők véleményét kikérni, és tájékozódni az itteni viszonyokat illetően. Kezdetben nagymértékben támaszkodott Groisz Gusztáv helyismeretére és tapasztalatára, aki a Főkormányszék alelnökeként Péchy Kolozsvárra érkezéséig ideiglenesen a kormányzói teendőket is ellátta, de akit a magyar liberálisok támadtak „kompromittált" múltja miatt, ugyanis a neoabszolutizmus idején is hivatalt vállalt, sőt ő volt a magyarok által bojkottált 1863−64-es nagyszebeni tartománygyűlés elnöke.

A nemzetiségi kérdés, a közigazgatási átszervezés, a magyar törvények kiterjesztése Erdélyre, a legfelsőbb törvényszék Pestre való költöztetése, az úrbéri ügyek megoldása, a személyi kérdések és még hosszan sorolhatnánk azokat a problémákat, amelyekkel Péchynek és a magyar kormánynak szembesülnie kellett Erdély integrációja során. Az azonban már kezdettől látszott, hogy minden érdek összebékítése még a legjobb szándék mellett is szinte lehetetlen feladat. A helyzetet nehezítette, hogy az integráció megvalósítására nem állt rendelkezésre terv; előzetes koncepció helyett az elképzelések „menetközben" alakultak ki (és át), anélkül hogy a következményeket alaposan felmérték volna. A közjogi gon-

---

[53] B. Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenchez. 1841–1850. Második közlemény. Közli Ferenczi Zoltán. = *Történelmi Tár*, új folyam, V. Budapest, 1904. 347–348.

[54] Minisztertanácsok. (Lónyay Menyhért naplójából.) In: Deák Ferenc: *Beszédei*. IV. 1866–1867. A minisztérium bemutatásáról és a kormány első előterjesztéseiről. Kiad. Kónyi Manó, Budapest, 1897. 347.

dolkodás határozta meg a kérdés kezelését, nem volt gazdasági vagy másfajta integrációs terv.

A közigazgatás átszervezése és a központosítás kérdésében megoszlottak a vélemények. Nemcsak a szászok ragaszkodtak a régi állapotokhoz, hanem az erdélyi magyar elit egy része is. Péchy maga is úgy látta: „az unificatiót mind a két ország-részre véghetetlen károsnak látom, mert Erdélyben igen sok fontos és organicus kérdések egészen más fejlődési processuson mentek keresztül és jöttek létre, mint Magyarországban, méltányos tehát, sőt elkerülhetetlenül szükséges, hogy azok a helyi viszonyok szerint oldassanak meg, – mert különben ilyetén kérdések nemcsak hogy célszerűleg nem fognak megoldatni, hanem csakis a folytonos megelégedetlenséget fogják szítani."[55] Az organikus fejlődésre való hivatkozás tipikusan a konzervatívok eszköztárából való és nem igazán illett bele az új állam központosító elképzeléseibe. Azonban mint tudjuk, a Deák-párt semmilyen szempontból, így ideológialag sem volt egységes. Péchy álláspontját azonban végül is nem fogadta el a kormány. Az integrációs folyamat bemutatására itt nem térek ki, ezt már máshol részletesen megtettem.[56]

A Gubernium felszámolására 1869-ben került sor, miután a magyar országgyűlés törvényben szabályozta az uniót. Péchyt egyelőre a helyén hagyták, de a Gubernium romjaiból szervezett királyi biztosi hivatal márcsak egyfajta közvetítő „postahivatalként" funkcionált, és a királyi biztos hatásköre is jelentősen csökkent. Végül a kormányzat 1872-ben tekintette Erdély egyesítését befejezettnek. Fölösleges talán hangsúlyozni, hogy a politikai és különösen a nemzetiségi súrlódások korántsem vesztették élüket, és még sok fejtörést okoztak a későbbi kormányoknak is. Miután Péchy hivatala 1872-ban megszűnt, képviselőként vett részt a politikai életben, kezdetben Kolozsvár, majd a birtokai közelében fekvő Kassa képviseletében. Ha kezdetben a kormánypárt hűséges híveként elsősorban pénzügyi kérdésekben fel is szólalt a parlamentben, később úgy tűnik, egyre inkább belefásult a politikába. Élete végén már csak a felsőházban volt jelen, ott is inkább csak időtöltésből. 1889 nyarán halt meg Boldogkőváralján, családi kastélyában. Ekkor azonban Péchy már jó ideje egy régi korszak ittfelejtett emléke volt, a politikát már más generáció, más stílus, más erkölcsök uralták.

---

[55] MOL, K 26 Miniszterelnökség, 1871–IX–1817.

[56] Pál Judit: *Unió vagy „unificáltatás"? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*. Kolozsvár, 2010.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Ha megnézzük a közös pontokat a két életrajzban, akkor az első szembeötlő tény, hogy mindkét alkalommal egy-egy integrációs kísérletről van szó: az 1850-es években Erdélyt az összbirodalomba, 1867 után az Osztrák–Magyar Monarchián belül Magyarországba akarták integrálni, ehhez vette igénybe Bécs, illetve Pest-Buda a kipróbált, lojális embereket. Nem véletlenül mindketten a birodalom egyik oszlopának számító dinasztiahű, katolikus arisztokráciából származtak. A Schwarzenbergek – de részben Péchy családja is − ahhoz a konzervatív, nemzetek fölötti arisztokráciához tartozott, amelynek tagjai nemcsak töretlenül lojálisak voltak a Habsburgokhoz, hanem a dinasztiához kötődő államtudat hordozói voltak.[57]

A hadsereg – mint az uralkodó fő támasza – különlegesen fontos szerepet kapott az 1848−49-es események nyomán. A rebellis tartományokba katonai közigazgatást vezettek be, ez magyarázza a korábban katonai karriert befutott Schwarzenberg kormányzói kinevezését, először Itáliában, majd Erdélyben. Péchy közigazgatásban eltöltött múltja szintén fontos volt, hiszen a hivatalnokréteg volt a monarchia másik tartóoszlopa.[58]

Fontos volt, hogy a kormányzó lojalitása mellett társadalmi pozíciójánál és kívülállásánál fogva a helyi társadalom fölött álljon, illetve egyfajta kiegyensúlyozó szerepet játszon a különböző nemzetiségek, felekezetek között. Brigitte Mazohl-Wallnig nagyon találóan jellemezte, hogy kit neveztek ki egyáltalán ilyen funkcióba: „Helytartó csak az lett, aki a társadalmi piramisban olyan magasan állt, hogy nem volt szüksége hivatali presztízsére sajátja fenntartására: aki a helytartói cím nélkül is volt valaki."[59]

Mindketten „idegenek" voltak a tartományban. A Habsburg Monarchiában tulajdonképpen – az Orosz Birodalommal ellentétben[60] − a neoabszolutizmus korszaka az, amikor nagyobb mértékű hivatalnok-körforgásról beszélhetünk, különben általában a helyi elitek kezében maradt a közigazgatás. Legfelsőbb szinten, azaz a kormányzók szintjén ez eltérően alakult az egyes tartományokban: Itáliá-

---

57 Lásd Stekl, 1973. 121–122.

58 Rumpler, 1997. 330. Lásd még Waltraud Heindl: *Bürokratie und Beamte in Österreich 1780 bis 1848*. *Gehorsame Rebellen.* Wien−Köln–Graz, 1991; Waltraud Heindl: *Bürokratie und Beamte in Österreich.* II. *Josephinische Mandarinen.* Wien−Köln–Graz, 2013.

59 Mazohl-Wallnig, 1993. 157.

60 Susanne Schattenberg: Weder Despot noch Bürokrat: Der russische Gouverneur in der Vorreformzeit. In. *Imperiale Herrschaft in der Provinz. Repräsentationen politischer Macht im späten Zarenreich*. Hg. Jörg Baberowski – David Feest – Christoph Gumb, Frankfurt–New York, 2008. 81−101.

ban minden kormányzó idegen volt.[61] Magyarországon a 18. század végétől Habsburg főhercegek töltötték be a legmagasabb, nádori pozíciót. Erdélyben azonban egy 18. század közepi és egy a reformkorban bekövetkezett (1835–1837 között Estei Ferdinand főherceg) kísérletet leszámítva, végig a helyi elit tagjai töltötték be a gubernátori tisztséget. Az 1848-at követő új helyzetben azonban tudatosan szakítottak ezzel a hagyománnyal, első esetben ugyan egy másik tartományból helyezték át a kormányzót, aki azonban szoros kapcsolatban volt Béccsel. Péchy nem a központból, hanem Felső-Magyarországról kerül Erdélybe, de szintén kívülről jött és szintén ismeretlenek voltak előtte a helyi viszonyok, ha nem is emelkedett ki olyan mértékben a helyi elitből, mint Schwarzenberg herceg.

Mindkét kormányzó a központ eszköze volt a periférián. Annak ellenére, hogy mindkettő konzervatív volt és a helyi autonómia fontosságát hangsúlyozták, mégis a birodalmi vagy a birodalmon belüli nemzetállami centralizáció szolgálatában álltak.

Mindkettőjük pályáját a mobilitás jellemzi, bár eltérő mértékben: a herceg katonaként bejárta a birodalom jó részét, birtokai Csehországban voltak, székhelye Csehországban és Bécsben, de bevetették Magyarországon, Itáliában, Németországban és végül Erdélyben is. Péchy jóval szűkebb körben mozgott: 1867 előtt csak Felső-Magyarországi birtokai közelében állt két vármegye élén és a politikai élet központjának számító országgyűléseken vett részt Pozsonyban, majd Pesten. A mobilitási pálya tehát jóval szűkebb, ahogy a Monarchia két térfelének 1867 utáni fejlődése is indokolja.

A kiegyezés után gőzerővel folyt Magyarországon a nemzetállami keretek kiépítése, és ennek érdekében a hivatalnokoktól kettős lojalitást vártak el: nemcsak az uralkodóhoz, hanem a Monarchián belül a magyar államhoz, illetve nemzethez is lojálisnak kellett lenniük. A magyar nemzetfogalom azonban kezdettől fogva kétarcú volt, az államnemzeti vonások keveredtek a kultúrnemzeti vonásokkal. Ha Schwarzenberg esetében nem világos, hogy volt-e egyáltalán nemzeti identitása, Péchy a magyar államot magyarként képviselte Erdélyben.

Nyelvileg – Erdély sajátos viszonyai következtében – mindketten egyben Erdély egyik nemzetiségének nyelvét beszélték. Ez egyrészt megkönnyítette a kommunikációt, másrészt viszont éppen Erdély legnépesebb nemzetiségének, a románoknak a bizalmatlanságát váltotta ki. Erdélyben a latin óta nincs „semleges" nyelv, a nyelv egyben politikai kérdés is. Bár éppen Schwarzenberg példája mutatja azonban, hogy a nyelv azonossága nem jelent egyben másfajta azonosulást is, a hercegnek a szászokkal szemben meglehetős fenntartásai voltak. Mind-

[61] Mazohl-Wallnig, 1993. 214.

kettőjüknek csak részben sikerült a beépülés a helyi társadalomba, és nyilván elsősorban az arisztokráciával tartottak fenn kapcsolatot.

A két kormányzó személye semmilyen szempontból nem gyakorolt meghatározó hatást sem a tartományra, sem az integrációs kísérletre magára. Nem Schwarzenberg személyén múlott a kísérlet sikertelensége első esetben, hanem részben külpolitikai, részben összbirodalmi, kisebb részben pedig a helyi tényezőkön. A rendszer maga nagyon kevés önállóságot hagyott a kormányzóknak, minden fontos döntést Bécsben hoztak meg. A második esetben az integráció kudarca nem ilyen egyértelmű. Bár a nehézségek kezdettől fogva látszottak, és elsősorban a nemzetiségi ellentétek jelentettek súlyos tehertételt, a teljes kudarc mégsem volt borítékolva. Nem Péchyn múlt a tartomány autonómiájának teljes felszámolása, és tulajdonképpen a meglehetősen szűkös mozgástérben és hatáskörrel más – nagyobb helyismerettel rendelkező – személy sem igazán tudott volna az integrációnak lényegesen más irányt szabni. Nem véletlenül hagyott alább mindkettejük lelkesedése idővel.

Ami a két választott személy életrajzát illeti, esetükben is igaz – ahogy Mazohl-Wallnig Itáliáról írta –, a kormányzók és helytartók a jelentős személyek közül a jelentéktelenebbek közül kerültek ki, akiknek túl sok hatalmuk és befolyásuk volt ahhoz, hogy névtelenek maradjanak, de túl kevés sikert értek el ahhoz, hogy a történelmi panteonba bekerüljenek.[62] Ennek ellenére pályafutásuk kiegészítheti és árnyalhatja az összképet az arisztokrácia szerepére nézve, a hivatalnokok kollektív életrajza pedig jobban megvilágíthatja a Monarchia működésének mechanizmusait.

ARISTOCRATS IN THE SERVICE OF THE EMPEROR AND THE KING: TWO "GOVERNORS" OF TRANSYLVANIA IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

This study presents a short analysis of two attempts at integration from the middle of the 19th century through the careers of two aristocrats and tries to find out whether there was a connection between the two careers and the two attempts, and if there was, how it can be described. The two walks of life also provide additional information on the studying of the role of the aristocracy in the course of the great social and political realignments in the middle of the 19th century.

62 Mazohl-Wallnig, 1993. 164.

One of them, Prince Karl zu Schwarzenberg first became the governor of Lombardy as a high ranking military officer and between 1851 and 1859 was the military and civilian governor of Transylvania. The other studied person, Count Manó Péchy acted as Royal Commissioner for the integration of Transylvania between the Austro-Hungarian Compromise of 1867 and 1872. Both governors served as the means of the centrum on the periphery. Although both were conservative and emphasized the importance of local authority, they were in the service of imperial centralization or in the service of the centralization of the nation-state within the empire.

BÁNYAI BALÁZS

AZ IPARGRÓF MÁSIK ARCA. GRÓF ZICHY JENŐ, A MŰVÉSZETEK ÉS A TUDOMÁNY MECÉNÁSA

Gróf Zichy Jenő nevét leginkább a dualizmus-kori ipar pártolásával, illetve az általa Ázsiába, őseink nyomainak a felderítésére szervezett expedícióival köti össze a közvélemény. Jelen tanulmányunkban mindkét témát érintjük, de elsősorban azt kívánjuk bemutatni, hogy előbbiek mellett a hazai kulturális közéletben is rendkívül tevékeny és eredményes volt. Mivel pályájának alakulásában nagy szerepe volt az otthonról hozott példának, bevezetésként tekintsük át röviden édesapja életútját.

GRÓF ZICHY EDMUND (1811–1894)

Az édesapját, gróf Zichy Ferencet (1749–1812) másfél évesen elvesztő gyermek Bécsben, Tatán és Pozsonyban folytatta tanulmányait. Ezt követően házasságkötéséig katonaként szolgált, majd hitvesével, herceg Odescalchi Paulinával Magyarországon telepedett le. Nyolc évet töltött birtokain, ahol mintaszerű gazdaságának az irányítása mellett a tudományos irodalomnak szentelte mindennapjait. 1840–1843 között nagy utazásokat tett Európában és Keleten. 1840-ben a Batthyány vezette reformpárti arisztokratákhoz csatlakozott, de idővel elfordult a csoporttól és konzervatív politikát folytatott. Ezt jelzi az is, hogy az 1846-os galíciai felkelés kitörésekor ismét katonai szolgálatot vállalt a császár oldalán. Az udvar 1847-ben főistállómester-helyettesi címmel jutalmazta hűségét.

Zichy a kezdetektől nagy ellenszenvvel tekintett az 1848-as politikai változásokra, majd testvére, Zichy Ödön (Eugen) Görgei általi kivégzését követően elhagyta az országot, és a bécsi forradalmi események lecsendesítését követően végleg a császárvárosban telepedett le. Bécsben az ismert és elismert közéleti személyiségek közé emelkedett. Jelentős ipar- és képzőművészeti gyűjteményt hozott létre, amelyben keleti műkincsei és festménygyűjteménye jelentették a fő hangsúlyt. A grófot megtaláljuk az osztrák Iparművészeti Múzeum és a bécsi Keleti Múzeum alapítói és programadói között, előbbi kuratóriumának élete végéig az elnöke, és egyik legaktívabb tagja volt. Ennél fogva tevékeny közreműködése mellett alapították a bécsi iparművészeti iskolát, és regnálása idején épült fel az

Iparművészeti Múzeum (Museum für angewandte Kunst) új épülete is. Műgyűjteményének darabjai gyakran szerepeltek az említett intézmények – nem egyszer a gróf által is rendezett – kiállításain. Forrásaink szerint az 1860–1870-es években nem volt olyan képző- vagy iparművészeti esemény, amelyben nem lett volna szerepe Edmund grófnak.

Bécsben mégsem csupán kulturális tevékenysége miatt tekintettek rá tisztelettel, hanem üzletemberként is nagy megbecsülésnek örvendett. Egyrészt a bank- és biztosítási szektorban voltak érdekeltségei, másrészt a vasútépítés terén szerzett érdemeket – és minden bizonnyal a fenti szenvedélyek finanszírozását is biztosító bevételt. A Kelet iránti rajongása és az üzleti érdekek is vezethették, amikor nagy összeggel támogatta a Távol-Keletre vezető északkeleti átjáró felkutatása céljával 1872-ben indult osztrák–magyar északi-sarki expedíciót. Mindezek ismeretében nem csoda, hogy az 1867-es párizsi világkiállításon az Ausztriát képviselő bizottság tagjává választották.

Bár Bécsben született, ott élte élete legnagyobb részét és ott is hunyt el, sosem hazájára nézett gyűlölettel, hanem „csak" az 1848–49-es forradalom és szabadságharc vezetőire, eseményeire. Magyarország fejlődésének, ezen belül is főként az itthoni „műállapotok"-nak az előbbre vitele mindig a szeme előtt lebegett. Budapesten is részt vállalt kiállítások szervezésében, közintézményeket gyarapított adományaival, és része volt kulturális intézmények alapításában, építésében. Ahogy Bécsben, úgy Budapesten is az ipar- és képzőművészetek álltak érdeklődése középpontjában. Országszerte támogatott különböző művelődési egyleteket, tudományos és népszerűsítő kiadványokat. Műkincseinek bemutatására Magyarországon is sor került, és mi sem jelzi jobban művészeti téren elismert szakértelmét, mint az, hogy az 1878-as párizsi világkiállításon ő válogatta a megvásárolandó műtárgyakat az Iparművészeti Múzeum részére. Ő irányította az árvai közbirtokossági birtokot is, ahol a Zichy famíliának is volt érdekeltsége. Ezen birtoknak volt központja az árvai vár, ahol Zichy Edmund felújítási munkálatokat szervezett, és amelyet 1872-ben múzeumként nyitott meg a nagyközönség előtt.

Publikációiban megjelentek a vasút ügyei, a nemzetközi kiállítások, és ami talán fiának a tevékenységére a legnagyobb hatást gyakorolta, a hazai műállapotok, és az azok javítására vonatkozó javaslatai is. Utóbbi munkájában érintette a magyarországi régészet, iparművészet, képzőművészet és műemlékvédelem ügyeit is, mindegyik esetében a fejlődés irányának – többnyire tapasztalatai szerint jól működő Nyugat-európai minták alapján történő – megjelölésével.

Az élete utolsó időszakában is tevékeny, sokak által német–osztrák érzelműnek tartott gróf Magyarországon, szentmihályi birtokán temette el feleségét, és

örökösei az ő földi maradványait is hazai földben, felesége mellett helyezték örök nyugalomra.[1]

GRÓF ZICHY JENŐ

Amint Zichy Edmund jelentős hazai és kiemelkedő bécsi tevékenységéből látható, Zichy Jenő (1837–1906) nem csupán a vállalkozó kedvet és a tekintélyes anyagi erőt, hanem a kultúra iránti több generáción átívelő fogékonyságot és nyitottságot is örökölte a szülői házból. Az édesapa műveltségét és gyűjteményének sokszínűségét ismerve nem csoda tehát, hogy Zichy Jenőben is kialakult a belső igény megismerni a tudomány különböző területeinek legújabb eredményeit, illetve a művészet ugyancsak számos ágát figyelemmel kísérni, támogatni. Ezzel egy időben, amint az alábbiakból kiderül, Jenő gróf mindig szem előtt tartotta azt is, hogy megfeleljen a mágnások irányában támasztott dualizmus-kori társadalmi elvárásoknak (jótékonyság, mecenatúra, reprezentáció, stb.) – és nem mellékes, hogy minderről igyekezett is tájékoztatni a közvéleményt.

VÖRÖSMARTY MIHÁLY ELSŐ KÖZTÉRI SZOBRA

Az ifjú gróf a Ciszterci Rend székesfehérvári gimnáziumában az érettségi vizsga során tett tanúbizonyságot műveltségéről és tárgyi tudásáról, majd Németországban tanult jogot.[2] Ezt követően, 1860-ban tűnt fel a hazai közéletben. Berzsenyi niklai síremlékének és Kisfaludy Sándor balatonfüredi szobrának avatásáról 1860. június 15-én nagy tekintélyű tagokkal – köztük Deák Ferenccel és Eötvös Józseffel – tartott Pest-Budára az az akadémiai küldöttség, amelynek Zichy Jenő is tagja volt. A társaság megállt Székesfehérváron, ahol a megye, valamint a város ebédet rendezett tiszteletükre. Az előző napok hangulatától még mindig áthatott fiatal gróf ezen a „közebéd”-en javasolta, hogy a megye és a város állítson szobrot a haladó gondolkodású magyarok példaképének, a megye szülöttének, a város diákjának, Vörösmarty Mihálynak. Szintén itt vetette fel egy állandó szín-

---

1 Gróf Zichy Edmund életrajzának rövid összefoglalásához az alábbi forrásokat használtam fel: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*.... 60. 14–16.; Neue Freie Presse, Nr. 10570. 1894. Január 27. 2.; http://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:Zichy-V%C3%A1sonyke%C5%91,_Edmund_Graf, letöltés dátuma: 2013. június 11.; Mittheilungen des K. K. Oesterreich. Museums für Kunst und Industrie. Nr. 98. 1894. február, 3–4.; Kovács Eleonóra: *„e téren valami történjék, mert ország művészet nélkül – kert, melynek nincs virága” – Zichy Edmund pályája.* Kézirat.

2 Bányai Balázs – Kovács Eleonóra: *A „Zichy-expedíció”*. Székesfehérvár, 2013. 18. (továbbiakban Bányai – Kovács, 2013.)

ház és egy Vörösmarty nevét viselő társaskör megalapítását is.[3] A helyi notabilitások egyetértésüket fejezték ki, és hamarosan a szobor felállítására irányuló kéréssel fordultak engedélyért a Helytartótanácshoz. A hatóság válasza elutasító volt. Nem véletlen, hiszen míg Kisfaludy szobrának állítása nem okozott politikai bonyodalmat, addig úgy látták, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharcban tevékenyen részt vállaló, az önálló Magyarországot és a köztársaságot támogató Vörösmarty szobrának felállítása az udvar elleni agitációra adhatott volna alkalmat.[4]

1860 végén, az októberi diploma kiadásával bekövetkező fordulat, az enyhülő politikai légkör azonban magával hozta a Helytartótanács álláspontjának megváltozását is. 1861-ben így megalakulhatott a Vörösmarty Szoboregylet, amelynek elnökéül az ötletgazdát, Zichyt választották meg.[5] A Bécsben is otthonosan mozgó gróf maga bízta meg a császárvárosban alkotó Vay Miklós bárót a szoborminta elkészítésével, és részt vett a szoborállítást népszerűsítő, és az ehhez szükséges adományokat gyűjtő levelek kiadásában is. 1863-ra elkészült a megrendelt szoborminta, amelyet el is fogadott a véleményezésre kiküldött bizottság. Zichy ezt követően is részt vett ugyan a szobor állítása körüli eseményekben, de a gyakorlati feladatok irányítását Splény Henrik báró, a közben a „*szükségelt teendők vitelére*” felállított szoborbizottmány elnöke vette át.[6]

Miután a város elöljárói – a szoborbizottmány javaslatát elfogadva a Széchenyi utca kiszélesedő végét megfelelőnek vélve – határoztak az alkotás felállításának helyszínéről, 1865. augusztus 15-én az átalakított téren kisebb ünnepség keretében elhelyezték a szobor alapkövét. A mű országos érdeklődést kiváltó leleplezésére csaknem egy évvel később, 1866. május 6-án került sor, amikor az ünnepi beszédet természetesen az ötletgazda mondhatta el *„a musák halhatatlan fiának*” tiszteletére[7] A szoborral megvalósult Zichy első maradandó közcélú alkotása,[8] és körülötte – az ott lakók és az egylet tagjainak összefogásával – Székesfehérvár egyik legszebb tere alakult ki, amelyet ugyancsak Vörösmartyról neveztek el.

---

3 Bányai – Kovács, 2013. 26.

4 Horváth Júlia – Kerényi Ferenc: *Vörösmarty Mihály – A polgári méltóság romantikus költője.* A kápolnásnyéki Vörösmarty Mihály emlékmúzeum. Székesfehérvár, 2001. 33.; Bányai – Kovács, 2013. 26.

5 Bányai – Kovács, 2013. 26.

6 MNL FML X. 51. Vörösmarty Szoborbizottság iratai.

7 Bányai – Kovács, 2013. 27–28.

8 Demeter Zsófia: „A magyar arisztokrácia demokratája”. Zichy Jenő Székesfehérvár kulturális életében. In. Bányai Balázs – Kovács Eleonóra (szerk.): *A „Zichy-expedíció”.* Székesfehérvár, 2013. 87. (továbbiakban Demeter, 2013.)

Ahogy Zichy magára vállalta a tér átalakításának terveiért fizetendő költségeket,[9] úgy a továbbiakban többször saját szentmihályi kastélykertjéből szállíttatott rózsát a tér díszítésére.[10]

ZICHY ÉS A VÖRÖSMARTY KÖR

A szobor leleplezését követően nem kellett sokáig várni a Vörösmarty Kör megalakulására sem. A Splény báró által irányított szoborbizottmány tagjai nem vélték befejezettnek tevékenységüket, és a költő szellemi hagyatékának ápolását, továbbá a „közműveltség" fejlesztését a zászlajukra tűzve a szobor állításának első évfordulóján megalakították a Vörösmarty Kört. Talán az sem véletlen, hogy a szervezet első helyiségeit a Zichy-házban rendezte be, amelyet akkor éppen Schlenk Lajos bérelt és üzemeltetett szállodaként.[11] Az új közművelődési egylet és Zichy Jenő kapcsolatában ez azonban csak a kezdetet jelentette.

Zichy 1872 és 1881 között nem volt országgyűlési képviselő,[12] így nem véletlen, hogy a székesfehérvári kulturális életben ekkor volt a legaktívabb. A költészet iránti rajongása sem csökkent az évek múltával. 1874. december 4-én a Vörösmarty Körben tartott előadást *A szépművészetekről, főleg a költészet és festészet rokonságáról* címmel.[13] Az előadást két részletben közölte a Székesfejérvár című társadalmi hetilap a következő év őszén. Ebből tudjuk, hogy a gróf ismertette a művészet geneziséről szóló véleményeket, a festészet és költészet közötti kapcsolódási pontokat, és arra az álláspontra helyezkedett, miszerint a művészet eme két ága *„egymást kölcsönösen buzdítja, kiegészíti és lelkesítve segélyezi*". Olvasmányai alapján Zichy további hasonlóságokat és különbségeket sorolt fel a költészet és a festészet között, ismertette eszközeiket, majd megállapította, hogy a „*végeredmény mindazon által egy marad, mert mindkettő a lélekben hagyja nyomát.*"[14] Lelkesedésétől és a téma iránti rajongásától áthatott mondandója végén jelezte, hogy az ezúttal az irodalmat is magában foglaló felolvasását egy hosszabb, a képzőművészetekről szóló előadás-sorozat bevezetésének szánta.[15]

---

9 SzfvPL – No. 1561 A 6/863

10 Székesfejérvár, 1875. július 28. 263.

11 Demeter 2013. 91.

12 Kovács Eleonóra: „Én tehát mindezekkel szemben levonom a konzekvenciákat." Zichy Jenő mint politikus. In. Bányai Balázs – Kovács Eleonóra (szerk.): *A „Zichy-expedíció"*. Székesfehérvár, 2013. 108. (továbbiakban Kovács, 2013.)

13 Székesfejérvár, 1875. szeptember 8. 314.

14 Székesfejérvár, 1875. szeptember 8. 314.

15 Székesfejérvár, 1875. szeptember 11. 318.

A gróf állta is a szavát, és 1875 nyarán ismét a Vörösmarty Kör közönsége elé lépett. Előadásának címe ezúttal *A festőművészet fejlődéséről* volt, amelyben az Európán kívüli ókori példákkal is tarkított bevezető után vázlatosan végigkísérte az európai festészet történetét az ókortól a reneszánszig. A kor tudományos irodalmának ismeretével felvértezve két jelentősebb, főbb iskolát emelt ki, az itáliait és az Alsó-rajnai németet. A magyar művészetet csupán ritkán említve a festészet korszakait és irányait tárgyalta téma és technika szerint is. Maga is megjegyezte hiányként, hogy a hazai festészetet alig érintette, ezért ennek bemutatását a következő évre ígérte.[16] Ennek azonban nem bukkantunk nyomára forrásainkban. A tárgyalt felolvasás mindenesetre nagy sikert aratott, a Székesfejérvár beszámolója szerint a gróf „*éljenek és tapsvihar közt hagyta el a felolvasási asztalt.*"[17]

1875. december 10-én ismét Zichy Jenő volt a Vörösmarty Kör egyik előadója. Ekkor az „*elmefuttatások a jelen század uralkodó eszméiről*" témát választotta.[18] Erről nem ismerünk ugyan részleteket, de a fentiekből arra következtethetünk, hogy Zichy Jenő folyamatosan képezte magát a művészetek és a tudomány terén. Apjához hasonlóan széles műveltségre vágyott, nagy örömöt lelt irodalmi, képzőművészeti és filozófiai témájú olvasmányaiban, és ezeket szívesen megosztotta az érdeklődőkkel. Tevékenységével tehát nagyban hozzájárult a Vörösmarty Kör céljainak eléréséhez.

Teljesítményét nem csupán az újabb meghívásokkal honorálta a kör, hanem 1876. április 7-ei közgyűlésén a választmányi tagok közé is beválasztotta.[19] Ha már részt vállalt a társulat vezetésében, akkor igyekezett a tagok létszámát is növelni. Ajánlására ezen év decemberében például huszonkét új tagot vettek be a körbe.[20] Alkalmanként a gróf anyagi segítségére is nagy szüksége volt a társaskörnek. 1880-ban, majd 1904-ben Zichy adománya és alapítványa járult hozzá a tartozások törlesztéséhez.[21]

1893-ban a korábbiaknál is szorosabbra fonódtak a szálak a Vörösmarty Kör és a gróf személye között, ugyanis ebben az évben a kör elnökének választották meg.[22] A közgyűlések vezetése és a választmány munkájában való részvétel mellett újabb előadásokat is vállalt. Ebben az évtizedben a magyarok eredetének kutatása kötötte

---

16 Székesfejérvár, 1875. július 31. 265–266., Székesfejérvár, 1875. augusztus 4. 272., Székesfejérvár, 1875. augusztus 7. 276.

17 Székesfejérvár, 1875. június 9. 205.

18 Székesfejérvár, 1875. december 8. 425.

19 Székesfejérvár, 1876. április 26. 159.

20 Székesfejérvár, 1876. december 6.

21 Demeter, 2013. 91.

22 Bányai – Kovács, 2013. 31.

le energiái nagy részét, így felolvasásait is ebben a tárgyban tartotta 1894 és 1904 között – a technikai fejlődést kihasználva többször vetített képek segítségével.[23]

Zichy elnökségének idejére esett a Vörösmarty születésének századik évfordulójára 1900-ban szervezett ünnepségsorozat a költő emléktáblájának egykori iskolája falán történő elhelyezésével és a színházban rendezett ünnepéllyel. Utóbbin természetesen a szervező nagybizottság elnöke, Zichy mondott ünnepi beszédet. Az eseménysorozat keretében helyeztek el emléktáblát a költő nyéki lakóházának falán, megkoszorúzták székesfehérvári szobrát és a színházban irodalmi estet rendeztek Vörösmarty tiszteletére.[24]

Szintén a Vörösmarty Kör kezdeményezte Virág Benedek és Ányos Pál nagy hatású pálos rendi tanárok emléktábláinak elhelyezését a ciszterci gimnázium falán. A táblák a Vörösmarty-tábla két oldalán kaptak helyet 1905. december 3-án.[25]

Zichy haláláig, 1906-ig töltötte be az elnöki pozíciót. Munkássága elismerést váltott ki a kör tagjaiból, amit nagyszerűen mutat az is, hogy Lauschmann Gyula Zichy Jenő emlékének ajánlotta a *Vörösmarty Kör negyven éve* című, 1907-ben megjelent munkáját.

A SZÉKESFEHÉRVÁRI ÁLLANDÓ KŐSZÍNHÁZ ÉS ZICHY JENŐ

A székesfehérvári városi színházzal szintén több évtizedes kapcsolatot ápolt Zichy Jenő, igaz, az állandó színházépület létrehozását is javasló felszólalása után több mint egy évtizedet kellett várni az építkezés megkezdésére. Bár 1860 júniusának végén megalakult a Székesfehérvári Színügyet Pártoló Társulat, és munkáját a Székesfehérvári Casino és a Vörösmarty Kör is támogatta, a városi közgyűlés csak 1869-ben, utóbbi javaslatára állt az ügy mellé, s nagyvonalúan telekről is gondoskodott az épület számára.[26] A gyakorlati feladatok intézése céljával Szőgyény-Marich László főispán elnökletével 1870 januárjában létrejött a Székesfehérvári Színház Részvénytársulat, megkezdődött a részvények jegyzése, és ennek révén 1872-ben az építkezés is elindulhatott Szkalnitzky Antal és Koch Henrik építészek tervei alapján. 1874. augusztus 22-én megnyílt a színház, de a megnyi-

---

23 Bányai – Kovács, 2013. 31.

24 Ugyanebben az évben a költő Budapesten állítandó szobrának költségeihez ötszáz koronát ajánlott fel. A mű felállítására létrejött nagybizottságba tiszteletbeli elnöknek hívták meg. Vasárnapi Ujság, 1900. november 4. 727.

25 Demeter, 2013. 93.

26 Bányai – Kovács, 2013. 28–29.

tó sikere után hamarosan anyagi gondok léptek fel, és a közönség sem a várt számban látogatta az intézményt.[27]

A nehézségek láttán „színpártoló egyletet" hoztak létre a városi előkelőségek, hogy bérbe vegyék a színházat, emeljék az előadások színvonalát és növeljék a nézőszámot. A szervezet tagjai között volt Zichy Jenő is, aki korábban a részvénytársulat igazgatósági tagjaként és egy jelképes részvényjegyzéssel vétette észre magát a színház ügyében.[28] A gróf 1876-tól azonban már nem csupán az említett „színpártoló egylet" tagjaként segítette a színház működését, hanem magára vállalta a részvénytársaság gazdasági szakosztályának vezetését, illetve tagja lett a pénzügyi szakosztálynak is. Sokrétű szerepvállalása nélkül az 1876-os változások ellenére hamarosan csődbe ment volna a színház, mivel a kezdeti fellendülést ismét hanyatlás követte. Csupán a Zichy által az 1879-es székesfehérvári országos kiállítás jövedelméből nyújtott kölcsön mentette meg az intézményt az 1880-as évek elején. Az Országos Iparegyesülettől szintén a gróf közreműködésével jutottak további kölcsönökhöz, amelyeket a korábbihoz hasonlóan szintén nem tudott visszafizetni a működtető részvénytársaság és egylet.[29]

Zichynek lehetősége nyílott arra is, hogy a színháznál betöltött pozíciója révén egyesítse a művészetek iránti rajongását a jótékonysággal. Kezdeményezésére és szervező munkájának köszönhetően többször is a színház adott helyet a korszakban népszerű élőképek – tableaux-k – bemutatásának 1876-ban és 1879-ben. Zichy a helyi jótékonysági egylet és az árvízkárosultak javára 1876. április 20–23. között rendezett színdarabok előadásával egybekötött jótékonysági esteket három alkalommal családtagjai, barátai és a székesfehérvári „úri társaság" tagjainak részvételével.[30] 1879. április 7–8-án a szegedi árvízkárosultak javára ismét a színházban rendezett hangversennyel és színi előadással egybekötött élőkép-bemutatókat.[31] Zichy mindent megragadott a jótékony célra szánt bevétel növeléséért, hiszen nem elégedett meg azzal, hogy az élőképek előadása „*szép jövedelmet hajtott*", hanem az élőképekről fotót is készíttetett az első állandó székesfehérvári mű-

[27] Bányai – Kovács, 2013. 29–30.

[28] Demeter, 2013. 96.

[29] Bányai – Kovács, 2013. 30–31.

[30] Székesfejérvár, 1876. február 19. 62., Székesfejérvár, 1876. április 5. 115., Székesfejérvár, 1876. április 22. 137., Székesfejérvár, 1876. április 26. 139–140.

[31] A gróf Zichy Jenő és Havranek József által szervezett jótékonysági előadás színlapja, 1879. április 7–8. Országos Széchényi Könyvtár, Színháztörténeti Tár. Itt érdemes megemlíteni, hogy Zichy a népszínház igazgatójával, Evva Lajossal 1895-ben Budapesten a Vigadóban rendezett jótékonysági céllal élőképeket a már édesapja által is támogatott Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület részére. Vasárnapi Ujság, 1894. április 8. 222.

termet felállító Pribék Antallal, korának legjobb helyi fotográfusával.[32] A képeket helyben és Budapesten is további bevételek reményében árulták.[33]

Visszatérve a színházhoz és a vele kapcsolatos eseményekhez, azt konstatálhatjuk, hogy a működéshez szükséges pénzek – jelentős hányadának – előteremtése mellett újabb feladatok hárultak Zichyre akkor, amikor 1884-ben Szőgyény-Marich Lászlót Cziráky Béla gróf váltotta a főispáni székben és a színház részvénytársaság élén. Mivel Cziráky nem fordított kellő figyelmet a színházra, Szőgyény-Marich feladatait Zichy vette a vállára, majd 1891-ben már hivatalosan is ő lett a színház működéséért felelős személy, mivel ekkor a részvénytársaság elnökéül is megválasztották. Működéséről így írt a színház történetét összefoglaló kortárs, Chalupka Rezső: „*nem csak szellemileg, erkölcsileg, de anyagilag is új és új erővel acélozta meg a pusztuló társulat léttehetségét*". Többször saját pénzén próbálta megmenteni a színházat és a társulatot, de erőfeszítései mégsem bizonyultak elegendőnek a színház iránti csekély érdeklődés és a váltakozó színvonalon működő társulatok miatt. Ezért az adósságok törlesztésére már csak úgy nyílt mód, hogy a részvénytársaságot felszámolták, és a színházépületet a jövőbeli siker reményében a város megvásárolta.[34]

ZICHY JENŐ KEZDEMÉNYEZÉSEI A RÉGÉSZET, TÖRTÉNELEM ÉS ANTROPOLÓGIA TERÜLETÉN FEJÉR VÁRMEGYÉBEN

A Vörösmarty Kör tevékenysége persze nemcsak a színházzal fonódott össze, hanem a Fejérvármegyei és Székesfehérvár Városi Történelmi és Régészeti Egylet működésével is, mivel a két szervezet nagy részben ugyanarra a társadalmi bázisra támaszkodott.[35] Természetesen Zichy Jenőt is ott találjuk az egylet tevékeny alapító tagjai között. A régiségek és műemlékek megmentésére és fenntartására, a megyei és városi történelmi adatok gyűjtésére, illetve a témának a közönséggel történő megismertetésére létrejövő egylet, a mai Szent István Király Múzeum elődje, 1873-ban alakult. Valódi munkáját 1876-ban kezdte meg, amelyből Jenő gróf több módon vette ki a részét. Kőnig Mór apátkanonokkal ő képviselte az egyletet az 1876-os nemzetközi archeológiai és antropológiai kongresszuson. Ha már részt vett az ülésen, természetesen fel is szólalt. Csatlakozott ahhoz a javaslathoz, amely egy cigányokról szóló néprajzi múzeum felállítását

---

[32] Kincses Károly: *Történet, fotó*, Székesfehérvár. http://em.pixeloid.hu/index/professionals A letöltés dátuma: 2013. január 8.

[33] Székesfejérvár, 1876. június 14. 203., Székesfejérvár, 1876. július 19. 243.

[34] Bányai – Kovács, 2013. 31.

[35] Demeter, 2013. 94.

javasolta. A kutatás fontosságának hangsúlyozásában azonban nem csupán tudományos, hanem humánus érvek is szerepeltek Zichynél, mivel úgy vélte, hogy „*a czigányfaj tanulmányozása vagy nem tanulmányozása fontos elvi kérdés*" nagy számuk miatt, illetve amiatt, hogy ez a „*szerencsétlen nemzet is emberekből áll, s emberi jogaik teljes lábbal való taposása volna, ha még csak tanulmányozásra sem méltatnók*". A tudósok között is érezhetően magabiztosan mozgó gróf azt kérdezte, hogy ki más kutatná a témát, „*ha nem a mi tisztán scientificus congressusunk*"? A múzeum felállításának ötletét végül a résztvevők többsége támogatta,[36] más kérdés, hogy megvalósulásáról nem tudunk.

Ugyancsak 1876-ban javasolta Zichy, hogy az egylet *„a műrégészet és a műtörténet fejlesztése, terjesztése és népszerűsítése"* érdekében rendezzen kiállítást. A tárlatot előkészítő bizottságban Zichy is helyet kapott, és sikerrel vizsgázott, hiszen az egylet első kiállítása 1878-ban meg is valósult – a Vörösmarty Kör nagytermében. Itt került először közönség elé az egylet gyarapodó gyűjteménye, míg a szervezet egyes tagjai – köztük Szőgyény-Marich Lászlóné, Pauer János és Zichy Jenő – saját műtárgyaikkal szélesítették a látnivalók palettáját.[37]

Zichy, jól ismervén az egylet és a Vörösmarty Kör működési nehézségeit, javaslatot tett 1876-ban, hogy a két civil szervezet egyesüljön, ami által „*egy életerős társadalmi, közművelődési s történelmi és régészeti*" egylet alakulna összevont gyűjteményekkel, megújult szervezettel és tenni akaró tagokkal. Az egyesülés esetére a közös gyűjtemény gyarapítását ígérte családi könyvtárának felajánlásával és egy ritka képtár megszerzésének tervével.[38] A helyi sajtóban is nagy hullámokat vető javaslat[39] végül nem valósult meg, mivel mindkét társaság tagsága az önállóság megőrzése és a régi keretek közötti megújulás mellett voksolt.[40]

Javaslatának elutasítása nem szegte Zichy kedvét, mindkét szervezetben tovább dolgozott. Az egyletet történeti, régészeti és néprajzi tárgyak adományozásával gazdagította, tárlataikat továbbra is segítette műkincsei kölcsönzésével.[41] Kiállításokat viszont nem csak az egylet kebelén belül szervezett. 1882. december 4-én nyílt meg az a tárlat, amelyet Zichy kezdeményezésére és segítségével az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat rendezett Székesfehérváron,[42]

---

36 Székesfejérvár, 1876. szeptember 27. 323.

37 Bányai – Kovács, 2013. 32–33.

38 Székesfejérvár, 1876. szeptember 6.

39 Székesfejérvár, 1876. szeptember 30.

40 Bányai – Kovács, 2013. 33.

41 Bányai – Kovács, 2013. 33.

42 Murádin Jenő: Állandósult ideiglenes veszteségek. Az Országos Képtár gyűjteményéből vidékre kölcsönzött művek sorsa – I. rész: Kolozsvár, Erdélyi Nemzeti Múzeum. = *Múzeumcafé*, 2013. 4. sz. 30.

ahol a gróf éppen országgyűlési képviselő volt.[43] A látnivalókról a kiállító művészek mellett ezúttal is gondoskodott maga Zichy is: Mészöly Géza, Spányi Béla és Tölgyessy Artúr képeit saját gyűjteményéből állította ki. A kiállítás megnyitóbeszédét Zichy mondta, és jó példával járt elöl, amikor „*első volt, ki… vásárlásokat is tett a tárlatból*."[44]

Az 1880-as éveket mégsem az egyesülés elutasításakor remélt felívelő pálya jellemezte az egyletben (sem), hanem a „*csendes hanyatlás*". A teljes hanyatlás elodázásához ismét grófunk ötleteire és energiájára volt szükség. A választmányi tagsága mellett a tiszteletbeli tagok közé is megválasztott grófot elsősorban a honfoglalás ezeréves jubileumának méltó megünneplése iránti elkötelezettség hajtotta. Az egylet 1892. augusztusi választmányi ülésén úgy fogalmazott, hogy a közelgő évfordulóra *„nagyon örvendetes dolog volna megállapithatni… nemzetünk eredetét származását."* Ennek érdekében Fejér megyében is temetőkben folytatandó régészeti ásatások megszervezését javasolta. A kezdeményezést támogató Történelmi és Régészeti Egylet meghívására 1892 szeptemberében Székesfehérvárra érkezett az Országos Régészeti és Embertani Társulat, amely a vármegyeházán tartotta ünnepi ülését. Tagjai és Fejér megyei kollégáik ezután a megye különböző területein kirándulásokon és régészeti ásatásokon vettek részt, ahol az őskori és római kori leleteket rejtő helyszínek mellett ma is becsben tartott honfoglalás-kori lelőhelyeken (Őrhalom, Demkóhegy) is eredményesen kutattak.[45] A siker bizonyítéka egyrészt, hogy a feltárt anyagot kiállításon mutatták be még 1892-ben, másrészt pedig az, hogy a társulat Pulszky Ferenc elnök és Szendrei János titkár által nyilvánosan köszönte meg a szervezést.[46]

A Történelmi és Régészeti Egylet hanyatlását ezután már nem lehetett megállítani. Újjászületése csaknem két évtizeddel később, Zichy halálát követően mégis azokon az alapokon – pl.: gyűjtemény, publikációs tevékenység, társadalmi kapcsolatok – történhetett meg, amelyeknek lerakásában Zichy is meghatározó szerepet töltött be.

---

43 Kovács, 2013. 105.

44 Vasárnapi Ujság, 1882. december 10. 799.

45 Bányai – Kovács, 2013. 33.

46 Demeter, 2013. 94.

ELNÖK, VÁLASZTMÁNYI TAG, ÖTLETGAZDA

A gróf rendkívüli aktivitása nem szorult a megye határain belülre, tagja és vezetője volt számtalan országos szervezetnek. A gróf Zichy család tagjaként természetes, hogy neve nem hiányzott a mágnás kaszinóként is ismert Nemzeti Kaszinó tagnévsorából sem.[47] Esetében ez annál is inkább természetes volt, mivel a Kaszinót alapító Széchenyi István gróf – akit apjának köszönhetően személyesen is ismerhetett –, saját szavait idézve, Zichy előtt egész életén át „*mint irányadó vezércsillag ragyogott*".[48] Zichy nem rejtette véka alá érzelmeit, amikor 1895. február 3-án, a Nemzeti Kaszinó éves közgyűlését követő lakomán az igazgatók felkérésére ő mondhatta el az alapító tiszteletére a serlegbeszédet.[49] Régen vágyott rá, hogy e helyen megszólalhasson, és már beszéde elején leszögezte, hogy a kort, amelyben Széchenyi tevékenykedett, meglátása szerint „*Széchenyi korszakának*" fogják nevezni a történészek.[50] Kiemelte, hogy a „*félholt, tespedésben fekvő nemzetet*" ő keltette életre, „*nemzeti nyelvünkkel nemzeti öntudatunknak alapját*" vetette meg, és neki sikerült megadnia a nemzetnek az egészséges önbizalmat. Az említett korszakot jelentősebbnek tekintette, mint I. (Nagy) Lajos vagy Hunyadi Mátyás korát, és úgy értékelte, hogy ennek „*alapvetője, úttörője, kezdeményezője, hőse*" volt Széchenyi gróf.[51]

Megtiszteltetésnek vette, hogy egy évvel később Pállik Bélával ő készíttethette el a legnagyobb magyar lovas portréját a kaszinó lépcsőházába, amelyet a leleplezés után a tagság és az elnökség fényes ebéddel hálált meg a grófnak 1896. április 12-én.[52] Zichy a század végére bekerült a Kaszinó választmányába is, és az 1900-as székesfehérvári ünnepségek során Vörösmarty Mihály szobrára a Nemzeti Kaszinó képviseletében – is – helyezte el a koszorút.[53]

Zichy az 1884-es választásokon Budapest belvárosának országgyűlési képviselőségéért szállt harcba.[54] Gondolhatnánk arra is, hogy kampányának első lépéseit tette meg, amikor részt vállalt a később jelentős részben a belváros lakóiból

---

47 *A nemzeti Casinó szabályai és tagjainak névsora 1871.* Pest, 1872. 42., *A Nemzeti Casino évkönyve 1888.* Bp. 1889., stb.

48 *Széchenyi emlékezete. Serlegbeszédek a Nemzeti Kaszinóban 1864–1944.* Bp. 2010. 120. (továbbiakban: Széchenyi emlékezete 2010)

49 Széchenyi végrendeletének megfelelően családja Bécsben elkészíttetett egy romantikus stílusú fedeles ezüstkupát, és a Kaszinónak adományozta. Az évenként elhangzó beszédet mondó személy ezt a serleget ürítette a gróf tiszteletére.

50 Széchenyi emlékezete 2010. 115.

51 Széchenyi emlékezete 2010. 116–117.

52 Vasárnapi Ujság, 1896. április 19. 252.

53 Vasárnapi Ujság, 1900. december 9. 819.

54 Kovács, 2013. 105.

toborzott, 1883-ban alapított Országos Kaszinó alapításában, és Wekerle Sándor illetve Reviczky Ambrus mellett egyik első elnökévé is megválasztották. Úgy véljük azonban, hogy ha kampányában jelentősége is lehetett e lépésnek, jól jellemzi Zichy Jenő sok szempontból demokratikus társadalmi felfogását. Az úri középosztály társaskörének élén 1883–86 között állt.[55]

Visszatérve Zichy tudományos és művészeti téren folytatott tevékenységére, elsőként a Műemlékek Országos Bizottságának élére történt 1877-es kinevezését kell említenünk. Elnöki megbízása és a tisztségnek a haláláig, 1906-ig történő betöltése jelzi Zichynek az épített örökség védelme iránti elkötelezettségét. A tisztet ugyanakkor csak formálisan látta el, mivel a bizottság munkáját a gyakorlatban mások mellett Henszlmann Imre és Forster Gyula báró irányította.[56] A magyar műemlékvédelem hőskorának tekintett időszakban a kultusztárca által felkért Zichy valószínűleg inkább kapcsolatrendszerével, mai kifejezéssel élve lobbierejével tudta segíteni a bizottságot céljainak elérésében.

A Magyar Történelmi Társulatban jegyzett tagságát 1881-től ismerjük,[57] itteni aktivitása az 1890-es években érhető tetten. A társulat 1892. február 18-ai közgyűlésén javasolta, hogy a méltóképpen üljék meg a millennium ünnepét. Nem mindenki tartotta helyénvalónak, hogy önállóan ünnepeljen a társulat, de Thaly Kálmán vezetésével bizottságot hoztak létre a téma megvitatására. Ennek ugyan tagja volt Zichy is, az ügy mégis elhalt.[58] Nem úgy az 1890-es évekre a társaság alapító és a választmányi tagjai közé lépő[59] Jenő gróf lelkesedése. Az 1893. február 16-án tartott közgyűlésen száz aranyat ajánlott a „*honfoglalás történetének népszerű megírására*". Javaslatát az igazgató választmány márciusi ülésén is megismételte. A tudományos alapon, de a nagyközönség által élvezhető feldolgozásban várt munka elkészítésére 1895. május 31-ei határidőt szabtak.[60] Sajnos az említett pályázatra beérkezett egyetlen pályamű nem érte el az elvárt színvonalat a kiküldött bizottság véleménye alapján, emiatt a száz aranyat nem fizették ki. A gróf azonban még ekkor sem adta fel a reményt egy honfoglalással kapcsolatos munka megjelentetésére, és sikerült elérnie, hogy az igazgató választmány új pályázatot hirdessen, ezúttal „*a honfoglalásról szóló egyik hazai vagy külföldi kútfő keletke-*

---

[55] Előry Gabriella: *Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943).* 62., 84. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00012/pdf/03eorygabriella.pdf. Letöltés dátuma: 2013. december 20. A kaszinó élén három elnök állt egy időben.

[56] Bányai – Kovács, 2013. 40.

[57] *A Magyar Történelmi Társulat névkönyve 1881.* Bp., 1881. 45.

[58] Luninich Imre: *A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917.* Budapest, 1918. 87–88. (továbbiakban Lukinich, 1918.)

[59] *A Magyar Történelmi Társulat névkönyve 1898.* Bp., 1898. 36., 44.

[60] Lukinich, 1918. 88.

zésének, tartalmának és irodalmának kritikai ismertetésére". Sajnálatos, hogy az új téma felvetése az 1897-re kitolt határidő lejártáig sem hozott eredményt.[61]

A Műbarátok Körében eleinte szintén a millennium méltó megünneplésének vágya hajtotta Zichyt. 1890. március 23-án ő is jelen volt a Zeneakadémia Dísztermében, amikor megalakult a szervezet, és abban a megtiszteltetésben volt része, hogy a választmány tagjai közé kerülhetett.[62] A Dalmady Sándor jellemzésében „*gazdag képzelőtehetségű s a tettek végrehajtásában merész gr. Zichy Jenő*" még az alakulás évében felvetette, hogy a Műbarátok Köre vállalja el az ezredéves ünnepélyek rendezését. Vázolta a tervezett programokat – történelmi jelmezes felvonulás, nagy nemzeti kiállítás, képzőművészeti kiállítások, hangversenyek, jelmezbálok, lövész ünnepély, új király himnusz bemutatása, stb. –, és egy szűk bizottság is alakult, hogy egy nagyobbat hozzon létre. A szervezet erejéhez mérten irreális cél megvalósítására irányuló szervezési munkálatokat az akasztotta meg, hogy az országgyűlés 1890 végén jelezte, hogy – érthető módon – nem engedi ki a kezéből az ünnepségek szervezésének ügyét.[63] Látni fogjuk a továbbiakban, hogy Zichy ennek ellenére „hivatalból", politikusként volt jelen az 1896-os ünnepségek sorozatán.

Az elutasítás ezúttal sem kedvetlenítette el annyira, hogy terveinek legalább egy részét meg ne valósítsa. A Műbarátok Körének választmánya 1891. január 10-ei ülésén kétszáz arany értékű pályadíjat ajánlott fel egy megzenésítendő magyar nyelvű király himnuszra, amelynek előadását szintén Magyarország ezeréves fennállásának évében tervezte megvalósítani. A király dicséretét zengő szerzeménnyel – gyakorlatilag megzenésíthető verssel – szemben elvárás volt, hogy a nép is értse, dallamos legyen és legfeljebb hat versszak. A pályaművekből ezúttal nem volt hiány, hiszen százhetvenhét érkezett.[64] Ebből huszonkilencet komolyabb bírálat alá vetett egy bizottság, de egyet sem találtak olyannak, „*amely közzétételére s a pályázat magasztos czéljára méltó*" lett volna, így nem adták ki a pályadíjat. A felettébb nehéz feladatra hamarosan újabb pályázatot írtak ki, amelyhez ezúttal egyből csatlakozott a zeneműre vonatkozó kiírás is százötven arany jutalom kitűzésével. Eredményt azonban ezúttal sem hirdettek. Végül Jókait kérték fel a szöveg megírására, és erre igyekeztek zeneművet találni, de utóbb a három bemutatott darab egyike sem részesült díjazásban és az ügy lekerült a napirendről.[65]

---

61 Lukinich, 1918. 89.

62 Dalmady Sándor: *A Műbarátok Köre irodalmi és művészeti egyesület huszonöt éves története (1890–1914)*. Budapest, 1915. 15–17. (továbbiakban Dalmady, 1915)

63 Dalmady, 1915. 40–41.

64 Dalmady, 1915. 52.

65 Dalmady, 1915. 53–54.

Végeredményét tekintve nagyobb sikerrel járt Zichy azon 1891-es felajánlása, hogy Borgó-Tibán, Beszterce-Naszód vármegyében található, már használaton kívüli vadászlakát ajándékul adta a Műbarátok Körének azzal a céllal, hogy azt festőművészek részére biztosítsák ingyen szállásul, hogy ott időzve a környékén „*a szabad természetet minél akadálytalanabbul tanulmányozhassák*". A távoli és rossz állapotú vadászházat mégsem látogatták a művészek, a Műbarátok Körének már csak kiadással járt, felújítása sokba került volna, így az immár terhet jelentő épületet végül 1899-ben eladták. Az így bekerült összeget kiegészítették, és Zichy alapítványként kezelve immár tényleg szolgálhatta a művészetet.[66]

Kevesebb zökkenővel segítette a művészeket Zichy 1891 áprilisában tett javaslata, amely szerint a körnek folytatnia kellene a Munkácsy Mihály által ekkor megszüntetett ezerötszáz forintos ösztöndíj odaítélését, amellyel tehetséges ifjú művészek egyéves külföldön való tartózkodását támogatták. A kilencéves periódusra előirányzott ösztöndíjhoz évenkénti kettőszáz forintos hozzájárulást biztosított Zichy.[67] Javaslata egyetértésre talált, így „A Műbarátok Ösztöndíja" a legnagyobb művészeti ösztöndíjak egyike lehetett hazánkban. Kilenc évre hirdették meg, festészeti és szobrászati művel lehetett pályázni. A kilenctagú „pályabíróság"-ot három csoportra osztották. Zichy Jenő az adományozók részéről volt tag, három főt delegált a Műbarátok Köre, és három fő érkezett a Képzőművészeti Társulattól.[68] Tagjai voltak többek között: Lotz Károly, Zala György, Benczúr Gyula, Karlowszky Bertalan és Strobl Alajos. A külföldi tanulmányokat segítő ezerötszáz forint mellett további ezerötszázat ítéltek oda évente a művészek téli kiállításának legjobb képeire. Az így háromezer forintosra nőtt ösztöndíjat 1901-ig tartotta fenn a kör. Ezen idő alatt olyan kiváló tehetségeket jutalmaztak, mint László Fülöp, Iványi Grünwald Béla, Koszta József, Kernstok Károly és mások.[69] A Zichy javaslatára fenntartott és általa is bőkezűen támogatott ösztöndíj óriási jelentőségét és hatását mindennél jobban mutatja a felsorolt művészek névsora és életműve.

A gróf részt vett a kör mindennapi életében is. Itt szerzett tapasztalatai nyomán tehetett javaslatot például az alapszabályban nem szereplő – ügyrendi, ügykezelési és szolgálati – szabályzatok elkészítésére.[70] Körbéli tagságának ismeretében természetes, hogy a Műbarátok Köre által rendezett kiállításokon is szere-

---

66 Dalmady, 1915. 261.

67 Dalmady, 1915. 55.

68 Zichy az Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak is tagja volt. 1862-től az igazgató választmányban megtalálható volt, és a társulat pártfogó tagjai között is megtalálható a neve kettőezer koronás hozzájárulásával. Szmrecsányi Miklós: Visszapillantás az Orsz. M. Képzőművészeti Társulat 50 éves múltjára. = *Művészet,* 1911. 3. sz. 97–158. http://www.mke.hu/lyka/10/097-158-tarsulat.htm Letöltés dátuma: 2013. december 21.

69 Dalmady, 1915. 56–57.

70 Dalmady, 1915.

pelt műtárgyaival. 1891-ben a kör legyezőkiállításán,[71] 1902-ben a szelence-, óra- és miniatűr tárlaton állított ki.[72]

Az említetteknél nagyobb, szélesebb rétegeket megszólító kiállításokon is bemutatta kollekciója darabjait. Az 1876-ban az árvízkárosultak javára Károlyi Alajos budapesti palotájában rendezett tárlaton – ahol a *Székesfejérvár* sommás tájékoztatása szerint a „*kiállítás rendezése körül nagy érdemeket szerzett*"[73] – például portréfestményeket és egy romantikus stílusú keresztet tárt a látogatók elé.[74] 1888-ban az Andrássy úti Műcsarnokban a budapesti I. gyermekmenhely javára rendeztek kiállítást magántulajdonban lévő „régi és modern képekből", ahol a Zichy famíliának külön termet biztosítottak gyűjteményeik bemutatására.[75]

Minden kiállítást nem szükséges említenünk Zichy társadalmi aktivitásának igazolására, de az 1903. évi kassai Rákóczi ereklye kiállításról részletesebben illik szólnunk. A tárlat rendezésében két személynek volt különösen jelentős szerepe. Egyikük a kassai múzeum igazgatója, Mihalik József, a másik Zichy Jenő volt. Utóbbi a kiállítás védnökeként hetente utazott Kassára a végrehajtó bizottsági ülésekre, az országot beutazva személyesen kutatta fel a Rákóczi-korabeli emlékeket, és főúri körökben sem mulasztotta el felhívni a figyelmet a készülő eseményre, a műtárgyak kölcsönzésére.[76] Nem mellékesen maga is kettőszáznyolcvankilenc saját tárggyal gazdagította az emlékkiállítást.[77] A tárlat létrehozásában vállalt szerepének elismeréseként Kassa város díszpolgári címet adományozott a grófnak.[78]

A civil szervezetek nyújtotta keretek mellett képviselőként az Országgyűlésen is igyekezett támogatni a kultúra ügyét. Bár tudta, hogy lehetetlen mindenben a kormány segítségét várni, a közgyűjtemények, a régészet és a műemlékvédelem ügyében többször felemelte a hangját, és hasznos javaslatokkal, észrevételekkel segítette a kulturális ügyek előbbre vitelét.[79]

---

71 *A Műbarátok Körének Legyező-kiállítása. Tárgymutató.* Bp., 1891. 27. tétel

72 Dalmady, 1915. 130., 132.

73 Székesfejérvár, 1876. május 24. 178.

74 Székesfejérvár, 1876. június 3. 190.; Árvízkárosultak, 1876. 18, 48.

75 *Tárgymutató a Budapesti I. gyermek-menhely javára a Műcsarnokban [...] magántulajdonban levő régi és modern képekből rendezett kiállításhoz. Kiáll. kat.* Műcsarnok, Bp., 1888. 14–25, 47., 50., 52., 61.

76 Vasárnapi Ujság, 1903. július 26. 493–494.

77 Mihalik József (szerk.): *A kassai Rákóczi ereklye-kiállítás lajstroma.* Kassa, 1903. 230. (továbbiakban Mihalik, 1903)

78 Bányai – Kovács, 2013. 41.

79 Kovács, 2013. 125–126.

IPARÜGY ÉS IPARMŰVÉSZET

Zichy az 1860−70-es években a családalapítás és a fent tárgyalt kulturális témák mellett még inkább a mezőgazdasággal és a közlekedés fejlesztésével foglalkozott. Figyelme az 1870-es évek második felében fordult az ipar felé. 1876-ban ő is támogatta a Fejér Megyei Gazdasági Egylet „álmaiból" történő felébresztését, és ha már megszólalt az ügyben, megjelölte a helyes irányt az egyesület gyakorlati élet terén történő működésére is.[80] Javasolta, hogy tartsanak próbatermeléseket, rendezzenek előadásokat, versenyeket és kiállításokat. A közreműködésével új életre kelt Fejérmegyei Gazdasági Egylet 1877-es közgyűlésén javasolta a Fehérváron rendezendő országos kiállítást, amely végül a gróf elnöklete alatt 1879-ben valósulhatott meg – nagy közönségsikerrel.[81] Az egyebek mellett az ipar, a mezőgazdaság, az erdőgazdálkodás és a művészet különböző ágainak „termékeit" felvonultató székesfehérvári kiállítás sikere tette országszerte ismertté Zichy grófot, s nagyban hozzájárult ahhoz, hogy hamarosan az Országos Magyar Iparegyesület elnökévé választották.[82] E tisztét haláláig, 1906-ig közmegelégedésre töltötte be abban a korban, amely a magyar ipar aranykorának is tekinthető. Ezekben az évtizedekben az Iparegyesület vezető szerepet vitt az ipart érintő törvények előkészítésében, az iparos oktatás fejlesztésében,[83] a szakkönyvek kiadásában[84] és az ipari emlékek megőrzésében.[85] Zichy társadalmi és politikai kapcsolatai révén jelentős lobbierőt tudott kifejteni az ipar érdekében, és saját költségén is rendszeresen támogatta a hazai ipar és iparosképzés fejlesztését, segítette a tankönyvkiadást is. [86] 1883-ban magánvagyonából 12 000 Ft-ot bocsátott a kormány rendelkezésére ipariskolák szervezésére azzal a feltétellel, hogy a következő években a magyar állam évente ugyanennyit áldoz a cél megvalósítására. Az iparoktatás ügyének miniszteri biztosával kilencvennapos országjárásra indult, amely során a városok vezetőivel, iparosaival és oktatási szakembereivel folytatott megbeszéléseket. Ezek eredményeként 76 városban sikerült megvetni az iskolák alapjait.[87]

Az ipar és a magyar gazdaság témájában publikált írásait már nem fogadta olyan egyöntetű elismerés és egyetértés, sőt az „ipargróf" elnevezést is gúnynév-

---

80 Székesfejérvár 1876. november 15. 379–380.

81 Bányai – Kovács, 2013. 34–36.

82 Gelléri Mór: *A magyar ipar úttörői.* 1887. 292. (továbbiakban Gelléri, 1887.)

83 Gelléri Mór: *Ötven év a magyar ipar történetéből 1842–1892.* Budapest, 1892. 354. (továbbiakban Gelléri, 1892.)

84 Gelléri, 1892. 367.

85 Gelléri, 1892. 381.

86 Gelléri, 1892. 359.

87 Gelléri, 1892. 361.

ként használták kezdetben ellenfelei, amikor az ipartörvények meghozatalánál az iparosok érdekeit is kitartóan és eredményesen védte. Az iparegyesület sikere mögött természetesen nagyban ott volt Mudrony Somának, az iparegyesület igazgatójának és Gelléri Mór egyesületi titkárnak a hatalmas munkája. Utóbbi, aki több helyütt írt is Zichyről, az egyesületi munkán felül is munkakapcsolatban állt a gróffal. A jól értesült kortársak szerint ő írta Zichy parlamenti beszédeit.[88] A segítség igénybevételének ellenére Zichyt többször vádolták azzal kortársai, hogy közhelyeket ír vagy mond, amit, valljuk meg, több esetben mi is igaznak találunk, de úgy véljük, hogy ez nem von le semmit Zichy érdemeiből, és egy ilyen hosszú közéleti pályán természetesnek is tekinthető.

Visszakanyarodva az iparügyre, 1881-ben Zichy Jenő volt az Országos Nőiparkiállítás elnöke is, amely egyebek mellett a nők munkaképességét, a háziipar jelentőségét és a szövőipar fejlesztését volt hivatva bemutatni.[89] Ugyancsak ő volt az 1885-ös budapesti országos kiállítás alelnöke. Reprezentatív szerepe, a külföldi vendégeknek a kiállításon történő gyakori vezetése mellett itt is részt vett a szervezőmunkában, amellyel immár nemzetközi elismerést szerzett, és valóságos belső titkos tanácsosi címe mellé újabb hazai és külföldi kitüntetéseket kapott.[90] A kiállítások létrehozása mellett abban is elöl járt Zichy, hogy a kiállító iparosok és művészek portékái közül maga is gyakran vásárolt.

Az országos kiállítások témájával kapcsolatban itt szükséges megjegyeznünk, hogy a hazánk ezeréves fennállását ünnepelni hivatott kiállításról folyó diskurzus során 1891-ben – részben a magyar iparra gyakorolt pozitív hatását várva – Zichy azon az álláspontón volt, hogy országos helyett világkiállítást volna tanácsos rendezni.[91] Mint tudjuk, nem így lett.

Az ipartestületek által kezdeményezett Technológiai Iparmúzeum 1883-as megnyitásakor Zichyt a felügyelőbizottság elnökévé választották. 1889-ben, az Iparmúzeum és az Állami Ipariskola Hauszmann Alajos által tervezett körúti épületébe történő költözésekor munkájának elismeréseként domborművet avattak a tiszteletére. Ugyanitt helyezték el Zichy Jenő ajándékaként Stróbl Alajosnak Trefort Ágostont, az intézmény létrejöttében vezető szerepet vállaló kultuszminisztert ábrázoló mellszobrát. [92]

---

88 Mikszáth Kálmán: A szcéna In. *Mikszáth Kálmán összes művei. 77. kötet*, Cikkek és karcolatok XXVII. 1888–1889. Szerk.: Rejtő István, Budapest, 1983. 175–178. (továbbiakban Mikszáth, 1889.)

89 Vasárnapi Ujság, 1881. október 16. 668–669.

90 Gelléri, 1887. 292–293.

91 Gróf Zichy Jenő: *Országos vagy világkiállítás kell-e nemzetünk ezer éves ünnepére?* Budapest, 1891.

92 Gelléri, 1892. 381.; Vasárnapi Ujság, 1889. 278.

Mindezek és a kitűnő családi műgyűjtemény ismeretében nem meglepő, hogy az 1880-ban már Zichy vezetése alatt álló iparegyesület keleti iparműkiállítást is rendezett. Az egyesületnek a „*ferencziek bazár-épületében*" lévő helyiségeiben bemutatott tárlatán Széchenyi Béla, Andrássy Manó, Xantus János, Zichy Ágost és József mellett maga Zichy Jenő is a közönség elé tárta keleti műkincseit.[93] A kiállítás létrejöttéhez nagy segítséget nyújtott Zichy Edmund is, hiszen a bécsi Keleti Múzeum is hozzájárult a budapesti rendezés sikeréhez.[94] A tárlat sikere ugyanakkor köszönhető a budapesti Iparművészeti Múzeumnak is, amely Zichyt idézve „*a kiállítás legszebb és legérdemesebb*" tárgyait kölcsönözte, illetve amely igazgatóságának tagja, Pulszky Károly „*a rendezésben való hathatós közreműködése*" révén is kitűnt.[95]

A számtalan, Zichy Jenő közreműködésével létrejött szervezet között említést érdemel még a Magyar Iparművészeti Társulat is. A megalakulást előkészítő első összejövetelen, 1884 októberében szintén jelen volt a gróf – mások mellett Ipolyi Arnold, Keleti Gusztáv, Pulszky Ferenc és Trefort Ágoston társaságában.[96] A modern magyar iparművészetet fellendíteni kívánó szervezet végül 1885 februárjában alakult meg. Ötszáz korona befizetésével Jenő grófot is az alapítók között találjuk.[97]

A MAGYAROK EREDETE NYOMÁBAN

Az iparpártolás mellett talán az Ázsiába, a magyarok eredetének felkutatása céljával indított expedíciók révén ismert leginkább Zichy gróf neve. Az utak sok elismerést és sikert hoztak számára, ugyanakkor számos támadás is érte az utazásokat követő publikációk vélt és valós hibáiért.

A gróf már ifjúkorában, kedvtelésből bejárta a Kaukázust Széchenyi István gróf fiaival, Bélával és Ödönnel.[98] A magyarok – köztük saját családja – ősei iránti érdeklődése az 1890-es évekre vált meghatározóvá. Olvasmányai arról győzték meg, hogy eleink nyomait a Kaukázus vidékén, illetve a Kaszpi-tenger-

---

93 Vasárnapi Ujság, 1880. augusztus 29. 583.

94 Vasárnapi Ujság, 1880. szeptember 5. 601.

95 Iparművészeti Múzeum Adattár, Ügyiratok 1873–1880. Zichy Jenő levele az Iparművészeti Múzeum Igazgatóságának. 1880. december 18.

96 Magyar Iparművészet, 1935. 1−2. szám 35.

97 Magyar Iparművészet, 1899. 6. szám XIV.

98 Halász Gyula: *Öt világrész magyar vándorai.* Budapest, 1936. 126. (továbbiakban Halász, 1936); Rusvai Julianna: A III. Zichy-expedíció kutatástörténeti összefüggései. = *Ethnographia,* 2010. 2. szám, 167. (továbbiakban Rusvai, 2010.)

től északra, az Ural folyó környékén, baskír területeken kell keresnie. [99] A magyarság őseinek megismerése, vagy legalább nyomaik fellelése érdekében tudományos expedíciókat szervezett, és azokat jórészt maga is finanszírozta.

Első két expedícióját 1895 nyarán és 1896-ban vezette.[100] Elsőként a Kaukázus vidékeit, utóbb Turkesztánt járta be Wosinszky Mór szekszárdi apát-plébános régésszel, Szádeczky Lajossal, a kolozsvári egyetem történelem tanárával, Bálint Gábor nyelvtudóssal, egy tolmáccsal, egy festővel és egyik magaslaki erdészével.[101] A szakemberek főként könyvtárakban és múzeumokban kutattak, az összegyűjtött régészeti leleteket, néprajzi tárgyakat és fotográfiákat döntő részben vásárolták.[102] Az utakat sajnálatosan személyi ellentétek nehezítették, mivel a tudós munkatársak az idő rövidsége és a kissé hiú gróf által szervezett sok reprezentációs, társasági esemény mellett nem tudtak elegendő időt szentelni munkájuknak.[103]

Hazaérkezésükkor Zichy sikeresnek ítélte az utakat, úgy vélte, hogy a saját és egyéb magyar nemesi családok őseire is rátalált.[104] Az utazók hazaérve nem csupán az expedíció során gyűjtött eredményeket kívánták publikálni, hanem Szádeczky útinaplóját is.[105] A közös tervekből mégsem lett semmi, mivel a tudósok és az utakat nagy anyagi áldozatok árán támogató gróf közötti, részben szakmai, részben emberi ellentétek a munkakapcsolat eredménytelen lezárásához vezettek.

A kaukázusi anyag mégsem maradt ismeretlen. A – régészetivel egyetemben a Magyar Nemzeti Múzeumnak adományozott – néprajzi gyűjteményt az Ezredéves Országos Kiállításon mutatta be Zichy,[106] míg a *Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai* címmel megjelent két vaskos kötetben Jankó János etnográfus a néprajzi tárgyakat, Pósta Béla régész pedig a régészeti leleteket publikálta. Maga a gróf *A magyar faj vándorlása* címmel összegezte ismereteit. A Magyar Nemzeti Múzeum két szakemberének írásai mellőztek minden elemzést

---

[99] Schelken Pálma: Gróf Zichy Jenő 1895-ös kaukázusi, közép-ázsiai expedíciója – Szádeczky-Kardoss Lajos gyorsírásos naplója. = *Turán,* 2000. 3. szám. 8. (továbbiakban Schelken-Szádeczky, 2000.)

[100] Csinády Gerő: Zichy Jenő oroszországi és kínai expedíciójának története új megvilágításban. In: *Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből*, Debrecen, 1963. 37. (továbbiakban Csinády, 1963.)

[101] Halász, 1936. 126–127.

[102] Schelken-Szádeczky, 2000. 12.; Herman, 1898. 132, 134.

[103] Erdélyi István: Szádeczky-Kardoss Lajos naplója és az első Zichy-expedíció.= *Turán,* 2000. 3. szám, 21. (továbbiakban Erdélyi, 2000.)

[104] Herman Ottó: Gróf Zichy Jenő útazása Kaukazusban. = *Budapesti Szemle,* 1898. 132., 137. (továbbiakban Herman, 1898.)

[105] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár, Kézirattár 4167/104–114. Zichy Jenő levelei Szádeczky-Kardoss Lajoshoz, 1895–1897.

[106] Herman, 1898. 128–129.; Vasárnapi Ujság, 1896. május 3. 291.

és összehasonlítást, „csupán" a leletek leírására vállalkoztak, mivel Zichy – és a közvélemény – reményeivel ellentétben a magyar honfoglalók emlékeivel nem találtak közvetlen analógiákat.[107] Jankó évekkel később úgy emlékezett vissza a közös munkára, hogy a gróf – bizonyára miután kiderült az eredeti cél teljesítésének lehetetlen volta – „*arra törekedett, hogy a Kaukázust általánosan és kiválóan jellemző darabok gyűjtessenek egybe s ezzel oly keretet adjon, melybe a későbbi s immár egyes népekre specialisan kiterjesztendő gyűjtések mindenkor jól beilleszthetők.*"[108] E szakmailag is helytálló döntés hasznosnak bizonyult és Zichy jó ítélőképességét is mutatja. Az összegyűjtött, máig értékes anyag három fő részre oszlott: ruhaneműekre, házak modelljeire és berendezési tárgyakra, illetve fegyverekre és lószerszámokra.[109] A gyűjtemény fennmaradt darabjai napjainkban is fontos forrásai a Kaukázust érintő néprajzi kutatásoknak. Ugyanakkor a Zichy által a magyarok és saját őseire vonatkozóan leírtakat jogosan bírálta Herman Ottó néprajzkutató.[110]

Az utak és a kötetek szakmai bírálata sem tántorította el Zichyt attól, hogy a témában továbbra is előadásokat tartson itthon és külföldön, illetve, hogy Ferenc Józsefnek és II. Miklós cárnak személyesen adja át a magyar és francia nyelvű köteteket. Az expedíció során készített útleírások és fényképek pedig egy addig nagyobbrészt ismeretlen világot hoztak közelebb az érdeklődő közönség számára.[111]

A második utat – ahogy a fent jelzett néprajzi kiállítás létrejöttéből is látszik – úgy tervezte, hogy az 1896-os millenniumi ünnepségeken részt vehessen. A képviselőház küldötteként jelen volt a Szent Koronának a királyi palotában történt ünnepélyes elővételekor június 5-én, és ott volt az új országház kupolatermében rendezett első, ünnepélyes ülésen is.[112]

A kritikák arra ösztönözték a grófot, hogy a következő utat alaposabban készítse elő. Ő maga újabb olvasmányokba merült, s a témában jártas tudósokkal értekezett. Amíg az útvonalat tervezte, tudós útitársai 1897 második felétől Oroszország és Finnország múzeumaiban tanulmányozták a magyarokkal rokon népek népvándorlás-kori anyagait.[113] Az első két úthoz hasonlóan a harmadiknak

---

[107] *Zichy Jenő gr. kaukázusi és középázsiai vándorlása. I–II.* köt. Budapest, 1897.; Herman, 1898, 129–135.

[108] Jankó János: A Néprajzi Osztály története. In. *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene.* Budapest 1902. 361. (továbbiakban Jankó, 1902.)

[109] Jankó, 1902. 361.

[110] Herman, 1898. 135–138.

[111] Bányai – Kovács, 2013. 43.

[112] Vasárnapi Ujság, 1896. július 12. 460.; Vasárnapi Ujság, 1896. július 19. 478.; Lásd még az említett számok képes mellékleteit.

[113] Kubassek János: *Magyar expedíciók Ázsiában.* Budapest, 1994. 57. (továbbiakban Kubassek, 1994.)

is nagy érdeme, hogy komplex módon, több tudományág bevonásával kívánta megismerni a magyarok vándorlásának történetét. Pósta Béla feladata elsősorban a múzeumok régészeti leleteinek a hazai leletekkel való összevetése volt, csak másodrendű kérdésként tekintettek az ásatások végzésére. Jankó János megbízása a hazai és oroszországi ősfoglalkozások hasonlóságainak kutatására, illetve az osztják-magyar nyelvrokonság tárgyi analógiáinak megismerésére szólt. Pápay József nyelvész egyrészt a magyar és a török-tatár népek (csuvas, baskír) nyelvének összehasonlítására, másrészt az északi osztják nyelvjárások tanulmányozására, valamint a Reguly Antal által hátrahagyott osztják gyűjtés megfejtésére vállalkozott.[114] Az expedíció tagjai 1898 tavaszán találkoztak Tbilisziben, ahova már a gróffal tartott Csíki Ernő zoológus, egy állatpreparátor, Roslapil Károly magaslaki erdész, a gróf lovásza és inasa, illetve báró Bánhidy (Antal?).[115] A tbiliszi találkozó azonban főként az ellentéteket hozta felszínre, mivel Zichy grandiózus terveiben Ázsia nagy részének bejárása szerepelt, a tudósok pedig tapasztalataikra támaszkodva az Ural-hegység és az Ob folyó környékén kívánták folytatni kutatásaikat.[116] Céljaik helyességéről – nagy viszályok, önmegtartóztatás, a *„nagyot akaró, … az alapos* [tudományos] *munkát nem ismerő”* gróf szeszélyeiből eredő megaláztatások[117] közepette – sikerült meggyőzni Zichyt, aki végül korábbi szilárd felfogásának megváltoztatására is kész volt. A török–tatár párhuzamok kutatása helyett beleegyezett a finnugor emlékek feltárásába, így gyakorlatilag azt a célt szolgálták a kutatások, aminek cáfolatára indult az expedíció.[118] Ennek köszönhetően a többnyire külön utakon járó kutatók jelentős eredményeket értek el 1898−99-ben, amelyeket a századfordulón *Zichy Jenő harmadik ázsiai utazása* címmel önálló kötetekben közöltek.

Az orosz sztyeppe régészeti leleteit kutató Pósta munkája nagyban hozzájárult a Kárpát-medence és a Kelet között fennálló kapcsolatok tisztázásához.[119] Pápay Józsefnek sikerült megfejtenie a Reguly-féle osztják feljegyzéseket, és jelentős gyűjtést végzett az északi-osztjákok dalaiból, hősénekeiből, varázsigéiből.[120] Közöttük élve hiteles képet festhetett változó életmódjukról, szokásaikról.[121] Eredményei a finnugor nyelvrokonságot támasztották alá. Jankó János a magyar halászat elemeit kutatta a Volga, majd a déli osztják területen az Ob, az Irtis és egyéb folyók mentén. Az összehasonlító néprajz úttörőjeként számon tartott etnográfus

---

114 Csinády, 1963. 39.

115 Csinády, 1963. 39–40.

116 Csinády, 1963. 40–41.

117 Rusvai, 2010. 190–181.

118 Csinády, 1963. 41.

119 Vaday Andrea szíves közlése

120 Rusvai, 2010. 190–192.; Csinády, 1963. 44.

121 Kubassek, 1994. 58–64.

A magyar halászat eredete című munkájában összegezte eredményeit.[122] Írása szerint a magyarság vizekben gazdag területről származik *„amelyet az Ural-hegység kelet felől, az Ufa, Bjelája és Káma folyók éjszakról, az Ural-folyó délkeletről s a Volga-folyó Kazántól Szaratov városáig nyugat felől bekerítenek”,*[123] de – Herman felfogásával ellentétben – a halászatot nem a vadászattal és állattartással foglalkozó magyarok, hanem főként az alávetett népek folytatták.[124] Annak ellenére, hogy Herman Ottó éles kritikát fogalmazott meg könyvével szemben,[125] Jankó e művével érvekkel, bizonyítékokkal rendelkező tudományágként vezette be az etnográfiát a magyar kritikai történetírásba.

A néprajzi és régészeti gyűjtés – Jankó János szerint – teljes anyagát ezúttal is a Magyar Nemzeti Múzeumnak adta Zichy. Ennek a több mint kétezer darabos ajándéknak köszönhetően a múzeum „*a velünk rokon ural-altáji népek néprajzi gyűjteményét egész Európában az első helyre juttatta.*”[126]

Zichy a három tudóst hátrahagyva Csíki Ernővel és többi útitársával a Távol-Keleten folytatta útját. Kínába, Pekingbe indult, hogy az állítólagosan Batu kán által 1241-ben elrabolt Árpád-kori okmányokat felkutassa. Innen azonban az éppen kitört palotaforradalom miatt ez ügyben konkrét eredmények nélkül, de gyönyörű kínai műtárgyakat gyűjtve tért haza Hongkongon, Szingapúron, Ádenen, Alexandrián és Trieszten át Fiumébe, végül 1898. december 18-án Budapestre.[127]

Erőfeszítéseit a legtöbb fórumon tisztelték, sőt csodálták. Érdemei elismeréseként még 1898-ban a Magyar Földrajzi Társaság, 1899-ben a Magyar Tudományos Akadémia választotta tiszteletbeli tagjává.[128] Mások mellett a Földrajzi Társaság tagjai is rendszerint pozitívan cikkeztek eredményeiről. Nem véletlen, hiszen a gróf és társai olyan tájakról, városokról és országokról szolgáltak fényképekkel és útleírásokkal, amelyeket alig ismertek hazánkban. Csíki Ernő értékes állattani feljegyzései révén csaknem kétszáz újabb faj megismerésével gyarapodott a tudomány,[129] emellett meteorológiai megfigyeléseket és magasságméréseket is végzett, Pápay pedig kartográfiai tevékenységet is folytatott kutatásai idején. Zichy Jenő feljegyzései és Pápay naplói a cári Oroszország közállapotait, gazdaságföldrajzát is elsőrendűen mutatták be.[130]

---

122 Rusvai, 2010. 193.

123 Czirbusz Géza: Zichy Jenő gr. harmadik ázsiai utazása. = *Földrajzi Közlemények*, 1900. 45. (továbbiakban Czirbusz, 1901.)

124 Czirbusz, 1901. 47.

125 Herman, 1900. 176–193.

126 Jankó, 1902. 345.

127 Csinády, 1963. 42.

128 Csinády, 1963. 44.

129 Kubassek, 1994. 66.

130 Csinády, 1963. 45–46.

Akárcsak az expedíciók, úgy az eredményeket publikáló hat kötet anyagi finanszírozása is Zichyt dicséri. A magyar tudomány történetébe óriási áldozatkészségével írta be a nevét.

ZICHY JENŐ MÚZEUMA

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a Zichy família műkincseit nem csupán barátaik csodálhatták meg palotáikban és kastélyaikban, számos darabja rendszeresen szerepelt kiállításokon. A harmadik ázsiai expedícióról hazatérő Zichy Jenő célja az volt, hogy a teljes gyűjteményt sem csak egy szűk réteg láthassa, hanem közkinccsé kívánta azt tenni. A múzeumalapítás érdekében vásárolta meg a budapesti Rózsa utcai palotájának szomszédságában álló – Szegfű utcai – házat 1899-ben.[131] Ennek helyén, palotájával egyesítve, Kovács Frigyes tervei alapján[132] építtette fel a múzeumot. A sajtó 1899 novemberében arról tudósított, hogy az „*építkezés már serényen folyik.*"[133] 1901-ben már helyére került a műtárgyak döntő része, a festményeket például a termekben elfoglalt helyüknek megfelelően leltárba is vették. A Zichy Múzeum megnyitására 1902. február 23-án ünnepélyes keretek között került sor, hangversennyel és Jászai Mari fellépésével egybekötve. A műkincseket maga a gróf mutatta be a politika, a tudomány, az irodalom és a művészet neves képviselőinek.[134] Az új épületben az iparművészeti tárgyak között kapott helyet Zichy ázsiai gyűjteménye, amely egyben az első magyarországi keleti múzeum volt.[135] A korabeli sajtó úgy látta, hogy – a Zichy Jenő ázsiai útjain gyűjtött, és közgyűjteményekbe nem adott tárgyainak Zichy Edmund Bécsben is megcsodált gyűjteményének egyesülésével – az új intézménynek már ez a része „*egymagában európai érdekűvé teszi a múzeumot*." A kiállításokat hetenként háromszor, ingyenesen kívánta látogathatóvá tenni Zichy.[136]

A kötetünk központi témáját képező képtárat az első emeleten helyezték el. Az építkezésről beszámoló újságcikk 450–500 darabra becsülte az itt kiállítandó munkák számát.[137] Zichynek az édesapja – sokkal jelentősebb – kollekciójával egyesített képtárában képviselve volt a klasszikus festészet szinte minden korszaka. Kincsei között Giovanni Battista Moroni, Bernardo Strozzi, Salomon van Ruysdael, Jacopo Bassano, Jan Kupeckỳ, Mányoki Ádám, id. Markó Károly és

---

131 BFL VII. 151. 1899 – 0729

132 Vasárnapi Ujság, 1900. január 14. 25.

133 Műcsarnok, 1899. november 12. 424.

134 Vasárnapi Ujság, 1902. február 23. 126.

135 *Kínai műgyűjtés Magyarországon a 19. század elejétől 1945-ig.* Budapest, 2009. 209. (továbbiakban Fajcsák, 2009.)

136 Vasárnapi Ujság, 1900. január 14. 25.

137 Vasárnapi Ujság, 1900. január 14. 25.

Mészöly Géza munkái sorakoztak.[138] A könyvtártermek és a gróf dolgozószobája szintén az emeleten kaptak helyet, csakúgy, mint a keleti gyűjtemény. A földszinten a fegyvertárat és a régiséggyűjteményt helyezték el, ezek Zichy gróf lakosztálya mellett sorakoztak. Még a kocsiszín is kiállítótérré vált, ahova a – magyar ipar termékeinek népszerűsítését szem elől sosem tévesztő – grófnak „*az ezredévi hódoló menetre készült díszhintaja*" került, amely „*mint a magyar kocsigyártás remeke, annak idején nagy feltűnést keltett.*"[139]

Az iparművészeti gyűjtemény hazai vonatkozású anyagának gazdagságáról jó képet ad az a lista, amelyet az 1903-as kassai Rákóczi-kállítás katalógusában találunk Zichy Jenő neve alatt. Ebben a festmények, rajzok, metszetek és domborművek mellett találunk 17–18. századi bútorokat, zászlókat, ékszereket, lószerszámokat, fegyvereket, egyházi tárgyakat, reprezentatív étkészletek darabjait.[140]

Zichy előbb a múzeum fenntartását szolgáló hitbizomány létrehozását találta megfelelőnek ahhoz, hogy gyűjteménye jövőjéről gondoskodjék,[141] de terveit rövid időn belül megváltoztatta. 1903-ban született végrendeletében mind a gyűjteményt, mind az annak otthont adó palotát a fővárosra hagyta, és kikötötte, hogy a kincseket együtt kell tartani.[142]

Zichy örökösei apjuk 1906-os halála után azonban visszaperelték a Rózsa és Szegfű utcák sarkán álló palotát.[143] A főváros emiatt új helyszínen tárta a közönség elé a gyűjtemény egy részét, de ezzel egy időben megkezdődött a kollekció – gyűjteményi egységenkénti – feldarabolása is. Ennek következtében az egykori Zichy Múzeum anyaga ma több intézményben, szétszóródva található.

A Zichy-gyűjtemény a múzeum gazdagsága ellenére nem „csupán" a budapesti palotában található műkincsekből állt, hanem olyan ipar- és képzőművészeti kincsekből, amelyek továbbra is Zichy Jenő, vagy testvére, Ödön vidéki otthonaiban voltak megtalálhatóak. Helyhiány miatt itt most csupán röviden említhetjük Zichy Jenő felsőszentiváni kastélyát, ahol tekintélyes könyvtár, huszonegy magyar festő körülbelül száz műve, és megszámlálhatatlan, szintén Magyaror-

---

138 *Gróf Zichy Jenő gyűjteményének leíró lajstroma.* Budapest, 1901.; Museum of Fine Arts, Budapest, *Old Masters' Gallery. A Summary Catalogue of Italian, French, Spanish and Greek Paintings.* London–Budapest, 1991., *Old Masters' Gallery,* Museum of Fine Arts, Budapest. Summary Catalogue Volume 2. Early Netherlandish, Dutch and Flemish Paintings. Bp., 2000., Museum of Fine Arts, Budapest, *Old Masters' Gallery.* Summary Catalogue Volume 3. German, Austrian, Bohemian and British Paintings. Bp., 2003. (továbbiakban Old Masters', 2003.)

139 Vasárnapi Ujság, 1900. január 14. 25.

140 Mihalik, 1903, 170–191., stb.

141 Vasárnapi Ujság, 1901. szeptember 8. 584.

142 BFL VII. 151. 1903 – 0273

143 Fajcsák, 2009. 210.

szágon készült iparművészeti remek várta a ház urát és vendégeit.[144] A kastély tehát Zichy Jenő szándéka szerint nem kizárólag arra volt hivatva, hogy kényelmes szállást és kikapcsolódást biztosítson a vadászatok és egyéb társas összejövetelek vendégei részére, hanem bizonyítékul szánta azon nézetére is, amely szerint a hazai művészek és iparosok munkája is alkalmas mind a hétköznapi szükségletek kielégítésére, mind a lakóhelyek jó ízléssel történő díszítésére. Felsőszentiváni kastélyában ez volt a főúri reprezentáció leglényegesebb része.[145]

ÖSSZEGZÉS

Vázoltuk tehát a dualizmus-kori Magyarország egyik legismertebb főurának kulturális területen folytatott tevékenységét. Több mint száz évvel halála után úgy látjuk, hogy tevékenységével rászolgált arra, hogy a huszonegyedik század embere is elismeréssel szóljon munkásságáról, hiszen amellett, hogy nagy örömét lelte abban, amit csinált, továbbá szívesen fogadta a felé és tevékenysége felé irányuló érdeklődést, mindig szem előtt tartotta a közérdeket.

Ifjúsága éveitől ápolta a magyar múlt kiemelkedő alakjainak emlékét. Saját ötleteinek előterjesztése mellett mások kezdeményezéseihez is csatlakozott, buzdította azok megvalósítóit, sőt az is kijelenthető, hogy igyekezett nem lemaradni semmilyen országos érdeklődésre számot tartó kulturális eseményről. Megtalálható volt civil kezdeményezések élén vagy azok hátterében, és vállalta az olyan kormányfelkéréseket is, amelyek a kulturális közállapotok javításával kecsegtettek. Több tisztsége „csupán" tiszteletbeli pozíció volt, de reálisan tekintve a nagyszámú felsorolt testületre és intézményre, ennyi esetben nem is lehetett volna aktív szervező és irányító. Ez nem is volt elvárás mindenhol, gyakran csupán arra volt szükség, hogy egy ismert mágnás neve tekintélyt adjon egy-egy szervezetnek.

Olvasmányai révén alaposan elmerült a történelem, a képzőművészet, az irodalom és a filozófia világában. Mind családja, mind hazája múltját igyekezett minél jobban megismerni és megismertetni. Gyűjtötte a Zichyek múltjának emlékeit, és Európa szerte figyelemmel kísért erőfeszítéseket tett a magyarok őseinek kutatása érdekében mind szülőföldjén, mind azon túl.

Korának jelentős mecénása volt. A támogatásával elkészült alkotások ugyanúgy kerülhettek köztérre vagy intézményekbe, ahogy saját lakóhelyeire. A felkért

---

144 Mikszáth Kálmán: Túl a Dunán. In. *Mikszáth Kálmán összes művei. 67.* kötet, Cikkek és karcolatok XVII. 1882–1883. Szerk.: Bisztray Gyula – Király István, Budapest, 1969. 61–71.

145 A Zichy-gyűjtemény történetére, Zichy Jenő és egyes kortárs művészek kapcsolatára, valamint a család tulajdonában álló további kincsekre vonatkozóan lásd: Bányai Balázs – Gosztola Annamária – Kovács Eleonóra (szerk.): *Németalföldtől Rómáig – Válogatás a Zichy-gyűjtemény legszebb festményeiből és szobraiból. Kiállítási katalógus és tanulmánykötet.* Székesfehérvár, 2014.

művészek között találunk már befutott, nagynevű mestereket, de a pályájuk elején lévőktől is rendelt műalkotásokat. A megvásárolt művek alkotói között voltak olyanok, akiket ma is a legkiválóbbak között tartunk nyilván, de olyanok is, akiket az ízlés változása, vagy egyéb okok miatt inkább a másod- vagy harmadvonalbeli művészek közé sorolunk. A képzőművészet kisebb-nagyobb, vidéki és fővárosi eseményeinek szervezése és rendezése mellett évtizedekig jelentős szerepet játszott a székesfehérvári színművészet fenntartásában, és számos példát soroltunk fel az iparművészet melletti kiállása kapcsán is.

Zichy saját bevallása szerint egész életén keresztül Széchenyi István gróf volt a példaképe, de nem lehet nem észrevenni, hogy sokban édesapja életútját is példa értékűnek tartotta. Közös bennük a képző- és iparművészet iránti szeretet és a művészet támogatása. Mindketten bábáskodtak különböző oktatási intézmények és múzeumok felállításánál, illetve azoknál vezető pozíciót töltöttek be. Tevékeny részesei, esetenként szervezői voltak jelentős országos vagy világkiállításoknak, gazdasági vagy kulturális céllal felfedező és tudományos expedíciókat támogattak, stb.

Mindezek ismeretében bízunk benne, hogy tanulmányunk révén Zichy Jenőre a későbbiekben már nem „csupán” mint ipargrófra és az ősmagyarok történetét kutató expedíciók támogatójára tekint írásunk olvasója, hanem úgy is, mint a dualizmus-kori kulturális közélet egyik tiszteletet érdemlő alakjára.

THE OTHER FACE OF THE “INDUSTRIAL COUNT”. COUNT JENŐ ZICHY, THE PATRON OF ARTS AND SCIENCE

Jeno Zichy, following in the footsteps of his father, Edmund Zichy (1811–1894), who was one of the most prominent public figures of the Viennese and Hungarian cultural life, and gave enormous financial and personal support for the promotion of fine arts throughout his life. It is also true, however, that he focused on industrial affairs and historical research just as passionately. The most significant examples of his encouragement of historical research are his oriental expeditions to find the origin of Hungarians.

He aided further cultural fields as well, for example he helped to operate the Town Theatre in Székesfehérvár as a major benefactor and also as the chairman of the shareholder group operating the theatre. He was an active participant and at times even acted as the head of associations. His name also comes to mind in association with Mihály Vörösmarty since it was his idea to erect the first statue in honour of Vörösmarty, the famous poet and writer of the Reform Era. He did not only promote the idea but also held himself responsible for the execution of the plan.

He felt self-motivated to familiarize with the latest scientific explorations and to closely monitor and support various arts. He acted as the main organizer of artistic and historical exhibitions throughout the country. He initiated the first official local display of the archaeological and historical association as well as the first fine arts exhibition in Székesfehérvár. He held several presentations regarding art related topics as well as his Asian expeditions. Furthermore, he organized an exhibition in Kassa (Košice) presenting the era of the War of Independence (1703–1711) led by Ferenc Rákóczi II.

He endeavoured to meet the social requirements towards aristocrats during the Dualist Era (such as patronage, benevolence, representation, etc.) and strived to keep the public informed of his deeds by skilfully applying the means of the media at the time. He did not only attempt to promote the affairs (public collections, archaeology, the protection of historic buildings) he felt passionate about as a citizen and as an associate but also as a member of Parliament.

In the museum he founded in the new wing of his palace he made his collection – united with his father's – accessible to the public. His own collection contained mainly contemporary Hungarian artworks while his father had collected paintings and sculptures that originated from different European and oriental schools. With his activities he served scientific and educational purposes. Comparing his life path with his father's, it appears that his life had more directions but showed similarities with his father's as well. He is regarded as a prominent and respected public figure of the Dualist Era.

SZENDREI ÁKOS

„MÉLTÓSÁGOSOK" ÉS A NÉPKÉPVISELET. ARISZTOKRATA POLITIKUSOK ORSZÁGOS ÉS REGIONÁLIS JELENLÉTE A DUALIZMUSKORI KÉPVISELŐHÁZBAN*

A tanulmány elsődleges célja a dualizmuskori arisztokrata parlamenti képviselők országos választási adatainak az összevetése a Bihar vármegyei és nagyváradi, valamint a Hajdú vármegyei és debreceni választások adataival.[1] A kérdés körüljárását főleg az indokolja, hogy a konkrét régióban feltűnően kevés − az országos átlag mintegy kb. 1/5-öde − a mandátumot szerzett főnemesek aránya.

A 19. század utolsó harmadában a főnemesség társadalmi és ezzel összefüggésben álló politikai szerepe komoly változásokon ment keresztül.[2] Egyrészt

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

1 Írásomban Bihar és Hajdú vármegyékkel együtt kezelem a külön törvényhatósági joggal felruházott és az országos választásokon külön városi választókerületeket alkotó megyeszékhelyeket, Nagyváradot és Debrecent is. A vizsgálat nem a dualizmuskor egészét tekinti át, hanem az 1884-es ciklustól veszi fel a fonalat, mivel a választások és mandátumszerzések terén biztos forrásként kezelhető Országgyűlési almanachok (1884−1910) rendszeresen ettől az évtől kezdve összegzik a politikusok adatait. A továbbiakban az arisztokrácia szinonimájaként használom a mágnás, főnemes, főrendű, főrangú, főúr és „méltóságos" kifejezéseket.

2 Az arisztokrácia dualizmuskori politikai szerepvállalásához a teljesség igénye nélkül lásd: Rudai Dezső: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935).* Bp., 1936., Lakatos Ernő: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918.* Bp., 1942., Gerő András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a Monarchia Magyarországán.* Bp., 1988., Pap József: „Két választás Magyarországon". Az országgyűlési képviselők társadalmi összetétele a 20. század első éveiben. = *AETAS,* 2007. 1. sz. 5–30., Püski Levente: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon I. = *Korunk,* 2008. 9. sz. 82–92., Uő: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon II. = *Korunk,* 2008. 10. sz. 97–107., Ilonszki Gabriella: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században.* Bp., 2009., Magyarországi politikai pártok lexikona. (1846–2010). Főszerk. Vida István, Bp., 2011. (továbbiakban: MPPL), Ballabás Dániel: Főnemesi rangemelések Magyarországon a dualizmus korában. = *Századok,* 2011. 5. sz. 1215–1244., Uő: Indokolt-e „történelmi arisztokráciáról" beszélni a dualizmuskori Magyarországon? =*Turul,* 2012. 3. sz. 81–85., Pap József: Az 1901-es országgyűlési képviselők származásának kérdéséről. =*Acta Acad. Agriensis, Sectio Hist.*, 2012. 221–236., Ballabás Dániel: A főrendiházi reform és a főrendek generációi. In: *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok.* Szerk. Papp Klára – Püski Levente, Debrecen, 2013. 277–283. Jelen kutatás forrásait az Országgyűlési almanachok 1886 és 1910

megfigyelhető a vagyoni és kapcsolati tőkére támaszkodó – hagyományos és modern elit összefonódásával létrejövő – multifunkcionális elit kialakulása, amelynek egyik hátországát természetszerűen az arisztokrácia jelentette. A magyar társadalomfejlődésből következően nem hanyagolható el azoknak a mágnásoknak és nagybirtokosoknak a szerepe, akik bekapcsolódtak a tőkés társadalom és gazdaság működtetésébe. Ezzel párhuzamosan a nemesség soraiból kiemelt családok mellett számos – bankár, kereskedő, iparmágnás, stb.– mai szóval élve vállalkozó nagypolgár részesült rangemelésben. Ballabás Dániel összegzése szerint 1867 és 1918 között pontosan 274 személy kapott főrendi címet.[3] Az addig sem egységes magyarországi arisztokrácia tehát még inkább tarkábbá vált és bizonyos mértékig tovább szélesedett a dualizmus időszakában, ugyanis a történelmi főrendeken és a 17–18. század óta egyre nagyobb súlyt képviselő indigenákon (honfiúsított külföldi főrend) túl nagy számot tettek ki az időszak nemesekből lett „homo novusai" és az újdonságként jelentkező „iparbárók" is. A modern jelenségek ellenére természetesen továbbra is megmaradt a főnemességen belül érzékelhető belső határvonal, amely a dunántúli vagy felvidéki, nagy latifundiumokkal rendelkező, többnyire katolikus vallású és a korszakban kiegyezéspárti-kormánypárti politikai nézetet valló csoportot elválasztotta a tiszántúli vagy erdélyi, jellemzően csak néhány ezer holdat birtokló, református vallású és általában függetlenségi politikai beállítottságú társaiktól.

Annak ellenére, hogy az arisztokraták politikai szerepe a dualizmuskor polgári intézményrendszerében szükségszerűen valamelyest szűkült, a kulcspozíciók tekintetében még mindig felülreprezentáltak voltak. A korszak 16 miniszterelnöke közül 10, a 26 király személye körüli miniszter közül 22, a 20 földművelésügyi miniszter közül 11, az 5 közös pénzügyminiszter közül 3, a 4 közös külügyminiszter közül pedig 2 került ki ebből a társadalmi rétegből. Néhány szak-

kiadott kötetei és a *Magyarország Földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban lévő földterületek mívelési ágak szerinti feltüntetésével.* Szerk. Belussi Baross Károly, Bp., 1893. (továbbiakban Gazdacímtár, 1893.) című kiadványa alkotja. Az Országgyűlési almanachok köteteivel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a nemesi származásra és vallási hovatartozásra utaló adatokkal ellentétben a főnemesi származásra vonatkozó adatokat megbízhatóan és következetesen tartalmazza. A téma feldolgozásakor nagy hasznát vettem a Kempelen Béla: *Magyar nemes családok, 1–11. kötet.* Bp., 1911−1932., a *Magyar Életrajzi Lexikon, 1000–1990.* Főszerk. Kenyeres Ágnes (Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, *http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html*– 2014 október), a Pallas Nagylexikon (Online: Magyar Elektronikus Könyvtár, *http://mek.oszk.hu/00000/00060/html* – 2014 október) köteteinek, valamit Ilonszki Gabriella 2009-es monográfiája mellékleteként kiadott – többek között a képviselők társadalmi adatait tartalmazó – CD-adattárnak (Ilonszki Gabriella: *Képviselők és képviselet Magyarországon a 19. és 20. században.* CD melléklet. Bp., 2009.), a Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája [CD-adattár]*. Bp., 2005. című kiadványnak és a Magyar családtörténeti adattár c. (Online: *http://opac.pim.hu/index.jsp?page=search&group=1*– 2014 szeptember) internetes gyűjteménynek.

3 Ballabás, 2011. 1234.

miniszteri pozícióban (pénzügyminiszter 3/12, igazságügyi miniszter 0/20) azonban alulreprezentáltak voltak. A főrendiház tagjainak 4/5-öd részét, a főispánok 1/3-át, a diplomaták jelentős többségét ugyancsak ők alkották.[4]

A dualizmuskor kezdeti szakaszában a főrendek a kormányzat mellett elsősorban a törvényhozás felsőházában, a főrendiházban kaptak döntő szerepet. Az intézmény 1885-ös reformját követően azonban – a vagyoni, adózási küszöb bevezetése miatt – a társadalmi réteg egy része kiszorult a főrendiházból, de az oda meghívottak 70–80%-át továbbra is a soraik közül kikerülők jelentették. Mindazonáltal ez a reform fokozottan hozzájárult ahhoz, hogy az arisztokraták képviselőházi mandátumszerzése lényegesen megemelkedett. Míg 1869 és 1875 között 8–10% volt a képviselőházban a főnemes politikusok aránya[5] (kb. 30 fő), 1885-től határozott emelkedésnek lehettünk tanúi. Kiemelkedőnek tekinthető az 1892-es választási eredmény, amely szerint 16% feletti volt az arisztokrata képviselők aránya. E téren rövid megtorpanás tapasztalható az ellenzék előretörésének időszakában (1905: 14%, 1906: 11%), majd az 1910-es parlamenti visszarendeződéskor ismét 16% körüli arány alakult ki. Azt mondhatjuk, hogy a képviselőházban a mágnások átlagos aránya kb. 14%-ra, száma pedig kb. 50 főre tehető.

A főrendű politikusok természetesen különböző arányokban szerepeltek az egyes parlamenti frakciókban és pártokban. A kiegyezést támogató kormánypártokban (Deák-párt, Szabadelvű Párt, Nemzeti Munkapárt) 16–18%,[6] a függetlenségi pártoknál (Függetlenségi Párt, 48-as Párt, Függetlenségi 48-as Párt, Kossuth-párt, Justh-párt, stb.) 1,5–5%,[7] a mérsékelt ellenzéki pároknál (Egyesült Ellenzék, Mérsékelt Ellenzék, Nemzeti Párt) 12–14%,[8] az disszidenseknél és az Alkotmánypártban 40%,[9] a Katolikus Néppártnál 12%,[10] az antiszemitáknál 5%,[11] a rövid életű Új Pártnál 8,5%[12] az arányuk, a nemzetiségiek, gazdapártiak és a de-

---

4 Lakatos, 1942. 34–35.

5 Természetesen ebben fontos szerepet játszott az is, hogy a kiegyezést követően az arisztokrácia kezdeti politikai aktivitása viszonylag alacsony és ezzel párhuzamosan a 1848/49 időszakában szerepet vállalt és ekkor emigrációból hazatért nemesi, vagy polgári származású politikusok száma érzékelhetően magas volt.

6 MPPL, 45–46., 125–126., 86–88.

7 Annak ellenére, hogy a függetlenségi ellenzéki politikusok között viszonylag kevés arisztokratával találkozhatunk, ebben a tekintetben is jelentős eltéréseket tapasztalhatunk. Egyrészt az idő múlásával bizonyos növekedés érzékelhető, ennél sokatmondóbb azonban az, hogy az ellenzéki koalíció kormányzásának időszakában, tehát a párt hatalomra jutásakor, a berkeiken belüli arisztokraták aránya 6–8%-ra emelkedett, illetve az 1910-es bukáskor is 10%-ra nőtt.

8 MPPL, 48–49., 88–89., 102–103.

9 MPPL, 38.

10 MPPL, 103–104.

11 MPPL, 87–88., 106–108.

12 MPPL, 139.

mokraták[13] padsoraiban pedig nem találkozhatunk velük. A párton kívüliek között pedig 20% az arányuk, ami minden bizonnyal a jelentős kampányköltségek és a lokálisan érzékelhető társadalmi beágyazottság miatt alakulhatott ki. Ezt a kérdést érdemes megvizsgálni a másik oldalról is, azt firtatva, hogy az arisztokrata képviselők körében milyen a különböző pártok, frakciók megoszlása. Az 1884 és 1910 közötti választások adatsorait tekintve láthatjuk, hogy a mágnások stabilnak nevezhető 70–80%-a a 67-es kormánypártokhoz tartozott. A többi parlamenti frakció esetében azonban már az idő múlásával nagy elmozdulásokat észlelhetünk. Míg 1884-ben a mérsékelt ellenzékhez a főurak 15%-a, az antiszemitákhoz és a pártonkívüliekhez pedig 2,5%-a tartozott, s a függetlenségi ellenzéknek nem volt arisztokrata képviselője, addig 1910-ben az arisztokraták 18%-a a függetlenségi ellenzék híve és 12%-uk pedig párton kívüli volt.

Az 1884 és 1910 közötti főnemes parlamenti képviselők mandátumszerzéseit megvizsgálva az alábbi általános következtetéseket vonhatjuk le. (Lásd ehhez az utolsó, 1910-es választáson bejutott arisztokrata politikusok listáját: Melléklet.) A megválasztás helyére vonatkozóan nem rendelkeznek kitüntetett országrészekkel, de az szembetűnő, hogy elsősorban olyan vármegyék – egyébként többször változó – kerületeiben szereznek mandátumot, ahol saját vagy családi birtokaik vannak (pl. Zala: Batthyány; Zemplén, Nyirta: Andrássy; Szatmár, Heves: Károlyi; Sopron: Esterházy; Maros–Torda, Szolnok–Doboka: Teleky, Bethlen). A mandátumszerzések kb. 70%-ában találkozunk ezzel a jelenséggel. Így regionális tekintetben főleg Erdély különleges helyzetét emelhetjük ki, ahol a magyarországi – átlagosan 12–13%-os arányt felülmúlva – kb. 16%-ban találunk mágnásokat a mandátumot szerzett politikusok között. Ez az eltérés nagy valószínűséggel a költséges választási kampány és patriarchális viszonyokkal rendelkező választói környezet összefüggéseivel magyarázható. Részben az előzőekből következően megfigyelhetjük azt is, hogy az arisztokraták leginkább a nemzetiségek által bőven lakott országrészekben jutnak mandátumhoz, konkrétan leginkább Dél- és Közép-Erdélyben, valamint a Felvidék északi és nyugati részén. Az itt szerzett mandátumok aránya a teljes mandátumszerzések kb. 50–60%-a. Ezzel természetesen nem azt állítom, hogy a nemzetiségiek szavaztak leginkább az arisztokrata jelöltekre, hiszen ezekben a kerületekben a kisebb számú magyarság arányosan magasabb választójoggal rendelkezett, de természetesen az ő szavazataik is megjelentek a többség kialakításakor.

A főnemesek által képviselt választókerületek területi elhelyezkedését tovább vizsgálva láthatjuk azt is, hogy városi kerületekben[14] csak elvétve jelöltetik ma-

---

[13] Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az arisztokraták között nem lett volna demokrata képviselő, de a konkrét párthovatartozást tekintve ez nem jelent meg. A gazdapárti és a nemzetiségi frakciók azonban valóban nem rendelkeztek főnemesi képviselőkkel.

[14] Városi választókerületek alatt nem a közigazgatás szerint városnak minősülő települések (törvényhatósági jogú város, rendezett tanácsú város) választókerületeit értem, hanem csak annak a

gukat és szereznek mandátumot (a megszerzett mandátumok 10%-a), s ha mégis, akkor leginkább csak olyan esetben, amikor államtitkárokról, miniszterekről, miniszterelnökről van szó. Ezen jelölések alkalmával elsősorban nem is, mint arisztokraták, hanem ettől lehetőség szerint függetlenül, mint állami hivatalnokok lépnek fel. Ezekben az esetekben főleg budapesti, vagy a több választókerülettel rendelkező (nagy)városok választókerületei kerülnek előtérbe.

Továbbra is a regionális szemléletnél maradva, az országon belül olyan térségek is kirajzolódnak, ahol szinte nem is találkozunk főnemesi mandátumokkal. Ezek között említhetjük meg az etnikailag sokszínű és iparosodott Bánság, a kisbirtokosok társadalmi rétegével jellemezhető Tiszahát, valamint a hosszú századokon át önkormányzattal rendelkező Székelyföld és Szászföld, illetve az ehhez bizonyos mértékig hasonló kiváltságú Hajdúság térségét is.

Az arisztokrata politikusok parlamenti szereplésének időbeliségét tekintve szembeötlő, hogy nem csupán egy-két ciklusra jutnak be a képviselőházba, hanem általában több évtizedes pályát futnak be a törvényhozásban. Ezzel összefüggésben az is elmondható róluk, hogy első mandátumszerzésük legtöbb alkalommal fiatalon, a 20-as éveik második felében történik meg, s így a törvényhozás legifjabb tagjai általában közülük kerülnek ki. Ezzel szemben a képviselők átlagosan a 30-as éveik végén és a 40-es éveikben jutnak először mandátumhoz.[15]

A dualizmuskori politika összefüggéseit tekintve nem váratlan az sem, hogy a képviselőház, vagy a kormányzat kipróbált emberei közül többen lettek az arisztokrácia tagjai, s így nem csak kívülről, a főnemesek mandátumszerzésével, hanem a képviselők főrendé válásával is nőtt az arisztokrata képviselők száma (Láng, Lónyai, Tisza, Vojnits, stb.). Ez azért is jellemző társadalmi-politikai jelenség, mert a rangszerzés egyik leginkább kitaposott útja éppen a kormányzati és képviselőházi vezető szerep jutalmazása volt.

Az országos jelenségeket követően vizsgáljuk meg, hogy hogyan alakult az arisztokrácia mandátumszerzése Bihar és Hajdú vármegyékben, illetve Nagyváradon és Debrecenben. A választási eredményeket átnézve, 1884 és 1910 között a Bihar vármegyei tizenhárom (Nagyvárad, Báránd, Belényes, Berettyóújfalu, Bihar, Biharugra, Élesd, Husszúpályi, Magyarcséke, Margitta, Nagyszalonta, Székelyhíd, Tenke) és a Hajdú vármegyei hét (Debrecen 1, Debrecen 2, Debre-

61 városnak a kerületeit, amelyeket a választást szabályozó 1848. 5. tc., az erdélyi 1848. 2. tc. és az ezeket módosító 1877. 10. tc. városi kerületként kezel.

A városi választókerületek mandátumait tekintve külön kategóriát alkotnak azok az erdélyi kisvárosok, amelyek csak egy-két száz fős szavazóképes lakossággal rendelkeztek. Ezek mandátumait legtöbb esetben a kormánypárt második vonalához tartozó politikusok − nem egyszer arisztokraták − szerezték meg. Bővebben erről: Polgárok vagy politikusok? Az erdélyi városok országgyűlési képviselete a kiegyezés után. In. *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére.* Szerk. H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád, Bp., 2011. 346–360.

15 Pap, 2007. 8–9., Uő., 2012. 224., 228.

cen 3, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Nádudvar) választókerületben mindössze négy arisztokrata politikus jutott mandátumhoz, összesen öt országos (és egy pótválasztás) választás alkalmával.[16] (Ezzel kapcsolatban lásd az 1. táblázatot) Ez a szám az arányokat nézve jelentősen elmarad az országos adatoktól. A fentebbi megállapításnál maradva az arisztokraták mandátumszerzését országos viszonylatban átlagosan 14%-ra tehetjük, ezzel szemben ugyanez az arány a két vármegye és a két város területén mindössze alig több mint 3%-ra tehető.[17] A regionális számok tehát nem érik el az országos számok 1/5-ét sem.

1. táblázat.
A Bihar és Hajdú vármegyékben valamint Nagyváradon és Debrecenben országgyűlési mandátumot szerzett arisztokrata politikusok 1884–1910

A képviselő neve és pártja	Pártok	Megválasztás éve	Választó-kerület	Az első mandátum-szerzés időpontja
Orbán Balázs báró	F48P	1884, 1887	Berettyóújfalu	1872 (43 éves)
Degenfeld-Schonburg Lajos gróf	SzP	(1886) 1887	Debrecen, 2	1872 (29 éves)
Láng Lajos báró /1911-től főrend	NMP	1910	Debrecen, 3	1878 (29 éves)
Tisza István gróf /1897-től főrend	SzP	1896	Biharugra	1886 (25 éves)

Mi lehet az oka a jelentős különbségnek? A kizárólag trendekben és stratégiákban gondolkodó válaszadók a különbség okait a térség polgárosodási viszonyaiban, az aránylag nagyszámú városi mandátumokban és a városok társadalmi-kulturális és politikai kisugárzásában vélhetik felfedezni. Még ha némiképp érdemes is ezen a lehetőségen elgondolkodni, a jelenség lényege máshol rejlik.

---

[16] Egészen pontosan a megválasztásukkor a négyből csak ketten voltak arisztokraták, hiszen Tisza István és Láng Lajos is csak egy évvel azt követően kapta meg a főúri rangot. Ennek ellenre a két említett politikust is számba veszem, mert mindkettejük esetében az adott országgyűlési ciklusban történt meg a rangemelkedés.

[17] Az 1884 és 1910 közötti nyolc országos választás alkalmával a vármegyékben található összesen 20 választókerületben 160 mandátum került kiosztásra. Ebből mindössze ötöt, tehát a 160 3,125%-át szerezték meg arisztokrata politikusok. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az egyik képviselő, Degenfeld-Schonburg Lajos már az 1887-es országos választást egy évvel megelőzve pótválasztáson is megszerezte a szavazatok többségét, de mivel az Országgyűlési almanachok csak az általános választások adatait tartalmazzák, ezt az eredményt a számítás során figyelmen kívül hagytam.

Mielőtt rátérnénk az eltérés okainak vizsgálatára, talán érdemes volna a helyi adatok országos átlagokkal való összehasonlítása is. Bár a mindössze négy képviselőt és öt mandátumszerzést tartalmazó térségi minta meglehetősen szerény, több következtetés is levonható a segítségével.

Az első és legfontosabb kérdés a birtokok közelsége. Országos viszonylatban ez egy igen jelentős kérdés, hiszen a megválasztott arisztokraták kb. 70%-a saját birtokaik közelében jutott mandátumhoz. Az általunk vizsgált térségben ez mindössze 40% (2 előfordulás). Az egyik ilyen eset a főleg Hadházon és Tégláson jelentős földbirtokkal rendelkező Degenfeld-Schonburg Lajos gróf megválasztása Debrecen 2. választókerületében (1887), a másik pedig a Geszten, Mezőgyánon és Biharugrán birtokos Tisza István gróf biharugrai mandátumszerzése (1896).

Még inkább jelentős az eltérés a városi mandátumok arányában. Ez országos jelenségként elenyésző, hiszen választásonként csak néhány arisztokrata jut be a törvényhozásba városi kerületekből. A vizsgált térségben azonban két előfordulást is találunk, mindkét alkalommal Debrecen esetében (1887– Debrecen, 2.; 1910– Debrecen, 3.). Degenfeld-Schomburg Lajos gróf 1887-es mandátumszerzése több szempontból is érdekes lehet a számunkra. Egyik a fentebb említett közeli bírtok kérdése, a másik pedig a személy politikai súlya. Mint, ahogyan arról korábban már volt szó, országos viszonylatban általában olyan esetben találkozunk mágnás politikusok városi képviselőjelöltségével, ha az illető államtitkár, miniszter vagy miniszterelnök. Bár ezek egyike sem igaz Degenfeld-Schomburg esetében, de mégis meglehetősen „közel állt a tűzhöz", hiszen Tisza Kálmán miniszterelnök sógora és Degenfeld-Schomburg József Hajdú vármegyei és debreceni főispán bátyja volt, így kétség nem férhet a politikai beágyazottságához. A térség másik városi mandátumát Láng Lajos báró szerezte meg 1910-ben, akinek a szerepeltetéséhez ugyan helyi előzmények nem kapcsolhatók, de pénzügyi államtitkári, képviselőház alelnöki és kereskedelmi miniszterei pozíciói miatt nem volt ismeretlen a helyi választók számára.[18]

Országos viszonylatban a főurak mandátumszerzésének gyakori terepei a nemzetiségi többséggel, vagy jelentős nemzetiségi szavazókkal rendelkező választókerületek. Első látásra ennek kapcsán az országos és a regionális adatok között nagy eltérést észlelhetünk, hiszen annak ellenére, hogy Bihar vármegye és Nagyvárad összesített lakosságának kb. 40%-át a románság adja,[19] alacsony az arisztokraták képviselői mandátumának az aránya. Ha azonban megtekintjük az egyes választókerületek lakóinak nemzetiségi hovatartozását, látnunk kell, hogy

---

[18] *Sturm-féle országgyűlési almanach, 1910–1915.* Szerk. Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc, Bp., 1910. 336–337.

[19] Meg kell jegyezni, hogy Nagyvárad nemzetiségi arányai jócskán erősítették a vármegyei magyar többséget, hiszen a városnak 1910-ben 58421 magyar, 3604 román, 1416 német, 279 szlovák lakosa volt.

a 13 kerületből mindössze 4-ben (Belényes, Élesd, Magyarcséke és Tenke) volt román többség, tehát nincsenek nagy számban a nemzetiségi kerületek. (A szinte csak magyarok által lakott Debrecent és Hajdúságról ebben a tekintetben nem is vetem vizsgálat alá.)

Másik fontos kérdés a párthovatartozás vizsgálata. Ahogyan fentebb láthattuk, országos viszonylatban nagyon erős, kb. 70%-os a kormánypárti arisztokraták aránya, illetve 0 és 18% közötti mértéket mutat a függetlenségi ellenzéki tagság. Elmondható, hogy a Bihar és Hajdú vármegyében mandátumhoz jutott kormánypárti főrendűek esetében ezen a téren drasztikus eltérést nem tapasztalhatunk (60%, 3 előfordulás), azonban a függetlenségi pártiak 40%-os aránya az országos adatok több mint kétszerese.

Láthattuk, hogy az országos adatsorban nagyon gyakori a főnemesek hosszú távú képviselőházi szereplése, a többszöri mandátum-szerzés. Talán ebben a tekintetben a leginkább trend-követőek a helyi adatok. Mindhárom többséget szerzett arisztokrata nagy politikai tapasztalat birtokában – legalább egy évtizeddel az aktuális választást megelőző első mandátumszerzés után – lett a térségbeli mandátum birtokosa. Ezen a téren a legrövidebb előélettel Tisza István rendelkezett, aki 1886-os biharugrai többségre jutása előtt csak egy évtizeddel szerzett először képviselőséget, az 1886-os választáson a vízaknai választókerületben. A legnagyobb törvényhozási múltja, pedig Láng Lajosnak volt, aki több mint három évtizeddel korábban, 1873-ban jutott be először a törvényhozásba a szakcsi kerületből. Ugyancsak az országos adatokhoz idomulnak a megválasztott képviselők életkori adatai is, hiszen a négy politikusból három a 30. életéve a betöltése előtt lett elsőkét tagja a Háznak.

Végül pedig nézzük meg azt, hogy milyen tényezők lehetnek az országos és a helyi adatok eltérései mögött. Elsőként tekintsük át röviden a térség társadalmi összetételét. Azt gondolhatnánk, hogy az arisztokraták és a nemesi származású közép- és kisbirtokosság aránya jelentősen eltér az országos adatoktól.

A nagybirtokosokat szemlélve a száraz számokban lényeges eltérés nem tapasztalható, hiszen a 0,008%-os országos aránytól nem különbözik lényegesen a térség mutatója sem (Bihar 0,008%, Hajdú: 0,011%). Ha azonban ezen belül kíváncsiak vagyunk az arisztokraták arányára, azt láthatjuk, hogy itt mindössze huszonkét mágnás családnév fordul elő (ebből Hajdú vármegyében mindössze négy!), amelyben ráadásul meglehetősen magas az indigenák aránya. Emellett fontos kiemelni, hogy több Biharban is birtokokkal rendelkező család (Zichy, Batthyány, Bánffy, Károlyi, Teleki, Rhédey, Csáky, stb.) elsődleges birtokközpontja, ezáltal lakhelye és politikai környezete nem a megyében helyezkedik el, hanem az ország más területein. A másik lényeges eltérés pedig az, hogy a nagybirtokok zöme itt nem személyek és családok, hanem – főleg ugyancsak Biharban – a katolikus egyház kezében összpontosult. Hangsúlyozandó tehát, hogy a

nagybirtokosokon belül nagy a nem arisztokraták, sőt – különösen Debrecen tekintetében – a városlakók mutatója is.

Ugyancsak hasonló a helyzet a kis- és középbirtokosok adatait tekintve, mert az országos 2,7%-os aránytól nem releváns az eltérés (Bihar 2,4%, Hajdú: 2,3%), azonban ezen belül különösen nagy a kisnemesek és hajdúk, vagy a közrendűek aránya. A városi választókerületek és megyei választókerületek lakóinak (a városi és vidéki lakosok) országosan 15%-os[20] és helyi szinten 28%-ot kitevő arányában már jelentős az eltérés, ráadásul, ha a két vármegye adatait különválasztjuk, még inkább komoly különbségeket tapasztalhatunk. Míg Bihar és Nagyvárad 12%-os mutatója valamivel az országos átlag alatt van, addig Hajdú vármegyéé és Debrecené valamint – a megye másik városi választókerületéé – Hajdúböszörményé együttesen 90%-os, tehát az országos átlag több mint hatszorosa.[21] Mindazon által a vizsgált két város fejlődését és lakosainak életformáját összevetve érzékelhetjük, hogy Debrecen polgárosodása – a számokkal ellentétben – lényegesen elmaradt a nálánál kisebb létszámmal, de nagyobb gazdasági potenciállal rendelkező Nagyváradétól, amely igazi polgárvárossá alakult a dualizmus korában.

A társadalmi tényezőket tekintve tehát mi is állhat a kevés arisztokrata mandátumszerzés mögött? Az egyik tényező mindenképpen abból adódik, hogy az országos átlagnál kevesebb a térségbeli főnemes és jelentékenyebb a nem nemesi kis- és középbirtokosság aránya, valamint magasabb a városi választókerületekben lakók száma. A szavazónépesség összetétele tehát lényegesen eltért az országos értékektől, ahol meglehetősen magas a nemesi származásúak aránya, itt pedig – különösen a Hajdúságban és Debrecenben, illetve Nagyváradon – kimagasló a parasztbirtokos és polgári-kispolgári, sőt munkás szavazók száma.

A társadalmi eltérésekkel összefüggésben a választásra jogosultak országostól eltérő összetétele más szavazói politikai beállítottságot is eredményezett. Áttekintve az ország választásföldrajzi helyzetét tudhatjuk, hogy a tiszántúli térség – kiemelt képen a volt hajdúvárosok és a bihari „kishajdú városok"[22] – elsősorban a függetlenségi oldal szavazói közé tartoztak. Ebben a politikai táborban azonban országos viszonylatban is csekély az arisztokraták aránya, és életszerű az is, hogy a 48-as eszme törzsterületének számító térségben az öntudatos szavazók felé elsősorban nem főrendűeket, hanem nagyobbrészt közülük való személyeket jelöltek, vagy pedig ők szerezték meg a szavazatok többségét.

---

[20] Beluszky Pál – Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején.* Bp.–Pécs, 2005. 69.

[21] Hajdú vármegye esetében választójogi értelemben nem számoltam a városlakókhoz az egyébként rendezett tanácsú városi joggal rendelkező Hajdúnánás és Hajdúszoboszló lakosságát. Biharban ezzel szemben Más városokkal jogi érelemben sem rendelkezünk.

[22] Jelentős hajdúteleppel rendelkező, de a 17. századi hajdúvárosi kiváltságszerzésből kimaradt – elsősorban bihari − települések. Csak a legnagyobbakat említve pl. Derecske, Berettyóújfalu, Szalonta, stb.

Bihar és Hajdú vármegyék illetve Nagyvárad és Debrecen városok arisztokrata képviselőinek számát, arányát áttekintve összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az országos adatokhoz képest érzékelhető jelentős számbeli eltérések mellett tartalmi szempontból több ponton megfigyelhető az általános trendek követése is. Az pedig határozottan leszögezhető, hogy az eltérések fő okai, bár elsősorban társadalmi eredetűek, nem a polgárosodás előrehaladásából adódnak, hanem a helyi viszonyok sajátosságaira vezethetőek vissza.

"DIGNITARIES" AND REPRESENTATION. THE NATIONAL AND REGIONAL PRESENCE OF ARISTOCRATIC POLITICIANS IN THE HOUSE OF REPRESENTATIVES IN THE DUALIST ERA

This research is based on statistical data concerning the eight general elections between 1884 and 1910. Looking at the data we find that far less aristocrats won mandates at the elections of Bihar and Hajdú counties than at the national elections. In the first part of this paper I examine the role of the aristocracy in political life and particularly their role in the House of Representatives, which is considered to be the main sphere of politics and where the proportion of aristocrats was about 15 percent. Then I examine the election data from Bihar and Hajdú counties and from Debrecen and Nagyvárad (Oradea) between 1884 and 1910 (here the ratio of the aristocracy was about 3 per cent). After comparing the different data I try to find historical and social causes to explain the reasons for the great difference.

MELLÉKLET

Az 1910. évi országos választásokon mandátumhoz jutott arisztokrata jelöltek

	Név	Párt	Kerület/vármegye	Saját birtok a vármegyében
1.	Andrássy Géza gr.	NM	Rozsnyó / Gömör-Kishont	x
2.	Andrássy Gyula gr.	NM	Nagymihály / Zemplén	x
3.	Andrássy Sándor gr.	NM	Homonna / Zemplén	x
4.	Apponyi Albert gr.	F48KP	Jászberény / Jász-Nagykun-Szolnok	
5.	Batthyány Pál gr.	F48JP	Zalaegerszeg / Zala	x
6.	Batthyány Tivadar gr.	F48JP	Szekszárd / Tolna	x
7.	Bánffy Miklós gr.	Pártonk.	Kolozsvár, 2.	x
8.	Benyovszky Móric gr.	F48KP	Siklós / Baranya	x
9.	Benyovszky Sándor gr.	F48KP	Dunavecse / Pest	x
10.	Bethlen István gr.	F48KP	Mezőség / Maros-Torda	x
11.	Bethlen József gr.	NM	Marosludas / Torda-Aranyos	x
12.	Bethlen Pál gr.	NM	Bethlen / Szolnok-Doboka	x
13.	Bethlen Sándor gr.	NM	Marosújvár / Alsófehér	x
14.	Born Frigyes br.	NM	Berck / Háromszék	
15.	Bornemissza Elemér br.	Pártonk.	Szilágycseh / Szilágy	x
16.	Csáky Gusztáv gr.	NM	Lőcse / Szepes	x
17.	Dániel Ernő br.	NM	Pancsova / Torontál	x
18.	Esterházy Mihály gr.	F48JP	Galánta /Pozsony	x
19.	Esterházy Móric gr.	Pártonk.	Terebes / Zemplén	
20.	Ghillány Imre br.	NM	Eperjes / Sáros	x
21.	Gromon Dezső br.	NM	Bácstó / Bácsbodrog	x
22.	Inczédy Samu br.	NM	Szék / Szolnok-Doboka	x
23.	Karátsonyi Jenő gr.	NM	Zichyfalva / Torontál	x
24.	Károlyi József gr.	Pártonk. F	Nagykároly / Szatmár	x
25.	Károlyi Mihály gr.	Pártonk. F.	Kápolna / Heves	x
26.	Keglevich Gyula gr.	NM	Pétervásár / Heves	x
27.	Khuen-Héderváry Károly gr.	NM	Budapest, 4	
28.	Láng Lajos br.	NM	Debrecen, 3	
29.	Lázár István gr.	NM	Bánffyhunyad / Kolozs	
30.	Lévay Lajos br.	NM	Csaca / Trencsény	

	Név	Párt	Kerület/vármegye	Saját birtok a vármegyében
31.	Madarassy-Beck Gyula	NM	Mezőkaszony / Bereg	
32.	Mandorff Géza br.	F48JP	Székesfehérvár / Fejér	x
33.	Orsody Fülöp br.	NM	Végvár / Temes	x
34.	Pallavicini György őrg.	Pártonk.	Szegvár / Csongrád	x
35.	Pálffy Sándor gr.	NM	Dunaszerdahely / Pozsony	x
36.	Podmaniczky Endre br.	NM	Baja / Bácsbodrog	x
37.	Pongrácz János gr.	NM	Vágbeszterce / Trencsén	x
38.	Radvánszky Antal br.	NM	Breznóbánya / Zólyom	x
39.	Seherr-Thoss Béla gr.	KN	Kőszeg / Vas	
40.	Solymosy Lajos br.	NM	Borosjenő / Arad	x
41.	Solymosy Ödön br.	NM	Sopron	
42.	Somssich Tihamér gr.	F48KP	Szalánta / Baranya	x
43.	Sztojanovits Iván br.	NM	Moravica / Temes	x
44.	Teleki Ferenc gr.	NM	Teke / Kolozs	x
45.	Teleki József gr.	NM	Érsekújvár / Nyitra	
46.	Teleki Samu gr.	NM	Gernyeszeg / Maros-Torda	x
47.	Tisza István gr.	NM	Arad	x
48.	Tisza Kálmán gr.	NM	Nagyszalonta / Bihar	x
49.	Vojnits István br.	NM	Újverbász / Bácsbodrog	x
50.	Zichy István gr.	NM	Mezőkövesd / Borsod	x
51.	Ifj. Zichy János gr.	NM	Szabadbáránd / Sopron	x

NM – Nemzeti Munkapárt
F48KP – Függetlenségi 48-as Kossuth-párt
F48JP – Függetlenségi 48-as Justh-párt
KN – Katolikus Néppárt
Pártonk. – pártonkívüli
Pártonk. F – pártonkívüli függetlenségi

ZSOLDOS ILDIKÓ

NEVELTETÉS ÉS OKTATÓI TEVÉKENYSÉG A SZATMÁRI VÉCSEYEKNÉL

Tanulmányunkban a Vécsey család szatmári ágából származó báró Vécsey József és Dessewffy Blanka grófnő fiainak neveltetését vesszük górcső alá.[1] Az országos politikában is jelen lévő szatmári Vécseyek a történelmi Szatmár vármegye második legtekintélyesebb családjának számítottak a „hosszú" 19. században. Az első helyet természetesen a Károlyiak őrizték, de a Vécseyek is két ízben adtak főispánt a törvényhatóságnak.[2] A szatmári Vécseyek nem tartoztak a legvagyonosabb mágnáscsaládok közé, felemelkedésük a nagyobb múltú magyar arisztokrata famíliákétól jóval később, tulajdonképpen csak a 18. században vette kezdetét. A Habsburg-dinasztiához sok szállal kapcsolódva – az 1870-es évek közepétől – a Szabadelvű Párttal szemben foglaltak állást. Ellenzékiségük fő motívumát egyrészt az agrárius érdekek képviselete, másrészt a katolikus egyházhoz fűződő viszonyuk jelentette.

A szülők – illetve elsősorban az erős akaratú apa – fiaik számára kijelölt pályája rámutat arra, hogy a polgári átalakulás időszakában milyen társadalmi emelkedési lehetőségek maradtak a hagyományos arisztokrata családok számára. László és Miklós (vagy ahogyan a hozzá közel állók nevezték, Mixi) a köztük lévő csekély korkülönbség miatt együtt nevelkedett. A Kolozsvárott őrzött családi archívumban fellelhető dokumentumok szerint a magyar anyanyelvű Vécsey gyermekek nevelése katolikus szellemben folyt.[3] Nagy gondot fordítottak az ide-

---

1 Dessewffy Blanka grófnő nyolc gyermeknek adott életet. Közülük egyet, az 1867. április 25-én született Emilt – akiről Gudenus János József genealógiai munkája nem tesz említést – tizenöt hónapos korában elveszítettek. Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája.* 4. kötet. Bp., 1998. 189. Négy leányt és három fiút neveltek fel: Esztert (1863–1951), Máriát (1864–1928), Lászlót (1866–1924), Miklóst (1869–1951), Paulinát (1871–1931), Magdát (1873–1960) és József Aurélt (1883–1958).

2 Vécsey József nagyapja 1803-tól 1829-ig, édesapja pedig 1829 és 1845 között látta el Szatmárban a bécsi udvar képviseletét. Az utódok uralkodóházhoz való szoros kapcsolódása, az országos és a lokális politikában való jelenléte is számos területen kimutatható.

3 A négy baronesse-t és József Aurélt egész életükben jellemezte a mély vallásosság, a két idősebb fiúnál viszont ennek semmi jelét nem találjuk. A trianoni országvesztést követően László báró nem túl hosszú életének végéhez közeledve – szüleivel ellentétben – nem járult a szentségekhez. Bigott katolikus Eszter nővérének feljegyzéseiből sejtjük, hogy nem törekedhetett az egyház tanításai szerinti életvitelre; mindennapjainak részét képezte a káromkodás. Vécsey

gen nyelvek (francia, német, angol, olasz) tanulására is, hiszen a minél több nyelven történő írás, olvasás és kommunikálás egyik feltételét jelentette a társasági életben való sikeres helytállásuknak. A nevelési programokban meghatározó szerepet töltött be a testi nevelés is. Tulajdonképpen ide sorolhatjuk a tanulási folyamatba beiktatott sétákat, az úszást, a korcsolyázást. A lótenyésztéséről és versenylovairól ugyancsak híres családfő[4] számára természetesen gyermekei lovaglásban való jártassága is fontos volt.

László és Miklós az elemi népiskolát bejegyzett magántanulóként végezték. Ez a gyakorlatban úgy működött, hogy szüleik nevelőket és nyelvmestereket fogadtak melléjük, így a fiúk csak vizsgázni jártak be a budapesti józsefvárosi Ősz utcai népiskolába.

László báró és jó ideig Miklós – majd a meglehetősen későn, 1883-ban született József Aurél öccsük is – középiskolai tanulmányaikat a fővárosi piarista gimnáziumban végezték.[5] László az első négy évben magántanulóként szerepelt a nyilvántartásban, 1879 szeptemberétől azonban Miklós testvérével egyetemben elkezdett iskolába járni. Persze magántanárokat, korrepetítorokat ezután is igénybe vettek a vizsgákra való felkészüléshez.

Vécsey báró legidősebb fiát katonai pályára szánta, annak ellenére, hogy László nem érzett vonzalmat e karrier iránt, de meghajlott a szülői akarat előtt. Vécsey László katonatiszti pályafutását középszerűnek értékelhetjük, hiszen három éves akadémiai tanulmányokat (Wiener-Neustadt) követő tizenhat évi szolgálat után apja halálának évében századosként lépett ki a hadsereg kötelékéből. Természetesen ebben releváns szerepet játszott az a tényező is, hogy szolgálati ideje alatt nem zajlottak jelentősebb háborúk.[6]

A dualizmus kori Magyarországon az arisztokratáknál (akárcsak a köznemeseknél) bevett szokás volt a politikusi pálya családon belüli öröklődése. A fiúgyermekek szocializációjuk során azt látták, hogy a legfontosabb társadalmi szerep,

---

Eszter misztikus írásaiból kiderül, hogy mély vallásosságát néhányan pénzszerzésre használták. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Arhivele Naţionale ale României, Direcţia Judeţeană Cluj) (továbbiakban ROL KmIg) kezelésében, Vécsey család sárközújlaki levéltára Fond nr. 452, Fond familial Vécsey (továbbiakban 452) Nr. inv. 82 Fragmente de însemnări 1817–1905. Vécsey László halálával kapcsolatos feljegyzések 1935. március 24.

4 Leginkább a csegöldi uradalomban tartott angol félvértenyészete vonta magára a figyelmet, ahol a régi lipicai fajta külön tenyésztési ág volt. A báró halála után a ménest feloszlatták, a lótenyésztés istállórendszerre redukálódott. *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye.* Szerk. Borovszky Samu, Bp., é. n. 306.

5 A gimnáziumok ekkor nyolc osztályos szisztémában működtek. Felsőfokú tanulmányok végzéséhez érettségi vizsga szükségeltetett.

6 Vécsey László katonai és politikai pályájának értékeléséhez lásd: Zsoldos Ildikó: Két arisztokrata karrierút a hosszú 19. századból. In. *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok.* Szerk. Papp Klára – Püski Levente, Debrecen, 2013. 255–276. (továbbiakban Zsoldos, 2013.)

amelyet egy férfi betölthet, az az országgyűlési képviselőség. Valószínűleg Vécsey József Miklóst szánta az apáról fiúra „hagyományozódó" politikusi pályára.

Miklós báró fivére érettségijének letételéig, 1883-ig a budapesti piarista gimnáziumot látogatta, majd egy ideig a család uradalmi központjához közeli Szatmáron végezte középiskolai tanulmányait, ezt követően pedig Pozsonyban (ahol anyai nagyanyja, Dessewffy Emil özvegye lakott). Miklós rendkívül felelőtlen, kényelemszerető, öntörvényű, kötöttségeket nem bíró úrfi volt, családja igencsak aggódott érettségi vizsgája miatt. Édesapja a következő intelmekkel látta el: „Örvendek, hogy a gimnázium körében kielégítő modus vivendit tudott magának kieszközölni. Ezt már most tartsa fenn, hogy egzisztenciája ok nélkül meg ne zavartassék és a végcél – a bizonyítvány – ne kockáztassék. Tanuljon maga felett, és így mások felett is uralkodni. Higgadtság és olykor egy kis ravaszság is oly tulajdonok, mik nélkül meg nem élünk."[7]

Miklós báró először Pozsonyban hallgatott jogot, majd a fővárosban szerzett doktori oklevelet. Közigazgatási gyakorlata néhány évig tartott. Először Békés vármegyében tb. aljegyzőként, majd Szatmárban szolgabíróként tevékenykedett. Nem lett országgyűlési képviselő, bár az 1905-ös választások alkalmával felmerült jelölése Szatmár vármegye aranyosmeggyesi választókerületében minden bizonnyal az ifj. Andrássy Gyula nevével fémjelezhető „disszidens" programmal, de végül nem indult a mandátumért.[8] 1906-ban fivére, László báró azonban bejutott a parlamentbe alkotmánypártiként. Vécsey Miklós 1905-ben szerezte meg a főrendiház ülésein való részvételhez szükséges meghívólevelet. A Horthy-korszakban az 1926. évi XXII. törvénycikkel felállított felsőház tagjaként vette ki részét a parlamenti munkából.[9]

Közös a három fiútestvérben, hogy bár mind a hármójuk megélhetési forrásaként a földbirtokaikból származó jövedelem szolgált, egyikőjük sem folytatott gazdasági, a modern gazdálkodással kapcsolatos tanulmányokat, azaz tulajdonképpen nem értettek a gazdálkodáshoz. A polgárosodás idején is előkelőnek számító szatmári Vécseyek a dualizmus válságperiódusától kezdődően gazdaságilag egyre kevésbé mutattak stabilitást.

---

[7] ROL KmIg 452 Nr. inv. 209 Corespondentă 1880–1930. (továbbiakban Nr. inv. 209) Budapest, é. n. Vécsey József Vécsey Miklóshoz. A levél nagy valószínűséggel 1882-ben íródott.

[8] Az aranyosmeggyesi választókerület 1905-ös szabadelvű párti győztese, Szentiványi Gyula köszönőlevelet intézett Vécseyhez, amiért a báró levélileg értesítette őt, hogy nem lép fel ellene. ROL KmIg 452 Nr. inv. 189 Corespondentă 1881–1914. Apa, 1905. január 5. Szentiványi Gyula Vécsey Miklóshoz

[9] Az országgyűlési almanachok Vécsey Miklós középiskolai tanulmányaira vonatkozóan szisztematikusan helytelenül jelölik meg a Theresianumot. (Itt László testvére végzett felsőfokú tanulmányokat.) Az 1931–36-os almanachban végre megtörténik a korrekció – azaz, hogy Budapesten, Szatmáron és Pozsonyban járt gimnáziumba – de az 1935–39-esben újra pontatlanul szerepelnek Vécsey báró adatai.

Terjedelmi korlátok miatt a továbbiakban a legifjabb báróra, a jelentős egyházi karriert befutó József Aurélra fókuszálunk, aki komoly oktatói és tudományos publikációs tevékenységet is folytatott. 1903-ban került Rómába, a Germanicumba, ahol hét évig folytatta tanulmányait. Családtagjai gyakran látogatták. Már ekkor is kitűnt magas szintű nyelvismeretével. Édesanyjával megosztotta azt az általa érdekes élményként megélt esetet, amikor a büntető törvényszék a Germanicum rektorához fordult, olasz–magyar tolmácsot keresve, mert a nagykövetségen lévő magyarok nem tudtak megfelelő szinten olaszul. A választás Aurélra esett. A magyar vádlottak villanyszerelők voltak, akiket egy olasz mérnök bízott meg azzal a feladattal, hogy Rómában telefonhírmondót készítsenek. Kölcsönös szerződésszegéssel vádolták egymást. A feljelentést a mérnök tette meg, minek következtében a munkások vizsgálati fogságba kerültek. „3 ½ órai tárgyalás után az ügy fölmentéssel ért véget, de a 2 ½ hónapi fogság alatt semmit se kereshettek. ... A bírák igen szépen viselkedtek. Az ügyvédek azonban nagyon hevesek és túllőnek a célon. Főleg a védőügyvéd annyira nekimelegedett, hogy a magánvádlót nevezte csaló és zsarolónak!”[10] – fejezte be a történetet Aurél báró.

Vécsey József Aurél római tanulmányai alatt is komoly érdeklődést mutatott a hazai politika eseményei iránt, ami nem meglepő annak fényében, hogy családja anyai és apai részről egyaránt a hagyományosan politizáló elithez tartozott. Anyai dédapja a gravaminalisták, azaz a rendi sérelmi ellenzék köréhez tartozó, írói tevékenységet is folytató Dessewffy József, aki 1830-ban megjelent, „A Hitel című munka taglalatja” c. röpiratában nyilvános polémiába kezdett gróf Széchenyi Istvánnal. Fia, Dessewffy Emil gróf, Aurél nagyapja az 1846-ban létrehozott Konzervatív Párt megalakulásának előkészítésében és a program megfogalmazásában meghatározó szerepet játszott. Az 1848-as forradalmi események hatására visszavonult, a politika színpadára csak 1860-ban lépett ismét – a magyar közvélemény által elutasított – Októberi Diploma tervezetének kidolgozásában való részvétellel. Vécsey József Aurél családjának apai ága sem vállalt szerepet az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeiben. Sőt a Habsburg-házhoz lojális Vécsey József a haditengerészet tiszthelyetteseként, nem sokkal később pedig tisztjeként, az osztrákok oldalán vett részt a szintén forradalmi útra lépő Velence ostromában. A haditengerészet kötelékéből való távozását követően számos közéleti tevékenység mellett politikai szerepet is vállalt.[11] Az 1890-es években Apponyi Alberthez és a Nemzeti Párthoz kötődött.[12]

---

[10] ROL KmIg 452 Nr. inv. 177 Maria Vécsey Corespondentă primită 1880–1917. (továbbiakban Nr. inv. 177) Róma, 1910. május 22. Vécsey József Aurél Dessewffy Blankához

[11] Vécsey József politikai pályájának értékeléséhez lásd: Zsoldos, 2013. 263–269.

[12] Apponyi Albert Nemzeti Pártja 1899-ben fuzionált a Szabadelvű Párttal, majd a gróf 1903 őszén ismét kilépett a kormánypártból, és 1904 tavaszán újjászervezte a Nemzeti Pártot. 1905 elején az „ellenzéki koalícióhoz” tartozó Függetlenségi Párthoz csatlakozott. A koalíció kormányra jutása után 1906 áprilisában a vallás- és közoktatásügyi minisztérium élére került.

Vécsey József Aurél politikai nézeteit, pártpreferenciáját vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az 1895-ben az egyházpolitikai reformok elleni tiltakozásként megalapított, a reformok revízióját célul kitűző, magát '67-es alapon meghatározó Katolikus Néppárttal azonosult. (Szemben fivéreivel, akik ifj. Andrássy Gyula gróf köréhez tartoztak.) Természetesen rendszeresen olvasta a Néppárt lapját, az Alkotmányt. Ezzel együtt családtagjaihoz hasonlóan föllelhető nála is az Apponyi Albert iránti tisztelet és lelkesedés. Az 1905–1906-os kormányválság idején a harminc évig kormányzó Szabadelvű Párttal szemben megalakult ún. ellenzéki koalíciót támogatta, hiszen annak tagja volt a Katolikus Néppárt is. Szimpatizált továbbá a tulipán mozgalommal,[13] örült az otthonról kapott tulipán jelvényeknek, amelyek a koalíció pártjai melletti állásfoglalását voltak hivatva szimbolizálni. Tulajdonképpen ez egy politikai reklámfogás volt a koalíció népszerűsítése érdekében.

A magyarországi eseményekről egyrészt testvéreitől, elsősorban Magdától kapott levelekben értesült, másrészt gyakran volt szerencséje látogatókat fogadni rokonai, barátai, ismerősei köréből. 1908-ban – ahogyan azt várni lehetett – a kormánykoalíción belüli ellentétek fölerősödtek, és a koalíció kezdett felbomlani; „A politikába[n] megint majdnem baj lett. A Függetlenségi Párt egy jó része tulajdonképpen haladó, de nem mer nyíltan szólni. Szeretnének azonban nagy zavarokat előidézni. Andrássy erélyesen fellépett, s azt hisszük, most egy időre megint csend lesz. Nagy szerencse volna, ha a Függetlenségi Párt rosszhiszemű része nyíltan kilépne az úgynevezett bal pártba, de persze a »húsos« fazékokat elhagyni mégsincs kedvök"[14] – tudósított Magda papnövendék testvérének Andrássy plurális választójogi reformjavaslatának fogadtatásáról.[15] Beszámolt arról is, hogy a koalíciós Wekerle-kormány kedvez az egyházi érdekérvényesítésnek:

---

[13] Andrássy Katinka 1967-ben publikált visszaemlékezésében édesanyjának tulajdonítja a tulipán mozgalom ötletét, mellyel Zichy Eleonóra a társaság sznobizmusát kívánta kihasználni pénzforrásként politikai célra. A mozgalom a honi ipar támogatásáért bontott zászlót. A tulipános jelvények viselésével kötelezték magukat az emberek, hogy csak magyar gyártmányt vásárolnak. Arról is írt Károlyiné, hogy a tulipán mozgalomhoz csatlakozó hölgyek ennek ellenére Bécsben és Párizsban vásárolták toalettjeiket, gyermekeiknek Londonból hozattak matrózruhát. Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban.* Bp., 1967. 19. A tulipán mozgalomhoz részletesebben lásd Zsoldos Ildikó: *Hatalom és pártstruktúra a századelő Szabolcsában.* Nyíregyháza, 2009. 145–161.

[14] ROL KmIg 452 Nr. inv. 194/II. Corespondentă (továbbiakban Nr. inv. 194/II.) Sárköz, 1908. december 19. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz

[15] A tervezetet a Függetlenségi Párt Justh Gyula nevével fémjelezhető balszárnya általános választójogot követelve utasította el. Kezdetben Kossuth Ferenc sem rokonszenvezett a pluralitással, hiszen ő még konzervatívabb megoldásban gondolkodott, de végül hajlandónak mutatkozott az elfogadására. A szociáldemokraták tüntetéseket szerveztek ellene, melyekkel szemben Andrássy belügyminiszter határozott rendőri beavatkozást rendelt el. Végül a javaslat a függetlenségiek erőteljes fellépése miatt még a törvényelőkészítő bizottság elé sem jutott el. Ehhez lásd Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája*. Bp., 2003. 80–84. (továbbiakban Szalai, 2003.) A Függetlenségi Párt 1909 novemberében a bankkérdés apropóján szakadt ketté.

„A papok mind mondják, hogy most mégis igen jó idő van a katolikus ügyekre. Nem oly nehéz többé valamit kivívni, megnyerni, szóval a régi liberális szabadkőmíves rendszer mégiscsak le van döntve. Zsidók ellen reakció is készül, de lassan."[16] A bárónő fájlalta, hogy az általa favorizált két párt – az Alkotmánypárt (ehhez tartozott Vécsey László is) és a Katolikus Néppárt – nem képes az együttműködésre. Aurélhoz írt leveleiből kiolvasható, hogy a két politikai szervezet összefogását tartaná hatékony megoldásnak. „De erről egyelőre szó sincs. Rakovszky[17] mindenkit megbosszant, s tekintélye sem neki, sem Z.[ichy] Aladárnak[18] nincs."[19] Római tartózkodásai alatt Rakovszky István többször meglátogatta Aurélt. 1909 tavaszán így számolt be a szentelésére váró Vécsey báró édesanyjának az egyik találkozóról: „A politikai helyzetről azt mondta, hogy húsvét után biztos a válság, de bíznak benne, hogy ezt ismét koalíciós irányba lehet megoldani. Úgy látszik, már előre kiszámítottak mindent s esetleges új választástól sem riadnak vissza, mert jól fog beütni. Csak ez a sok számítás vakot ne vessen! A háború úgy látszik elmarad, amit ő sajnál, bár ezt nem értem és nem is osztom. Mindig jobb a biztos béke, mint a csaknem biztos győzelem. Annyival inkább, hogy a rácoktól úgysincs mit elvenni"[20] – vélekedett a Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálása miatt feszültté vált nemzetközi helyzet elcsendesedését követően.

„Nem tudom, mi lesz az otthoni válságból, csak legalább a tisztességes elemek maradjanak felül. Bár mindig félek, hogy mégiscsak leszorulnak egyszer, s megint a régi banda ül a nyakunkra!"[21] – aggodalmaskodott az április 29-i üzenetváltáskor. Néhány hónappal később azonban félelme kezdett beigazolódni. Tisza István 1910-re sikerrel szervezte újjá régi gárdáját, amely Nemzeti Munkapárt néven indult a választásokon. A Nemzeti Munkapártot mégsem azonosíthatjuk teljesen az 1906-ban önfeloszlatást elkövető Szabadelvű Párttal, ugyanis sokkal tudatosabban törekedett a magyar uralkodó csoportok akcióegységének megteremtésére, az új, kormányozni készülő pártban erőteljesebben érvényesült a nagypolgárság befolyása.[22] Az 1910-es választásokon a Néppárt igen gyenge teljesítményt nyújtott, csupán tizenhárom képviselői helyet sikerült megszereznie. Vécsey Magda teológiai tanulmányait rövidesen lezáró, Rómából hazatérni készülő testvérét fokozott óvatosságra intette a politikai véleménynyilvánítást il-

---

16 ROL KmIg 452 Nr. inv. 194/II. Sárköz, 1908. december 19. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

17 Rakovszky István néppárti képviselő, aki a párt irányelveire vonatkozó elképzelései miatt került konfliktusba a püspöki karral.

18 Zichy Nándor fia 1903-tól a Néppárt elnökeként tevékenykedett, a kormányválság idején tagja volt a vezérlőbizottságnak, majd király személye körüli miniszter lett. A püspöki kar által képviselt álláspont érvényre juttatásában próbálkozott Rakovszky mérséklésével.

19 ROL KmIg 452 Nr. inv. 194/II. Budapest, 1910. február 20. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

20 ROL KmIg 452 Nr. inv. 177 Róma, 1909. április 4. Vécsey József Aurél Dessewffy Blankához

21 Uo. Róma, 1909. április 29. Vécsey József Aurél Dessewffy Blankához.

22 Szalai, 2003. 91.

letően, és a következő jó tanácsokkal látta el: „Azt értem, hogy a választások eredménye bosszant. Félek, most megindulnak majd nemsokára a politikai hajszák. Mire megjössz, már javában benne leszünk. Nagyon óvatosnak kell lenned, kivált eleinte még nézeted nyilvánításával is, s jól fogod tenni, ha azt mondod, nem is politizálsz még társalgásban sem, míg alaposan bele nem élted magadat újból az ország ügyeibe. Egyrészt az emberek érzékenysége most óriási, másrészt csak a jövő fog sok mostani dologra fényt vetni. A jelen helyzet csupa bizonytalanság, s végre szabad kezet kell magadnak egyelőre tartani minden tekintetben."[23]

A hazatérés előtti hónapokban József Aurél Apponyi Albert látogatásáról is beszámolhatott édesanyjának, aki szinte rajongott a politikusért. „Volt nagy öröm és kérdezősködés. Azután pedig lementünk a parlatóriumba [a társalgóterembe], hová az összes magyarokat összetrombitáltuk, kiket bemutattam neki. Igen kedves és jókedvű volt. Látszik rajta, hogy a maga személyére nézve örül, hogy megszabadult. De a jövőbe nem nagy bizalommal néz, s a helyzetet nem látja rózsásnak. Zichy János kultuszminiszterségét a kat.[olikus] érdekek szempontjából nagy haszonnak tartja, s örül neki, bár fél, hogy Z.[ichy] J.[ános] lejárja magát, ha ebbe a bandába elegyedik! Itt hatott a magyar urakra Alb.[ert] nyugodt, elismerő és majdnem hízelgő nyilatkozata Tisza Istvánról, kit bizony az itteni magyarok nem nagyon szeretnek. App.[onyi] így igazában nemes ellenfélnek mutatkozott, amilyen mindig is volt, s végleg lekenyerezett mindenkit. Nagyon örültem, hogy páterek úgy mint növendékek legalább szemtől-szembe látták és érezték személye varázsát"[24] – szólt a tudósítás az eseményről.

Vécsey József Aurél 1910 nyarán az olasz fővárosból fölszentelt papként és doktorált teológiatanárként érkezett haza. Persze rendszeresen visszajárt Rómába ápolni egyházi nexusait és segíteni a kollégiumot pénzzel, kottákkal, könyvekkel. Támogatta néhány évvel alatta járó hallgatótársának, Rejőd Tibornak azt az ötletét, hogy a magyarok „image"-ának javítása céljából diavetítéseket kellene szervezni a német területről érkezett papnövendékeknek. Nekik ugyanis a magyarokról többnyire csak azok az információk álltak rendelkezésükre, melyeket az osztrák újságokban olvastak. Köztudomású, hogy ezeket az írásokat nem éppen a magyarbarátság hatotta át.

A nemzetiségi kérdés megítélésében a dualizmus kori politikai elit által képviselt „egy politikai nemzet" elvet vallotta. Rómából történő hazatérését követően tanári pályafutását a nagyszebeni állami gimnáziumban kezdte és 1910. szeptember 25-i levelében kezdeti tapasztalatait édesanyjával megosztva ezt írta: „Legrosszabbak a bennszülött szebeni német katolikusok. Ezek természetesen nem tudnak kibújni a szász hatás alól, és míg egyrészt indifferens [közönyös, részvétlen] katolikusok, másrészt éppoly prepotensek [pimaszok] és hasztalanok, mint lutheránus polgártársaik. Szerencsére meglehetősen pusztul a komisz szász faj, s eddig itt nem

[23] ROL KmIg 452 Nr. inv. 194/II. (?), 1910. június 27. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

[24] ROL KmIg 452 Nr. inv. 177 Róma, 1910. március 6. Vécsey József Aurél Dessewffy Blankához.

is lesz rend, míg az utolsó szászt a temetőbe nem viszik, s akkor aztán a német katolikusok is megmagyarosodnak."[25] Majd Aurél beszámolt arról a problémáról is, hogy Szeben vármegye lakosságának már 67 százaléka román, akik lassan, de szisztematikusan összevásárolják a földeket és háztelkeket. A magyarok az összlakosságon belüli számarányukat tekintve a harmadik helyet foglalják el.[26]

Vécsey József Aurélt neveltetéséből adódóan a patriotizmusnak az a válfaja jellemezte, amely összeegyeztethető a Habsburg-dinasztia iránti lojalitással. A szatmári Vécseyek igyekeztek az uralkodócsalád látókörében mozogni.[27] A legidősebb testvér, Vécsey Eszter – aki nagyon szívén viselte öccse karrierének építését – 1916 novemberében az uralkodóváltáskor leveleiben is állandóan szorgalmazza Aurél számára a bécsi látogatásokat. Az új király környezetében kezdetben udvari káplánként látta volna szívesen nagy képzettségű, széles körű nyelvtudás birtokában lévő öccsét. 1916. december 3-i, Vécsey Miklóshoz intézett üzenetváltásában ez olvasható: „Ha találkoznál Klebersberg államtitkárral, jó lenne figyelmét a mi Aurélunkra felhívnod… Ott, ahol most van [Gyulafehérvárott – Zs. I.] igazán el van temetve; és a társaság is, melyben mozog, nem szolgál arra, hogy felemelje őtet… A mi Aurélunknak nagyon kívánnám, hogy Bécsben is megforduljon. Ott sok minden van, ami az ő további képzésére szükséges, vagy legalábbis nagyon hasznos volna."[28] A határozott elképzelésekkel rendelkező, a családtagjai fölött hatalmat gyakorolni szándékozó, Vécsey Eszter tanácsaira igényt nem tartó József Aurélnak azonban ilyen fajta ambíciói valószínűleg nem lehettek, hiszen még IV. Károly koronázásán sem jelent meg.[29] A gyulafehérvári papneveldében 1912-től 1918-ig tanított főiskolai tanárként. A szeminárium egy rendkívül felkészült oktatót szerzett személyében, de Magda szerint beszédei túl szárazak voltak, ezért próbálta ösztönözni öccsét ennek kiküszöbölésére.[30] Az ebben az időben is aktívan politizáló Aurélt már nem intette tartózkodásra: „…a »Magyarország« a munkapárti elemek kibuktatását Neked tulajdonítja. Ha úgy volt, gratulálok jó Aurélkám. Meggyőződéseink szerint kell cselekednünk, ha lehet"[31] – írta elismerően.

---

[25] ROL KmIg 452 Nr. inv. 211 Corespondentă 1895–1935. (továbbiakban Nr. inv. 211) Nagyszeben, 1910. szeptember 25. Vécsey József Aurél Dessewffy Blankához.

[26] A nemzetiségi kérdéshez lásd többek között: Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849.* Csíkszereda, 2010.; Czövek István: *Ausztria és Magyarország az orosz sajtó tükrében.* Nyíregyháza, 2006.

[27] Vécsey Mária (1864–1928) például több mint egy évtizedig szolgálta udvarhölgyként Ferenc József osztrák császár és magyar király 1868-ban született leányát, Mária Valéria főhercegnőt. 1904-ben döntött úgy, hogy teljesen Istennek ajánlva magát bevonul a budapesti Jézus Szent Szíve zárdába, ahol tanári munkát is végzett.

[28] ROL KmIg 452 Nr. inv. 209 Sárköz, 1916. december 3. Vécsey Eszter Vécsey Miklóshoz.

[29] Három testvére viszont képviselte a családot a koronázáson.

[30] ROL KmIg 452 Nr. inv. 211 Fülek, 1913. július 1. Vécsey Magda Vécsey Miklóshoz.

[31] Itt minden bizonnyal időközi választásokról lehet szó. ROL KmIg 452 Nr. inv. 194/II. Nagymihály, 1913. november 24. Vécsey Magda Vécsey József Aurélhoz.

Románia 1916. augusztusi hadba lépése Erdélyt is hadszíntérré tette, igaz, a román csapatokat 1916 végére sikerült kiűzni. A gyulafehérvári szeminárium „visszatelepítésében" József Aurél is tevékeny szerepet vállalt. A családi archívumban őrzött levelek szerint egykori tanítványai közül többen tábori plébánosként a frontra vonultak és a kemény megpróbáltatások közepette igyekeztek a katonákat kitartásra ösztönözni.

József Aurél a világháború elvesztését követően Budapesten igen aktív publikációs tevékenységet fejtett ki, és mellette tanított is. Felelős szerkesztője volt az 1919 januárjában megindított „Afrikai Visszhang" c. katolikus havilapnak, előadásokat tartott a protestánsok visszatérítése céljából, szerepet vállalt Csernoch János esztergomi hercegprímás bíboros kiküldöttjeként a belgiumi segélyakció ügyében, melynek következményeként megalakult a Belgiumi Magyar Gyermeküdültetési Bizottság. Kapcsolatban állt a szaléziánusokkal is, akik főleg elhagyatott gyermekek gondozásával és nevelésével foglalkoztak. Elsősorban egyházföldrajzi és statisztikai tanulmányai jelentek meg, 1930-ban pedig napvilágot látott fő műveként számon tartott „A legújabb kor egyháztörténete dióhéjban 1800–1930-ig" c. opusz.

Vécsey József Aurél egyházi vezetőkre, egyházi személyekre kiterjedő teljes kapcsolati hálóját a hiányos korrespondencia miatt, amelyben felülreprezentáltak a családi üzenetváltások, sajnálatos módon nem tudjuk fölvázolni. A rendelkezésünkre álló források alapján azonban valószínűsíthető, hogy a jó szentszéki nexusokkal rendelkező tudós papnak voltak konfliktusos szituációi és bizonyos egyházon belüli történésekkel nem értett egyet. Ezt támasztja alá Zadravecz István memoárja is, melyben néhány alkalommal említésre kerül Vécsey József Aurél.[32] A volt tábori püspök szerint nem kapott támogatást Vécseynek az az általa felkarolt ötlete, hogy „a magyar nemzet fogadalma" címen templomot állítsanak Szűz Mária tiszteletére. „…e gondolatot szinte nevetve tolták félre a legnagyobbak."[33] A páter szerint a kezdeményezést Csernoch János hercegprímás bíboros futtatta zátonyra.

Vécsey báró a családi levelezés szerint 1924. szeptember 16-án kezdett előadásokat tartani protestánsok számára, melyhez Zadravecz biztosította számára a helyőrségi Kapisztrán templomot, többek elutasítása után. „Ez kizárólag a báró ideája volt, mert egy pár protestáns kért tőle felvilágosítást. … Igaz, hogy a báró

---

[32] *Páter Zadravecz titkos naplója*. Szerk. Borsányi György. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1967. (továbbiakban Zadravecz, 1967.) A címben szereplő „napló" megnevezés félrevezető, mert azt sugallja, hogy P. Zadravecz rendszeresen vezetett naplóját tartja kezében az olvasó, holott ez egy sértődött, bukott, bosszúra szomjazó ferences szerzetes visszaemlékezése. Természetesen önigazolási szándékkal vetette papírra a hadsereg egykori tábori püspöke, aki a Magyarországnak komoly külpolitikai károkat okozó frankhamisítási botrányba bukott bele. A memoár bizonyos részeit fenntartásokkal kell kezelnünk, a Vécseyről szóló közléseit viszont a családi iratok is alátámasztják.

[33] Zadravecz, 1967. 35.

buzgalma nagyobb volt, mint az elért eredmények, de úgy emlékszem, hogy mégis két-három áttérést ért el”[34] – értékelt a szerzetes. Az előadásokat azonban 1925 májusában betiltották. Vécsey ugyanis ezeket a rendezvényeket kis nyomtatott cédulákon népszerűsítette; ezeket nemcsak a templomok terein, hanem még a villamosok hirdetőtábláin is elhelyezte. Raffay Sándor, a bányai evangélikus egyházkerület püspöke, felsőházi tag a vegyes dandárparancsnoksághoz írt levelében tiltakozott a plakátok villamosokon történő kifüggesztése ellen. A honvédelmi miniszter a betiltást követően két tisztet vezényeltetett a templomba a konferencia megakadályozására. Intézkedésre azonban nem került sor, mert Vécsey báró a tényállás ismeretében nem jelent meg. A felekezeti konfliktusok tompítására törekvő Bethlen-kormány szemében azért is lehetett szálka a báró, mert a legitimisták táborához tartozott. Egyébként a protestánsok rekatolizációjának ideáját nem adta fel, a későbbiekben is prédikált, csak más helyszínen.[35]

Valószínűsíthető, hogy kritikusan szemlélte az egyházi körökben dúló hatalmi harcokat és az egyházon belüli visszásságokat. 1925-ben a vallásalapok kezelése körüli visszaélések miatt feljelentés érkezett Rómába, amely elsősorban Csernoch hercegprímás ellen irányult. A főpapok, a kérdést a március 18-i püspökkari konferencián felvetve, találgatásokba bocsátkoztak a feljelentő kilétéről. Másokkal egyetemben Vécsey neve is elhangzott.[36] A denunciátor kiléte nem tisztázódott, de mindenestre jelzésértékű és József Aurél megítéléséről is információval szolgál az a tény, hogy a gyanú árnyéka rávetült. Vécsey Esztert öccse karrierének alakítása már-már betegesen foglalkoztatta. Azt szerette volna, ha püspök lesz belőle. Ennek érdekében továbbra is szisztematikusan osztogatta kéretlen instrukcióit. „Milyen jó lett volna Mikes püspökkel – aki a magyar püspöki karban igen tekintélyes, érzelmeiről ösmeretes – gyakrabban összejönni! Ha mi széjjelhúzunk, akkor mindég baj lesz az országban. Demokratikus elvekkel és tendenciákkal nem fogjuk a Monarchiát helyreállítani és szolgálni. Elveinket tetteinkkel, szavainkkal igazolnunk kell. Tiszteld a tekintélyt, az elöljárót, minden hibával együtt, ahogy Szent Péter apostol mondja.”[37] „Dolgaidat igyekezzél okosan intézni, az öregebbek tanácsával élve! Egészségedre ügyeljél, hogy másoknak terhére ne legyél. A fennhatóságokat tiszteljed! Ha nincsenek ínyedre, imádkozni kell értök, hogy az Isten világosítsa fel őket és javuljanak meg! Körülötted is egyes dolgokat nem szeretek: de nem akarlak megszomorítani. Kérem az Istent, hogy változtasson rajtok!”[38] „Vezéreljen mindenben a Szentlélek Isten kegyelme, és a felejthetetlen X. Pius pápa jelszava: mindent Krisztus szellemében ala-

---

34 Uo. 109.

35 ROL KmIg 452 Nr. inv. 190/I. Corespondentă 1860–1944. (továbbiakban Nr. inv. 190/I.) Budapest, 1925. október 4. Vécsey Magda Vécsey Eszterhez.

36 Zadravecz, 1967. 286.

37 ROL KmIg 452 Nr. inv. 190/I. Sárköz, 1924. április 16. Vécsey Eszter Vécsey József Aurélhoz

38 Uo. Sárköz, 1924. március 15. Vécsey Eszter Vécsey József Aurélhoz.

kítani! Ez a mai élvezethajhászó korszaknak nem tetszik – és fájdalom, a papoknak sem, akiknek a boldog Pillich Ottó[39] mondása szerint jó része nem Isten iránti szeretetből lép az egyházi rendbe, hanem mert gyorsan kényelmes állásba, nagy javadalomba akar kerülni"[40] – szólt az újévi iránymutatás. „Sajnálom azt is, hogy Te, édes Aurél nem érintkezel többet, gyakrabban Mikes János püspökkel. Talán mégis a jövő embere, és lelki életet él, amit fájdalom, nem lehet minden főpapról nálunk állítani. Ez az egyház érdekeit nagyon tangálja vagy hátráltatja. Az apostolok utódja nem kell, hogy politikus legyen, sem hivatalnok vagy tudós – de legyen lelkiember, aki a lelki életet önmagában és másokban is ápolja."[41] Így próbálta a bárónő testvérét ismét rávenni, hogy fűzze szorosabbra kapcsolatát a legitimista főpappal.

1930-ban nagy változás következett be József Aurél életében. Felvételét kérte a nagyon sokáig rendezetlen sorsú Kassai Egyházmegye Magyarországhoz tartozó részébe. Bodrogkisfaludra költözött, ahol 1930 nyarára épült egy római katolikus templom. Aurél atya úgy döntött, hogy provizórikusan vállalkozik az ottani lelkipásztori teendők ellátására, ameddig a plébánia létrehozásával elrendeződik az állandó dotáció kérdése. Miklós fivére a váltás okát abban látta, hogy Aurél megunta a fővárosban az örökös szellemi és anyagi igénybevételt, amiért egyáltalán nem, vagy csak minimális ellenszolgáltatást kapott.[42]

Ugyanakkor bekapcsolódott a Magyarországon 1932-ben magalakuló Actio Catholica mozgalomba, elvállalva a Kassai Püspökség igazgatói posztját. 1934-ig szolgált Bodrogkisfaludon, majd a sátoraljaújhelyi helynöki hivatal provikáriusi és irodaigazgatói feladatkörét gyakorolta. Az első bécsi döntés következtében 1939-ben a Kassai Egyházmegye eredeti egysége időlegesen helyreállt. Vécsey József Aurél Kassára került, nem sokkal később a Kassai Püspökség papneveldéjében teológiatanárként és rektorként tevékenykedett. Így tanúja volt Kassa 1941. június 26-i bombázásának. Ezen a napon éppen ebédhez készülődött, amikor felfigyelt a fölöttük elszálló repülőgépre. Ezt követte a szirénák hangja. Rögtön az óvóhelyre siettek, ahonnan egy óra múlva fölmerészkedve szereztek tudomást az emberéletben és a házakban okozott károkról. Vécsey kanonok és pápai prelátus szerint a légvédelmi ágyúk késve szólaltak meg. „Olyan valaki tehette a támadást, – emlékezett vissza a történtekre – aki igen jól ismerhette Kassát, mert az összes bombákat a postának és katonai épületeknek szánta. Az első bombát oda dobta, ahol a cseh időben a katonai benzinraktár volt, de most már nincs ott. Egy másik kaszárnya raktára is kapott, de az is üres volt."[43]

---

[39] Pillich Ottó 1901-től 1914-ig plébánosként működött Sárközön, mely település a család uradalmi központja volt.

[40] ROL KmIg 452 Nr. inv. 190/I. Sárköz, 1924. január 11. Vécsey Eszter Vécsey József Aurélhoz.

[41] Uo. Sárköz, 1924. március 22. Vécsey Eszter Vécsey József Aurélhoz.

[42] Uo. Mándok, 1930. szeptember 17. Vécsey Miklós Vécsey Eszterhez.

[43] Uo. Hejce, 1941. július 6. Vécsey József Aurél Vécsey Eszterhez.

A képek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában maradtak fenn, amely jelenleg a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Arhivele Naţionale ale României, Direcţia Judeţeană Cluj) kezelésében van. Vécsey család sárközújlaki levéltára Fond nr. 452, Fond familial Vécsey Nr. inv. 89 Fotografii de familie

A történelmi magyar arisztokrácia jelentős mértékű társadalmi státusvesztésével összefüggésbe hozható antiszemitizmus – családtagjaihoz hasonlóan – Vécsey József Aurélt is jellemezte. Vécsey Miklósnál az 1930-as évek elején egy igen erőteljes zsidóellenesség mutatható ki. Amikor 1933-ban fülei gyógykezeltetése céljából Drezdába utazott, így írt ottani tapasztalatairól: „Németország – és mint ilyen Drezda is – egyelőre igen boldog és meg van elégedve Hitlerrel. ... Nekem az ő programjából az antiszemitizmus tetszik; ha ez ott sikerül, – ennek nagy kihatása lesz másfelé is. Szerintem ebben utánozni fogják őt másutt is, ha sikerül. Mindnyájunkat a zsidóság ront meg, anyagi és erkölcsi tekintetben egyaránt."[44]

Aurél ebben a kérdéskörben az 1940-es évek elejétől változtatott álláspontján. A zsidótörvények meghozatala után próbálta védeni a zsidó származásúnak nyilvánított embereket. Az egyik ilyen esetről így számolt be Eszter nővérének 1944. szeptember 3-án: „Ismét van egy zsidó tanítványom is. Magyar állampolgár, de 42 évet élt Berlinben, porosz németet beszél. 1938-ban Prágába menekült, onnan 1939[-ben] hazaküldték Magyarországra. Felesége keresztény. Most nyáron több

[44] Uo. Kálmáncsa, 1933. november 4. Vécsey Miklós Vécsey Eszterhez.

hónapot töltött munkatáborban. Mint 54 évest leszerelték. Így remélhető, hogy tovább nem fogják bántani."[45]

A kassai zsidó deportálások idején báró Vécsey József Aurél kanonok tagságot vállalt abban a tekintélyes egyházi személyekből álló ökumenikus küldöttségben, amely a rendőrtábornoknál tiltakozását fejezte ki a gettóba zártakkal alkalmazott bánásmód ellen. A tiltakozás nem vezetett eredményre. Szabó Lajos református lelkésztől, a küldöttség egyik tagjától tudjuk, hogy a kissé rövidlátó Vécsey kanonok, mielőtt a fogadóhelyiséget elhagyta volna, arisztokrata tekintélyével feddő beszédet intézett a tábornokhoz. Ezért később a nagyprépost megfeddte: „ez … nem méltó keresztyén országban. Ezt én nem azért mondom, mert a zsidókat szeretem. Én sajnos, keresztyén létemre nem szerettem őket soha. Tudja, mint fajt nem szerettem és nem szeretem őket. De én most már filoszemita lettem, mióta Kassán gettó van. Mert az állattal nem szabad úgy bánni, mint ahogy maguk bánnak emberekkel"[46] – mondta a felháborodott rendőrtisztnek a Szabó Lajos által Kassa legbátrabb magyar emberének titulált kanonok. Szabó szerint mindenki biztos volt benne, hogy még aznap újabb vértanú lesz a Vécsey családban.

1945-ben kitelepítették Kassáról, 1958-ban bekövetkezett haláláig Sátoraljaújhelyen kisegítő lelkészként tengődött. A Független Kisgazda, Földmunkás és Polgári Párt helyi lapja tudósított arról az 1947. április 13-i ferences missziós napról, mely rendezvényt Vécsey kanonok, mint missziós igazgató nyitott meg.[47] Czigány Lóránt sátoraljaújhelyi születésű, itt érettségizett, 1956-ban disszidált irodalomtörténész visszaemlékezéseiben írt az őt 1935-ben megkeresztelő Aurél atyáról, akinek néhány „konspirációs hittanóráján" az 1949/50-es tanévben jelen volt a piarista rendház sekrestyéjében. Az iskolai hittanórák megszűnését követően Vécsey mintegy utóvédharcként körülbelül tucatnyi fiatalnak tartott titokban szabadelőadásokat. Az apologetika[48] rejtelmeibe próbálta bevezetni az érdeklődő fiatalokat. Czigány Lóránt szerint a hatvanadik életévén túl járó pap külsőre egy madárijesztő hatását keltette. A titkos találkára egy agyonhasznált és elpiszkolódott esőkabátban érkezett, amely alatt pecsétes reverendát viselt. Aktatáskájának vállszíját zsineg helyettesítette. Ritkuló, sárgás fogai beszéd közben kivillantak. Feje csaknem teljesen kopasz volt, csak hátul, a nyakában lógott egy-két kunkori hajtincs. Tanítványainak népünk létszámproblémáját is fejtegette. A magyarság fogyásának megállítására, illetve pótlására megoldási javaslatként a rokon népek hazánkba telepítését tartotta célravezetőnek. Czigány egy idő után elmaradt a piarista sekrestyéből.[49]

---

[45] Uo. Kassa, 1944. szeptember 5. Vécsey József Aurél Vécsey Eszterhez.

[46] Szabó Lajos: *Utolsó szalmaszál.* Bp., 2000. 134–135.

[47] = *Zempléni Kis Újság,* 1947. április 20.

[48] A hit védelmének tudománya.

[49] Czigány Lóránt: *Ahol állok, ahol megyek.* Bp., 1998. 170–173. A munkában tévesen szerepel Vécsey báró halálozási dátuma (1957). A szerző minden bizonnyal a Magyar Katolikus Lexikonból merítette az információt, melyben szintén pontatlan a megjelölés. A halotti anyakönyvi kivonatot 1958-ban állították ki.

Csintalan János sátoraljaújhelyi helytörténész elmondása szerint Aurél atya a város külterületéhez tartozó Várhegyi dűlőben lévő házban élt, amelyhez egy törpealmás is tartozott, amiben sokszor látták dolgozni. Otthona négy kilométer távolságra volt a templomtól, ahonnan mindig gyalog járt haza. Állítólag sosem ült fel a vonatra.

Átnézve a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi fióklevéltárában a Mindszenty-per kapcsán a papokról, tiszteletesekről készített jelentéseket, furcsának találtam, hogy Vécsey József Aurélt meg sem említették. Nem szerepelt az 1951-es jelentésekben sem.[50] Vécsey József Aurél pályájának vizsgálata tökéletesen alkalmas annak bemutatására, hogy a második világháború után hogyan tört meg egy olyan egyházi karrier, amely a dualizmusban indult, és a Horthy-korszakban bontakozott ki.

TUTORING AND EDUCATIONAL ACTIVITY IN THE VÉCSEY FAMILY OF SZATMÁR

The subject of this thesis is the education of the sons of Countess Blanka Dessewffy (1842–1917) and Baron József Vécsey (1829–1902). László Vécsey (1866–1924) and Miklós Vécsey (1869–1951) did their studies together for a while because of the little age difference between them. According to his father's determination László took up a military career. In all likelihood the political profession that was 'bequeathed' from father to son in that age was meant for the other son, Miklós.

The fairly late third son, Aurél József (1883–1958) made a splendid ecclesiastical career, based on which I investigate the tutorial activity of Aurél József which he started in the state secondary grammar school of Nagyszeben (Sibiu) after returning as an ordained priest from the Germanicum of Rome where he obtained a doctoral degree on theological education. After Nagyszeben (Sibiu) he continued his career at the seminary in Gyulafehérvár (Alba Iulia). Between the two World Wars he published very actively as well. The studying of Aurél József Vécsey's career is perfectly suitable to present how an ecclesiastical career which began in the Dualist Era totally broke off. He reached the peak of his career in the Horthy Era as a result of political changes after the First World War.

[50] A polgármester csak Homér Gyula rk. apátplébánosról írt. Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára IV. 2401/a Zemplén megye főispánjának iratai Főnöki iratok 2. d. 1/1949. Mindszenty-ügyben a papok állásfoglalása.

EGYED ÁKOS

GRÓF MIKÓ IMRE ERDÉLYISÉGÉRŐL*

A transzilvanizmus kutatása már a két világháború között elkezdődött s az 1989-es változás óta felerősödött és most is tart. A kérdés körüli viták elsősorban az irodalomárok körében váltak élesekké, olykor szenvedélyesekké, de nem hagyták érintetlenül a történettudományt sem. A viták során emlegetett nevek közt nem szerepel, legalábbis tudtom szerint, gróf Mikó Imre, ami azt jelenti, hogy őt nem tartják számon a transzilvanisták között. Ezt magam is így látom: gróf Mikó Imre nem volt transzilvanista a szó eredeti értelmében. De ki tagadhatná, hogy erős erdélyiség-tudattal rendelkezett, ami végigkísérte egész életét és munkásságát. Ennek fokozott szem előtt tartása segítheti életművének jobb, mélyebb megértését, s azt is előmozdíthatja, hogy az erdélyiség annyira vitatott kérdését megpróbáljuk tovább árnyalni. Ezek a gondolatok vetődtek fel bennem, amikor előadásom tárgyául ezt a kérdést választottam.

Gróf Mikó életének s tevékenységének kutatása során természetesen folyamatosan találkoztam ezzel e kérdéssel, de különösebben nem tértem ki erdélyiségének nyomon követésére. Ugyanis, előbb gróf Mikó tevékenységének eseményeit kellett feltárni s értékelni, hogy erre alapozva az erdélyiség-tudatát napirendre tűzhessem. Ezt egyébként most az a körülmény is indokolja, hogy a gróf Mikó gondolkodásához és céljaihoz közel állók közül néhánynak a nevét a transzilvanisták között találom. Sőt, Mikó fő életművének, az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek s folyóiratának az *Erdélyi Múzeum*nak a szerepét is kiemelik az erdélyiség-tudat terjesztői közt 1918 után. Ezzel kapcsolatban a transzilvanizmus történetét rég[1] kutató és legjobban ismerő Pomogáts Bélára hivatkozhatunk, aki a következőket írja: „Az erdélyi magyar történetírás a húszas években élénkült meg és ez az élénkebb tevékenység kétségtelenül a «transzilvanista« ideológia igényeihez igazodott. A »transzszilvanizmus« eszméje az erdélyi fejlődés sajátos hagyományaira kívánta a kisebbségbe jutott magyarság társadalmi és kulturális fejlődését alapozni, e hagyományok révén kívánta meghatározni a nemzetiségi identitást és öntudatot. Az »erdélyi gondolat« a húszas években teljesen áthatotta a születő erdélyi magyar irodalmat, és befo-

* A tanulmány az OTKA K 83521 számú pályázata támogatásával készült.

1 Pomogáts Béla. *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Bp., 1983.

lyása alá vonta a kialakuló történetírást is, így Kristóf György, Kelemen Lajos, Bitay Árpád munkásságát. Asztalos Miklós maga is az »erdélyi gondolat« jegyében foglalkozott Erdély múltjának kérdéseivel."[2]

Álljunk meg röviden Pomogáts Béla idézeténél. Szerinte a transzilvanizmus nemcsak az irodalmárokat, hanem a történészeket is megérintette s itt mások mellett, Kelemen Lajost említi, aki – mint közismert – abban az időben az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) vezetői közé tartozott, s az Egyesület működését az alapító gróf Mikó Imre szellemében próbálta tovább vinni – a román hatóság minden ellenkezése ellenére. Ez a megállapítás máris felveti azt a kérdést, hogy milyen volt Kelemen Lajos – és közvetve – elődje, gróf Mikó Imre erdélyisége. Tovább menve: Pomogáts Béla szót ejt az „erdélyi gondolat"-ról s a transzilvanizmus funkcióját is meghatározza: olyan eszme ez, amely az „erdélyi fejlődés sajátos hagyományaira kívánta a kisebbségi helyzetbe jutott erdélyi magyarság társadalmi és kulturális fejlődését alapozni". A fentieket Pomogáts Asztalos Miklósra, a neves erdélyi történész életére és munkásságára emlékezve fejti ki.[3] Többen a transzilván gondolat jegyében tettek közzé tanulmányt az Erdélyi Múzeum-Egyesület folyóiratában, az *Erdélyi Múzeum*ban, ami újabb kérdést szül: eszerint az Erdélyi Múzeum-Egyesület transzilvanista szellemű intézmény volt?

A kérdés mibenlétének feltérképezéséhez közelebb visz Benkő Samu, aki *Az erdélyiségtudat változásai* című tanulmányában a 20. századi transzilvanizmust művészeti, vagy művelődéstörténeti kategóriaként határozza meg, s ezzel az EME szellemiségére is utalást tett. Őt idézzük „A transzilvanizmus végig megmarad művészeti, vagy mondjuk: »művelődéspolitikai« kategóriának. Erdély leghűségesebb tudós fiai – akik igazán ismerték földjét és népeit – például Kelemen Lajos és Szabó T. Attila, soha sem próbálták, hogy tudományos kategóriát faragjanak belőle. Ők ugyanis tisztában voltak azzal, hogy Erdélyen belül is sajátos értékeket és szépségeket őrző kisebb tájegységek is vannak, ugyanakkor azt is vallották, hogy a magyar művelődés egészében érvényesül a közlekedő edények törvénye. Szenci Molnár és Petőfi születésének és örök nyugalmának helye – Szenc és Kolozsvár –, illetőleg Kiskőrös és Fehéregyháza szimbolikus kifejezője a magyar kultúra egyetemességének."[4] Benkő Samu nem mondja ki, de érzékelteti, hogy Kelemen Lajosnak és Szabó T. Attilának, az EME e két meghatározó tudósának köze volt a transzilvanizmushoz, de ez a fogalom náluk nem volt tudományos kategória.

Mielőtt megvizsgáljuk, hogy milyen örökséget vett át a nevezett két tudós s az EME-től, az elődöktől, nevezetesen az alapító gróf Mikó Imrétől, szükségesnek véljük kitérni a transzilvanizmus fogalmára.

---

2 Pomogáts Béla: *Irodalmi nemzet*. Miskolc, Szolnok, 2003. 312.

3 Uo.

4 Benkő Samu: *Újrakezdések*. Csíkszereda, 1996. 13–14.

Az erdélyiségről, illetve transzilvanizmusról általában, mint egyenértékű kategóriáról, felváltva beszélnek a kérdés kutatói és a publicisztika. Az ilyen felfogás véleményünk szerint, abban az esetben indokolt, ha erdélyiségen nem értünk mást, mint transzilvanizmust. Csakhogy közismerten sokszínű, sok változáson átment fogalomról van szó, ezért, ha nem figyelünk oda a koronkénti tartalmi átalakulásaira, olyan tévedésekbe eshetünk, mint azok, akik a Trianon utáni Erdélyben kialakult irodalmi transzilvanizmust ráhúzzák az egész jelenségre, s mítosznál nemigen látnak többet benne. Vannak, akik ma már posztmodern vagy új transzilvanizmust is emlegetnek. De ebbe most ne menjünk bele. Maradjunk inkább, a szakmánkhoz közelebb álló erdélyiségnél, mint történelemszemléletnél. Induljunk ki a Magyar Történelmi Fogalomtár meghatározásából. Eszerint a „*transzivanizmus* Erdély középkori latin nevéből (Transsyllvania) képzett műszó, mely egyfajta erdélyi patriotizmust jelöl. Alapja az önálló Erdélyi Fejedelemség megszűntével, Erdély Habsburg kézre kerülésével a 18. század elején fogalmazódott meg (jellegzetesen Cserei Mihálynál), mint az erdélyi magyar nemesség ideológiája, mely Erdélynek a három nemzetre épülő társadalmi-politikai berendezkedését, az ehhez kapcsolódó mentalitásbeli sajátosságokat mintaszerűen hangsúlyozta. Ez egyfajta rendi nemzettudat volt, a natio hungarica párja, s mindenekelőtt a Magyar Királyságtól való elkülönülését hangsúlyozta. Az önálló fejedelemség bukása után a Habsburg-kori Erdély rendi különállását támasztotta alá. A 19. századi polgári liberális eszmekörhöz már nemigen tudott kapcsolódni. A transzilvanizmus újjáéledése a trianoni békeszerződést (1920) követően következett be, azonban más tartalommal. Az Erdélyben élő magyar, román és szász nemzetiségek közös történelmi-kulturális múltját hangsúlyozta."[5] A fogalomtár a transzilvanizmus tartalmi változására hívja fel a figyelmet.

A kutatás a transzilvanista történeti szemlélet s jelenség gyökereit keresve az erdélyi fejedelemség koráig, s a 18. század elejéig nyúl vissza, s példaként gyakran idézi Szalárdi Jánost, Bethlen Miklóst, Cserei Mihályt, Apor Pétert. De különbséget tesz az Erdélyt sirató emlékíró, illetve a Habsburg-hű, „magyarellenes transzilvaniszmust" képviselő Cserei Mihály vagy a régi Erdély emberséges hagyományait emlékiratában felelevenítő Apor Péter között.[6] A transzilvanizmus politikai és kulturális ideológiává a legvilágosabban Kós Károly felfogásában vált, aki már az 1921-ben írt *Kiáltó Szób*an meghírdette mint cselekvésre késztető ideológiát, s az 1929-i kultúrtörténetében ki is fejtette: az erdélyi történelmi örökséget az erdélyi tudat meghatározó alapjának tartja. Szerinte Erdély különálló földrajzi és kulturális egység, amelynek népei: magyarok, románok, szászok nemcsak az anyanemzetekkel tartottak fenn szoros kapcsolatot, de – az együttélés többszázados hagyománya által – közeli viszonyba kerültek egymással, hatottak egymásra:, együtt jelentették a történeti Erdélyt. Ebben benne van a tole-

---

5 Magyar történelmi fogalomtár L–Zs. Bp.1989.

6 Veress Dániel: *Vékára tett mécses*. Csíkszereda, 1998.128., 133., 146.

rancia eszméje, például az egyházi-vallási szabadság gondolata. Sőt, Erdély más népeivel: románokkal és szászokkal való együttélés, együttműködés gondolata.[7] A Kós-féle transzilvanizmust – a Trianon utáni védekezési kényszer alakította ki, s ideológiája is ennek megfelelő, amit átszőtt a politika, de az 1912-ben alapított *Kalotaszeg* című lapban a felfogás csírája már benne volt. A sokféle meghatározási kísérletből az derül ki, hogy az erdélyiség-tudat alapjában véve konzervatív, vagyis megtartó tudat volt, de távlat nélküli, a múlt felé fordult s jövőképet nem tudott adni az erdélyi magyarságnak.

Az előbb felsorolt transzilván-tudatokról (sorolhatnánk még sokáig) kiderül, hogy mennyire eltérnek egymástól a megközelítési kísérletek, de szerintünk legalább háromféle változatát lehet megkülönböztetni: 1. történelmi-művelődéstörténeti erdélyiséget; 2. irodalmi transzilvanizmust; és 3. politikai transzilván ideológiát. De egyáltalán nem biztos, hogy tisztán elkülöníthető a három típus. Viszont a rendelkezésre álló irodalom és források alapján úgy vélem, meg lehet próbálni a továbblépést az erdélyiség-tudat kutatásába. Ugyanis a 19. században létrejött az erdélyi történeti szemléletnek egy olyan sajátos formája, amely nem sorolható egyik említett típushoz sem, de mindháromból találunk benne bizonyos elemeket, s megfért a magyarságtudat keretében. Ilyen erdélyiségtudata volt például Kemény Zsigmondnak és Teleki Domokosnak, de e típusnak bizonyosan a legreprezentatívabb képviselője gróf Mikó Imre volt. A történetírás azt már tisztázta, hogy nem véletlenül nevezték gróf Mikó Imrét – Erdély Széchenyijének, mert ő ugyanazt jelentette Erdélyben, mint Széchenyi Magyarországon.[8] Sokatmondónak tartom azt, hogy először akkor írták le ezt róla, amikor a létesítendő Erdélyi Múzeumnak ajándékozta a kolozsvári villáját és kertjét, 1856-ban. Ettől ihletve, 1856. április 6-án Perlaky László verset írt *Hídvégi gróf Mikó Imrének* címmel, amelynek egyik szakasza így szól: „Vezérül állsz Erdély *Széchenyie*! / Utánad indul minden jó magyar! / Mert szent a cél, mert jogszerű a mód, / Miket választa szíved és eszed, / Vezess a rég várt közjólét felé![9] Világos: Mikó Erdély Széchenyije, ugyanazt tette Erdélyben a Múzeum alapításakor, mint Széchenyi a Magyar Tudományos Akadémia létrehozása érdekében. Ezt a gondolatot viszi tovább és erősíti meg Széchenyi halálakor Tompa Mihály, aki *Gróf Mikó Imréhez* című versében ezeket írta: „Ragadd gyorsan, Erdély Széchenyie, Ragadd kezedbe a szent lobogót / *Elől és fenn* kell annak lebegnie, / Mint midőn az ő kezében volt!”[10]

---

[7] Bővebben Pomogáts Béla: Az erdélyi gondolat nyolc évtizede. In. *Jelszó és mítosz*, Marosvásárhely, 2003. 15–23.

[8] Ifj. Barta János. Előszó Egyed Ákos *Gróf Mikó Imre – Erdély Széchenyije* c. kötetéhez. Debrecen, 2005.7.

[9] *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére.* Szerk. Erdélyi Pál, Kolozsvár, 1909–1942. 313.

[10] Uo. 315.

Jól látták a költők azt az utat, amelyet Mikó gróf választott. És azt maga is többször megvallotta: „nekünk való" ti. erdélyiekenek az a tisztán Széchenyi-elv, amely a csendes építőmunkát helyezte előtérbe. Ez felelt meg a legjobban Mikó céljainak. Erdélyisége lényegében véve Erdély érdekeit képviselő gondolkodásmód volt, amely megfért a magyarságtudata keretében, ezért sem nevezhető transzilvanizmusnak. Ő erdélyi magyar volt, de büszke volt a székelységére is, hiszen az egyik legrégebbi székely nemesi családból származott. Ez identitásának meghatározó elemei közé tartozott. De ezen túlmenően, az erdélyisége tudatos vállalás eredménye volt. Amikor 1856-ban a létesítendő Erdélyi Múzeum számára felajánlotta a kolozsvári villáját, 12 holdas kertjével együtt, s honfitársai valósággal elárasztották köszönőlevelekkel, a következőket mondotta: „Hogy nehéz időket leélt erdélyi magyar nemzetünk erkölcsi és szellemi fennmaradása és gyarapodása érdekében parányit tettem – mit én évek óta ápolgaték kebelemben, s nem érdemnek, de *tartozó kötelességnek* vallok[…] Amit teszek, egyedül lelkem benső indításából s azért teszek, mert látom, hogy soha a magyar hazának és nemzetnek fiai áldozataira oly nagy szüksége nem volt, mint mostanában." Célja pedig az volt, hogy adományai „a most szendergő, de ki nem halt magyar honszeretetnek lángra lobbantói legyenek" s áldozatra késztessék az arra képeseket.[11]

Nem nehéz észrevenni egy látszólagos ellentmondást az idézett beszédben: egyrészt az „erdélyi magyar nemzet erkölcsi és szellemi fennmaradása és gyarapodása" érdekében tette, amit tett, másrészt a „magyar nemzet", „magyar haza" várja az áldozatvállalást. De ne feledkezzünk meg arról, hogy az abszolutizmus idején sokszor tanácsosabb volt a gondolatot sejtelmesen kifejezni, mint tisztán nevén nevezni a mondanivalót. Ezért, ismerve gróf Mikó Imre állásfoglalását az unió kérdésében 1848-ban, amely határozottan igenlő volt, okkal mondhatjuk, hogy ő egységes magyar nemzetben gondolkozott, de sohasem feledkezett meg Erdély érdekeiről.

Gróf Mikó Imre Erdély különböző történelmi korszakaiban élt és működött: a reformkorban, 1848–49-ben a forradalom és szabadságharc idején, az abszolutizmus és a dualizmus korában. Mindig fontos közérdekű s állami funkciókat töltött be. Volt Erdély főkincstárnoka, az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés elnöke, a Gubernium elnöke, egyházi főméltóság, Magyarország közlekedésügyi minisztere a kiegyezés után. Nehéz helyzetekben kellett állást foglalnia, s nem egyszer döntenie életbe vágó kérdésekben. És mindig Erdély ügyét szolgálta úgy, hogy ne ártson, hanem lehetőleg használjon Magyarországnak. Lássuk ezeket a kérdéseket valamivel részletesebben.

Gróf Mikó Imre erdélyisége azon a felismerésen alapult, hogy Erdély fejlődése nagyon lemaradt a Habsbug-birodalom országaihoz viszonyítva. Erről 1870-

---

[11] *Gyúljanak meg közöttünk is új oltártüzei az ismereteknek. Gróf Mikó Imre beszédei és felhívásai*. Összeállította Egyed Ákos és Kovács Eszter. Kolozsvár, 2008. 51.

ben, a Nagyvárad–Kolozsvár közti vasútvonal megnyitása alkalmából mondotta: a korábbi időkben a Monarchia államait már gyors közlekedési eszközök metszették keresztül, iparok létesültek, kereskedelmük megélénkült, a pénzforgalom feléjük vette útját: az anyagi jólét növekedése látható volt. „Csak mi maradtunk el erdélyiekül, s itt is főleg Kolozsvár városa s a megyék és Székelyföld lakossága. Mi a kormánynak mostohái voltunk. Minket meg akartak puhítani. Tőlünk politikai elveink, sőt alkotmányunk feláldozását kérték cserébe egy vasútra adandó engedélyért. s mert akotmányos érzületünk s a magyar szent korona iránti pietásunk azt tennünk nem engedte, avval lettünk fenyítve, hogy a felvirágzásunkra az ország közvéleménye által nélkülözhetetlennek nyilvánított vasút nem engedélyeztetett. És így magas hegyeink közé beszorítva, a világtól elszigetelve, kizárva maradtunk Európa pénz- és áruforgalmából, a nyugati civilizatio melegség-sugara csak mintegy a légen át szűrődött be hazánkba, s így míg egyfelől társadalmi és közéletükben egy csüggesztő s a legnemesb tetterőt is elzsibbasztó szellemi pangás állott be, addig vagyoni tekintetben naponként közeledtünk a végelszegényedés örvénye felé."[12] Mikó erős bírálattal illette a Habsburg Monarchia Erdély-politikáját, amely a legfőbb oka volt e kis ország lemaradásának a Monarchia országaihoz viszonyítva. És azt is látta, hogy Magyarország fejlődése is jóval megelőzte Erdélyt. Ezért józanul gondolkozva, a hozzá való felzárkózás elősegítését tartotta elsőrendű feladatának. Konkrétabban: az a cél vezette, hogy Erdélyben is megvalósuljanak azok a gazdasági, kulturális és civilizációs vívmányok, amelyek Magyarországon már léteztek, nagyrészt a reformkor óta. Tehát a polgárosodást kívánta elősegíteni Mikó gróf. De ezen elvek nem zárták ki, sőt feltételezték a kulturális hagyomány, az erdélyi örökség hű megőrzését. Az *Irányeszmék* című elméleti írása nagy figyelmet szentel a *történelmi alapok* számbavételének és fejlesztésének. A történelmi alapokba sorolja a magyar nyelv és irodalom mellett a hazai földet, a közintézményeket, a nemzeti szokásokat, az erkölcsi jellegzetességeket, a nemzeti öntudatot, a történelmet, zenét, öltözetet, a táncot és még számos más történelmi örökséget. Vagyis mindent, amit ma a hagyományban értéknek szoktunk nevezni.

Az már az előbb elmondottakból kiderült, hogy szeretnék különbséget tenni a Mikó-féle erdélyi gondolat, illetve a szó szoros értelmében felfogott transzilvanizmus fogalma között. Ő jól látta, hogy a külön Erdély születése kényszerhelyzet következménye volt. Az 1859-ben tartott *Erdély különválása Magyarországtól* című akadémiai székfoglalójában, írta, hogy az erre az eseményre fájdalom nélkül nem lehet gondolni s csak a különválás történetéből lehet helyesen megközelíteni a haza egységének „nagy és szép eszméjét"[13].

---

[12] Uo. 262.

[13] Gróf Mikó Imre*: Erdély különválása Magyarországtól*. Klnyt a Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei IX. kötetéből.

Mikó Imrének 1849-től 1859 decemberéig nem volt állami funkciója, de sokat foglalkoztatta Erdély helyzete. A benne élő nemzetek sorsa is, amiről több levelet váltott szász és román vezető értelmiségiekkel. Ebből kiderül, hogy minden nemzet jogának tartotta a kultúrájáról, nyelvéről való gondoskodást. Természetesnek tartotta, hogy a szászok már korában megalapították a közművelődési intézményüket, s a románok is 1861-ben létrehozták az Asociaţia pentru literatura română şi cultura poporului român din Trannsilvania (Astra) nevű kultúregyesületüket. A Habsbug-hatalom egységesítő törekvéseit látva, fontosnak tartotta kifejezni, hogy ellene van mindenfajta asszimilációnak, elnemzetlenítési törekvésnek. „Azon meggyőződés, hogy a magyar saját nyelve és nemzetisége életfájának gyökeréből kíván tovább is táplálkozni, saját szellemében és fogalmai szerint, saját irodalma segítségével művelődni, hogy tehát sem egyéni életét feladni, sem míveltségének idegen s természetével és géniuszával össze nem férő alapot és eszközt elfogadni nem hajlandó, azt hiszem nemcsak az én meggyőződésem, de mindnyájunké."[14]. Ugyanakkor meggyőződése volt, hogy „Nemzetiségünk iránti hő érzés nem feltételezi azt, hogy a többiektől idegenkedjünk, azokban elleneinket nézzük – a magyar legyen magyar,, a szász legyen szász, a román legyen román, ápolja mindenik saját nemzetiségét, ezért jól elférhetnek egymás mellett, s ha a haza közérdekéről van szó, fogjanak kezet annak előmozdítására."[15] Ez tiszta erdélyi gondolat, amely gróf Mikó Imre erdélyiségének leglényegesebb vonásai közé tartozik.

Közismert, hogy Mikó híve volt az Ausztriával való kegyezésnek s az első magyar kormányban egy ideig a közlekedésügyi miniszteri tárcát vállalt, ebben is Széchenyi útján járva. Vajon feladta volna erdélyiségét? Korántsem. Ennek leglátványosabb megnyilvánulása volt az, hogy alig vette át a minisztérium vezetését, máris elindította a vasút építését Nagyvárad és Brassó között, amely négy év alatt szakaszonként el is készült. És itt térjünk vissza ahhoz a trianoni döntés után keletkezett transzilvanizmushoz, amelynek során a kutatatás Kelemen Lajost is a transzilvanisták között emlegeti. És nézzük meg: ő hogyan látta Mikó erdélyiségét?

Erre a kérdésre azért nem nehéz a választ megtalálni, mert Kelemen Lajos 1922-ben összefoglaló írást közölt *Gróf Mikó Imre emlékére* címmel.[16]

Induljunk ki abból, hogy Erdély helyzetében, bármilyen nagy volt a különbség a politikai viszonyok között 1850–1867, illetve az 1920–1930-as években, volt némi hasonlóság is. Mindkét említett időszakban az erdélyi magyarság örökölött intézményeit és jogait kellett védeni az elnyomó hatalom ellen, s mindkét

---

[14] Gróf Mikó Imre: *Irányeszmék*. Klnyt a Budapesti Szemléből. Pest, 1861.

[15] Kolozsvári egyetemi Könyvtáár. Gróf Mikó Imre levelezése. Kéziratosztály. Bedeus Josefhez, 1857. március 7. Leveleskönyve V./2– 425.

[16] Erdély, 1922. 81–85 szám. Újraközlés. Kelemen Lajos: Művelődéstörténeti tanulmányok II Szerk. Sas Péter. Kolozsvár, é.n. 424–427.

időszakban bátorítani kellett az erdélyi magyarságot, hogy próbáljon kilábalni a rettenetesen nehéz helyzetből. És közelebb menve a tárgyunkhoz: az abszolutizmus korában gróf Mikónak, Trianon után Kelemen Lajosnak jutott osztályrészül, hogy kiálljon az erdélyi magyar értékek védelméért. Akkor Mikó gróf kereste a megmaradás és előrelépés lehetőségét, most viszont Kelemen Lajos került hasonló helyzetbe: ő küzdött az EME megmentéséért, működésének újraindításáért, amit rendeletileg megtiltott a román hatalom. Azért tarthatta Kelemen Lajos időszerűnek Mikó felidézését, mert úgy vélte, hogy az segíthet a kiútkeresésben. A történelem igazolta – írja Kelemen Lajos – Mikó módszerét is:"Kivívja a csendesen működő erő, amit a vérmes erőszak nem tudott".

Valószínű, hogy Kós Károly transzilvanizmust hirdető *Kiáltó Szó* című 1921-ben megjelent kiáltványa nem maradt hatás nélkül Kelemen Lajos gondolkodására sem, de az ő erdélyisége nem a politikai program felé irányult, hanem a kulturális örökségre alapozódott – mint annak idején a gróf Mikóé. Értékelését Kelemen Lajos azzal a megállapítással kezdi, hogy „a XIX. század erdélyi magyarságának Mikó Imre gróf egyik legnagyobb embere" volt. Ennek alátámasztására röviden felsorolta munkásságának legfőbb eredményeit: a kolozsvári magyar Nemzeti Színház újraindítását, az Erdélyi Gazdasági Egyesület újraszervezését, az egyetlen magyar lap támogatását, könyvek írását és kiadását, s közben elindította a küzdelmet az Erdélyi Múzeum megalapításáért. Kelemen Lajos jól látta, hogy Mikó gróf értékalkotó szervező és tudós fő volt. S ezen túl az is tudta Mikó, hogy „a munka maga az élet. Aki dolgozik az él. Erre tettekkel tanított s a munkában példát mutatott". Ezáltal óvni szerette volna a szabadságharc elvesztése miatt elkeseredett magyarságot „a tétlenség káraitól". A csendes kitartó munkát is kiemelten értékelte, mint örökséget Kelemen Lajos. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítása által „nőtt országos tekintéllyé, az erdélyi magyar törekvések elismert vezérévé. És aztán az is maradt." Mikó Imre gróf alkotásai mind az állandó emberi értékek nagyrabecsülését szolgálták. „Ezért éltek a múltban, ezért van jövőjük".

Mikó Imre gróf példa maradt a magyarság számára, mert bár az 1867-es kiegyezéssel „Élete végén új világ kezdődött, de ő a réginek, igazi erdélyinek maradt… Mikó Imre gróf óvatossága és a lényeg elérésének gondolata, cselekvése örök útmutatás számunkra. Ma is ezeket az utakat kell járnunk"– írta Kelemen Lajos. Ő a trianoni kor elején írta le a fenti gondolatokat, de azokat tanulságul szánta az ismét nehéz helyzetbe jutott erdélyi magyarságnak.

Összegezés helyett. A politikai transzilvanizmus a két világháború között a román politika s társadalom ellenszegülésén megtört, s nem is tudott többé felújulni. De az erdélyiség-tudat tovább élt a kultúrában s értékei nem semmisültek meg. Mikó Imre gróf történeti erdélyiség-koncepciója az egyetemes magyarságtudat része volt, mely fenn maradt a hagyományos magyar intézmények életében, s felszín alá rejtőzve átvészelte a kommunista diktatúra négy évtizedes uralmát is. És 1989 után gyorsan újraéledt, s elősegítette a diktatúra idején bezárt magyar

intézmények, köztük az Erdélyi Múzeum-Egyesület, az Erdélyi Közművelődési Egyesület, valamint az Erdélyi Gazdasági Egyesület újraalakulását. Ezért is időszerűnek tartjuk ezt a kérdést tovább kutatni, s pozitív elemeit felszínre hozni.

THE "TRANSYLVANIALISM" OF COUNT IMRE MIKÓ

Count Imre Mikó was called the Széchenyi of Transylvania even by his contemporaries. By doing so the public probably tried to refer to those realizations of his which were similar to the works of Széchenyi. Mikó tried to undertake such projects in Transylvania in the age of absolutism, liberalism and dualism which had been accomplished in Hungary already in the Reform Era. These projects cover the fields of economic improvement and civil life, namely railway construction, the foundation of economic societies and the creation of the Transylvanian Museum-Association which functioned as an academy. The "Transylvanialism" of Mikó was based on a special conception: it presupposed the close cooperation with Hungary. He believed in the Austro-Hungarian Compromise and the Union, his purpose was to improve Transylvania and to modernize its civilization.

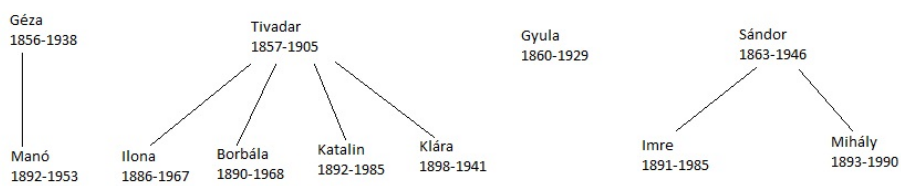
PÜSKI LEVENTE

SPORTTÓL A POLITIKÁIG: ANDRÁSSYAK A 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK MAGYAR KÖZÉLETÉBEN*

Az Andrássyak a 20. század elejének legismertebb és legelismertebb mágnás nemzetségei közé tartoztak, akik presztízsüket jelentős részben sokoldalú közéleti tevékenységüknek köszönhették. Vizsgálatunk középpontjában a nemzetség azon két generációja áll, akiknek – életkoruknál fogva – lehetőségük nyílt arra, hogy a század első felében nagyobb ívű karriert futhassanak be.

Az idősebb generáció tagjai az 1850/60-as években születtek, fiatalkoruk a dualizmus időszakára, míg életük második fele a Horthy-korszakra esett. Összesen 10 személyről van szó, ebből négyen voltak férfiak, akik közül Tivadar hunyt el a leghamarabb (1905-ben), míg Sándor a II. világháborút végét is megérte.

A nemzetség két generációja[1]

A kultúra hagyományosan az arisztokraták érdeklődésének a középpontjában állt, ami fokozottan érvényes volt az Andrássyakra. A példát ezen a területen egyértelműen id. Andrássy Gyula jelentette, aki igyekezett átplántálni gyermekeibe is saját műveltségét, olvasottságát és értékrendjét.[2] A családból főleg idősebb

---

* A tanulmány az OTKA K 83521 számú pályázata támogatásával készült.

1 Az ábráról hiányzik Andrássy Géza fiatalon elhunyt gyermeke, Károly (1888–1910).

2 Andrássy Katalin szerint közvetlenül is érvényesült nagyapjának hatása, aki gyakran töltötte együtt estéit a fiaival „filozófiai, művészeti, történelmi vagy politikai kérdésekről beszélgetve. Ez az intellektuális környezet nemcsak anyámat kápráztatta el, hanem mind a négy leánytestvérét". Emlékiratában azt a nevezetes történetet is megörökítette, amikor id. Andrássy Gyula egy hivatalos fogadáson politikusok és diplomaták helyett Munkácsyval beszélgetve töltötte az

fiában volt meg az ilyen irányú nyitottság és készség, s idővel a festés valóságos szenvedélyévé vált Tivadarnak, olyannyira, hogy lánya, Katalin szerint „ha nem születik grófnak, kétségkívül művészpálya vár rá".[3] Bár nem vált kiemelkedő festővé, műveit – főleg naturalista tájképeket készített – a kortárs kritika számon tartotta, s halála után, 1907-ben a Műcsarnokban emlékkiállítást rendeztek alkotásaiból. Emellett jelentős mecenatúrát is folytatott: főleg festményeket gyűjtött, de 1897-ben megbízást adott Rippl-Rónai számára a budai palotája berendezésének elkészítéséhez is. Sajátos kezdeményezésével – francia hatásra – a képző- és alkalmazott művészet kölcsönhatását kívánta prezentálni.[4] Művészeti vonzalmához társulva számos más kulturális-társadalmi feladatot és pozíciót is elvállalt, melyek közül az Országos Képzőművészeti Tanács – 1892 és 1905 között általa betöltött – elnöki tiszte emelkedett ki.[5] Fivére, Gyula hasonló érdeklődést tanúsított a képzőművészetek iránt, de inkább csak műértőként és mecénásként. Ehhez kapcsolódva 1898-tól a Nemzeti Szalon, 1905-től – Tivadar halála után – az Országos Képzőművészeti Tanács, 1909-től pedig a hazai műgyűjtőket tömörítő Szent-György Céh elnöke lett. Andrássy Gyulát egyfajta európéer szellemiség, a nyugat európai kultúrkör iránti csodálat jellemzett, ami éppen mecénási és a hozzá kapcsolódó szervezői tevékenységében mutatkozott meg a legjobban.[6] Mély vonzalmáról számos történet keringett közszájon, többek között az az eset, amikor egy fontos politikai értekezletről eltűnt és hiába keresték, „mert egy másik szobában egy szép görög szobor csodálását nem tudta abbahagyni".[7]

Ebből a generációból unokatestvérük, Géza mutatott valamelyest hasonló nyitottságot, aki fiatal korában – szintén előképzettség nélkül – maga is próbálkozott festészettel és saját bevallása szerint ő illusztrálta Széchenyi Géza amerikai naplóját. Művészeti tevékenysége azonban nála is egyre inkább a műgyűjtésre korlátozódott, akinek betléri kastélya – részben apjától örökölt – képtáráról, valamint ötvösgyűjteményéről vált híressé.[8]

---

idejét. Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban.* Bp., 1967. (továbbiakban Károlyi Mihályné, 1967.) 21., 27–28.

3 Uo. 33.

4 Fekete J. Csaba: A tiszadobi Andrássy-kastély enteriőrje. = *A vörös postakocsi*, 2010. (továbbiakban Fekete J., 2010.) 10.

5 Emellett tagja lett a Vígszínház igazgatóságának és a Nemzeti Múzeum tanácsának is. Soós István: A csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy család. In. *Betlér és Karsznahorka, Az Andrássyak világa.* Szerk. Basics Beatrix, Bp., 2005. 41.

6 Különösen a francia művészet ragadta meg, így nem véletlen, hogy elnöksége alatt a Nemzeti Szalon több kiállításon biztosított hazai bemutatkozási lehetőséget a francia művészek számára.

7 Hegedüs Loránt: *Két Andrássy és két Tisza.* Bp., 1941. 256.

8 Ehhez lásd még: Hegedűs István: Egy 19. századi főúri könyvtár bemutatása a csíkszentkirályi és krasznahorkai gróf Andrássy család betléri tékája példáján. In. *De libris et bibliothecis.* Szerk. Czeglédi László – Monok István, Eger, 2011. 137–163.

A nemzetségből egyedül Andrássy Gyula mutatott tudományos irányú intellektuális érdeklődést. Történetírói-jogtudósi művei számos elismerést és pozíciót biztosítottak a számára: többek között Deák Ferencről írt munkája elnyerte az Akadémia különdíját, melynek maga is tagja lett.[9]

A generáció negyedik tagja, Sándor, elsősorban sporttevékenységével hívta fel magára a figyelmet, s több területen is kipróbálta magát. A téli sportokhoz való vonzódása jegyében megnyerte az első budapesti nyilvános korcsolyaversenyt és – saját bevallása szerint – 1878-ban – tehát mindössze 15 évesen – ő hozta be Magyarországra „az első pár eredeti svéd sítalpat".[10] Bár idővel elvállalta a Pannónia Evezős Club vezetését is, érdeklődése egyértelműen az akkoriban igen modern, de még úgymond gyerekcipőben járó autózás felé fordult. Elbeszélése szerint az indíttatást számára az jelentette, hogy egy alkalommal – hirtelen ötlettől vezérelve – megvette Andrássy Géza autóját, majd, mivel sofőre nem volt, rövid oktatás után haza is hajtott vele.[11] A századforduló táján kapcsolódott be a Királyi Magyar Automobil Club (KMAC) tevékenységébe, melynek 1901-ben alelnöke, 5 évvel később pedig elnöke lett.[12] Az egyesület vezetőjeként jelentős erőfeszítéseket tett a magyarországi autósport külföldi – főleg francia – kapcsolatainak a fejlesztéséért, s közreműködésével, illetve a Club keretein belül számos hazai és nemzetközi autóverseny került megrendezésre.

A családi körben dinamikus egyéniségéről és vehemens stílusáról ismert[13] Géza ugyancsak sokoldalú sportember volt. Karrierjének indulásánál – Sándorhoz hasonlóan – döntően személyes tényezők húzódtak meg. Egyetemi tanulmányai befejezését követően huszártisztként katonai szolgálatba lépett, s első ízben szolgálati helyén alapított saját lóversenyistállót, amellyel hamar figyelemreméltó eredményeket ért el. Miután szolgálaton kívüli viszonyba helyeztette magát, megházasodott és apja kérése átvette a parnói uradalom irányítását, ahol ugyancsak sikeres versenyistállót hozott létre. Agilitásának és sikereinek köszönhetően 1908-ban az egyik legelőkelőbbnek számító egyesület, a Nemzeti Lovarda Egylet elnöke lett és egy életre elkötelezte magát a lóversenyzés mellett. Ezirányú tevékenysége kiszélesedett azzal, hogy a századfordulón ő honosította meg Magyarországon a lovaspólót és a versenyzés mellett sokat tett a sportág szervezeti hátterének létrehozása érdekében is. A balatoni vitorlázás iránti elkötelezettségétől pedig szinte egyenes út vezetett a Károly István főherceg védnöksége alatt álló vitorlázóraj létrehozásához. Közéleti szerepvállalásának újabb területeként

---

9 Ismert tény, hogy 1898-ban a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1904-ben rendes tagja lett, 1901–1906 között pedig a Magyar Társadalomtudományi Társaság elnöki tisztét töltötte be.

10 = *Automobilizmus*, 1941. 4. sz. 6.

11 Uo: 3–4.

12 *A Magyar Királyi Automobil Club jubiláris aranykönyve.* Szerk. Linder Ernő – Illés Iván, Bp., 1930. 9–10.

13 Károlyi Mihályné, 1967. 43–44.

1892-ben a Magyar Athletikai Club elnöki posztját is elvállalta. Valószínűleg elsősorban a sokféle szakosztályt működtető MAC élén kifejtett tevékenysége eredményezte, hogy 1905-ben a Magyar Olimpiai Bizottság elnöke lett, két évvel később pedig a Nemzetközi Olimpiai Bizottság tagjai közé is bekerült.[14] Pozícióinak köszönhetően így az 1910-es évekre a magyarországi sportélet egyik meghatározó személyiségévé vált.

Nagybirtokosként kisebb-nagyobb mértékben szinte mindegyikük szembesült a gazdálkodás, a birtokirányítás kérdéseivel, a közgazdasági szféra azonban a családtagok részéről nem számított különösebben preferált területnek, s leginkább Andrássy Sándor vállalt fel ilyen irányú közfeladatokat. Jóllehet a lótenyésztés terén Géza is komoly sikereket tudott felmutatni, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület lótenyésztési szakosztályának Sándor volt a vezetője, aki emellett több regionális, pontosabban Zemplén megyei gazdasági szervezet vezetésében is szerepet vállalt.[15]

Amennyiben egy mágnás közéleti ambíciókat dédelgetett, szinte elkerülhetetlen volt, hogy a talán leginkább úriemberhez méltó területen, a politikában ki ne próbálja magát. A legkézenfekvőbb lehetőségnek a főrendiházi tagság kínálkozott, tekintve hogy az 1885. évi reform nem változtatott érdemben az intézmény arisztokrata jellegén.[16] Ez azt jelentette, hogy minden nagykorú és bizonyos vagyoni cenzusnak megfelelni tudó mágnás férfi a testület tagja lehetett, amennyiben azt igényelte. A főrendiház többnyire formális tevékenysége, szürke ülései azonban kevés teret kínáltak érdemi politikai tevékenységre, és persze társadalmi elismertsége is lényegesen kisebb volt a törvényhozás másik házánál. Így azután nem meglepő, hogy a generáció mindegyik tagja országgyűlési képviselő lett, méghozzá – Gézát kivéve – meglehetősen fiatalon. Pozíciójukhoz láthatóan ragaszkodtak, s a korszak folyamán minden parlamenti ciklusban újraválasztatták magukat. Így a nemzetség – legalábbis számszerűen – fajsúlyos képviselettel rendelkezett a Tisztelt Házban.

Andrássyak a képviselőházban

Név	Első képviselőség éve	Életkor
Tivadar	1881	24
Gyula	1887	27
Géza	1891	35
Sándor	1892	29

[14] Kereszténvi József: *A MOB története*. Bp., 1970. (továbbiakban Kereszténvi, 1970.) 36.

[15] A Zemplén Megyei Gazdasági Egyesület elnöke és a Felső-Bodrogi Vízszabályozó Társulat alelnöke volt.

[16] Püski Levente: A liberális alkotmányosság és az 1885. évi főrendiházi reform. In. *Történeti tanulmányok I.* Szerk. L Nagy Zsuzsa és Veress Géza, Debrecen, 1992. 77.

A tisztség azonban nem feltétlenül járt együtt kellő aktivitással. Eleinte a legnagyobb várakozások Tivadart övezték, nem véletlenül. Sokan gondolhatták úgy, hogy politikai téren ő lesz a kiegyezés létrejöttében és azt követően kiemelkedő szerepet játszó id. Andrássy Gyula utóda, s a fiú karrierje kezdetben valóban egyértelműen felfelé ívelő irányt mutatott. Még a korabeli viszonyok között is szokatlanul korán politizáló fiatalembert 1890-ben megválasztották a képviselőház egyik alelnökévé is,[17] de hamar kiderült, hogy ez a tisztség jelenti politikusi pályája csúcsát. Láthatóan nem volt szervező alkat, tájékozottsága is behatárolt keretek között mozgott és különösebb parlamenti debatteri képességekkel sem rendelkezett. Az üléseken meglehetősen ritkán szólalt fel és akkor sem fajsúlyos, vagy a közvélemény figyelmére különösebben számot tartó kérdésekben. Egyik kedvelt és visszatérő témáját az érdeklődési köréhez szorosan igazodó kulturális ügyek jelentették. 1892-ben, az esedékes költségvetési vitában a vallás- és közoktatásügyi minisztériumnál kért szót, s beszédének egyik kulcsmondanivalójaként leszögezte, hogy a kultúrpolitikának „a nemzeti művészetek kifejlesztésénél e percben fontosabb feladata alig van", majd a művészetek támogatása érdekében az állami megrendelések növelését sürgette. Felszólalása elején önkritikusan meg is jegyezte, hogy „bizonyos feszélyezettséggel szólalok föl, mert félek, tárgyam kevés érdeklődéssel fog találkozni".[18] Az 1896-os választásokat követően többé már nem került be a képviselőház tisztikarába, helyette két szakbizottság[19] elnökének lett rendre megválasztva és – nevének köszönhetően – számos egyéb, kisebb súlyú feladatot kapott. Képviselőként az volt a legmaradandóbb teljesítménye, hogy a vasárnapi munkaszünetet szabályozó törvényjavaslat szövegébe az ő kezdeményezésére került be Szent István ünnepe is munkaszüneti napnak.[20] Érdemi politikai szerepet csupán egy ízben játszott, 1897 márciusában. Ekkor egy konkrét ügyben, mint az összeférhetetlenségi bizottság elnöke, szembehelyezkedett a bizottsági többség álláspontjával, amely négy kormánypárti képviselőt fel kívánt menteni az összeférhetetlenség vádja alól. Végül a kormánynak nem sikerült elérnie az érintettek felmentését, sőt egy, a parlamenti összeférhetetlenség újraszabályozását előkészítő bizottság felállításába is bele kellett mennie.[21] Tivadar lépése egyébként nem egyéni kezdeményezés volt, hanem a Szabadelvű Párt bizonyos erőinek a Bánffy-kormány megbuktatását célzó akciója részét jelentette. 1899 után, jóllehet szokásos bizottsági tisztségeit megkapta, még az addigiaknál is nagyobb visszafogottságot mutatott, s a plenáris üléseken sem szólalt fel.

---

17 *Képviselőházi napló* (továbbiakban KN) *1887–1892. XV. k.* 299.

18 *KN, 1892–1896. IV. k.* 64.

19 A közgazdasági és az összeférhetetlenségi bizottság élére került.

20 *KN, 1887–1892. XXI. k.* 374–376, 386.

21 *KN, 1896–1901. V. k.* 297–325.

Andrássy Géza valamivel később lett a parlament tagja, s azon túl, hogy rendszerint bekerült két bizottságba – egyetlen alkalomtól eltekintve – politikai szerepet nem játszott és képviselőként Tivadarnál is passzívabb volt. A kivételt, a már említett 1897. évi szituáció jelentette, amikor esetében felmerült a parlamenti összeférhetetlenség lehetősége, mivel vasüzeme révén szerződés viszonyban állt az állammal. Bár az összeférhetetlenség jogosságát maga Bánffy cáfolta,[22] az érintett úriemberhez illő magatartást választott. Március végén lemondott mandátumáról, eladta ipari érdekeltségeit, majd pár év múlva visszatért a képviselőházba. Sándor valamivel nagyobb agilitást mutatott nála. Jóllehet ritkán szólalt fel és pártpolitikai tekintetben sem fűtötték különösebben nagy ambíciók, de megnyilatkozásai úgymond politikusabbak voltak, inkább igényt tarthattak a közvélemény érdeklődésére. Így az 1900/01-es költségvetés tárgyalásánál intézkedéseket sürgetett a kivándorlás megfékezésére, s több ízben felszólalt az agrárszocialista mozgalmak ellen.[23]

A nemzetségből egyértelműen Andrássy Gyula futotta be a legnagyobb karriert, s bár családja eredetileg diplomatának szánta, hamar kiderült, hogy számára a politika valódi élethivatást jelent.[24] Tivadar helyett egyértelműen ő lett az apai örökség folytatója, aki a századelőn már a politikai élet egyik meghatározó egyéniségének számított. A másik három Andrássy láthatóan és tudatosan törekedett arra, hogy a képviselőház tagja legyen, de egyiküknek sem voltak különösebb politikusi ambíciói. Erre utal, hogy amíg Gyula több kerületben is vállalta a megmérettetést, addig a többiek a legkényelmesebb módszert választották. Mindig ott választatták magukat képviselőnek, ahol a birtokaik feküdtek: Géza Rozsnyón,[25] Sándor Tőketerebesen, Tivadar pedig Homonnán.

Az Andrássyak között politikai téren állandó együttműködés volt a jellemző,[26] s magatartásukat egyfajta liberális alappozíció határozta meg: Bár többnyire 67-es alapon politizáltak, rendszerint szembefordultak azokkal a kormányfőkkel – Bánffy Dezső, Tisza István –, akikről úgy vélték, hogy a fennálló struktúrát antiliberális irányba kívánják átalakítani. Magatartásuk az öntudatos arisztokrata politikusokét mutatta, azokét, akik csak korlátozottan hajlandóak alárendelni

---

22 Uo. 197.

23 *KN, 1898–1901. XIII. k.* 145–146.; *XXVIII. k.* 42–43.

24 Politikai tevékenységére nézve. Szalai Miklós: *Ifjabb Andrássy Gyula élete és pályája.* Bp., 2003. (továbbiakban Szalai, 2003.)

25 Kivételként, amikor Géza – a már említett okból – lemondott mandátumáról, helyét rövid időre – Rozsnyó képviselőjeként – Gyula foglalta el.

26 Eleinte a Szabadelvű Pártot erősítették, de 1897-ben szembefordultak a Bánffy-kormánnyal és átmenetileg a kormánypártot is otthagyták. 1904-ben a nevezetes Tisza-féle házszabályreform ellenfeleivé váltak és az Andrássy Gyula által frissen létrehozott Alkotmánypártot erősítették, amely 1906-tól kormányerővé vált. 1910-től – a párt feloszlatását követően – pedig pártonkívüli 67-esként politizáltak.

magukat a pártfegyelemnek és tisztában vannak azzal, hogy képviselőségük hátterét személyes gazdasági és társadalmi befolyásuk jelenteti. Az együttműködés persze a gyakorlatban Gyula vezető szerepének az érvényesülését jelentette, igaz „nem rendelkezett olyan egyértelmű tekintéllyel, mint apja".[27] A nemzetségi összetartozás nemcsak a politikában, hanem a társadalmi élet egyéb területein is érvényesült,[28] jóllehet nem vált kiemelkedően bensőségessé.

A századelő magyarországi közéletében az Andrássyak mindegyike megtalálta a saját érdeklődéséhez, egyéniségéhez illeszkedő területet, s nem annyira önmagában a szerepvállalás, hanem annak mértéke tekinthető kirívónak. Igaz, méreteit tekintve kisebb családról volt szó, mégis szokatlan, hogy mindegyik tagja ennyire agilis és sikeres legyen.[29] Ez a sajátosság még egyértelműbb, ha figyelembe vesszük az ifjabbik ágat képviselő Andrássy Dénest is. Az 1835-ben született Dénes idősebb volt a többieknél és – jelentős részben házassága miatt – nem is tartotta velük a kapcsolatot. Társasági téren visszahúzódó életforma jellemezte, s a politikai életben is inkább csak passzivitásával tűnt ki. Más vonatkozásban azonban kifejezetten az Andrássy-hagyományok folytatójának tekinthető: a művészeti életben ismert mecénás, festménygyűjtő és múzeumalapító volt, számos szociális és jótékonysági alapítványt tett és bekerült több tudományos egyesület vezetőségébe is.

A nemzetség tagjainak felfelé ívelő karrierje alapvetően két tényező együttes hatásának volt köszönhető. Egyik oldalról a mindegyikükben meglévő szándékot és személyes ambíciót kell kiemelni, amely bizonyos fokig a közösségi feladatvállalás iránti elkötelezettséget is magába foglalta.[30] Ugyanakkor az is látható, hogy a századelő Magyarországán egy arisztokratának nem volt különösebben nehéz dolga, ha efféle szerepvállalásra törekedett, s számos intézmény élén valóban mágnások álltak, mint ahogyan jelentős arányban foglaltak helyet a politikai élet különböző területein. A társadalmi szerepvállalás mögött a tekintélyelvűség érvényesülésén túl – egy egyesület közéleti elfogadottságát/rangját növelte, ha vezetője eleve az elithez tartozik – bizonyos praktikusabb megfontolások is meghúzódtak. Ilyen esetben ugyanis az illető mágnástól elvárható követelmény volt, hogy vagyonát, valamint személyes kapcsolatait az adott intézmény érdekében mozgósítsa és bizonyos patronátusi, esetleg szervezői tevékenységet is ellásson. A négy Andrássy mindegyike meg kívánt, illetve tudott felelni a jelzett kívánalmaknak. A magyarországi arisztokrácia egyik neves és jelentős presztízzsel rendelkező nemzetségéhez tartoztak, nagybirtokosként kiemelkedően jó anyagi-

---

27 Szalai, 2003. 13.

28 Károlyi Mihályné, 1967. 41–45., 55–56.

29 Ehhez igazodva számos uralkodói és állami kitüntetésben, illetve elismerésben részesültek, különösen Gyula.

30 Ez a gondolkodásmód leginkább Andrássy Gyula esetében érvényesült.

jövedelmi helyzetben voltak és pozícióikat többnyire nem csak üres, feladatok nélküli címnek tartották. Mintegy 60 000 holdnyi földbirtokával Andrássy Géza országos szinten is a leggazdagabb főurak közé tartozott, aki a Monarchia számos prominens személyiségével került jó viszonyba. A Magyar Athlétikai Club elnöki posztja azonban többet jelentett, mint az évenkénti atlétabálon való reprezentációt, s jelentős fellendülést hozott az egyesület számára. Egyebek mellett az ő anyagi hozzájárulásával és közreműködésével került sor új klubház létesítésére Balatonföldváron, teniszpálya felépítésére a gróf budapesti házának kertjében, s egyes sportágak működtetése érdekében sikeres együttműködés alakult ki az általa vezetett másik szervezettel, a Nemzeti Lovardával. Nem csekély szerepe volt abban is, hogy 1911-ben a NOB Budapesten tartotta esedékes közgyűlését.

A nemzetség férfitagjai persze nem szakítottak a hagyományos arisztokrata életelvekkel és értékrenddel. A mágnás körökben szokásos iskoláik – jogi egyetem, külföldi tanulmányutakkal kiegészítve – elvégzése után főnemesi származású feleséget választottak maguknak, és társasági életüket, kapcsolataikat a bálok, lóversenyek, vadászatok, utazások és az exkluzív egyesületek nyújtotta keretek határozták meg. Fellépésük mögött többnyire a társadalmi helyzetével pontosan tisztában lévő, öntudatos mágnás viselkedése fedezhető fel, akikről számos anekdotikus történet keringett. Így például Andrássy Géza egy ízben kifejezetten azzal a szándékkal nevezett be a bécsi lóversenyekre, hogy megingassa a helyiek fölényét, s lovának a kihívó „Hadd lássuk" nevet adta.[31] Közéleti szerepvállalásuk ilyen értelemben része és kiegészítője volt a „név kötelez" főúri felfogásnak, s modernistának inkább csak bizonyos külföldi újítások hazai elterjesztése/népszerűsítése kapcsán tekinthető.[32]

Az első világháború kitörése részben háttérbe szorította hagyományos életformájukat, sőt Géza és Sándor kisebb-nagyobb mértékben ugyan, de katonai szolgálatot is vállalt.[33] Az 1918/19-es forradalmi időszak társadalmi szerepük és befolyásuk visszaszorításának, majd teljes felszámolásának a lehetőségét hozta magával, az ellenforradalom győzelme után azonban életük – legalábbis ami a magánszférát illeti – fokozatosan visszatért a megszokott kerékvágásba.

---

31 *Magyar lósport és lótenyésztés.* Szerk. Borsányi-Havas Rezső, Bp., 1943. 194.

32 Ehhez kapcsolódva – talán Gyulát kivéve – rendszerint azokban a címekben és kitüntetésekben részesültek, pl. valóságos belső titkos tanácsos, amelyek egyébként is beleillettek az arisztokrácia értékvilágába.

33 Géza huszártisztként vonult be, századosi rangban, végül ezredesként szerelt le. Sándor már a háború kitörése előtt megalapította – a hadsereg keretén belül – a magyar önkéntes gépkocsizó osztagot, s katonai szolgálatát is itt kezdte meg, majd az egység 1916. áprilisi eloszlatása után, ugyancsak a lovassághoz került beosztásra. = *Automobilizmus*, 1941. 4. sz. 5.; Szent-György, 1936. 13–14. sz. 156. Itt érdemes megjegyezni, hogy az Andrássyak közéleti tevékenységéről számos pontatlan adat szerepel a különböző lexikonokban.

A közélet különböző területein azonban olyan átrendeződés ment végbe, amely nem hagyta érintetlenül a nemzetség tagjait sem. A választási rendszer[34] és a pártstruktúra átalakulása, valamint egy új politikai vezető réteg kialakulása nem kedvezett a régivágású arisztokrata politikusok visszatérésének. Géza és Sándor azonnal levonták a következményeket: a visszavonulás mellett döntöttek, sőt még képviselőjelöltséget sem vállaltak többé. A politikához egészen másként viszonyuló Gyula azonban megpróbált alkalmazkodni a megváltozott körülményekhez. 1920-ban sikerült bejutnia az első nemzetgyűlésbe és hamar, mint a IV. Károly visszatérését szorgalmazó legitimista tábor egyik vezetőjeként vált ismertté. Pozícionális téren karrierje csúcsát az jelentette, hogy 1921 februárjában az egyik kormányzó erő, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja elnöke lett.[35] IV. Károly 1921 őszi második sikertelen visszatérése, illetve annak következményei viszont alapjaiban átalakították mozgásterét. Végleg ellenzéki helyzetbe került, viszonya Bethlen István miniszterelnökkel megromlott és az a remény is szertefoszlott, hogy a legitimisták a politikai élet meghatározó erőjévé váljanak.[36] 1922 elején kilépett a KNEP-ből és egy új – immár nyíltan legitimista arculatú – pártot alapított, melynek szintén elnöke lett.[37] A fokozatosan kialakuló, s a bethleni politika által formált állam- és kormányzati rendszer azonban erősen behatárolt teret biztosított az ellenzéki politizálás számára, amelyet tetézett, hogy Andrássy Gyula – korlátozott agilitása, valamint szervezői és taktikai képességei folytán – távolról sem rendelkezett kiemelkedő pártvezetői erényekkel. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy pártja 1923 végén felbomlott, a gróf politikai tevékenysége passzívvá vált és már csak az egyre jobban fogyatkozó radikális legitimista csoporton belül számított meghatározó személyiségnek.[38] Andrássy Gyula részben a számára kedvezőtlen körülményekkel indokolta átmenetinek szánt visszahúzódását. „A napi politika engem alig érdekel, mert az egész politika összetételt, szívemből utálom…”, jelentette ki a Pesti Napló tudósítójának.[39] Az interjú ugyanakkor egyfajta általánosabb kiábrándultságot és nosztalgiát is tükrözött. Érzelmileg is nehéz volt megélni, hogy Habsburg-pártiként hazafiságát kelljen bizonygatnia, egyúttal hangot adott annak a véleményének is,

---

34 A választójog kibővítésén és titkossá tételén túl Trianon következtében egész egyszerűen elvesztek az Andrássyak addigi biztos kerületei.

35 Kardos József: *Legitimizmus. Legitimista politikusok a két világháború között.* Bp., 1998. (továbbiakban Kardos, 1998.) 51.

36 Romsics Ignác: *Bethlen István.* Bp., 1991. 133–136.

37 *Magyarország politikai pártok lexikona 1846–2010.* Főszerk. Vida István, Bp., 2011. 186. o

38 Az irányzat belső tagolódására nézve. Kardos, 1998. 87–108.

39 = *Pesti Napló*, 1925. október 24. 5. Igaz, hozzátette: „számítok egy jobb jövőre és remélem, hogy az el is következik”.

hogy a régi képviselők „milyen magasságban álltak… műveltségben és tudásban a maiak fölött."[40]

Miután 1926 első felében, az ún. frankhamisítási ügy kapcsán a miniszterelnök megbuktatása érdekében exponálta magát, a kormányzat számára nem kívánatos ellenféllé vált, melynek következtében Bethlennek és híveinek 1926 végén sikerült elérnie, hogy a képviselőházban már ne kapjon helyet. Utolsó lehetőségként 1927 elején még kísérletet tett arra, hogy bejusson a frissen létrehozott felsőházba, de az arisztokrata tagok választásán is alulmaradt.[41] Persze, aki a politikát élethivatásnak tekinti, az – ilyen irányú szándéka ellenére – sem tud teljes visszavonulni. Képviselőségével párhuzamosan számos cikke jelent meg a sajtóban, sőt a Magyarság című lapban néhány politikustársával együtt résztulajdonos lett. Választási kudarcait követően, 1929 elején említett érdekeltségeit eladta, de – elsősorban a liberális-demokrata Újság és a keresztény párti Nemzeti Újság hasábjain – változatlanul jelentek meg a Bethlen-kormányt bíráló, illetve a hazai politikai viszonyokat elemző írásai.[42]

Andrássy Gyula társadalmi tevékenysége csak részben igazodott a politikához. Korábbi tisztségeit a korszak elején nemcsak megőrizte, hanem újabb területre is kiterjesztette. Így az Angol–Magyar Társaság 1921. július 20-i megalakulásakor ő lett az egyesület első elnöke, s ez volt az az eset, amikor a nyilvánosság előtt a legegyértelműbben fejezte ki anglofil érzelmeit. Szerinte a magyar közvélemény már a századelőn megkülönböztetett figyelemmel kísérte a szigetország politikai életét, s általános meggyőződés volt, „hogy a nyugodt fejlődést az angol parlamentáris királyság biztosítja a legjobban".[43] Politikusi aktivitásának csökkenése azonban csak korlátozott mértékben érvényesült más területeken. Bár az egyesületi életben is visszafogottabbá vált, de két kedvelt tevékenységéről, a tudományos munkáról és a művészeti mecenatúráról nem mondott le.[44] 1925–26 folyamán jelent meg nagyszabású műve a dualizmus kori európai hatalmi viszonyokról.[45] Bár az Országos Képzőművészeti Tanács éléről 1923-ban távozott, a Nemzeti Szalon elnöki posztját haláláig megtartotta, sőt arra is hajlandó volt,

---

40 Uo.

41 Püski Levente: *A magyar felsőház története 1927–1945.* Bp., 2000. 34.

42 Ennek jegyében rendszeresen a szabadságjogok bővítése mellett szállt síkra. = *Újság*, 1927. február 17. 1–2, ill. május 5. 1–2.

43 = *MTI Napi Tudósítások,* Online: Magyar Országos Levéltár – Arcanum Adatbázis Kft., *http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start*; (továbbiakban *MTI, NT*.) 1921. július 20. 11.; = *Pesti Napló*, 1921. július 21. 5.

44 A könyv és az írás mellett „van még két olthatatlan szerelmem: a képzőművészet és a természet."– jelentette ki 1925-ben. = *Pesti Napló*, 1925. október 24. 5.

45 A munka két kötete „A világháború előzményei" címmel jelent meg magyarul.

hogy egy rendezvényen szerepeljen a kormányzóval.[46] A Szalon 1929. február 9-i, 400. jubileumi kiállításán elhangzott megnyitó beszédében – szokatlan módon – egyéni felfogására is kitért. Művészi ízlése láthatóan megállt a francia impresszionistáknál, s konzervatív elveinek hangot adva kijelentette, „tévedésnek tartom a legmodernebb irány azon alapgondolatát, hogy a festészet és szobrászat képes a művész érzéseit a természettel való szakítás útján, szuverén önállósággal kifejezésre juttatni", s hozzátette: „csak legyen a művész tehetséges, becsületes, hallgasson a lelke sugallatára, fesse azt, amit lát és érez."[47] Beszédében egyúttal azt hangsúlyozta, hogy elnökként a fő elve mindig „a művészi szabadság tiszteletben tartása volt", nyitottságra törekedett, mert – jelentette ki – „minden irányban többet várok a szabadság talaján álló széles alapú versenytől, mint a felülről mesterségesen irányított, egyoldalú, megparancsolt erőfeszítésektől."[48] Minden bizonnyal döntően ez a – gyakorlati tevékenységét alapvetően befolyásoló – gondolat volt az, amely miatt, 1929. június 11-i halálát követően a Nemzeti Szalon külön ünnepi gyűlésen emlékezett meg hosszú elnöki működéséről.

Ellentétesen alakult a generáció másik két tagjának a helyzete. Sándor fő tevékenységét változatlanul az autósport, illetve a KMAC vezetése jelentette: a Club elnöki posztját a korszak folyamán végig meg tudta tartani, s a leváltására irányuló próbálkozások kudarcot vallottak.[49] Kezdeményezésére az arisztokrácia neves személyiségei – József és Albrecht főhercegek – vállaltak támogató szerepet az egyesület körül, a fővédnöki tisztet pedig 1930-tól maga a kormányzó látta el.[50] Utóbbi eset egyértelműen jelezte, hogy Andrássy Sándortól távol állt a Gyulára oly jellemző Horthy-ellenesség, és jól beilleszkedett a két világháború közötti, úgymond „hivatalos" közélet világába. Ehhez kapcsolódva számos szervezet vezetőségébe bekerült,[51] sőt részleges politikai szerepvállalásra is lehetősége nyílott. 1935-ben bejutott a felsőházba az arisztokrácia képviseletében, 1942-ben átmenetileg kikerült onnan, hogy egy évvel később, az államfő kinevezettjeként ismét felsőházi törvényhozó legyen.[52] Tisztét azonban ő is inkább reprezentatív pozícióként fogta fel és különösebb ambíciók ezen a téren már nem fűtötték. Et-

---

[46] 1929. március 4-én Horthy nyitotta meg a Nemzeti Szalonban a francia avantgarde festők kiállítását, melyen – tiszténél fogva – Gyula is jelen volt. = *MTI kőnyomatos Magyar Országos Tudósító,* Online: Magyar Országos Levéltár – Arcanum Adatbázis Kft., *http://mol.Arcanum .hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start*; (továbbiakban *MTI, MOT)* 1929. március 4. 3.

[47] A Nemzeti Szalon 400-ik jubiláris és a KÉVE XX-ik kiállítása. Bp., 1929. 8–9.

[48] Uo. 6.

[49] = *Pesti Napló*, 1929. március 1. 5.; = *MTI, MOT*. 1929. január 19. 11. és február 28. 13.

[50] = *Automobilizmus*, 1941. 4. sz. 4.

[51] Tagja lett az Országos Közlekedési Bizottságnak, a Magyar Idegenforgalmi Tanácsnak, és a Mentőegyesület választmányának. = *MTI, NT*. 1927. április 7. 18.; Uo. 1929. február 23. 24.; = *MTI, MOT*. 1929. július 1. 2.

[52] *Felsőházi Napló, 1939–1944. IV. k*. 12.

től függetlenül a korabeli közélet egyik tekintélyes személyiségének számított, akinek pártfogásától Tiszadobon is – ahol birtokai részben feküdtek – sokat reméltek a helyi vezetők.[53]

Andrássy Géza már a századelőn is a társadalmi élet egyik prominens alakjának számított, s ez még inkább érvényesült a Horthy korszakban. A többiekhez hasonlóan főleg korábbi tevékenységeit folytatta, jóllehet pozícionális téren inkább átalakulásról és bővülésről lehet beszélni.[54] A lóversenyek nagy rajongójaként idősen is több versenyen vett részt és a Nemzeti Lovarda elnöki posztját – 1938. augusztus 29-én bekövetkezett – haláláig megőrizte.[55] A MAC elnöki tisztét 1933-ig tartotta meg, ekkor – idős korára tekintettel – elnöktársával, Muzsa Gyulával együtt lemondott, de a tisztújító ülésen mindkettőjüket tiszteletbeli elnökké választották meg.[56] A NOB elnökségében szintén élete végéig ott maradt, de a magyarországi sportirányítás átszervezésével párhuzamosan MOB elnöksége megszűnt, ellenben bekerült az Országos Testnevelési Tanácsba.[57] A festészet iránti érdeklődése is feltámadt és korlátozott keretek között, de újrakezdte mecénási tevékenységét.[58] 1929 márciusában kiállítást rendezett az általa készített képekből és a befolyó bevételt fiatal festők támogatására kívánta fordítani.[59] Valószínűleg részben ezzel magyarázható, hogy Gyula halálát követően – egyfajta családi folytonosság biztosításaként – beválasztották a Nemzeti Szalon választmányába.[60]

Politikai téren egyértelműen óvatosság és visszafogottság jellemezte. Többnyire részt vett a különböző legitimista rendezvényeken,[61] de óvakodott attól, hogy bármilyen érdemi szerepet vállaljon a mozgalomban. Ugyanazon a felsőházi választáson viszont, melyen Gyula elvérzett, a mágnások Gézát juttatták be a testületbe, aki valószínűleg maga sem várta ezt a sikert. Utóbb önkritikusan meg is jegyezte: „Ez a választás szerintem azt jelentette, hogy egyesekben igen nagy

---

53 Sándor kész volt felkarolni azt a tervet, hogy a kormány Tiszadobnál építse meg az újabb Tisza-hidat. Pozsonyi József: Adalék az Andrássyakról. In. *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár évkönyve XVII. k.* Szerk. Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva, Nyíregyháza, 2006. 431–432.; = *MTI, NT.* 1931. március 23. 23.

54 Ezekkel kapcsolatban már annakidején is több pontatlan adat látott napvilágot. *Politikai Magyarország, 1914–1935. I. k.* Szerk. T. Boros László, Bp., 1929. 10.

55 Szent-György, 1925. 8. sz. 164. és 1938. 17–18. sz. 2–3. = *MTI, NT.* 1925. március 24. 10. és 1926. április 26. 6. A lovardát állítólag az ő „rózsakertjének" nevezte. = *Újság,* 1938. augusztus 30. 7.

56 Szerbák Elek: *A Magyar Athletikai Club évkönyve 1933–37.* Bp., 1939. 11.

57 KereszténYi, 1970. 59–60.

58 1927-ben a Műcsarnokban megrendezett belga festőművészeti kiállítása saját képeit is kölcsönadta. = *MTI, NT.* 1927. június 9. 7.

59 = *Magyarország*, 1929. március 21. 5.

60 = *MTI, MOT*. 1929. június 19. 8.

61 = *MTI, NT.* 1930. augusztus 10. 1. és = *MTI, MOT.* 1932. április 1. 8.

sportérzék van".[62] Pusztán a felsőházi tagsággal azonban láthatóan kielégültek politikai ambíciói és ennél többre nem vágyott. Bár haláláig a testület tagja maradt, érdemi feladatot nem vállalt és a plenáris üléseken is csak ritkák szólalt fel.

A politikai és a sportéletben betöltött szerepe végül annyiféle egyéb tevékenységet és elismerést hozott magával, melyek puszta számbavétele kisebbfajta adattár összeállítását igényelné. Többek között tagja lett a Nemzeti Casinó választmányának, egyik igazgatója a Park Clubnak, 1929-ben a Mária Terézia Rend káptalanja tiszti vitézségi aranyéremmel tüntette ki,[63] 1930-ban a máltai lovagrend magyarországi tagozata alelnökévé választotta,[64] sőt a Magyar Tudományos Akadémia igazgatótanácsának is a tagja lett. Aligha meglepő, hogy Andrássy Géza az állami élet vezetőivel is jó kapcsolatot ápolt. 1925-ben a MAC ünnepi díszközgyűlésén megjelentek a politikai élet vezető személyiségei, ő maga pedig tisztelgő küldöttséget vezetett a kormányzóhoz.[65] A 30-as években – Sándorral együtt – anyagilag támogatta Horthyné nyomorenyhítő akcióit, s neve rendre ott szerepelt azon rendezvények meghívottainak listáján, melyeket Bethlen miniszterelnökként szervezett.[66] 1938. augusztus 31-én megrendezett temetése valóságos reprezentatív eseménnyé vált, melyen arisztokrata barátai – Batthyány Tivadar és Károlyi László – mellett állami és kormányzati vezetők is megjelentek.[67]

Trianon és a történelmi magyar állam megszűnése következtében csak részben alakult át a három mágnás helyzete. Anyagi téren mindegyiküket súlyos veszteségek érték: vagyonukat a forradalmi időszak kilengései is megtépázták, de a legérzékenyebben az érintette őket, hogy földjeik nagyobb része az új országhatáron kívülre került. Valószínűleg ennek következtében a nemzetségre korábban annyira jellemző műkincsgyűjtő-mecénási tevékenység háttérbe szorult. Ennek ellenére a trianoni Magyarországon változatlanul a legnagyobb földbirtokosok között foglalhattak helyet.[68] Az ellenforradalmi időszak, bár eleinte viszonylag nagy távlatokat nyitott meg Gyula előtt, a parlamenti politizálás terén nem sok lehetőséget kínált a számukra. Andrássy Gyulát ellenzékisége, illetve az általa képviselt radikális legitimista magatartás teljesen kiszorította a politikai életből, de Géza és Sándor szereplése is csupán formálisnak tekinthető. Egyéb

---

62 = *Pesti Napló*, 1927. január 9. 3.

63 = *MTI, NT.* 1929. december 30. 13. és 1930. január 11. 26.

64 Uo. 1930. május 24. 39.

65 = *Magyarország*, 1925. május 8. 6. = *MTI, NT.* 1925. július 2. 13.

66 = *MTI, NT.* 1925. május 12. 25. és 1930. május 9. 33.

67 = *Magyarország,* 1938. szeptember 1. 7.; = *MTI, MOT.* 1938. augusztus 31. 2.

68 A családtagok vagyoni helyzetének vizsgálata a kezdeti fázisban tart. Hegedűs István: „Ami köztudott az igaz is?" Gróf Andrássy Dénes birtokainak statisztikai vizsgálata gazdacímtárak segítségével. In. *Discussiones neogradiensis 13. Élet a birtokon.* Szerk. Sziráki Éva, Salgótarján, 2013. 219–240.

társadalmi pozícióikat azonban többnyire sikerrel őrizték meg, jóllehet egymáshoz viszonyítva ezekben is számottevő átrendeződés következett be. Amíg a századelőn Gyula, addig a Horthy-korszakban már egyértelműen Géza emelkedett ki közülük. Utóbbi tágabb értelemben véve is az egyik legmegbecsültebb és legtekintélyesebb mágnásnak számított, amit számos pozíciója támasztott alá. Ezek persze egyre inkább reprezentatív jellegűekké váltak, és a gróf láthatóan igyekezett távol tartani magát mindenféle adminisztrációs munkától. 1925-ben a Magyarország című napilap újságírójának egyenesen úgy nyilatkozott, hogy túl öreg ő már az aktív munkához. „Nem is tudom, miért jöttek hozzám. Ott van Muzsa Gyula. Tőle jobban megtudhatnak mindent, ő csakugyan mindent tud" – tette még hozzá.[69] Ráadásul jelleme és magatartása teljes mértékben megfelelt annak a képnek, amely a közvéleményben egy hagyományos felfogású mágnásról élt. Befolyását és anyagi erőforrásait változatlanul latba vetette egyesületei érdekében, de időnként közcélú adakozásokra is hajlandónak mutatkozott.[70] Egyéniség volt, aki szívesen adomázott tárasági körökben, de öntudatos viselkedéséről számos anekdota keringett. Jellemző módon a sajtónyilvánosságot soha nem kereste, s az újságírókkal többnyire meglehetően lekezelően bánt.[71] Dernői Kocsis László emlékezéseiben részletesen leírja, hogy milyen nehézségek árán sikerült elkészítenie a már korábban említett interjút a Magyarország számára.[72]

A Horthy-korszak abban is átalakulást hozott, hogy a családtagokat korábban jellemző összetartás erősen meglazult. Ez döntően politikai-felfogásbeli tényezőkre vezethető vissza: Andrássy Gyula számára nehezen volt elfogadható, hogy rokonai meglehetősen jó viszonyba kerültek az általa megvetett ellenfelekkel, elsősorban Horthyval és Bethlennel. A távolodást egy családi konfliktus is erősítette: Gyulának az a szándéka ugyanis, miszerint tiszadobi uradalmát szabad birtokká kívánta nyilváníttatni, éles ellenállásra talált a hitbizomány várható örökösénél, Sándornál.[73] Ezúttal is Géza volt a viszonylag legelfogadottabb személy a nemzetségen belül, aki valamilyen szinten mindenkivel tartani tudta a kapcsolatot.

Az Andrássyak tehát bizonyos határok között, de megőrizték közéleti pozícióikat a Horthy-korszakban, ami persze nem tekinthető egyedi jelenségnek. Az arisztokrácia idősebb, jelentősebb múltra visszatekintő tagjai ugyanis – hozzájuk

---

69 = *Magyarország*, 1925. május 3. 41.

70 A legkülönösebb adományként az Országos Dalosszövetség 1929. júniusi versenyére egy anyadisznót ajánlott fel díjként. = *MTI, NT.* 1929. június 20. 23.

71 Kedvelt megszólítása volt ilyenkor: „hallja maga zsurnalista", de állítólag ennél durvábban is tudott beszélni. Ennek ellenére – nagyvonalúsága jeleként – az egyik publicistának családi címerrel díszített arany cigarettatárcát adott ajándékba. = *Újság,* 1938. augusztus 30. 7.

72 Dernői Kocsis László: *Politikusok és kalandorok.* Bp., 1973. 57–58.

73 Püski Levente: Az Andrássy-család tiszadobi hitbizományának kálváriája. In. *A magyar arisztokrácia társadalmi sokszínűsége, változó értékek és életviszonyok.* Szerk. Papp Klára – Püski Levente. Debrecen, 2013. 299–312.

hasonló módon – a társadalmi élet számos területén szerephez jutottak.[74] Ez a jelenség azonban távolról sem volt magától értetődő a fiatalabb mágnások számára. Jelen esetben az új nemzedéket három férfi – Manó, Imre és Mihály – valamint négy nő – Ilona, Borbála, Katalin és Klára – képviselte.

A felettébb tradicionális arisztokrata értékrend a férj oldalán történő reprezentáción túl meglehetősen csekély mozgásteret nyújtott a nők számára. Társasági életben való szereplés – a báli szezon eseményein vagy exkluzív klubokban –, részvétel karitatív célú rendezvényeken, esetleg különböző szociális tevékenységet folytató egyesületek védnöki, illetve elnöki posztjának elfogadása – nagyjából ilyen lehetőségek kínálkoztak. Andrássy Tivadar, illetve később Gyula felesége élt ugyan a hagyományos keretek nyújtottal lehetőségekkel,[75] de igyekezett azokat visszafogott módon tágítani. Idővel második férjének egyfajta titkára lett és levelezését is ő intézte. Neve azonban elsősorban az általa szerzett és hamar népszerűvé váló „Krasznahorka büszke vára" c. dal révén vált ismertté.[76] Lányai közül az utókor emlékezetében legjobban Katalin maradt meg, aki azonban láthatóan megelégedett azzal, hogy férjét, Károlyi Mihályt politikai küzdelmében támogassa és nem volt benne nagyobb személyes karriervágy. Ilona már művész ambíciókat dédelgetett, ám festményei és versei nem váltottak ki különösebb visszhangot.[77] Az, hogy Katalin teljesen azonosult férjével, emigrációt és a hazai közéletből történő teljes kirekesztődést jelentett a számára. Testvéreivel való kapcsolata azonban csak átmenetileg szakadt meg, s miután Gyulának az elszánt Bethlen-ellenességében felesége és nevelt lányai is osztoztak, ez a tény ismét közelebb hozta őket egymáshoz.

Katalin itthon maradt testvérei közül Ilona és Borbála inkább csak a hagyományos módon, férjüket segítve vettek részt a politikai életben, Klára azonban teljesen más utat választott és végül rendhagyó, sajátos karriert futott be. 1926 elején egyik alapítója és ügyvezető elnöke lett a legitimista egyesületként működő Magyar Nők Szent Korona Szövetségének.[78] És bár éveken át az irányzat egyik aktív és prominens alakjának számított, mozgástere egyre jobban beszűkült. Egyesületét a 30-as évek elejétől komoly belső ellentétek gyengítették[79] és egyéb próbálkozásai is mérsékelt eredményeket hoztak számára. Az 1931. évi parlamenti választásokon jelöltként indulhatott Budán, a Keresztény Ellenzék

---

74 Jellemző példa: A MAC élén Andrássy Gézát egy másik ismert mágnás, Sigray Antal követte.

75 Így az 1924 eleji szezonban ő volt a védnöknője a Közgazdász-bálnak és a Katolikus-bálnak is.

76 Szinte kínálkozott a lehetőséget, hogy amikor 1923. március elején sor került az Andrássy-centenárium – idősebb Andrássy Gyula születésének száz éves évfordulója – első rendezvényére, a Gellért-szállóban a dal szerves része volt a megemlékezésnek. = *MTI, NT.* 1923. március 5. 17.

77 = *Pesti Napló*, 1932. december 2. 6.; = *MTI, MOT*. 1938. június 7. 8.

78 Kardos, 1998. 153.

79 Tóth Vásárhelyi Éva: Gróf Andrássy Klára, a szociális legitimista. = *Múltunk,* 2008. 2. sz. 109.

színeiben, de mandátumhoz nem jutott.[80] 1934-ben csatlakozott az ugyancsak legitimista irányultságú Nemzeti Néppárthoz, de a szervezet nem tudott meghatározó politikai erővé válni, s neki csupán a háttérbeli támogató pozíciója maradt. Végül 1937-ben – lemondva addigi tisztségeiről – szakított a legitimizmussal és politikai nézeteit egyre inkább az antifasizmus határozta meg.[81] Ennek jegyében 1938-tól számos külföldi, illetve hazai lap tudósítójaként dolgozott a polgárháborús Spanyolországban, majd hazatért és náciellenes tevékenységét más keretek között[82] – egészen 1942. április 12-én bekövetkező haláláig – folytatta. Temetésekor a Magyar Nők Szent Korona Szövetsége akkori elnöknője joggal mutatott rá arra, hogy Andrássy Klára férfias közéleti feladatokat vállalt és egyre inkább modern nőként élt.

Amíg Klára politikai, addig Ilona szerényebb formában ugyan, de művészeti téren próbálta meg a családi örökséget tovább vinni. A 30-as években több területen is próbálkozott, de versei és festményei nem váltottak ki különösebb kritikai visszhangot.[83]

Mivel Gyulának egyáltalán nem volt gyermeke, Tivadarnak pedig négy lánya született, így Géza és Sándor fiaira várt, hogy tovább vigyék az idősebb nemzedék örökségét. Andrássy Manó inkább csak a társasági életben folytatta apja tevékenységét: 1939-ben a Park Club igazgatója, majd pár évvel később a Nemzeti Casinó választmányának tagja lett.[84] Imre tevékenysége jóval szélesebb kört ölelt fel – autóversenyeken indult, repülőbemutatón vett részt, bekerült az Önkéntes Mentőegyesület választmányába[85] –, de egyik területen sem alkotott kiemelkedőt. Svéd felesége miatt részben nem Magyarországon élt, sőt egyes lépései kifejezetten kalandorszerű személyiségre utalnak. Láthatóan nem törekedett arra, hogy tisztázza magát a csehszlovák hatóságok azon vádjával szemben, miszerint egyik alkalmazottját arra, ösztönözte, hogy gyújtsa fel a betléri kastélyt,[86] 1944-ben pedig – egyes források szerint[87] – igencsak sajátos körülmények között hagyta el az országot a nyilasok mellé álló gróf.

A legaktívabb és bizonyos fokig a legsikeresebb Sándor kisebbik fia volt. Szigetváron, ahol földjei feküdtek, karitatív akciókat kezdeményezett, és mivel a vár

---

80 Hubai László: *Magyarország huszadik századi választási atlasza. II. k.* Bp., 2001. 82, 90. Ekkor még elsősorban arisztokrata öntudat állt a mágnás nők körében nem megszokott politikai aktivitása mögött. = *Az Est,* 1931. június 18. 3.

81 Tóth Vásárhelyi Éva, 2008. 112–120.

82 Többek között a Lengyel Menekültügyi Bizottság elnökhelyetteseként dolgozott.

83 = *Pesti Napló*, 1932. december 2. 6.; = *MTI, MOT*. 1938. június 7. 8.

84 *Park Club évkönyve*. Bp., 1939.; = *MTI, NT.* 1941. január 26. 11, 24.

85 = *MTI, MOT.* 1930. július 20. 2.; 1938. június 27. 6.; MTI, NT. 1940. június 11. 25.

86 = *MTI, NT.* 1928. április 5. 22.

87 Zolnay László: *Hírük és hamvunk.* Bp., 1986. 10.

is birtokához tartozott, tevékenységét a történelmi hagyományőrzés irányába szélesítette ki.[88] A sport terén előbb az autóversenyzéssel próbálkozott, majd rövidesen sportágat váltott. Lényegében véve ő volt az 1930-as években a hazai motorcsónaksport létrehozója, de versenyzőként is számottevő sikereket ért el.[89] Emellett bekapcsolódott az apja nevével fémjelzett KMAC tevékenységébe: előbb a motorcsónak szakosztály vezetője lett, majd 1939-ben az egyesület egyik alelnökévé választották.[90] Sportkarrierjével párhuzamosan aktív szerepet vállalt a hazai cserkészmozgalomban is. Már az 1933. évi nemzetközi cserkésztalálkozó alkalmával kiemelt feladatott kapott,[91] az évtized végétől pedig a szövetség felső vezetésében foglalt helyet.[92] 1937-ben a felsőházba is bejutott, s törvényhozói posztját a korszak végéig megtartotta. Bár felsőházi tagságát részben minden bizonnyal rokoni kapcsolatainak köszönhette – a korszak egyik befolyásos politikusának, Károlyi Gyulának a leányát vette feleségül –, politikai téren aktívabb volt apjánál. Nem annyira gyakori felszólalásai,[93] mint inkább a háttérben betöltött politikai szerepe emelte ki őt mágnás kortársai közül. Előbb a Teleki Pál képviselte irányt követte,[94] majd később a Kállay-kormány aktív támogatójává vált, s a náciellenes konzervatív csoport tagjaként, csekély mértékben ugyan, de részt vett a kiugrási tárgyalásokban is. 1943 második felében számos angol hadifogoly került a szigetvári birtokára, köztük az a Howie alezredes, akiről a kortársak és az utókor is azt vélte, hogy intenzív kapcsolatokat tartott fenn a londoni kormánnyal.[95] Így persze nem meglepő, hogy a felsőházban is egyre komolyabb pozícióhoz jutott, és 1942 márciusában bekerült az adott körülmények között bizonyos politikai jelentőséggel bíró külügyi bizottságba.[96] Valószínűleg politikai

---

88 = *Dunántúl,* 1932. szeptember 10. 2.; Magyarország, 1936. április 12. 13. = *MTI, NT*. 1934. augusztus 25. 7.

89 Sportsikereinek sajtóvisszhangja megtalálható. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), P 4. 9. doboz, Andrássy Mihály sporttevékenységével kapcsolatos iratok.

90 Uo., továbbá: = *MTI, MOT*. 1939. június 16. 8.

91 Az 1933. évi nemzetközi cserkésztalálkozó sajtófőnöke lett. = *MTI, MOT*. 1933. június 17.

92 = *MTI, MOT*. 1939. március 1. 48. és 1942. augusztus 11. 34.

93 Az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló törvényjavaslat tárgyalásánál a felszólalása elkészítéséhez apósa nyújtott közvetlen segítséget. MNL OL P 4. Andrássy Mihály iratai, 7. csomó, 569. tétel, Károlyi levele Andrássynak.

94 Telekivel személyen is jó viszont ápolt, s utóbb őt tekintette egyfajta példaképnek. = *Képes Sport,* 1942. május 5. 1.

95 MNL OL P 4. Andrássy Mihály iratai, 7. csomó, 561. tétel. Kérelem az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek, 1945. július 4. A Howie alezredes tevékenységét övező legendákról: Macskásy Pál: Fejezetek a második világháború alatti Magyarországra menekült szövetséges katonák életéből. In. *Magyarország 1944. Fejezetek az ellenállás történetéből.* Szerk. M. Kiss Sándor, Bp., 1994. 80–88.

96 *Felsőházi napló, 1939–1944. IV. k.* 3–4.

szerepvállalásával állt összefüggésben, hogy 1943. május elején ő lett a magyar–török baráti társaság elnöke.[97] 1944 márciusát követően két alkalommal is letartóztatták a német hatóságok – egyes források szerint hasonló sorsra jutott a felesége is.[98] Politikai tevékenységét pedig egyes szélsőjobboldali lapok szellőztették meg. Andrássy Mihály azonban nemcsak hogy elkerülte a Németországba hurcolást, hanem a nyilvános szereplést is vállalta: pert indított, amit azután megnyert az őt támadó szélsőjobboldali újságíró-politikusokkal szemben.[99]

A Horthy-korszakban a nemzetség idősebb tagjai, valamelyest átalakult módon ugyan, de továbbra is hangsúlyosan voltak jelen a közéletben, ami viszont kevésbé érvényesült a fiatalabb generáció esetében. A fiatalok közül leginkább Klára és Mihály emelkedett ki, amíg azonban előbbi fokozatosan szakítva a hagyományos női arisztokrata szerepekkel, egyfajta polgári értelmiségi pálya irányába mozdult el, addig Mihály továbbvitte a családi hagyományokat, illetve a főúri körök által nagyra értékelt területeken bizonyult sikeresnek. Az ő szereplésük sem feledtethette azonban, hogy a nemzetség idősebb tagjaitól eltérően a fiatalabb nemzedék kevésbé látványos eredményeket tudott felmutatni. Ennek oka persze részben szubjektív tényezőkkel magyarázható. A vagyonvesztések nyilván alapjaiban kérdőjelezték meg a hagyományos kulturális-mecénási tevékenység folytatásának lehetőségét.[100] A korszak domináns értékrendje pedig inkább a férfiak számára kínált érvényesülési lehetőségeket, ők pedig egyszerűen kevesebben voltak, illetve nem feltétlenül volt meg mindegyikük esetében a felmenőiket még igencsak mozgató érvényesülési vágy és elkötelezettség a közszereplés iránt. Ugyanakkor a külső körülmények is módosultak. Az az újító-organizátori tevékenység, melyet az idősebb nemzedék még szinte magától értetődő módon vállalhatott fel a dualizmus évtizedeiben, egyre szűkebb térre szorult vissza. A társadalmi élet különféle területein más csoportok reprezentánsai jutottak mind nagyobb szerephez, a professzionalizáció erősödésével pedig egyre kevésbé lehetett sokoldalú karriereket befutni. Ebben az értelemben tehát a két világháború közötti időszak kevesebb teret kínált a fiatalok számára, pontosabban a korábbi korszakhoz képest nagyobb és fokozatosan változó kihívásoknak kellett megfelelnie annak, aki a közélet valamely területén kiemelkedő teljesítményt kívánt elérni.

---

97 Többek között az ismert náciellenes gazdasági szakemberrel, Baranyai Lipóttal együtt. = *MTI, NT.* 1943. május 1. 1.

98 Szita Szabolcs: *A Gestapo Magyarországon.* Bp., 2002. 118.

99 MNL OL P 4. Andrássy Mihály iratai, 7. csomó, 561. tétel.

100 Igen jellemző ebből a szempontból, hogy a családtagok Andrássy Gyula halála után aukciót és árverést rendeztek a gyűjteményből. Fekete J., 2010. 14.

FROM SPORT TO POLITICS: THE ANDRÁSSY FAMILY'S PARTICIPATION IN THE HUNGARIAN PUBLIC LIFE IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

The Andrássys were among the most well-known and most acknowledged magnate families, whose prestige was mainly due to their versatile public activity. This study focuses on two generations of this family to investigate the role they played in the social life of Hungary in the first half of the 20th Century. The activity that characterized the members of the older generation who were born in the years between 1850 and 1861 was unparalleled, especially in politics and in various fields of sport life. They maintained this activity in the Horthy era as well, but in that period not Gyula Andrássy, the Younger, but Géza Andrássy was the most well-known and respectable member of the family.

From among the children of the previous generation Klára and Mihály emerged to the highest. While the former gradually broke away from the traditional feminine aristocratic roles and shifted towards a sort of bourgeois intellectual path, Mihály carried on the family traditions. However, even the activities of these two family members could not efface the fact that unlike the members of the older generations, the younger one could only produce less spectacular results. The study touches upon the reasons in detail which led to successes of family members in public life and also upon the ones which explain why the younger family members produced less significant achievements.

A KÖTET SZERZŐI / LIST OF AUTHORS

ATTILA BÁRÁNY	Institute of History, University of Debrecen – Hungarian Academy of Sciences – University of Debrecen, "Lendület" Research Group 'Hungary in Medieval Europe'
ROMAN CZAJA	Instytutu Historii i Archiwistyki UMK (Uniwersytet Mikołaja Kopernika), Toruń
MARCELA DOMENOVÁ	Filozofická fakulta, Inštitút histórie, Prešovská univerzita, Prešov
ISTVÁN DRASKÓCZY	Institute of History, ELTE / Loránd Eötvös University, Budapest
KLAUS VAN EICKELS	Lehrstuhl für Mittelalterliche Geschichte unter Einbeziehung der Landesgeschichte, Otto-Friedrich Universität Bamberg
JEAN-LUC FRAY	Université Blaise Pascal, Clermont-Ferrand, Centre d'Histoire «Espaces et Cultures»
ATTILA GYÖRKÖS	Institute of History, University of Debrecen – Hungarian Academy of Sciences – University of Debrecen, "Lendület" Research Group 'Hungary in Medieval Europe'
BORBÁLA KELÉNYI	Doctoral School of Medieval Studies, Loránd Eötvös University, Budapest / Hungarian Academy of Sciences ELTE Research Group of University History
RADU LUPESCU	Universitatea Sapientia, Kolozsvár-Cluj
ADÁM NOVÁK	Doctoral School, Institute of History, University of Debrecen – Hungarian Academy of Sciences – University of Debrecen, "Lendület" Research Group 'Hungary in Medieval Europe'

LÁSZLÓ PÓSÁN	Institute of History, University of Debrecen – Hungarian Academy of Sciences – University of Debrecen, "Lendület" Research Group 'Hungary in Medieval Europe'
JOANNA ELŻBIETA POTACZEK	Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna im. ks. Bronisława Markiewicza, Jarosław – Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów
LÁSZLÓ SOLYMOSI	professor emeritus, Institute of History, University of Debrecen
WACŁAW WIERZBIENIEC	Państwowa Wyższa Szkoła Techniczno-Ekonomiczna im. ks. Bronisława Markiewicza, Jarosław – Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów
BAGI ZOLTÁN PÉTER	főlevéltáros, MNL Csongrád Megyei Levéltára, Szeged
BÁNYAI BALÁZS	történész, Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár
BALOGH JUDIT	egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézete
IFJ. BARTA JÁNOS	professor emeritus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézete, Debrecen
BOGDÁNDI ZSOLT	tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum Egyesület Kutatóintézete, Kolozsvár
EGYED ÁKOS	történész, az MTA külső tagja, ny. tudományos főmunkatárs, c. egyetemi tanár, Kolozsvár
EGYED EMESE	egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, BTK, Magyar Irodalomtudományi Intézet, Kolozsvár
GÁLFI EMŐKE	tudományos munkatárs, az Erdélyi Múzeum Egyesület Kutatóintézete, Kolozsvár
HORN ILDIKÓ	egyetemi docens, tanszékvezető, ELTE BTK Történeti Intézet
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA	egyetemi docens, Debreceni Egyetem, BTK Történelmi Intézete, Debrecen
KÓNYA ANNAMÁRIA	egyetemi adjunktus, Eperjesi Egyetem Történelmi Intézete (Prešov/Eperjes)
KÓNYA PÉTER	egyetemi tanár, rektorhelyettes, Eperjesi Egyetem Történelmi Intézete (Prešov/Eperjes)

KURUCZ GYÖRGY	egyetemi docens, tanszékvezető, Károli Gáspár Református Egyetem, Történettudományi Intézete, Budapest
MÁTYÁS-RAUSCH PETRA	tudományos munkatárs, MTA, BTK Történettudományi Intézet, Budapest
OBORNI TERÉZ	tudományos főmunkatárs, tudományos titkár, MTA BTK Történettudományi Intézet, egyetemi docens, ELTE BTK Történettudományi Int.
OROSZ ISTVÁN	akadémikus, professor emeritus, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet, Debrecen
PAPP IMRE	egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, BTK, Történelmi Intézet, Debrecen
PAPP KLÁRA	egyetemi tanár, Debreceni Egyetem, BTK, Történelmi Intézet, Debrecen
PÁL JUDIT	egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar Magyar Történeti Intézete, Kolozsvár
PÜSKI LEVENTE	egyetemi docens, Debreceni Egyetem, BTK, Történelmi Intézet, Debrecen
SIPOS GÁBOR	egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem és Filozófia Kar Magyar Történeti Intézete, elnök, EME, Kolozsvár
SZABADI ISTVÁN	levéltárigazgató, a Tiszántúli Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen
SZENDREI ÁKOS	történész, Debreceni Egyetem, a BTDHT titkára
ZSOLDOS ILDIKÓ	főiskolai adjunktus, Nyíregyházi Főiskola, Történettudományi és Filozófia Intézet
VARGA SZABOLCS	főiskolai docens, Pécsi Hittudományi Főiskola, Pécs

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE
(SOROZATSZERKESZTŐ: PAPP KLÁRA)
sorozat eddig megjelent kötetei

1. MATTHIAS AND HIS LEGACY: CULTURAL AND POLITICAL ENCOUNTERS BETWEEN EAST AND WEST. Eds. *Attila Bárány, Attila Györkös.* Debrecen, 2009.
2. SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM. Szerk. *Orosz István, Papp Klára.* Debrecen, 2009.
3. *Ifj. Barta János*: „HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA...” GAZDÁLKODÁS ÉS TÁRSADALOM ZEMPLÉN MEGYÉBEN. Debrecen, 2009.
4. ARISZTOKRATA ÉLETPÁLYÁK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*. Debrecen, 2009.
5. *Orosz István*: A JOBBÁGYVILÁG MEGSZŰNÉSE MAGYARORSZÁGON. Debrecen, 2010.
6. *Csorba Dávid*: A ZÁSZLÓS BÁRÁNY NYOMÁBAN. A MAGYAR KÁLVINIZMUS 17. SZÁZADI VILÁGA. Debrecen, 2011.
7. DEBRECEN VÁROS 650 ÉVES. VÁROSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Szerk. *Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás.* Debrecen, 2011.
8. *Szendrei Ákos*: JUSTH GYULA POLITIKAI PÁLYÁJA. A FÜGGETLENSÉGI POLITIZÁLÁS LEHETŐSÉGEI A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN. Debrecen, 2012.
9. „... ÉLTÜNK MI SOKÁIG ‘KÉT HAZÁBAN’...” TANULMÁNYOK A 90 ÉVES KISS ANDRÁS TISZTELETÉRE. Szerk. *Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor,* Debrecen, 2012.
10. „NINCS EGY IGAZ BARÁTOM SE!” TANULMÁNYOK SZÉCHENYI ISTVÁN POLITIKAI KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ. Szerk. *Velkey Ferenc*. Debrecen, 2012. (megjelenés előtt)
11. *Jeney-Tóth Annamária:* „... URUNK UDVARNÉPE …” UDVAR ÉS TÁRSADALMA BÁTHORY GÁBOR ÉS BETHLEN GÁBOR FEJEDELEMSÉGE IDEJÉN A KOLOZSVÁRI SZÁMADÁSKÖNYVEK TÜKRÉBEN. Debrecen, 2012.
12. A MAGYAR ARISZTOKRÁCIA TÁRSADALMI SOKSZÍNŰSÉGE, VÁLTOZÓ ÉRTÉKEK ÉS ÉLETVISZONYOK. Szerk. *Papp Klára, Püski Levente*, Debrecen, 2013.
13. FRANCIA–MAGYAR KAPCSOLATOK A KÖZÉPKORBAN. Szerk. *Györkös Attila – Kiss Gergely,* Debrecen, 2013.
14. SMALL NATIONS ON THE BORDERLINES OF GREAT POWERS. Eds. *Attila Bárány – Satu Matikainen*, Debrecen – Jyväskylä, 2013.
15. BETHLEN GÁBOR KÉPMÁSA. Szerk. *Papp Klára és Balogh Judit.* Debrecen, 2013.

16. KULTURÁLIS IDENTITÁS ÉS ALTERITÁS AZ IDŐBEN. Szerk. *Pieldner Judit, Pap Levente, Tapodi Zsuzsa, Forisek Péter és Papp Klára,* Debrecen, 2013.
17. „EKLEZSIÁKNAK, EGYHÁZI SZOLGÁKNAK EGYETLENEGY DAJKÁJA" TANULMÁNYOK BETHLEN GÁBOR EGYHÁZPOLITIKÁJÁRÓL. Szerk. *Dáné Veronka – Szabadi István*, Debrecen, 2014.